

DOKTORSKI STUDIJ

POVIJEST

Tomislav Kardum

**IDEOLOŠKE TRANSFORMACIJE HRVATSKE SELJAČKE
STRANKE U BANOVINI HRVATSKOJ**

Doktorski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Mario Jareb

Zagreb, 2025.

Doktorski studij:

Povijest

Tomislav Kardum

HRVATSKO
KATOLIČKO
SVEUČILIŠTE
ZAGREB
UNIVERSITAS
STUDIORUM
CATHOLICA
CROATICA
ZAGABIA

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom izjavljujem i vlastoručnim potpisom potvrđujem da je moj doktorski rad:

Ideološke transformacije Hrvatske seljačke stranke u Banovini Hrvatskoj/ Ideological Transformations of the Croatian Peasant Party in the Banovina of Croatia

izrađen pod mentorstvom/komentorstvom:

izv. prof. dr. sc. Marija Jareba

i obranjen:

isključivo rezultat mog vlastitog i samostalnog rada koji se temelji na mojim istraživanjima i objavljenosti literaturi, a dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima jasno su označeni kao takvi te navedeni u popisu literature.

Izjavljujem da niti jedan dio doktorskog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranog rada te niti jedan dio doktorskog rada ne narušava ičija autorska prava.

Izjavljujem da niti jedan dio doktorskog rada nije iskorišten za bilo koji drugi rad u drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi u Republici Hrvatskoj i inozemstvu.

U Zagrebu, _____

(vlastoručni potpis)

Doktorski studij:

Povijest

Tomislav Kardum

HRVATSKO
KATOLIČKO
SVEUČILIŠTE
ZAGREB
UNIVERSITAS
STUDIORUM
CATHOLICA
CROATICA
ZAGRABIA

IZJAVA O ISTOVJETNOSTI SADRŽAJA DOKTORSKOG RADA

kojom izjavljujem i vlastoručnim potpisom potvrđujem da je sadržaj mojeg doktorskog rada:

Ideološke transformacije Hrvatske seljačke stranke u Banovini Hrvatskoj/Ideological Transformations of the Croatian Peasant Party in the Banovina of Croatia

izrađen pod mentorstvom/komentorstvom:

izv. prof. dr. sc. Marija Jareba

i obranjen:

koji dostavljam u elektroničkoj verziji u PDF inačici na CD-u/DVD-u, istovjetan tiskanoj verziji mog doktorskog rada (koji dostavljam u dva (2) tiskana primjerka, tvrdi uvez).

U Zagrebu, _____

(vlastoručni potpis)

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

Naslov doktorskog rada	Ideološke transformacije Hrvatske seljačke stranke u Banovini Hrvatskoj
Autor	Tomislav Kardum
Mentor Komentor/komentor 2	izv. prof. dr. sc. Mario Jareb
Ključne riječi	Banovina Hrvatska, Hrvatska seljačka stranka, Vladko Maček, populizam, ideologija
Povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada	1. doc. dr. sc. Stipe Kljajić, predsjednik 2. prof. dr. sc. Tomislav Anić, član 3. prof. dr. sc. Ivica Šute, član
Povjerenstvo za obranu doktorskog rada	1. _____, predsjednik 2. _____, član 3. _____, član 4. _____, član 5. _____, član
Ustanova koja je dodijelila akademski stupanj doktora znanosti	HRVATSKO KATOLIČKO SVEUČILIŠTE
Doktorski studij	<i>Povijest</i>
Mjesto	Zagreb
Država obrane	Republika Hrvatska
Znanstveno područje	Humanističke znanosti
Znanstveno polje	Povijest
Znanstvena grana (<i>ako ima</i>)	Moderna i suvremena povijest
Vrsta studija	Sveučilišni
Razina studija	Poslijediplomska
Akademski stupanj	Doktor znanosti
Kratika akademskog stupnja	dr. sc.
Vrsta rada	Doktorski rad
Jezik pisanja doktorskog rada	Hrvatski jezik
Jezik na kojem je doktorski rad obranjen	
Datum obrane doktorskog rada	

BASIC DOKUMENTATION CARD

Thesis Title	Ideological Transformations of the Croatian Peasant Party in the Banovina of Croatia
Author	Tomislav Kardum
Mentor Co-mentor/Co-mentor 2	Associate Professor Mario Jareb, PhD
Key words	Banovina of Croatia, Croatian Peasant Party, Vladko Maček, populism, ideology
Thesis Evaluation Committee	1. <u>Assistant Professor</u> Stipe Kljajić, PhD, president 2. <u>Full Professor</u> Tomislav Anić, PhD member 3. <u>Full Professor</u> Ivica Šute, PhD member
Thesis Defense Committee	1. _____, president 2. _____, member 3. _____, member 4. _____, member 5. _____, member
The Institution Awarding the Academic Degree	CATHOLIC UNIVERSITY OF CROATIA
Doctoral Study	<i>History</i>
Location	Zagreb
Country of Defense	Republic of Croatia
Scientific Area	Humanities
Scientific Field	History
Scientific Branch (<i>if any</i>)	Modern and contemporary history.
Type of Study	University
Level of Study	Postgraduate
Academic Degree	PhD Degree
Abbreviated Academic Degree Title	PhD
Type of Thesis	Postgraduate Thesis
Language of Thesis (written)	Croatian language
Language of Thesis (defenced)	
Date of Thesis Defense	

Sažetak

Autor obrađuje ideološke transformacije Hrvatske seljačke stranke (HSS) za vrijeme Banovine Hrvatske (1939. – 1941.) kada je stranka obnašala vlast u toj novoosnovanoj autonomnoj jedinici te je participirala u vlasti na državnoj razini. Ukazujući na načelne razlike u strukturi i ideologiji HSS-a pod Stjepanom Radićem i njegovim nasljednikom Vladkom Mačekom, autor definira populizam, hrvatski nacionalizam i konzervativizam kao temeljne značajke ideologije Mačekovog HSS-a. Ta su tri aspekta ideologije HSS-a međusobno neraskidivo povezani. HSS poistovjećuje seljaštvo s hrvatskim narodom kojem su suprotstavljeni protivnici i seljaštva i hrvatskog naroda. Hrvatski seljak ujedno je jedini nositelj hrvatskog nacionalnog identiteta, a njegove su vrijednosti konzervativne. Zaključak je disertacije kako HSS u turbulentnom razdoblju Banovine Hrvatske doživljava razne transformacije po tri navedene osi. HSS učvršćuje raznim politikama u kulturnoj sferi hrvatski nacionalizam nasuprot jugoslavenstvu i nastoji steći što veće ovlasti i teritorij za Banovinu Hrvatsku. Međutim, imidž HSS-a kao glavnog nositelja hrvatske nacionalne borbe poljuljan je priznavanjem jugoslavenske države. Banovina Hrvatska poklapa se s Drugim svjetskim ratom na europskom kontinentu koji je utjecao i na redefiniciju dotadašnjih projiciranih vrijednosti HSS-a. Dok je ranije stranka podržavala zapadne demokracije nasuprot totalitarnim sustavima, sada dolazi do modifikacije i većeg usvajanja određenih protudemokratskih obrazaca, uključujući represiju nad političkim protivnicima. Politika HSS-a prema radništvu i mladima za vrijeme Banovine Hrvatske koje je HSS nastojao mobilizirati putem organizacija pod svojim patronatom (Hrvatski radnički savez i Hrvatski junak) pokazuje ideološki otklon od matice stranke. Unutar stranke djelovali su pojedinci skloni političkim protivnicima HSS-a (primarno ustašama), a unutar vodstva postojale su različiti pogledi na nacionalno pitanje i poželjnu vanjskopolitičku orijentaciju, što će posebno doći do izražaja u zadnjim tjednima Kraljevine Jugoslavije.

Ključne riječi: Banovina Hrvatska, Kraljevina Jugoslavija, Hrvatska seljačka stranka, Vladko Maček, nacionalizam, populizam, ideologija

Sadržaj

Uvod	1
1. Temelji ideologije Mačekovog HSS-a	9
1.1. Populizam i samoniklost	16
1.2. Hrvatski nacionalizam: „Državna zajednica nije cilj – nego sredstvo“	39
1.3. Konzervativizam: Tradicionalna ruralna utopija kao ideal	90
2. Hrvatsko pitanje (ni)je riješeno	108
2.1. Država u državi: „Važnije je tijelo nego odijelo“	117
2.2. Teritorij: „Hrvatska će biti donle, dokle je narod hoće“	160
3. HSS u vihoru Drugog svjetskog rata i u „Novom poretku“	216
3.1. Seljačka i „kramarska“ demokracija: Između liberalne demokracije i fašizma	218
3.2. Vođa spasilac mira	244
4. Strane ideje ruše hrvatsko jedinstvo: HSS prema političkim protivnicima	259
4.1. Komunistički internacionalci i pučkofrontaši	267
4.2. Tzv. „hrvatski nacionalisti“	298
4.3. Jugoslavenski unitaristi i velikosrbi	351
5. Disonantne tendencije pod okriljem HSS-a	381
5.1. (Neki) radnici su seljaci: Seljačka stranka u doba urbanizacije	383
5.2. Avangarda radničke klase i „buduća hrvatska politička elita“: HSS i radikalizam mladih	422
5.3. Unutarnji prijemori u stranci i (vanjsko)političke koordinate vodstva	466
6. Epilog: HSS od državnog udara 27. ožujka do proglašenja NDH 10. travnja	496
7. Zaključak	522
8. Summary	530
9. Bibliografija	541
9.1. Arhivski izvori	541
9.2. Objavljeni izvori	543
9.3. Novine i časopisi	543
9.4. Literatura	545

Uvod

Hrvatska seljačka stranka (HSS) zasigurno je jedna od najznačajnijih političkih stranaka u hrvatskoj povijesti. Pod vodstvom Stjepana Radića stranka je – do 1920. pod nazivom Hrvatska pučka seljačka stranka, od tada do 1925. kao Hrvatska republikanska seljačka stranka – predvodila političku borbu protiv unitarističkog ustroja novostvorenog Kraljevstva (ubrzno Kraljevine) Srba, Hrvata i Slovenaca, boreći se pritom za očuvanje hrvatske nacionalne individualnosti nasuprot utapanju u jugoslavensku naciju. Nakon umorstva Radića 1928., stranka je pod vodstvom njegova nasljednika Vladka Mačeka predvodila otpor Hrvata diktaturi, da bi naposljetku 1939. izvojevala Banovinu Hrvatsku koja je po prvi puta u modernosti obuhvatila Hrvate iz Banske Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te većinu Hrvata iz Bosne i Hercegovine u istoj teritorijalnoj jedinici. Usprkos svemu navedenom sam Mačekov HSS kao i njegova ideologija te Banovina Hrvatska nisu često predmet istraživanja hrvatske historiografije.

Fokus povjesničara uglavnom je na državama koje i danas postoje, argumentira Norman Davies u svojoj knjizi o europskim „izgubljenim kraljevstvima“ (*Vanished Kingdoms*). „Naše se mentalne mape tako neizbježno deformiraju. Naši mozgovi mogu stvoriti sliku samo iz podataka koji kruže u bilo kojem trenutku, a dostupne podatke stvaraju današnje sile prevladavajućom modom i prihvaćenom mudrošću“, smatra Davies.¹ Taj zaključak možemo djelomično primijeniti i na političke pokrete. Naime, Mačekov HSS neprijeporni je povijesni gubitnik. Samo su 19 mjeseci mogli provoditi svoj program koji je u tom trenutku bio plod kompromisa. Dok je Stjepan Radić ušao u panteon hrvatskih nacionalnih heroja kao žrtva atentata, Mačekov je status po tom pitanju znatno slabiji. Rijetke su ulice, trгови i škole u Republici Hrvatskoj nazvane po Vladku Mačeku. Po njemu je u hrvatskoj prijestolnici nazvan marginalni omanji trg nasuprot Trga dr. Franje Tuđmana, dok autor nije uspio pronaći niti jednu ulicu u Hrvatskoj imenovanu po dvama najbližim suradnicima Vladka Mačeka, potpredsjedniku Augustu Košutiću te glavnom tajniku i Mačekovu nasljedniku na čelu HSS-a Jurju Krnjeviću. HSS je neprihvatljiv jugoslavenskim komunistima zbog antikomunizma i zastupanja hrvatskih interesa, drugim pristašama jugoslavenskog jedinstva, između ostalog, zbog Mačekova poziva na pokoravanje Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a radikalnim hrvatskim nacionalistima zbog sklonosti kompromisu, neodlučnosti i navodno prikrivenog jugoslavenstva.

¹ Davies 2012, 4.

Nije pretjerano zaključiti da su Banovina Hrvatska i Mačkov HSS nedovoljno istraženo razdoblje hrvatske povijesti. Pritom čak ne postoji niti sveobuhvatnija biografija Vladka Mačka kao jednog od najvažnijih hrvatskih političkih figura 20. stoljeća.² Dvosveščana knjiga *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941* Ljube Bobana iz 1974., koja se uvelike temelji na njegovu objavljenom doktorskom radu *Sporazum Cvetković-Maček*, još uvijek je rad koji najkompletnije obrađuju Mačkov HSS.³ Od spomenutoga autora, kao svojevrsnoga pionira istraživanja Banovine Hrvatske, valja izdvojiti važan članak „O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj“ i posthumno objavljenu studiju o istaknutom članu HSS-a Tomi Jančikoviću.⁴ Usprkos obilju korisnih podataka i interpretacija te knjige, osim potonje, imaju ograničenja svojstvena historiografskoj produkciji u vremenu jugoslavenske komunističke diktature. U fokusu tih knjiga svakako nije dublja analiza ideologije HSS-a i njene transformacije za vrijeme Banovine Hrvatske u međunarodnom kontekstu, već opis političkih zbivanja. U posljednje vrijeme objavljeno je više cjelovitih monografija o organizacijama koje djeluju u okviru hrvatskog seljačkog pokreta – Seljačkoj slogi, Gospodarskoj slogi te Hrvatskoj seljačkoj i građanskoj zaštiti.⁵

Budući da će u fokusu ovoga istraživanja biti ideologija HSS-a, valja se osvrnuti i na djela hrvatske historiografije o ideologiji i ideološkim sukobima u međuratnoj Hrvatskoj. Hrvatsku međuratnu povijest historiografija je uglavnom promatrala kroz prizmu nacionalnog pitanja, dok su ideološki sukobi unutar hrvatskog političkog korpusa, u kontekstu europskog *zeitgeista*, rijetko istraživani. Uklapanje hrvatskog iskustva u europski okvir, što bi u ovom slučaju značilo uspoređivanje HSS-a s drugim srodnim europskim strankama tim je važnije jer, kako navodi Francis Fukuyama, „bez usporedbe, ne postoji način da se sazna je li određena praksa ili ponašanje jedinstveno za dotično društvo ili je zajedničko mnogima“.⁶ U posljednjih su desetak godina po tom pitanju u hrvatskoj historiografiji napravljeni važni iskoraci. Višeslav Aralica, Stipe Kljaić i Vedran Duančić obrađuju i druge aspekte ideoloških sukoba u međuratnoj Hrvatskoj osim tradicionalno najzastupljenijeg nacionalnog pitanja. No, u fokusu tih knjiga uglavnom nije ideologija HSS-a, već drugi akteri.⁷ Doduše u knjizi Višeslava Aralice nalazi se

² Biografija Ive Perića više predstavlja kronologiju života i djelovanja Vladka Mačka bez dubljeg objašnjenja njegovih postupaka i promišljanja. Vidi: Perić 2003.

³ Boban 1974, sv. 1 i 2; Boban 1975.

⁴ Boban 1961; Boban 1996.

⁵ Leček 2005a; Šute 2010; Karaula 2015. Za vrijeme Jugoslavije objavljena je monografija Bosiljke Janjatović o Hrvatskom radničkom savezu, sindikalnoj organizaciji HSS-a. Vidi: Janjatović, 1983.

⁶ Fukuyama 2011, 18.

⁷ Aralica 2009; Aralica 2016; Kljaić 2017; Duančić 2020.

veliko poglavlje o slici Hrvata u seljačkom pokretu. No, dobrim su dijelom u fokusu ideologija braće Radića (primarno Antuna) i pojedine struje unutar HSS-a, uglavnom okupljene oko Rudolfa Hercega i Seljačke sloge. Narativ se pak temelji uglavnom na jednoj tendenciji unutar HSS-a, odnosno na radovima Hercega i nekolicine etnologa (Branimir Bratanić, Milovan Gavazzi), dok se ne ulazi pretjerano u poruke vodstva HSS-a i raznoliki tisak povezan s HSS-om. Također, kao što kaže i naslov te knjige, u fokusu joj je konstrukcija identiteta Hrvata, što nije slučaj s ovim radom.⁸

Osnivanje Banovine Hrvatske omogućilo je izraženije profiliranje hrvatskih političkih opcija jer je kod HSS-a oslabila aura hrvatskog nacionalnog pokreta. Uz to, riječ je o posljednjem razdoblju hrvatske povijesti do 1990. u kojem je barem donekle bila omogućena politička rasprava. Formiranjem Banovine Hrvatske intenzivirali su se ideološki sukobi unutar hrvatskog nacionalnog korpusa pa se u tom kratkom, ali intenzivnom, razdoblju može detektirati i geneza budućih ideoloških sukoba. Iako je Hrvatska seljačka stranka u međuratnom razdoblju bila najvažnija hrvatska politička stranka njene ideološke kompleksnosti nisu do kraja razjašnjene u hrvatskoj historiografiji, a uvelike su zanemarene njene transformacije u Banovini Hrvatskoj. Odnos te stranke prema demokraciji, fašizmu, korporatizmu i socijalnom pitanju općenito, mijenja se u promatranom razdoblju. Raščlanjivanje mogućih ideoloških proturječja unutar samog HSS-a i detektiranjem različitih strujanja, znatno bi olakšalo i proučavanje Drugog svjetskog rata na hrvatskim prostorima.

Temelj ovoga rada su, kako se navodi i u samom naslovu, *Ideološke transformacije Hrvatske seljačke stranke u Banovini Hrvatskoj*. Samim je naslovom određen vremenski fokus rada i iz njega proizlazi da se za vrijeme Banovine Hrvatske događaju značajne promjene u HSS-u. U tom je razdoblju HSS glavni nositelj političke moći u Banovini Hrvatskoj, a participira na vlasti u državnoj razini. To je stranki omogućilo da provodi barem donekle svoju ideologiju. Istovremeno stranki, koja je do tada funkcionirala kao hrvatski nacionalni pokret, dobar dio hrvatskih nacionalista odriče legitimitet zastupanja hrvatskog naroda te dolazi do oštne konfrontacije između dva temeljna kraka hrvatske politike u tom razdoblju. Naravno, vremensko ograničenje u naslovu ne znači da će se rad baviti samo Banovinom Hrvatskom. Uostalom, za dokazati tezu o transformaciji HSS-a u Banovini Hrvatskoj potrebno je prvo ustanoviti kakvu je ideologiju HSS zastupao prije dolaska na vlast u kolovozu 1939.

⁸ Aralica 2016, 17-175.

U manjoj mjeri će se spominjati ideologija HSS-a do smrti Stjepana Radića 8. kolovoza 1928. jer se Mačekov i Radićev HSS razvijaju pod različitim okolnostima. Ubrzo po Mačekovu preuzimanju HSS-a kralj Aleksandar 6. siječnja 1929. uvodi diktaturu pa je sve do 1934. političko djelovanje HSS-a onemogućeno. Okolnosti u kojima se razvija novi HSS drugačije su zbog više razloga. S jedne strane je nastupila gospodarska kriza 1929./30., što će znatno utjecati na gospodarsko-socijalni aspekt ideologije HSS-a i svjetsku politiku općenito, dok učvršćenje fašizma, dolazak nacista na vlast i naposljetku Španjolski građanski rat uvelike mijenjaju europski idejni krajobraz. Razdoblje Banovine Hrvatske pak je distinktivno obilježeno Drugim svjetskim ratom i privremenim trijumfom osovinskih sila na europskom kontinentu te posljedično fašističke i nacističke ideologije. Također, Mačekov je HSS u većoj mjeri istinski nacionalni pokret, za razliku od HSS-a Stjepana Radića u čijoj eri ipak postoje druge legalne hrvatske opcije – Hrvatska stranka prava, Hrvatska zajednica, Hrvatska federalistička seljačka stranka, Hrvatska pučka stranka itd. Suzana Leček i Tihana Petrović Leš ističu da je HSS sa svojim masovnim organizacijama (Seljačka sloga, Gospodarska sloga, Hrvatska seljačka i građanska zaštita, Hrvatski radnički savez, Hrvatsko srce), odnosno s „hrvatskim seljačkim pokretom“, kako su govorili sami HSS-ovci, obuhvatio velik dio hrvatskog naroda te je došlo do svojevrsnog stvaranja „države u državi“.⁹

Valja imati na umu da tek od 1936. sustavnije počinje izlaziti raznolik tisak povezan s HSS-om (*Hrvatski dnevnik*, *Seljački dom*, *Gospodarska sloga*, *Seljačka sloga*, *Hrvatski radnik*, *Seljačka mladica*) pa je moguće temeljito rekonstruirati ideologiju HSS-a i odnos stranke prema suvremenim fenomenima, suprotstavljenim ideologijama, zbivanjima i sl.. Intelektualci povezani s HSS-om¹⁰, sam vođa Maček i njegovi najbliži suradnici u tom razdoblju također objavljuju mnoštvo brošura i knjiga, što se ne može reći za razdoblje od 1928. do 1934., odnosno za razdoblje diktature kralja Aleksandra. Neizostavan izvor za proučavanje povijesti HSS-a je i knjiga iz 1940. *Borba Hrvata*

⁹ Leček i Petrović Leš 2010, 4. Vidi i Leček 2015, 35-36.

¹⁰ S jedne strane objavljuju se jednostavnim jezikom pisani propagandni prikazi života i rada Vladka Mačeka te braće Stjepana i Antuna Radića. Pojedini pak autori na opsežniji teoretski utemeljen način elaboriraju ono što smatraju ideologijom hrvatskog seljačkog pokreta. U prvu kategoriju spadaju, između ostalih, radovi Maksimilijana Petanjeka i Božidara Murgića, a u drugu Ive Šarinića, Dinka Tomašića i Alfonsa Heisingera (A.H. Žarković). Istovremeno 1936. objavljen je prvi od ukupno dvadeset svezaka Sabranih djela Antuna Radića. Vidi: Petanjek 1939; Murgić 1936; Šarinić 1935; Šarinić 1936; Tomašić 2013; Žarković 1938.

novinara *Hrvatskog dnevnika* Mirka Glojnarčića u kojoj se nalaze biografije brojnih istaknutih članova HSS-a, kao i HSS-ovo tumačenje hrvatske borbe protiv unitarističke Jugoslavije.¹¹

Činjenica je da Maček nije bio toliko značajan teoretičar kao Radić. No, u nekoliko članaka i govora prilično je jezgrovito sažimao svoj osobni svjetonazor i ideologiju HSS-a, a u promatranom razdoblju izlazi mnoštvo brošura, eseja i tekstova koje je „autoriziralo“ vodstvo HSS-a. Jedina značajnija tiskovina povezana s HSS-om u prije 1936. je mjesečnik *Evolucija* čiji je izdavač bila kći Stjepana Radića Milica Devčić-Radić, dok ga je uređivao njen suprug Krešimir Devčić. Taj je časopis neredovito izlazio u Zagrebu od 1931. do 1936. Uostalom Maček, koji je ukupno 691 dan bio lišen slobode¹², pušten je iz zatvora tek 22. prosinca 1934.¹³ Namjesništvo ga je amnestiralo ubrzo po ustoličenju vlade Bogoljuba Jevtića. Amnestija Mačeka, prema Christianu Axboe Nielsenu, označava „početak još jednog nevoljkog eksperimenta u parlamentarnoj demokraciji“.¹⁴ Ubrzo u jeku relativne političke liberalizacije pod regentom knezom Pavlom Karađorđevićem izlazi (1935.) knjiga *Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta* Ive Šarinića koja je važan izvor za proučavanje ideologije HSS-a.¹⁵

U svibnju 1936. počinje izlaziti zagrebački *Hrvatski dnevnik*, neslužbeno glasilo HSS-a u kojemu zbog toga što je izlazio svakodnevno vidimo stav HSS-a o brojnim tekućim pitanjima. Nepotpisani uvodnici¹⁶ u tom dnevniku koje je uglavnom pisao glavni urednik, književnik Ilija Jakovljević, sloveli su za mišljenje „Prilaza“, kako se kolokvijalno nazivalo vodstvo stranke jer je u Prilazu Đure Deželića br. 9 živio Maček.¹⁷ Nekoliko mjeseci kasnije, točnije krajem listopada, pokrenut je i tjednik *Seljački dom*, službeno glasilo HSS-a. Ta su dva časopisa najvažnije tiskovine

¹¹ Glojnarčić 1996.

¹² Mačeku je suđeno u travnju 1930. zbog navodne podrške u pribavljanju i prikrivanju oružja za terorizam i sadržaja članka u božićnom broju *Doma* 1929. Državni sud za zaštitu države u Beogradu oslobodio ga je krivnje 14. lipnja 1930. Mačeku je započelo suđeno zbog Zagrebačkih punktacija 31. siječnja 1933. Interniran je u Čajniču u istočnoj Bosni gdje je ostao do 11. ožujka. Nakon toga podignuta je protiv njega optužba po Zakonu o zaštiti države 13. travnja 1933. zbog zahtjeva da se zemlje „s one strane Drine, Save i Dunava“ vrate u stanje prije 1918. Osuđen je na tri godine zatvora 29. travnja 1933. pred Državnim sudom za zaštitu države. Kaznu je služio u zloglasnom srijemskomitrovičkom zatvoru. Vidi: Murgić 1936, 19-20; Šarinić 1935, 188-189; Glojnarčić 1996, 159-161.

¹³ Perić 2003, 178.

¹⁴ Nielsen 2014, 17.

¹⁵ Šarinić 1935.

¹⁶ Uvodnici su gotovo uvijek objavljivani u lijevom stupcu pete stranice novina (rjeđe na trećoj stranici). Kao naslov je samo stajalo Hrvatski dnevnik velikim tiskanim slovima, a u podnaslovu Zagreb i datum kada je tekst napisan (dan prije samog izdavanja novina). Autor uvodnika je samo iznimno bio navođen. Kako bi se izbjegla konfuzija i dupliranje – jer je naslov uvodnika uvijek bio HRVATSKI DNEVNIK u novinama istog naziva – uvodnici će biti navođeni u radu bez naslova.

¹⁷ Marko Čović smatra da je Jakovljević bio „službeni tumač Prilaza“. Čović 1975, 47.

za proučavanje ideologije HSS-a u promatranom razdoblju. Prema Dinku Tomašiću *Seljački dom* izlazio je u 100 tisuća primjeraka, dok je prema Boži Novaku *Hrvatski dnevnik* imao najveću tiražu od dnevnih listova – također 100 tisuća.¹⁸

Glasilo Hrvatskog radničkog saveza (HRS), s HSS-om povezanog sindikata, tjednik *Hrvatski radnik* također je imao ogromnu tiražu uzimajući u obzir relativnu malobrojnost radništva u hrvatskim prostorima. Broj tog časopisa u studenom 1940. izdan je u čak 45 tisuća primjeraka.¹⁹ Usporedbe radi, zagrebački dnevnik *Jutarnji list* izlazio je u 30 tisuća primjeraka, dok je ozbiljniji i intelektualniji *Obzor*, dnevnik istog izdavačkog koncerna Tipografija, izlazio u samo 3500 primjeraka.²⁰ Manje je to čak i od tada novoosnovanog splitskog *Hrvatskog glasnika* koji su pokrenuli splitski HSS-ovci. Taj je list izlazio krajem 1939. u 4-5 tisuća primjeraka.²¹ Uzimajući navedeno u obzir jasno je da je tisak HSS-a u znatnoj mjeri kapilarno diseminirao ideologiju stranke u šire slojeve hrvatskog društva. Pismeni seljaci i bolje stojeći seljaci, pojašnjava član stranke sociolog Dinko Tomašić, dobivali su primjerak stranačkog glasila i onda postajali „središta propagande u svojim selima“.²²

Ubrzo nakon dolaska na vlast u Banovini Hrvatskoj lokalni HSS-ovi prvaci pokreću u Splitu *Hrvatski glasnik*, kao drugi dnevnik povezan sa strankom. Spomenuti časopisi kao i druga regionalna glasila povezana s HSS-om (primjerice dnevnik *Zagrebački list* koji je izdavao narodni zastupnik Žiga Scholl), časopis HSS-ovih sveučilištaraca (*Hrvatska mladica*) i Sindikata hrvatskih privatnih namještenika (*Pravica*) svakako će biti u ovom radu jedni od ključnih izvora za proučavanje ideoloških transformacija HSS-a u Banovini Hrvatskoj. Propagandni politički letci HSS-a malobrojniji su od onih komunističke i ustaške provenijencije, ali su i jedni i drugi važni za proučavanje odnosa HSS-a kao centralnog političkog faktora prema spomenutim opcijama.²³

Arhivski fondovi Banovine Hrvatske pohranjeni u Hrvatskom državnom arhivu neizostavna su građa za ovu disertaciju, poglavito fondovi Kabinet bana i Odjeljak za državnu zaštitu, kao i zbirke o političkoj situaciji u zemlji i građanskim strankama i društvima.²⁴ Oni su

¹⁸ Tomašić 1937, 71; Novak 2007, 152. *Seljačka sloga* u 5 tisuća primjeraka i *Gospodarska sloga* s 10 tisuća primjeraka imali su znatno nišnju i manju publiku. Konjhodžić 1940, 92, 105.

¹⁹ HR-HDA-1361-CIZT, kut. 33, inv. br. 2943, „Hrvatski radnik“, izvještaj o zapljeni br. 45.

²⁰ HR-HDA-1361-CIZT, kut. 33, inv. br. 2954, „Jutarnji list“, zabrana br. 10.035 i 10.113, izvještaj o zapljeni i podaci o listu.; HR-HDA-1361-CIZT, kut. 31, inv. br. 2658, „Obzor“, podaci o listu.

²¹ HR-HDA-1361-CIZT, kut. 31, inv. br. 2651, „Hrvatski glasnik“, podaci o listu.

²² Tomašić 1937, 72.

²³ HR-HDA-907-ZS

²⁴ HR-HDA-155-BHKB; HR-HDA-158-BHODZ; HR-HDA-1353-GSID; HR-HDA-1363-PS

tim važniji jer nažalost nije sačuvana veća građa Hrvatske seljačke stranke. Naime, fond Hrvatske seljačke iznimno je parcijalan i od malo koristi za proučavanje Mačekova HSS-a. Isti zaključak vrijedi za fond Hrvatskog radničkog saveza.²⁵ Ostavština Vladka Mačeka nije dostupna javnosti, dok fond njegova najbližeg suradnika Jurja Krnjevića pohranjen u Hrvatskom državnom arhivu gotovo u potpunosti sadržava građu o Krnjevićevoj poslijeratnoj emigrantskoj aktivnosti. U osobnom fondu potpredsjednika Augusta Košutića nalaze se pojedini korisni materijali o Košutićevim aktivnostima za vrijeme emigracije u tridesetima.²⁶

Od drugih istaknutih članova HSS-a ponešto korisnih materijala može se pronaći u osobnom fondu Stjepana Hefera – koji je bio jedan od ključnih HSS-ovaca u Slavoniji – pohranjenom u Državnom arhivu u Osijeku.²⁷ Također je dostupna nevelika korespondencija između Gjüre Maršića, Krnjevićeva osobnog prijatelja, koji je bio veza između glavnog tajnika HSS-a i „domovinskog“ HSS-a za vrijeme Krnjevićeve prve emigracije.²⁸ Zbog relativno malo izvorne arhivske građe o djelatnosti HSS-a, nužno je koristiti fond Službe državne sigurnosti. U dosjeima vodećih HSS-ovaca koje je vodila komunistička tajna služba mogu se pronaći vrijedni podaci.²⁹ Ispitivanja istaknutih članova HSS-a, dužnosnika Banske vlasti Banovine Hrvatske te elaborati suvremenika također su važan izvor informacija. Pritom posebno valja izdvojiti elaborat Vladimira Košaka o HSS-u, Vjekoslava Blaškova o HRS-u i Alberta Platzera o funkcioniranju Banske vlasti Banovine Hrvatske.³⁰

Memoaristika članova HSS-a malobrojna je, pogotovo u usporedbi s memoaristikom članova i simpatizera Ustaško-domobranskog pokreta ili komunista. Memoari Vladka Mačeka objavljeni u emigraciji opsegom su mali i Maček rijetko ulazi dubinski u problematiku ideologije HSS-a. Barem djelomično i zbog toga što je Mačeku, kako je sam kazao, izdavač ograničio biografiju na 250 stranica.³¹ Objavljeni razgovori s Mačekom sinom Andrejom korisni su, kao

²⁵ HR-HDA-1451-HSS; HR-HDA-1260-HRS

²⁶ HR-HDA-1959, Krnjević Juraj; HR-HDA-1990, Košutić August. Dijelovi Košutićeve, kao i ostavštine bana Ivana Šubašića i Jure Šuteja povjereni su dr. Franji Tuđmanu. Vidi: Jonjić 2022, 156; Tuđman 2006, 175-178.

²⁷ HR-DAOS-1177, Stjepan Heffer.

²⁸ HR-HDA-746, Obitelj Maršić

²⁹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301839 Vladko Maček; Dosje 301056 Juraj Krnjević; Dosje 301409 August Košutić; Dosje 301060 Bariša Smoljan

³⁰ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a; HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.0.3, Hrvatski radnički savez; HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH 010.30, Izjava Alberta Platzera

³¹ Maček 1962/1963, 183. Također, ta je knjiga pisana za strano tržište. Maček je Krnjeviću u veljači 1958. napisao kako je knjiga „pisana za strance“ zbog čega bi u hrvatskom izdanju morao „mnogo toga nadopunjavati, za što više ne imam (sic) energije“. Prpić 2004, 203.

svojevrсна dopuna memoara, za odnose unutar stranke i rekonstrukciju užeg Mačkovog kruga.³²

Mačekov nasljednik Juraj Krnjević nije objavio memoare, ali je njegova suradnica Neda Prpić Gamiršek objavila knjigu razgovora i Krnjevićevih pisama.³³ Dio Mačkovih najbližih suradnika, uključujući potpredsjednika Augusta Košutića ostao je u Jugoslaviji poslije rata gdje, naravno, nisu mogli objaviti svoje reminiscencije. Memoare su u formi knjige, uz Mačeka objavili samo pojedinci koji nisu u tom trenutku igrali pretjerano značajnu ulogu u HSS-u. To posebno vrijedi za Dinka Šuljka, a donekle i za jedno vrijeme Mačkova tajnika Iliju Jukića.³⁴ Drugi istaknuti članovi HSS-a nisu objavili memoare ni dnevnike.³⁵ No, tu prazninu uvelike možemo popuniti govorima istaknutih članova HSS-a, njihovim kraćim memoarskim zapisima u formi članaka u emigrantskim glasilima HSS-a (*Kalendar Hrvatski glas, Hrvatski glas, Zbornik Hrvatske seljačke stranke, Hrvatska riječ* itd.) i najvažnijem glasilu hrvatske političke emigracije *Hrvatskoj reviji*. Emigrantska memoaristika objavljuje se u specifičnom hladnoratovskom kontekstu pa ima bolju prenamaglašavanja i fokusiranja na stvari kojima je cilj pokazati kako je HSS jedina demokratska hrvatska opcija i time prirodni partner zapadnih sila. Usprkos tome predstavlja vrijedan izvor podataka i do sada, pogotovo to vrijedi za časopise HSS-a, nije pretjerano korištena u hrvatskoj historiografiji.

Disertacija je, izuzev uvoda i zaključka, podijeljena na šest tematskih poglavlja s potpoglavljima. U prvom poglavlju, koje se uglavnom zadržava na razdoblju prije Banovine Hrvatske, pojašnjeni su temeljni aspekti ideologije Mačkova HSS-a koji se promatra u disertaciji kao (agrarno) populistička, nacionalistička i konzervativna stranka. Ta tri ključna aspekta reflektirat će se na naredna poglavlja. Sva tri aspekta doživljavaju transformaciju za vrijeme Banovine Hrvatske. U drugom poglavlju obrađuju se pokušaji HSS-a da teritorijalno proširiti Banovinu Hrvatsku, da stekne što više ovlasti, učvrsti hrvatski nacionalni identitet, kao i odnosom stranke prema centralnoj vlasti i sl., dok nakon njega slijedi poglavlje o HSS-u u „novom poretku“ u Europi stvorenom nakon privremenog trijumfa nacističke Njemačke u Europi. U tom

³² Maček i Škrabe 1999.

³³ Prpić 2004.

³⁴ Šuljak 1988; Jukić 1965; Jukić 1974.

³⁵ Što se tiče dnevnika važan izvor za promatranu temu objavljeni je dnevnik ministra u vladi Cvetković-Maček Mihaila Konstantinovića koji je najkorisniji za odnos HSS-a prema formalnom koalicijskom partneru Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici (JRZ), centralnoj vlasti općenito te za idejna stremljenja HSS-ovih ministara u vladi. Vidi: Konstantinović 1998.

je kontekstu najvažniji „konzervativni“ aspekt HSS-a i njegova modifikacija te odnos prema raznolikim ideološkim gibanjima. Zatim slijedi poglavlje o odnosu HSS-a prema političkim protivnicima, prvenstveno prema Ustaško-domobranskom pokretu i njegovim simpatizerima te prema komunistima, kao i prema raznim jugoslavensko unitarističkim i velikosrpskim akterima. Posljednje poglavlje obrađuje suprotstavljena strujanja unutar HSS-a poput organizacija koje je idealtipski teško spojiti s proklamiranim idealima stranke (*Hrvatski radnički savez, Hrvatski junak*), ali i podjele unutar stranke koje se tiču odnosa prema Jugoslaviji i jugoslavenstvu te vanjskopolitičke orijentacije. Opisane disonantne tendencije doživljavaju klimaks u nesnalaženju stranke u razdoblju od državnog udara 27. ožujka do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941., što se obrađuje u posljednjem poglavlju disertacije prije zaključka.

1. Temelji ideologije Mačekovog HSS-a

*„Seljačtvo je ono, koje je sačuvalo i hrvatski jezik, a očuvalo je, te čuva još i danas pradjedovsku hrvatsku seljačku kulturu. Očuvalo je i čuva ono, što uz jezik sačinjava bitnost narodnosti. (...) Snaga hrvatskog seljačtva leži konačno u njegovoj moralnoj vrednosti (sic). Ispravan odnosaj među ljudima, moguć je samo ako žive po moralnim zakonima, što je i opet moguće samo uz živu vjeru u Boga – vječnog Stvoritelja materijalnih i moralnih zakona. I kako god je hrvatsko seljačtvo sačuvalo svoj narodni karakter pred najezdom tuđinske kulture, tako je to seljačtvo sačuvalo i vjeru svojih otaca pred najezdom, po nazivu liberalnih, a u istinu materializmu vrlo blizkih ideja“.*³⁶

Vladko Maček, 1954.

Termin ideologija često ima pejorativan prizvuk. Ako neki postupak ili mišljenje pojedinac ocjeni kao „ideološko“ ili kao „ideologiziranje“, možemo pretpostaviti da je riječ o društveno neprihvatljivom stavu. No, ideologija je tehnički pojam, a iza svakog mišljenja stoji neka obuhvatnija ideologija.³⁷ Ideologije, prema Teunu A. van Dijku, „omogućavaju ljudima, kao članovima grupe, da organiziraju mnoštvo društvenih uvjerenja o tome što je za njih dobro ili loše, ispravno ili pogrešno, te da sukladno tome djeluju“.³⁸ Ideološka moć, zaključuje sociolog i povjesničar Michael Mann, oslanja se na „ljudsku potrebu za pronalaženjem ultimativnog smisla

³⁶ Maček 1954, 12. Sličan citat postoji i u Mačekovim memoarima. Maček 2003, 38.

³⁷ Pejorativno značenje spomenuti je termin zadobio za vrijeme Napoleona, a pridavao se radikalnim kritičarima njegove diktature kao suprotstavljene istinskim načelima Francuske Revolucije. Vidi: Gat 2022, 115

³⁸ Van Dijk 1998, 8.

života, dijeljenjem normi i vrijednosti, te sudjelovanjem u estetskim i ritualnim praksama s drugima.“³⁹

Nosioci brojnih ideologija tvrde da njihovi stavovi nisu ideološki nego samo pragmatični, dok taj termin koriste samo za ideologije koje zagovaraju radikalne promjene.⁴⁰ Michael Freeden definira političku ideologiju kao „skup ideja, uvjerenja, mišljenja i vrijednosti“ s četiri karakteristike – obrascem koji se ponavlja, dijele ih „značajne skupine“ koje se „natječu se oko pružanja i kontrole“ javnih politika i to „s ciljem opravdavanja, osporavanja ili mijenjanja društvenih i političkih uređenja te procesa političke zajednice“.⁴¹ Ideologije „uređuju svijet, usmjeravaju ga prema određenim aktivnostima, legitimiraju ili delegitimiraju njegove prakse“.⁴² Same ideologije postoje od kada postoji ljudska civilizacija i, smatra Azar Gat, „oduvijek su služile za legitimiranje socioekonomskih i političkih poredaka ili su projicirale alternativu“.⁴³

Političke ideologije često su dvosmislene. Kako ističe Freeden „to može dati loš glas politici, ali nedokučivost nije jednostavno prikrivanje, prijevara ili aljkavo razmišljanje – iako može biti bilo što od navedenoga – već iskorištavanje političkog jezika kako bi se osigurao jedan od najvrjednijih oskudnih resursa politike: javnu političku podršku.“⁴⁴ Slogani HSS-a također su dvosmisleni i podložni raznim interpretacijama. No, slogane i efektivne poruke ne treba uzimati zdravo za gotovo. Primjerice, proklamirani HSS-ov pacifizam, odnosno kako su govorili „mirotvorstvo“ teško je spojivo s poluvojničkim karakterom Hrvatske seljačke (i građanske) zaštite.⁴⁵ Demokracija, sloboda, mirotvorstvo, i sl. pojmovi su koji i u kratkom promatranom razdoblju u promidžbi HSS-a često mijenjaju značenje, a pogotovo se njihovo tumačenje razlikuje od današnjeg prevladavajućeg značenja nekih od tih pojmova.

Slogani HSS-a „Iz pravice i mira sloboda izvira“, „Budimo svoji svaki na svom, branimo složno hrvatski dom! i „Vjera u Boga i seljačka sloga“ dobro odražavaju tri temelja ideologije HSS-a.⁴⁶ S jedne strane je to populizam („seljačka sloga“), hrvatski nacionalizam („branimo složno hrvatski dom“) i konzervativizam koji se ogleda i kao stav da je evolutivnim, odnosno mirnim, putem nasuprot revolucionarnom moguće ostvariti boljitak određene skupine („Iz

³⁹ Mann 2012, 6.

⁴⁰ Freeden 2003, 35.

⁴¹ Freeden 2003, 32.

⁴² Freeden 2003, 11.

⁴³ Gat 2022, VIII.

⁴⁴ Freeden 2003, 57.

⁴⁵ Vidi: Karaula 2015.

⁴⁶ „Našem dičnom svečaru dru Vladku Mačeku“, *Seljački dom* (Zagreb), 15. 7. 1937., 1.

pravice i mira sloboda izvira“). Ta tri aspekta ideologije HSS-a iznimno su povezani. Seljaštvo posjeduje vrline hrvatske nacije nasuprot odnarođenoj gospodi u gradovima te je nositelj hrvatskog nacionalizma, a ujedno su projiciranje vrijednosti tog seljaka konzervativne. On cijeni stabilnost, predvidljivost, obitelj i harmoničnu zajednicu. Taj spoj dobro odražava Mačekov citat naveden na početku poglavlja.

Spomenuta se tri temelja ideologije HSS-a ujedno uvelike poklapaju s tri značajke agrarizma prema britansko-rumunjskom politologu Ghiți Ionescuu (on koristi termin *peasantism*). Seljak je u ideologiji agrarizma prototip za uređenje društva (društvo i država trebaju se urediti prema „seljačkoj koncepciji rada, vlasništva i administracije“), društveno-ekonomsku doktrinu karakterizira „jaka nacionalističku zabrinutost za emancipaciju određenog 'naroda' od strane dominacije“ i naposljetku postoji zahtjev da seljaštvo ima vodeću političku ulogu i to ne samo zato što je većina u društvu, „već i zbog urođenih duhovnih i nacionalnih vrijednosti“.⁴⁷

Agrarne stranke u međuratnoj Europi bile su relativno brojne, ali sam agrarizam u 30-ima znatno je slabija sila nego u 20-ima. Seljačke su stranke bile iznimno ideološki raznorodne.⁴⁸ Bugarski agrarni narodni savez bio je na lijevom, dok su zapadnoeuropske seljačke stranke poput Španjolske agrarne stranke (*Partido Agrario Español*) i Francuske agrarne i seljačke stranke (*Parti Agraire et Paysan Français*) na suprotnom ideološkom spektru.⁴⁹ Danska je pak seljačka stranka *Venstre* liberalna.⁵⁰ Neke su seljačke stranke bile nacionalističke, a drugima je nacionalno pitanje bilo sporedno. Agrarna stranka primarno znači afirmaciju interesa seljaštva, a seljaštvo je u raznom položaju od zemlje do zemlje. Danski seljak nije imao isti položaj kao i hrvatski pa su sukladno tome stranke koje su afirmirale njihove interese formulirale i drugačiju ideologiju. Iz samog naziva seljačka ili agrarna stranka ne saznajemo previše o sadržaju ideologije.

Zajedničke karakteristike agrarnih stranaka, koje navodi Miguel Cabo, idu u prilog navedenoj tezi. Prema spomenutom autoru karakteristike seljačkih stranaka su: obrana interesa seljaka, „poglavitito maloposjednika“, „veze s agrarnim udruženjima“, parlamentarizam, „vanjska politika obilježena pacifizmom“, antikomunizam.⁵¹ Parlamentarizam je pogotovo dvojbena

⁴⁷ Ionescu 1969, 99.

⁴⁸ Vidi studiju Alexa Toshkova koji pokazuje na primjeru tri seljačke stranke različita lica međuratnog agrarizma. Bugarski agrarni narodni savez (BZNS) Aleksandra Stambolijskog pritom predstavlja agrarni radikalizam, Republikanska stranka čehoslovačkog sela (RSČV) centrizam koji je omogućio parlamentarnu stabilnost, dok Radićev H(R)SS predstavlja ideju demokratskog seljačkog nacionalizma. Toshkov 2019.

⁴⁹ Cabo 2021, 2-3.

⁵⁰ Prieto i Cabo 2020, 270.

⁵¹ Cabo 2021, 3.

tridesete. Primjerice, Konstantin Päts u Estoniji i Kārlis Ulmanis u Latviji preuzeli su vlast od 1934. i od tada vladali u većem ili manjem intenzitetu diktatorski, a bili su prethodno čelnici agrarnih stranaka.⁵²

Protokom vremena međuratne agrarne stranke nadilaze svoj izvorni seljački okvir.⁵³ Hugh Seton-Watson primijetio je da su lideri agrarnih stranaka u Bugarskoj (Dimitar Gičev), Rumunjskoj (Iuliu Maniu), Hrvatskoj (Maček), Srbiji (Dragoljub Jovanović i Milan Gavrilović) i Mađarskoj (Tibor Eckhardt) u 30-ima svi od reda rođeni u gradovima.⁵⁴ Sam Maček rođen je 20. srpnja 1879. u gradiću Jastrebarskom koje je tada bilo kotarsko sjedište. Otac Ivan bio je građevinski inženjer, dok je majka Ida (rođ. Matasović) bila kćerka graničarskog kapetana.⁵⁵ Tek su djed i baka Vladka Mačeka s očeve strane bili seljaci, dok je djed s majčine strane bio iz seljačke obitelji, a baka „potomak emigriranog poljskog plemstva“.⁵⁶ Mačekom nasljednik na čelu HSS-a glavni tajnik Juraj Krnjević, uz potpredsjednika Augusta Košutića nakon Mačeka najvažnija osoba u stranci, rođen je u Ivanić Gradu u obrtničkoj obitelji.⁵⁷ Za razliku od Mačeka i Krnjevića, Košutić, rodom iz Radoboja kod Krapine, je bio iz seljačke obitelji.⁵⁸

Spomenuta ocjena o nadilaženju uskog seljačkog karaktera pogotovo vrijedi za HSS koji postaje nositelj hrvatske nacionalne borbe protiv beogradskog centralizma još više pod Mačekom nego pod Radićem. Samim time izvorni seljački karakter stranke slabi, što se vidi i u novim stranačkim kadrovima. Na čelnim pozicijama u HSS-u u pravilu su visokoobrazovani ljudi, mahom pravnici. Ministar u vladi NDH Vladimir Košak, koji je surađivao i s vodstvom HSS-a te je obnašao razne funkcije u Banovini Hrvatskoj, u elaboratu izrađenom za jugoslavensku tajnu službu UDB-u navodi da su „vodstvo stranke“ u trećoj „Mačekovoj eri“ stranke nakon njegova izlaska iz zatvora 1934. činili, osim Mačeka, dr. Krnjević, inž. Košutić, dr. Ivan Pernar, dr. Josip Torbar, dr. Ivan Šubašić, dr. Jure Šutej, dr. Bariša Smoljan, dr. Ivan Andres, dr. Josip Reberski, dr. Tomo Jančiković, prof. Ljudevit Tomašić, Jakov Jelašić (preminuo 1937.) te dr. Sigismund Čajkovac. U vodstvo ubraja Košak i druge Mačekove „konzultore“ koji nisu bili narodni

⁵² Vidi: Kuck 2014; Kasekamp 2018.

⁵³ Berend 1998, 293.

⁵⁴ „Danubian Peasant Parties“, *Economist* (London), 11. 1. 1947., 54-55. Tekst potpisuje „naš posebni dopisnik koji je nedavno bio u Podunavlju“ (Our Special Correspondent Recently in Danubia) iza kojega se krije Hugh Seton-Watson. Tjednik *Economist* tradicionalno (pa tako i danas) ne potpisuje autore tekstova.

⁵⁵ Murgić 1936, 17.

⁵⁶ Maček 2003, 13.

⁵⁷ Prpić 2004, 1-2.

⁵⁸ Herceg 1928, 142.

zastupnici zbog dobi kasnijeg ulaska u stranku (dr. Rudolf Bičanić, Ilija Jukić, dr. Ilija Jakovljević) i/ili zbog drugih razloga (Rudolf Herceg i dr. Dragutin Toth).⁵⁹ Košak ističe da „pojam ‘vodstva’ HSS nije nikakav formalan ni oficijelan, nego je bio unutar stranke, tokom vremena, uobičajeni naziv za faktičnu okolinu Mačkovu“.⁶⁰

Fikreta Jelić Butić u uže vodstvo ubraja uz Mačeka, Košutića i Krnjevića, Pernara, Ljudevita Tomašića, Šuteja, Smoljana, Andresa, Reberskog, Jančikovića, Šubašića, Torbara i Đuru Kemfelju, glavnog zapovjednika Hrvatske seljačke zaštite.⁶¹ Mačkov sin Andrej rekao je kako lista Jelić-Butić „izgleda posve proizvoljnom“. Po njemu se Andres ne može smatrati u većoj mjeri dijelom vodstva od zagrebačkog zastupnika Žige Scholla (ponegdje Šol) ili nekih drugih narodnih zastupnika „iz svih hrvatskih krajeva“.⁶² U svakom slučaju postajanjem ministrima porastao je utjecaj i ljudi poput Ivana Andresa koji su relativno kratko bilo uz stranku, dok je Žiga Scholl svakako bio važan zastupnik, što se ogleda i u tome da je pokrenuo dnevnik *Zagrebački list* pod okriljem stranke. Kemfelja kojega navodi Jelić-Butić, a Košak ne, svakako bi spadao u „vodstvo“ samim time što je bio glavni zapovjednik Hrvatske seljačke zaštite. U vodstvo bi trebalo ubrojiti i Antu Trumbića koji je zbog svog političkog iskustva i političkih kontakata imao znatan utjecaj na Mačeka. Na Trumbića je u ranijoj fazi stranke (po Košakovoju podjeli) dok je bio u zatvoru Maček prenio ovlasti predsjednika – Krnjević i Košutić tada su u emigraciji – nakon što je u srpnju 1933. ubijen potpredsjednik Josip Predavec.⁶³

Usporedbe radi, predsjedništvo HSS-a – koje nije postojalo u Mačkovoj eri – činili su neposredno nakon smrti Radića Maček, Košutić, Krnjević, Juraj Valečić, Josip Predavec, Stipe Matijević, Ivan Čelan, Ivan Grandža.⁶⁴ Od njih osam čak su četvorica (50 posto) bili seljaci (Valečić, Matijević, Čelan i Grandža). Od svih osoba navedenih u vodstvu HSS-a (Košakov popis uz Kemfelju i Scholla), samo je Kemfelja seljak.⁶⁵ Maček, Krnjević, Pernar, Šutej, Smoljan, Andres,

⁵⁹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 22-23.

⁶⁰ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 22-23.

⁶¹ Jelić-Butić 1983, 29. Šute iste ljude ubraja u vodstvo HSS-a. Šute 2010, 87.

⁶² Maček i Škrabe 1999, 36.

⁶³ Maček 2003, 152-153. Prema Bobanu Trumbić je tada postao „na neki način Mačkov zamjenik“. Boban 1974, sv. 1, 103. Također vidi: Matković i Trogrlić, 2019, sv. 1, 29.

⁶⁴ Glojtnarić 1936, 53.

⁶⁵ Za informacije o zanimanju svih HSS-ovih kandidata (i njihovih zamjenika) za narodne zastupnike na izborima 1938. vidi: Jelić-Butić 1983, 29-33. Biografije dobrog dijela narodnih zastupnika HSS-a, kao i svih ministara u vladi Cvetković-Maček (Smoljan, Torbar, Andres i Šutej) donosi Glojtnarić 1996.

Reberski, Jančiković, Šubašić, Torbar, Scholl, Jakovljević, Herceg i Trumbić bili su pravници.⁶⁶ Dakle, 14 od 22 (ili od 21 ako maknemo Jelašića koji je umro 1937.) članova vodstva HSS-a pravnici su. Osim njih, Toth i Bićanić također su završili pravo, ali su se profilirali kao ekonomski stručnjaci.⁶⁷ Ljudevit Tomašić bio je profesor filozofije i pedagogije, Čajkovac povijesti i geografije (doktorirao je pedagogiju)⁶⁸, dok je Jakov Jelašić završio višu pedagošku školu. Jukić je diplomirao političke znanosti u Parizu (*École libre des sciences politiques*)⁶⁹, a Košutić je bio inženjer (završio Visoku tehničku školu u Brnu).⁷⁰ Svi su oni bili pripadnici tadašnje elite, ali činjenica da su vodstvo HSS-a činili gotovo isključivo visokoobrazovani građani u ruralnoj zemlji, neće utjecati na slabljenje populističke protugradske i protuintelektualne retorike stranke.

U tom je kontekstu zanimljivo svjedočenje Vladka Mačeka da su prije Prvog svjetskog rata „bili rijetki inteligenti koji su pristajali uz HSS“, ali je tada „počela prilaziti i nova mlada inteligencija, koja je tek svršila ili svršavala svoje akademske nauke“ među koje izrijeком ubraja Košutića, Krnjevića, Pernara, Torbara i Scholla.⁷¹ Upravo će ti kadrovi dominirati strankom u tridesetima.

Ideologiju HSS-a pod Mačekom sve više, što je i logično s obzirom na protok vremena, formuliraju ljudi koji i nisu toliko povezani od prije bili s Hrvatskom seljačkom strankom. Djelomično je to sigurno povezano s time što je HSS nacionalni pokret, a djelomice stranka s perspektivom uspjeha privlači umješne i ambiciozne tehnokrate. Također, Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS) Antuna i Stjepana Radića proklamirala je, uz hrvatsko državno pravo, i ideju narodnog jedinstva južnih Slavena te slavenske uzajamnosti, a obojica su se napajali panslavenskim utjecajima.⁷² Radićevo prihvaćanje ideje o narodnom jedinstvu južnih Slavena⁷³ nikada nije podrazumijevalo unitarizam, a i izvorno postoji u austrougarskom kontekstu kada Hrvati, kao najbrojniji južnoslavenski narod u Austro-Ugarskoj, realno mogu očekivati da će biti dominantni faktor u slučaju stvaranja autonomne jedinice na jugu sa sjedištem u Zagrebu na

⁶⁶ Od navedenih Herceg i Jakovljević nisu bili narodni zastupnici pa se njihova biografija ne može pronaći u radovima navedenima u prethodnoj fusnoti. Za njihove biografije vidi: „Životopis Rudolfa Hercega“, *Kalendar Hrvatski glas* (Winnipeg), 1964, 79-85; Kovačić 2002, 159-162; Jakovljević 2008, 271-272.

⁶⁷ *Tko je tko u NDH*, 403; Karaula 2016, 205.

⁶⁸ Pleše 1993.

⁶⁹ Hameršak 2005.

⁷⁰ HR-HDA-1990, Košutić August, kut. 2, omot. 3, Autobiografija Augusta Košutića.

⁷¹ Maček 2003, 77.

⁷² Vidi: Biondich 2020, 91-119; Bartulin 2014, 66-69; Aralica 2016, 55-85.

⁷³ Stjepan Radić je čak jednom prilikom negirao da pravaški čelnik Josip Frank, podrijetlom Židov, može biti Hrvat i to zato što nije Slaven. Vidi: S. Radić 1908a.

temelju hrvatskog državnog prava, što je i zagovarao Stjepan Radić u knjizi *Slavenska politika u Habsburškoj monarkiji* iz 1906.⁷⁴ Jere Jareb uvjerljivo tumači da se time što je HPSS ostao na stanovištu hrvatskog državnog prava stranci „poslije 1918. bilo lako otresti fikcije narodnog jedinstva“.⁷⁵ Prema Marku Biondichu Radić je, iako „zasigurno hrvatski nacionalist“, „i nakon 1918. ostao privržen svojim slavenofilskim idejama“.⁷⁶ Kod Mačeka ne vidimo tu slavofilsku crtu. Njegova često izricana i nikada elaborirana privrženost idejama Lava Nikolajeviča Tolstoja čije je pripovijetke prema nekim izvorima i prevodio⁷⁷ nije poprimala panslavenske ili rusofilne konotacije, dok je pozivanje na slavenstvo unutar stranke rijetkost. Kako je rekao August Košutić u razgovoru s jednim čehoslovačkim diplomatskim predstavnikom: „Mi smo se izliječili od slavenstva“.⁷⁸

U vezi tumačenja ideologije HSS-a valja se osvrnuti i na moguću prezentističku zamku. Predsjednik Američkog udruženja povjesničara (American Historical Association – AHA) James H. Sweet upozorio je u kolovozu 2022. na sve veću opasnost prezentizma (tumačenje prošlosti iz sadašnje perspektive). „Kako se disciplina sve više fokusirala na 20. i 21. stoljeće, povijesne analize sadržane su unutar sve ograničenije temporalnosti. Naše interpretacije nedavne prošlosti padaju u poznate pojmove suvremenih rasprava, ostavljajući malo prostora za inovativna, kontraintuitivna tumačenja“, istaknuo je Sweet.⁷⁹ Dvadeset godina ranije na istom je mjestu utjecajna kulturalna povjesničarka Lynn Hunt argumentirala protiv prezentizma (against presentism). Po njoj se taj trend ogleda u „tendenciji interpretiranja prošlosti u prezentističkim terminima“ i u manjem interesu za starija povijesna razdoblja.⁸⁰ Iako su Sweet i Hunt imali u vidu primarno američki kontekst i tamošnje rasprave o rodu, rasi i sl., spomenuti prigovor uvelike vrijedi i za našu temu. Lako je upasti u prezentističku zamku i pristati na *post festum* tumačenja ideologije HSS-a koja su promovirali i sami HSS-ovci. Naime poslijeratni trijumf liberalne demokracije na zapadu i komunizma na istoku doveo je do toga da je HSS u emigraciji usklađivao

⁷⁴ S. Radić 1906.

⁷⁵ J. Jareb 1995a, 19. Valja napomenuti kako je Radićevo poimanje narodnog jedinstva južnih Slavena prilično konfuzno, a čini se, kako navodi Cipek, da Radić „pod 'narodnim jedinstvom' ne podrazumijeva nacionalno poistovjećivanje Hrvata i Srba, nego njihovu kulturnu bliskost te, nadasve, potrebu njihove međusobne suradnje, kao i suradnje sa Slovencima“. Cipek 2001, 104.

⁷⁶ Biondich 2020, 265.

⁷⁷ Glojnarčić 1936, 44; Šarinić 1935, 188.

⁷⁸ Boban 1974, sv. 1, 309.

⁷⁹ Sweet 2022.

⁸⁰ Hunt 2002.

sliku o sebi u međuratnom razdoblju prema liberalno-demokratskom idealu SAD-a, Velike Britanije, Kanade itd.⁸¹ Međutim, HSS se počinje samorazumijevati kao liberalno-demokratska stranka tek za vrijeme poslijeratne emigracije. U međuraću nije samo liberalna demokracija bila suprotstavljena fašizmu i komunizmu, već je postojalo mnoštvo drugih ideologija. Politički katolicizam predstavlja alternativu i liberalnoj demokraciji i komunizmu i fašizmu,⁸² kao i brojni agraristički pokreti. Eklektična ideologija HSS-a bila je suprotstavljena komunizmu i fašizmu, ali i liberalizmu.

1.1. Populizam i samoniklost

Braća Stjepan i Antun Radić od osnutaka HPSS-a koristili su populističku retoriku.⁸³ To će se nastaviti i u Mačekovoj eri. Pritom valja napomenuti da se populizam, pogotovo danas, često koristi neselektivno kao pejorativni pojam kojim se pokušava diskreditirati političkog protivnika.⁸⁴ Takvom pristupu dakako nema mjesta u znanstvenom diskursu. Cas Mudde i Cristóbal Rovira Kaltwasser definiraju populizam kao ideologiju koja drži da je društvo „podijeljeno u dva homogena i antagonistička tabora i koja tvrdi da bi politika trebala biti izraz opće volje naroda“. S jedne je strane „neokaljani narod“ (pure people), a nasuprot njima „korumpirana elita“.⁸⁵ Populisti tvrde da djeluju u ime naroda nasuprot korumpiranim elitama.⁸⁶ Sam populizam dolazi u raznim oblicima i može imati različite ideološke predznake. Dok je populizam u Latinskoj Americi ljevičarski, u suvremenoj Europi uglavnom je desni.⁸⁷ Populizam u međuratnoj Europi podrazumijevao je glorifikaciju seljaštva kao iznad spomenutog „neokaljanog naroda“ pa je neusporediv s današnjim. HSS kombinira agrarizam, koji je najbolje definirati, kao „imaginaciju i artikulaciju seljaka kao političkog subjekta“⁸⁸ s populizmom.

⁸¹ Takva su tumačenja prisutna i u hrvatskoj historiografiji. Primjerice, Ljubo Boban u posljednjoj knjizi navodi: „U Drugome svjetskome ratu na području Hrvatske (dakako i u širem regionu) sučeljavala su se tri europska i svjetska globalna sustava, ideološka i vojno-politička: nacionalsocijalistički-fašistički, građansko-demokratski i komunistički“. Boban 1996, 41. Bobanovo tumačenje odbacuje Višeslav Aralica. Vidi: Aralica 2016, 21.

⁸² Vidi: Conway 1997.

⁸³ Vidi: Sremić 2021.

⁸⁴ Šalaj 2021, 55; Brubaker 2017, 359.

⁸⁵ Mudde i Rovira Kaltwasser, 5-6.

⁸⁶ Brubaker 2017, 362.

⁸⁷ Mudde i Rovira Kaltwasser, 5-8.

⁸⁸ Toshkov 2019, 10.

Korisna je i definicija povjesničara Johna Connellyja po kojoj je agrarizam „*pragmatična* ideologija usmjerena na poboljšanje seljačkih života“. (Istaknuo autor)⁸⁹ Potonja je definicija upravo ono što su braća Radić od osnutka stranke radili. Za HSS je „neokaljani narod“ hrvatsko seljaštvo koje ujedno nadilazi klasne barijere i predstavlja cjelokupan hrvatski narod nasuprot korumpiranoj eliti koja djeluje i protiv seljaštva i protiv interesa hrvatske nacije, a uglavnom se označava terminom „gospoda“. Spomenuta je dihotomija jedan od temelja ideologije HSS-a još od samih početaka dok je stranka osnovana kao Hrvatska pučka seljačka stranka. Kako je to izrazio Antun Radić: „Gospoda imadu svoju, narod svoju kulturu“.⁹⁰ Braća Radić uvelike su samo prigrlili antagonistički stav seljaka, koje su zastupali, prema gradskim društvenim slojevima koji su na selu promatrani kao ekspozitura stranog i ugnjetavačkog državnog aparata.⁹¹

Pošto je egzemplar neiskvarenog puka *hrvatski* seljak on se bori protiv domaćih odnarođenih elita i protivnika nacionalnih težnji hrvatskog naroda. Seljak je u ideologiji HSS-a sinoniman hrvatskom narodu. Glavni odbor Hrvatske seljačke stranke još je 7. ožujka 1919. donio zaključak po kojemu „hrvatsko seljatčvo nije samo stalež u političkom smislu, nego je ono i samo za sebe narod, hrvatski narod. Prema tomu čujemo i govorimo češće: Hrvatska seljačka stranka nije obična stranka, jer ona predstavlja jedan – pokret“.⁹² Rudolf Herceg reći će kako je poistovjećivanje seljaštva – koje nije „klasa niti stalež“ – s narodom „aksiom“ za pristaše hrvatskog seljačkog pokreta.⁹³

Pritom HSS s lakoćom denuncira sve druge stranke, u sklopu populističke matrice, kao organizacije koje su kreirala „gospoda“, odnosno elita suprotstavljena interesima puka. To vrijedi i za jugoslavenske i za hrvatske političke pokrete. „Ilirski pokret, jugoslavensku ideju i pravašku državno-pravnu borbu vodila su hrvatska gospoda. Njihovim nastojanjem stvorena je u posljednjih stotinu godina građanska Hrvatska. Mogli bismo ju zapravo nazvati gospodska Hrvatska zbog toga, jer su u njoj vladala gospoda nad seljačkim narodom“, pisao je Maček.⁹⁴ Maček je u programatskom tekstu iz 1937. „Bit hrvatskog seljačkog pokreta“ eksplicitno poručio

⁸⁹ Connelly 2000, 297.

⁹⁰ A. Radić 1936a, 3-5.

⁹¹ Tomasevich 1955, 144.

⁹² Herceg 1928, 46.

⁹³ Herceg 1940, 6.

⁹⁴ Maček 1937a, 4.

da je cilj stvoriti seljačku državu „u kojoj će se radništvo i inteligencija i svi ostali društveni slojevi ravnati prema životu i potrebama seljačkog naroda“.⁹⁵

Odnos HSS-a prema demokraciji također se općenito uklapa u to kako populist promatraju demokraciju. Iako HSS rijetko ulaze dubinski u sadržaj demokracije, neprijeporno je da podržavaju u tom trenutku temeljni element demokracije – slobodne izbore i uspostavu vlasti na temelju narodne volje iskazane na izborima. Svoj prodemokratski stav konstantno su suprotstavljali autoritarnim porecima različitih ideoloških predznaka. Ideolozi i prvaci HSS-a⁹⁶ na više su mjesta eksplicitno zagovarali slobodne izbore s pravom glasa za žene (dodano kasnije)⁹⁷, demokraciju⁹⁸, parlamentarizam⁹⁹, ustavnost¹⁰⁰, supsidijarnost¹⁰¹, pravo raspisivanja referenduma¹⁰² pa i prava manjina¹⁰³. Šarinić primjerice ističe i da „bez slobode pojedinca nema mogućnosti razvitka bilo kakove lijepe, dobre i korisne zamisli“, dok je „demokracija majka i zaštitnica maloga čovjeka.“¹⁰⁴ Isti je autor pisao da svaki čovjek ima pravo na „svoju ličnu slobodu, sigurnost i tjelesnu nepovredivost, slobodu mišljenja i slobodu javnog rasuđivanja – kritike. Bez tih sloboda je čovjek samo materija – tvar, prosti rob, on je predmet, stvar, s kojom svatko čini što hoće“.¹⁰⁵ Zahtjev za demokratizacijom zemlje bio je jedna od točke programa Udružene opozicije koju je predvodio Maček na izborima 1938.¹⁰⁶ Demokratska su načela predstavljana kao izvorna hrvatska tradicija koja je postojala od davnina prilikom izbora vladara, u seljačkoj općini pa i u seljačkom domu.¹⁰⁷

Populistički pokreti često imaju ulogu u mobilizaciji do tada politički marginaliziranih društvenih slojeva (HSS i seljaštvo). No, iako često jesu demokratski (što je i slučaj s HSS-om),

⁹⁵ Maček 1937a, 10-11

⁹⁶ Stranka je demokratska od svojih početaka. Cipek zaključuje da je Stjepan Radić bio „dosljedni zastupnik demokratskog načela“. Cipek 2001, 53.

⁹⁷ Jančiković 1939, 9.

⁹⁸ Vidi primjerice: Tomašić 2013, 147; Šarinić 1936, 22-25.

⁹⁹ Vidi: Šarinić 1936, 150-155; Ilija Jukić, „Engleski parlamentarni sustav“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 4. 1938., 31-32

¹⁰⁰ Vidi: Šarinić 1936, 156-158; Krešimir Devčić, „Ustav i ustavnost“, *Seljački dom* (Zagreb), 23. 9. 1937., 4-5; Krešimir Devčić, „Narod i ustav“, *Seljački dom* (Zagreb), 4. 11. 1937., 2-3; Tomo Jančiković, „Švicarski savezni ustav“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 4. 1938., 20.

¹⁰¹ Vidi: Šarinić 1936, 24.

¹⁰² Vidi: Šarinić 1936, 184-186; Tomašić 2013, 236-237; *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 1. 1938., 5; *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 1. 1938., 5. Vidi i Cipek 2015a.

¹⁰³ Vidi: Šarinić 1936, 139.

¹⁰⁴ Šarinić 1936, 22-23.

¹⁰⁵ Šarinić 1936, 127-128.

¹⁰⁶ Vladko Maček, „Prvi korak“, *Seljački dom* (Zagreb), 14. 10. 1937., 1-2.

¹⁰⁷ Šarinić 1936, 134-5; *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 11. 1938., 5.

prema Muddeu i Roviri Kaltwasseru, nisu pristaše liberalne demokracije. Dok je demokracija stav da vlast treba proizlaziti iz volje većine, liberalna demokracija predviđa „neovisne institucije specijalizirane za zaštitu temeljnih prava, kao što su sloboda izražavanja i zaštita manjina“. Spomenuti autori drže da je generalni stav populista kako narodna volja ne treba imati institucionalna ograničenja te su protivnici pluralizma zbog čega su suprotstavljeni liberalnoj demokraciji.¹⁰⁸ O narodu populisti govore uglavnom kao o monolitnoj kategoriji. Margaret Canovan drži da „vizija 'naroda' kao jedinstvenog tijela podrazumijeva nestrpljivost prema stranačkoj neslozi i može potaknuti podršku snažnom vodstvu ako postoji karizmatična osoba da personificira interese nacije“.¹⁰⁹

Jedinstvo hrvatskih redova proklamirano je u ideologiji HSS-a kao vrhunaravni ideal. „Rascjepkani narod nikada naime ne može postići onako velike uspjehe i oduprijeti se opasnosti, kao kada je složan. Jedinstvenost narodnih redova ideal je svih rodoljuba u teškim časovima“, zaključeno je u uvodniku *Hrvatskog dnevnika* u ožujku 1939.¹¹⁰ Pritom su HSS i Vladko Maček kao vođa hrvatskog naroda i predsjednik HSS-a neraskidivo povezani. Napad na HSS ujedno je napad na Vladka Mačeka i obrnuto, ali i napad na hrvatski narod jer se time kida njegovo jedinstvo potrebno u političkoj borbi za ostvarenje hrvatskih interesa. „Tko radi protiv HSS“, navodi se u *Hrvatskom dnevniku*, „taj radi i protiv dra Mačka kao njezinog predstavnika“.¹¹¹ Nesloga je u prošlosti, navodi se u istim novinama, prouzročila „sve naše nedaće“. Iako je težnja za „uniformiranjem duha“ označena kao negativna, zajednički cilj hrvatskog narodnog pokreta zahtijeva disciplinu. Maček je „vjeran tumač volje i zahtjeva hrvatskog naroda“, dok je „njegova taktika izraz našeg općeg narodnog mišljenja“. Zbog toga, zaključuje se, „narodna solidarnost obvezuje manjinu, da se prilagodi mišljenju ogromne većine“.¹¹² „Nesloga“ je, pisao je Janko Tortić u *Seljačkom domu*, „najveći neprijatelj svakoga naroda! Mi Hrvati idemo sigurnim putem, jer nas vodi vjera u Boga i seljačka sloga“.¹¹³ Takvim se tehnikama HSS predstavljao trans-ideološkom hrvatskom opcijom čiji su stavovi zdravorazumski, iako zapravo nije odustajao od vlastite ideologije unatoč tome što je bio i nacionalni pokret.

¹⁰⁸ Mudde i Rovira Kaltwasser, 80-81. Opširnije o odnosu populizma i demokracije vidi: Mudde i Rovira Kaltwasser, 79-96.

¹⁰⁹ Canovan 1999, 5.

¹¹⁰ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 3. 1939., 3.

¹¹¹ „Jalovi pokušaji“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 10. 1936., 1-2.

¹¹² *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 1. 1938., 5.

¹¹³ Janko Tortić, „Dok smo složni i jaki smo“, *Seljački dom* (Zagreb), 11. 3. 1937., 3.

Valja napomenuti i da stranka nije imala nikakve interne demokratske procedure, već je počivala na kultu vođe hrvatskog naroda i predsjednika stranke Vladka Mačeka koji je bio emanacija narodne volje što je općenito temeljna odlika populizama.¹¹⁴ Stranačka struktura *de facto* nije postojala. Od osnutka HPSS-a postojao je glavni odbor HSS-a koji su činili svi narodni zastupnici, predsjednici kotarskih organizacija i doživotni članovi zbog posebnog ugleda u stranci.¹¹⁵ Glavni odbor, koji je imao oko 600 članova, birao je članove predsjedništva. Potpredsjednici su u trenutku Radićeve smrti bili Maček, Predavec, Valečić i Dragutin-Karla Kovačević koji će kasnije izdati stranku i staviti se u službu kralja Aleksandra.¹¹⁶ Maček je sazvao 13. kolovoza 1928. Zastupnički klub HSS-a od 58 članova nakon smrti Radića, a ne glavni odbor. Zaključeno je da Stjepan Radić „svojom tjelesnom smrću nije prestao biti Narodni Vođa“ te „da i nakon tjelesne smrti ostaje njezinim Predsjednikom“, dok se u drugoj točki navodi: „Poslove Predsjednika stranke vodit će potpredsjednik dr. Vladko Maček“ izabran jednoglasno na prijedlog Josipa Predavca.¹¹⁷

Usprkos takvim mističnim formulacijama Mačeka, koji je obnašao privremeno dužnost predsjednika od Radićeva ranjavanja do smrti, će se nazivati predsjednikom stranke i vođom hrvatskom naroda. Kralj Aleksandar zabranio je HSS, a stranka je formalno zabranjena tijekom cijelih tridesetih zbog čega se u tisku govori o „bivšoj HSS“, ali je njeno djelovanje tolerirano nakon atentata na kralja Aleksandra. Formalno je nemoguće ustvrditi tko čini „vodstvo“ stranke jer nisu postojali stranački organi. Glavni odbor stranke nije se više nijednom sastao, a temeljno tijelo postaje Hrvatsko narodno zastupstvo koje su činili svi zastupnici HSS-a koji su osvojili najviše glasova u svojoj izornoj jedinici na parlamentarnim izborima 1935. i 1938..¹¹⁸

Hrvatsko narodno zastupstvo apstiniralo je od rada Narodne skupštine, a sebe je smatralo alternativnim predstavništvom hrvatskog naroda., odnosno jedini legitimnim predstavništvom hrvatskog naroda.¹¹⁹ Pritom zbog izbornog zakona, koji je pobjedniku davao automatski 2/3 mandata dio kandidata HSS-a nije izabran u Narodnu skupštinu iako su osvojili najviše glasova u svojoj izornoj jedinici. Oni su svejedno smatrani „narodnim zastupnicima“ te su bili članovi

¹¹⁴ Mudde i Rovira Kaltwasser, 90.

¹¹⁵ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 7.

¹¹⁶ Boban 1974, sv. 1, 3.

¹¹⁷ Boban 1974, sv. 1., 4. Maček u svojim memoarima navodi da je „inteligencija među stranačkim zastupnicima bila djelomično za Predavca“. Maček 2003, 21.

¹¹⁸ Glojnarić 1936, 275.

¹¹⁹ Jančiković 1939, 64.

Hrvatskog narodnog zastupstva.¹²⁰ Hrvatsko narodno zastupstvo sastajalo se iznimno i odluke, odnosno rezolucije, donosilo je aklamacijom – jedina iznimka je glas Lovre Sušića, narodnog zastupnika za kotar Ogulin, protiv Sporazuma Cvetković-Maček.¹²¹ Maček je figurirao u javnom diskursu čak u većoj mjeri kao „vođa Hrvata“ nego kao predsjednik HSS-a, a ključno tijelo Hrvatsko narodno zastupstvo formalno nije bilo stranačko. No, dok su u 20-ima zbog stranačke rascijepljenosti kod Hrvata u Hrvatskom narodnom zastupstvu bili i zastupnici Hrvatske stranke prava te Hrvatske federalističke seljačke stranke, sada je Hrvatsko narodno zastupstvo bilo neodvojivo od HSS-a jer su ga činili narodni zastupnici te stranke.

Stranka ne samo da nije imala širu, jasno određenu strukturu, nego je nejasno čak u kojem je trenutku August Košutić postao potpredsjednikom stranke.¹²² Glojnarčić šturo navodi u *Borbi Hrvata* kako Košutić „vrši danas funkciju potpredsjednika Hrvatske seljačke stranke“ nakon što je stranka zbog umorstva Josipa Predavca 1933., smrti Valečića 1930. i „otpadništvom Karle Kovačevića ostala bez potpredsjednika“.¹²³ U svakom slučaju Košutić se vratio iz emigracije krajem siječnja 1937. u Zagreb nakon gotovo devetogodišnje emigracije i u tisku HSS-a jasno je naveden kao potpredsjednik.¹²⁴

Vodstvo HSS-a je javna neslaganja sa strankom redovito proglašavalo neprihvatljivim, dapače ona su bila na rubu izdaje hrvatskog naroda, a tumačena su kao plod zavjere s ciljem slabljenja hrvatskih redova za tuđi interes. Takva je bila reakcija i onda kada pojedinci ne problematiziraju pravo HSS-u da govori u ime hrvatskog naroda. Egzemplarna je za ilustraciju takvog odnosa prema neistomišljenicima, polemika s Vinkom Kriškovićem i *Obzorom* početkom 1938. Vinko Krišković, umirovljeni profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu, hrvatski podban pred raspad Austro-Ugarske, objavio je 1937. knjižicu *U svijetu paradoksa* u kojoj je, između ostalih, kritizirao populističku tezu HSS-u da je seljaštvo istovjetno narodu. Uz to, Krišković je izravno kritizirao glorifikaciju seljaštva. Potonje je zapravo *mainstream* u hrvatskoj nacionalističkoj misli

¹²⁰ Budući da je 3/5 mandata pripadalo automatski pobjedničkoj listi neki kandidati koji su dobili najviše glasova u svom kotaru nisu postali narodni zastupnici. Međutim, HSS ih je svejedno računao kao narodne zastupnike. Tako je, primjerice, Ljudevit Tomašić dobio 7.614 glasova u kotaru Klanjec, ali je Stojadinovićev kandidat Milan Dobrovoljac sa 14 glasova postao narodni zastupnik. Vidi: Jančiković 1939, 13.

¹²¹ Boban 1965, 294-295; Boban 1974, sv. 2, 225.

¹²² Anđelko Vlašić navodi da je Košutić „još od 1929. slovio kao potpredsjednik stranke“. Vlašić 2010, 34.

¹²³ Glojnarčić 1996, 63.

¹²⁴ „Ing. August Košutić u Hrvatskom radničkom savezu“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 1.3.1937., 1-3. Bariša Smoljan potvrđuje da Košutić nije izabran za potpredsjednika „iako bi ga cjelokupna HSS jednoglasno za taj položaj izabrala da je bila pitana“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301060 Bariša Smoljan, Ispitivanje 2. 8. 1949., 69.

u međuraću. Kako je primijetio Višeslav Aralica „krilatica o 'seljačkom narodu' je živjela i na hrvatskoj desnici, kako je vidljivo u djelima Mile Budaka, pogotovo u njegovu programu objelodanjenome u Hrvatskom narodu“.¹²⁵ Sličan je sentiment prisutan i u romanu *Mladice* Antuna Bonifačića u kojemu glavni akter romana naposljetku spozna mudrost u svjetonazoru svog djeda seljaka.¹²⁶ Ustaško-domobranska načela pak pokazuju preuzimanje upravo spomenute HSS-ove teze. Tako točka 13. navodi da „seljačstvo nije samo temelj i izvor svakoga života, nego ono i samo po sebi sačinjava hrvatski narod, te je kao takovo nosioc i vršioc svake državne vlasti u hrvatskoj državi“, dok su hrvati u 99 posto slučajeva seljaci ili iz seljačkih obitelji, a onaj tko to nije uglavnom je stranac.¹²⁷ Predsjednik Matice hrvatske Filip Lukas u „Geografskoj osnovici hrvatskog naroda“ neizravno je kritizirao stav HSS-a rečenicom da „nacionalnost“, „stoji u službi socijalnoga života, ali ne jedne klase, već u njoj dolazi do izražaja svijest svih narodnih klasa“.¹²⁸ Ipak je istaknuo da seljaci „predstavljaju biološki izvor i ustrajnost, te stoje najjače ukorijenjeni u zemlji i tradiciji“.¹²⁹

Krišković je bio intelektualac „starog kova“, formiran u starom poretku koji je iz 19-stoljetne liberalne perspektive kritizirao tumačenje HSS-a. Priznaje Krišković da je „seljak čuvar fizičke snage naroda, jer svejednako svojom zdravom krvi pomlađuje gradsku, koja se brzo izrodi“ te je „čuvar narodnog karaktera“, ali ističe da je za upravljanje potrebno obrazovanje čega nedostaje seljacima.¹³⁰ Nasuprot tome, narod mora imati izgrađenu političku elitu koja će upravljati. „Treba li spominjati događaje, kad su neuki seljaci časovito preuzeli vlast, pa im se je svagda izvrgla u anarhiju ili autokraciju. Rusiju ili Poljsku, koja teško muku muči, što uz vlastele nema nego seljake, a bez građana? Ili sudbinu Nove Fundlandija?“, zapitao se Krišković. Nova Fundlandija (Newfoundland), danas dio Kanade, bila je dominion u sklopu Britanskog Carstva, ali se 1933. odrekla samouprave zbog loše ekonomske situacije. Pokazalo se, smatra Krišković, da tamošnji ribari nisu bili sposobni vladati samim sobom, a to je ujedno i „živi primjer, kako se u neuka naroda demokracija izopači u bezakonje i pljačku“.¹³¹

¹²⁵ Aralica 2007, 274.

¹²⁶ Vidi: Bonifačić 1938.

¹²⁷ M. Jareb 2006, 128.

¹²⁸ Lukas 1997, 127.

¹²⁹ Lukas 1997, 67.

¹³⁰ Krišković 2003, 259-260.

¹³¹ Krišković 2003, 260.

Krišković nije niti jednom riječju spomenuo HSS i Mačeka, ali je ubrzo dočekaio odgovor Mačeka i *Hrvatskog dnevnika*. Maček je odbacio Kriškovićevu kritiku, istaknuvši da sposobnosti vladanja „ne može nitko steći u nijednoj školi svijeta“. Također je pojasnio da su neseljački društveni slojevi također dio naroda ako ne rade protiv interesa većine kojoj se trebaju prilagoditi:

„Gospodin profesor kaže doslovce: 'Seljaci su 'narod' – jesu, ta šta bi bili drugo, ali narod su i radnici, i obrtnici, i trgovci, i 'kaputaši' i svi, što se broje među Hrvate'. Držim, da je ova formulacija gospodina profesora pogrešna, jer nije istina, da su seljaci, mislim svaki posebice narod, nego narod čini cjelokupno seljaštvo kao kolektiv. Može biti, a žalibože ima i slučajeva, gdje se pojedini seljaci odjeljuju od tog narodnog kolektiva, i u takvom slučaju smatra ih seljački narod odmetnicima, pa i izdajicama. Jest, i radnici, i obrtnici, i inteligencija jesu također narod, ali i njih smatra taj narod svojima samo dotle, dok su njihove težnje i njihov rad u skladnosti s težnjama i radom ogromne većine narode, i to ne samo kvantitativno, nego i obzirom na kvalitete, koje priznaje i sam gospodin profesor Krišković. I zato mi je čudno, što se gospodin profesor, koji stoji inače na principu demokracije, revoltira, da većina, i to ogromna i kvalificirana većina naroda, traži vlast za sebe. A pitam gospodina profesora, tko ima pravo na tu vlast. Zar manjina? Zar kod nas u Hrvatskoj radništvo? Zar gradjanstvo? Zar inteligencija? Znam, da će gospodin profesor odgovoriti: svi zajedno! Jest, ima pravo. Treba da vlast vrši cijeli narod: i seljaštvo i radništvo i gradjanstvo i inteligencija u međusobnom skladu. Tek da bude taj sklad moguć, potrebno je, da neseljački elementi dovedu svoje težnje i svoje interese u sklad s težnjama i interesima seljaštva, jer se dosta dugo vladalo hrvatskim seljaštvom prema interesima sviju drugih, samo ne prema interesima toga seljaštva“.¹³²

Nekoliko uvodnika *Hrvatskog dnevnika* koje je uobičajeno pisao glavni urednik Ilija Jakovljević, posvećeno je Kriškoviću. Kriškovićev stav da demokracija podrazumijeva razne političke stranke, autor uvodnika povezuje s Kriškovićevom težnjom da se osnuje „gospodsku stranku, koja bi vodila klasnu borbu sa seljačkim narodom“.¹³³ Na drugom je mjestu Kriškoviću kao protunarodnom intelektualcu suprotstavljena navodna „prava narodna inteligencija“ koja zna da je „seljaštvo jezgra hrvatskog naroda“.¹³⁴

Na Kriškovićevu tvrdnju o potrebi svojevrzne elite koja bi vodila politiku, *Hrvatski dnevnik* odgovara da „kraj sve velike učenosti“ nisu „gospoda“ poput Kriškovića „izvojevala za hrvatski narod državnu nezavisnost“. Šekspirologu Kriškoviću naposljetku je poručeno da „čitanje Shakespearea nije još nijedan narod oslobodilo“ te da su drevni Grci „imali vrlo razvijenu kulturu, no ipak su izgubili svoju narodnu slobodu“. U tom se članku zaključuje i da formalno

¹³² Vladko Maček, „U svijetu paradoksa“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 1. 1938., 17.

¹³³ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 1. 1938., 5.

¹³⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 1. 1938., 5.

obrazovanje nije potrebno kako bi se zaključilo „da treba osušiti Popovo polje, sagraditi željeznicu ili podići bolnicu“, već to može shvatiti svaki zainteresirani seljak. U tom je kontekstu kao primjer, očito nasuprot Kriškovićevoj „Novoj Fundlandiji“, dana Švicarska u kojoj seljak o takvim stvarima odlučuje referendumom. U maniri populističkog protuintelektualizma „hamletolozima“, odnosno Kriškoviću, prepušteno je da „prevode i komentiraju 'Hamleta' ili, ako im čini veselje, pišu članke u 'Obzoru'“ preko kojega je Krišković polemizirao s tvrdnjama HSS-a.¹³⁵

Na kraju polemike naglašeno je da je protuseljačka politika ujedno i protuhrvatska, a upućena i svojevrsna prijetnja Matici hrvatskoj, izdavaču Kriškovićeve knjige *U svijetu paradoksa* jer ne snose za sadržaj odgovornost samo pisci, već i izdavači. „Ako bi (Matica hrvatska, op.a.) ustajala protiv ideologije hrvatskog seljačkog pokreta smatrajući je sebi 'stranom' i 'nemogućom', kao što je proglašuje Vinko Krišković, ona bi postala protunarodna organizacija. A ona to ne smije biti“, poručeno je sa stranica *Hrvatskog dnevnika* uz naznaku da Matica hrvatska treba biti „opća nar. ustanova“.¹³⁶ *Hrvatski dnevnik* je pak kasnije kritizirao *Obzor*, koji je dao platformu Kriškoviću, da želi steći simpatije dijela građanstva i oslabiti Hrvatsku seljačku stranku, a samo HSS, kao „politička organizacija, koja predstavlja veliku većinu naroda, može nekome dati legitimaciju, da govori u ime naroda“.¹³⁷ *Obzor* je optužen i da fiktivno podržava „jedinstvo hrvatskog narodnog pokreta“ te da stvari intrigama „radi i protiv jedinstva hrvatskog narodnog pokreta i protiv zajedničke politike SDK“.¹³⁸

Program HSS cijelo je vrijeme prilično maglovit, dok su unutar stranke raznolike tendencije, što će posebno doći do izražaja za vrijeme Banovine Hrvatske. Tim više je populistička retorika bez pretjerane elaboracije vlastitih ideja sredstvo kojim se branilo jedinstvo pokreta. Iz polemike s Kriškovićem razvidne su dvije stvari izražene u ideologiji HSS-a. Jedna je protuintelektualistički sentiment, a druga je ideja klasne harmonije. Prema ideolozima HSS-a građani, a pogotovo inteligencija, odvojili su se od narodnih tradicija, a ponekad i (ne)svjesno rade protiv interesa (hrvatskog) seljaštva, odnosno naroda. Miguel Cabo smatra da je protuintelektualizam agrarističkih stranaka vjerojatno utjecao na činjenicu da je agrarističkim strankama nedostajalo ozbiljnijih teoretičara koji bi „mogli biti sposobni artikulirati pravu

¹³⁵ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 1. 1938., 5.

¹³⁶ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 1. 1938, 5.

¹³⁷ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 6. 1938, 3.

¹³⁸ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 6. 1938, 3.

doktrinu u svoj njezinoj složenosti”.¹³⁹ To uvelike vrijedi i za ideologiju HSS-a koja se često kreće u nejasnim, ponekad i kontradiktornim terminima. Stranka zato neće privlačiti najveće intelektualce u svoje redove, a posebno će slaba biti na sveučilištu. Neki od najistaknutijih intelektualaca povezanih s HSS-om u tridesetima prvotno nisu bili uz stranku. Primjerice, Ilija Jakovljević i Mirko Glojnarić bili su izvorno povezani s Hrvatskim katoličkim pokretom, Dinko Tomašić podržavao je u mladosti Organizaciju jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA), dok je Rudolf Bičanić bio član Jugoslavenkog sokola.¹⁴⁰

Protuintelektualizam je logičan zbog snažnog sentimenta protiv elita i establišmenta kod populističkih stranaka. Populistički lideri predstavljaju se kao „ljudi od djela, a ne od riječi” nasuprot intelektualcima.¹⁴¹ Antagonizam između seljaka i „kaputaša”, tumači Ivo Banac, posebno je došao do izražaja prilikom stvaranja Jugoslavije jer je hrvatska inteligencija uglavnom pristala tada uz jugoslavenski unitarizam, za razliku od seljaštva koje je mobilizirao Radić i poveo borbu protiv novog režima.¹⁴² Maček će reći da je jugoslavenstvo „fikcija” koja je postojala samo „u dušama nekolicine intelektualaca”.¹⁴³ Prema Krnjeviću 1918. je „bio na jednoj strani sa svojim vođom Stjepanom Radićem probuđeni hrvatski seljački narod, koji nije ni mogao ni htio zaboraviti svoju narodnu prošlost i svoju hrvatsku domovinu, a na drugoj sva hrvatska inteligencija”.¹⁴⁴ Opet su dakle s jedne strane vođa i neiskvareni puk nasuprot odnarođenih viših slojeva.

No intelektualce se u 30-ima, kada su hrvatske intelektualne prihvatile hrvatsku nacionalnu ideologiju i odbacile jugoslavenstvo¹⁴⁵, ne optužuje za jugoslavenstvo, već za unošenje „tuđih” ideologija, prvenstveno fašizma i komunizma. Vladko Maček je u razgovoru za *Seljačku mladicu*, časopis sveučilištaraca HSS-a, kazao kako „svaka grana živi samo dotle dok se drži svoga stabla”, poručujući time da Hrvati moraju crpiti ideologiju za sebe iz mudrosti hrvatskog seljaštva, a ne kopirajući strane ideologije. Ideologija HSS-a tako postaje samonikla ideologija,

¹³⁹ Cabo 2021, 5.

¹⁴⁰ Kovačić 2002, 159-162; Švab 1998; Mortigijja 1937, 1-3; Karaula 2016, 204-205.

¹⁴¹ Mudde i Rovira Kaltwasser, 63.

¹⁴² Banac 1992, 304.

¹⁴³ Glojnarić 1936, 202.

¹⁴⁴ Juraj Krnjević, „Deset godina hrvatske politike”, *Hrvatska revija* (Zagreb) 1929., br. 1: 3. Istu je tezu samo drugačijim riječima ranije izrazio Stjepan Radić. On će reći da narod nije bilo 1918. organiziran pa je „šaka kukavne pa i pokvarene gospode mogla u Zagrebu učiniti, što je htjela s hrvatskom domovinom”. S. Radić 1923, 6.

¹⁴⁵ Više o tome vidi: Kljaić 2017.

odvojena od vanjskog svijeta i tuđih utjecaja. Maček se pritom posebno obrušio na inteligenciju jer se odvojila od tog narodnog izvora koji je, kako je eksplicitno kazao, izvor nepogrešive mudrosti, zbog čega zapadaju u ideološke zablude:

„A vidite, veliki dio hrvatske inteligencije još u zametku t.j. već u srednjim školama gubi svaku duševnu vezu sa selom iz kojega je nikla, gdje su joj kroz tisuće godina živjeli i umirali predji, gubi vezu sa svojim korijenom. I zar je onda čudo, da suhe listiće takovoga granja vitla po miloj volji čas marksistički, čas fašistički, čas klerikalni politički vjetar po putevima, koji su Hrvatskom seljaštvu t.j. Hrvatskom Narodu tuđi i kojim nije nikad išao i neće ići. Želim da uvijek imate na umu istinu da: 'Svaka grana živi samo dotle, dok se drži svoga stabla'. I kadagod budete u dvojbi, dali je nešto u kulturnom, političkom ili socijalnom pravcu dobro ili ne, ne idete k meni, nego činite ono što činim i ja. Otidjite u bilo koje hrvatsko selo, porazgovorite se sa svojom braćom i sestrama, sa svojim očevima i majkama. Prislonite uho svoje na našu tisućljetnu hrvatsku i seljačku zemljicu iz koje izviru vjekovni sokovi svake životne, pa i političke mudrosti nećete nikada pogriješiti. Pogriješiti može čovjek pojedinac, pogriješiti može skupina ljudi, ali narod sam kao cjelina je nepogrešiv“.¹⁴⁶

Intelektualce se proglašavalo glavnim promotorima hrvatskom narodu „stranih ideja“. Sentiment protiv intelektualaca izražava u svojim memoarskim refleksijama na dugogodišnju robiju po jugoslavenskim zatvorima Ivan Bernardić, omladinac HSS-a. Bernardić navodi da su hrvatski robijaši „imali nesreću i nepriliku sa svim našim intelektualcima u robiji“. „Svi su manje više, kritizirali hrvatsku narodnu politiku i narodne prvake, propagirali su među hrvatskim robijašima tuđe ideje, a uzto i neke svoje ideje, čime su se otvoreno i izrazito suprotstavljali ne samo hrvatskoj narodnoj politici, hrvatskim narodnim vođama, nego i samom hrvatstvu“, piše Bernardić, navodeći da je to bio „glavni uzročnik“ nesloge kod osuđenika Hrvata.¹⁴⁷ Također se, za razliku od seljaka i radnika nisu „pokazali“: „Gospoda doktori i studenti bili su u robiji na sramotu hrvatstva i na veliku štetu i poteškoću čeličnim karakterima i dosljednim Hrvatima i robijašima“.¹⁴⁸

Karakteristika je populista tvrdnja da su „klasne podjele umjetno stvorene da potkopaju 'narod' i održe 'elitu na vlasti'“.¹⁴⁹ Generalno to vrijedi i za HSS koji odbacuje marksističku klasnu borbu kao protivnu narodnim interesima jer staleži trebaju međusobno surađivati, točnije svi se trebaju prilagoditi seljaštvu kao temeljnoj društvenoj skupini. Krešimir Devčić pisao je da je

¹⁴⁶ „Riječ predsjednika Hrv. seljačke stranke i vodje Hrvatskog naroda dra Vladka Mačka“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 1. 5. 1936., 1.

¹⁴⁷ Bernardić 1940, 41-42.

¹⁴⁸ Bernardić 1940, 42.

¹⁴⁹ Mudde i Rovira Kaltwasser, 13.

„hrvatski seljački pokret suvremeni narodni samonikli, nepreneseni, pokret, koji nije klasni ili staležki, nego je obće narodni pokret, koji traži u sebi utjelovljenje duševnih i materijalnih narodnih snaga“.¹⁵⁰ Maček diktaturi u jednom intervjuu suprotstavlja „suradnju svih staleža i vlast čitavog naroda, a pravog za svakog pojedinog čovjeka u svojoj slobodnoj domovini Hrvatskoj“, odnosno „seljačku demokraciju“.¹⁵¹

Ideja klasne harmonije najbolje je vidljiva u svojevrsnom mitu o zlatnom dobu koji je propagirao HSS. U mitskom dobu hrvatske samostalnosti, prema HSS-u, hrvatski vladari s narodom činili samo jednu proširenu obitelj na čelu s pravednim vladarom (*paterom familiasom* proširene obitelji) kojega je birao i potvrđivao narod. Hrvatski kralj tada je bio samo, kako je napisao Ivo Šarinić, „starješina velike seljačke narodne obitelji“.¹⁵² Dakle, hrvatski je narod bio istinski samo jedna obitelj čega je odraz bila i društvena struktura. Ona je bila očigledno hijerarhijska (postoji vladar), ali organski hijerarhijska i bez tenzija između različitih društvenih slojeva. Promjena se događa prodorom „stranih kultura, naročito rimske civilizacije“, pogotovo od vremena pokrštenja Hrvata kada se vladajući hrvatski sloj pod tim utjecajem otuđio „svome seljačkom rodu i koljenu“. „Sagradiše kule i bedeme, a oko njih kuće i stanove svojih služnika i slugana, i od tih služnika i slugama, podložnika i robova stvoriše gradove, da iz njih vladaju narodom, da narodu zapovijedaju i da od naroda žive, kada se već od njega posvema otuđiše“, piše Šarinić.¹⁵³ Tvrdi Šarinić da je „sve do nesretnoga kralja Zvonimira, koji već imade oko sebe sjajan dvor i dvorjanstvo po franačkom uzoru, te je okružen popovima latinašima“ postojala hrvatska seljačka država vladana na temelju „tradicionalnog hrvatskog seljačkog prava“ poznatog i kao „stare pravice“. Zbog spomenute je činjenice Zvonimir protiv sebe okrenuo „hrvatski seljački narod, a završava život tragičnom smrću“.¹⁵⁴ Hrvatski je vladar bio navodno biran od puka po „svojem starom uobičajenom narodnom pravu“.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Krešimir Devčić, „Složno svi na posao“, *Seljački dom* (Zagreb), 27. 1. 1938., 2.

¹⁵¹ „Riječ predsjednika Hrv. seljačke stranke i vodje Hrvatskog naroda dra Vladka Mačka“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 1. 5. 1936., 2.

¹⁵² Šarinić 1935, 29.

¹⁵³ Šarinić 1935, 29.

¹⁵⁴ Šarinić 1935, 79-80. Kralj Zvonimir tumačen je na sličan način i u izvornom starčevićanstvu. On je, po predaji, htio poći u Križarski rat, odnosno boriti se za strane interese zbog čega je umoren, a oženio se i za članicu mađarske kraljevske obitelji, što je kasnije dovelo do unije s Mađarskom. Međutim, neki međuratni nacionalisti nastojeći afirmirati odanost Hrvata zapadnoj civilizaciji, Zvonimira tumače na pozitivan način. Vidi: Žanić 1995; Kardum 2020, 919-920.

¹⁵⁵ Šarinić 1936, 243.

U intervjuu koji je dao Bogdanu Radici Maček je tumačio da je Seljačka buna Matije Gupca¹⁵⁶ pokrenuta upravo kako bi se preokrenuo taj tijek povijesti. Gupčevo geslo nisu, kaže Maček, bile „nikakove moderne ideje, nego je geslo glasilo jednostavno 'za staru pravicu'“. To je po Mačeku „povratak u stanje, kada još nije bilo ni lordova ni kmetova, nego je svaki čovjek bio slobodan gospodar i svoje osobe i svoje zemlje i prihoda svoje zemlje“. Rušenjem feudalnog sustava se pak položaj seljaka nije znatno poboljšao jer i moderna država kao i feudalac traži podavanja i to u novcu, a to je „baš ono što je za seljaka najteže, jer seljak najteže dolazi od novca pa je umjesto lordovog upravitelja sjelo na seljačka leđa mnogobrojno činovništvo na čelu, dakako, s državnim ovrhovoditeljem“.¹⁵⁷

Takva idealizirana slika predmoderne prošlosti u središtu je populističke retorike koja je povezana i s nacionalnom mobilizacijom koju provodi HSS. Levinger i Franklin Lytle ističu da nacionalna mobilizacija, koju HSS svakako provodi u međuraću, ima trijadnu strukturu koja se sastoji od „slavne prošlosti“, „degradirane sadašnjosti“ i „utopijske budućnosti“.¹⁵⁸ U slavnoj prošlosti nacija je postojala kao „čista, ujedinjena i harmonična zajednica“, a djelovanjem će nacionalni pokret pobijediti nepovoljno trenutno stanje i vratiti se u izvorno stanje (utopijska budućnost).¹⁵⁹ Kao i u slavnoj prošlosti vladat će hrvatska (seljačka) nacija koja odlučuje o svojoj sudbini bez upliva dotadašnjih stranih gospodara. Cijela povijest zapravo se tumači kroz populističku matricu „dobrog hrvatskog naroda“ protiv odnarođenih i tuđih elita. Primjerice, Božidar Murgić u kratkoj biografiji Vladka Mačeka piše da je za vrijeme feudalizma postojao „duboki jaz, ponor, koji je fatalno cijepao snagu hrvatskoga naroda“. S jedne su strane bili „gospoda, bogataši, inteligencija t. zv. prosvjetljeni slojevi narodni“, a s druge „seljaštvo, kmet, ili točnije gotovo sav hrvatski narod“.¹⁶⁰

Seljak je po tumačenju HSS-ovaca nositelj tradicionalnih hrvatskih vrijednosti i morala nasuprot odnarođenim elitama u gradu. U određenim aspektima ideologija HSS-a ima karakteristike tzv. „ideologija odgođene modernosti“ koje su karakteristične za zemlje nerazvijenije od zapadnih industrijskih društava, a nastaju kao odgovor upravo na dominaciju

¹⁵⁶ Matija Gubec je jedna od rijetkih povijesnih ličnosti koju si glorificirali i HSS i komunisti i ustaše. Vidi: Pavlaković 2004.

¹⁵⁷ Bogdan Radica, „Autobiografija u jednom razgovoru : neobjavljen tekst iz razgovora B. Radice s drom Vladkom Mačekom u New Yorku 1947“, *Hrvatska revija* (München), 1974., br. 2: 133.

¹⁵⁸ Levinger i Franklin Lytle 2001.

¹⁵⁹ Levinger i Franklin Lytle 2001, 178.

¹⁶⁰ Murgić 1936, 3-4.

zapadne Europe. Mary Matttosian smatra da raznolike ideologije poput marksizma-lenjinizma, talijanskog fašizma, kemalizma, gandizma i drugih spadaju u taj obrazac.¹⁶¹ Karakteristično za te ideologije „periferije“ je proklamiranje superiornosti vrijednosti vlastite nacije u odnosu na zapadne zemlje kao referentnu točku.¹⁶² Mit o zlatnom dobu učestal je kod takvih ideologija. Tako za kemaliste postoje izvorni Turci koji su „hrabri, tolerantni, realistički, velikodušni, miroljubivi i poštuju žene“. Izvorne turske osobine je pak promijenila arapsko-perzijsko-bizantska kultura.¹⁶³ Hrvatska seljačka stranka jedini je odraz samoniklosti, hrvatskog duha i njegovih vrijednosti dok su svi drugi „izmi“ strane ideologije. Kako je pojasnio Vladko Maček do HSS-a su „gospoda“ Hrvatsku nastojala urediti po stranim izvorima, umjesto da su nadahnuće tražili u hrvatskom seljaštvu:

„Gospoda su u svom divljenju i oponašanju tuđega išla tako daleko, da su podcjenjivala svoje i podrugivala se kulturnim tvorevinama vlastitoga naroda t. j. hrvatskoga seljaštva. Oni nisu vidjeli, da je upravo u tim tvorevinama seljačke narodne kulture posebna stvaralačka vrijednost, koja daje osobit biljeg hrvatskomu narodnomu životu, a time i mjesto među drugim narodima. Inteligencija je sve ustanove građanskoga društvenoga uređenja prenosila k nama odozgo i bez suradnje sa seljaštvom“.¹⁶⁴

Maček će položaj seljačkih naroda usporediti s kolonijalnim, upravo u pogledu uništavanja, autohtone kulture. „Kad su evropski kolonizatori i osvajači unosili civilizaciju u prekomorske zemlje“, piše Maček, „onda su loše strane te civilizacije dovele autohtone (urođene) narode do degeneracije (slabljenja) i izumiranja“.¹⁶⁵ Budući da je hrvatsko seljaštvo izvor mudrosti, njegove vrijednosti trebaju biti temelj društvenog uređenja. Dok su, kako piše Šarinić u *Ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta* ideali socijalističke i komunističke države, kao i nacizma i korporativne države „neprirodni“ zato što se „razvijaju odozgo“, seljačka država imala bi „duboku sadržinu, koja izvire iz duše narodne i iz njegove tisućljetne seljačke kulture“.¹⁶⁶ Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta predstavljena je kao autohtona i samonikla ideologija koja nema strane uzore. Prema Krnjeviću „hrvatski seljački pokret nije presađena biljka“ izgrađena

¹⁶¹ Matossian 1958, 217.

¹⁶² Matossian 1958, 220-221.

¹⁶³ Matossian 1958, 225.

¹⁶⁴ Maček 1937a, 4-5

¹⁶⁵ Maček 1937a, 9

¹⁶⁶ Šarinić 1935, 80.

„prema uzoru Marksa ili kojega drugoga socijalističkoga doktrinarca, kao što je to kod seljačkih stranaka izvan hrvatskog naroda, poznatih pod imenom agrarnih stranaka“.¹⁶⁷

Ideologija koju HSS-ovci drže izvornom i autohtonom definirana je nasuprot i krajnjoj ljevici i krajnjoj desnici. No, usprkos proklamiranom antifašističkom, antinacističkom i antikomunističkom stavu, HSS-ov autohtonizam je dosljedan. Pošto je ideologija hrvatskog seljačkog pokreta prikladna samo za hrvatski narod i nema univerzalne tendencije, moguće je da su drugi društveni sustavi, s kojima HSS ne dijeli puno toga, prikladni za druge narode. Zato je moguće da Šarinić Adolfa Hitlera istakne u pozitivnom smislu kao odraz njemačkog duha „koji je dignuo iz pepela preživjele evropske civilizacije kolektivnu njemačku seljačku narodnu kulturu“.¹⁶⁸ Međutim, pogrešno je iz toga izvući zaključak, kao što to čini Višeslav Aralica¹⁶⁹, da takvim rečenicama ideolozi HSS-a hvale nacionalsocijalizam.¹⁷⁰ Isti autor navodi da je Krnjević u predavanju u prosincu 1939. govorio „pohvalno o Hitleru i Mussoliniju, tvrdeći kako je fašizam izvorni talijanski, nacizam izvorni njemački, a 'seljačka ideologija' izvorni hrvatski nacionalizam“.¹⁷¹

Međutim, u tom predavanju održanom u Sveučilišnoj organizaciji HSS-a 5. prosinca 1939., a publiciranom u *Hrvatskom dnevniku* pod nazivom „Putevi naše inteligencije“, Krnjević sadržaj ideologije hrvatskog seljačkog pokreta i hrvatskog nacionalizma izravno suprotstavlja fašizmu i nacizmu, iako ističe da su oni autohtoni talijanski i njemački fenomeni. Poruka je upravo to da je sadržaj tih ideologija nepoželjan u Hrvatskoj, iako dio hrvatske inteligencije po Krnjeviću preuzima spomenute tuđe ideje koje nisu namijenjene univerzalnoj upotrebi. Mussolini je, kaže Krnjević, više puta rekao „da fašizam nije za eksport, nego da je on čista talijanska tvorevina“. Ideologiju hrvatskog seljačkog pokreta Krnjević suprotstavlja „ljevičarskim socijalnim pokretima s jedne strane“ i „ekstremnim nacionalističkim pokretima s druge strane“. Jer, kaže Krnjević, za razliku od lijevih i desnih „ekstrema“ braća Radići „nisu pripovijedali sile, i ne samo da je nisu pripovijedali, nego su kao jedan od temeljnih principa hrvatskog seljačkog pokreta postavili onu veliku narodnu rečenicu: 'Svaka sila za vremena'“. Dio je intelektualaca po Krnjeviću prihvatio ono „što im donosi bilo koji od totalitarnih režima“ umjesto da se priklonio izvornoj ideologiji

¹⁶⁷ Juraj Krnjević, „Deset godina hrvatske politike“, *Hrvatska revija* (Zagreb) 1929., br. 1: 4.

¹⁶⁸ Šarinić 1935, 143.

¹⁶⁹ Aralica 2009, 56; Aralica 2016, 26-27.

¹⁷⁰ Naime, Šarinić u istoj knjizi, kao i u svojoj drugoj knjizi *Hrvatska seljačka demokracija*, na više mjesta oštro kritizira nacionalsocijalizam i fašizam. Vidi: Šarinić 1935, 17, 19, 80, 95, 138; Šarinić 1936, 26, 29, 67.

¹⁷¹ Aralica 2016, 27.

braće Radića. Krnjević zaključuje svoje predavanje mislju da je predsjednik Seljačke sloge Rudolf Herceg „najveći hrvatski nacionalist“ jer uporište za svoje ideje traži u hrvatskom seljaštvu i njegovoj kulturi te provodi ideje braće Radića.¹⁷² Svaki narod, misao je Krnjevića, mora stvoriti ideologiju prikladnu svog duhu, što je ujedno i odraz njegove, veličine, a ne kopirati druge narode:

„Svaki narod vrijedi u ljudskoj zajednici ne toliko, koliko je majmunisao i oponašao ovoga ili onoga, nego koliko je sam iz sebe pridonio općoj kulturi. Ako bi dakle netko htio da povodeći se nacionalističkim pokretima vani u svijetu bude pravi hrvatski nacionalist, put bi mu bio jedino onaj, koji su pokazali braća Radići“.¹⁷³

Iako je „hrvatski seljački pokret brana protiv širenja komunizma i fašizma u hrvatskim krajevima“, napomenuto je u tisku HSS-a, „hrvatski narod ne zaboravlja, da drugi narodi imaju pravo svoju budućnost izradjivati kako oni sami misle da je dobro, pa i na temeljima marksističkim ili fašističkim“ jer „svaki narod ima pravo odlučivati svojom sudbinom“.¹⁷⁴ Spomenuti Krnjevićev istup nije bio iznimka za Mačekov HSS. Tretirajući vlastiti ideološki put kao hrvatski specificum bez poveznice s drugim tada aktualnim ideologijama, HSS kritizira opetovano fašizam (i nacizam) i komunizam, vidjevši u fašizmu i komunizmu ideologije s određenim zajedničkim karakteristikama (glorifikacija nasilja, revolucionarnost, represija, diktatura, samovolja i jednostranačje). Imbro Štivić piše u *Seljačkom domu* da su i fašizam i komunizam „djeca revolucije“, a „revolucija rađa samo nasilje ili tiraniju, koja ne pozna Isusovo: Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe, nego sotonsku: Ruši i ubij. Zato su obadvije te struje protivne kršćanskom shvaćanju hrvatskoga naroda, koji ne će da vlada tvar nad duhom, a sila nad pravicom, nego hoće mir i napredak...“.¹⁷⁵

Zaključuje Štivić da HSS nije niti za „kruti gospodski fašizam niti za bezbožni krvavi komunizam, nego za hrvatski demokratizam ili seljačku čovječansku politiku“.¹⁷⁶ U tisku HSS-a fašizam i komunizam prikazuju se često na tragu teorije o dva totalitarizma. Autor uvodnika u *Hrvatskom dnevniku* u rujnu 1938. ističe da je pogrešna teza da je boljševizam „dijete“ demokracije. Dapače, upravo su „demokratske države ostale pošteđene od boljševizacije“, a o idejnoj bi se

¹⁷² „Putevi naše inteligencije“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), Božić 1939., 2.

¹⁷³ „Putevi naše inteligencije“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), Božić 1939., 2.

¹⁷⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 9. 1938., 5.

¹⁷⁵ Imbro Štivić, „Pravi put hrvatske seljačke politike“, *Seljački dom* (Zagreb), 25. 3. 1937., 3.

¹⁷⁶ Imbro Štivić, „Pravi put hrvatske seljačke politike“, *Seljački dom* (Zagreb), 25. 3. 1937., 3.

srodnosti više „moglo govoriti kod diktatorskih režima, jer se uzalud ne kaže, da se ekstremi dodiruju. Upravo zato, jer među njima ima mnogo dodirnih točaka, napose u metodi, postoji među njima i tako strastvena mržnja“.¹⁷⁷

Na drugom mjestu Štivić uspoređuje komunizam i fašizam s viliom kosom koja uništava slabe biljke poput djeteline. Tako „strane ideje“ mogu uspjeti samo u nestabilnim zemljama poput Rusije i Španjolske, a hrvatski narod nije „slaba djetelina, koju uništava podmukla nametnica, nego je hrvatski narod kao hrast, pod kojim može uspijevati samo kržljavi trn ili na vrhu slaba nametnica imela“. Povijest, kaže Štivić, pokazuje da su Hrvati „uvijek zlo prošli“ kada bi se „oslanjali na tuđince“. Tako su Hrvati stupili u državnu zajednicu s Mađarima „za volju Jelene“, žene hrvatskog kralja Zvonimira koja je bila sestra Hrvatskog kralja te su „mjesto svoga čovjeka Petra Svačića izabrali tuđinca Kolomana za Kralja.“¹⁷⁸ Poruka je jasna – Hrvati će jednako tako loše proći ako se odluče za tuđe ideologije.

Alfonso Heisinger, jedan od najistaknutijih intelektualaca povezanih s HSS-om, argumentirao je kako je seljačka kultura kod svih naroda brana prodoru i komunizma i fašizma. Pedagog i teoretičar kulture Heisinger, koji se potpisivao polupseudonimom A.H. Žarković, navodi da je seljačka kultura brana tim dvjema ideologijama upravo zato što je uspostavila ispravan balans između kolektiva i pojedinca. Točnije, ona nije liberalna, iako taj termin Heisinger ne koristi. Ona je „protiv marksističkog internacionalizma najjače oružje“ svojim inherentnim idealizmom, religioznošću i demokratičnošću. Heisinger ističe da se „demokracija katkada gubi u individualizmu, a marksizam i fašizam u kolektivizmu i u krvavoj diktaturi“, dok će HSS-ova „seljačka zadružna demokracija“ razriješiti taj problem sintezom „kolektivizma i demokracije“.¹⁷⁹

No, HSS se ne protivi marksizmu i fašizmu iz perspektive liberalizma. Doduše idejno svrstavanje HSS-a uz bok zapadnih liberalnih demokracija postoji u nekim radovima HSS-ovaca. Primjerice, Dinko Tomašić u knjizi *Politički razvitak Hrvata* iz 1938. piše da se hrvatski seljački pokret razvija „na idejama Francuske revolucije, i na autohtonim shvaćanjima i pogledima hrvatskog seljaštva“. Pripisuje mu također liberalne i demokratske nazore te ističe da je ideologija HSS-a „potpuno u skladu sa velikim okupljanjem svih demokratskih snaga, koje se danas vrši u

¹⁷⁷ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 9. 1938., 3.

¹⁷⁸ Imbro Štivić, „Hrvatski seljački narod ima svoje političko uvjerenje“, *Seljački dom* (Zagreb), 29. 4. 1937., 3. Slične teze o Zvonimiru iznosi i Dinko Tomašić. Tomašić 2013, 165-166.

¹⁷⁹ A.H. Žarković, „Intelektualci i nauka o hrvatskoj seljačkoj kulturi“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 1. 1938., 19.

čitavoj Evropi u obranu građanskih i političkih sloboda, jer su te slobode došle u pitanje pod pritiskom raznih totalitarnih, diktatorskih i autoritativnih pokreta i režima”.¹⁸⁰

Tomašićev je stav generalno iznimka, a načelni je stav blizak onome što je izrazio Krnjević kada je rekao da narodi sukladno svom duhu biraju svoje ideologije. Ivan Andres je pisao o ideološkoj toleranciji između totalitarnih i demokratskih država budući da „je svaki narod i jedini mjerodavni faktor, da sam donese svoj slobodni sud o tom, je li odnosni oblik vladavine dobar ili nevaljan i da li je upravljanje po tom obliku, ako ne najbolje, ono bar dobar, kao i u tom, da li mu je taj oblik vladavine nametnut protiv njegove volje ili se radi o režimu, koji je sam narod svojom suverenom, nepatvorenom voljom postavio”.¹⁸¹ Aralica zaključuje kako je „europski liberalizam obilježio misli Stjepana Radića”¹⁸², dok su se „sudionici seljačkog pokreta, poput Vladka Mačeka, Rudolfa Hercega, Ive Šarinića, Jurja Krnjevića i drugih tijekom tridesetih smatrali sljedbenicima jedne posebne, od liberalizma različite ideologije”.¹⁸³ Brojni tekstovi i istupi pripadnika vodstva HSS-a i sa strankom povezanih autora potvrđuju Araličinu ocjenu. Razmatranja o poželjnom ekonomskom i društvenom ustroju pokazuju da je HSS iznimno kritičan prema ekonomskom liberalizmu, a ne mari pretjerano ni za osobne slobode, već je naglasak stavljen na zajednicu unutar koje se pojedinac treba ostvariti.

Ekonomska politika treba biti podređena seljačkoj većini. Neograničeni kapitalizam je, prema HSS-ovcima, izravno suprotstavljen interesima seljaštva, a oni formuliraju tzv. „treći put”

¹⁸⁰ Tomašić 2013, 147.

¹⁸¹ Ivan Andres, „Ideološka tolerancija između demokratskih i totalitarnih država”, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 1. 1939., 17.

¹⁸² Tihomir Cipek također smatra da je Radić prihvaćao brojne liberalne ideje, između ostalih slobodu i prirodna prava čovjeka. On smatra da u Ustavu Neutralne seljačke republike Hrvatske iz 1921. Radić nastoji „usuglasiti osnovne ideje liberalizma s idejama socijalizma i u Ustavu prevladavajućim kršćansko-socijalnim idejama”. Vidi: Cipek 2001, 150, 155-156. Iako to nije u okvirima ovoga rada valja napomenuti da postoje i drugačija tumačenja spomenutog dokumenta. Ruski povjesničar Aleksandar Aleksandrovič Silkin argumentira da spomenuti dokument ne može predstavljati svojevrsnu preteču liberalno-demokratskog razmišljanja jer je u njemu država predstavljena kao prošireni seljački dom, odnosno proširena zadruga. Silkin, „Образ власти в «Конституции нейтральной крестьянской республики Хорватия» (1921)”. U spomenutom je programu „seljačka država” definirana (peta točka) kao „organična zajednica slobodnih i uredjenih domova”. „Temeljni nauk ili program hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS)”, *Božićnica* 1925. (Zagreb), 51. Publicist Milivoj Magdić je u jednoj raspravi iz 1940., u kojoj afirmativno gleda na ideologiju HSS-a, zaključio kako „u osnovi” takve seljačke države „leži jedno organsko shvaćanje” čime se uklanja „negativnost amorfnosti i atomičnosti kod liberalne demokracije”. Vidi: Magdić 1940, 34.

¹⁸³ Aralica 2016, 28-29.

između nereguliranog kapitalizma i komunizma koji dokida privatno vlasništvo.¹⁸⁴ Pritom je prisutna nostalgija prema zadrugama kao predmodernoj organizaciji koja je seljaku pružala sigurnost u kolektivu. Maček piše:

„Da je u saboru bila seljačka većina, sigurno se ne bi moglo dogoditi, da se seljačke kućne zadruge onako grubo ruše, a da se ništa ne stvori za uređenje seljačkoga života, što bi te zadruge nadomjestilo. Građanskom liberalizmu smetale su te zadruge, koje su seljaku osiguravale život na vlastitoj zemlji i krov nad glavom, kao što mu je smetalo i naturalno (prirodno) gospodarstvo i seljačka samodovoljnost u ekonomskom (gospodarskom) pogledu. Zato su riješene zakonske veze seljačke obitelji s njezinim posjedom.. Seljak je prestao biti vezan za zemlju, ali je također i zemlja prestala biti vezana za seljaka. Posljedica je toga veća proletarizacija i osiromašenje seljaštva“.¹⁸⁵

Zadruge i samodostatnost Maček je predstavio i kao ideal u članku o zadaćama Gospodarske sloge.¹⁸⁶ Ta je organizacija, koja je nastala u okviru hrvatskog seljačkog pokreta, provodila razne inicijative – od organiziranja seljaka zbog zadobivanja boljih otkupnih cijena poljoprivrednih proizvoda i stoke, preko poboljšanja položaja poljoprivrednih radnika do osnivanja Zavoda za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva u okviru organizacije – kako bi se poboljšao ekonomski položaj seljaštva.¹⁸⁷ Gospodarska sloga, koja djeluje u okviru hrvatskog seljačkog pokreta, prema Ivici Šuti, „postaje osnovno sredstvo provedbe ciljeva ekonomskog nacionalizma, koji možemo definirati kao specifičnu vrstu ekonomskog ponašanja koje je usmjereno prema ostvarivanju jedinstva, neovisnosti i jačanja nacije“.¹⁸⁸

Maček je u intervjuu za francuske novine *La République* 1935., kazao kako je seljak u Hrvatskoj „ujedno kapitalista i radnika“ zbog čega mu ne odgovara ni marksizam ni kapitalizam. Rješenje je Maček vidio u svojevrsnoj rekonstrukciji seljačke zadruge, odnosno u „pretvaranju cjelokupne Hrvatske seljačke zajednice u veliku narodnu zadrugu“.¹⁸⁹ Maček u potonjoj formuli podrazumijeva ekonomski nacionalizam i izoliranje od tokova međunarodne trgovine koja ima negativan učinak na seljačku zajednicu. Ideal je samodostatnost kakva je postojala u obliku zadruge, a sada bi trebala postojati na razini hrvatske nacije kako bi se u budućnosti izbjegli šokovi za vrijeme ekonomskih kriza. U spomenutom intervjuu to je eksplicitno rekao Maček.

¹⁸⁴ Za usporedni prikaz ideje „trećeg puta“ kod HSS-a i drugih seljačkih pokreta istočne Europe vidi: Šute 2010, 19-48.

¹⁸⁵ Maček 1937a, 6.

¹⁸⁶ Vladko Maček, „Zadaća Gospodarske 'Sloge'“, *Gospodarska sloga* (Zagreb), 20. 6. 1936., 3.

¹⁸⁷ Više o Gospodarskoj slogi vidi: Šute 2010.

¹⁸⁸ Šute 2015, 85.

¹⁸⁹ Glojnarić 1936, 225.

Naime, unutar zadruga članovi obitelji su sve sami proizvodili za svoje članove „ne nabavljajući ništa izvan obiteljskoga kruga“. Tako bi i sada, primjerice, seljak iz Panonske Hrvatske trebao prodavati žito izravno hercegovačkom seljaku bez posrednika – Maček navodi da seljak iz „Gornje Hrvatske“ prodaje sto kilograma žita za 100 dinara, a hercegovački ga seljak plaća 300 dinara. Hercegovački seljak pak prodaje kilogram vune za 14 ili 15 dinara, a u Čehoslovačkoj se to prodaje za 160 dinara. Stoga je „najpametnije stvoriti zadrugu, koja obuhvaća sve dijelove naroda“.¹⁹⁰

Idealno je pak da u toj zadruzi ne bude prevelikih ekonomskih razlika jer „ne mogu jedni nositi engleska sukna, dok drugi hodaju u dronjcima“.¹⁹¹ Ne može se obnoviti obiteljska zadruga, ali je moguće obnoviti samodostatnost od vanjskog svijeta, argumentirao je Maček u članku „Seljačka autarkija“. Sam naslov pokazuje da je autarkija, odnosno samodostatnost, predstavljena kao vrhunski ideal. Zadrugu je, ponovio je Maček, nemoguće obnoviti, ali ju je moguće rekonstruirati u drugom obliku i to tako „da se seljački narod što više oslobodi odvisnosti od današnjega načina kapitalističke proizvodnje“.¹⁹² Maček je na tom mjestu detaljnije elaborirao kako bi trebalo izgledati zadrugarstvo na razini hrvatske nacije:

„Ne mogu se – rekao sam – obnoviti stare obiteljske zadruge, ali istu svrhu, koju su postizavale stare obiteljske zadruge, može postići hrvatski seljački narod tako, da se u cjelini organizira sa glavnom svrhom, da se međusobno popunjuju pojedini krajevi. Krajevi, koji imaju suvišak žita ne treba, da taj suvišak proizvode na razne špekulante cijeloga svijeta, nego za narod onih krajeva, gdje ima žita premalo ili ga uopće nema, ali ima zato bilo vina, bilo vune, bilo duhana, bilo čega drugoga, što opet ovi prvi nemaju. Ako se u tu suradnju uključe još i obrtnici i radnici, koji proizvode svu onu robu, koje treba seljačtvu, onda će opet i seljačtvu i radništvu, a dosljedno tome i svi ostali, koji su seljačkom narodu potrebni, složenim radom postati neodvisni o cijenama takozvanih, većinom umjetno stvaranih svjetskih tržišta. Onda ne će biti u hrvatskom seljačkom narodu krize. Po mom mišljenju, to je zadaća Gospodarske Sloge“.¹⁹³

Svojevrsni ekonomski ideal iako to nikada nije do kraja razrađeno, društvo je malih seoskih domaćinstava bez velikih ekonomskih razlika izolirano od disrupcije koju može izazvati međunarodna trgovina, ali istovremeno uz nepovredivost privatnog vlasništva koje osigurava društveni, nacionalni i moralni razvitak. Pozicija je to koja se mnogima činila privlačnom nakon velike ekonomske krize 1929. – 1933.

¹⁹⁰ Glojnarić 1936, 225. Istu je ideju elaborirao i Rudolf Bičanić. Šute 2010, 77-78.

¹⁹¹ Glojnarić 1936, 225-226.

¹⁹² Vladko Maček, „Seljačka autarkija“, *Evolucija* (Zagreb), lipanj-srpanj-kolovoz 1936., 281-282.

¹⁹³ Vladko Maček, „Seljačka autarkija“, *Evolucija* (Zagreb), lipanj-srpanj-kolovoz 1936., 282.

Sociolog Dinko Tomašić u svojim djelima *Društveni razvitak Hrvata* i *Politički razvitak Hrvata*, razrađuje koncept zadružne i plemenske kulture. U dinarskim krajevima po Tomašiću dominantna je plemenska kultura koja je individualistička, njeguje kult hajduka i sklona je revolucijama, dok je superiorna zadružna kultura u sjeverozapadnoj hrvatskoj kolektivistička, demokratska i ekonomski egalitarnija.¹⁹⁴ No, osim što plemenska kultura može proizvesti militarizam i autoritarnost, Tomašić joj kao negativnu osobinu pripisuje sklonost kapitalizmu i trgovini.¹⁹⁵ Tomašić, između ostalog, „zadružnoj kulturi“ Hrvatskog Zagorja i Prigorja pridaje pozitivne osobine i zbog toga što je osnovna jedinica „skupčina“ bila „zatvoreno i samodostatno gospodarstvo (autarkija), dovoljno izolirano i tako zaštićeno od stranih kulturnih utjecaja“.¹⁹⁶ Ekonomski nacionalizam i očuvanje vlastite kulture tako postaju neraskidivo povezani. Na nešto nalik zadrugama vjerojatno je mislio i Krnjević kada je napisao da su temelji hrvatskog seljačkog pokreta „seoski solidarizam i harmonija“.¹⁹⁷

Općenito je u ideologiji HSS-a relativno velik naglasak na socijalnom aspektu koji je izražen najčešće kroz sintagmu „čovječnosti“. Iako takve stvari nisu pretjerano razrađene u teorijskim tekstovima, HSS se načelno zalaže za državnu intervenciju kako bi se spriječili drastični oblici socijalnog raslojavanja. Vladko Maček nije „liberalac u lošem smislu riječi“, pisao je Ilija Jakovljević. Naprotiv, Maček je „čovjek mekog i dobrog srca, koji ima osjećaja za tuđu bijedu i siromaštvo“.¹⁹⁸ Pritom HSS dakako nije iznimka u Europi tridesetih, a pogotovo srednjoj i istočnoj Europi.¹⁹⁹ U eri ekonomskog nacionalizma, kako ju naziva povjesničar Ivan Berend, kao i smanjenog obujma međunarodne trgovine, većina je političkih stranaka težila znatnoj intervenciji u tržišne tokove.²⁰⁰ Kako to sažima Francois Furet: „Ideologija planiranja u velikoj je modi na desnici. A što onda tek reći o ljevici!“.²⁰¹ Međuratno razdoblje doba je, kako navodi Tara Zahra, „protuglobalizma“ s pratećim nacionalizmom, uključujući ekonomski nacionalizam. „Protuglobalisti“, među koje svakako možemo ubrojiti i HSS, zagovarali su izoliranje od globalne

¹⁹⁴ Tomašić 2013, 17

¹⁹⁵ Tomašić 2013, 84.

¹⁹⁶ Tomašić 2013, 53. Vidi i: Tomašić 2013, 238-245.

¹⁹⁷ Juraj Krnjević, „Deset godina hrvatske politike“, *Hrvatska revija* (Zagreb) 1929., br. 1: 4.

¹⁹⁸ Ilija Jakovljević, „Deset godina na čelu Hrvatske seljačke stranke“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 8. 1938, 3.

¹⁹⁹ Ivan Berend zaključuje: „Zlatni standard i laissez faire bili su mrtvi u srednjoj i istočnoj Europi, ali se pojavljuju jake, intervencionističke države“. Berend 1998, 269.

²⁰⁰ Vidi: Berend 1998, 224-245.

²⁰¹ Furet 1997, 13.

ekonomije koja je bila povezivana i sa setom (pretežito) liberalnih vrijednosti i internacionalizmom.²⁰²

Protoliberalni sentiment Mačeka ide do te mjere da će reći kako je feudalac „bio bliže seljaku nego građanin“. „U feudalno su doba i vlastelin i kmet živjeli od zemlje. Oni su činili jednu ekonomsku (gospodarsku) zajednicu. Feudalac je imao interesa, da kmet bude sposoban, da mu obradi zemlju. Zato se morao i brinuti za kmeta. Građanin nema nikakvih obveza prema seljaku. On kupuje samo gotove seljačke proizvode, a ne tiče ga se kako živi onaj, koji ih proizvodi“, zaključuje Maček.²⁰³ Ukratko, treći put HSS-a podrazumijeva obranu privatnog vlasništva, ali i kritiku nereguliranog kapitalizma i prevelike koncentracije (primarno stranog) kapitala.²⁰⁴ Kapital treba „služiti narodu“, ali na način da se ne vrši „otimačina ničijega kapitala, već mobilizacija sveukupnog narodnog kapitala za opće i narodno dobro. To znači likvidirati liberalistički sustav i stvoriti nov gospodarski napredak“, argumentirao je Šarinić.²⁰⁵ U sklopu autarkijskog ideala potrebno je i smanjiti ovisnost o stranom kapitalu jer, kako je rekao Šarinić, „nije onaj narod, nije ona država slobodna, koja je privredno ovisna o tuđem kapitalu“.²⁰⁶

Za razliku od gospode i gradova s „tuđom“ ideologijom, hrvatska samonikla²⁰⁷ seljačka kultura glavni je izvor mudrosti i razlikovanja Hrvata od drugih naroda. Prema Bićaniću „narod bez seljaštva ne predstavlja za nj ništa karakteristično hrvatsko“.²⁰⁸ Etnolog Branimir Bratanić kojega je Seljačka sloga angažirala kao stručnjaka za smotre hrvatske seljačke kulture, u gradovima ljudi „žive na tuđinski način“. Oni „nose strano odielo, pjevaju tuđe pjesme, plešu tuđe plesove, pa nije ni čudo, da mnogi i misle tuđinski“.²⁰⁹ Dok su korisne stvari iz europske civilizacije koje pomažu u materijalnom smislu, na selu se pojavljuje „još mnogo više sasvim nepotrebnih i smiješnih stvari: 'plehmuzike' i harmonike, gradsko nespretno pokušstvo, 'šlageri' i

²⁰² Zahra 2023.

²⁰³ Maček 1937a, 7

²⁰⁴ Vidi: Šarinić 1936, 217-233.

²⁰⁵ Šarinić 1936, 220.

²⁰⁶ Šarinić 1936, 188-189.

²⁰⁷ Filozof Albert Bazala je u svojstvu predsjednika JAZU-a plastično pojasnio pojam samoniklosti u viđenju kulture Antuna Radića. „Zahťjev samoniklosti“, istaknuo je Bazala, „znači, da sva kultura mora biti zasađena u vlastitom tlu, izvedena iz duše naroda, organski razvitak iz 'svojine njegove'“. Bazala je napomenuo i da uspješna akulturacija stranih utjecaja „ne mora naprosto rušiti princip samoniklosti“. Također se podrazumijeva „samosvojnost nasuprot univerzalističkom, da ne kažemo kozmopolitskom izjednačenju“. „Svečana sjednica“, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1939/1940* (Zagreb), 1941., svezak 53, 83.

²⁰⁸ Šute 2010, 77.

²⁰⁹ Bratanić 1941, 13-14.

loše (glasbeno nerazumljive) crkvene popievke, kojekakve uniforme i društva, kojima su glavna svrha parade, znakovi, iskaznice i članarine..."²¹⁰ Uz spomenute trendove smotre hrvatske seljačke kulture tim su važnije jer je „samo seljačka kultura“ hrvatska kultura, pojasnio je Bratanić.²¹¹ Bratanićeve su riječi dokaz za nemogućnost jasne delineacije nacionalističkog od populističkog elementa u ideologiji HSS-a – oni su međusobno povezani i naslanjaju se jedan na drugu. Smotre seljačke kulture trebale su pokazati esenciju hrvatskog seljaštva, a ujedno i hrvatske nacije. Kako je to rekao Rudolf Herceg, predsjednik Seljačke sloge koja je organizirala spomenute smotre, pokazivanjem svojih običaja na smotrama seljaštvo pokazuje „što je najkarakterističnije njegovo, narodno, etničko“.²¹²

Izvorna hrvatska seljačka kultura treba obuhvatiti i sve grane umjetničkog stvaranja. Kako je kazao Juraj Krnjević na smotri seljačke kulture u Bjelovaru Hrvati kopiraju trendove iz cijelog svijeta umjesto da u Zagreb donesu kulturu iz hrvatskih sela. „Naše melodije su ljepše i plesovi privlačiviji, nego ijedan 'lambeth walk' ili 'swings'“, zaključio je Krnjević.²¹³ Ivo Šarinić definira književnost kao „pismom izraženu misao i osjećaj pojedinca ili cijeloga naroda u umjetničkom obliku“.²¹⁴ Književnost po njemu može biti samo „narodna“. Nacionalni duh i autohtona kultura trebaju prožeti književnost. Prava književnost zapravo je „hrvatska seljačka književnost“ koja se „temelji samo na tisućljetnoj hrvatskoj seljačkoj kulturi, dok se književnost, koja se razvila u gradu, oslanja na kulture Bog zna kakovih naroda, a zapravo na romanskoj civilizaciji“²¹⁵.

Za razliku od seljačke književnosti koja ima organski temelj, „gradska književnost bavila se prostim majmunisanjem stranih literatura“ pa je zbog toga nitko i ne čita.²¹⁶ Šarinić kao primjer za svoju tezu, između ostalih, navodi ljevičarske književnike Miroslava Krležu i Augusta Cesarec kao osobe potpuno odvojene od hrvatskog seljačkog duha.²¹⁷ Osim književnosti, Šarinić je smatrao da bi hrvatski narodni duh trebao prožeti i glazbu, kao i graditeljstvo koje „se još pliva u potpunoj

²¹⁰ Bratanić 1941, 13-14.

²¹¹ Bratanić 1941, 14.

²¹² Herceg 1940, 14.

²¹³ Mirko Glojnar, „Smotra hrvatske seljačke kulture u Zagreb“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 8. 1940., 8.

²¹⁴ Šarinić 1935, 126.

²¹⁵ Romanska civilizacija termin je izvorno iz misli Antuna Radića koji Šarinić učestalo koristi. Po Antunu Radiću hrvatski seljak predstavlja autohtonu (slavensku) kulturu. Romanskom civilizacijom Antun Radić označava sve utjecaje koji navodno nisu izvorno hrvatski. „Gospoda“ su pritom, za razliku od seljaštva, poprimila odlike romanske civilizacije. Vidi: A. Radić 1936a, 9-10, 121-124. Radićevu ideju preuzima Dinko Tomašić. Vidi: Tomašić 2013, 133-135.

²¹⁶ Šarinić 1935, 126.

²¹⁷ Šarinić 1935, 126.

tuđinštini i u Zagrebu i u svim našim gradovima, koji su pravo ruglo i sprdačina svih mogućih tuđinskih slogova, a da nema baš nijedne kuće, koja bi bila izgrađena po divnom hrvatskom seljačkom stilu“. ²¹⁸

Heisinger (A.H. Žarković) u predgovoru iz 1934. knjizi Josipa Predavca izražava neslaganje s autorima poput Oswalda Spenglera koji u 20. stoljeću vide razdoblje propasti ukusa, visoke kulture sl.²¹⁹ Naprotiv, Žarković vidi priliku za preporod nakon sloma „akademske i individualističke građanske kulture XIX. vijeka“. ²²⁰ Prilika jer bi trebao trijumfirati narodni (seljački) duh u svim sferama kulture. Nažalost, ističe Žarković, prazninu popunjava marksizam pa je „našu novu književnu generaciju mjesto seljačkog socijalnog pravca zahvatio urbani i industrijalistički marksizam“. ²²¹

Ideal bi nasuprot tomu bilo prihvaćanje „svoje vlastite narodne socijalne ideje“, koju ne definira, a ne „po uzoru predratne inteligencije“ preuzimanje socijalnih ideja i književnosti „stranih industrijskih zemalja“. ²²² Žarković je smatrao da je „rješenje naših duhovnih problema“ u onome što on zove ruralizmom, odnosno „u stvaranju naše narodne kulture ruralnoga tipa“. Takva bi narodna kultura ujedno dovela do toga da nestane „onoga kobnoga klasnoga kulturnoga jaza u hrvatskome narodu“ koji se navodno očitovao na Splitskom saboru i kod Pacte Convente. Prihvaćanjem takvog svjetonazora, pisao je Žarković, uslijedit će preporod hrvatskog stvaralaštva na svim poljima, a hrvatski narodni duh obuhvatit će i razna znanstvena polja nasuprot „dogmi“ o internacionalizmu. ²²³

1.2. Hrvatski nacionalizam: „Državna zajednica nije cilj – nego sredstvo“

Do sada je definirano kako je HSS populistička stranka, ali se jasno moglo iščitati da su u velikoj mjeri u ideologiji HSS-a prisutne misli o hrvatstvu i iskonskom duhu hrvatskog (seljačkog) naroda po kojemu treba urediti društveni život i institucije. Ukratko, HSS-ov populizam spojen je s nacionalizmom. „Narod“ u ime kojega HSS govori jasno je definiran etno-kulturnim

²¹⁸ Šarinić 1935, 126.

²¹⁹ Žarković 2012, 12.

²²⁰ Žarković 2012, 12.

²²¹ Žarković 2012, 13.

²²² Žarković 2012, 13.

²²³ Žarković 2012, 14.

odrednicama. Vrline se ne pridaju seljaštvu *per se* nego hrvatskom seljaštvu koje je ujedno nositelj i čuvar hrvatskog nacionalnog identiteta i težnji za slobodom.

HSS po tom pitanju nije raritet. Dapače, Roger Brubaker smatra da je nacionalistička dimenzija integralni dio populizma.²²⁴ U svakom slučaju i kritičari takvog pogleda, po kojima je populizam i nacionalizam potrebno promatrati odvojeno, priznaju da je nacionalizam sastavni dio mnogih populističkih pokreta.²²⁵ Usprkos tome, definirati Mačekov HSS kao stranku koja zastupa hrvatski nacionalizam problematično je iz više razloga. Djelomično i zbog toga što se nacionalizam kao termin općenito u hrvatskoj javnosti često koristi pejorativno. Vjerojatno je to barem dijelom prežitak tradicije iz druge Jugoslavije²²⁶ koja je kriminalizirala nacionalizam. U prvoj se Jugoslaviji termin nacionalizam koristio uglavnom neutralno bez negativnih prizvuka. Primjetno je da se u hrvatskoj historiografiji rijetko Mačeka definira kao nacionalista, a HSS nacionalističkom strankom. Suprotan je slučaj u stranoj historiografiji. Primjerice, u referentnoj enciklopediji nacionalizma HSS je označen nacionalističkom strankom, kao i Stjepan Radić i Vladko Maček.²²⁷ Drugi je razlog to što su se HSS-ovi protivnici na hrvatskom političkom spektru kroz tridesete sve češće nazivali hrvatskim nacionalistima.

No, valja reći da su brojni ideolozi HSS-a i članovi stranke često opisivali HSS kao hrvatsku nacionalističku stranku, dok tijekom oštrog sukoba s pristašama i simpatizerima Ustaško-domobranskog pokreta u Banovini Hrvatskoj, vidimo da HSS-ovci protivnike nazivaju lažnim nacionalistima²²⁸, dok proustaške sveučilištarce koji su istaknuli listu pod nazivom „Hrvatski nacionalisti“, nazivaju „tzv. hrvatskim nacionalistima“²²⁹, očito kako bi im se oduzelo pravo da prisvajaju hrvatski nacionalizam isključivo sebi nasuprot HSS-u. Šarinić u *Ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta* suprotstavlja HSS-ov „seljački nacionalizam“, „svim tim lažnim socijalno-političkim smjerovima, koji su se razvili nakon francuske revolucije, s namjerom, da klasnim nasiljem i diktaturom pokore i podlože seljaštvo, pa da ovo posluži samo njihovim interesima, a protiv interesa seljačkoga naroda“.²³⁰

²²⁴ Brubaker 2019.

²²⁵ De Cleen i Stavrakis 2020.

²²⁶ Primjerice, hrvatski nacionalizam naveden je kao krimen u presudi zagrebačkim sveučilištarcima 1971. Vidi: Sesardić 2022, 411

²²⁷ Motyl 2001, 104-105, 436.

²²⁸ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24.9.1939., 5.

²²⁹ Vidi npr. „Nakon izbora za klub slušača prava, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 11. 1939., 3; „Neopravdano oduševljenje“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 11. 1939., 5.

²³⁰ Šarinić 1935, 22.

Nepotpisani autor teksta „Veliki i mali“ u *Hrvatskom dnevniku* poručio je da „naš hrvatski nacionalizam nije dakle puka deklaracija i sentimentalnost, nego ima i golemo značenje za očuvanje ekonomskog života i napretka“. Argumente u prilog nacionalizmu vidi autor istog teksta „ne samo u svijesti etničke i skupne kulturne vrijednosti, koja je cementirana historijskim zbivanjima i razvojem, nego takodjer u ekonomskoj stvarnosti“ jer je „nacionalizam najjača zaštita malog čovjeka, seljaka, radnika i intelektualca“ te bez njega nema „ekonomskog opstanka za male narode“. U protivnom bi se pripadnici tih naroda utopili „u moru internacionalizma“.²³¹

Dapače, HSS-ovci sebe smatraju autentičnim nacionalistima, a protivnike na hrvatskom političkom spektru kriptonacionalistima, nositeljima tuđeg duha i ideja. Ivan Bernardić govori u svojim zapisima o zatvorskim danima o sebi i stranačkim kolegama u ćeliji kao o „odriješitim hrvatskim nacionalistima i rodoljubima“.²³² Ilija Jakovljević je u predavanju u Hrvatskom pučkom domu na zagrebačkoj Selskoj cesti u svibnju 1938. poručio da HSS-ovci „nikome ne daju prvenstvo u hrvatskom nacionalizmu“.²³³ Božidar Murgić u hagiografskom kratkom prikazu Mačekova života i rada također navodi da je Maček nacionalist. Njegov „nacionalizam“, navodi Murgić, „nije bio nikada tek puko sentimentalno deklamiranje, već je imao solidnu realnu stručnu, t.j. historijsku i pravnu podlogu...“²³⁴ Alfonso Heisinger (A.H.Žarković) napisao je u *Hrvatskom dnevniku* nekoliko eseja o nacionalizmu²³⁵ Pritom on ističe da su braća Antun i Stjepan Radić „najradikalniji nacionalisti što ih možemo zamisliti, pa odlučno ustaju protiv našega uobičajenoga oponašanja stranoga svijeta, kako to naučavahu, bez razlike, i madžaroni i modernisti i integralisti, pa i marksisti. Braća Radići naprotiv traže originalno nacionalno stvaranje na svim područjima narodnog života, prema našim posebnim narodnim prilikama i potrebama“.²³⁶

Posljednji i najvažniji razlog zašto se hrvatski nacionalizam rijetko koristi za opis ideologije HSS-a, jest taj što je naposljetku HSS stvaranjem Banovine Hrvatske prihvatio (makar privremeno) jugoslavenski državni okvir unutar kojega je nastojao dobivati sve veće i veće

²³¹ „Veliki i mali“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 9. 1936., 2.

²³² Bernardić 1940, 90.

²³³ „Zajednički sastanak hrvatskog radništva i hrvatskih sveučilištaraca“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 5. 1938., 3.

²³⁴ Murgić 1936, 33-34.

²³⁵ A.H. Žarković, „Razvitak europskog nacionalizma“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 9. 1939., 15-16; A.H. Žarković, „Razvitak slavenskog nacionalizma“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 10. 1939., 15; A.H. Žarković, „Razvitak hrvatskog nacionalizma“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 10. 1939., 15-16.

²³⁶ A.H. Žarković, „Razvitak hrvatskog nacionalizma“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 10. 1939., 16.

prerogative za hrvatsku autonomnu jedinicu. No, koliko je potonje argument protiv toga da je HSS nacionalistička stranka? Jedan od najistaknutijih teoretičara nacionalizma Anthony D. Smith definira nacionalizam kao „ideološki pokret za postizanje i održanje autonomije, jedinstva i identiteta populacije za koju neki njeni članovi smatraju da tvori stvarnu ili potencijalnu 'naciju'“.²³⁷ Definicija je to koja se od riječi do riječi može primijeniti za HSS koji je a) dovršio proces nacionalne integracije Hrvata; b) vodio uspješnu borbu za priznanje hrvatske nacije koja je eksplicitno negirana u sklopu državne ideologije jugoslavenstva; c) uspostavio autonomnu jedinicu s tendencijom jačanja njenih ovlasti koja je okupila većinu Hrvata i veliku većinu područja Jugoslavije u kojima su Hrvati bili većinski narod.

Iako je autor stava da je u konačnici cilj HSS-a bila neovisna država do koje bi se došlo evolutivnim putem, čak i ako prihvatimo da to nije tako jer je naposljetku riječ o teško dokazivim stvarima koje zalaze i u domenu spekulativnosti, (ne)zalaganje za neovisnu hrvatsku državu ne utječe na definiranje stranke kao nacionalističke. Dapače, navodi Smith, ne ističu svi nacionalisti zahtjev za neovisnom državom – kulturni nacionalisti fokus stavljaju na „kulturnu autonomiju i moralnu obnovu koja je daleko od državnosti“ – dok je „zahtjev za državnošću samo jedan, iako važan, cilj mnogih nacionalizama, zajedno s drugim ciljevima, poput nacionalnog ujedinjenja i identiteta.“²³⁸ Također, političari su, pogotovo iz manjih naroda, u svom djelovanju ograničeni raznim vanjskim čimbenicima koji mogu negativno djelovati na ideal stvaranja neovisne države koji u datom trenutku može biti nemoguće postići. Uzimajući sve navedeno u obzir HSS s jedne strane te nacionalisti okupljeni oko Ustaško-domobranskog pokreta i njegovi simpatizeri – sami po sebi raznorodni, ali ujedinjeni u beskompromisnom traženju hrvatske državne neovisnosti – predstavljaju, kako navodi Mark Biondich, „dvije struje međuratnog hrvatskog nacionalizma“.²³⁹

Na ovom mjestu valja razjasniti terminologiju i može bitnu pojmovnu konfuziju. Ustaše i ustaški simpatizeri u zemlji, pogotovo studenti na zagrebačkom sveučilištu često su sebe zvali *hrvatskim nacionalistima*. Vlasti Kraljevine Jugoslavije ugrubo su simpatizere Ustaško-domobranskog pokreta i članove nazivali „frankovcima“ po pristašama čelnika Čiste stranke prava Josipa Franka. Zbog konspirativnog rada u uvjetima ilegalnosti teško je znati tko je uistinu član Ustaše – hrvatske revolucionarne organizacije (UHRO), a tko samo simpatizer. Međutim, neprijeporno je da se oko čelnika UHRO-a Ante Pavelića pogotovo tijekom Banovine Hrvatske

²³⁷ Smith 2010, 9.

²³⁸ Smith 2010, 35-36.

²³⁹ Biondich 2007, 212. Perspektiva je to koju zauzima i Vedran Duančić. Vidi: Duančić 2020, 191.

grupiraju raznorodni hrvatski nacionalisti kritični spram HSS-a.²⁴⁰ U Hrvatskoj nije postojala čvrsta ustaška organizacija, već su proustaško djelovanje kanaliziralo kroz raznolika udruženja.²⁴¹ Sam Maček nazivao je svoje hrvatske protivnike za vrijeme Banovine Hrvatske frankovcima, dok je ranije odbacivao taj termin kao plod propagande Beograda.²⁴²

Vlasti Banovine Hrvatske također frankovcima označavaju ugrubo sve svoje hrvatske nacionalističke protivnike. Kako je ranije definirano da je HSS također nacionalistička stranka, u radu će se pod pojmom *hrvatski nacionalisti* označenim u kurzivu označavati heterogeni protivnici i neistomišljenici HSS-a u Banovini Hrvatskoj koji će i sami sve češće koristiti taj termin za sebe i svoje istomišljenike.²⁴³

Hrvatska nije jedinstvena po pitanju raslojenosti nacionalnog pokreta na, uvjetno rečeno, radikalnije nacionaliste koji odbacuju bilo kakve pregovore, i umjerene nacionaliste sklone pregovorima kako bi se u etapama ostvarila što veća razina neovisnosti. I kod drugih nacija bez države dolazilo je do formiranja dvaju struja nacionalizma pri čemu bi jedna bila spremna na kompromise s centralnom vladom za promicanje interesa naroda koji je zastupala, a druga bi koristila sva sredstva za ostvarenje konačnog cilja – samostalne države. Vjerojatno najpoznatiji slučaj je Irska. Nakon skoro dvo i pol godišnjeg gerilskog rata protiv britanske vlasti, vojni vođa pobune Michael Collins i jedan od političkih vođa Arthur Griffith potpisali su 6. prosinca 1921. sporazum s Londonom kojim je osnovana „Irska slobodna država“ (Irish Free State/Saorstát Éireann) sa širokom autonomijom. Irska je tako postala dominion, ali bez sjevernih većinskih protestantskih predjela i uz priznanje britanskog kralja kao svog suverena. Ubrzo je izbio gotovo jednogodišnji irski građanski rat između vlasti Irske slobodne države i protivnika koji su smatrali da je sporazumom počinjeno izdajstvo i kapitulacija.²⁴⁴

Nakon izlaska iz zatvora u prosincu 1934. Maček daje izjavu dopisniku britanskog dnevnika *Daily Mail* u kojoj „Slobodnu Irsku“ (Free State) navodi kao cilj njegove politike: „Slobodna Hrvatska, koja bi imala nezavisne statute po uzoru Slobodne Irske unutar Britanskog carstva. Promjena ustava tako da bi Hrvatska postala nezavisnom državom sa pravom a odredi

²⁴⁰ Za ustaško i proustaško djelovanje u Hrvatskoj od atentata na kralja Aleksandra do kraja Jugoslavije vidi: M. Jareb 2006, 456-568.

²⁴¹ M. Jareb 2006, 456.

²⁴² Krajem 1928. Maček je rekao da vlasti „svakoga, tko ne će robovati beogradskoj kliki, proglašuju frankovcem“. Glojnarčić 1936, 106

²⁴³ Više o tome u četvrtom poglavlju.

²⁴⁴ Dvije najveće stranke u Republici Irskoj vuku korijene iz tog spora. *Fina Gael* je bila zagovornica Sporazuma, a *Fina Fael* protivnica. Vidi: Farrell 2018, 288-298.

po svojoj volji način odnosa sa Beogradom na federativnoj bazi".²⁴⁵ Još 1928. je za beogradsko *Vreme* Maček kazao da pod slobodnom Hrvatskom podrazumijevam „potpuni suverenitet u legislativi i egzekutivi“, a kao primjer je naveo Britansko Carstvo „koja je baš za to jaka što se sastoji iz mnogo više ili manje slobodnih, čak i nekoliko posve slobodnih država (Kanada i Irska)".²⁴⁶

Drugi je primjer ukrajinska politika u Poljskoj. Organizacija ukrajinskih nacionalista (OUN), koja je ideološki srodna ustašama,²⁴⁷ koristila je nasilje i terorističke metode protiv poljskih vlasti u borbi za ukrajinsku neovisnost, dok je Ukrajinski nacionalno demokratski savez (UNDO) koristio legalne metode borbe, nastojeći postići što je više moguće unutar datog okvira. Ukrajinski povjesničar Oleksandr Zajcev navodi kako je UNDO predstavljao „demokratski nacionalizam“ nasuprot integralnom nacionalizmu²⁴⁸ koji je razvio nacionalistički ideolog i teoretičar Dmitro Doncov, ključna figura u idejnom smislu za razvoj OUN-a.²⁴⁹ Flamanski nacionalisti danas okupljaju se oko radikalno desne stranke Vlaams Belang (Flamanski interes) koja otvoreno zastupa separatizam i oko starije konzervativne stranke N-VA (Novi flamanski savez) koja zastupa ideju konfederalizacije Belgije i participira ponekad u belgijskoj državnoj vladi.²⁵⁰

„Jugoslavenstvo“ HSS-a moguće je opisati jedino kao „pseudojugoslavenstvo“ po tipologiji Wolfa Dietricha Behschnitta. Spomenuti autor definira pseudojugoslavenstvo na sljedeći način: „Pseudojugoslavenstvo izraz je politike vođene određenim taktičnim razmišljanjima. Iza retoričkih zahtjeva za jedinstvo jugoslavenstva, stvaranje i očuvanje jugoslavenske države, skrivaju se nacionalnopolitičke i nacionalnokulturne namjere, koje obilježavaju ciljevi što su u središtu već spomenutih konkretnih oblika iredentističkog i hegemonističkog nacionalizma u Srba odnosno Hrvata. Pseudojugoslavenstvo prikriva velikosrpske ili pansrpske, odnosno velikohrvatske ili panhrvatske ciljeve".²⁵¹ Prema Ljubi

²⁴⁵ Glojnarčić 1936, 201-202.

²⁴⁶ Lukić 2021, 303.

²⁴⁷ Vidi: Zaitsev 2015. Opširnije o ideološkim razlikama između ustaša i HSS-a u četvrtom poglavlju.

²⁴⁸ Zajcev definira na drugom mjestu integralni nacionalizam kao „formu autoritarnog nacionalizma“ u kojoj je nacija „organska cjelina i zahtijeva bezrezervno podređivanje pojedinca interesima njegove ili njezine nacije, koji su postavljeni iznad interesa bilo koje društvene skupine, drugih naroda i čovječanstva u cjelini“. Zaitsev 2021, 119.

²⁴⁹ Zajcev 2014, 150

²⁵⁰ Vanheuckelom 2024.

²⁵¹ Behschnitt 1992, 237.

Bobanu u prvoj Jugoslaviji postoje „četiri glavna modela“ u „nacionalnom, državnompravnomo, stranačko-političkom opredjeljenju“. Prvi predstavljaju pristaše integralnog jugoslavenstva, zatim pristaše ideje koju Boban naziva „jugoslavenstvo u nastajanju“ – prihvaćanje nacionalnih i državnih posebnosti uz perspektivu „nacionalnog i državnog unificiranja“ – dok trećoj struji pripadaju „pristaše shvaćanja o nedvojbenoj hrvatskoj nacionalnoj posebnosti“, ali „uvažavajući okolnosti da međunarodne prilike ne dopuštaju takvu samostalnost, zalagali su se za hrvatsku državnu samostalnost u međunarodno priznatom jugoslavenskom okviru, tj. tražili su federalističko-konfederalnu organizaciju države“. ²⁵² Četvrtu struju čine „pristaše radikalnog shvaćanja o hrvatskoj nacionalnoj posebnosti“. Oni su „odbacivali svaku ideju o nacionalnoj bliskosti sa Srbima i o bilo kojem državnom okviru, i zalagali su se za potpunu hrvatsku nacionalnu samostalnost“, a okupljali su se oko Hrvatske stranke prava.²⁵³

HSS prihvaća Jugoslaviju ne iz jugoslavenskih ideala, već u sklopu svoje evolutivne politike zadobivanja što jačih državnih atributa za Hrvatsku. Valja pritom napomenuti da su i drugi neprijeporni hrvatski nacionalni ideolozi tražili (barem privremeno) reformu Jugoslavije na (kon)federalnoj osnovi odbacujući jugoslavensku nacionalnu ideologiju. Pristao je na to i Mile Budak svojim potpisom na Zagrebačkim punktacijama, dok prihvaćanje Jugoslavije kao državne forme nalazimo u radovima Filipa Lukasa (nakon jugoslavenske faze) i kod Milana Šufflaya. ²⁵⁴

Ilija Jakovljević je u osvrtu na 1937. godinu pisao je kako je „nemoguće naći hrvatskog seljaka koji ne bi bio svijestan hrvatske narodne individualnosti, a teško je naći i poštena čovjeka u gradu, kojega je rodila hrvatska mati, da ne bi dijelio to mišljenje“. Ukratko, hrvatska nacionalna ideologija nadmoćno je pobijedila jugoslavensku i više ne postoje protivnici hrvatske narodne individualnosti.²⁵⁵ Općenito u tiskovinama HSS-a nema apela na kulturnu ili etničku srodnost južnoslavenskih naroda, dok je Jugoslavija svedena na potencijalnu ugovornu zajednicu ako se udovolji hrvatskim zahtjevima. Valja zamijetiti da se u spomenute dvije važne knjige Ive Šarinića iz 1935. i 1936. o ideologiji Hrvatske seljačke stranke, uopće ne spominje Jugoslaviju i jugoslavenstvo. Knjiga *Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta* izdana je u sklopu HSS-ovog projekta elaboracije svoje ideologije pa je izdavač redakcioni odbor za izdavanje ideologije hrvatskog

²⁵² Boban 1996, 13.

²⁵³ Boban 1996, 14.

²⁵⁴ Lukas 1997, 126; Matković 1991. Eugen Kvaternik navodi da su on i Pavelić razmatrali uspostavu hrvatsko-srpskog dualizma u Jugoslaviji kao privremenog rješenje prije ostvarenja hrvatske neovisnosti. Vidi: Kvaternik 1995, 229-231.

²⁵⁵ Ilija Jakovljević, „Godina 1937. kod Hrvata“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1.1.1938., 18.

seljačkog pokreta. Maček je djelo *Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta* pregledao, a pred sudom 5. svibnja 1936. u procesu protiv Šarinića (ne znam kojih) izjavio da se podudara djelo s ideologijom hrvatskog seljačkog pokreta.²⁵⁶

HSS, što je razvidno iz dosadašnjeg teksta, fokus stavlja na etničke i kulturne čimbenike koji definiraju Hrvate kao posebnu naciju. Efektivno je to Rudolf Herceg izrazio sljedećom rečenicom: „I mi smo Hrvati sbilja (objektivno) toliko Hrvati, koliko imamo svoje autohtone hrvatske narodne i seljačke kulture“.²⁵⁷ Nacionalizam je, definirao je Ivo Šarinić, „manifestacija prirode, koja je sa temelja obiteljskoga razvoja stvorila rase, plemena i narode, povezane mjesto boravka, rasnim karakteristikama²⁵⁸, jezikom života i običajima, duhom i kulturom, stvorivši tako i posebni socijalni tip društvenoga uređenja i pravne odnose razvite iz zajedničkih potreba, dužnosti i odgovornosti“.²⁵⁹ Nacija je promatrana kao proširena obitelj.²⁶⁰

Pripadnici hrvatske nacije nisu definirani u ideologiji HSS-a mjestom življenja u percipiranoj hrvatskoj domovini, već svojom hrvatskom etničkom pripadnošću. Time bi HSS-ov nacionalizam u često korištenoj dihotomiji između građanskog i etničkog nacionalizma, bio bliži potonjem. No, kako argumentira Yael Tamir, u stvarnosti su granice između etničkog i građanskog nacionalizma prilično nejasne, a zagovornici građanskog nacionalizma spomenutom dihotomijom svoju naciju predstavljaju kao superiornu, utemeljenu na racionalnim principima nasuprot primordijalnim.²⁶¹ Nacija u svakom slučaju počiva i na etničkim temeljima.²⁶² Azar Gat i Alexander Yacobson definiraju nacionalizam kao „jedan poseban oblik šireg fenomena, političkog etniciteta“. Etnicitet za te autore podrazumijeva „populaciju zajedničkog srodstva

²⁵⁶ Šarinić 1936, 248.

²⁵⁷ Rudolf Herceg, „Nepošteno izrugivanje hrvatskom seljačkom narodu“, *Seljački dom* (Zagreb), 3.10.1940., 4.

²⁵⁸ Spominjanje rasnih elemenata vjerojatno će kod mnogih pobuditi referencu na nacističku ideologiju krvi i tla. Međutim, HSS-ovci su više puta kritizirali rasizam pa tako i sam Šarinić. Šarinić 1935, 18, 138. Vidi i Tomašić 2013, 288-300; Dinko Tomašić, „Rasa i kultura“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 4. 1937., 134-138. U tadašnjem diskursu spominjanje rase nije bilo tabuizirano i proskribirano. Wolfgang Schivelbusch pojašnjava kako ideja da su nacionalni identiteti „ukorijenjeni u 'krvi i tlu'“ nije isključivo njemački fenomen, već odražava širi međunarodni trend. „Koliko god su se njegove francuske, njemačke, engleske i američke varijante mogle razlikovati u teoriji i praksi, kult tla, zemlje i 'organskog' društva na kraju devetnaestog stoljeća odražavao je međunarodnu želju za povlačenjem iz hladnoće modernosti“, zaključuje Schivelbusch. Schivelbusch 2007, 112.

²⁵⁹ Šarinić 1935, 20.

²⁶⁰ Šarinić 1935, 20.

²⁶¹ Tamir 2019.

²⁶² Vidi: Smith 1988.

(stvarnog ili zamišljenog) i kulture“.²⁶³ Seljaštvo kao temelj nacionalnog identiteta nužno za sobom povlači fokus na etničkim elementima.²⁶⁴ Ta je poveznica razvidna iz misli Rudolfa Hercega da „narod u etničkom smislu postoji i vrijedi toliko, koliko ima svoje seljačke kulture, po njoj je kulturna individualnost – za razliku od kosmopolitske mješavine“.²⁶⁵

Općenito HSS ima nacionalistički *weltanschauung* i definira se nasuprot internacionalizmu i kozmopolitizmu. Žarković u eseju „Razvitak europskog nacionalizma“ tumači kako se kroz povijest ciklički mijenjaju nacionalizam nasuprot imperijalizmu i univerzalizmu (primjerice u formi prosvjetiteljskog i marksističkog „kosmopolitizma“) kao temeljna načela političkog legitimiteta i poretka. Narodi su prema Žarkoviću „vrlo stara historijska pojava“, dok je nacionalizam, odnosno „shvaćanje narodnosti kao temeljnog načela kulture i države“ moderna pojava. Dok je u Srednjem vijeku imperijalizam bio dominantno načelo to, napominje Žarković, nije uvijek bio slučaj. I upravo su nacionalizmi, tumači Žarković, doprinijeli najviše europskoj civilizaciji i kulturi, a ne imperijalni univerzalisti i univerzalne ideologije. Nasuprot Babilonskom, Asirskom i Perzijskom carstvu s težnjama za uspostavom svjetskog carstva, Grci i Židovi zadužili su čovječanstvo: „Ali stari vijek ostavio nam je i divne objave nacionalizma dvaju sićušnih naroda, koji kulturnom vrijednošću daleko nadjašuju gigantske spomenike istočnih imperija, a to je Biblija i grčka klasika“.²⁶⁶ Žarković je bio mišljenja da svjetska država koju zagovaraju marksisti nije nikakav „najmoderniji politički ideal“, već „najstariji, orijentalni geopolitički model“. Takav model neće biti „država budućnosti“ kako naučavaju marksisti već je, zaključuje Žarković, „ideal budućnosti sloboda i ravnopravnost svih naroda, dakle nacionalizam, a ne svjetska država“.²⁶⁷

Drugi ideolozi HSS-a također ističu kontrast između obrambenog nacionalizma, kao pozitivnog označitelja, nasuprot osvajačkom imperijalizmu. Dihotomija je to koju koristi i suvremeni teoretičar nacionalizma Yoram Hazony.²⁶⁸ Šarinić piše da su „nacionalizam i demokracija podvrgnuti ruglu i profanaciji po samom Napoleonu Bonaparte, koji je idealni nacionalizam pretvorio u najodurniji imperijalizam, a demokraciju u jedno prosto carsko služništvo.“²⁶⁹ Valja napomenuti da HSS-ov nacionalizam gotovo nikada nije prelazio u šovinizam

²⁶³ Gat i Jakobson 2013, 3

²⁶⁴ Nairn 1997, 91-92; Roshwald 2006, 68-73.

²⁶⁵ Herceg 1940, 17.

²⁶⁶ A.H. Žarković, „Razvitak europskog nacionalizma“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 9. 1939., 15.

²⁶⁷ A.H. Žarković, „Razvitak europskog nacionalizma“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 9. 1939., 16.

²⁶⁸ Hazony 2021.

²⁶⁹ Šarinić 1935, 22.

mržnju prema drugim narodima). „Seljački narod“, smatrao je Šarinić, „dobro znade, da se sav svijet sastoji od ljudi i da pripadaju raznim narodima pa da ih imade bijelih i crnih, žutih i crvenih pa da su svi ti ljudi stvoreni na sliku i priliku Božju i da su to sve Božja stvorenja, a uza to da su i to sve djeca Božja, a prema tome i braća rođena“.²⁷⁰ Zaključuje on da hrvatski seljak ne poznaje šovinizam jer on „ljubeći i štujući narod i domovinu, ljubi i štuje svakoga čovjeka, svaki narod, cijeli svijet i cjelokupno čovječanstvo.“²⁷¹ Takvog je mišljenja o HSS-u bio i H. Hessell Tiltman, britanski publicist i novinar *Manchester Guardian* koji je obišao hrvatske krajeve početkom tridesetih. On je zabilježio da je HSS „iako dubinski svjestan kulturalnih i nacionalnih ideala hrvatske rase (Croat race) daleko (stands aloof) od bilo kakvog oblika šovinizma ili revolucije. Hrvatski nacionalizam je u potpunosti slobodan od mržnje, netolerancije ili ekstremizma“.²⁷²

Iako je HSS ustrajao na promicanju navodnih autohtonih elemenata hrvatske kulture nasuprot i zapadnim i istočnim utjecajima, valja primijetiti da se u 30-ima ipak to neprimjenjuje najdosljednije. Naime, već je rečeno da su braća Radić izvorno pristajala uz ideologiju narodnog jedinstva i panslavizam, a u novoj Jugoslaviji, pogotovo u 30-ima, okolnosti su drugačije. Hrvatski nacionalisti nastoje hrvatski identitet definirati nasuprot jugoslavenskom isticanjem kulturnih, religijskih, civilizacijskih i drugih razlika u odnosu na Srbe kako bi se potkopala jugoslavenska nacionalna ideologija. Takav trend prati i HSS. Iskonske vrijednosti seljaštva kod Antuna Radića značile su i afirmaciju (jugo)slavenstva u kulturnom smislu. No, „stari“ HSS-ovac Rudolf Herceg 1938. ističe: „Gradska kultura ili civilizacija je kosmopolitska (sa službenom tendencijom, da pokaže narodne jugoslavenske forme²⁷³), a hrvatske samonikle narodne kulture je počelo nestajati – uz pljesak maksimalistički rodoljubne hrvatske inteligencije“.²⁷⁴

Odlučno HSS-ovci pobijaju da jezična srodnost, na temelju koje je uvelike građena nacionalna ideologija jugoslavenstva, može predstavljati temelj za naciju. Prilikom pobijanja etnolingvističkih kriterija nacionalnosti koriste se slični argumenti kao i, primjerice, u tekstovima Milana Šufflaya, jednog od ključnih hrvatskih međuratnih nacionalnih ideologa.²⁷⁵ Maček u

²⁷⁰ Šarinić 1936, 45.

²⁷¹ Šarinić 1936, 45.

²⁷² Hessell Tiltman 2015, 62.

²⁷³ Posebno je zanimljiv moment što se od jugoslavenstva ograđuje Rudolf Herceg, jedan od rijetkih istaknutih članova HSS-a koji će i dalje otvoreno govoriti o slavenstvu kao jednoj od važnih sastavnica hrvatskog identiteta. O tome vidi: Aralica 2016, 124-126. No, upravo taj primjer pokazuje da i pozivanje na slavenstvo nije moralo značiti prihvatanje jugoslavenstva u političkom ili kulturnom smislu.

²⁷⁴ Rudolf Herceg, „*Prosvjetni hrvatski seljački pokret*“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 4. 1938., 2.

²⁷⁵ Vidi: Kardum 2020.

razgovoru sa slovačkim novinarom umanjuje značaj jezika za formiranje nacionalnog identiteta. Nasuprot jezičnoj srodnosti sa Srbima, Maček ističe:

„I na tom jezičnom jedinstvu bila je i sagrađena ta ideologija narodnoga jedinstva. Ali nas je život naučio, da za narodno jedinstvo ne dostaje samo jedinstvo jezično. Vidimo to i u svijetu. Englezi i Amerikanci imaju isti književni jezik. Danci i Norvežani također. A ipak nikome ne padne na pamet da tvrdi, da su jedan narod. Kriterijem naroda je narodna svijest. Osjećamo, svijesni smo si - ukratko: cogito, ergo sum (spoznajem sebe, dakle jesam). Švicarci imaju tri jezika, ali smatraju se i osjećaju se kao jedan narod - pa i jesu jedan narod.“²⁷⁶

Hrvati i Srbi, reći će drugom prilikom Maček, „imaju gotovo istovjetan književni jezik“, ali isto vrijedi za Engleze, Irce i Amerikance. „Sličan odnošaj postoji između Šveđana, Norvežana i Danaca, pa još nikome nije došlo u glavu, da izmišlja nekakav narod Engleza-Amerikanaca-Iraca, ili, narod Šveđana-Norvežana-Danaca, a kamo li, da bi izmislio neki oceanski narod ili skandinavski narod, kao što su kod nas izmislili narod jugoslavenski“, zaključuje Maček.²⁷⁷ Najvažniji je kriterij, kaže Maček, „narodna svijest“, a Hrvati su „kroz tisuću godina sačuvali, a baš u posljednjih 50 godina i tako učvrstili svoju hrvatsku narodnu svijest, da nema te sile, koja bi mogla tu hrvatsku narodnu svijet, ma samo i malo oslabiti, a kamo li uništiti“.²⁷⁸

Iako je HSS-ova autohtonistička seljačka ideologija protivna idoliziranju Zapada, lideri su HSS-a ipak više puta dali do znanja da Hrvati pripadaju zapadnoj civilizaciji, za razliku od istočnjačkih Srba. Ono što bi idealtipski trebalo proizlaziti iz teze HSS-a o autohtonom seljačkom narodu u tridesetima uvelike ne vrijedi. Narativ o Hrvatima kao zapadnom narodu nasuprot istočnjačkih Srba od kojih ih dijeli kultura nije znatno različit kod HSS-a i drugih hrvatskih nacionalista. Nekoliko dana prije svoje smrti i sam Radić je rekao njemačkom novinaru da Hrvati pripadaju „europskoj kulturi“, a Srbi „istočnoj i bizantskoj“.²⁷⁹ Iste je godine Maček odgovorne za ubojstvo Stjepana Radića ubrojio u protivnike „evropske kulture i civilizacije“.²⁸⁰

²⁷⁶ Mach 1935, 3.

²⁷⁷ Vladko Maček, „Prvi korak“, *Seljački dom* (Zagreb), 14. 10. 1937., 1.

²⁷⁸ Vladko Maček, „Prvi korak“, *Seljački dom* (Zagreb), 14. 10. 1937., 1.

²⁷⁹ Djokic 2007, 68.

²⁸⁰ Glojnarčić 1936, 97. Valja napomenuti da su takav orijentalistički diskurs često koristili i zapadni promatrači. Hessell Tiltman primjerice definira Hrvate kao „drevnu i visoko civiliziranu“ naciju nasuprot Srbima koji „zaostaju stoljeće za njima u svemu što tvori civilizaciju“. Prelaskom preko Drine, napisao je Hessell Tiltman „stambeni standard pada na balkansku razinu“. *New York Times* je povodom uvođenja diktature kralja Aleksandra napisao da su Hrvati „rimokatolici i pripadaju starijoj i višoj formi civilizacije od Srba koji su pravoslavci“. Stephen Graham u knjizi o kralju Aleksandru koju je objavio Yale University Press 1939. (prvo izdanje 1938. u Velikoj Britaniji) navodi da Hrvati „Imaju više kulture od Srba, ali su manje skloni nasilju“ („have more culture than the Serbs but they have less taste for violence“). Hrvati su po Grahamu „rasa ukroćena stoljećima podčinjenosti superiornij kulturi“. Hessell Tiltman 2015, 41-42, 44;

Sami HSS-ovci povezuju sa Srbijom negativne osobine istoka nasuprot zapadnijim Hrvatima sa superiornom, kulturom i civilizacijom. Bičanić u *Ekonomskoj podlozi hrvatskog* pitanja govori da je u Srbiji na snazi „balkansko-levantinski sistem“ čija je odlika neefikasna birokracija.²⁸¹ Maček je za *Neue Freie Presse* 13. kolovoza 1928. nakon izbora za čelnika HSS-a kazao da se pokazalo da jezik ne tvori naciju, već su važniji kultura i geopolitički položaj. Hrvatska se formirala u okviru zapadne civilizacije, a Srbija u okviru istočne.²⁸² Za *Le Temps* je Maček 1932. definirao da je narod „zajednica kulture, vjere“ koje su različite kod Srba i Hrvata, „a što je najteže, postoji hrvatska i srpska narodna svijest“.²⁸³ Dopisniku *Le Petit Parisien*a rekao je u travnju 1933. kako su Hrvati u 14 godina zajednice sa Srbijancima „opazili da smo dva različita svijeta“ te je iterirao tezu koja je postala mainstream hrvatske politike da je na rijeci Drini Rimsko Carstvo puklo na dva dijela.²⁸⁴ Dopisniku mađarskog lista *Pesti Hirlap* je u studenom 1928. kazao da se Hrvati „mogu dičiti sa izrazitim zapadnoevropskim tipom svoje kulture i baš u tome leži razlog zašto ne mogu živjeti u zajednici sa Srbijancima, koji su antipodi toj kulturi“. Valja primijetiti sa Srbijancima, a ne općenito sa Srbima jer prečanske Srbe HSS cijelo vrijeme pokušava pridobiti za svoj program.²⁸⁵ U Križevcima je 30. studenog 1928. na skupštini rekao da je na Drini podijeljeno i Rimsko Carstvo, a atentat na Radića potvrđuje da su prostori s lijeve i desne strane Drine „dva potpuno različita svijeta“.²⁸⁶

Često sada HSS-ovci uvode i element po kojem većinska katolička vjerska pripadnost Hrvata (iako smatraju i muslimane Bosne i Hercegovine Hrvatima) dokazuje hrvatsku pripadnost zapadnoj civilizaciji. August Košutić povodom Božića 1938. piše kako hrvatski narod slavljenjem Božića stoljećima svjedoči „svoju pripadnost zapadnoj kulturi, koju neprestano obogaćuje svojom živom vjerom u Boga, svojom nepokolebivom odanošću istini i poštenju, on je izvršio i dalje vrši svoju historijsku zadaću. Stoga se dakle narodu hrvatskom mora i danas priznati, da mu pripada mjesto među prvim narodima velike prosvijećene zajednice Europe i

T.J.C. Martyn, „A New Dictator Comes Upon Europe's Stage“, *New York Times* (New York), 13. 1. 1929., 3; Graham 1939, 142.

²⁸¹ Bičanić 2004, 228-229.

²⁸² Perić 2003, 126-127. U emigraciji će Maček reći da je Beograd „još uvijek Bizant, ispod kojeg tinja turski pašaluk, onako po janjičarski: otmi sve, vraćaj malo! A i ovo 'vraćaj malo', također po pašalučki: malo po malo“. Vidi: Žigrović 1986, 239-240.

²⁸³ Glojnarić 1936, 137-138.

²⁸⁴ Glojnarić 1936, 140.

²⁸⁵ Perić 2003, 133.

²⁸⁶ Perić 2003, 137.

svijeta“.²⁸⁷ Košutić će na kongresu Saveza pomoraca u Split u prosincu 1939. reći da su Hrvati „jedini slavenski narod koji ima vezu sa Sredozemnim morem i time smo mi u području zapadne kulture. Mi smo u kolu prosvijećenih europskih naroda, s kojima smo vijekovima (sic) živjeli i suradjivali stvarajući kulturna dobra“.²⁸⁸ Maček će pak reći da je katolička vjera usmjerila Hrvate „uz Zapad, uz zapadnu evropsku civilizaciju, a dobrim dijelom i kulturu“.²⁸⁹

Košutić je u nekoliko predavanja za vrijeme svoje emigracije detaljno elaborirao takva razmišljanja. U predavanju koje je održao na poziv westminsterskog nadbiskupa i kardinala u londonskom Katoličkom vijeću za međunarodne odnose (*The Catholic Council for International Relations*), Košutić je kazao kako su Hrvati „dubinski religiozni“, a katoličanstvom su „definitivno postali dio kulturne zajednice zapadnih nacija“. Hrvatska je pak „odanost“ Katoličkoj Crkvi, poručio je Košutić, „neuništiva jer duhovna veza leži u nedokučivim dubinama hrvatske narodne duše. Agresivnost srpskog pravoslavlja, koje je političko više nego religiozno, samo učvršćuje tu vezu i daje hrvatskom narodu ogromnu moralnu snagu koja ga čini nepobjedivim“.²⁹⁰ Afirmirao je Košutić i identitet Hrvata kao predziđa kršćanstva. Hrvati žive na granici Istoka i Zapada, a „stoljećima su branili kršćanski Zapad protiv turske invazije“. Hrvati i danas, zaključuje Košutić, imaju ulogu „zaštitnice (rear-guard) zapadnoeuropske civilizacije – boreći se za našu nacionalnu kulturu i političku slobodu kako bismo očuvali kršćanska načela pravde, mira i ljubavi na kojima čovječanstvo treba počivati“.²⁹¹

Na sličan način se HSS predstavljao i stranim državicima. Maček je pismo američkom predsjedniku Franklinu Delanu Rooseveltu 18. siječnja 1939. sastavio kao apel na demokraciju i zapadnu civilizaciju čiji su Hrvati lučonoše. „Nacionalni ponos hrvatskog naroda počiva i crpi svoju snagu iz tradicije plemenite i stoljeća duge obrane Europe i zapadne civilizacije od prodora s Istoka“, navodi Maček u tom pismu.²⁹² „Hrvatsku želju za neovisnošću“ Maček povezuje s željom da „doprinese svojim malim udjelom naporima velikih zemalja svijeta – prije svega dviju velikih anglosaksonskih demokracija – za očuvanje zapadnoeuropskih načela međunarodne pristojnosti i ljudskog dostojanstva/dostojanstva čovjeka“. Napominje Maček da zapadnom

²⁸⁷ August Košutić, „Blagdan pravednog mira“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), Božić 1938., 3.

²⁸⁸ „Položaj Hrvata na Jadranu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 19. 12. 1939., 5.

²⁸⁹ Glojnarić 1936, 243.

²⁹⁰ HR-HDA-1990, Košutić August, kut. 16, omot 218, Predavanje Augusta Košutića u londonskom Katoličkom vijeću za međunarodne odnose 1933., 8-9.

²⁹¹ HR-HDA-1990, Košutić August, kut. 16, omot 218, Predavanje Augusta Košutića u londonskom Katoličkom vijeću za međunarodne odnose 1933., 9.

²⁹² Pešelj 1970, 65.

svijetu, za razliku od Hrvata koji žive na raskrižju Europe i Balkana, nisu poznate neprihvatljive balkanske ideje „potpuno lišene svakog morala i poštenja“ koje znače „uvoz korupcije i bizantinske nepouzdanosti“.²⁹³

August Košutić održao je 14. studenog 1932. u britanskom think tanku *Chatham House*, čiji su članovi bili pripadnici britanskog vanjskopolitičkog establišmenta, predavanje o hrvatskom pitanju naslovljeno „The Croatian Problem“. Košutić je u tom predavanju kazao kako ne postoji jugoslavenski narod, već Hrvati, Srbi, Slovenci i Bugari. Naglasio je kako su Hrvati povijesno imali autonomiju i državne atribute. Njemačka je nacija podijeljena na dvije države (Njemačku i Austriju), a Jugoslavija je spojila „dvije nacije koje nikada prije nisu bile zajedno“, a razdvajaju ih različiti „mentaliteti, kultura, religija i tradicije“, istaknuo je Košutić.²⁹⁴

Košutić je britanskoj publici rekao kako Srbija, „mora shvatiti kako je moguće da Hrvatska bude prilično nezavisna i odvojena od Srbije“ („to be quite independent and separated from Serbia“) i da na to ima pravo jer je takva i bila do 1918. „Protumilitaristička i neutralna seljačka Država Hrvatska“ bi, kazao je Košutić, spriječila dominaciju jedne sile u Podunavlju, a zajedno s Austrijom tvorila bi prirodnu zonu ekonomske suradnje – Hrvatska kao pretežito poljoprivredna, Austrija kao industrijska zemlja. Naposljetku Košutić formuliра zahtjev nalik podunavskoj (kon)federaciji sugestijom da bi Hrvatska mogla biti dio „Podunavske Švicarske“ (Danubian Switzerland) i tako pridonijeti „ekonomskoj i političkoj stabilizaciji Srednje Europe kojoj Hrvatska pripada zahvaljujući svom geografskom položaju, ekonomskom karakteru i kulturnoj razini njezina stanovništva“. Srednju je Europu, zaključuje Košutić, nemoguće razvijati bez Hrvatske koja regiju povezuje s Jadranom.²⁹⁵

Košutić je kasnije u raspravi s britanskim političarima i stručnjacima za vanjsku politiku na čelu s Robertom Williamom Seton-Watsonom, pri čemu je Košutiću prigovoreno i da su njegovi prijedlozi – što je Londonu neprihvatljivo – „vrlo blizu separatizma“ (very little short of separatism)²⁹⁶, iznio klasičnu hrvatsku međuratnu argumentaciju o civilizacijskim i mentalitetnim razlikama između Srba i Hrvata. Potpredsjednik HSS-a kazao je da su Srbi živjeli 500 godina pod osmanskom vlašću, dok su Hrvati „očuvali svoje stare tradicije i svoje europske

²⁹³ Pešelj 1970, 65.

²⁹⁴ Košutić 1933, 96.

²⁹⁵ Košutić 1933, 96.

²⁹⁶ Košutić 1933, 99.

standarde kulture“.²⁹⁷ Košutić je u ranije spomenutom predavanju u Katoličkom vijeću za međunarodne odnose 1933. istaknuo kako je Srbija izigrala izvorni dogovor o zajednici država („Commonwealth“) – misli na Ženevsku deklaraciju koju nije izrijekom spomenuo – time što je progutala Državu SHS. Srbija je te uvjete isprva prihvatila „s mentalnim rezervacijama“, što je, kako je kazao Košutić, karakteristično u tom dijelu Europe jer je 500 godina pod Turcima kod Srba „stvorilo mentalitet poznat kao 'balkanski' ili bolje rečeno 'levantinski'“.²⁹⁸ Košutić je rekao i da se Hrvati bore za nacionalna i ljudska prava otkako su „Srbijanci izvršili invaziju na hrvatski teritorij“ (Serbians invaded Croatian territory).²⁹⁹

Definiranje hrvatske nacije kao protivne balkanskih Srbima, nužno je povlačilo za sobom i prevrednovanje Austro-Ugarske, barem kao prostora za geopolitičku i ekonomsku suradnju srednjoeuropskih naroda, u međuratnom kontekstu kroz nekakav vid podunavske (kon)federacije, što je prisutno i u Košutićeve predavanja u Chatham Houseu. Košutić je u svom predavanju u Dublinu iterirao težnju za svojevrsnom obnovom suradnje između naroda nastalih na razvalinama Austro-Ugarske. Naime, zaključio je kako će „Slobodna Hrvatska biti prirodna baza bliske i dugotrajne suradnje svih seljačkih nacija u Centralnoj i Istočnoj Europi od Baltika do Jadrana“.³⁰⁰

U predavanju je prisutna i svojevrsna doza nostalgije barem za srednjoeuropskim povezivanjem. Nostalgija za austrougarskim okvirom kamuflirana je riječima drugih: „Mnogi zapadni promatrači vjeruju da je počinjena kobna pogreška kada je veliko Carstvo Srednje Europe (the great Empire of Central Europe) reorganizirano u skup država, te se prisjećaju stare izreke nekih poznatih državnika i povjesničara koji su rekli da takvo Carstvo nije postojalo, bilo bi

²⁹⁷ Košutić 1933, 105.

²⁹⁸ HR-HDA-1990, Košutić August., kut. 16, omot 218, Predavanje Augusta Košutića u londonskom Katoličkom vijeću za međunarodne odnose 1933., 2-3.

²⁹⁹ HR-HDA-1990, Košutić August., kut. 16, omot 218, Predavanje Augusta Košutića u londonskom Katoličkom vijeću za međunarodne odnose 1933., 3.

³⁰⁰ HR-HDA-1990, Košutić August, kut. 16, omot 216, Predavanje koje je A.K. najvjerojatnije održao na Sveučilištu Trinity u Dublinu 1932., 4. Spomenuti je citat nadodan rukom kao zaključak zadnjem nacrtu predavanja u tom omotu. Iz samog teksta nejasno je gdje je točno Košutić održao predavanje i kada, ali je jasno da je riječ o predavanju u Dublinu jer se na početku zahvaljuje okupljenima u „prijestolnici Irske Slobodne Države“ (Irish Free State). „Slobodna Hrvatska“ (Free Croatia) zasigurno nije slučajno upotrebljena jer je predavanje održano upravo u Irskoj Slobodnoj Državi. Košutić je poručio i kako su Hrvati „uvijek s velikim interesom i divljenjem pratili borbe irske seljačke nacije“. HR-HDA-1990, Košutić August, kut. 16, omot 216, Predavanje koje je A.K. najvjerojatnije održao na Sveučilištu Trinity u Dublinu 1932., 3.

potrebno stvoriti ga“.³⁰¹ Srednjoeuropska orijentacija hrvatske afirmirana je i na drugim mjestima. Krešimir Devčić tako piše u *Seljačkom domu*: „I mi Hrvati po svom zemljopisnom položaju, po svojoj gospodarskoj jakosti i političkoj snazi kao narod seljački, koji stoljećima živi u Srednjoj Europi a diše plućima na Jadransko more kao dio Sredozemlja, budno pratimo, što se zbiva u toj Srednjoj Europi“.³⁰²

Takvo definiranje Hrvata zapravo je dominantno u tekstovima i javnim nastupima vodstva HSS-a. Drugačije je to od izvorne teze Antuna Radića po kojoj kršćanstvo dovodi romansku (zapadnu) civilizaciju u hrvatske zemlje – dakle i stranu ideologiju – uništavajući pritom tradicionalnu, autohtonu hrvatsku kulturu. Iako HSS i dalje ustraje na autohtonizmu i protivljenju „stranim“ utjecajima, taj je autohtonizam maglovito uklopljen u širi sklop zapadne civilizacije. Odnosno „autohtone“ vrijednosti hrvatskog seljaštva uvelike su oblikovane katoličanstvom i zapadnom civilizacijom, a ne nejasnim pretkršćanskim vrijednostima.

No, skepsa prema Zapadu ostaje prisutna kod pojedinih ideologa HSS-a. Primjerice, Dinko Tomašić isticao je da „autohtona kultura nije jednoobrazna, jer su se Hrvati našli na području na kojem su se križali mnogovrsni kulturni utjecaji i razni dijelovi Hrvata živjeli su u najrazličitijim okolnostima“.³⁰³ Kod njega je na određeni način prisutnija „stara“ linija Antuna Radića te on u prihvaćanju teze o superiornosti zapadnoeuropske civilizacije vidi i klicu preuzimanja drugih zapadnoeuropskih nepoželjnih obrazaca poput rasnih teorija i posljedično autokratskog poretka.³⁰⁴

Iako će uvjetno prihvatiti Jugoslaviju Sporazumom Cvetković-Maček HSS je zastupao isključivo interese hrvatske nacije, ne mareći pretjerano za dobrobit drugih naroda u Jugoslaviji, što se vidi u kroatocentričnoj perspektivi koja će biti prisutna cijelo razdoblje Banovine Hrvatske. HSS je bio glavni hrvatski nacionalistički pokret u međuratnom razdoblju. Harris Mylonas i Maya Tudor definiraju nacionalističke pokrete kao „političke organizacije u kojima je članstvo formalno definirano, liderske uloge su institucionalizirane, traži se zastupanje dotične nacionalne zajednice u cjelini, a cilj je postizanje neovisnosti ili autonomije“.³⁰⁵ To je podrazumijevalo i stavljanje nacionalnog pitanja u primarni fokus djelovanja HSS-a, što je HSS i činio. Vladko Maček piše

³⁰¹ HR-HDA-1990, Košutić August, kut. 16, omot 216, Predavanje koje je A.K. najvjerojatnije održao na Sveučilištu Trinity u Dublinu 1932., 2.

³⁰² Krešimir Devčić, „Srednja ili centralna Europa“, *Seljački dom* (Zagreb), 5. 8. 1938., 5.

³⁰³ Tomašić 2013, 229.

³⁰⁴ Tomašić 2013, 221-222, 233.

³⁰⁵ Mylonas i Tudor 2023, 9.

1937. kako je pogrešno mišljenje „da se socijalna i ekonomska (gospodarska), pa i politička pitanja mogu uspješno rješavati pojedinačno, bez rješavanja pitanja hrvatske nacionalne slobode i samostalnosti, koje je po svojoj sadržini skup svih tih problema“.³⁰⁶

Ključni zahtjev HSS-a za ostvarenjem „slobodne Hrvatske“ i samoodređenjem relativno je fleksibilan i može značiti više stvari. Tomo Jančiković u brošuri o izborima 1938. navodi da je program HSS-a i hrvatskog naroda bio „zahtjev neograničenog i potpunog prava narodnog samoodredjenja“.³⁰⁷ Zahtjev je to koji može i ne mora podrazumijevati neovisnu Hrvatsku jer se ona izrijeком ne spominje.

Režimska represija samo je ojačala hrvatski identitet i gurnula hrvatsku politiku u smjeru prema ostvarenju hrvatske nacionalne neovisnosti. Prema tom referentnom okviru morao se određivati i HSS. Jezikoslovac Bratoljub Klaić (rođen 1909.) u svojim sjećanjima o gimnazijskim danima u Zagrebu svjedoči kako su u dvadesetima bili žustri sukobi između „jugovića“ i pristaša hrvatske nacionalne ideje.³⁰⁸ S druge strane odnosno sudionici gimnazijskog života u 30-ima ističu prevlast hrvatske nacionalne ideje i to neovisno o svom kasnijem ideološkom opredjeljenju.³⁰⁹ To je samo jedan od primjera koji pokazuju da je u jugoslavenska ideja potpuno izgubila na značaju, a njen je simbolični krah označio atentat na Stjepana Radića. Nakon atentata na Radića oblikuje se, prema Ljubi Bobanu, „hrvatska nacionalna fronta“ i događa se „radikaliziranje u nacionalno-državnom programu“.³¹⁰ Jere Jareb s pravom zaključuje da 1930-ih „Hrvati jugoslavenske orijentacije predstavljaju beznačajnu skupinu u hrvatskom narodu“.³¹¹ HSS predvodi hrvatski nacionalni pokret koji ima i veću snagu od Radićeva HSS-a u 20-ima, što će pokazati rezultati izbora.

Vodstvo HSS-a prečanske krajeve smatra kao okupirani teritorij poslije 1918., a novu Jugoslaviju kao proširenu Srbiju. Zato je logično da je Maček u razgovoru za *Le Petit Parisien* 1933. postavio zahtjev da se „'Srbi iz Srbije', sa svojim dužnosnicima i sa svojim vojnicima, pristanu povući s druge strane triju rijeka“ – Drine, Dunava i Drave.³¹² Kao dokazi srbijanskog izrabljivanja

³⁰⁶ Maček 1937a, 4.

³⁰⁷ Jančiković 1939, 5.

³⁰⁸ Klaić 1971, 57. Najviše je ipak bilo, navodi Klaić, „takozvanih neutralaca ili – kako smo ih mi zvali – štrebera, koji su samo bubali i grurali, a za politiku govorili da je bedarija i da je glavno da se ima 'kaj za jesti'“. Klaić 1971, 57.

³⁰⁹ Vidi: Županov 1998, 17-20; Matković 2008, 713-714; Šuljak 1988, 190.

³¹⁰ Boban 1996, 16.

³¹¹ J. Jareb 1995a, VI.

³¹² Lukić 2021, 423; Glojnarić 1936, 155.

Hrvatske navode se politička, policijska i vojna dominacija Srba u državi, zatiranje hrvatskih nacionalnih simbola i naposljetku tretiranje hrvatske kao srbijanske kolonije za ekstrahiranje resursa kako bi se bogatio centar države. Jančiković je pisao da su u „izrabljivačkom kolonijalnom ekonomskom politikom beogradskih vlastodržaca hrvatski krajevi teško osiromašeni“.³¹³ To je afirmirao i Košutić u ranije spomenutom predavanju pred think-tankom Chatham House. Kao preduvjet razgovora, Košutić je postavio srbijansko priznanje „državnog suvereniteta Hrvatske koji je silom i prijevarom od nje otet“, a takav bi suverenitet bio izražen izborom Sabora na slobodnim izborima.³¹⁴ Trenutna je država samo Velika Srbija kojom vlada „kralj Srbije“.³¹⁵ U memorandumu koji su Krnjević i Košutić u ime Hrvatskog narodnog zastupstva predali Ligi Naroda 13. svibnja 1931. govori se o „kralju Srbije“ koji vlada Hrvatskom, a ne o jugoslavenskom kralju.³¹⁶

U predgovoru *Ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja* Maček poručuje da „vlastodržci Srbije ne smatraju Jugoslaviju novom državom, ali je ne smatraju ni jednostavno proširenom Srbijom, nego drže sve hrvatske i prečanske krajeve običnim kolonijama, s kojima misle da mogu vladati, pa i vladaju bez ikakve odgovornosti“.³¹⁷ Dapače, navodi Maček, Beograd s „Hrvatskom i prečanskim krajevima“ postupa gore nego „civilizirana država postupa sa svojim kolonijama“ i „po prilici kako je Turska u doba raspadanja turskog carstva postupala sa svojim pašalucima. I to ne samo u pogledu političkom, nego naročito u pogledu ekonomskom“. Zbog svega su Hrvatska i prečanski krajevi pod Jugoslavijom došli „u neprispodobivo gori položaj, nego što su ga imali pod bivšom austro-ugarskom monarhijom“ te su dovedeni „gotovo do ruba gospodarske propasti“.³¹⁸ Državom vlada „jedna srbijanska oligarhijska klika“, iako Srbija ima samo 23 posto stanovnika Jugoslavije, argumentirao je glavni Mačkov savjetnik za ekonomska pitanja Rudolf Bićanić u *Ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja*.³¹⁹ Spomenuta „oligarhijska klika“ uglavnom se pojavljuje u HSS-ovoj promidžbi pod pojmom „čaršijski Beograd“ ili beogradska čaršija.³²⁰ Maček je znao govoriti da državom vladaju „beogradski cincari“.³²¹

³¹³ Jančiković 1939, 6.

³¹⁴ Košutić 1933, 96.

³¹⁵ Košutić 1933, 80.

³¹⁶ „Hrvatski narod optužuje Kralja Srbije i traži njegovu abdikaciju“, *Croatia* (Ženeva), 1. 6. 1931., 3

³¹⁷ Maček 2004, 35.

³¹⁸ Maček 2004, 35.

³¹⁹ Bićanić 2004, 44.

³²⁰ Bićanić 2004, 116.

³²¹ Lukić 2021, 298. Vidi i Perić 2003, 131; Glojnarić 1936, 76.

Rezultati dvaju parlamentarnih izbora, pogotovo onih iz 1938., jasno pokazuju da je HSS u tom trenutku hrvatski nacionalni pokret. Na izborima u prosincu 1938. HSS je plebiscitarnom podrškom u hrvatskim krajevima pokazao snagu hrvatske nacionalne ideje. U trinaest kotara sjeverozapadne Hrvatske HSS je dobio preko 99 posto glasova.³²² No, postotak glasova za HSS naravno ne treba automatski preslikavati u broj pristaša HSS-a u Hrvatskoj. HSS je tu simbol borbe za koji su glasali svi protivnici jugoslavenkog unitarizma. Široka je to koalicija koja obuhvaća i stranku Srba u Hrvatskoj SDS, ustaše i njihove simpatizere, ali i komuniste koji su bili na stajalištu jugoslavenkog federalizma i protiv diktature. Na izborima 11. prosinca 1938. HSS dobio rekordan broj glasova – 801.333 Tri godine ranije HSS je dobio 600.000 glasova, dok je Radićev HSS najviše dobio na izborima 1925. (532.872 glasova).³²³ Na izborima 1938. dobila je u Bansknoj Hrvatskoj stranka 534.998 glasova (teritorij pod kontrolom Hrvatskog Sabora u Austro-Ugarskoj), u Dalmaciji 116.305 (obuhvaća i Kotor), u BiH 141.030 glasova, u Vojvodini i drugdje 10.000.³²⁴

Istovremeno je HSS od studenog 1927. koaliciji (Seljačka demokratska koalicija – SDK) sa Samostalnom demokratskom strankom (SDS), predstavnikom Srba prečana, ali uglavnom Srba u Hrvatskoj, dok je na izborima 1938. predvodio zajedničku listu i sa srbijanskom opozicijom (Udružena opozicija). Iako je SDS zastupao federalizam oni su i dalje ostali na postavkama jugoslavenstva u etno-kulturnom smislu. Na konferenciji samostalnih demokrata u listopadu 1935. Većeslav Vilder i Srđan Budisavljević izjasnili su se za preuređenje Jugoslavije po principu „složene države“ nasuprot unitarističkoj.³²⁵

Budisavljević je tada rekao i da federativno pa i konfederativno uređene države poput Švicarske imaju zajedničku vojsku pa bi isto trebalo vrijediti i u slučaju preuređene Jugoslavije.³²⁶ Budisavljević je zaključio da „bez Hrvata nema Jugoslavije“ i da „bez zadovoljnih Hrvata u državi, nema zdrave i jake države.“³²⁷ Logika je to koja je gurala razne jugoslavenske političke opcije, prethodno unitarističke, prema federalističkom preustroju Jugoslavije. Dapače, Budisavljević je tada istaknuo i da će stvaranje složene države „moći dovesti do sređivanja i

³²² Jančiković 1939, 36-37.

³²³ Jančiković 1939, 27.

³²⁴ Jančiković 1939, 28.

³²⁴ Jančiković 1939, 27.

³²⁵ *Seljačka demokracija u zamahu*, 20.

³²⁶ *Seljačka demokracija u zamahu*, 20.

³²⁷ *Seljačka demokracija u zamahu*, 21.

konsolidacije prilika u zemlji, a preko toga do stvaranja nove atmosfere, u kojoj će moći da se formira jedinstvena volja, poštovanje i ljubav za državnu cjelinu i opet ojača danas oslabljena ideja narodnog jedinstva“.³²⁸ No, SDS i HSS očigledno različito gledaju na ciljeve federaliziranja Jugoslavije. Dok je za HSS to samo jedna etapa u jačanju hrvatske državnosti, za SDS je također etapa ali prema učvršćenju i revitalizaciji jugoslavenske ideje. SDS su federalisti s ciljem jačanja jugoslavenstva, a HSS s ciljem jačanja položaja Hrvata. Takva je vizija različita u odnosu na SDS. Većeslav Vilder, jedan od prvaka SDS-a, rekao je čehoslovačkom atašeu za tisak kako je on „Jugoslaven à tout prix (pod svaku cijenu, op.a.), a on (Maček, op.a.) samo pod uvjetom slobodne Hrvatske“.³²⁹ Usprkos navedenom Mačeku je svakako trebala podrška takvog, u najmanju ruku, kompliciranog saveznika, jer je tako mogao tvrditi da predstavlja ne samo Hrvate, već općenito krajeve Jugoslavije koji su prethodno bili u Austro-Ugarskoj.

Činjenica da je HSS predvodio nacionalni pokret značila je i supostojanje u tom kišobranu raznolikih tendencija. Uzimajući sve navedeno u obzir logično je da odnosi između HSS-a i ustaša nisu otvoreno konfrontacijski sve do Banovine Hrvatske. Na početku poglavlja definirano je da HSS te Ustaško-domobranski pokret i njegovi simpatizeri predstavljaju dvije struje međuratnog hrvatskog nacionalizma. Jedna je struja hrvatskog nacionalizma bila za evolutivno rješenje hrvatskog pitanja, a druga za revolucionarno. Tias Mortigjija, novinar i publicist koji je jedno vrijeme u 30-ima bio vođa *hrvatskih nacionalista* na sveučilištu, smatra da je postojao „evolutivni“ i „integralistički“ smjer hrvatske politike nakon izbora 1935. Potonji Mortigjija naziva i nacionalističkim, a ističe kako je bio stava da „jačanje i širenje nacionalističkog gibanja može samo ići u prilog evolutivnim nastojanjima, a s druge strane svaki etapni korak naprijed olakšava integralističkom smjeru približavanje ostvarenju cilja“.³³⁰

Glavni zapovjednik Hrvatske građanske zaštite Zvonimir Kovačević, koji će obnašati razne dužnosti za vrijeme NDH³³¹, reći će kako mu je Maček „u više navrata znao reći, da su

³²⁸ *Seljačka demokracija u zamahu*, 21.

³²⁹ Boban 1974, sv. 1, 312.

³³⁰ Mortigjija 1996, 45. Slično je tu podjelu opisao i publicist Ivo Bogdan, urednik katoličkog dnevnika *Hrvatska straža*: „Na jednoj strani, nacionalistički aktivizam, koji ide ravnim putem razbijanja Jugoslavije, bez obzira na unutrašnje i vanjske poteškoće i ne birajući sredstva. (..) Na drugoj strani, Seljački pokret, koji se mirnim sredstvima bori za socijalno i nacionalno oslobođenje i državu ne smatra ciljem, nego sredstvom narodne slobode. Dva stila, dvije taktike, dva različita oblika patriotizma!“. Ivo Bogdan, „Dr Vladko Maček i suvremena Hrvatska: prigodom njegove smrti“, *Hrvatska revija* (Buenos Aires), 1964., br. 2-3: 149.

³³¹ Neki izvori ukazuju na to da je nastavio suradnju s HSS-om za vrijeme NDH. U jednom izvještaju Ustaške nadzorne službe (UNS) iz kolovoza 1942. za Kovačevića, tada stožernika župe Prigorje, navodi se da se u kotaru Nova Zelina „govori“, „da bi on imao preuzeti vodstvo H.S.S.-a za župu Prigorje te ujedno

ciljevi i Hrvatske Seljačke Stranke i frankovaca isti, t. j. slobodna hrvatska država, ali da su putevi k tome cilju različiti t. j. on da ide za tim da se to postigne evolucijom, dok (Slavko, op. a.) Kvaternik to nastoji postići revolucijom“.³³²

Košutić i Krnjević, kao i Pavelić, odlaze uspostavom diktature 1929. u inozemstvo kako bi pridobili velike sile za rješenje hrvatskog pitanja. Već u listopadu 1929. Pavelić i Košutić zajedno su se sastali s talijanskim predstavnicima Forgesom Davanzatijem i Paolom Corteseom s kojima su razgovarali i o talijanskoj podršci predviđenoj hrvatskoj oružanoj pobuni protiv Jugoslavije.³³³ Mario Jareb ističe kako to potvrđuje „da su i Pavelić i Košutić računali na pokretanje oružane borbe“ te da „Košutićev stav odudara od kasnijega djelovanja predstavnika HSS-a u emigraciji i domovini, no čini logičnu fazu u razvoju Pavelićeva djelovanja koje je dovelo do osnutka UHRO“.³³⁴ Košutić je živio s Pavelićevom obitelji u Pesaru i postojala je politička suradnja.³³⁵ Ustaško-domobranski tisak priznaje pak da je Maček vođa hrvatskog naroda s čijom politikom borba Ante Pavelića nije u proturječju, već se dopunjuju.³³⁶ Mario Jareb zaključuje da se time „lakše mogao dobiti legitimitet u inozemstvu“, kao i steći nove pristaše pošto su u ustaške logore stizale brojne pristaše HSS-a.³³⁷

Ustaše, kao zagovornici radikalnog, beskompromisnog integralnog nacionalizma otvoreno su proklamirali da će svoj cilj uspostave neovisne hrvatske države ostvariti bilo kojim sredstvom pa tako i revolucionarnom borbom koja je uključivala i terorističke metode.³³⁸ Nasuprot tome, u glasilu Hrvatske seljačke stranke *Seljačkom domu* proklamirano je da će Maček ostvariti cilj „ne s puškom, sabljom, aeroplanom ili topom, već našom slogom i poštenim radom, koji se slijeva Hrvatsku Seljačku Stranku, a onda iz nje izvire, kao živi izvor iz srca hrvatskog naroda. To su vrele suze, znoj i kroz tisuću godina prolijevana krv na obranu slobode i domovine“.³³⁹

biti jedan od vodećih ličnosti novog uređenja Hrvatske Države a koja ima nastati po radu i palnovima (sic) H.S.S.“. Kovačević je navodno seljacima u Sv. Ivanu Zelini rekao da je HSS jedini „u stanju održati red i poredak“. HR-HDA-1549-2-3-12 ZIG NDH, Oružane snage NDH, III-16, Izvještaj o radu HSS na području NDH, za ured IV. Uns i predstojnika Tomića, 27.8.1942.

³³² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.8, Zapisnik o saslušanju Zvonka Kovačevića 25. 9. 1948., 18.

³³³ Sadkovich 2010, 94-96; M. Jareb 2006, 102-103.

³³⁴ M. Jareb 2006, 102-103.

³³⁵ M. Jareb 2006, 106.

³³⁶ M. Jareb 2006, 270.

³³⁷ M. Jareb 2006, 271.

³³⁸ M. Jareb 2022, 116-117.

³³⁹ Ivan Begić, „Hrvatski je seljački pokret misao cijeloga naroda“, *Seljački dom* (Zagreb), 18. 4. 1937., 2.

HSS također generalno nije odobravao nasilno djelovanje, već je primarno zagovarao nenasilni otpor i pregovore, dok su ustaše i njihovi pristaše bili revolucionari koji su argumentirali da je Hrvatsku nemoguće osloboditi bez oružane pobune.³⁴⁰ Ustaše su često svoju navodno efikasnu metodu oružane borbe suprotstavljali HSS-ovim „tamburicama“. Ustaša Mijo Babić, koji je izvršio u ožujku 1929. atentat na glavnog urednika režimskih *Novosti* Tonija Schlegela, zapisao je kako ga je „u duši“ obradovao atentat Puniše Račića na Stjepana Radića jer je „uredio najvećeg kukavicu, što je upoznala povijest Hrv. naroda“ zbog čega će Hrvati „dobiti bolje i borbenije vodstvo koje neće kupovati tambure, nego oružje“.³⁴¹

No, HSS-ov uglavnom nenasilni otpor ne treba poistovjetiti s dosljednim pacifizmom. Iako je HSS često isticao „mirotvorstvo“ kao jedan od aspekata svog programa stranke,³⁴² mirotvorstvo kao frazu ne treba shvaćati doslovno, nego HSS-ov propagandni slogan – kao što primjerice komunistički koncept „narodne demokracije“ nećemo tumačiti doslovno.³⁴³ HSS-ovo mirotvorstvo nije istovjetno pacifizmu. U *Stanford Encyclopedia of Philosophy* pacifizam je definiran kao „predanost (commitment) miru i protivljenje ratu“.³⁴⁴ *Encyclopædia Britannica* definira pacifizam kao „načelno protivljenje ratu i nasilju kao sredstvu rješavanja sporova“.³⁴⁵ „Mirotvorstvo“ HSS-a zasigurno se može tumačiti i kao oportuni stav koji u krajnju ruku potkopava jugoslavensku vojsku, dok Hrvati nemaju svoju vlastitu.

No, HSS nije bio dosljedno protiv nasilja, već je revolucionarna rješenja smatrao suboptimalnima u odnosu na pregovore i kompromis pa i pod cijenu djelomičnog odricanja od nekih načela. Maček u svojim memoarima donekle potvrđuje da su nenasilne metode uglavnom

³⁴⁰ Više o raznolikim HSS-ovim nenasilnim metodama borbe vidi u: Leček 2015.

³⁴¹ Babić 2018, 56. Takav mindset dobro je izrazio i Eugen Kvaternik rečenicom: „Sloboda se ne stiče moljakanjem, već borbom i stvaranjem gotovih činjenica“. Kvaternik 1995, 222. Teze poput Babićeve očito su se širile u ustaškim kampovima u Italiji. Trumbiću su ustaški povratnici, studenti prava i filozofije stanoviti Lončar i Mustapić, kazali kako se još prije atentata na kralja Aleksandra govorilo „da će oni (frankovci) lakše obračunati sa Srbima nego sa 'radićevcima'“. Drugi je pak Trumbićev izvor rekao kako su pojedinci govorili da Hrvati trebaju podići spomenik Puniši Račiću, atentatoru na Radića, „jer je riješio potrebe da oni smaknu onog ciganina“. Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 400, 412.

³⁴² Juraj Krnjević je u memorandumu francuskom ministru vanjskih poslova Aristideu Briandu 1930. napisao kako se hrvatski narod „uvijek borio za svoja ljudska prava pacifističkim sredstvima“ te da „nije napustio mirotvornu borbu niti poslije umorstva svoga narodnoga vođe u parlamentu, u Beogradu“. Juraj Krnjević, „Hrvatski narod i europski mir“, *Croatia* (Ženeva), 1. 10. 1930, 4.

³⁴³ Stjepan Radić definirao je mirotvorstvo otprilike kao opoziciju militarizmu za koji je rekao da je „negacija čovječnosti“. S. Radić 1923, 5.

³⁴⁴ Fiala 2023.

³⁴⁵ *Encyclopedia Britannica* s.d.

korištene zbog taktičkih razloga. Naime, piše Maček, bila bi „glupost prebaciti političku borbu na teren, na kojem moraš znati unaprijed da ćeš biti slabiji“.³⁴⁶ Da nije riječ o „naknadnoj pameti“, potvrđuje i slična izjava Mačeka čehoslovačkom atašeu za tisak J. Körbelu u prosincu 1937. „Nikad se ne upuštam u ono što ne mogu uspješno završiti. Dizao bih revoluciju samo tada ako bih znao da će imati uspjeha. Ne idem na ono polje na kome sam slab“, kazao je Maček Körbelu u razgovoru o Hrvatskoj seljačkoj zaštiti, za koju je rekao da joj nije svrha dizanje revolucije.³⁴⁷

Argument protiv navodnog pacifizma HSS-a je i činjenica da je u okviru stranke 1936. osnovana Hrvatska seljačka zaštita (i njen dio Hrvatska građanska zaštita za gradove) kao stranačka vojska i paravojna formacija.³⁴⁸ Ona je osnovana za obranu hrvatskih seljaka od četnika i drugih prorežimskih paravojnih formacija, zaštitu stranačkih skupova i suzbijanje komunističke djelatnosti. Ista je organizacija nabavljala oružje i trebala je u scenariju možebitnog dizanja oružane pobune odigrati ključnu ulogu, a pogotovo za vrijeme Banovine Hrvatske bila je poluga represije nad političkim protivnicima HSS-a.³⁴⁹ Sabrina Ramet osnivanje HSZ-a dovodi u vezu s ustaškim Velebitskim ustankom iz 1932. i strahom vodstva HSS-a od rasta Pavelićeve popularnosti pa je ta organizacija trebala pokazati da HSS „nije pacifistička organizacija“ koja neće obraniti narod od progona.³⁵⁰ Spomenuta organizacija također ukazuje na nepostojanje oštrog sukoba između HSS-a i ustaša. Zapovjednik Hrvatske građanske zaštite Zvonimir Kovačević je, prema iskazu komunističkim vlastima, imenovan na tu funkciju nakon što se Vladko Maček o tome posavjetovao sa Slavkom Kvaternikom, zajedničkim poznanikom Kovačevića i Mačeka, jednim od najistaknutijih ustaša u domovini.³⁵¹

Radikalizaciju u spomenutom smjeru uvjetovali su progoni i represija koje su provodile jugoslavenske vlasti. Iluzorno je bilo očekivati da će HSS održati dosljedno pacifistički stav nakon

³⁴⁶ Maček 2003, 122.

³⁴⁷ Boban 1974, sv. 1, 315.

³⁴⁸ Pogotovo za vrijeme proslave Mačkovih rođendana HSZ je nastupao u vojnoj formaciji. *New York Times* je prilikom proslave Mačkova rođendana 1937. objavio da se po prvi puta javno pojavila „vojna organizacija Hrvata“ (Croat's military organization) i to „u vojnoj formaciji“ te je „pokazala izvrsnu uvježbanost i stegu“. „Croats Show Might on Matchek Birthday“, *New York Times* (New York), 19. 7. 1937., 6.

³⁴⁹ Više o tome vidi: Karaula 2015

³⁵⁰ Ramet 2007, 230.

³⁵¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.8, Zapisnik o saslušanju Zvonka Kovačevića 25. 9. 1948., 18. Vodstvo HSZ-a bilo je na radikalnijem spektru u okviru HSS-a. Prema Eugenu Kvaterniku budući glavni zapovjednik HSZ-a Đuro Kemfelja bio je među narodnim zastupnicima HSS-a koji su zagovarali nakon atentata na Radića „opći narodni ustanak“ za odcepljenje od Srbije. Takvu je koncepciju podržavao, prema istom izvoru, i Ivan Pernar. Vidi: Kvaternik 1995, 200-201.

brojnih ubojstava istaknutih hrvatskih političara i običnih prosvjednika. Za vrijeme diktature žrtve najvećeg političkog značaja bili su povjesničar i intelektualac Milan Šufflay 1931. i potpredsjednik HSS-a Josip Predavec, ubijen u Dugom selu 1933., ali nakon diktature represija jugoslavenskih vlasti nije stala. U travnju 1936. ubijen je u Trnovcu kraj Gospića hrvatski narodni zastupnik i član HSS-a Karlo Brkljačić.³⁵² Hrvatsko pjevačko društvo Trebević iz Sarajeva pod vodstvom glavnog sarajevskog HSS-ovca Jure Šuteja došlo je 9. svibnja 1937. U Senj. Nakon poklika slobodnoj Hrvatskoj i dr. Mačeku te pjevanja domoljubnih pjesama poput "Oj ti vilo, vilo Velebita" žandarmerija je pucala u masu, ubivši pritom šest osoba i teško ranivši još šest, od kojih je jedan kasnije podlegao ozljedama.³⁵³

Glojnarić u *Borbi Hrvata* opravdava nasilni otpor represiji i diktaturi. „Unatoč tome oprezu počele su praskati bombe u državnim zgradama, pod vlakovima, u kasarnama i gotovo na svakoj jugoslavenskoj manifestaciji. Hrvati su na taj način pokazivali, da su nezadovoljni i da ne podnose nametnutu vladavinu“, piše Glojnarić³⁵⁴ Istom je autoru narodni zastupnik HSS-a iz Makarske Stipe Matijević rekao da se, iako mu je blizu pedeseta godina, „ne bi odrekao puške, da ju moram uzeti u ruke...“.³⁵⁵ Uz načelan stav da žele postići svoje ciljeve mirnim putem, često je stajala ograda da će možda morati pribjeći drugim metodama. Narodni zastupnik iz Buševca (kotar Velika Gorica) Ivan Robić tako piše u *Seljačkom domu* kako HSS želi ostvariti samoodređenje naroda mirnim putem, ali „kraj sve te naše želje, mi smo pripravnici da dokažemo i svoju odvažnost i hrabrost u borbi za taj cilj“.³⁵⁶ Kći Stjepana Radića Milica Devčić Radić poručila je, na komemoraciji za Milana Šufflaya i sibirskih žrtve 1936., da su pristaše HSS-a „pacifisti, ali samo – prema pacifistima!“.³⁵⁷

Neposredno nakon atentata na Stjepana Radića i pojedini su HSS-ovci pokazivali spremnost da djeluju oružjem. Tada dvadesetgodišnji sveučilištarac HSS-a Ivan Bernardić bio je jedan od organizatora demonstracija zbog atentata na Radića. Uhićen je zbog pripreme diverzije na vlak kojim je „poklonstvena deputacija“ trebala iz Zagreba ići u Beograd te je osuđen

³⁵² Glojnarić 1936, 323.

³⁵³ Maček 1937b, 5.

³⁵⁴ Glojnarić 1996, 16-17.

³⁵⁵ Glojnarić 1996, 130.

³⁵⁶ Ivan Robić, „Samoodređenje naroda i socijalna pravica temelji su međunarodnog mira i napretka“, *Seljački dom* (Zagreb), 14. 4. 1938., 3.

³⁵⁷ Milica Devčić, „Žalobna skupština u slavu dra Milana Šufflaya i palih sibirskih žrtava“, *Evolucija* (Zagreb), veljača-ožujak 1936., 129.

1929. na petnaest godina zatvora.³⁵⁸ Prema presudi sebi i pojedinim drugooptuženim mladićima nabavio je četiri revolvera i zagovarao atentate na generale jugoslavenske vojske koji su živjeli u Zagrebu, te na šefa policije Janka Bedekovića, dok je u prosincu 1929. nabavio materijale za dizanje željezničke pruge u zrak.³⁵⁹ Bila presuda utemeljena u realnosti ili ne, sam Bernardić u memoarima objavljenima za vrijeme Banovine Hrvatske pokazuje da je bio spreman za oružanu borbu. Za sebe kaže da je „nacionalni fanatik“ i „fanatik u punoj mjeri“, dok sukobe s policijom u Zagrebu nakon atentata na Radiću opisuje kao „pravi rat hrvatskog idealizma i opravdanog hrvatskog gnjeva, sa tlačiteljima hrvatske slobode, sa ubojicama hrvatskih narodnih vođa“. Naposljetku postavlja simptomatično pitanje: „A da smo imali oružja?...“.³⁶⁰ Za Josipa Šunjića, koji je u jeku spomenutih nereda blizu Trga Bana Jelačića ubio urednika *Jedinstva* Vladimira Ristovića, koji je zagovarao ubojstvo Radića,³⁶¹ Bernardić navodi da je „hrvatski borac“.³⁶² Opisuje Bernardić u svojim memoarima brojna neslaganja i sukobe u uzničkim danima s ustaškim zatočenicima koje zove frankovcima, ali ističe da „usprkos naše nesloge, ja nisam prestao te ljude iskreno poštivati kao nacionalne borce“. S njima je, kaže Bernardić, dijelio „hrvatsku borbenost“, a posebno ističe Marka Hranilovića, Matiju Soldina, Miju Babića i Zvonimira Pospišila³⁶³ jer su oni „stalni primjeri hrvatske požrtvovnosti i borbenosti“.³⁶⁴ Poštovanje izražava Bernardić i prema Stipi Javoru. No, nije to samo karakteristično za jednog člana HSS-a. Naime, stranka je komemorirala i slavila sve hrvatske žrtve jugoslavenske represije neovisno o ideološkom predznaku čime je potvrđivala svoj općenacionalni karakter u tom trenutku. Vladko Maček prisustvovao je sprovodu Stipe Javora, istaknutog člana Hrvatske stranke prava i Pavelićeva bliskog suradnika koji je podlegao mučenjima u srijemskomitrovičkoj kaznionici 27. ožujka

³⁵⁸ *Tko je tko u NDH*, 35-36.

³⁵⁹ Za cijelu optužnicu i presudu protiv Bernardića i drugih, među kojima su i budući ustaša Ljubomir Kremzir i budući komunist Martin Franekić, vidi: Bernardić 1940, 169-181.

³⁶⁰ Bernardić 1940, 138-139.

³⁶¹ Sadkovich 2010, 72.

³⁶² Bernardić 1940, 128.

³⁶³ Pospišilu, Miji Kralju i Ivanu Rajiću suđeno je zbog sudjelovanja u atentatu na kralja Aleksandra (i francuskog ministra vanjskih poslova Louisa Barthoua) u Aix-en-Provenceu. Oni su osuđeni na doživotni zatvor 12. veljače 1936. J. Jareb 1995b, 279. Mjesečnik *Evolucija* pratio je suđenje te je sa simpatijama pisao o optuženicima. Vidi: Vladimir Radić, „Hrvatske ustaše pred francuskim sudom“, *Evolucija* (Zagreb), veljača-ožujak 1936., 77-110.

³⁶⁴ Bernardić 1940, 67.

1936.³⁶⁵ U proglasu koji potpisuje Maček povodom Javorove smrti navodi se da je umro „borac-mučenik za slobodu Hrvatske“.³⁶⁶

Ilija Jakovljević, koji je bio jedan od Javorovih branitelja na sudskom procesu, objavio je esej „Robijaš u hrvatskom panteonu“ o Javoru koji je pokopan „u počivalištu hrvatskih narodnih mučenika“, odnosno uz Stjepana Radića u mirogojskim arkadama.³⁶⁷ Kasnije će HSS pozivati na mise zadušnice za Javora tog „čeličnog Hrvata, koji je voljom hrvatskog naroda i odlukom predsjednika dra Mačka našao posljednje počivalište u društvu Stjepana Radića i ostalih hrvatskih narodnih žrtava“.³⁶⁸ Tako je simbolički Pavelićev suradnik stavljen uz bok mučenicima iz samoga HSS-a – žrtvama atentata u Narodnoj skupštini Stjepanu Radiću, Pavlu Radiću, Đuri Basaričeku te Josipu Predavcu. Vodstvo HSS-a svakog 1. studenog je polagalo svijeće na „grobovima svojih velikana“ na Mirogoju. Glavni je heroj, naravno Stjepan Radić, ali su uz njega i spomenute HSS-ovce i Stjepan Javor te Milan Šufflay.³⁶⁹

Milan Šufflay služio je kao svojevrsna simbolička poveznica između dvaju glavnih tendencija u hrvatskoj politici.³⁷⁰ Bio je Šufflay istaknuti član Hrvatske stranke prava, ali je istovremeno bio i Mačekov osobni prijatelj još iz školskih klupa, a od kasnih dvadesetih do smrti politički suradnik i savjetnik.³⁷¹ Nakon ubojstva Šufflaya, jednog od tada najistaknutijih hrvatskih intelektualaca, Albert Einstein i književnik Heinrich Mann potpisali su apel protiv diktature kralja Aleksandra upućen Međunarodnoj ligi za ljudska prava.³⁷² Prema Jurju Krnjeviću, potpredsjednik HSS-a August Košutić, tada u emigraciji, odgovoran je za to što su Einstein i Mann potpisali taj apel.³⁷³

U organizaciji HSS-a održana je 19. veljače 1936. komemorativna skupština u čast Milanu Šufflayu i sibirskim žrtvama. Jedan od govornika bio je i Ilija Jakovljević koji je istaknuo da

³⁶⁵ Glojnarčić 1936, 320-322.

³⁶⁶ *Evolucija* (Zagreb), veljača-ožujak 1936, 149.

³⁶⁷ Ilija Jakovljević, „Robijaš u hrvatskom panteonu“, *Evolucija* (Zagreb), lipanj-srpanj-kolovoz 1936., 346-349.

³⁶⁸ „Zadušnice za Stjepana Javora“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24.3.1939., 3.

³⁶⁹ „Hrvatski narod na grobovima svojih velikana“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 2.11.1938, 2.

³⁷⁰ Branimir Jelić ukazuje na veze Šufflaya sa svim hrvatskim političkim strankama i svojevrsni nadstranački ugled koji je uživao. J. Jareb 1982, 27.

³⁷¹ Talijanski generalni konzul u Zagrebu Ubaldo Rochira držao je Šufflaya za „dušu oporbe“ te jednog od „najutjecajnijih.. i najbližih“ Mačekovih savjetnika“. Sadkovich 2010, 206.

³⁷² Za tekst apela vidi „Profesor Einstein poziva svijet u obranu Hrvatske“, *Croatia* (Ženeva), 1. 5. 1931., 4-5.

³⁷³ Juraj Krnjević, „Inž. August Košutić“, *Kalendar Hrvatski glas* (Winnipeg), 1965., 167-169.

Šufflay pripada po svom političkom habitusu „sumišljenicima i sljedbenicima“ Ante Starčevića, ali nije bio „sitničavi strančar“ koji bi se protivio suradnji s Hrvatskom seljačkom strankom.³⁷⁴ Usprkos razlikama Jakovljević jasno apelira na slogu hrvatskih redova u borbi protiv hegemonije Beograda, pozivajući se na primjer Šufflaya je bio za suradnju HSP-a i HSS-a. Jakovljević je poručio da u trenutku borbe za nacionalnu slobodu nema razlike ni u nacionalnom ni u socijalnom pogledu između pravaških nasljednika – ustaša koje nije imenovao – i nasljednika Radića, odnosno Mačekova HSS-a:

„Neprijatelji hrvatskog naroda, kojima smeta ova naša divna narodna sloga, u posljednje vrijeme pokušavaju među nama pronaći nekakve tobožnje nesuglasice i podijeliti nas među prave Radićevce i među frankovce. Ovu počast iskazuje dru Milanu Šufflayu cijeli hrvatski narod, a iskazujemo mu je napose mi, hrvatski seljački kulturni radnici, koji sarađujemo u hrvatskom seljačkom pokretu, jer mi večeras slavimo pravoga rodoljuba i dobrog Hrvata, a kad se radi o hrvatstvu i našim narodnim zahtjevima, među nama nema nikakve razlike. Šta više, i kada se radi o našem socijalnom gledanju, mi s ponosom iztichemo, da je dr Milan Šufflay shvatio važnost hrvatskoga seljačkog pokreta i vječno zelenog sloja ljudi vjerujući, da Radićeva društveno-obnovna misao nije sanjarska nego potpuno stvarna. Osim toga, mi mu ovu počast iskazujemo kao žrtvi onih špiljskih ljudi, koji bi bili najsrećniji, kada bi mogli obezglaviti cijeli hrvatski narod. Izkazujemo priznanje svima onima, koji su svojom mučeničkom smrću stekli aureolu vjerne službe hrvatskom narodu i Tomislavovoj državnoj misli. Danas, kada nas, kako napomenuh, pokušavaju dijeliti na nekakve struje i 'grupe' i uvjeriti nas, da je Stjepan Radić u pitanju našeg narodnog osjećanja i naše narodne svijesti drugčije mislio, pak prevrću po Njegovim mladenačkim člancima, mi ih podsjećamo na Radićev članak 'O pripravi za rad u narodnoj politici' iz godine 1898., dakle napisan 30 godina prije Njegove mučeničke smrti, u kojemu Stjepan Radić piše: 'Ne ćemo, da se zovemo Balkanci, Jugoslaveni, Podunavci i slično. Mi smo Hrvati, Srbi i Slovenci. Ali mi nijesmo Hrvati radi imena, nego radi onoga, što to ime označuje'“.³⁷⁵

U istom je govoru Jakovljević pohvalio Marka Hranilovića i Matiju Soldina, pripadnike pravaške mladeži (Hrvatska pravaška omladina), koji su obješeni u Petrinjskoj ulici u rujnu 1931. zbog navodnog sudjelovanja u atentatu na Schlegela. Oni su također slavljani kao mučenici, a Jakovljević, koji je bio u timu branitelja optuženih tvrdi da mu je Hranilović prije presude izrazio želju da vidi Mačeka kao vođu hrvatskog naroda čime opet Jakovljević izražava jedinstvo hrvatskih redova:

„Nakon proglašenja smrtne odsude Marku Hraniloviću, izrazio mi je ovaj hrvatski omladinac želju, da prije smrti vidi Vođu hrvatskog naroda dra Vladka Mačka. Poslao sam poruku. I dr

³⁷⁴ Milica Devčić, „Žalobna skupština u slavu dra Milana Šufflaja i palih sibirskih žrtava“, *Evolucija* (Zagreb), veljača-ožujak 1936., 122-123.

³⁷⁵ Milica Devčić, „Žalobna skupština u slavu dra Milana Šufflaja i palih sibirskih žrtava“, *Evolucija* (Zagreb), veljača-ožujak 1936., 123-124.

Vladko Maček je došao. Spustio je cjelov na čelo ovoga vatrenog hrvatskog omladinca, a on mu je u znak zahvalnosti poljubio ruku. S cjelovom Vođe na čelu pošao je jutro vodili na gubilište, on je odvažno klicao: 'Vješajte samo hrvatske omladince, vješajte! Hrvatska je bila slobodna i bit će slobodna! Živila slobodna Hrvatska! Živila Hrvat...!'"³⁷⁶

Među odvjetnicima Hranilovića i Soldina bili su i Vladko Maček, kao i književnik i jedan od istaknutijih „frankovaca“ Mile Budak. Maček je osigurao isplatu određene pripomoći majci Marka Hranilovića Mariji koja se u Splitu družila s poznatim dalmatinskim HSS-ovcima Josipom Berkovićem, Šimom Podujom i Paškom Kaliteranom.³⁷⁷ Ivan Pernar je u govoru u Žumberku u srpnju 1936. govorio o „dvojici nevinih, vrijednih sinova i mučenika za slobodu Hrvatske i to: sina ovog Žumberka, nadu majčinu Marka Hranilovića i prvijenca obitelji Soldin, dragoga Matiju Soldina“.³⁷⁸ Nakon što je u organizaciji UHRO-a u rujnu 1932. izvršen napad na žandarmerijsku stanicu u Brušanima kraj Gospića Žiga Šol, Ilija Jakovljević i Tomo Jančiković bili su u odvjetničkom timu sudionika tog napada.³⁷⁹

Prosječan pristaša HSS-a vjerojatno nije percipirao razlike između ustaških emigranata i HSS-ova vodstva u domovini. Zato je moguće da su pojedinci na proslavama rođendana Vladka Mačeka u nekim gradovima uzvikivali poklike poput „Živio Ante Pavelić“. Prilikom proslave Mačekova rođendana u Osijeku 1937. za vrijeme povorke jedna je osoba uzviknula „Živio dr Ante Pavelić“. U Požegi su se iste godine, prema lokalnim vlastima, istom prigodom mogli čuti poklici: „Živio Pavelić, Živio Perčec³⁸⁰, dolje Jugoslavija, dolje krvavi Beograd, živio kralj Maček i pjesma 'Vetar piri Hrvatska se širi, kiša pada Srbija propada'“.³⁸¹

Također, čini se da nije postojala, barem raširena, svijest o razlikama između HSS-ovaca u egzilu i Pavelića. Karlo Mirth prisjeća se kako se u 30-ima u Lici pjevalo: „Kada se Krnjević iz Ženeve vrati, dijelit će se Srbi i Hrvati“.³⁸² Ferdo Bošnjaković, slavonski HSS-ovac koji će kasnije pristupiti ustašama s kojima je i ranije surađivao, prisjetio se razgovora sa seljacima pristašama

³⁷⁶ Milica Devčić, „Žalobna skupština u slavu dra Milana Šufflaja i palih sibirskih žrtava“, *Evolucija* (Zagreb), veljača-ožujak 1936., 124.

³⁷⁷ Jonjić 1997a, 12-13.

³⁷⁸ Ivan Pernar, „Govor hrvatskog narodnog zastupnika dra Ivana Pernara u Žumberku“, *Evolucija* (Zagreb), lipanj-srpanj-kolovoz 1936., 386-387.

³⁷⁹ Horvat 1942, 532.

³⁸⁰ Misli se na Gustava Perčeca, jednog od najistaknutijih ustaša u emigraciji

³⁸¹ HR-HDA-1353-GSID, inv. br. 662, 20450/3, Kraljevska banska uprava Savske banovine izvještava ministarstvo unutrašnjih poslova o proslavi Mačekova rođendana, 18. 7. 1937.; HR-HDA-1353-GSID, inv. br. 662, 20571/37, Izvještaj Kraljevske banske uprave ministarstvu unutrašnjih poslova o zabavi i vatrometu u čast Mačeka na prostoru Savske banovine, 19. 7. 1937.

³⁸² Mirth 2003, 247.

HSS-a nakon izbora 1935. Na sjednici kotarskog odbora HSS-a razgovaralo se o „Pavelićevcima“ koji su podržali Mačkovu listu na izborima. Jedan od okupljenih je kazao: „Ja mislim, da je to jedno te isto. Onaj vani, a ovaj kod kuće“.³⁸³ U iseljeništvu se također, usprkos ponekim međusobnim kritikama³⁸⁴, uglavnom nastojao očuvati privid jedinstva. Sin Stjepana Radića Vladimir (Vlatko) objavljivao je tekstove i u ustaškim publikacijama.³⁸⁵

U pismu svojoj majci Mariji on se požalio na kritike³⁸⁶ koje se putem tiska pod Krnjevićevom kontrolom upućuju na račun Pavelića. „Sve opozicione snage moraju se složiti i zbiti u jedan front, jer samo odlučnim i složnim radom moći će se srušiti današnji krvavi diktatorski režim“, ističe Radić u tom pismu. Zaključuje da se hrvatski narod bori za „biti ili ne biti“ pa je „u takvo odsutno doba sveta dužnost svih Hrvatskih (sic) sinova, da zaborave na eventualne stare svadje i razmirice, te da svi složno kao jedan čovjek podju utrptom stazom, koju nam je pokazao naš dragi Tatica (Stjepan Radić, op.a.)“.³⁸⁷

Pogledom na slavljene heroje pale u borbi protiv Jugoslavije koji su slavljani u ustaškoj i HSS-ovoj promidžbi, vidimo svojevršno jedinstvo. Međutim, usprkos toj fasadi i Jakovljevićevom proklamiranju da ne postoje nikakve razlike, one su od početka postojale, ali nisu toliko izbijale na površinu. Naime, supstancijalne razlike postoje od početka. Ustaše su slavili oružanu borbu, dok je HSS bio primarno za nenasilnu borbu, iako se nije ograđivao od ustaških metoda. Maček je primarno pregovorima s Beogradom nastojao ostvariti hrvatske interese i bio je za politiku postupnog jačanja Hrvatske, dok su ustaše revolucionarnom borbom htjeli uspostaviti neovisnu državu i odbacivali su bilo kakvu Jugoslaviju. Ustaško-domobranski pokret bio je bezuvjetno i pod svaku cijenu za razbijanje Jugoslavije, dok se HSS kolebao između autonomije i separatizma.³⁸⁸

³⁸³ Ferdo Bošnjaković, „Uspomene diplomatskog predstavnika N.D.H. u Finskoj: Sjećanja i svjedočanstva“, *Hrvatska revija* (München) 1977., br. 3: 325.

³⁸⁴ Sadkovich 2010, 139-145.

³⁸⁵ Sadkovich 2010, 143, 161; J. Jareb 1994, 415.

³⁸⁶ Međusobne kritike putem iseljeničkog tiska upućivane su znatno ranije prije pucanja zajedničke fronte u domovini. Već sredinom 1932. u Sjevernoj Americi „Pavelićevi su sljedbenici ulazili u sukobe s čelnicima HSS-a“. Sadkovich 2010, 195.

³⁸⁷ HR-HDA-815, Obitelj Radić, kut. 21, 2.4.325, Nedatirano pismo Vladimira Radića majci Mariji. Mile Budak je u pismu Augustu Košutiću 27. ožujka 1933. također apelirao na jedinstvo svih hrvatskih redova te je istaknuo da se ne smije ostaviti dojam da se Košutić, Krnjević i Pavelić međusobno nepodržavaju. Vidi: Jonjić i Matković, 2014, 57.

³⁸⁸ Brojni promatrači nisu znali koji je stvarni Mačkov cilj zbog čega je on mogao surađivati s vrlo raznolikim političkim opcijama. Bio to odraz Mačkovog političkog genija ili toga da sam nije bio na čisto s programom, suvremenici nisu lako mogli proniknuti u njegove težnje. Sadkovich zaključuje u vezi odnosa

Prema Mariju Jarebu od 1936. „ustaški ili proustaški elementi u hrvatskoj politici sve više raskidaju veze s Hrvatskom seljačkom strankom i njezinim vođom Vladkom Mačekom kao vodećom hrvatskom političkom strankom i stvarnim političkim vođom hrvatskoga naroda“.³⁸⁹ To se poklapa s time da Maček javno sve više iskazuje da želi sporazum, koji uključuje i kompromise, sa srbijanskim političkim elitama. Glavni uzrok je svakako ta temeljna razlika između radikalnih i beskompromisnih ustaša nasuprot HSS-a sklonog pregovorima i kompromisu.³⁹⁰

Unatoč sve izraženijem razilaženju donekle je čuvana fasada jedinstva hrvatskih redova. Pavelić i Maček ostaju barem povremeno preko posrednika u komunikaciji. Umirovljeni časnik austrougarske vojske Adolf Sabljak je po Paveliću Mačeku prenio 3. kolovoza 1936. nekoliko pitanja. Pavelić je po Trumbićevu zapisu postavio Mačeku pitanje prihvaća li podunavsku konfederaciju s Hrvatskom ako se ne može postići hrvatska državno samostalnost. Maček je odgovorio: „Prihvaćam, ali samo pod uvjetom da Hrvatska udje u tu kombinaciju kao samostalna država“.³⁹¹ Sabljak je, prema Trumbiću, postavio pitanje razmatra li rješavanje hrvatskog pitanja „nasilnim sredstvima“ te mu je naznačio da bi u tom slučaju hrvatski emigranti (ustaše) mogli

Italije prema Mačeku: „Za Rim je pitanje Mačekove potpore separatističkim stajalištima uvijek ostalo otvorenim, a vođu HSS-a jednako se često opisivalo i kao federalista i Pribićevićeva saveznika, a Pavelića kao jedinoga odlučnog i dosljednoga separatističkog prvaka“. Sadkovich 2010, 323. Maček će ostati svjesno dvosmislen u pogledu svojih ciljeva do kraja života. Maček je publicistu Vladi Raiću napisao u kolovozu 1953: „Ja sam toliko oprezan, **da seciello (sic) vrijeme boravka u emigraciji nisam nikada izjasnio ni za održanje ni za razpad Jugoslavije**“. (Istaknuto u tekstu). Raić 1955, 18. Čini se da je na dvosmislenost Mačeka u tom pogledu nakon Drugog svjetskog rata utjecala bojazan da će se, u slučaju rušenja komunističke vlasti, zapadne sile (primarno SAD) osloniti na velikosrpske elemente koji će restaurirati unitarističku Jugoslaviju. Juraj Krnjević, koji je tada otvoreno zagovarao samostalnu Hrvatsku kao Mačekov zamjenik, kazao je u pismu suborcu (nije jasno o komu je riječ) u domovini: „Ne mogu reći, da je Predsjednik bio uvijek oduševljen mojim nastupima (često se bojao, što će na to Amerikanci ili što će biti, ako Amerikanci ipak uspostave staru kliku u Bgdu i t.d.), ali nikada me nigdje nije demantirao. Nasuprot po malo s vremenom se u svojim vrlo opreznim izjavama sve više približavao k mojim izjavama i držanju, i danas može biti razlika možda samo u naglasku, njegov je blaži a moj oštiji. Mi smo uvijek ostali vrlo dobri i, kada god sam u USA, uvijek provedem u njegovom domu po dva, tri tjedna“. HR-HDA-1451-HSS, kut. 8, fasc. 21, Pismo Jurja Krnjevića, 21. 9. 1953.

³⁸⁹ M. Jareb 2021, 356. Istu godinu kao početak oštrijeg razdvajanja navodi i James J. Sadkovich. Sadkovich 2010, 306.

³⁹⁰ Mačekovo tumačenje u memoarima da se određene pukotine javljaju nakon što su proustaški studenti podržali Mussolinijev napad na Etiopiju, nikako se ne uklapa u tadašnji kontekst. Takvo, za hrvatsku javnost, periferno pitanje sigurno nije moglo imati jače implikacije. Mačekov spomen Etiopije treba povezati s njegovim nastojanjima da na Zapadu potvrdi svoj pro-demokratski i protufašistički stav. Maček 2003, 173. Uostalom Košutić je Trumbiću rekao da je Mussoliniju na sastanku 1936. „čestitao na uspjehu“ u Etiopiji“. Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 265.

³⁹¹ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 164.

upasti u zemlju s oružjem. „Predviđjam i taj slučaj, ali je ta stvar za sada preuranjena (podcrtano u tekstu, op.a.). Ja bih bio loš političar kad bih išao na nesiguran teren na kojem se može lako poskliznuti (podcrtano u tekstu, op.a.)“, odgovorio je Maček.³⁹² Maček se tada također nije loše izrazio o Paveliću. Dapače na pitanje uživa li Pavelić njegovo „puno povjerenje“, Maček je odgovorio: „Svako i u svakom pogledu, samo držim da ima lošu okolinu“.³⁹³

Maček je Sabljaku obećao i da će pokušati utjecati na poboljšanje položaja Pospisila, Kralja i Rajića. Tada je Maček, prema Trumbiću, obećao se i „pobrinut za majku i sestru (Gustava, op.a.) Perčeca, koje da su u velikoj oskudici“.³⁹⁴ Ante Trumbić, član HSS-a, ali istodobno i figura nadstranačkog značaja koja je održavala bliske veze i s „drugom“ stranom – od predsjednika Matice hrvatske Filipa Lukasa do ustaških emigranata u Njemačkoj Stijepe Perića i Mladena Lorkovića – sastao se u kolovozu 1936. u Palermu s Pavelićem. Sadkovich smatra da je Trumbić „pokušao razriješiti razlike između ustaša i HSS-a“.³⁹⁵

Kada su „frankovci“ (frankists) 27. veljače 1937. razbili prozore redakcije *Hrvatskog dnevnika* nakon komemoracije 40-godišnjice od smrti Ante Starčevića, *New York Times* je izvijestio da je „po prvi put od uvođenja jugoslavenske diktature 1929., naizgled čvrsti hrvatski blok pokazao znakove žestoke interne svađe“.³⁹⁶ Ustaški letak iz studenog 1937. kritizira „sporazumaško“ vodstvo HSS-a nakon sklapanja sporazuma u Farkašiću o formiranju Udružene opozicije predvođene Mačekom protiv Stojadinovića.³⁹⁷ Usprkos sve razvidnijim razlikama, HSS cijelo vrijeme ustraje na tezi da ne postoje pukotine u hrvatskom nacionalnom pokretu čije težnje odražava HSS-a. Naravno, spomenuto jedinstvo HSS je prihvaćao samo ako se ne problematizira vodeća uloga HSS-a kao jedinog tumača hrvatskih interesa. Odbacivao je HSS tezu kako postoje „minimalisti“ i „maksimalisti“. *Hrvatski dnevnik* zaključuje u siječnju 1938:

„Konačno je i nemoguće osnovati neku novu tobože radikalniju hrvatsku stranku, kada već Hrvatska seljačka stranka predstavlja sve težnje hrvatskog naroda. Nije ona nipošto neka 'umjerena' hrvatska stranka, jer nema ni jednog našeg nacionalnog zahtjeva, koji ne bi bio ujedno zahtjev te stranke. U hrvatskom narodu uostalom i nema podjele na neke maksimaliste i minimaliste, jer mi Hrvati svi tražimo u nacionalnom pogledu isto i za iste se ciljeve borimo“.³⁹⁸

³⁹² Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 166.

³⁹³ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 167.

³⁹⁴ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 167.

³⁹⁵ Sadkovich 2010, 309.

³⁹⁶ „Croats Groups Clash at Party Ceremony“, *New York Times* (New York), 28. 2. 1937., 29.

³⁹⁷ M. Jareb 2021, 357.

³⁹⁸ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 1. 1938., 5.

U istom se tekstu ističe da ne može postojati hrvatska stranka „koja bi u pogledu nacionalnih zahtjeva bila radikalnija od HSS-a“, a po pitanju taktike i metode HSS „nije bezuvjetno vezana uz svoju današnju taktiku“ zbog čega je i moguće „eventualno radikaliziranje metoda i taktike“. Dakle, afirmira se ponovno jedinstvo narodnih redova i nepostojanje unutar hrvatske oporbe. Istovremeno poručuje *Hrvatski dnevnik* da je HSS spreman krenuti i revolucionarnim vodama: „Ako bi uspjeh narodne borbe tražio, ona ni časa ne bi oklijevala potražiti i 'radikalnije' načine borbe uvažavajući pri tome sve okolnosti i vodeći računa o odgovornosti, koja je tereti kao predstavnicu hrvatskog naroda“.³⁹⁹ Na drugom je mjestu u *Hrvatskom dnevniku* napisano kako je hrvatski narod u nepovoljnoj situaciji pa mogu „nijanse postojati samo glede metoda, a nipošto glede ciljeva. Svi smo mi u HSS jednako radikalni, dok oni, koji izvan HSS tobože u ime hrvatskog radikalizma ustaju protiv nje, samo navraćaju vodu na tuđi mlin“.⁴⁰⁰

Književnik i političar Mile Budak, jedan od najistaknutijih ustaša, vraća se u Hrvatsku u lipnju 1938. uz brojne druge ustaše nakon sporazuma Stojadinović-Ciano, čime je predsjednik jugoslavenske vlade Milan Stojadinović (pokazat će se neuspješno) nastojao oslabiti hrvatske redove. Ubrzo dolazi do sastanka Budaka i Mačeka i Kupincu 12. srpnja.⁴⁰¹ Maček i Budak još će se jednom sastati. Budak je Mačeka u Rogaškoj Slatini posjetio, „koncem kolovoza ili početkom rujna“, prema Mačekomim memoarima. Na ovom mjestu nije potrebno ulaziti u prilično oprječne tvrdnje o prvom susretu⁴⁰², ali je svakako jasno da su nakon ta dva susreta Maček i Budak bili dalje jedan od drugoga. Potvrđeno je neslaganje i po pitanju sporazumijevanja s Beogradom i po pitanju (ne)uvjerenosti u pobjedu revizionističkih sila u može bitnom sukobu, pri čemu je potonje utjecalo na Mačekov afirmativan stav prema sporazumu s Beogradom.⁴⁰³

Ipak, nekoliko dana nakon prvog sastanka, točnije 17. srpnja, sada već tradicionalno, HSS je organizirao proslavu rođendana Vladka Mačeka. Rođendan je Mačeku, što je prenio *Hrvatski dnevnik*, čestitao i Mile Budak koji se „srdačno pozdravio i izljubio“ u predsoblju Mačekova doma

³⁹⁹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 1. 1938., 5.

⁴⁰⁰ „Hrvatski politički radikalizam“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 19. 6. 1938., 3.

⁴⁰¹ *Hrvatski dnevnik* o tome je kratko izvijestio: „Danas je posjetio predsjednika dra Mačka dr Mile Budak, koji se vratio u domovinu iz emigracije“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 7. 1938., 3.

⁴⁰² Vidi: Jonjić i Matković, 2014, 86-88.

⁴⁰³ Žigrović 1986, 254.

u Prilazu s narodnim zastupnikom HSS-a Matom Domovićem.⁴⁰⁴ Po svemu sudeći Budak se potpuno razilazi s Mačekom u rujnu 1938.,⁴⁰⁵ ali je, kako tumači Mario Jareb, „snošljive odnose s HSS-om pokušao održati još neko vrijeme“.⁴⁰⁶ Ustaše će na izborima 1938. glasati za Mačkovu listu, usprkos sve izraženijim razlikama.

U tisku HSS-a također se izbjegavaju napadi na Budaka i njegove istomišljenike. Na komemoraciji za preminulog Antu Trumbića 19. studenog 1938. sudjeluje i ustaša Milovan Žanić koji je, kako je prenio *Hrvatski dnevnik*, položio „krasan vijenac“.⁴⁰⁷ U božićnom broju *Hrvatskog dnevnika* 1938., zasigurno ne slučajno, pohvaljen je Budakov novi roman *Direktor Križanić*, kao i u uvodniku istog lista 13. siječnja 1939.⁴⁰⁸ Samo su sporadični do Banovine Hrvatske napadi na Budaka i njegov dnevnik *Hrvatski narod*, a polemike se ne vode oko pojava od većeg značaja za politički život, već oko Društva autora Kraljevine Jugoslavije, dok Ilija Jukić, tada Mačkov tajnik, i suradnik *Hrvatskog naroda* Blaž Lorković polemiziraju o tome je li Ilija Jukić u prošlosti bio „pribićevac“.⁴⁰⁹ No, čak i nešto manje od dva mjeseca prije Sporazuma Cvetković-Maček, *Hrvatski dnevnik* odbacuje tezu da Maček pregovara pod pritiskom „frankovačkih elemenata“, kako je rekao dopisnik Timesa. „Za njega su 'frankovci' svi Hrvati, koji hrvatski nacionalno osjećaju, ali ako je to mjerilo za 'frankovštinu', onda je i dr. Maček 'frankovac' kao i svi hrvati“, poručio je *Hrvatski dnevnik*.⁴¹⁰

Iako je jedan od ključnih razloga konačnog razlaza to što je HSS prihvatio barem privremeno Jugoslaviju, bilo bi pogrešno reći da je HSS bezuvjetno bio za takvo rješenje. Njihovo postupanje, posebno u 1939. pokazuje, da su se na sporazum odlučili kao „manje zlo“, a ne

⁴⁰⁴ „Hrvatski narodni blagdan proslavio je hrvatski narod dostojanstveno svijesno i disciplinirano“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 7. 1938., 1; *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 1. 1939., 5.

⁴⁰⁵ Otprilike to kaže i Maček po kojemu je potpuni razlaz nastupio u jesen 1938. Maček 2003, 173.

⁴⁰⁶ M. Jareb 2006, 520.

⁴⁰⁷ „Dr Ante Trumbić na odru“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 11. 1938., 1.

⁴⁰⁸ „Redovna izdanja Matice hrvatske za godinu 1938“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), Božić 1938., 8. Pohvalu Budaku kao književniku možemo pronaći i nakon Sporazuma Cvetković-Maček na stranicama *Hrvatskog glasnika*, glavnog glasila HSS-a za Dalmaciju i bosanskohercegovačke dijelove Banovine Hrvatske. Stanko Kaleb napisat će da je Budakovo Ognjište „jedan od najboljih hrvatskih romana“. Posebno će Kaleb afirmirati ideološke poruke u Budakovom ognjištu te će istaknuti da je Budakov seljak u tom romanu „nesvladan materijalističkim duhom, u kome još živi nepatvoreni duh pređa, i njegovo uskrснуće bit će naš spas“. Stanko Kaleb, „'Ognjište' i nekoliko digresij“, *Hrvatski glasnik* (Split), 23. 9. 1939., 10-11.

⁴⁰⁹ „Kako izvešćuje 'Hrvatski narod', *Hrvatski dnevnik* (Zagreb) 12. 4. 1939., 3; Ilija Jukić. „Moj odgovor gospodinu Blažu Lorkoviću i 'Hrvatskom narodu' dra Mile Budaka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 6. 1939., 2; Ilija Jukić. „G. Blaž Lorković tvrdi i dalje neistine u 'Hrv. narodu' dra Mile Budaka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 6. 1939., 2.

⁴¹⁰ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 6. 1938., 3.

idealno rješenje čemu je svakako znatno pridonijela njihova nesklonost nasilju i oružanoj borbi. Kroz cijele tridesete Maček je proklamirao da je spreman za dogovor s Beogradom o uspostavi autonomne Hrvatske u sklopu Jugoslavije. Iako je HSS bojkotirao rad Narodne skupštine 1935. i 1938. nije zauzimao otvoreno neprijateljski stav prema državi te je bio otvoren za dobivanje autonomije u Jugoslaviji. Maček je u završnoj obrani na Državnom sudu u Beogradu u travnju 1933. istaknuo:

„Kako sam već naglasio, hrvatski narod teži za svojom slobodnom Hrvatskom. Kako ste se, gospodo suci, mogli uvjeriti iz raznih intervjuja, članaka katkada točno katkad netočno donešenih, išlo je moje političko nastojanje zatim, da se ovoj težnji hrvatskog naroda zadovolji unutar granica ove države“.⁴¹¹

Na istom je procesu rekao da „težnje Hrvatskoga naroda idu za potpunim odcjepljenjem i da treba gledati, da te težnje dovedemo u sklad sa rješenjem hrvatskoga pitanja u granicama ove države“, ali će Hrvati „biti zadovoljniji“, „čim će zajedničkih poslova biti manje“.⁴¹² Izjavom da će hrvatski narod biti zadovoljniji čim manje bude zajedničkih poslova, Maček je implicitno rekao da je ideal potpuna neovisnost. U časopisu *Croatia* koji je izdavao Juraj Krnjević u Ženevi objavljen je u studenom 1933. tekst „Van iz hrvatskih zemalja“ u kojemu se zaključuje da se hrvatski narod „nije nikada odrekao svoga ideala: političke nezavisnosti“.⁴¹³

Poruka je uvijek bila da hrvatski narod neće prihvatiti postojeću situaciju zbog čega su ispitivane i druge opcije. Ante Trumbić, jedan od najbližih Mačkovih suradnika u 30-ima, smatrao je da Maček „apsolutno ne gravitira izvan granica današnje Jugoslavije, akoprem bi bilo krivo misliti da on želi, da Hrvati pod svaku cijenu u Jugoslaviji ostanu, makar i ne bi mogli u njoj postići svoja prava“.⁴¹⁴ Hrvatsko narodno zastupstvo usvojilo je na sastanku 15. siječnja 1939. – nakon što je potvrđen legitimitet HSS-a premoćnom pobjedom na izborima krajem 1938. – rezoluciju kojom se ističe da hrvatski narod osim prava na samoodređenje priznatog svim narodima nakon Prvog svjetskog rata ima i hrvatsko državno pravo „kojega se nikad nije

⁴¹¹ Murgić 1936, 20; Glojnarić 1936, 192.

⁴¹² Glojnarić 1936, 178.

⁴¹³ „Van iz hrvatskih zemalja“, *Croatia* (Ženeva), 15. 11. 1933., 3.

⁴¹⁴ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 120. Sličnog je mišljenja po svemu sudeći bio i Trumbić. Komentirajući Krnjevićevo ograđivanje od Pavelića zapisao je: „Iako u današnje prilike mogu savjetovati da se Hrvati zaodvolje rješenjem svoga problema u granicama Jugoslavije, to ne može opravdati Krnj. stanovište koje je u tom pravcu apsolutno, jer ne bude li se to pitanje moglo riješiti u tom okviru, hrv. narod ne će se odreći prava da ga riješi i izvan njega“. Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 227.

odrekao“, a ono podrazumijeva „pravo da bude gospodar sam na svojem teritoriju“. ⁴¹⁵ Istovremeno se odriče legitimitet jugoslavenskoj vladi te su proglašeni ništetnima ugovori koje jugoslavenske vlade sklapaju. ⁴¹⁶

Rezolucijom je hrvatsko narodno zastupstvo poručilo i da hrvatski narod „želi politička pitanja rješavati miroljubivim načinom“, ali uz ogradu i upozorenje da to nije stav koji je nužan te da će u protivnom možda koristiti i druge metode. Zaključak je sljedeći:

„HRVATSKO NARODNO ZASTUPSTVO VRŠEĆI SVOJU DUŽNOST, UPOZORAVA SVE ODGOVORNE FAKTORE KAKO OVE DRŽAVNE ZAJEDNICE, TAKO I SVIH EVROPSKIH DRŽAVA, NAROČITO VELEVLASTI, NA NEODRŽIVOST I OPASNOST DANAŠNJEG STANJA. PRINCIP PRAVDE I SLOBODE TRAŽI, A SAVJEST I DUŽNOST NALAŽE, DA SE U INTERESU MIRA PODUZMU MJERE KOJE ĆE OSIGURATI PROVEDBU PRAVA SAMOODREDJENJA HRVATSKOG NARODA. Hrvatski se narod nada, da ne će biti prisiljen poći putem **nužne obrane** u svojoj opravdanoj težnji, da živi u pravednom miru, koji mu se uskraćuje. U protivnom slučaju hrvatsko narodno zastupstvo u ime hrvatskog naroda otklanja odgovornost za događaje, koji bi bez njegove krivnje mogli nastupiti u ovom dijelu Evrope“. ⁴¹⁷ (Istaknuo autor)

Hrvatska seljačka stranka 1929. se orijentirala primarno na zapadne sile. Naime, u inozemstvo u kolovozu 1929. odlaze čovjek broj 2 i čovjek broj 3 stranke – glavni tajnik Juraj Krnjević i potpredsjednik August Košutić. ⁴¹⁸ Dok je Ante Pavelić, kao čelnik Ustaško-domobranskog pokreta nastojao riješiti hrvatsko pitanje oslonom na revizionističke sile smatrajući da će one razbiti Jugoslaviju, Krnjević i Košutić pokušavali su uglavnom progurati hrvatsko pitanje na dnevni red zapadnih sila. Ipak, pokazalo se nerealnim očekivati da će sile koje su stvorile Versajski poredak zbog Hrvata, u europskim razmjerima malog naroda, nagristi poredak koji su same stvorile. Taj je sentiment Londona izražen i u izvještaju zastupnika u Donjem domu britanskog parlamenta Bena Rileya i Rhysa J. Daviesa koji je izrađen u listopadu 1932. Laburistički zastupnici, inače prilično naklonjeni Hrvatima koje prikazuju kao kulturološki superiorne Srbima i kao povijesno samobitnu naciju, zaključuju da je diktatura iznimno represivna. Oni jasno ističu da je trenutna srbijanska dominacija neodrživa, da su Hrvati poseban narod koji je nemoguće asimilirati, dok bi federalizacija doprinijela stabilnosti. Iz britanske perspektive raspad države, usprkos hrvatskoj težnji za time koja se priznaje, ne dolazi u obzir jer bi se time narušio Versajski poredak. Odnosno – udovoljavanje zahtjevu Hrvata imalo bi prejake

⁴¹⁵ Jančiković 1939, 62.

⁴¹⁶ Jančiković 1939, 62-63.

⁴¹⁷ Jančiković 1939, 64.

⁴¹⁸ Glojnarić 1996, 54, 70.

implikacije za europski poredak. „Hrvati, zbog svog sadašnjeg nesretnog položaja, gaje ideju da bi se mogli odvojiti od jugoslavenske države i pridružiti nekim od pograničnih zapadnih zemalja poput Austrije i Mađarske. Tu ideju, međutim, ne treba poticati. Poteškoće revizije Ugovora (Versajskog, op.a.) su kolosalne“, zaključuju spomenuti britanski parlamentarci.⁴¹⁹ Od francuskih su predstavnika u kolovozu 1937. Krnjević i Jakov Jelašić primili poruku kako je Pariz spreman podržati, kako je to pribilježio Trumbić, „svaki hrvatski zahtjev, federaciju, konfederaciju, personalnu uniju i ma što bilo, ali samo pod jednim uvjetom da se (ne) dira u postojeće granice Jugoslavije“.⁴²⁰

Politika HSS-a uglavnom se prilagođavala toj nepoželjnoj realnosti. Glavni tajnik HSS-a Juraj Krnjević reći će poslije rata kako je HSS od 1920. želio „samostalnu, suverenu državu Hrvatsku“. Pritom se taj program privremeno morao prilagođavati međunarodnoj konstelaciji⁴²¹ i realnom odnosu snaga: „Ništa ne mijenja na našem programu, što su prilike između dvadeset i prve i danas bile takove, da se u tim prilikama naš program nije mogao provesti u djelo – pa jer se naš program nije mogao provesti, mi smo morali voditi politiku kakovu je dnevni život tražio. Dnevna politika i predsjednika Radića i predsjednika Mačka bila je vodjena prema onim prilikama. Ali, kako velim, mi svoga programa i konačnoga cilja nismo nikada napustili“.⁴²²

Međutim, vezanje za zapadne sile također nije bilo bezuvjetno. Pogotovo je Košutić išao i u drugom smjeru, za razliku od anglofila Krnjevića koji je kontakte imao isključivo sa zapadnim silama (primarno s Velikom Britanijom). Rekonstrukcija Austro-Ugarske u geopolitičkom smislu u formi Podunavske (kon)federacije također se znala pojavljivati kao moguće rješenje za hrvatske

⁴¹⁹ Riley i Davies 1932.

⁴²⁰ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 339.

⁴²¹ Krnjević u memorandumu iz lipnja 1939. koji je predao Britancima navodi, svjestan britanskog protivljenja komadanju Jugoslavije, kako Maček „vjeruje da se aktivnim zanimanjem britanske vlade može naći rješenje sukoba između Hrvatske i Srbije“. Međutim, dodao je da će Maček, ako Velika Britanija odbije posredovati, „smatrati da Velika Britanija nije zainteresirana za konsolidaciju Jugoslavije, a kao posljedicu toga, ni za njeno postojanje. U tom bi slučaju dr Maček bio zahvalan kad bi mogao znati da li bi Velika Britanija bila voljna pružiti zaštitu nezavisnoj Hrvatskoj. Dr Maček bi bio spreman da u tom slučaju pristane na bilo kakvu zaštitu koju Velika Britanija predloži“. Boban 1974, sv. 2, 123-124.

⁴²² *Što je i što hoće Hrvatska seljačka stranka*, 9. Korištena brošura je objavljena bez navedenog urednika i godine objave, a nalazi se u osobnom fondu Jurja Krnjevića. HR-HDA-1959, Krnjević Juraj, kut. 5. Slično je saznanje o pogledima Vladka Mačeka imala i tajna policija komunističke Jugoslavije. U dosjeu Vladka Mačeka navodi se: „Jednom zgodom poručuje od Paveliću u emigraciji da bi najidealnije rješenje 'hrvatskog pitanja' bila naravno, slobodna i nezavisna Hrvatska država na čitavom povijesnom području, ali kako to zapadne sile ne žele, to bi se zbog toga on, dr. Maček, za sada zaodvoljio time da narodni i državni individualitet Hrvata dodje do što većeg izražaja u okviru Jugoslavije“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301839 Vladko Maček, 2.

probleme. U tom je smjeru išao i spomenuti Košutićev govor u think tanku *Chatham House*.⁴²³ Zanimljivo je u tom kontekstu kako Andrej Maček, sin Vladka Mačeka, navodi da bi se i Radić i Maček „lakše pomirili s nekom podunavskom konfederacijom, nego s jugoslavenskom. Dakle, jugoslavenska konfederacija je za Mačeka bila tek treći izbor“. Prvi je bila samostalna Hrvatska prema kojoj je Banovina Hrvatska bila prvi korak.⁴²⁴

Pošto je bilo očigledno da zapadne sile ne pristaju na neovisnu hrvatsku državu te da njihova podrška uvjetuje i pristajanje na opstanak Jugoslavije – iako su pristajali na (kon)federalizaciju zemlje – opcija razbijanja Jugoslavije podrazumijevala je traženje kontakata kod Italije. Naime, Njemačka je u tom trenutku čvrsto na stajalištu opstanka Jugoslavije, dok je Mađarska preslaba revizionistička sila da bi mogla izmijeniti postojeći poredak. Već je spomenuto da je Košutić neposredno po dolasku u emigraciju razgovarao zajedno s Pavelićem s talijanskim predstavnicima. Nekoliko godina kasnije, točnije 1936., osobno je razgovarao s talijanskim čelnikom Benitom Mussolinijem. Zanimljivo je da je Mussoliniju dao identičnu hijerarhiju želja HSS-a onoj koju je Mačekov sin iznio u svojim reminiscencijama. Košutić je Trumbića obavijestio kako je u srpnju 1936. bio kod Mussolinija kao Mačekov izaslanik, a na pitanje koji je program HSS-a odgovorio je da je opcija broj 1. hrvatska država. Ako je to neostvarivo druga je opcija podunavska federacija „u koju bi ušle Austrija, Mađarska i Hrvatska barem sa Slavonijom“, kako je to pribilježio Trumbić. Treća je opcija autonomna Hrvatska s jadranskom obalom „ako bi se moralo ostati u Jugoslaviji“.⁴²⁵ Košutić je također kazao da su Hrvati za seljačku demokraciju, a ne za fašizam, što potvrđuje da HSS-ovi apeli na demokraciju zapadnim silama nisu u tom trenutku samo prilagođavanje željama sugovornika.⁴²⁶

Maček je Trumbiću u kolovozu 1936., prema njegovoj bilješci, rekao da se „može razgovarati sa svakim i na sve strane, ali da se ne smije uzimati nikakvih obaveza“.⁴²⁷ Onkraj navedenoga nejasno je koje su dublje bile implikacije toga sastanka i čini se da Košutić ništa

⁴²³ U memorima Maček s određenom dozom nostalgije govori o Austro-Ugarskoj. Prisjeća se kako mu je navodno, kada je pošao u Prvi svjetski rat, Stjepan Radić rekao da bi propast Austro-Ugarske bila „katastrofa“ za sve narode monarhije, dok tvrdi da je Radićev ideal bila Podunavska konfederacija. Maček 2003, 59, 64.

⁴²⁴ Marijan Lipovac, „Eugenu Laxi moj je otac diktirao svoje memoare“, *Vjesnik* (Zagreb), 26. 11. 2011. <https://haw.nsk.hr/arhiva/vol4/5/35948/www.vjesnik.hr/Article.aspx%3fID%3DE5CA601B-F937-4DA4-84D7-9100F75FC8EF.html>, stranica posjećena 5.4.2025.

⁴²⁵ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 265.

⁴²⁶ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 266.

⁴²⁷ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 170.

praktično nije dogovorio s Mussolinijem koji je obećavao da Italija nema pretenzije na hrvatsku obalu Jadrana.⁴²⁸ Ne može se sa sigurnošću reći je li Košutić na tom sastanku sa Mussolinijem umanjivao Pavelićev značaj, no više je indicija koje na to ukazuju. Splitski intelektualac i povjesničar Kerubin Šegvić Trumbiću je 22. rujna 1936. rekao, na osnovu razgovora sa zagrebačkim industrijalcem Leonardom Grivičićem, da je Košutić Mussoliniju poručio kako je „Maček vodja hrvatskoga naroda a da Pavelić nema nikoga iza sebe kod kuće“.⁴²⁹

Trumbiću su pak i Šutej i Pernar u rujnu negirali da bi Košutić Mussoliniju govorio protiv Pavelića jer Košutić, za razliku od Krnjevića nije antagonistički usmjeren protiv ustaškog vođe. Dapače, Pernar je rekao da mu je Košutić u nedavnom razgovoru u Beču kritizirao Krnjevića jer je kod hrvatskih iseljenika napadao Pavelića.⁴³⁰ Božidar Murgić, koji je surađivao s ustašama iako je napisao omanju hagiografiju Mačeka (za vrijeme NDH će napisati sličnu knjižicu o Paveliću), tvrdio je da je Košutić kod Mussolinija „pokušao napasti i desavuirati“ Pavelića. Murgić je na poziv atašea talijanskog konzulata u Zagrebu nakon spomenutog sastanka Košutića i Mussolinija izradio memorandum o političkim kretanjima u Hrvatskoj.⁴³¹ Udbinim isljediteljima sličnu je verziju sastanka Košutić-Mussolini iznio i Slavko Kvaternik kojemu je Pavelić navodno rekao: „Košutić je bio moj gost u Italiji i ja sam mu stvorio put i vrata do Duce-a, ali kod njega on me je ocrnio na najinfamniji način i osobno i politički, govoreći da ne važim ništa u Hrvatskoj!“⁴³²

Valja napomenuti da talijansko igranje na „hrvatsku kartu“ za razbijanje Jugoslavije isto nije bila konstantan politike Rima koji je lavirao između pridobivanja Beograda na svoju stranu i potonje kombinacije koja bi uključivala talijansko širenje na dio hrvatske obale Jadrana. Hrvatska se politika tako našla u iznimno neugodnoj situaciji da s jedne strane neovisnu državu može očekivati samo uz podršku revizionističkih sila, a te iste revizionističke sile (Italija i u manjoj mjeri Mađarska) pretendiraju na dobar dio njenog etnografskog i povijesnog teritorija.

Za vrijeme premijera Milana Stojadinovića Italija je nastojala imati srdačne odnose s Jugoslavijom.⁴³³ Komentirajući posjet Milana Stojadinovića Rimu, *Hrvatski dnevnik* poručio je, očito ustaškim simpatizerima ne imenujući ih, „kako su se varali oni, koji su držali, da između

⁴²⁸ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 266.

⁴²⁹ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 189.

⁴³⁰ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 197.

⁴³¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje Božidar Murgić 302331, „Političko nacionalno držanje i rad dr. Božidara Murgića“, 23.6.1941., 13-14.

⁴³² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH. 010.11, „Put izdaje dr. Mačeka i družine“, 52.

⁴³³ Van Creveld 1973, 6.

Rima i Beograda postoji neka velika napetost i u vezi s time pravili neke planove". Boravak Stojadinovića u Njemačkoj potvrđuje da isto vrijedi i za odnose s Berlinom, a sveukupno se pokazuje kako su „bile varave nade onih, koji su svoje političke težnje osnivali na suprotnostima Beograda s Rimom i Berlinom".⁴³⁴ Bliski odnosi Jugoslavije pod Stojadinovićem s Berlinom i Italijom, uvjetovali su i HSS-ovo protivljenje njemačkoj aneksiji Austrije. Kako je pisano u *Seljačkom domu*, „nezavisnost Austrije veliki je interes svih država Europe, a možda najviše baš Italije".⁴³⁵ Naime, uništenje Austrije pokopalo je svaki mogući plan uspostave podunavske (kon)federacije, na što je HSS računao kao jednu od opcija. Maček je u intervjuu za *Neue Zürcher Zeitung* kritizirao zapadne sile zbog dopuštanja Anschlusa. Njemački konzul u Zagrebu Freundt izvijestio je kako je Anschluss primljen negativno kod HSS-a i zbog toga što su „političke mogućnosti, s kojima su se ovdje neprestano poigraivali (habsburško carstvo, trijalizam, dunavska federacija) konačno sahranjene. Posljedica je opća pometnja i bespomoćnost u hrvatskom logoru (sic) koji se uzdiže do fantastičnih konstrukcija".⁴³⁶ Tadašnja jugoslavenska vlada podržavala je Anschluss upravo iz straha od mogućnosti obnove Austro-Ugarske u nekom obliku. Tadašnji jugoslavenski premijer Milan Stojadinović takvo će rezoniranje neuvijeno obrazložiti u svojim memoarima: „Smatrao sam da je 'Anschluss' manje zlo za Jugoslaviju. Time bi se uništila svaka nada naših spoljnih i unutrašnjih neprijatelja sa K. u. K. mentalitetom, da se ikada više može, ma u kom obliku, obnoviti pokojna austro-ugarska monarhija, koja bi značila smrtnu opasnost za opstanak Jugoslavije".⁴³⁷

No, otprilike dva mjeseca kasnije u *Seljačkom domu* Janko Tortić piše da Hrvati trebaju ostati onkraj sukoba između revizionističkih sila i sila zagovornica *statusa quo*. Hrvati trebaju čuvati svoju slogu i osnaživati svoj položaj imajući na umu krilaticu: „Neprijatelj moga neprijatelja – moj je prijatelj". Dakle, izražava Tortić svoju otvorenost prema bilo kojoj državi koja je spremna pomoći HSS-u.⁴³⁸ Iako je preferirao savez sa zapadnim silama, HSS ipak nije otklanjao

⁴³⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 19. 1. 1938., 5. Valja napomenuti da su interesi Italije i Njemačke na jugoistoku Europe često bili i izravno suprotstavljeni. Dok je Italija bila 1934. glavni podupiratelj austrijske neovisnosti, jugoslavenska je vlada pružila azil desecima pučista koji su neuspješno pokušali uspostaviti nacističku vlast u Austriji. Beograd je tada podržavao njemačku aneksiju Austrije nasuprot talijanskom pokušaju suzbijanja njemačkog prodora na jugoistok putem neovisne Austrije. Sadkovich 2010, 132-135. Također vidi: Seton-Watson 1934, 658-659.

⁴³⁵ Ivan Robić, „Nemirna Europa“, *Seljački dom* (Zagreb), 24. 2. 1938., 2.

⁴³⁶ Boban 1964, 314.

⁴³⁷ Stojadinović 1963, 501.

⁴³⁸ Janko Tortić, „Europa je u stalnom previranju“, *Seljački dom* (Zagreb), 31. 3. 1938., 2.

ni eventualnu mogućnost oslanjanja na revizionističke sile, ako bi propali pregovori o uspostavi hrvatske autonomije.

Kombinacija HSS-a s Italijom bila je najbliže konkretizaciji krajem 1938. i početkom iduće godine. Početkom studenog 1938. Amedeo Cernelutti iz zagrebačke obitelji talijanskog podrijetla uspostavio je vezu s Rimom kao Mačekov posrednik. Maček je pred odlazak Cernelutija u Rim 29. listopada iznio gledišta HSS-a koja je potonji trebao predstaviti talijanskom ministru vanjskih poslova i Mussolinijevu zetu Galeazzu Cianu te zatražiti podršku Italije za provedbu tih ciljeva. Cernelutiju je kao svom izaslaniku Maček rekao da su propali pregovori s Milanom Stojadinovićem te da je potrebno tražiti pomoć u inozemstvu. Maček je Cernelutiju rekao sljedeće: Hrvatska bi trebala minimalno obuhvaćati užu Hrvatsku, Dalmaciju (bez Kotora) i Slavoniju (do linije Ilok-Mitrovice) te područje Bosne i Hercegovine zapadno od Vrbasa i Neretve, dok bi se u ostalim prostorima do Drine proveo plebiscit o tome želi li stanovništvo priključenje Hrvatskoj. Takva bi Hrvatska s vlastitim parlamentom bila u konfederativnom odnosu prema ostatku Jugoslavije. No, nasuprot tom „užem cilju“, „idealni cilj“ je neovisna Hrvatska u tim granicama, ali se prihvaća zajednica s Mađarskom uz eventualni dodatak Poljske pa bi takav savez katoličkih zemalja od Jadrana do Baltika – što je važno Italiji u tom trenutku – bio usmjeren protiv širenja Njemačke.⁴³⁹

Prema poslijeratnom iskazu Cerneluttija, Ciano je zatražio pojašnjenje od Mačeka u tri stvari: „Što ima značiti autonomna federativna Hrvatska?“, kakav će sustav vlasti biti u Hrvatskoj te pojašnjenje granica granica. Maček je navodno izrazio iznenađenje što Italija nije imala prigovore na iznad predložene granice te je dodao: „Da sam to znao, tražio bih rjeku (sic) Bosnu-Neretvu za granicu“.⁴⁴⁰

⁴³⁹ Boban 1964, 317-319. Ciano je u svom dnevniku zapisao 16. ožujka kako Mussolini smatra da treba odgoditi planiranu invaziju na Albaniju jer bi se time pogla oslabiti Jugoslavija i to u prilog „neovisne Hrvatske pod njemačkom vlašću, što bi značilo da bi ustaše bile u Sušaku“. Dan kasnije Duce je strahovao da će Maček proglasiti hrvatsku neovisnost pod njemačkom zaštitom. Ciano 2015, 60-61. Strah od njemačkog širenja nauštrb talijanskog interesa bit će prisutan i kasnije. Mussolini je ministru prosvjete Giuseppeu Bottaiju 10. travnja 1940. rekao kako bi u slučaju pobune Hrvata protiv Jugoslavije, koji bi tada pozvali u pomoć Rim, Francuska i Velika Britanija mogli ostati po strani jer bi smatrali da je taj potez usmjeren protiv Njemačke. Vidi: Bottai 2001, 186-187.

⁴⁴⁰ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301839 Vladko Maček, Pismena izjava Cernelutti dr. Amadeo 15.7.1945., 248. Takvo prisjećanje naravno treba uzeti s određenom dozom rezerve uzimajući u obzir vremenski kontekst davanja izjave, a i određene unutarnje proturječnosti između iskaza. U jednom drugom elaboratu UDB-e navodi se, očito na osnovu neke druge Cerneluttijeve izjave, kako je Cianu bilo nejasno zašto Maček traži Neretvu za granicu zbog čega je uzeo kartu i rekao: „Kakva Neretva, zašto ne tražite Bosnu! Vidite kakav je kljun ovdje! To ne ide!“. Po toj verziji događaja Mačeka je iznenadila reakcija Ciana:

Carneluttija Maček nekoliko mjeseci nije kontaktirao te mu je tek krajem ožujka dao pojašnjenja na Cianova pitanja. Carnelutti je tvrdio kako je Ciano preko Mačeka poručio da će Hrvatska biti demokracija, dok bi autonomna Hrvatska priznala dinastiju. Imala bi Hrvatski sabor biran na demokratskim izborima koji bi slao delegate u centralni parlament u Beogradu, zajednički bi bili vanjski poslovi, ministarstvo za carine, poreze, monopole te ministarstvo vojske i mornarice, ali bi Hrvatska imala i svoje ministarstvo rata te bi Hrvati služili u vojsci samo na teritoriju Hrvatske.⁴⁴¹ Ciano je, prema Carneluttijevu iskazu, nakon dva dana predložio uspostavu samostalne demokratske hrvatske države u granicama po želji Vladka Mačeka, dok bi se kasnijim plebiscitom odredilo hoće li takva Hrvatska biti u personalnoj uniji s Italijom ili kralja iz dinastije Savoja. Hrvatska bi također uz svog državnog poglavara imala kao savjetnika talijanskog guvernera, a ako Hrvatska to želi može biti uspostavljena monetarna unija s Italijom.⁴⁴² Prijedlozi su to prilično slični kasnijim dogovorima Pavelića s Italijom.

Carnelutti je, logično s obzirom na kontekst davanja iskaza, prešutio razgovore o talijanskoj podršci eventualnoj oružanoj pobuni. Naime, Ciano u svom dnevniku 20. ožujka 1939. zapisuje da je Carnelutti tražio talijansku pomoć predviđenoj hrvatskoj pobuni ukoliko propadnu pregovori o traženju autonomije od Beograda. Prema Cianovoj verziji hrvatska republika prvo bi bila povezana s Italijom na način sličan kao što je bila Albanija, uključujući carinsku i monetarnu uniju, dok bi u drugoj fazi bila i u personalnoj uniji. Italiji je u tom trenutku bilo posebno važno da se HSS ne veže s Njemačkom, a Ciano je bio dojma da su Hrvati protunjemački nastrojeni, ali spremni na savez s Berlinom, ako ih Italija odbije. Mussolini je Ciano naredio da prihvati Carneluttijev prijedlog.

Ciano je ubrzo obavijestio Carneluttija da bi se trebalo prvo pokušati sporazumjeti s Beogradom, ako ništa zbog dobivanja na vremenu, dok će u slučaju pobune Italija intervenirati na poziv hrvatske vlade. Također mu je poručio da se uzdržava od kontakata s Berlinom i da ga obavijesti o hrvatskim postupcima.⁴⁴³ Međutim, po povratku Carneluttija ta je kombinacija postala izlišna zbog Mačekova dogovora s Cvetkovićem. Naime, Maček je već u siječnju 1939.

„Oh što sam pogriješio. Da sam znao da se tako lako može postići granica tražio bi granicu na Drini!“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH. 010.11, „Put izdaje dr. Mačeka i družine“, 69.

⁴⁴¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301839 Vladko Maček, Pismena izjava Carnelutti dr. Amadeo 15. 7. 1945., 248.

⁴⁴² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301839 Vladko Maček, Pismena izjava Carnelutti dr. Amadeo 15. 7. 1945., 249.

⁴⁴³ Ciano 2015, 63.

uspostavio preko Ivana Šubašića kontakt s knezom Pavlom o sklapanju sporazuma o hrvatskoj autonomiji. Vlada na čelu s Dragišom Cvetkovićem formirana je 5. veljače, a jasno je naznačila da je spremna razgovarati o hrvatskom pitanju. Već početkom travnja prvi su se puta sastali Cvetković i Maček, a 27. travnja sklopili su i sporazum koji je neočekivano odbacilo namjesništvo.⁴⁴⁴

Da je u HSS-u bilo simpatizera „talijanske opcije“ svjedoči i pismo Jurja Krnjevića svom prijatelju Gjuri Maršiću koji je bio kurir između Krnjevića i vodstva stranke u zemlji. Krnjević u pismu 25. veljače 1939. šalje Maršiću izvadak iz novina u kojemu se „govori o 'talijanstvu' naše Dalmacije“ uz napomenu Maršiću da to pokaže „svima onima, koji se oduševljavaju za Ciana“.⁴⁴⁵

Kao Mačkov izaslanik predstavljao se Talijanima i grof Josip Bombelles. On je prišao 9. ožujka 1939. Cianu tijekom lova koji je organizirao knez Pavle, ukazavši mu na nepremostive razlike između Hrvata i Srba te mu je predstavio ideju Hrvatske koja bi imala talijanskog princa povezanog s talijanskom kraljevskom obitelji.⁴⁴⁶ Ciano je Bombellesa primio ponovno 30. ožujka, a on mu je rekao da se u Hrvatskoj širi separatistički pokret.⁴⁴⁷ Bombelles i Ciano razgovarali su još nekoliko puta. Bombelles mu je 5. travnja prenio poruku u da je razgovarao i s Pavelićem, a da će uskoro razgovarati i s Mačekom nakon čega će se vratiti u Rim zbog razgovora o talijanskoj podršci propagandnom aspektu pokreta.⁴⁴⁸ Ponovno su razgovarali 2. svibnja, a Ciano je zapisao kako mu se čini da je postignut sporazum sa Srbima te da Rim treba zauzeti pasivan stav.⁴⁴⁹ No Bombelles je po svemu sudeći bio višestruki agent (i Pavlov) nejasne primarne lojalnosti. Njegovi kontakti s Cianom, barem prema dnevniku dotičnog, bili su puno nesadržajniji nego s Cerneluttiem. Pitanje je i u kojoj je mjeri Maček ovlastio Bombellesa za spomenute kontakte.⁴⁵⁰

Iako se činilo da je sporazum s Beogradom gotova stvar, kako je već rečeno, namjesništvo je odbacilo 27. travnja nacrt sporazuma Cvetković-Maček. Nakratko je došlo do zastoja u pregovorima, a Hrvatsko narodno zastupstvo sastalo se 8. svibnja. Iako je rezolucijom afirmirano da situacija u Europi ukazuje na potrebu rješavanja hrvatskog pitanja što prije „i po mogućnosti izravno između zainteresiranih naroda, t. j. naroda hrvatskog i naroda srpskog“, ⁴⁵¹ zaključkom

⁴⁴⁴ Boban 1965, 76-77; 139-167

⁴⁴⁵ HR-HDA-746, kut. 18, Obitelj Maršić, Pismo Jurja Krnjevića Đuri Maršiću 25.2.1939.

⁴⁴⁶ Boban 1964, 339; Ciano 2015, 57.

⁴⁴⁷ Ciano 2015, 67.

⁴⁴⁸ Ciano 2015, 67.

⁴⁴⁹ Ciano 2015, 79.

⁴⁵⁰ Boban 1964, 349-350.

⁴⁵¹ Glojnarić 1996, 311.

je dopuštena i druga mogućnost. Naime, Vladko Maček je ovlašten da u ime hrvatskom naroda „prema daljnjem držanju srpskog naroda i prema političkoj situaciji u Europi donese potrebne odluke i poduzme sve akcije u unutarnjoj i vanjskoj politici, koje će Hrvatsko narodno zastupstvo zajedno sa cijelim hrvatskim narodom slijediti i provesti držeći se principa, da je opstanak i sloboda hrvatskog naroda iznad svega“.⁴⁵²

Da su spremni ići i drugim putem, najbolje se vidi iz govora Augusta Košutića. U tom je govoru Košutić rekao da su Hrvati dovoljno jaki da se obrane te da „nije više pitanje, što će biti s Hrvatskom, nego je pitanje, što će biti sa Srbijom, a to neka oni rješavaju“.⁴⁵³ Istaknuo je Košutić i da u Beogradu „ima prokleta malo faktora, koji bi iskreno, prijateljski, faktično, bratski želili sporazum s hrvatskim narodom“, ali ih je Mačekova politika natjerala da moraju kazati suprotno. Naposljetku je Košutić ostavio dojam da se sporazum s Beogradom mora uspostaviti ubrzo ili će Hrvati tražiti rješenje van granica Jugoslavije: „Možda je ovo naš zadnji sastanak, tko zna? Mi moramo biti spremni, da svoju dužnost izvršimo do kraja“.⁴⁵⁴

Samo 10 dana nakon sjednice Hrvatskog narodnog zastupstva i Košutićeve poruke, Ciano je ponovno primio Carneluttija koji mu je rekao da Maček ne želi više sporazum s Beogradom, već separaciju te je zatražio od Ciana zajam 20.000.000 dinara. Carnelutti je poručio da će u roku od šest mjeseci HSS biti spreman pokrenuti ustanak.⁴⁵⁵ Osam dana kasnije Carnelutti dolazi iz Zagreba na sastanak s Cianom i potvrđuje Mačekovu odluku o odbacivanju sporazuma s Beogradom. Prema Cianovom dnevniku tada je ugovoren memorandum koji je uključivao talijansko financiranje pobune s 20 milijuna dinara, revoluciju u roku od četiri do šest mjeseci, poziv talijanskim postrojbama da uspostave red nakon što se podigne pobuna, kao i proglašenje hrvatske neovisnosti. Međutim, ta bi hrvatska država imala zajedničko ministarstvo vanjskih poslova i obrane s Italijom koja bi mogla držati svoju vojsku u Hrvatskoj i namjesnika kao u Albaniji. Šesta točka predviđa mogućnost personalne unije. Mussolini je odobrio izvještaj, ali je izrazio želju da ga Maček potpiše zbog čega je Ciano poslao memorandum u Zagreb.⁴⁵⁶

Cijeli nacrt sporazuma između Mussolinija i Mačeka donosi Boban, a u njemu je, onkraj točaka navedenih u Cianovu dnevniku, i stavka po kojoj će na čelu vlade biti Maček uz talijanskog

⁴⁵² Glojnarić 1996, 312.

⁴⁵³ Glojnarić 1996, 290.

⁴⁵⁴ Glojnarić 1996, 296.

⁴⁵⁵ Ciano 2015, 84.

⁴⁵⁶ Ciano 2015, 84.

namjesnika, dok se govori o zajmu od 21 milijuna dinara. Također je specificirano da će ministarstvo rata i vanjskih poslova biti zajednički „u prvo vrijeme“.⁴⁵⁷

Mario Jareb zaključuje da su odredbe iz memoranduma „karakteristične za talijanska razmišljanja o sudbini Hrvatske. To se je pokazalo i početkom 1940., kada su slični uvjeti predloženi i Paveliću“.⁴⁵⁸ Međutim, već pet dana kasnije Ciano je zabilježio kako je Maček odbio potpisati memorandum te je nastavio pregovore s Beogradom. No, svejedno je izrazio želju da razjasni određene točke memoranduma o odnosu između Italije i Hrvatske. Bombelles je pak prenio poruku da je odbijenica znatno jasnija jer je Maček preuzeo druge obveze, dok mu je kao demokratu problematično dublje povezivanje s fašizmom. Ciano navodi i da je Duceu pokazao Carneluttijevo pismo te da je Mussolini bio mišljenja kako je potrebno pričekati ishod posjeta kneza Pavla Berlinu. Izrazio je i spremnost na popuštanje u odnosima s Hrvatskom, na način da postoji zajedničko ministarstvo vanjskih poslova i kontrola vojske.⁴⁵⁹

Maček je za *Daily Mail* u prosincu 1934. Maček rekao da je njegova politika „od uvijek bila politika pasivne rezistencije“.⁴⁶⁰ Međutim, opisana epizoda pokazuje da je kasnije (1938./1939.) razmatrao oružanu pobunu uz pomoć strane sile. Maček je u emigraciji tvrdio kako je razgovore s Cianom inicirao Carnelutti i tvrdio je da nacrt sporazuma nije predviđao revoluciju niti talijansko financiranje.⁴⁶¹ Čini se potpuno nerealnim da bi osoba bez većeg značaja u hrvatskoj politici mogla inicirati tako nešto, dok potonji Mačkov navod potpuno opovrgavaju i nacrt sporazuma koji donosi Boban i Ciano dnevnik. Stoga bi Mačkov teze trebalo promatrati u kontekstu njegove tadašnje političke borbe. Naime, u polemici s drugim hrvatskim emigrantskim organizacijama neugodno po Mačeka izgledaju ti pregovori jer je HSS tvrdio da je zbog ideoloških razloga (doktrinarno demokratskog stava) odbijao pregovore sa Silama Osovine pa i njemačku ponudu za uspostavom neovisne države u travnju 1941., dok su ujedno te činjenice „nepoželjne“ za možebitne kombinacije sa srbijanskom protukomunističkom oporbom jer se pokazuje da je Maček razmatrao rušenje Jugoslavije.

U svakom slučaju, Maček je naposljetku odbacio sporazum s Mussolinijem, ali pregovori putem posrednika pokazuju da se HSS lomio između više opcija da bi se naposljetku odlučio

⁴⁵⁷ Boban 1964, 347-348; Boban 1974, sv. 2, 111.

⁴⁵⁸ M. Jareb 2006, 446.

⁴⁵⁹ Ciano 2015, 88.

⁴⁶⁰ Glojnarić 1936, 202.

⁴⁶¹ Maček 2003, 187-190.

konačno na pregovore s Beogradom o dobivanju autonomije.⁴⁶² Boban zaključuje da su pregovori s Cianom bili sredstvo taktičkog pritiska na kneza Pavla i srbijansku elitu da popusti u pregovorima.⁴⁶³ Međutim, nemoguće je sa sigurnošću znati zbog čega se naposljetku Maček odlučio za sporazum s Cvetkovićem, odbacivši daljnje kontakte s Rimom. U svakom slučaju izbor se nije svodio na neograničenu hrvatsku suverenost nasuprot sporazuma o autonomiji unutar Jugoslavije, već je prva opcija podrazumijevala odricanje značajnog dijela suvereniteta u korist Italije, a vjerojatno i gubitak teritorija. Maček je 1960. kazao Jeri Jarebu: „Imao sam toliko političnog mozga te sam znao, da bi trganje Hrvatske iz Jugoslavije pomoću Talijana, (čije su mi aspiracije na našu iztočnu obalu Jadrana bile poznate) značilo za Hrvate katastrofu“.⁴⁶⁴ Iako ta rečenica može zvučati kao naknadna racionalizacija (uzimajući u vidu Rimske ugovore te odnose NDH i Italije), ranije navedeno pismo Krnjevića, pokazuje da je u vodstvu HSS-a (ili barem u dijelu vodstva) postojala svijest o tome da bi Talijani svoju moguću podršku naplatili hrvatskim teritorijem na koji nisu skrivali svoje pretenzije. To je svakako bio jedan od glavnih ograničavajućih faktora za suradnju s Italijom.

Treba imati i u vidu i da je talijanska politika prema Jugoslaviji često mijenjala obrise. Od pro-jugoslavenkog smjera pod Stojadinovićem do želje za razbijanjem zemlje. Pitanje je i u kojoj mjeri se Maček, koji je komunicirao preko posrednika, mogao pouzdati u iskrenost talijanskih namjera i njihovo „držanje riječi“, tim više jer su u toj kombinaciji Hrvati daleko inferiorniji partner, a povezivanjem s Italijom izgubili bi mogućnost da im neka druga velika sila bude korisni oslonac nasuprot talijanskoj ekspanziji. Maček će u razgovoru s Mladenom Žigrovićem u emigrantskim danima reći, očito se referirajući na spomenutu ponudu, da se „tamo 1939“, „nalazio pred kojekakvim Rimskim ugovorima“, referirajući se na Pavelićevo odricanje od dobrog dijela Dalmacije u korist Italije. „Ti su bili glavni povod, da sam između Rima i Beograda izabrao manje zlo: počeo pregovarati sa srpskom Krunom“, kazao je Maček.⁴⁶⁵

Napomenuo je Maček da nije „odbio Rim i izabrao Beograd iz nekakvih slavenskih ili jugoslavenskih sentimentalnosti“ te da su „Srbi dovoljno pokazali svoje 'slavjanstvo' prema slavenskim narodima, posebice prema Hrvatima“.⁴⁶⁶ Maček je 1938. i 1939., kaže u spomenutom

⁴⁶² Detaljno o tijeku pregovora koji su doveli do Sporazuma Cvetković-Maček vidi u: Boban 1965, 139-190.

⁴⁶³ Boban 1965, 116.

⁴⁶⁴ Jere Jareb, „Iz korespondencije dra Vladka Mačeka“, *Hrvatska revija* (München) 1974, br. 3: 320.

⁴⁶⁵ Žigrović 1986, 238.

⁴⁶⁶ Žigrović 1986, 239.

intervju, „došao do spoznaja na što cilja srpska opozicija, a na što oni u Rimu i Pešti“⁴⁶⁷ zbog čega je „sporazum sa srpskom Krunom bio jedini put, da u hrvatske ruke dobijemo barem nešto!“⁴⁶⁸ No, jasno je naznačeno da takvo rješenje nije idealno i da nema pretjerane ljubavi i povezanosti s Jugoslavijom.

Pregovori s Beogradom nisu tekli glatko, a u tisku HSS-a za vrijeme pregovora, očito djelomice i kao sredstvo pritiska u njima, korištene su prijetnje da će Hrvatska krenuti putem neovisnosti tražeći podršku bilo koje revizionističke sile. Krešimir Devčić izrazio je odnos HSS-a prema Jugoslaviji formulom: „Državna zajednica nije cilj – nego sredstvo“. Gotovo identičnu formulaciju („Država nije cilj, nego sredstvo“) izrazio je u svom dnevniku Stjepan Radić 25. lipnja 1919.⁴⁶⁹ Devčić piše u spomenutom tekstu da je moguće riješiti hrvatsko pitanje samo tako da hrvatski narod dobije sabor i vladu „na čitavom području, gdje Hrvati žive“. U suprotnom, „poći će sam svojim putem“ hrvatski narod, poručio je Devčić.⁴⁷⁰

Košutić je pak čehoslovačkom atašeu za tisak J. Körbelu rekao 10. prosinca 1937.: „Za nas znači Hrvatska više nego Jugoslavija. Ako Srbi žele s nama surađivati, mi to pozdravljamo, no prije svega tražimo slobodu za Hrvatsku“. Košutić je kazao da će se hrvatsko pitanje „riješiti u miru ili u ratu“, zaključivši: „Mi se 13 stoljeća nalazimo u Jadranskom moru i mi se ne bojimo za našu budućnost. To nije nikakva iluzija, to je realnost. No ne možemo biti robovi pa da bi tako sačuvali Jugoslaviju. Ako Srbi ne mogu podnijeti slobodnu Hrvatsku, ne treba Jugoslavije. Mi želimo stvoriti United States of Yugoslavia“.⁴⁷¹

Zasigurno u dosluhu s vodstvom HSS-a Janko Tortić, glavni urednik *Seljačkog doma*, u svibnju 1939. u tom glasilu HSS-a navodi da je „sloboda cilj naše borbe“, dok „sporazum može

⁴⁶⁷ Nejasno je na što konkretno Maček misli o mađarskim nastojanjima. Očito su postojali neki kontakti HSS-a s Mađarskom 1938., ali nisu razjašnjeni. Uoči Uskrsa 1938. bivši austrougarski časnik iz Zagreba je kao izaslanik posjetio mađarskog lidera, regenta Miklosa Horthyja. Tako je bar pribilježio Trumbić o razgovoru s Mačekom. Nejasno je o kojem je časniku riječ – Trumbić navodi da je to „bivši marinski oficir“. Horthy je navodno na tom sastanku rekao da sve veći njemački utjecaj zahtijeva od Budimpešte sporazum s Jugoslavijom. Vidi: Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 474. Maček je stupio u kontakt s mađarskim predstavnicima već sredinom listopada 1928. Maček se tada sastao s barunom Gáborom Aporom, čelnikom političkog odjela mađarskog ministarstva vanjskih poslova. Sam sastanak dogovoren je posredovanjem Ante Pavelića i Milana Šufflaya. Tada je Maček Aporu nagovijestio da bi Hrvati mogli proglasiti neovisnost u „prikladnom“ trenutku. Maček je više puta tijekom sastanka pokušavao dogovoriti pitanje buduće hrvatsko-mađarske granice, da bi od Apora na kraju jedva dobio odgovor da mađarska podržava princip samoodređenja i po pitanju Međimurja. Sajti 2003, 65-66.

⁴⁶⁸ Žigrović 1986, 286.

⁴⁶⁹ HR-HDA-815, Obitelj Radić, kut. 18, omot 66.

⁴⁷⁰ Krešimir Devčić, „Državna zajednica nije cilj – nego sredstvo“, *Seljački dom* (Zagreb), 9. 3. 1939., 1.

⁴⁷¹ Boban 1974, sv. 1, 309-310.

biti put do tog cilja“. Dakle, sporazum *per se* nije bitan, već je on samo sredstvo. Odnosno, Jugoslavija se prihvaća privremeno, a sporazum samo kao korak prema konačnom ostvarenju slobode i hrvatske samostalnosti. Međutim, kako je istaknuo Tortić to nije jedini put prema ostvarenju konačnog cilja:

„Sloboda hrvatskog naroda je cilj hrvatske politike, koju vodi dr Maček. Kad se radi o slobodi, onda tu nema cijenkanja. S naše strane pokazalo se poštivanje opravdanih interesa drugih naroda i razumijevanje za posebne prilike u kojima žive narodi ove države. Pokazalo se, da mi iskreno želimo pravedan sporazum... Ali – sporazum nije cilj hrvatske politike. Sporazum može biti sredstvo, put ili način, kojim hrvatski narod može doći do ostvarenja svojih zahtjeva svoje slobode. Taj put hrvatski narod pretpostavlja svakom drugom putu i načinu. No to nije jedini put k cilju, koji hrvatski narod hoće i mora postići. Ima ih više! Kada se konačno bude morao dobaciti taj put – onda će vođa hrvatskog naroda dr Vladko Maček odrediti kojim novim putem ima poći hrvatski narod, da postigne svoj cilj – potpunost slobodu! Čitav hrvatski narod poći će u neprobojnim redovima tim putem i nema toga, tko će ga moći zaustaviti“.⁴⁷²

Odmah po raspadu Čehoslovačke u *Seljačkom domu* je objavljen tekst „Čeho-Slovačke više nema“ s porukom Beogradu da će Jugoslavija propasti na jednaki način ako se ne udovolji Hrvatima jer, kako navodi autor, „nerazborita politika svih vlada i državnika“ Čehoslovačke prouzročila je to „da narodi čeho-slovačke države nisu osjetili slobodu u takovoj državi, nego su bili prisiljeni tražiti je makar i izvan okvira države“.⁴⁷³

U tisku HSS-a i istupima vodećih članova stranke često je i ranije promovirana teza da Jugoslavija neće postojati ako se ne pristane na zahtjev HSS-a često se promicala u tisku HSS-a, pogotovo u trenucima kada bi pregovori s Beogradom zastali ili bi se ispitala druga rješenja. No, nakon raspada Čehoslovačke prijetnja „slovačkim scenarijom“ postala je realna, u očima Beograda zasigurno tim više jer je HSS imao dosta dugu povijest kontakata sa slovačkim nacionalistima. Veze HSS-a sa Hlinkom slovačkom pučkom strankom postojane su u tridesetima. Mačeka je u Zagrebu 12. listopada 1935. posjetio Alexander Mach, ideolog desnog, pronacističkog krila Hlinkine slovačke pučke stranke nazvane po dugogodišnjem čelniku Andreju Hlinki. Mach je objavio intervju s Mačekom u kojemu veliča hrvatskog vođu⁴⁷⁴ Machu će Maček izraziti simpatije za borbu Slovačka protiv unitarizma u Čehoslovačkoj, uspoređujući podređeni položaj Hrvata spram Srba s odnosom Čeha prema Slovacima i Poljaka prema Ukrajincima.⁴⁷⁵ U tom

⁴⁷² Janko Tortić, „Sloboda je cilj naše borbe“, *Seljački dom* (Zagreb), 25. 5. 1939., 1.

⁴⁷³ Janko Banovac, „Čeho-Slovačke više nema“, *Seljački dom* (Zagreb), 16. 3. 1939., 1.

⁴⁷⁴ Mach 1935.

⁴⁷⁵ Mach 1935, 4.

intervjuu Maček ističe kako misli da će Beograd pristati na hrvatske zahtjeve „jerbo pretpostavljam, da mu je također stalo do opstanka države, a bez zadovoljenja Hrvata ne može država postojati“.⁴⁷⁶

Hlinkina slovačka pučka zagovarala je istovjetan program kao i HSS – ostvarenje slovačke autonomije i priznanje slovačke nacije. Tjedan dana nakon što su Münchenskim sporazumom velike sile odlučile udovoljiti Adolfu Hitleru i prepustiti Njemačkoj većinski njemačke Sudete, slovački su nacionalisti uspjeli od oslabljenog Praga izvojevati autonomiju u studenom 1938. U ožujku 1939., nakon pritiska Trećeg Reicha proglasili su neovisnost, ali su je platili gubitkom južnih dijelova zemlje u korist Mađarske.⁴⁷⁷ Netom nakon što je Bratislava stekla autonomiju u Slovačku, kojom je sada upravljala Hlinkina slovačka pučka stranka na čelu sa Jozefom Tisom, stigao jedan od istaknutijih novinara povezanih s HSS-om, Mirko Glojnarčić. HSS i Hlinkina slovačka pučka stranka nemaju nimalo sličnu genezu. Potonja je nositelj slovačkog političkog katolicizma i klerikalna je (oba čelnika bili su svećenici) čiji je ekvivalent u Hrvatskoj Hrvatska pučka stranka osnovana u okviru Hrvatskog katoličkog pokreta koja je bila oponent Radićeva HSS-a u 20-ima.⁴⁷⁸

HSS i Hlinkinu slovačku stranku usprkos različitoj ideologiji zbližili su sličan položaj hrvatskog i slovačkog naroda u međuraću – oba su bili pod dominacijom najvećeg naroda u državi koji je vladao pod krinkom narodnog jedinstva. Glojnarčić, član uredništva *Hrvatskog dnevnika*, prvotno je djelovao u okviru Hrvatskog katoličkog pokreta⁴⁷⁹ i pisao je za katolički dnevnik *Hrvatsku stražu*.⁴⁸⁰ Glojnarčić je uredio 1936. zbirku Mačkovih govora i izjava pod nazivom *Vođa govori*, a četiri godine kasnije objavit će knjigu *Borba Hrvata*, prikaz hrvatskog položaja u Jugoslaviji iz vizure HSS-a. Prvu je knjigu, kako je eksplicitno napisano u uvodu,

⁴⁷⁶ Mach 1935, 2.

⁴⁷⁷ Ward 2013, 172-182.

⁴⁷⁸ Za usporedni prikaz hrvatskog i slovačkog političkog katolicizma vidi: Tomas 2023.

⁴⁷⁹ Glavni urednik *Hrvatskog dnevnika* Ilija Jakovljević također je izvorno djelovao u okviru Hrvatskog katoličkog pokreta. On je bio i član Hrvatske pučke stranke do 1923. Pisao je za katoličke tiskovine poput *Hrvatske prosvjete* i *Luči*. Od 1929. simpatizer je Hrvatske seljačke stranke, a 1936. ulazi u vrh stranke preuzimanjem uredništva nad *Hrvatskim dnevnikom*. O Jakovljevićevoj biografiji vidi: Kovačić 2002.

⁴⁸⁰ Uz kontakte s HSS-om Hlinkina slovačka pučka stranka njegovala ih je i s krugom intelektualaca okupljenih oko dnevnika *Hrvatska straža*. Spomenuti Alexander Mach posjetio je Zagreb u listopadu 1938. Susreo se s Mačekom, Pernarom i Jakovljevićem, ali i s glavnim urednikom *Hrvatske straže* Ivom Bogdanom. Hrubač 2018, 162.

„pregledao“ Maček⁴⁸¹, a druga također predstavlja polu-službeni pogled HSS-a na recentnu povijest.

Glojnarčić je 1938. na osnovu spomenutog posjeta Slovačkoj objavio knjigu *Slovački narod i njegova sloboda: Slovački narod i njegova sloboda: Oslobođenje Slovačke, Andrej Hlinka, razgovori s prvim slovačkim ministrima, te senzacionalno otkriće u leglu nemorala, razvrat i mračnjaštva u masonskoj loži*. U njoj su objavljeni intervjui s prvim ministrima autonomne Slovačke. Andreja Hlinku, „prvoborca“ za „oslobođenje Slovačke“, koji je nedugo prije objave spomenute knjige umro, Glojnarčić uspoređuje s Mačekom.⁴⁸² Pritom je nemoguće ne primijetiti da Glojnarčić kada opisuje Sloake naspram Praga u tom trenutku, šalje određenu poruku Beogradu:

„Slovaci su tada s punim pravom nastupili i tražili slobodu. Kad je već Prag izgubio ono, što nije bilo njegovo, a na što je njemački narod imao pravo, onda se pobjao, da bi to moglo i dalje ići, pa je preko noći pristao da zadovolji Sloake, koji su praške vlastodršce postavili pred alternativu: *ili slobodnu Slovačku unutar granica ČSR ili nezavisnu Slovačku izvan granica ČSR*. Česi kažu, da su između dvaju zala birali manje. Tako po prilici kaže dužnik, kad svom vjerovniku, kojem nije nikad nikakve kamate plaćao, konačno vrati samo pola duga...“.⁴⁸³ (Istaknuo autor, op. a.)

Čak pritom koristi i isti izbor riječi kao Maček. „Slobodna Hrvatska“ znači Hrvatsku sa širokom autonomijom u sklopu Jugoslavije, a nezavisna Hrvatska razbijanje Jugoslavije, a u ovom slučaju Čehoslovačke. Zahtjev je to koji je i Maček postavljao. Predstavnik prve slovačke vlade Alexander Mach, koji je nekoliko godina ranije intervjuirao predsjednika HSS-a, ubrzo je stigao zrakoplovom u Zagreb i susreo se s Mačekom.⁴⁸⁴

Glojnarčić je potom s Machom zajedno zrakoplovom krenuo u Bratislavu gdje je u Hotelu Carlton razgovarao s novim predsjednikom Hlinkine slovačke pučke stranke i prvim predsjednikom vlade, tada još autonomne, Slovačke Jozefom Tisom. Tiso je nagovijestio i svoj dolazak u Hrvatsku „čim sredimo svoje prilike“. „Nastojat ću, da se i osobno zahvalim predsjedniku dru Mačku, a preko njega i čitavom hrvatskom narodu“, kazao je Tiso. Međutim, do tog susreta nikada nije došlo.⁴⁸⁵ Ranije je pak Ivan Pernar, kao izaslanik Mačeka, bio na sprovodu Andreju Hlinki, dok su slovački sveučilištarci položili vijenac na grob Stjepana Radića

⁴⁸¹ Glojnarčić 1936, 335.

⁴⁸² Glojnarčić 1938, 5.

⁴⁸³ Glojnarčić 1938, 8.

⁴⁸⁴ Glojnarčić 1938, 8.

⁴⁸⁵ Glojnarčić 1938, 10.

i posjetili Mačeka u Kupincu.⁴⁸⁶ Ubrzo je Slovačka, na nagovor Trećeg Reicha, proglasila neovisnost. Ubrzo nakon proglašenja neovisnosti u Bratislavu je stigao i jedan od prvaka HSS-a u istočnoj Slavoniji, narodni zastupnik Stjepan Hefer i to s urednikom osječkog *Hrvatskog lista* Matijom Kovačićem.⁴⁸⁷ Hefer je o svom boravku u Bratislavi objavio dva članka u *Hrvatskom dnevniku*, izražavajući se pohvalno o novouspostavljenom stanju.⁴⁸⁸

Usprkos razmatranju drugih rješenja i pregovorima s Talijanima, HSS se odlučio na uspostavu autonomne Banovine Hrvatske Sporazumom Cvetković-Maček. No, te su prijetnje barem donekle utjecale na sklonost Beograda kompromisu, kao i pritisci zapadnih sila. No, još početkom kolovoza 1939. Maček je u intervjuu za američku novinsku agenciju Associated Press (AP), koji su prenijeli vodeći američki mediji, upozorio da će proglasiti neovisnost uz pomoć Trećeg Reicha ako Beograd ne pristane na hrvatske zahtjeve za samoupravom („home rule“). Dopisnik AP-a, koji je s Mačekom razgovarao u Kupincu, objavio je kako hrvatski lider poručuje da će se „Hrvatska ocijepiti od Jugoslavije ako se ne ispune njegovi zahtjevi za autonomijom“. Hrvatsko odcjepljenje, kazao je Maček, vjerojatno bi dovelo do svjetskog rata (it will probably mean a world war). Maček je priznao da bi odcjepljenje Hrvatske vjerojatno značilo neku vrstu njemačkog protektorata. „Dobro – onda Njemačka – neka dođe i napravi red. Netko mora napraviti reda u Jugoslaviji. Ako Beograd ne može napraviti red u Jugoslaviji, može Njemačka“, rekao je Maček. Maček je povukao analogiju između situacije u Čeho-Slovačkoj pred raspad i u Jugoslaviji, istaknuvši da su „isti elementi prisutni u obje zemlje“. Za odugovlačenje u postizanju sporazuma okrivio je „beogradsku kliku“ i vojne krugove.⁴⁸⁹

No, ta je prijetnja tada bila daleko od realne. Njemačka nije htjela razbijanje Jugoslavije.⁴⁹⁰ Bez ikakve rudimentarne protodržavne strukture teško da bi HSS mogao i organizirati vlast. U

⁴⁸⁶ „Hrvati nad grobom Andreja Hlinke“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 8. 1938., 1; „Slovački studenti na grobu Stjepana Radića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 8. 1938., 3. U sklopu svog boravka slovački su studenti, očito pristaše vladajuće slovačke stranke, posjetili i uredništvo *Hrvatske straže*. „Slovački studenti na grobu Stjepana Radića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 8. 1938., 3.

⁴⁸⁷ Kovačić 1970, 91.

⁴⁸⁸ Stjepan Hefer, „U prvim danima mlade republike Slovačke“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 3. 1939., 3; Stjepan Hefer, „U metropoli Slovačke“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 4. 1939., 18.

⁴⁸⁹ „Matchek Is for Croat Secession With Reich Aid if Serbs Stand Pat“, *New York Times* (New York), 2. 8. 1939., 9. Maček je nekoliko mjeseci ranije, točnije u ožujku 1939., prijetio sličnim scenarijem. Tada je, što je vlada cenzurirala, izjavio da će birati „između Roosevelta i Hitlera“ ako Beograd ne pristane na njegove zahtjeve. Vidi: Jovanović Stoimirović 2000, 260.

⁴⁹⁰ Kontakti predstavnika HSS-a sa Trećim Reichom puno su slabije razjašnjeni od veza s Rimom. No, u svakom slučaju Njemačka, za razliku od Italije, nije računala na razbijanje Jugoslavije. Također, eventualna intervencija Njemačke u korist Hrvatske poremetila bi drastično odnose s Italijom koja ne bi dopustila

svakom slučaju, naposljetku se Maček, smatra Biondich, „nevoljko (reluctantly) založio za očuvanje Jugoslavije u jeku prijeteće krize“.⁴⁹¹ Tu nevoljkost potvrđuju i Mačekove riječi, ali i djelovanje HSS-a u Banovini Hrvatskoj o čemu će riječi biti u narednim poglavljima. Ukratko, Maček se bojao kidanja teritorija, ispitivao je razne kombinacije i naposljetku zaključio da je najbolje pristati na kompromisno rješenje s Beogradom.

Maček tvrdi da je tada „sumnjao u konačnu pobjedu“ revizionističkih sila, a svoje potpisivanje sporazuma uoči početka ratnih zbivanja argumentira time što „kad veliki potegnu, izvlače svoja kola iz blata, mali se redovito nađu ili ispod konjskih kopita, ili pod kotačima“.⁴⁹²

U tom je kontekstu zanimljiv izvještaj diplomata NDH Vladimira Židovca o djelatnosti HSS-a izrađen za poglavnika Antu Pavelića 13. lipnja 1944. Suprotno ustaškim optužbama u javnosti da je HSS zapravo stranka koja radi suštinski za jugoslavenske, a ne hrvatske interese, Židovec u tom izvještaju ističe da HSS „stoji po strani“ od početka NDH zbog ideoloških razlika, ali zato što ima „sasma druge vanjsko-političke poglede“. „Tako je HSS od početka smatrao da nam (Hrvatima, op. a.) prieti opasnost od Talijana i Niemaca, te da će u ovom ratu pobijediti Anglo-amerikanci, a Niemci da će biti opet potučeni. Radi toga vodstvo HSS je smatralo, da je boravak ustaša u osovinskim državama opasnost za Hrvatsku, te da treba sklopiti sporazum od 1939.. jednako kako je i Radić 1925. smatrao da ne preostaje ništa drugo nego sklopiti sporazum“, zaključio je Židovec.⁴⁹³

Valja napomenuti da tada Hrvatska ne postoji na karti te je stav da uoči predstojećeg Drugog svjetskog rata treba dobiti određenu vrstu autonomije kao garanciju za turbulentna vremena, prilično racionalan. Činjenica je ipak da je HSS koketirao s idejom dizanja oružanog ustanka protiv Jugoslavije i proglašavanja neovisnosti, što je još jedan argument u prilog da su: a) nacionalisti i da b) nisu doktrinarni pacifisti. U jeku tog lomljenja Maček se konačno odlučio osloniti na sile *statusa quo* (prvenstveno Veliku Britaniju) i na kompromis s Beogradom, smatrajući da je kombinacija s Italijom preriskantna. Maček je vjerojatno preferirao i oslon na postojeće zbog svog konzervativnog mentaliteta.

njemačku interesnu sferu na obalama Jadrana, što je i signalizirala Berlinu. O odnosima HSS-a i Trećeg Reicha vidi: Boban 1965, 106-111.

⁴⁹¹ Biondich 2007, 212.

⁴⁹² Žigrović 1986, 254.

⁴⁹³ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.3., Vladimir Židovec obavještava poglavnika Antu Pavelića o djelatnosti HSS-a, 13. 6. 1944., 36-37.

1.3. Konzervativizam: Tradicionalna ruralna utopija kao ideal

Hrvatska seljačka stranka pod Vladkom Mačekom rijetko je promatrana kao konzervativna stranka. No, više je značajki ideologije HSS-a koji ju uklapaju upravo u konzervativizam. Ne vjeruju HSS-ovci u revolucionarne promjene, već u inkrementalne pomake.⁴⁹⁴ Vjeruju u tradicionalnu seljačku zajednicu koja omogućuje poredak i stabilnost nasuprot disruptivnom učinku kapitalizma i liberalnog kozmopolitizma u gradovima. Govoreći u ime seljaka u doba turbulentnih ideoloških sukoba na europskom kontinentu HSS iz konzervativne perspektive kritizira radikalne društvene promjene koje donosi komunizam, ali i razni fašizmi. HSS odbacuje revolucionarnost u rješenju hrvatskog pitanja, ali i u društvenim pitanjima. Jedino je Tihomir Cipek promatrao Mačkov HSS u tom ključu, analizirajući komparativno konzervativizam u Mađarskoj i Hrvatskoj od 1918. do 1945.. On ubraja Vladka Mačeka u redove hrvatskih konzervativaca prve polovice 20. stoljeća, dok ističe da je u Banovini Hrvatskoj uspostavljen konzervativni poredak.⁴⁹⁵ Cipek pojašnjava svoju tezu:

„Vodstvo HSS-a predstavljalo je kontinentalno europsku struju konzervativizma, koja je naglašavala značenje izvršne vlasti kao odlučujućega mjesta političkoga odlučivanja. Smatrali su da su se političke institucije Banovine Hrvatske dužne paternalistički brinuti i za poboljšanje položaja nižih socijalnih slojeva. Naglašavali su važnost obitelji i vjere kao izvora svekolikoga morala i poslušnosti spram postojećega političkog poretka. Poslušnost je, prema njihovu shvaćanju, bila u prvom redu vezana uz autoritet Vladka Mačeka, kao vođe hrvatskoga naroda. Riječ je o paternalističkom konzervativizmu u kojem se poredak mijenja čuvajući ono što je vrijedno u starom. Prema unutra, s obzirom na institucije Banovine Hrvatske, HSS je želio očuvati strukture vlasti koje su mu omogućivale da upravlja društvom, a s obzirom na sustav Kraljevine Jugoslavije težio je promjenama.“⁴⁹⁶

Ono što odlikuje doktrinu i ideologiju HSS-a jest umjerenost. HSS je i umjereno nacionalistički i umjereno konzervativan – pogotovo relacijski spram Ustaško-domobranskog pokreta i njegovih simpatizera.⁴⁹⁷

Glavni ideolog Hrvatske pučke seljačke stranke Antun Radić prije samog osnivanja stranke iznosio je konzervativne argumente protiv socijalizma. U članku simptomatičnog naziva

⁴⁹⁴ Prema Stipi Kljaiću temelj konzervativizma je „neprijeporno obuhvaćen antagonističkim stavom prema revoluciji“. Vidi: Kljaić 2021, 10.

⁴⁹⁵ Cipek 2015b, 296.

⁴⁹⁶ Cipek 2015b, 296-297.

⁴⁹⁷ Relaciju između HSS-a i nacionalista okupljenih oko Ustaško-domobranskog pokreta uvelike se može promatrati i kao odnos konzervativne i radikalne desnice, što je okvir koji je relevantan za političku situaciju u brojnim zemljama Europe u međuraću. Vidi: Blinkhorn 1990; Weber 1965.

„Ljekarije od svakoga zla na svijetu“ argumentirao je protiv ideje da je moguće radikalno promijeniti svijet i stvoriti utopiju na zemlji kako su propovijedali socijalisti. Zauzima antropološki pesimistično gledište koje uvjetuje nemogućnost stvaranja utopije. „Stari su učitelji naučali, da je zlo u čovjeku, a nije samo za sebe u svijetu, pak zato i ne može biti dobra ako ljudi nису dobri. A današnji učitelji misle drugačije. Oni misle, da će sve biti dobro, samo neka se svijet uredi po njihovoj glavi. Takvi su vam učitelji na primjer: socijalisti“, piše Radić.⁴⁹⁸ Njihovo je djelovanje usporedio s liječnikom koji kaže da će izliječiti sve bolesti tako što će poubijati ljude.⁴⁹⁹ Socijalističku je revoluciju nemoguće provesti bez nasilja piše Radić, skoro dva desetljeća prije Boljševičke revolucije. Nasuprot tome, zalaže se on za inkrementalne promjene jer se svijet „ne može preko noći preokrenuti od zla na dobro“.⁵⁰⁰ Njegova vizija društva podrazumijeva jasnu hijerarhiju, a ne egalitarizam. U članku „I među krmcima se, kažu, pozna tko je stariji“ iz 1900. piše da anarhiste, koje prevodi na hrvatski kao „bezvladnike“, treba zvati „bezglavnicima“. „Hrvatski seljak zna, da ljudi ne mogu biti bez glave, bez glavara, bez starješine, bez vladara, – pa zato ono znači, da je gori od krmka onaj, koji ne pripozna je starijega nad sobom“, zaključuje Antun Radić.⁵⁰¹ Eksplicitno Radić ističe da je seljak „za stari mir, za stari red“ te da je on „korenjak, ili kako bi učeno rekli, on je 'konservativac', on čuva starinu“ nasuprot revolucijama.⁵⁰²

Seljačka je kultura, za razliku od industrijske i gradske, „konzervativna i čuva svoje od djedova nasljedjene duhovne vrijednosti“, reći će u emigraciji Bogdanu Radici Vladko Maček. U istom razgovoru reći će da „seljačka kultura ne stvara mnogo novoga, nego čuva ono staro. A ja mislim, da je bolje ostati kod staroga, nego stvarati nešto novo“.⁵⁰³ Glavni tajnik HSS-a Juraj Krnjević reći će da je priroda seljakova posla naučila seljaka da ne „ne očekuje čuda preko noći“ zbog čega je „strpljiv, uporan i nepobjediv“ u političkoj borbi.⁵⁰⁴

Općenito su agrarne stranke često, kao i HSS, projicirale sliku idealiziranog tradicionalnog seljačkog poretka. Primjerice, rumunjski agrarci „pokušavali su sačuvati idealiziranu seljačku prošlost“.⁵⁰⁵ Seljački poredak je, kako je pojasnio Maček, onaj u kojemu su ideali mir i rad

⁴⁹⁸ A. Radić 1936b, 50.

⁴⁹⁹ A. Radić 1936b, 50-51.

⁵⁰⁰ A. Radić 1936b, 52.

⁵⁰¹ A. Radić 1936b, 243.

⁵⁰² A. Radić 1936b, 244.

⁵⁰³ Jure Petričević, „Hrvati i Jugoslavija: osvrt na politiku dr. Vladka Mačeka“, *Hrvatska revija* (Buenos Aires) 1956., br. 3: 214-215.

⁵⁰⁴ Mitrany 1951, 246-247.

⁵⁰⁵ Harre 2008, 60.

nasuprot borbi i ratu, dok „vlada osjećaj solidarnosti i međusobne pomoći, bez koje selo ne može opstojati“.⁵⁰⁶ Temelj je zajednice, piše Maček u drugom članku u emigraciji, obitelj „koja je naročito kod seljaka vezana uz vlastiti dom“.⁵⁰⁷ Obitelj je po Šariniću „najveće zadovoljstvo, a djeca su najveća sreća hrvatskog seljaštva“, dok su „zemlja, dom, obitelj i rad, temelj sreće, slobode i zadovoljstva hrvatskog seljaštva“.⁵⁰⁸

Pojam seljačkog doma nešto je što objedinjuje sve tri sastavnice ideologije hrvatskog seljačkog pokreta. On je osnovica nacije, osnovica sela te izvor tradicije i tradicionalnog morala. Seljački dom i obitelj brane su revoluciji i pružaju osnovu poretka. To je jedan od razloga zašto je seljak anti-revolucionaran. „Zato je hrvatski seljački narod, po svojoj prošlosti, po svojoj kulturi i po svojoj naravi elemenat reda, rada i zakonitosti; on je u najdubljem smislu riječi konstitutivan i u svemu svom djelovanju konstruktivan. Zato taj narod ne podnaša nereda, lijenosti, ni svoje ni tuđe i narod ne voli bune, a kamoli organizovane revolucije“, argumentirao je Šarinić.⁵⁰⁹

Pogled HSS-a na seljaštvo dubinski je tradicionalan i konzervativan, kao i njihov ruralni ideal. Ono što HSS zagovara možemo opisati kao „arkadijski društveni poredak“.⁵¹⁰ Promovira HSS tzv. „agrarni mit“ koji, prema Tomu Brassu, „ima temelje u romantičnim i konzervativnim predodžbama o organskom društvu“.⁵¹¹ Matthew Johnson tumači kako je konzervativizam povijesno „nastojao održati društvenu harmoniju između klasa i skupina unutar organskog, hijerarhijskog poretka utemeljenog na kolektivnoj povijesti i kulturnim vrijednostima“.⁵¹² Upravo na taj način možemo opisati nastojanja HSS-a. Michael Freeden drži da su ključni koncepti za razumijevanje konzervativizma „postupna i organska promjena“ te „vjera u izvanljudsko podrijetlo društvenog poretka“.⁵¹³ Organska promjena dakako ne znači *eo ipso* protivljenje svakoj promjeni, već zalaganje za postupne promjene ukoliko one proizlaze iz naravi zadanog društva i protiv revolucionarnih promjena. Iz toga proizlazi i zagovaranje stabilnosti i, kako tumači Paul Robinson, „uvjerenje o vrijednosti običaja i tradicije“.⁵¹⁴

⁵⁰⁶ Maček 1937a, 9-10.

⁵⁰⁷ Maček 1954, 13.

⁵⁰⁸ Šarinić 1935, 48.

⁵⁰⁹ Šarinić 1935, 64.

⁵¹⁰ Vidi: Lewis 1978, 141-142.

⁵¹¹ Brass 2000, 11.

⁵¹² Johnson 2016, 1.

⁵¹³ Freeden 1996, 334-336.

⁵¹⁴ Robinson 2019, 11. Maček je isticao kako je seljačka ideologija „stabilna“ jer podrazumijeva „vjeru u Boga, poštivanje obiteljskog života i tradicija, ljubav prema zemlji te oprezan pristup prema modernim i

Oba koncepta koje navodi Freedman prepoznavamo u ideologiji HSS-a. Primjerice, kritika kapitalizma u ideologiji HSS-a upravo je iz rakursa da on donosi prenamjenu promjenu tradicionalnoj obiteljskoj i društvenoj strukturi te da prebrzo smanjuje brojnost seljaštva, temeljnog društvenog sloja koji ima „najzdravije“ i „najhrvatskije“ vrijednosti. Općenito, valja napomenuti da je europski ruralistički diskurs, za razliku od američkoga, uvelike kolektivistički. Dok je odlika američkog „farmera“ individualizam, europski seljak je kolektivist, a seljačka zajednica njegov je temelj.⁵¹⁵ Seljak istočno od linije Trst-Danzig, tumačio je Mačekov tajnik Branko Pešelj, proizvodio je primarno za svoje kućanstvo, „zemlja je dio njegova nasljeđa“ i smatra ju „obiteljskom tradicijom“.⁵¹⁶ U ideologiji HSS-a potonje nalazimo pod ideologemom „doma“. Bogdan Radica smatrao je da Mačekovi memoari nisu polučili veći odjek u inozemstvu i zbog toga što je u njima prisutna „Mačekova konzervativna apologija seljaštva, čiji duh američki farmerski industrijalizam ne shvaća“.⁵¹⁷

U eseju o komunizmu i seljaštvu u emigraciji Maček će afirmirati Pešeljevu tezu. Osim spomenutih, razlika između američkog farmera i istočnoeuropskog seljaka prema Mačeku je duhovna:

„Dočim je zapadnjački farmer vezan tek na svoju vlastitu zemlju (koja razmjerno često prelazi iz ruke u ruku), istočno europski seljak vezan je sa celom okolinom, a naročito sa svojim selom. On je vezan sa svojim selom ne samo u sadašnjosti nego je vezan i vjekovnom prošlošću, a uzdam se u Božju pomoć i budućnošću svoje djece, unučadi praunučadi. Svojom prošlošću vezan je seljak uz svoje selo, jer živi na zemlji, na kojoj su živjeli njegovi djedovi, pradjedovi i prapradjedovi. Živi sa jednakim susjedima s kojima ima i jednake potrebe i jednake običaje i jednake težnje. Ima sa svojim selom jedan te isti svjetovni nazor, koji nije od danas, nego koji je naslijedio od svojih predja i koji vuče svoj korijen tisuću i više godina unazad.“⁵¹⁸

Seljaštvo je, naglašava Maček u tom članku konzervativno, a ne reakcionarno kako tvrde komunisti. I to konzervativno:

„u najboljem smislu te riječi za to, što osim gore opisanog načina života, čuva i sve, od predja nasliedjene duhovne vrednote. Vjeruje iskreno u Boga. Drži, dok god je to moguće, na okupu obitelj i žestoko ljubi svoj dom i svoju domovinu, ne trpeći nad sobom ni tuđeg ni domaćeg nasilja.

'progresivnim' idejama“. Vladko Maček, „The Ideological Position of the Croatian Peasant Party Among the Peasant Movements“, *International Peasant Union Bulletin* (New York), siječanj-veljača 1954., 3.

⁵¹⁵ Prieto i Cabo 2020, 268.

⁵¹⁶ Pešelj 1954b, 111.

⁵¹⁷ Radica 1976, 421.

⁵¹⁸ Vladko Maček, „Komunizam i seljačstvo“, *Kalendar Hrvatski glas* (Winnipeg) 1956., 32.

Konzervativizam seljaštva istočne Europe je razlog zašto je seljaštvo tako daleko od zapadnjačke urbanističke (gradske) kulture. Taj konzervativizam je i razlog zašto je seljaštvo tako daleko i od ploda zapadnjačke kulture – Marxovog socijalizma i azijskog boljševizma, koji nije ništa drugo, nego provadjanje europskog marxizma azijskim metodama. Za to nije ni čudo da je već Karlo Marx (sic) smatrao seljaštvo najvećom zaprekom provadjanju socijalizma i zašto njegovi komunistički sljedbenici smatraju seljaštvo svojim neprijateljem broj 1.⁵¹⁹

Kritika kapitalizma iz pera HSS-a nije socijalistička, već upravo konzervativna. Kapitalizam naime ima disruptivan učinak na tradicionalnu zajednicu. Perspektiva je to koju i danas zauzimaju istaknuti konzervativni politički teoretičari poput Patricka Deneena koji u knjizi *Zašto je liberalizam propao?* argumentira da „slobodno tržište“ ima za preduvjet ekspanziju državnog aparata i eroziju tradicionalne lokalne zajednice, njenog ekonomskog sustava (u Hrvatskoj je to zadruga) i običaja. Prema Deneenu kapitalizam uništava drevne društvene institucije koje su bile amortizator socijalnih problema i nejednakosti zbog čega je naposljetku nužno bujanje države jer su uništeni mehanizmi kojima je uža lokalna zajednica rješavala takve probleme. Liberalizam, paradoksalno, tako nužno kreira veliku državu protiv koje se teoretski bori.⁵²⁰ Poljski pak filozof Ryszard Legutko vidi sličnosti između liberalne demokracije i marksizma u tome što obje ideologije modernosti žele čovjeka osloboditi od tradicionalnih institucija, morala i poretka.⁵²¹

Upravo takvu kritiku možemo vidjeti na stranicama časopisa povezanih s HSS-om. Ivan Robić argumentirao je na stranicama *Seljačkog doma* kako komunizam i neregulirani kapitalizam imaju kao zajednički nazivnik istu materijalističku osnovicu koja negira duhovne potrebe čovjeka svodeći ga na ekonomsko biće, nasuprot tradicionalnom seljačkom poretku:

„Ako se malo zadubimo u gornje ideje, koje izvana neki zanesenjaci hoće da unesu među nas, onda ćemo vidjeti, da svi oni ljudi, koji propagiraju ove ideje i koji ih silom suzbijaju, nastoje društveni život urediti na tvornoj (materijalističkoj) osnovi. Današnji kapitalizam i današnji komunizam utemeljili su svoju ideologiju na pustoj i hladnoj materiji i materijalnim interesima ne uzevši u obzir niti u svojoj ideologiji, a još manje u praksi, konačni vrhunaravni cilj ljudskog bića i postojanje duhovnog života. Oni si nastoje, kako vele, stvoriti raj već na zemlji, a da ne znaju ili ne će znati, da uživanje svake vrsti lasti i slasti, grabežljiva lakomnost, izprazna oholost, koji su im glavna sredstva za postignuće lažne sreće, sami ne sačinjavaju ljudsku sreću, već to čini nutarnji osjećaj duhovne sreće i zadovoljstva, a to je osjećaj pravice i čovječnosti. Mi vidimo i osjećamo na svojoj koži, da je kapitalizam veliko društveno zlo, pa prema tomu ne može biti niti današnji komunizam

⁵¹⁹ Vladko Maček, „Komunizam i seljaštvo“, *Kalendar Hrvatski glas* (Winnipeg) 1956., 33-34.

⁵²⁰ Deneen 2020.

⁵²¹ Legutko 2019.

dobro, jer ima isti materijalistički temelj. Sagradimo li na ledu stokatnicu ili kućicu za psa, jednako će se srušiti i stokatnica i kućica, kad se led otopi.“⁵²²

Vjekoslav Blaškov, istaknuti član sindikata Hrvatski radnički savez (HRS) koji je djelovao pod okriljem HSS-a, pisao je da su i „liberalni kapitalizam“ i marksizam „negacija pozitivnog društvenog razvitka“. I u sovjetskom sustavu i u liberalnom kapitalizmu Blaškov prepoznaje kult „maksimuma produkcije“ i vjeru u linearni napredak. Oba sustava „vjeruju, da društvu ne treba ni morala ni pravde ni čovječnosti“, kao i u „automatski razvitak ljudske kulture, bez obzira, da li je društvo sastavljeno od izgrađenih karaktera ili od gangsterskih tipova“, zaključuje Blaškov.⁵²³ Maček je isto vidio sličnosti u kapitalizmu i marksizmu. „Naše nastojanje mora ići za tim, da se ugnemo ispod kotača nemilosrdne kapitalističke mašine, pa smo se onda oslobodili i njezinog djeteta, marksističkog socijalizma“, reći će 1937. Maček je pojasnio da se „autohtono naziranje na svijet“ hrvatskog seljačkog pokreta ne nalazi „u sredini“ između marksizma i kapitalizma, već je u „dijametralnoj opreci“ prema jednom i drugom. Naime, „marksistički socijalizam i kapitalizam“ vode borbu u zemljama i među narodima „gdje su uslijed *nenaravnog* (istaknuo autor, op. a.) života ljudi nastale takove prilike, da je ta borba neizbježna“. Hrvatski je narod seljački pa takva borba ne može nastati, zaključio je Maček.⁵²⁴ Maček će naglasiti da je Stjepan Radić slogan „Vjera u Boga i seljačka sloga“ formulirao kako bi se „ogradio od materializtičkih pokreta“. U potonje pokrete koji zastupaju protukršćansko odbacivanje duhovne sfere nije Maček ubrojio samo komunizam (iako primarno kritizira komunizam⁵²⁵), već i raniji pokret koji se u vrijeme pokretanja HPSS-a „kod nas u Hrvatskoj razmahao, pod imenom slobodnjaštva, pokret materializma, koji je pokret, nekao duhovne vrijednosti, pa često i postojanost samog Boga“, odnosno liberalizam.⁵²⁶ Vidio je dakle Maček u liberalizmu i komunizmu zajedničku materijalističku osnovu.⁵²⁷

⁵²² Ivan Robić, „Hrvatski seljački narod ide svojim putem“, *Seljački dom* (Zagreb), 18. 4. 1937., 1.

⁵²³ Vjekoslav Blaškov, „Zajedničke crte kapitalizma i marksizma“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 17. 4. 1938., 6.

⁵²⁴ Vladko Maček, „Duševno ropstvo stranim idejama“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 1. 1937., 1.

⁵²⁵ Na drugom će mjestu tih godina Maček reći za komunizam da je „antikristova materialistička nauka“. Vladko Maček, „Božićne misli“, *Hrvatska riječ* (Opatovci), Božić 1960., 2.

⁵²⁶ Vladko Maček, „Božić“, *Hrvatska riječ* (Opatovci), studeni-prosinac 1959., 1, 8.

⁵²⁷ Usprkos već istaknutim značajnim razlikama između seljačkih stranaka, vrijedi spomenuti da je Međunarodna seljačka unija (International Peasant Union), koja je nastala pod pokroviteljstvom SAD-a u hladnoratovskim okolnostima, a čiji je HSS bio suosnivač, usvojila na svom kongresu 1948. program u kojemu nalazimo kao točke „duhovne i tradicionalne vrijednosti“ seljaštva, „odbacivanje materijalističkih

Spomenuta kritika kapitalizma naravno ne znači da je HSS promarksistički ili da je protiv privatnog vlasništva koje dapače smatra temeljem društvenog razvoja izraženim kroz stalno prisutni trop „doma“. Problem je neograničeni kapitalizam i pretjerani uvoz koji uništavaju zajednicu i organski razvoj. Tu se opet spajaju populistički i konzervativni elementi. U radu o antikapitalističkom stavu međuratnih (agrarnih) populista, mađarski povjesničar Péter Hanák navodi kako je stav mađarskih populista bio uvjetovan time što se kapitalizam nije organski razvio u Mađarskoj, već su ga donijeli stranci koji od njega imaju i koristi, uništavajući pritom „tradicionalno 'urođeničko' (native) mađarsko društvo“.⁵²⁸

Idealiziranje zadrugarstva istaknuto je u poglavlju o populizmu, ali je takva idealizacija svakako povezana i s konzervativizmom. Emil Tanay, narodni zastupnik iz Požege, povezuje sa zadrugama „seljačko blagostanje i sigurnost“. U vrijeme zadruga seljak, iako mu „nije bilo uvijek sjajno“, mogao je znati da će imati što za jesti, za razliku od tvorničkog radnika. „Riječ seljak značila je nešta stabilno, čvrsto i nepokretno, kao što je nepokretna zemlja od koje seljak živi“, pojašnjava Tanay, naglašavajući ključni konzervativni pojam stabilnosti.⁵²⁹

Anglocentrična perspektiva vjerojatno bi podrazumijevala kritiku da su konzervativci za slobodu tržišta, neregulirani(ji) kapitalizam i sl. No, konzervativci zapravo ekonomsku politiku ne promatraju samu po sebi,⁵³⁰ već po učinku koji ona ima na zajednicu. Kako tumači Freeden to nije odraz oportunizma ili nekonzistentnosti, već ekonomske politike ovisno o razdoblju i društvu mogu polučiti različite rezultate. U radikalnim pro-tržišnim reformama britanske premijerke Margaret Thatcher on vidi želju za obnovom organskog poretka koji su poremetili pretjerana moć sindikata i nabujala država blagostanja.⁵³¹ HSS je pak smatrao da pretjerano slobodno tržište ruši organski poredak.

Ranije je spomenuto da HSS u gradu i gradskoj civilizaciji vidi izvor problema. Vrijednosti dekadentnog i kozmopolitskog grada u kontrapunktu su s vrijednostima sela. Dok je na selu, prema HSS-ovcima, u davnini vladala idila, gradovi su otuđeni od naroda. Oni su leglo

filozofija“ te „revolucionarnih ideologija“. „Program of the International Peasant Union Approved by the Annual Congress of 1948“, *International Peasant Union Bulletin* 1950, 22.

⁵²⁸ Hanák 1996, 145.

⁵²⁹ Emil Tanay, „Ni seljak – ni radnik“, *Gospodarska sloga* (Zagreb), 1. 9. 1939., 3.

⁵³⁰ To je zamijetio i Friedrich A. Hayek u svom čuvenom eseju „Zašto nisam konzervativac“ (Why I am Not a Conservative). Vidi: Hayek 2011, 525.

⁵³¹ Freeden 2003, 89-90.

kozmopolitizma i dekadencije te su protivni hrvatskom duhu – bilo da je riječ o građanima koji su podrijetlom hrvatski seljaci, a izgubili su hrvatski duh, bilo da je riječ o strancima kojih je mnoštvo u gradovima.⁵³²

Takva je opreka dobro prikazana u romanu *Sam čovjek* Ive Kozarčanina, urednika kulturne rubrike *Hrvatskog dnevnika*. Glavnik lik Valent iz malog mjesta, kroz kojega očito progovara autor rođen u Hrvatskoj Dubici, opisuje svog bezosjećajnog oca, nemoralnog lokalnog trgovca i moćnika. Kada Valent kao student prava bude provodio noći i dane pijančevajući i lumpujući u Zagrebu, iz razgovora s pripadnicima građanskog sloja očituje se prijezir prema seljaku – zalažu se da im se zabrani školovanje – kao i iz razgovora s jednim od njegovih arhineprijatelja, srednjoškolskim nastavnikom Dražicom. Pripadnici građanskog sloja svi pak žive nemoralno, raskalašeno i sebično:

„Svi su uglavnom (neposredno ili posredno) živjeli na tuđi račun i ponosili se time. Jedamput su živjeli na račun roditelja (kotarskih sudaca u provinciji, učitelja, općinskih bilježnika i umirovljenih poštara), koji nisu smjeli imati svog života, da njihovu životu ne uzmanjka ništa; drugi put na račun manje spretnih drugova, koje su također izdržavali njihovi manje spretni, uvijek inferiorni roditelji. Različita su bila njihova imena, zanimanja, stanovi ili fizionomije, ali svi su htjeli i tražili isto: da njima bude dobro. Ide li to na štetu drugoga ili cjeline: to se njih nije ticalo, iako su im usta bila puna lijepih riječi o dobru cjeline i o napretku čovječanstva, za koji su spremni sve žrtvovati. Nisu znali za dužnosti ni za tuđe interese, za besnene noći i strašnu zbiljnost bijede, koju ne može ništa uljepšati ni ukasiti, no govorili su papirnato i lažljivo o reformi društva, koja je pred vratima, jer od toga nisu mogli ništa ni dobiti ni izgubiti. Bili su paraziti, a optuživali su druge zbog parazitizma.“⁵³³

Grad stvara ljude bez korijena, identiteta i pripadnosti kolektivu. Ivo Šarinić napisat će da je grad „kao neka prolazna stanica“.⁵³⁴ U gradu su „ljudi samo prolaznici“, a doseljeni tuđinci u gradovima „umiru već sa trećom ili četvrtom generacijom, ili zato, jer su se degenerirali, ili zato, što se brane od djece, kako se ne bi stečena imovina odviše mrvila i drobila, a naprosto i zato, što su žene ovih uopće poznate kao slabe žene i još slabije majke“, smatrao je Šarinić.⁵³⁵ „Moloh grada“, kaže isti autor, proždire seosku djecu koja su prisiljena nastaniti se u gradu te uništava njihove izvorne vrijednosti.⁵³⁶

⁵³² Vidi: Šarinić 1935, 107-108.

⁵³³ Kozarčanin 1937, 165.

⁵³⁴ Šarinić 1935, 101.

⁵³⁵ Šarinić 1935, 146.

⁵³⁶ Šarinić 1935, 104.

Nasuprot gradskom individualizmu i atomiziranosti HSS suprotstavlja sliku idealizirane seljačke obitelji i seljačkom doma koja je temelj poretka i snage (hrvatske) nacije. Narodni zastupnik za kotar Daruvar Mijo Ipša u članku pod nazivom „Jaka obitelj - siguran dom – sretna domovina“ piše kako upravo u najbogatijim hrvatskim krajevima ima više umrlih od rođenih, što pokazuje da se za nisku stopu fertiliteta ne može okriviti siromaštvo. Za taj je fenomen je djelomice okrivio i raširenost pobačaja koja je po njemu proizvod strane civilizacije:

„Najprije je počeo padati porod tamo gdje je za vojne krajine dolazilo najviše tuđinaca. Muževi su odlazili, da se godinama iz rata nisu vraćali kući, a tuđinci su pomalo čupali i vjeru i poštenje iz duša njihovih žena. A kad su s time uspjeli, onda su mogli sve postići. Tako je došlo do toga, da su ove jadnice često uništavale tijelo tijela svojega i krv svoju. Kad je taj strašni čin nekojima uspio onda je to zarazilo cijeli onaj kraj. Poštene i bogobojazne žene, koje su vršile svoju dužnost prema Bogu, prirodi i domovini i koje su rađale djecu, bile su izvrgnute ruglu od onih pokvarenih. Dakle to je zlo došlo prvo po tuđincu vojniku i s tuđom kulturom.“⁵³⁷

Zaključuje Ipša da „to zlo dolazi k nama pomoću strane civilizacije i tuđe krive bezbožne kulture“ koju je potrebno suzbiti „i to sa našom svetom vjerom, poštenjem i s našom narodnom kulturom“.⁵³⁸ U gradovima je obiteljski život slab, propadaju brakovi, a građani imaju malo djece, odnosno vlada „bijela kuga“ koja se onda širi i na selo, što je posebno došlo do izražaja u Slavoniji. Upravo zato selo održava naciju i bilo kakav poredak jer je gradski živalj neodrživ. *Hrvatski dnevnik* pisao je da gradske obitelji zbog komocije ne žele djecu. Naprotiv, „građani hoće slobodu, njima se ne će nikakvih obaveza ni spona“. Gradska djeca pak nisu „kršnog zdravlja, koje resi seljačku djecu“ pa su u gradovima „sve slabije i nezdravije“ nove generacije. „Toj jalovosti suprotstavlja seljak u narodnom životu obilje zdravih i novih članova. Seljačke generacije održavaju narodni život, one ga osvježuju, obnavljaju i produžuju. Eto, tako seljak postaje jamac narodne budućnosti“, zaključuje nepotpisani autor, uspoređujući neimanje djece s „izdajstvom“.⁵³⁹

Imbro Štivić za „krizu braka u gradu“ okrivljuje očekivanje komotnog života i nerealna očekivanja. Muškarci se, kaže Štivić, „ne drže riječi Svetoga Pisma: Rastite i množite se na slavu Božju“ i ne ispunjavaju „prirodni nagon“ za očuvanjem vrste, dok žene pod „utjecajem tuđinske

⁵³⁷ Mijo Ipša, „Jaka obitelj – siguran dom – sretna Domovina“, *Seljački dom* (Zagreb), 11. 3. 1937., 1. Slično iznosi i Dinko Tomašić. On je argumentirao da je „ograničavanje poroda“ produkt zapadno-europske civilizacije. Vidi: Tomašić 2013, 241-247.

⁵³⁸ Mijo Ipša, „Jaka obitelj – siguran dom – sretna Domovina“, *Seljački dom* (Zagreb), 11. 3. 1937., 1.

⁵³⁹ „Ne ćemo biti grobari svog hrvatskog naroda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 1. 1936., 17.

kulture“ žele biti „lutke i igračke svojih muževa“, umjesto da su „po starom hrvatskom običaju biti više majke i čuvarice obiteljskoga ognjišta“. Povezuje Štivić takav razvoj događaja s time što se „u gradu više vjeruje u sve nego u Boga“. Zato će „seljačko shvaćanje obitelji“ obnoviti gradove. Štivić također primjećuje da je najviše djece u siromašnim hrvatskim krajevima (Hrvatsko Zagorje, Lika, Bosna i Hercegovina).⁵⁴⁰

Posebno se autor obrušio na shvaćanje braka u Sovjetskoj Rusiji, istaknuvši da je u gradovima komunističke zemlje „najviše razrovan“ obiteljski život, dok je „nemoral u nekim gradovima postao upravo strašan“. Referirajući se neizravno na Staljinove retradicionalizacijske mjere, Štivić zaključuje da su sovjetske vlasti bile primorane na uzmak te se „pomalo opet vraćaju na stare propise i običaje“.⁵⁴¹

Umjesto navedenih imperativa, gradsko pučanstvo preokupirano je banalnim i štetnim stvarima, kao i besplodnim dokoličarenjem. Janko Kovačević, opisan kao „seljački mladić“, obrušio se u *Seljačkom domu* na „gospodske luksusne pse“. Za Kovačevića je „ono gospodsko tepanje malomu psiću“, „odurnije nego najveći smrad“.⁵⁴² Dekadenciju u moralnoj sferi HSS povezuje i sa slabljenjem nacije. Vrijednosti grada kažu, smanjuju natalitet hrvatskog naroda i dovode u pitanje njegov opstanak. S time je povezano i to da napuštene seljačke posjede zauzimaju „tuđinci“.⁵⁴³ Iz grada dolazi i alkoholizam, konzumerizam, lihvari koji izrabljuju seljake itd.⁵⁴⁴ U gradu žive fizički slabi ljudi koji njeguju patološke vrijednosti, dok su na selu konzervativni ljudi, fizički snažni s tradicionalnim vrijednostima. Seljak je moralno, duhovno, nacionalno i fizički superioran građaninu.⁵⁴⁵ Materijalistički sustav vrijednosti u gradu također je rezultat tuđinske civilizacije koji treba suzbiti. Dok se mladići na selu bave normalnim vrijednostima, omladina u gradu se, pisao je Šarinić, „sva posvećuje športu i dangubi, plesovima i izletima, kazalištu i kinematografima, ljubakanju i flirtu. Do tridesete godine ni ne misle na samostalnu zaradu, već žive iz džepova svojih roditelja, a uče samo zato, da mogu poslije zaposjesti odlične i unosne položaje svojih roditelja ili rođaka“.⁵⁴⁶

⁵⁴⁰ Imbro Štivić, „Sretan dom – Sretna domovina“, *Seljački dom* (Zagreb), 5. 11. 1936., 1.

⁵⁴¹ Imbro Štivić, „Sretan dom – Sretna domovina“, *Seljački dom* (Zagreb), 5. 11. 1936., 2.

⁵⁴² Janko Kovačević, „Gospodski luksusni psi“, *Seljački dom* (Zagreb), 1. 8. 1940., 5.

⁵⁴³ Šarinić 1935, 104.

⁵⁴⁴ Šarinić 1935, 154.

⁵⁴⁵ Vidi: Šarinić 1935, 136, 153.

⁵⁴⁶ Šarinić 1935, 152.

Situacija je, naravno, najgora u najvećem hrvatskom gradu Zagrebu. Autor potpisan kao Db. (vjerojatno Mirko Glojnarčić) pisao je krajem 1936. kako je u Zagrebu zaposleno vjerojatno oko 20 tisuća „stranaca“, što ujedno znači „isto toliko nezaposlenih domaćih ljudi“ i „štetu za naš narodni privredni život“. Iako postoji „nenormalni veliki priliv iz jedne u drugu banovinu“, odnosno doseljivanje Slovenaca iz Dravske banovine (njih 17.541), autor je kao posebno „utješljivu“ činjenicu prepoznato to što je doseljeno gotovo 30 tisuća ljudi iz Hrvatskog zagorja. Zagorci su posebno afirmirani u tisku HSS-a kao „idealtip“ Hrvata koji će svojim zdravim seljačkim i hrvatskim vrijednostima obnoviti dekadentni Zagreb. Zagorci su „fizički zdravi, a nacionalno potpuno naši. To je ona krv koja obnavlja danas Zagreb i daje mu njegovo pravo značenje u nacionalnom smislu“, zaključio je autor u *Hrvatskom dnevniku*⁵⁴⁷

Ono što je opisano dobrim je dijelom zasigurno ideološka konstrukcija, ali za tadašnjeg je seljaka vjerojatno zvučalo kao činjenično stanje. György (George) Schöpflin pojašnjava da je seljaštvo u istočnoj Europi imalo „duboko internalizirani set vrijednosti koje proizlaze iz stoljetne tradicije i suvremenih strukturalnih ograničenja“. Seljak je također živio u malim, relativno izoliranim zajednicama što je logično uvjetovalo sumnjičavost prema strancima s drugačijim vrijednosnim sustavima i ponašanjima. U tom je kontekstu prema gradu opreka naj snažnija.⁵⁴⁸

Iz afirmacije konzervativne naravi seljaštva, proizlazi i općeniti HSS-ov stav protiv društvenog radikalizma i revolucije. Iako je HSS-ov neutralni stav prema Španjolskom građanskom ratu argumentiran time što je HSS autohton pokret koji ne zanimaju strane ideje i njihovi sukobi⁵⁴⁹, stav HSS-a uvelike se može objasniti i konzervativnom naravi pokreta. Tumačeći redukcionistički Španjolski građanski rat kao sukob fašista i komunista⁵⁵⁰, HSS je slao poruku da je on snaga stabilnosti koja će onemogućiti revoluciju u bilo kojem smjeru. Imbro Štivić pisao je u *Seljačkom domu* kako revolucionarno stanje u Španjolskoj pokazuje da Hrvati trebaju biti zahvalni što su braća Radići geslom „'Vjera u Boga i seljačka sloga!' osvijestili i organizirali narod tako, da je on sposoban boriti se za slobodu i pravicu bez revolucije.“⁵⁵¹

Hrvatski seljački pokret daje stabilnost, omogućuje konzervativni poredak u vremenu teških društvenih previranja, tumačilo je vodstvo HSS-a. Hrvatsko seljački pokret daje

⁵⁴⁷ Db, „Statistika u Zagreb: Stranci u našoj privredi“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 12. 1936., 13.

⁵⁴⁸ Schöpflin 1990, 76-77.

⁵⁴⁹ Vidi: Pavlaković 2007, 238.

⁵⁵⁰ Vidi: „Političke i kulturne vijesti“, *Seljački dom* (Zagreb), 18. 4. 1937., 6-8.

⁵⁵¹ Imbro Štivić, „Što nas uči španjolska revolucija?“, *Seljački dom* (Zagreb), 10. 12. 1936., 3.

„originalan, domaći, hrvatski program, za uređenje vlastitog doma“ čime je hrvatski narod spašen „od sumnjivog eksperimentiranja sa tuđim uzorima“, piše Murgić. No, to je bitno upravo iz konzervativnih razloga. „To je danas u doba *kaosa* (istaknuo autor, op.a.) i kraha raznih ljevičarskih i desničarskih pokreta i ideologija u tuđini za nas Hrvate od neprocjenjive važnosti, jer naša je ideologija Hrvatskog seljačkog pokreta nikla u našem hrvatskom domu, ona je izraz naših potreba, dah naše hrvatske zemlje“, zaključio je Murgić.⁵⁵² Ukratko – stabilnost i poredak nasuprot revolucijama. Maček se očito smatrao stabilizirajućom očinskom konzervativnom figurom koja će osigurati da hrvatski narod ne zadesi revolucionarno stanje, bilo u nacionalnoj, bilo u komunističkoj formi. Kasnije će Maček reći:

„Kad su oko nas paradirale crne i smeđe košulje – a u Beogradu i zelene od onog zelenaša Stojadinovića – ja sam se zabrinuo nad sudbinom seljačke Hrvatske: u redovima naše desnice i ljevice, bilo je ljudi, pogotovu mlađeg svijeta, za koje sam bio siguran, da bi posrnuli i navukli košulju! Bog bi ga znao, kakove boje? Postojala je opasnost, da ta neiskusna i zavedena mladež ne postane kvascem ili za desnu, ili za lijevu revoluciju... Nemojmo zaboraviti da revolucije kod malih naroda redovito završavaju katastrofom. Uostalom, nismo li svjedoci i Pavelićeve i Titove 'revolucije'? Zar nismo ništa od njih naučili?“⁵⁵³

Zašto završavaju katastrofom posebno kod „malih naroda“? Zato što, kaže Maček, u malim zemljama se revolucije dižu „uvijek na poticaj i pod pokroviteljstvom jedne ili više velesila“ pa su tako i Pavelićevu i Titovu komunističku revoluciju omogućili strani faktori (osovinski s jedne te saveznički s druge strane).⁵⁵⁴ Maček se savršeno uklapa u opis konzervativca prema engleskom konzervativnom filozofu i političkog teoretičaru Michaelu Oakeshottu. On će reći da konzervativac, između ostalog, preferira „poznato u odnosu na nepoznato“, „isprobano u odnosu na neprokušano“, „činjenicu u odnosu na misterij“, „stvarno u odnosu na moguće“, „ograničeno u odnosu na neograničeno“, „blisko u odnosu na daleko“, „dovoljno u odnosu na preobilno“, „prikladno u odnosu na savršeno“.⁵⁵⁵

U raspravi o konzervativizmu Mačekova HSS-a, neizbježno se dotaknuti stava stranke prema religiji općenito i Katoličkoj crkvi. Ranije je rečeno kako konzervativci, prema Freedenu, vjeruju u „izvanljudsko podrijetlo društvenog poretka“. Poznato je da je Stjepan Radić znao imati

⁵⁵² Murgić 1936, 36.

⁵⁵³ Žigrović 1986, 284-285.

⁵⁵⁴ Žigrović 1986, 284-285.

⁵⁵⁵ Oakeshott 1962, 169.

oštre tirade protiv visokog klera, iako je imao pozitivan stav o utjecaju religije na društvo.⁵⁵⁶ Štoviše, u Ustavu neutralne Hrvatske seljačke republike jasno je izraženo: „Vjera je temelj moralnoj kulturi. Vjera u obće, a kršćanski nauk napose je temelj poštenoga odgoja“.⁵⁵⁷ Religiju generalno HSS hvali i ističe kao nužan preduvjet društvenog reda i moralnog postupanja. U eseju *Bit hrvatskog seljačkog pokreta* Maček lamentira nad činjenicom da je nakon Francuske Revolucije „izgubila religija moć da stvori duševni mir i nutarnje zadovoljstvo“, dok se ljudi više ne „ravnaju prema tome, što se može, a što se ne može učiniti bez povrede pozitivnih (postojećih zakona) ili u najmanju ruku konvencionalnog morala“. Bez organskog poretka (Maček ne koristi taj termin) i morala utemeljenog u religiji „nastala je borba sviju protiv svima, u kojoj jači bez smilovanja uništavaju i izrabljuju slabije“, odnosno seljake.⁵⁵⁸ Maček će napisati da seljaci „žive na svojoj zemlji i pod vedrim nebom, bliži Bogu i prirodi, i pod vječnim dojmom mističnoga svemira“ zbog čega „u neprekidnoj religioznosti i osjećaju ovisnosti pojedinaca od Boga i Prirode“.⁵⁵⁹

U emigraciji Maček će napisati da je izvor „svemu Zlu jedino materijalizam, u širem smislu, ateizam“.⁵⁶⁰ Maček uzrok komunizmu nije vidio, što bi bilo karakteristično za materijalističku kritiku, u neimaštini, nejednakosti ili sličnom. Naprotiv, po Mačeku „razlog širenja komunizma je u težnji mladeži da se oslobodi moralnih zakona“. Komunističku mladež su uglavnom činila djeca bogatih roditelja, dok su mlađi komunistički inteligenti „redovito bili ljudi s pristojnim dohotkom“, smatrao je Maček.⁵⁶¹ Koristio je Maček često i retoriku utemeljenu u religijskoj simbolici. Povodom Božića 1929. Maček će poručiti da je „svaka pravedna misao od Boga, a svako nasilje od vraga!“.⁵⁶² Maček je, prema više izvora, bio religiozna osoba.⁵⁶³ Prema njegovu svjedočenju od majke je primio „duboki religiozni odgoj“ zbog čega je prvotno

⁵⁵⁶ Biondich 2000, 80-82, 85-86. Stjepan Radić bio je religiozna osoba i praktični vjernik. Vidi: Hrvoje Matijević, „Zahvalimo Bogu koji nam ga je dal“, *Glas koncila* (Zagreb), 8. 5. 1988., 7.

⁵⁵⁷ Cipek 2001, 235.

⁵⁵⁸ Maček 1937a, 8-9.

⁵⁵⁹ Maček 1937a, 9-10.

⁵⁶⁰ Žigrović 1986, 271-272.

⁵⁶¹ Maček 2003, 238. U intervjuu Bogdanu Radici prihvaćanje komunističke doktrine povezat će s težnjom „za nečim novim i tuđim. Postoji moda ne samo u odijevanju i ponašanju, nego i u mišljenju ljudi“. Vidi: Radica 1984, 502.

⁵⁶² Glojnarić 1936, 123.

⁵⁶³ Potvrđuju to Mačekova posljednja supruga Josipa, sin Andrej, svećenik Anto Livajušić koji je održao govor na Mačekovu sprovodu, Karlo Mirth i Mačekov tajnik Branko Pešelj. Vidi: I. Bralić, „Stepinac je rekao morate se spasiti“, *Večernji list* (Zagreb), 19. 12. 1994., 5; Maček i Škrabe 1999, 47, 165-167; Karlo Mirth, „Prva i posljednja slika dra Mačeka – iz sjećanja i washingtonskih razgovora“, *Hrvatska revija* (Buenos Aires), 1964., br. 4: 395; Mirko Galić, „Tko je oklevetao Radića“, *Start* (Zagreb), 20. 1. 1990., 75.

namjeravao studirati teologiju.⁵⁶⁴ Međutim, nije živio u crkvenom braku⁵⁶⁵ što mu je zamjerao zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac.⁵⁶⁶

Protuklerikalizam Stjepana Radića imao je utemeljene u činjenicu da je crkvena hijerarhija bila protivna političkim nastojanjima njegove stranke i za vrijeme Austro-Ugarske⁵⁶⁷ i u dvadesetima putem Hrvatske pučke stranke.⁵⁶⁸ Maček je svoj stav detaljno o toj problematici izrazio člankom „Ni klerikalizam ni bezvjerstvo“. Izražava u njemu Maček ideju da pod hrvatski seljački pokret ne mogu spadati ni oni koji šire ateizam, ali istodobno ni svećenici koji nastoje biti politički vođe:

„Hrvatsko seljaštvo vjeruje u Boga i ostaje vjerno vjeri svojih otaca, bez obzira bila ta vjera katolička ili nekatolička, kršćanska ili muslimanska. Razlika u vjeri ne može nas dijeliti, jer je Bog jedan i jedini, a samo živa vjera u Njega, vječni izvor dobra i pravednosti, može ljudima biti putokazom za mir na zemlji. Svećenike, koji to zaslužuju, narod poštuje i sluša, kad slušaju riječ Božju. Politiku pak svoju voditi će hrvatski narod sam. Pravi narodni svećenici neće se nametati za vođe, nego će poći i u politici sa svojim narodom. Koji toga neće, neka budu uvjereni, da će narod ići svojim putem bez njih, pa i protiv njih. A ovima koji nemaju vjere pa misle, da je potrebno i da mogu na tu, u ostalom zastarjelu modu bezvjerstva prevađati i hrvatsko seljaštvo, poručujem, neka taj častni posao rade izvan Hrvatske seljačke stranke i izvan hrvatskog seljačkog pokreta“.⁵⁶⁹

Termin „narodni svećenik“ čest je u promidžbi HSS-a. Riječ je zapravo o svećenicima koji podržavaju politiku hrvatskog seljačkog pokreta i ne dovode u pitanje političko vodstvo HSS-a. Hrvati nisu „klerikalan narod“, već katolički narod, istaknuo je Maček. Stoga svećenstvo ne treba politički voditi hrvatski narod. Dok HSS treba voditi političku borbu svećenstvo, prema Mačeku, „mora u narodnom životu biti učiteljem naroda, da se posveti njegovim duhovnim potrebama i vjersko-uzgojnom radu“. Takvu formulu, držao je Maček, zagovara i sama crkva.⁵⁷⁰

⁵⁶⁴ Maček 2003, 31.

⁵⁶⁵ Mačeka je prva žena Paula Grumešić ostavila dok je on kao bio na bojištu za vrijeme Provg svjetskog rata. Maček je 1924. sklopio civilni brak s Marijom (r. Jurak). Marija je umrla 1927., a s njenom sestrom Josipom vjenčao se civilno 1934. S Josipom se crkveno vjenčao nakon smrti prve žene 1951. Maček i Škrabe 1999, 15-16.

⁵⁶⁶ Maček i Škrabe 1999, 40-41. Papinski nuncij Ettore Felice rekao je poslaniku SAD-a da mu je „neugodno imati službene odnose“ s Mačekom i Šubašićem jer su oboje razvedeni. Pešelj 1970, 50. Prema Vladimiru Košaku „veza“ stranke s Kaptolom bio je Josip Torbar, rodom iz Krašića kao i blaženik. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 27-28.

⁵⁶⁷ Maček 2003, 44-45.

⁵⁶⁸ J. Jareb 1995a, 26.

⁵⁶⁹ Vladko Maček, „Ni klerikalizam ni bezvjerstvo“, *Seljački dom* (Zagreb), 4. 3. 1937., 1. Kao plod tiskarske greške napisano je na naslovnici da je spomenuti deseti broj *Seljačkog doma* 1937., objavljen 4. veljače.

⁵⁷⁰ Glojnarić 1936, 243-244.

Kod Mačekova HSS-a nije izražena kritika svećenstva, što je povezano sigurno s time što je HSS u većoj mjeri postao hrvatski nacionalni pokret.⁵⁷¹ Više ne postoji kritika visokog klera. Dapače, brojne hrvatske biskupe hvali se zbog podrške HSS-u. U Mačekovoj eri HSS nije u sukobu s crkvenom hijerarhijom za razliku od Radićeva HSS-a.⁵⁷² Katolički episkopat podržavao je političku borbu koju je predvodio HSS-a, a sam Alojzije Stepinac je javno 1938. rekao da je glasao za Mačekovu listu nakon što je režim pustio u javnost lažnu vijest da je zagrebački nadbiskup glasao za Stojadinovićevu listu.⁵⁷³ Iako je Stepinac imao rezerve prema HSS-u⁵⁷⁴, više je puta svojom nazočnošću izrazio podršku politici HSS-a dok je on neprijeporno bio nacionalni pokret. Prilikom proslave 30-godišnjice na funkciji sarajevskog nadbiskupa Ivana Šarića u Sarajevu u ožujku 1938., Stepinac je, prema *Hrvatskom dnevniku*, „odlučno naglasio, da se varaju svi oni, koji su računali na razdor među Hrvatima. Naglasio je, da je hrvatsko svećenstvo jedinstveno i politički sa svojim narodom pod vodstvom dra Mačka“.⁵⁷⁵ Sudjelovao je Stepinac 1939. i na velikoj proslavi rođendana Vladka Mačeka u Zagrebu, a tom je prigodom služio misu.⁵⁷⁶

Ipak, čini se da je HSS-u najbliži od hrvatskih biskupa bio vrhbosanski nadbiskup Ivan Šarić. Šarić je 19. ožujka 1936. na proslavi Hrvatskog kulturnog društva Napredak poručio kako

⁵⁷¹ Benigar 1993, 197.

⁵⁷² Na ovome je mjestu za potrebe poglavlja samo skicirana glavna linija HSS-a. Dijelovi stranke nastavili su gajiti protuklerikalnu retoriku braće Radića što će se očitovati i u polemikama s katoličkim tiskom, dok su drugi dijelovi kroz neke inicijative nastojali fuzionirati Hrvatski katolički pokret sa HSS-om. Više o tome u petom poglavlju o suprotstavljenim tendencijama unutar HSS-a. Valja napomenuti da je kritika Katoličke crkve prisutna kod nekih autora povezanih s HSS-a, utemeljena upravo u nacionalističkom aspektu ideologije HSS-a. Primjerice, Tomašić kritizira svećenstvo jer je navodno bilo oslonac Beča, protivilo se Zrinsko-frankopanskoj uroti i sl. Također, univerzalna je Katolička crkva ponekad u svojim (geo)političkim nastojanjima bila suprotstavljena partikularnim hrvatskim interesima, smatrao je Tomašić. On je zaključio da je nacionalizam „lokalni pokret“, a katolicizam „univerzalni pokret“. Katoličanstvo je po Tomašiću „samo jedan od mnogih elemenata hrvatske narodne kulture“ pa bi „izjednačiti katolicizam sa hrvatstvom značilo (..) staviti hrvatstvo u službu univerzalnih težnja katoličke crkve“. Tomašić 2013, 144-157, 232.

⁵⁷³ Krišto 2004, 224.

⁵⁷⁴ Poslijeratni osvrti istaknutih HSS-ovaca na nadbiskupa Stepinca predstavljaju određenu distorziju od realnosti odnosa između Kaptola i HSS-a u drugoj polovici 30-ih. Naime, Stepinac je kao žrtva komunističke represije u hrvatskim emigrantskim krugovima postao najveći simbol hrvatskog otpora komunizmu i vjerojatno jedini neprijeporni heroj za sve emigrantske skupine. Maček je povodom smrti Stepinca napisao: „Smrcu hrvatskog metropolite izgubila je ne samo katolička Crkva svog, možda, u ovo vrijeme najvrednijeg među biskupima, nego je i hrvatski narod izgubio jednog od najvrednijih sinova. Alojzije Kardinal Stepinac bio je čovjek, koji nije poznao kompromisa, naročito kada se je radilo o obrani prava katoličke Crkve i obrani temeljnih načela, Božanske nauke Isusa Krista“. Vidi. Maček 1980, 306.

⁵⁷⁵ „Veličanstvena proslava 30-godišnjice biskupovanja dra Ivana Šarića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 3. 1938., 3.

⁵⁷⁶ „Ljubav i odanost naroda očitovala se u veličanstvenim manifestacijama svome vodji“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 7. 1939., 1.

odobrava „svaku riječ dra Mačka“ te da „dr Maček govori onako, kako treba da govori i svaki naš svećenik i svaki naš Biskup“.⁵⁷⁷ Za Šarića je Jure Šutej, koji je govorio u ime „dra Mačka i svih Hrvata“, kazao da je „pravi narodni biskup, koji je bliz narodu“ te je poručio da se „u njegov primjer trebaju ugledati i svi oni biskupi, koji hoće da ih narod voli i da budu bliski narodu“.⁵⁷⁸

Obilježavanje jubileja Šarićeva biskupovanja pokazalo je, pisao je *Hrvatski dnevnik*, „kako je moguć potpuni sklad između političkog i crkvenog vodstva hrvatskog naroda“. Proslavi su prisustvovali osim Stepinca i križevački vladika Dionizije Njaradi i dubrovački biskup Josip Marija Carević. Oni su zajedno sa Šarićem poslali Mačeku sljedeći brzojav: „S velike i značajne proslave jubileja hrvatskog biskupa dra Ivana Šarića, pozdravljamo Tebe, vodjo, i kličemo Ti: Da Te Bog živi ad multos annos! Živio!“.⁵⁷⁹ Šarić je veličan u tisku HSS-a kao biskup koji je „stopostotno narodan i nacionalan“.⁵⁸⁰ Čini se da je pogotovo pogotovo u Bosni i Hercegovini dolazila do izražaja podrška svećenstva politici HSS-a.⁵⁸¹ Kada je Smiljan Čekada posvećen za pomoćnog biskupa vrhbosanskog u kolovozu 1938., napisao je *Hrvatski dnevnik* da Čekada „predano“ služi i Bogu i hrvatskom narodu.⁵⁸²

I drugi hrvatski biskupi sudjelovali su u političkim aktivnostima HSS-a. Šibenski biskup Jeronim Mileta posvetio je zastave organizacija HSS-a na skupu u Šibeniku 4. srpnja 1938. pred 30 tisuća ljudi. *Seljački dom* pohvalio je Miletu, istaknuvši pritom kao uzorne biskupe i Ivana Šarića te kotorskog biskupa Pavla Butorca – „dobar nadpastir danas ravna sa našim crkvenim stvarima u Boki Kotorskoj“. Njih trojica su pokazali, zaključio je *Seljački dom*, „da je Bog tamo, gdje je i narod, a gdje je narod i Bog, tu moraju biti i njegovi biskupi“. Mileta je pak narodu dao „Božji blagoslov“, dok je njegov čin predstavljao „pravi Konkordat naroda i crkve“. Košutić je, očito potaknut Miletinim činom, u Šibeniku poručio: „Svi hrvatski staleži su danas u jednoj političkoj

⁵⁷⁷ Ivan Šarić, „Katoličko svećenstvo je uz svoga Vođu jedinstveno sa hrvatskim narodom“, *Evolucija* (Zagreb), veljača-ožujak 1936., 70-71.

⁵⁷⁸ „Veličanstvena proslava 30-godišnjice biskupovanja dra Ivana Šarića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 3. 1938., 3.

⁵⁷⁹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 6. 1938., 3.

⁵⁸⁰ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 5. 1938., 3.

⁵⁸¹ Primjerice, zajedno s članovima HSS-a na jednom skupu u veljači 1933. u Bosanskoj Posavini sudjelovao je i, tada župnik iz Vidovica kod Brčkog, Dragutin Kamber. Vidi: Išek 1991, 72. Na skupštini „bivše HSS“ u Derventi u rujnu 1936. sudjelovali su, uz prvake HSS-a i Muslimanske organizacije HSS-a Kamber, tada župnik u Doboju, i Smiljan Čekada, župnik iz Bosanskog Broda. „Manifestacija hrvatske svijesti u Derventi“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 9. 1936., 4.

⁵⁸² M.M. „Dr. Smiljan Čekada bit će u nedjelju p osvećen za biskupa“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 8. 1939., 3.

fronti, koja se zove HSS".⁵⁸³ U uvodniku *Hrvatskog dnevnika* nakon skupa u Šibeniku navedeno je da su vjera i Katolička Crkva stvorili hrvatskom narodu „visok ugled“ i „mjesto u zajednici prosvjećenih naroda Europe i svijeta“.⁵⁸⁴

U predizbornu kampanju HSS-a za ključne izbore uskoro se na sličan način uključio i hvarski biskup Miho Pušić. On je na skupu u Supetru na Braču posvetio zastave organizacija HSS-a. Pušić je kazao da želja za posvetom zastava – koju je uputio brački narodni zastupnik Ivan Petar Mladineo – „jasno očituje vaše duboko vjersko osvjedočenje, kojim je vaša duša zadahnuta, a koje vas između ostaloga uči, da nijedan posao, pa ni ovaj veliki posao za slobodni razvitak našega hrvatskoga naroda ne može imati stalnoga uspjeha bez Božjeg blagoslova“. U svom je govoru Pušić istaknuo i kako „Katolička Crkva opravdava i blagoslivlje pravi nacijonalizam, koji traži svoje narodne zahtjeve, kako je to slučaj kod nas“, ali zato osuđuje „pretjerani nacijonalizam, rasni nacionalizam, rasizam, kojega je i nedavno u dvije prigode osudio i sadanji Papa“. Ivan Pernar je pak u svom govoru istaknuo kako skupština u Supetru pokazuje da se trebaju nadopunjavati svjetovne i duhovne vlasti. „Hrvatska seljačka stranka daje čast Bogu i pruža crkvi najdjelotvorniju suradnju i zaštitu. Hrvatski narod, okupljen u Hrvatskoj seljačkoj stranci, budno pazi, da ne bude porušena ni vjera u Boga ni seljačka sloga“, zaključio je Pernar svoj govor.⁵⁸⁵ *Hrvatski dnevnik* ubrzo je pohvalio Pušićevu afirmaciju nacionalizma i kritiku rasizma, poručivši da se rasizam „ne može opravdati niti sa znanstvenog niti s kojeg drugog stanovišta“ te da se „nacionalna politika može uspješno voditi i bez rasističkih teorija“.⁵⁸⁶ Nešto manje od dva mjeseca kasnije i krčki biskup Josip Srebrnić posvetit će zastave 32 organizacije HSS-a u gradu Krku.⁵⁸⁷

Katolički redovi naravno nisu bili monolitni, kao ni HSS-ovi. Dvije su stvari smetale pojedinim katoličkim intelektualcima kod HSS-a. Prvo je teorija o autohtonoj kulturi Antuna Radića koju su nastavili razvijati primarno Rudolf Herceg i Ivo Šarinić u tridesetima. Sporna je ona jer u podtekstu – iako nikada eksplicitno rečeno – ima tezu o kršćanstvu kao „stranoj“ (romanskoj) ideologiji nametnutoj navodnom hrvatskom autohtonom razmišljanju utemeljenom u prekršćanskim slavenskim vrijednostima.⁵⁸⁸

⁵⁸³ „Veličanstvena skupština HSS u Šibeniku“, *Seljački dom* (Zagreb), 7. 7. 1938., 1-2.

⁵⁸⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 7. 1938., 3.

⁵⁸⁵ „Hrvatsko narodno slavlje na Braču“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 9. 1938., 3.

⁵⁸⁶ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 9. 1938., 3.

⁵⁸⁷ „Biskup dr Srebrnić posvetio je zastave HSS na Krku“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 11. 1938., 5.

⁵⁸⁸ Kljaić 2017, 68-70.

Međutim, uvijek su HSS-ovi autori isticali vjeru kao temelj morala i društvenog poretka. Konstantin Rimarić-Volinski, protukomunistički emigrant rodom iz Ukrajine, koji je 1923. prešao na grkokatoličku vjeru s pravoslavlja, ukazao je na spomenutu ambivalentnost u prikazu Šarinićeve knjige za katolički mjesečnik *Hrvatsku prosvjetu*. Primijetio je kao pozitivnu stvar Rimarić Volinski da Šarinić navodi: „Vjera je temelj moralnoj kulturi. Vjera uopće, a kršćanski nauk napose temelj je poštenog odgoja“. Međutim, problem on vidi u odbacivanju rimske kulture, što bi moglo poslužiti za antikršćanski sentiment. Rimarić Volinski primijetio je u knjizi „primjetan duh borbe s latinštinom“, dok se „neke osobine rimo-katolicizma (...) smatraju donekle neizvornim, neseljačkim i nenarodnim“. Međutim, naglasio je Rimarić Volinski kako se, usprkos tim primjedbama, „ne bih usudio zauzeti negativan stav prema čitavoj knjizi s ovog razloga“.⁵⁸⁹ Pohvalio je Rimarić Volinski i stav Šarinića prema radništvu za koje predviđa kuće s okućnicom kako bi se održala seljačka kultura i duh nasuprot proleterskom internacionalizmu. Napomenuo je da je takav ideal izražen i u papinskoj enciklici „Quadragesimo anno“.⁵⁹⁰ Pošto je Šarinić postavio za temelj hrvatske seljačke kulture dom kojemu se daje „neko transcendentalno znamenovanje“, zaključuje Rimarić-Volinski da ne može biti govora o agrarnom socijalizmu kod Šarinića.⁵⁹¹ I za kraj, zaključuje Rimarić-Volinski „naglašavanje bezboštva, materijalističkoga shvaćanja historije, antikatolički pravac“ stoje „u potpunoj kontradikciji s osnovnim načelima 'hrvatskog seljačkog pokreta' pa čak i toliko koliko se ova očituju iz Šarinićeve knjige“.⁵⁹²

S druge strane, meta, pogotovo katoličkog dnevnika *Hrvatska straža*, bili su pojedinci skloni ili tolerantni prema ljevici poput Rudolfa Bićanića, nove pridošlice u stranku s jugoslavensko nacionalističkom prošlošću.⁵⁹³ Tisak HSS-a je uvijek odbacivao tumačenja da stranka ne radi dovoljno na suzbijanju komunizma. Narodni zastupnik iz Jastrebarskog Franjo Novosel poručio je da su seljaci „najjača i najbolja vojska protiv komunizma“, dok između svećenika i HSS-a postoji sklad „tamo gdje su svećenici pravi narodni ljudi“.⁵⁹⁴

⁵⁸⁹ Konstantin Rimarić-Volinski, „O ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta“, *Hrvatska prosvjeta* (Zagreb), rujan 1936., 244.

⁵⁹⁰ Konstantin Rimarić-Volinski, „O ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta“, *Hrvatska prosvjeta* (Zagreb), rujan 1936., 242.

⁵⁹¹ Konstantin Rimarić-Volinski, „O ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta“, *Hrvatska prosvjeta* (Zagreb), rujan 1936., 240.

⁵⁹² Konstantin Rimarić-Volinski, „O ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta“, *Hrvatska prosvjeta* (Zagreb), rujan 1936., 245.

⁵⁹³ „Rudolf Bićanić odgovara 'Hrvatskoj straži'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 1. 1938., 5.

⁵⁹⁴ Franjo Novosel, „Hrvatsko seljačstvo ima svoj cilj i svoj put“, *Seljački dom* (Zagreb), 6. 5. 1937., 1.

Polemike se primarno vode s pojedinim katoličkim organizacijama i pojedincima, ali nikada s episkopatom. Do Banovine Hrvatske se u tom kontekstu mogu izdvojiti sporadične polemike s dnevnikom *Hrvatska straža*. *Hrvatski dnevnik* je *Hrvatsku stražu*, koja je podržavala nacionaliste pod vodstvom generala Francisca Franca u Španjolskom građanskom ratu, kritizirao zbog takvog stava iz neutralne perspektive jer „hrvatski narod nema nikakve potrebe, da u ovim časovima vodi kulturnu borbu“ zbog čega „izbjegava potezanje sviju pitanja, koja bi mogla izazvati nepotrebne sporove“.⁵⁹⁵ *Hrvatski dnevnik* prigovarao je *Hrvatskoj straži* da izlazi iz prostora u kojem bi trebala djelovati Katolička akcija te ih je pozvao da se ugledaju na djelovanje biskupa Šarića.⁵⁹⁶ Sarajevski *Katolički tjednik* blizak nadbiskupu Šariću ograđivao se od kritika na račun pojedinih teoretičara HSS-a. „Ne smijemo biti odviše skeptični ni prema teorijama seljačke države, pa makar pokoji njezin teoretičar otišao i predaleko“, zaključio je sarajevski list, što je pohvalio *Hrvatski dnevnik*.⁵⁹⁷ *Katolički tjednik* je i kritizirao *Hrvatsku stražu* da nastupa iz perspektive ekskluzivnog tumača stava katolika.⁵⁹⁸

2. Hrvatsko pitanje (ni)je riješeno

„Naš je predsjednik rekao ovo: Hrvatska će biti donle, dokle je narod hoće. Nije dovoljno, da se predstavnici naroda zauzmu, gdje će granica ići, ovdje ili ondje, nego je potrebno, da i narod dotičnih krajeva bude za to. Ne smatrajte ni jednu današnju granicu banovine Hrvatske definitivnom. I tko god misli, da bi njegov kraj trebao pripasti Hrvatskoj, treba raditi u tome pravcu, a nije dovoljno, da to samo traži hrvatsko narodno vodstvo. Dosadašnjim sporazumom učinjeno je mnogo, ali mi smo još vrlo daleko od toga, da smo postigli sve ono, što je naš cilj. Nikakvi paragrafi, nikakvo utanačenje ne može stajati narodu na putu da nastavi borbu s ciljem da bude potpuno svoj gospodar na svome“.⁵⁹⁹

Juraj Krnjević, 1940.

Nakon dugotrajnih pregovora 26. kolovoza 1939. sklopljen je Sporazum Cvetković-Maček između predsjednika jugoslavenske vlade Dragiše Cvetkovića i predsjednika Hrvatske seljačke stranke Vladko Maček. Sporazum je bio, kao vjerojatno i svaki sporazum, plod kompromisa. HSS

⁵⁹⁵ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 9. 1936., 5.

⁵⁹⁶ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 9. 1936., 5.

⁵⁹⁷ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 3. 1938., 5.

⁵⁹⁸ „Katolička fronta“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 1. 1938., 5.

⁵⁹⁹ „Mir, narodna i teritorijalna cjelovitost, socijalno uređenje zemlje“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 9. 1940., 5.

nije ostvario niti maksimum ovlasti koje su tražili za hrvatsku jedinicu u tridesetima niti teritorij.⁶⁰⁰

Čini se da je na požurivanje sklapanja Sporazuma utjecala svijest vodstva HSSa da će uskoro izbiti Drugi svjetski rat. Tu pretpostavku potvrđuje više izvora. U poslijeratnom iskazu jugoslavenskim komunističkim vlastima Bariša Smoljan rekao je kako su pregovori završili „iznenadnim sporazumom pri čemu je bilo odlučno Krnjevićevo pismo iz Ženeve u kojemu je javio dr. Mačeku da se je vratio iz Londona gdje je dobio informacije, da rat neposredno predstoji. To pismo uticalo je na Mačkovu odluku da sklopi sporazum...“. Razlog je, prema Smoljanu taj, što je Maček „želio da HSS u momentu izbijanja ratnog sukoba bude učesnik na vlasti, kako bi izbjegao represalije, koje su se mogle očekivati prama (sic) opoziciji sa strane vlade“. ⁶⁰¹ Smoljan smatra da je HSS nastojao ostvariti hrvatsku banovinu „na principu konfederativne jedinice unutar Jugoslavije“, ali se vodstvo „zadovoljilo jednim dijelom svojih traženja“ zbog spomenutih okolnosti.⁶⁰² Smoljanov iskaz dan je komunističkim vlastima pa bi ga se, da je to jedini argument u prilog spomenutoj tezi, trebalo promatrati s dozom skepse. Međutim, slično navodi i Vladko Maček u svojim memoarima. On piše kako je početkom kolovoza „izgledalo da i ovaj put nećemo doći ni do kakvih pozitivnih rezultata“ te da je bio „gotovo neminovan“ prekid pregovora. Međutim, Maček navodi da je tada dobio od Krnjevića izvještaj iz kojega je zaključio da će uskoro izbiti Drugi svjetski rat. Maček za razliku od Smoljana koji navodi kao razlog sklapanja sporazuma očekivane represalije, već da je nastojao „prije nego bukne rat zatrpiti jaz između Hrvata i Srba, jer sam predviđao da će u slučaju rata i Hrvati i Srbi strahovito stradati, što se žalibože kasnije usprkos svim mojim nastojanjima i dogodilo“. Takav iskaz ima barem donekle obilježja naknadne pameti i ne treba ga uzeti zdravo za gotovo. Naime, Maček je u trenutku pisanja knjige ipak aktivna politička ličnost koja se zapadnoj, primarno američkoj, javnosti nastoji predstaviti kao alternativa postojećim komunističkim vlastima. U tom je smislu Maček bio uvijek

⁶⁰⁰ Valja pritom napomenuti da je teritorijalno rješenje određeni plod kompromisa. Početna pozicija Beograda je Bila Hrvatskoj Savska i Primorska Banovina, što bi značilo da bi izvan granica Banovine Hrvatske ostao Dubrovnik. Vidi: Konstantinović 1998, 13.

⁶⁰¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301060 Bariša Smoljan, Saslušanje Bariše Smoljana 26. 8. 1949., 59.

⁶⁰² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301060 Bariša Smoljan, Saslušanje Bariše Smoljana 30. 8. 1949., 61. To je neizravno potvrdio i Maček na sjednici političkog komiteta ministarstva u ožujku 1940., na kojoj su prisustvovali uz Mačeka i Cvetkovića, ministri Božidar Maksimović, Lazar Marković, Milan Gavrilović i Mihailo Konstantinović. Maček je na sjednici kazao: „Bilo je suprotnosti. Ja sam kazao. U čem smo se složili to provedimo, a ostalo ostavimo za kasnije. Zašto sam to činio? Jer mi je Krnjević rekao da je rat neizbježan. Ja onda baš nisam htio ucjenjivati jer bismo doveli u pogibelj ne samo Jugoslaviju već i hrvatski narod“. Vidi: Konstantinović 1998, 583. Mačekove riječi navedene su ekavicom u spomenutom izvoru.

ambivalentan i u emigraciji te nije bilo jasno je li za samostalnu Hrvatsku ili (kon)federativnu Jugoslaviju. Ostavljao je prostor i za jedno i za drugo tumačenje. Uzimajući u obzir i da je na drugim mjestima Maček očito „modificirao“ stvarnost sukladno stavovima svog vanjsko političkog patrona – umanjio je veze s Italijom, istaknuvši da kontakt nije on inicirao, neistinito je rekao da su „frankovci“ vodili kampanju za apstinenciju na izborima 1938. – imamo razloga biti skeptični prema Mačkovom predosjećaju stradanja Hrvata i Srba. Maček navodi da je zbog svega navedenog sklopljen „privremeni sporazum, koji ćemo usavršiti kasnije, kada bude za to zgodnije vrijeme“.⁶⁰³

Jugoslavija je nakon Sporazuma Cvetković-Maček za HSS postala legitimna državna tvorevina pod uvjetom da postoji hrvatska autonomija koja će okupiti hrvatski korpus i očuvati ga izvan predstojećeg rata u kojemu pojedine revizionističke zemlje imaju aspiracije na hrvatski teritorij. No, odveć su simplifikatorske ocjene da je svrha Mačeka i vodstva HSS-a bilo jačanje Jugoslavije.⁶⁰⁴ Ne postoje dokazi da je HSS ikada imao na umu jačanje Jugoslavije, već je privremeno prihvaćanje Jugoslavije koristio kao sredstvo za jačanje hrvatskog položaja i interesa. Točnije rečeno, samo je jedna strana u Sporazumu vidjela sredstvo za učvršćenje Jugoslavije, iako je i HSS, logično s obzirom na date okvire, znao kamuflirati svoje zahtjeve diskursom o učvršćenju države. Dragiša Cvetković, knez Pavle i dio srbijanske elite okupljen oko njih svakako je Sporazumom Cvetković-Maček mislio učvrstiti Jugoslaviju, dok je suprotstavljeni dio srpske elite držao da je popuštanje Hrvatima uvod u raspad zemlje. Krug oko kneza Pavla i Dragiša Cvetkovića smatrao je da je Banovinom Hrvatskom stabilizirao Jugoslaviju, što je smatrao i London.⁶⁰⁵

HSS osnutkom Banovine Hrvatske ulazi i u strukture vlasti na državnoj razini. U formiranoj vladi na čelu s predsjednikom Dragišom Cvetkovićem, Maček je postao

⁶⁰³ Maček 2003, 190-191.

⁶⁰⁴ Jure Petričević, „Hrvati i Jugoslavija: osvrt na politiku dr. Vladka Mačeka“, *Hrvatska revija* (Buenos Aires) 1956, br. 3: 220. Preciznija je ocjena Milana Blažekovića u intervjuu s Tomislavom Jonjićem (koji zastupa tezu da je HSS sklopio Sporazum Cvetković-Maček kako bi učvrstio Jugoslaviju): „Mislim da je ocjena kako je Banovina Hrvatska bila u funkciji učvršćenja Jugoslavije preoštra i neprecizna. Uspostava Banovine Hrvatske bila je u funkciji nerušenja Jugoslavije. Ona je bila logičan plod Mačkovke politike, koja je bila vrlo koherentna. On je bio miroljubiv, nesklon ikakvim prevratima i odlučan bezuvjetno se naslanjati na zapadne demokracije. Oslonac na Francusku i Veliku Britaniju mogao je značiti samo jedno – opstanak Jugoslavije“. Vidi: Jonjić 1997b, 8.

⁶⁰⁵ Boban 1974, sv. 2, 124. London je utjecao na sklapanje sporazuma. Britanski konzul u Zagrebu Rapp utjecao je na hrvatske predstavnike da budu skloniji kompromisu u pogledu svojih zahtjeva („exercised a moderating influence on the Croats“). TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 9.

potpredsjednik, Jure Šutej postao je ministar financija, Ivan Andres ministar industrije i trgovine, Josip Torbar ministar pošta, telegrafa i telefona, a Bariša Smoljan ministar bez portfelja. Funkcije u državnoj vlasti ne preuzimaju dva Mačekova najbliža politička suradnika – Juraj Krnjević i August Košutić. Krnjević će doduše sredinom 1940., kao i Ivan Pernar, biti imenovan senatorom, ali Senat državnog parlamenta nije se sastajao. Uz navedene u Hrvatskoj ostaje i prof. Ljudevit Tomašić koji uz Krnjevića provodi HSS-ovu kadrovsku križaljku. Banom je, na traženje kneza Pavla, imenovan dr. Ivan Šubašić, a ne potpredsjednik HSS-a i zet Stjepana Radića August Košutić kako je to želio Maček.⁶⁰⁶ Šubašić, bivši solunski dobrovoljac, bio je jedno vrijeme svojevrсни kurir između Mačeka u zatvoru i krune.⁶⁰⁷

HSS koji je razmatrao oružanu pobunu s ciljem rušenja te države sada je postao dio struktura te iste države. Hrvatska seljačka zaštita koja je bila u sferi ilegalnosti kasnije će biti legalizirana, dok su ranije izricane zatvorske kazne zbog pripadnosti HSZ-u.⁶⁰⁸ Dio vlasti u državi postaje stranka koja je bila izravna žrtva režimske opresije. Vođa stranke Stjepan Radić i drugi stranački prvaci ubijeni su u Narodnoj skupštini 1928., potpredsjednik Josip Predavec ubijen je 1933., dok je 1936. ubijen narodni zastupnik HSS-a Karlo Brkljačić. Ivan Pernar ranjen je u Narodnoj skupštini 1928., dok je potpredsjednika Augusta Košutića teško ranio žandar na skupu u Kaštel starom.⁶⁰⁹ Jakov Jelašić umro je 1937. vjerojatno od posljedica mučenja u zatvoru.⁶¹⁰ Brojni drugi članovi stranke i vodstva, uključujući Mačeka, služili su zatvorske kazne. Glavni tajnik Krnjević proveo je u emigraciji deset godina, a vlast ga je tada tretirala kao državnog neprijatelja.⁶¹¹ Represivni aparat je pak ubio brojne pristaše i članove HSS-a. Istaknuti članovi

⁶⁰⁶ Da je imenovanje Košutića trebalo biti „gotova stvar“, potvrđuje i činjenica da je britanski tjednik *The Economist* izvijestio kako bi položaj bana trebao preuzeti August Košutić. Vidi: „Jugoslavia, Federal but United“, *Economist* (London), 2. 9. 1939., 445.

⁶⁰⁷ O Šubašiću više u petom poglavlju.

⁶⁰⁸ Vidi slučaj vodnika HSZ-a Ivana Šimunića iz Bibinja koji je uhićen zbog šverca i rasturanja ustaških letaka. Njega je okružni sud u Šibeniku oslobodio u travnju 1938. krivnje po pitanju letaka, ali je osuđen kao član ilegalne Hrvatske seljačke zaštite. HR-DAZD-222. Kotarski sud u Biogradu, Kps 1938 341/449, kut. 892.

⁶⁰⁹ Košutića je u Kaštel Starom 1924. žandar Jovo Gnjatović udario kundakom po glavi i skoro ubio, nakon čega je Košutić ubrzo zatvoren „makar mu je rana bila još otvorena“. Vidi: Herceg 1928, 144.

⁶¹⁰ Vladimir Košak kazao je UDB-i da je Jelašić „toliko zlostavljan“ u tamnicama da je dobio srčane probleme. Prema Eugenu Kvaterniku Jelašić je „bestijalno“ mučen u zatvoru. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 35; Kvaternik 1995, 209. Tada istaknuti član HSS-a, koji će za vrijeme Banovine Hrvatske biti uz ustaše, Vinko Begić također je mučen od jugoslavenskih vlasti. Vidi: „Dva mučenika“, *Croatia* (Ženeva), 1. 4. 1934., 4;

⁶¹¹ Uprava policije u Zagrebu dostavila je 24. rujna 1935. „dokazne materijale o krivičnim dijelima Jurja Krnjevića“ (202/1935) Savskoj Banovini. U njima se navodi: „Krnjević dr. Juraj podržava veze u inostranstvu sa vodjama emigranata-terorista dr. Pavelićem Antom, Perčevićem Ivanom, bivšim a.u.

HSS-a govorili su diplomatskim predstavnicima drugih država da se Hrvati neće boriti za Jugoslaviju.⁶¹²

HSS je ranije tretirao Hrvatsku u Jugoslaviji kao okupirani teritorij. U borbi protiv takvog stanja HSS je slavio sve hrvatske žrtve, što je u prethodnom poglavlju pokazano. Međutim 1939. nastaje apsolutni rez. HSS smatra da je sada Jugoslavija postala prihvatljivom, a drugi krak hrvatskog nacionalizma protivi se HSS-ovom privremenom reformizmu. Umjesto imperijalne srbijanske tvorevine, Sporazumom Cvetković-Maček Jugoslavija postaje legitimna tvorevina jer Hrvati imaju svoj udio u vlasti i, kako je to rekao vođa Slobodne Irske Michael Collins, a vjerojatno bi potpisali istaknuti članovi HSS-a, „slobodu da ostvare slobodu“ (the freedom to achieve freedom). Vodstvo HSS-a našlo se pred problemom kako objasniti članstvu da je država koja je više-manje smatrana nelegitimnom sada postala državna zajednica u kojoj HSS obnaša najviše dužnosti. Sada je odjednom Jugoslavija od države sa srpskom dominacijom u kojoj je bio potlačen hrvatski narod postala prihvatljiva državna zajednica. Nakon „dva krvava desetljeća“⁶¹³ kako je napisao Glojnarić, HSS je došao na vlast.

Ocrtana dvojnost dobro se ogleda prilikom dočeka bivših hrvatskih političkih kažnjenika koji su pušteni iz zatvora po amnestiji nakon sklopljenog Sporazuma Cvetković-Maček. Proslavom puštanja političkih zatvorenika od kojih su dobar dio, možda i većina, bili ustaše, HSS je pokazao da je borba protiv jugoslavenkog unitarizma bila opravdana (svi zatočenici bez iznimke dočekani su s laudama), ali je istovremeno takvo stanje okončano sudjelovanjem jedine istinske hrvatske opcije u vlasti. Ukazom o općoj amnestiji⁶¹⁴ 6. rujna 1939., na rođendan kralja Petra II. Karađorđevića, pušteni su na slobodu brojni hrvatski politički zatočenici pa tako i oni osuđeni na smrt ili doživotni zatvor poput ustaša Juce Rukavine i Jerka Sudara.⁶¹⁵ Obustavljen je kazneni postupak i protiv drugih ustaških zatočenika koji će kasnije imati važnu ulogu u NDH –

oficirom, Stjepanom Sarkotićem, bivšim a.u. gjenralom, Gustavom Perčecom, Markom Vujevom, te mnogim stranim istaknutijim ličnostima koje su njima naklonjene kao što su engleski narodni predstavnici Seaton (sic) Watson, Rice Davies, Benjamin Riley i drugovi, koji su po njihovim uputama dolazili u našu državu radi proveravanja prilika u našoj državi, odnosno proganjanja hrvatskog naroda“. HR-HDA-1953-GSID, inv. br. 532.

⁶¹² Boban 1974, sv. 1, 309.

⁶¹³ Glojnarić 1996, 13-24. Maček je 1928. govorio o prethodnih deset godina kao godinama „križnoga puta“ hrvatskog naroda. Vidi: Glojnarić 1936, 105.

⁶¹⁴ Amnestijom nisu obuhvaćeni osuđeni zbog mita, špijunaže za drugu državu i osobe „koje su pobjegle u inozemstvo ili kriju svoje boravište, kako u unutrašnjosti zemlje, tako i u inozemstvu, pa se ni do dana ovog ukaza nisu prijavile oblastima niti se u zemlju vratile, da bi nad njima izvršila kazna“. Vidi: „Ukaz o općoj amnestiji“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 9. 1939., 10.

⁶¹⁵ „Ukaz o općoj amnestiji“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 9. 1939., 10.

zapovjednika Ustaške nadzorne službe (UNS) Drage Jileka, zapovjednika preteče Crne legije Bećira Lokmića i stožernika Ustaškog stožera za Zagreb i okolicu Božidara Kavrana.⁶¹⁶ Naravno, tom prigodom su amnestirani i politički zatvorenici članovi i pristaše HSS-a poput Ivana Bernardića.⁶¹⁷

Amnestija je zasigurno plod Sporazuma Cvetković-Maček i nastojanja HSS-a. *Hrvatski dnevnik* istaknuo je nakon amnestije kako je „velika zahvalnost, koju hrvatski narod duguje ovim ljudima“. Za sve puštene je ustanovio *Hrvatski dnevnik* u uvodniku kako su osuđeni za djela koja su počinili iz „časnih pobuda“, obećavši da više „ne će nitko gubiti glavu radi hrvatske pjesme ili zastave“. Sva su njihova djela, pojasnio je *Hrvatski dnevnik*, opravdana neovisno o sadržaju jer se hrvatski narod morao pobuniti protiv hegemonije Beograda i represije:

„Djela, radi kojih su bili osuđeni, bez obzira na to, jesu li zaista i počinili sve ono, radi čega su osuđeni, bila su izvršena iz časnih pobuda. Bila je to reakcija hrvatskih rodoljuba na sve nepravde, koje su sistematski i u stalno povećavanoj mjeri vršene nad hrvatskim narodom. Ljudi u najboljoj muševnoj dobi, mladići i starci, bili su odvedeni od svoje kuće, od svoje zemlje i od svoje obitelji. Režimi su vjerovali, da će se tako Hrvati stišati i sakriti se u mišjim rupama. Ali su se prevarili. Svaki politički proces značio je novo budjenje hrvatskog naroda na otpor. Daleko od svojih domova, ti su naši politički osuđenici bili stalna opomena, da pritisak nad Hrvatskom i dalje traje, i poziv, da sve svoje narodne snage ujedinito u borbi za slobodu. Naš se uspjeh ne bi mogao ni zamisliti, da nije bilo ljudi, spremnih žrtvovati i svoju osobnu slobodu, pa i sam život za svoju hrvatsku domovinu. Kao pojedinci, oni će se većinom izgubiti u narodnoj cjelini. Nastavit će svoj redoviti posao i možda će se samo rijetko ime zabilježiti u političkim akcijama, kao što je rijetko bilo zabilježeno prije njihove osude. To su većinom neznani junaci, čije je ime prvi put objavljeno u novinama prilikom osude i koje se evo sada po drugi put spominje u amnestiji. Ali to ujedno daje još veće moralno značenje našim žrtvama za slobodu. Protiv podređenog položaja hrvatskog naroda i protiv gaženja njegove narodne slobode ustali su obični seljaci i građani noseći u svojim dušama onaj isti osjećaj, kojim je bilo prodahnuto cijelo hrvatstvo. A ta pobuna nepoznatog hrvatskog čovjeka bila je znak duhovne uzbune cijele Hrvatske. Nije bilo moguće pozatvarati sve Hrvate, ali su oni čitavom svojom dušom bili uz svoje političke žrtve. Pri tome se mislilo samo na jedno: da su ti ljudi radili isključivo iz rodoljubnih pobuda. Motiv njihova djelovanja bio je jedino odlučan. A ti motivi – ljubav prema domovini – tako su plemeniti, da se hrvatski narod duhovno povezao sa svima svojim sinovima, koji u onim vremenima izgubiše i osobnu slobodu“.⁶¹⁸

U podtekstu takvog pisanja je i poruka HSS-a da protiv nove vlasti takvo djelovanje više nije opravdano jer ona brine za hrvatske interese i ne može biti govora o hegemoniji. Ubrzo je u organizaciji HSS-a upriličena svojevrsna ceremonija povodom puštanja zatvorenika. U Lepoglavi

⁶¹⁶ „Ukaz o općoj amnestiji“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 9. 1939., 10. Za biografije spomenutih vidi: *Tko je tko u NDH*, 118, 173, 185.

⁶¹⁷ „Ukaz o općoj amnestiji“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 9. 1939., 10.

⁶¹⁸ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 9. 1939., 5.

su 9. rujna dočekali zatvorenike u ime zagrebačke gradske organizacije HSS-a Slavko Findrik i drugi, a dali su im civilna odijela. Mnoštvo je pozdravilo zatvorenike, a svirala je Lijepa naša. U ime zatvorenika govor je održao upravo Jucu Rukavina, a iz Lepoglave su kažnjenici autobusom krenuli za Zagreb. Prije toga su u selu Mača stali pred spomenikom Stjepana Radića gdje su ih dočekali seljaci na čelu s predsjednikom općinske organizacije HSS-a. Na ulasku u Zagreb, odnosno na mitnici, dočekala ih je Hrvatska građanska zaštita, dok im je u gostionici Bednjanec HSS organizirao večeru kojoj je prisustvovao u ime stranke ključni zagrebački HSS-ovac, narodni zastupnik Josip Reberski. Dan kasnije politički kažnjenici su pod vodstvom Đure Maršića, zamjenika narodnog zastupnika Krnjevića, pozdravili u uredništvu *Hrvatskog dnevnika* Augusta Košutića, nakon čega su u uredništvu *Seljačkog doma* posjetili Jurja Krnjevića, da bi se „program“ završio posjetom grobu Stjepana Radića „i drugih hrvatskih mučenika“.⁶¹⁹

Uz Mačeka ključni ljudi stranke Krnjević i Košutić održali su, između ostalih, velike govore na sastanku gradske organizacije u velikoj dvorani Matice hrvatskih obrtnika 10. rujna. Na sadržaj tih govora vratit ćemo se kasnije, ali u ovom je trenutku važnije, da je nakon Krnjevića, koji je prvi govorio, na podij pozvan Jerko Sudar, uz Jucu Rukavinu u javnosti najpoznatiji osuđeni zbog sudjelovanja u tzv. Ličkom ustanku, odnosno u napadu na žandarmerijsku postaju u Brušanima 1932. u organizaciji ustaša.⁶²⁰ Sudara je *Hrvatski dnevnik* šturo opisao kao seljaka osuđenog „u poznatom ličkom procesu“. Sudar je Krnjevića pozdravio „u ime hrvatskih političkih osuđenika“ te mu se, prema *Hrvatskom dnevniku*, zahvalio „na radu, što ga je nesebično, samoprijegorno i odlučno obavljao u tudjem svijetu za spas i sreću hrvatskog naroda i za visoke ideale HSS i nauke braće Radića“. Krnjević se zahvalio Sudaru i drugim političkim zatvorenicima, a cijela dvorana, za koju je isti dnevnik rekao da je bila „prenatrpana“, uzvikivala je: „Živio dr Maček! Živio dr Krnjević, živio ing. Košutić, živjeli hrvatski narodni borci!“.⁶²¹

Sudar je dakle prisustvovao događaju na kojemu je bio gotovo cijeli „gremij“ HSS-a koji se nalazio u tom trenutku u Zagrebu – Krnjević, Košutić, Reberski, Ljudevit Tomašić, Milutin Majer, Žiga Šol, Đuro Maršić i narodni zastupnik iz Biograda Vlatko Silobrčić. HSS je time

⁶¹⁹ „Bivši hrvatski politički kažnjenici u Zagrebu“, 10. 9. 1939., 5.

⁶²⁰ „Govori dra Krnjevića i Ing. Košutića o položaju u svijetu i u domovini“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 9. 1939., 1-2. Pred Državnim sudom za zaštitu države 10. srpnja 1933. Juraj Rukavina je osuđen na smrt, a Jerko Sudar na doživotni zatvor. Nakon atentata na kralja Aleksandra obojici je kazna prenamijenjena u dvadeset godina zatvora. Horvat 1942, 532-533.

⁶²¹ „Govori dra Krnjevića i Ing. Košutića o položaju u svijetu i u domovini“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 9. 1939., 2.

nastojao hrvatskoj javnosti poslati poruku da ne odustaje od konačnog ideala, ali i da je od ovog trenutka ustaško djelovanje nepoželjno i kontraproduktivno jer vlast više nije suprotstavljena hrvatskim interesima, već ih naprotiv ona zastupa i promiče. Stoga bi nastavak takvog djelovanja bio na rubu izdajstva, dok je ranije djelovanje ljudi Sudara i Rukavine protiv režima pozitivno. Košutić je na spomenutom događaju najavio da će stranka pod Mačekomim vodstvom „ići do konačnog cilja“ koji nije imenovao, nakon što su Hrvatsku „20 godina masakrirali i sjeckali na sve moguće načine“. Naposljetku je zaključio da Hrvatska „koja se pojavila pred nama, ide svome uskrsnuću na čast svih prošlih i na sreću svih budućih pokoljenja hrvatskog naroda“.⁶²²

Sklopljeni sporazum HSS nije predstavio trijumfalistički, već kao nužno sredstvo za jačanje hrvatskog položaja i samo prvi korak prema teritorijalnom širenju i jačanju ovlasti Banovine Hrvatske. Takvu je poruku HSS izravno slao svojim pristašama. Činjenica da ne postoje velike trijumfalne proslave ostvarenja Banovine Hrvatske pokazuje da je HSS diskurzivno u defenzivi. Na skupu u Osijeku 3. rujna 1939. pred 4000 ljudi na Trgu kralja Petra (danas Trg Ante Starčevića) narodni zastupnik Žiga Scholl poručio je da Hrvatska nikada nije teritorijem⁶²³ ni po broju stanovnika veća nego što je Banovina Hrvatska, ali je napomenuo kako sporazum nije konačan. Daljnjim pregovorima će se, kazao je Šol okupljenim pristašama HSS-a, postići povećanje teritorija i nadležnosti, dok je napomenuo kako bi Hrvati željeli imati i vlastitu vojsku. Vojska je morala ostati zajednička jer se o tom pitanju nije mogao postići dogovor, pojasnio je pristašama Scholl. Janko Tortić je na istom skupu rekao da je Banovina Hrvatska „čvrsta platforma za dalji naš rad i borbu, do konačnog našeg cilja“, najavivši da će „na sva odgovorna mjesta“ doći Hrvati „koji uživaju narodno povjerenje“ pa tako i u Osijeku koji je „u tom pogledu izgledao kao Kragujevac“.⁶²⁴

⁶²² „Govori dra Krnjevića i Ing. Košutića o položaju u svijetu i u domovini“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 9. 1939., 5

⁶²³ Drugi su HSS-ovci poručivali da je Hrvatska u prošlosti bila veća, kako bi imali argumente za širenje teritorija Banovine Hrvatske. Herceg je tako napisao u listopadu 1939. kako je trenutno Hrvatska „veća od Hrvatske u doba Zrinskih i Frankopana, a manja od Tomislavove“. Jančiković je pak napisao da Hrvatska „nije bila tako velika“, „sve od po prilici godine 1500“. Rudolf Herceg, „Hoće li sada i seljacima biti bolje?“, *Seljački dom* (Zagreb), 19. 10. 1939., 2-3; Tomo Jančiković, „Banovina Hrvatska“, *Seljački dom* (Zagreb), 31. 8. 1939., 8.

⁶²⁴ HR-HDA-158-BHODZ, kut. 6, 42647/39, Predstojništvo gradskog redarstva (u nastavku PGR) u Osijeku izvještava Odjelak za državnu zaštitu (u nastavku ODZ) o skupu HSS-a, 3. 9. 1939., 1.

Poruku da je Banovina Hrvatska samo prva etapa i da će se nastaviti borba, izaslao je bivši narodni zastupnik HSS-a Ante Vrkljan na skupu u Sušaku istoga dana.⁶²⁵ Narodni zastupnik za kotar Preko Karlo Žunjević poručio je na skupu u Saliju 19. rujna 1939. pred pretstotinjak osoba kako „slobodna Hrvatska ni u kom slučaju ne može biti manja“ već veća od trenutnih granica.⁶²⁶ Ilija Jakovljević je na skupštini u Crikvenici govorio o „obnovljenoj Hrvatskoj, kojoj se vraća sjaj vremena Tomislava, Krešimira i Zvonimira“ istaknuvši da je sporazumom „došlo na svijet zdravo dijete, sposobno na život“. Najavio je da će to „dijete“, „još rasti, ono će se razvijati, ne će postajati manje nego veće i više“.⁶²⁷ Narodni zastupnik iz Splita Josip Berković otišao je korak dalje. On je na skupovima u Visu i Komiži 16. i 17. rujna rekao kako je geografski Banovina Hrvatska neprirodna te da bi trebalo „potkovicu“ ispraviti i granicu uspostaviti na Drini.⁶²⁸

Iako je tisak HSS-a donosio vijesti o „veličanstvenim proslavama“⁶²⁹, pretjeranog entuzijazma zapravo nije bilo dok su se prvaci HSS-a, kao što je pokazano, na skupovima više „opravdavali“ pristašama zašto su sklopili sporazum, obećavajući im da je to samo početak. Tomo Jančiković objavio je u prvom broju službenog glasila HSS-a nakon Sporazuma Cvetković-Maček članak znakovita naziva na naslovnici „Udareni su temelji slobodnoj Hrvatskoj“.⁶³⁰ Hrvatsko pitanje dakle nije uspostavom Banovine Hrvatske riješeno, već je ostvaren samo prvi korak. Kako je pojasnio Jančiković sporazumom nisu određene konačne „granice naše domovine“ niti je ustanovljen „konačni sadržaj one vlasti, koja će se samostalno i posebno uređivati i izgrađivati“ zbog čega Uredba o organizaciji banovine Hrvatske „nije konačno riješila hrvatsko pitanje, jer još nijesu izpunjeni svi pravedni i opravdani zahtjevi hrvatskog naroda“. Ipak je ona „nesumnjivo dobar početak za pravedno i konačno rješenje (sic) hrvatskog pitanja. Baš stoga, jer još svi zahtjevi hrvatskog naroda nisu izpunjeni, borba se nastavlja“.⁶³¹ Slično je napisao i podban Ivo Krbek početkom iduće godine: „Hrvatsko pitanje, u čitavoj svojoj cjelini, još nije riješeno, jer djelo još nije završeno. Ono će se moći uspješno završiti samo ako hrvatski narod

⁶²⁵ HR-HDA-158-BHODZ, kut. 6, 43183/39, PGR u Sušaku izvještava ODZ o skupu HSS-a u Osijeku, 3. 9. 1939.

⁶²⁶ HR-HDA-158-BHODZ, kut. 7, 47011/39, Izvještaj kotarskog poglavarstva u Prekom o „proslavi rješenja hrvatskog pitanja“ u Saliju, 27. 9. 1939.

⁶²⁷ „Spasi nam, Bože, mir i očuvaj našu Hrvatsku!“, 4. 9. 1939., 3.

⁶²⁸ HR-HDA-155-BHKB, kut. 4, 53288/39, Ministarstvo unutrašnjih poslova (odjeljenje za državnu zaštitu) žali se banu Šubašiću jer pojedini predstavnici HSS-a govore o proširenju Banovine Hrvatske, 29. 9. 1939.

⁶²⁹ Vidi: „Muslimanski Hrvati iz travnika uz hrvatsku narodnu seljačku politiku“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 9. 1939, 5; „Veličanstvena proslava u Ilači“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 9. 1939, 5.

⁶³⁰ Tomo Jančiković, „Udareni su temelji slobodnoj Hrvatskoj“, *Seljački dom* (Zagreb), 31. 8. 1939., 1-8.

⁶³¹ Tomo Jančiković, „Banovina Hrvatska“, *Seljački dom* (Zagreb), 31. 8. 1939., 8.

ostane i dalje kompaktan i discipliniran uz svoje naredno vodstvo“.⁶³² U uvodniku *Hrvatskog dnevnika* 5. rujna 1939. kontrastiran je „uspjeh“ koji predstavlja Banovina Hrvatska s Hrvatsko-ugarskom nagodbom uz napomenu da je riječ tek o prvoj dobivenoj bitki:

„Danas, kad hrvatski narod predstavljaju njegovi pravi sinovi, nije se to moglo ponoviti. Premda su rezultati znatno veći i bolji, ipak oni nisu proglasili hrvatsko pitanje zatvorenim i izjavili su, da će i dalje raditi na njegovom potpunom rješenju. Dobivena je prva velika bitka. Dobivena je nakon više od dvadeset godina ustrajne borbe, što treba u prvom redu zahvaliti svijesti, odlučnosti i organizaciji hrvatskog naroda“.⁶³³

Mačekov tajnik Pešelj potvrdit će kasnije: „Nitko do nas nije bio zadovoljan 1939. s Banovinom, ni sam Maček. Svi smo smatrali, da je to samo početak sređivanja odnosa Hrvata i Srba, koji treba nastaviti, čim se prilike u Europi srede“. Ističe Pešelj kao jednu od slabosti sporazuma to što je jedna strana „smatrala, da je dobila daleko premalo“, a druga „da je popustila daleko previše“. ⁶³⁴ Takav će rascjep u očekivanju i tumačenju sporazuma utjecati na to da će odnosi HSS-a i sada formalnih saveznika čitavo vrijeme postojanja Banovine Hrvatske biti na tankom ledu. Sam ton HSS-ovaca nakon potpisivanja Sporazuma ukazivao je na to da nije riječ o svršenom poslu, već o prvom koraku u rješenju hrvatskog pitanja.

2.1. Država u državi: „Važnije je tijelo nego odijelo“

Sporazumom Cvetković-Maček i osnivanjem Banovine Hrvatske obnovljena je hrvatska državnost.⁶³⁵ Status Banovine Hrvatske ostao je relativno maglovit jer je osnovana autonomna jedinica u sklopu formalno unitarne Jugoslavije i to pozivajući se na odredbu unitarističkog ustava. Uredba o Banovini Hrvatskoj proglašena je po članku 116. Ustava koji je glasio: „U slučaju rata, mobilizacije, nereda i pobune, koji bi doveli u pitanje javni poredak i sigurnost države ili kad su do te mere uopšte ugroženi javni interesi, Kralj može, u tom izuzetnom slučaju, ukazom narediti da se privremeno preduzmu sve izvanredne, neophodno potrebne mere u celoj

⁶³² Ivo Krbek, „Stvaranje novog ustavnog prava, *Savremenik* (Zagreb), 1. 1. 1940., 7

⁶³³ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 9. 1939., 5.

⁶³⁴ Branko Martin Pešelj, „Pravedna Jugoslavija – utopija ili mogućnost“, *Hrvatska revija* (München/Barcelona), 1986., 123.

⁶³⁵ Tomašić 1962-1963, 17.

Kraljevini ili u jednom njenom delu nezavisno od ustavnih i zakonskih propisa. Sve izuzetne preduzete mere podneće se naknadno Narodnom Pretstavništvu na suglasnost”.⁶³⁶

Sukladno istoj odredbi ustava Uredba o Banovini Hrvatskoj mogla je biti i opozvana, a hrvatska autonomija ugušena.⁶³⁷ Iako je u Sporazumu Cvetković-Maček pisalo da se ovlasti Banovine Hrvatske ne mogu smanjiti bez privole Hrvatskog sabora, ta odredba ne nalazi se u Uredbi o Banovini Hrvatskoj. Jere Jareb tumači da je Banovina „mogla biti legalno anulirana običnom skupštinskom većinom”.⁶³⁸ Sporazum je ostao pravno nedorečen i provizornog karaktera. Nije ga odobrila Narodna skupština (istoga dana kada je sklopljen Sporazum raspušteni su Narodna skupština i Senat), a HSS-ovi kritičari često su isticali i za vrijeme i poslije Banovine da je ona ovisila o dobroj volji Beograda te da je jednim potezom pera mogla biti ukinuta. No, tempo pregovora koji nam donosi jedan od srbijanskih pregovarača Mihailo Konstantinović daje argumente i za suprotstavljenu tezu. Naime, više puta je zbog nedorečenosti i ostavljanja spornih pitanja za kasnije rješavanje Konstantinović izražavao negodovanje i slutnju da će Hrvati konstantno tražiti nove i nove ustupke, pogotovo u trenutku kada bi država slabila. Konstantinović je smatrao da je potrebno utanačiti sva ključna pitanja i do kraja definirati ovlasti Banovine Hrvatske.⁶³⁹

Nesporazum između dvije strane – o tumačenju naravi sporazuma – izbio je već za vrijeme sklapanja dogovora, da bi nastavio trajati i za vrijeme Banovine Hrvatske. Srpski su potpisnici tumačili da je Sporazum konačno rješenje, dok je hrvatska strana cijelo vrijeme tumačila sporazum samo kao etapu prema konačnom rješenju hrvatskog pitanja. Istoga dana kada je sklopljen Sporazum Cvetković-Maček (26. kolovoza 1939.) kraljevsko namjesništvo donijelo je Uredbu o Banovini Hrvatskoj kojom su u nadležnost Banovine Hrvatske prenijeti poslovi poljoprivrede, trgovine, industrije, rudnika, građevina, socijalne politike i narodnoga zdravlja, tjelesnog odgoja, pravde, prosvjete i unutrašnje uprave. Ostali su poslovi ostali u domeni države. Navedeno je i da ministarski savjet „može prenositi i druge poslove sa državnih vlasti i ustanova u nadležnost Banovine Hrvatske“, dok je u Sporazumu Cvetković-Maček istaknuto: „Definitivne kompetencije Banovine Hrvatske odrediće se prilikom preuređenja

⁶³⁶ Boban 1965, 194.

⁶³⁷ Pešelj 1970, 23-24.

⁶³⁸ J. Jareb 1995a, 68.

⁶³⁹ Konstantinović 1998, 32, 534-536, 549.

države“.⁶⁴⁰ Banovina je bila nadležna za davanje državljanstva „osim davanja državljanstva izuzetnim putem i oduzimanja državljanstva“.⁶⁴¹ Za vjerske odnose ostala je nadležna centralna država i to zato jer bi u suprotnom, kako je Maček rekao Jeri Jarebu, „izgubili pravo odlučivati o vjerskim poslovima izvan banovine“ pa bi došli „u nezavidni položaj katolici izvan banovine“.⁶⁴²

Sukladno navedenim ovlastima koje je stekla Banovina Hrvatska formirana je Banska vlast Banovine Hrvatske na čelu s banom (zamjenik mu je podban) i 11 odjela (odjel za unutarnje poslove, odjel za prosvjetu, odjel za pravosuđe, odjel za gospodarstvo, odjel za šumarstvo, odjel za rudarstvo, odjel za trgovinu, odjel za tehničke radove, odjel za socijalnu politiku, odjel za narodno zdravlje i odjel za financijske poslove).⁶⁴³ Za podbana imenovan je sveučilišni profesor prava Ivo Krbek, SDS-ov Bogdan Bojkić postao je odjelni predstojnik za unutarnje poslove⁶⁴⁴, istaknuti član seljačke sloge profesor Izidor Škorjač za prosvjetu, predstojnik odjela za pravosuđe bio je Franjo Žilić, vijećnik Stola sedmorice u Zagrebu, ravnatelj poljoprivredne škole u Požegi i književnik Slavko Kolar predstojnik odjela za seljačko gospodarstvo, ing. Ivica Frković, inspektor ministarstva šuma i ruda, za šumarstvo, ing. Nikola Belančić, umirovljeni generalni direktor ruda, postao je odjelni predstojnik za rudarstvo, dr. Mirko Lamer, docent visoke ekonomske komercijalne škole, bio je odjelni predstojnik za obrt, trgovinu i industriju, ing. Zvonimir Pavešić, potpredsjednik Saveza Udruženja inženjera postao je odjelni predstojnik za tehničke radove, viši zdravstveni savjetnik za socijalnu politiku dr. Josip Rasuhin postao je odjelni predstojnik za socijalnu politiku, ogulinski liječnik dr. Milutin Kosanović odjelni predstojnik za narodno zdravlje, financijski savjetnik i odvjetnik u Vrbovskom dr. Vladimir Franolić, odjelni predstojnik za financijske poslove, a dr. Franjo Vidović za veterinarstvo (kasnije će na to mjesto doći Šime Debelić). Dio Banske vlasti bio je i Vladimir Šipuš, šef kabineta bana, kao i banski savjetnik Frane Frol, šef predsjedničkog ureda bana. Riječ je uglavnom o ljudima koji su obavljali razne činovničke funkcije u svojoj struci ili su, poput, Lamera i Krbeka bili sveučilišni profesori. Kadrovi

⁶⁴⁰ Boban 1965, 404-405.

⁶⁴¹ Pavlaković 1939, 52.

⁶⁴² J. Jareb 1995a, 60. Nejasno je kako je na to reagirao episkopat. Janko Šimrak je u *Hrvatskoj straži* izrazio iznenađenje, argumentirajući zašto bi bilo dobro da je došlo do suprotnog rješenja. J.Š. „Poslovi vjera“, *Hrvatska straža* (Zagreb), 30. 8. 1939., 2.

⁶⁴³ Boban 1965, 411.

⁶⁴⁴ Usprkos zvučnom imenu odjela prema Albertu Platzeru, šefu odjela za državnu zaštitu Banovine Hrvatske, Bojkić „nije imao skoro nikakakovog djelokruga“ jer je unutarnje poslove stvarno kontrolirao ban putem šefa zagrebačke policije. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301498 Ivan Šubašić, Izjava Alberta Platzera 18. 6. 1945., 78.

su to koji nisu bili pretjerano poznati u široj javnosti niti su se isticali u radu unutar HSS-a s iznimkom Škorjača u okviru Seljačke sloge te Pavešića i Rasuhina u okviru Gospodarske sloge. Potonji je također često pisao tekstove u tisku HSS-a.⁶⁴⁵

Za područje bivše Primorske Banovine i pridružene kotare iz susjednih Banovina osnovana je Ispostava Banske vlasti u Splitu na čijem je čelu bio povjerenik Mate Bulić. Kadrovi SDS-a u Banskoj vlasti i etnički Srbi bili su Bogdan Bojkić i Milutin Kosanović. Pred kraj Banovine Hrvatske i funkcija podbana pripala je Srbinu Svetozaru Ivkoviću pa su ukupno tri od 15 mjesta (20 posto) u Banskoj Vlasti pripali Srbima.⁶⁴⁶ Isti je paritet bio i na državnoj razini jer je uz četiri ministra iz HSS-a, jedan ministar (Srđan Budisavljević), bio član SDS-a. Valja primijetiti da su Srbi činili blizu 20 posto (19, 32 posto) stanovništva u Banovini Hrvatskoj.⁶⁴⁷ Banska Vlast definirana je, Uredbom o ustrojstvu Banske vlasti od 9. rujna 1939. kao „vrhovni organ upravne vlasti banovine Hrvatske“, dok je ban odgovoran kralju i Hrvatskom saboru.⁶⁴⁸ Banska vlast u tisku HSS-a i od pristaša često nazivana hrvatskom vladom.⁶⁴⁹

Ovlasti koje su pripale Banovini Hrvatskoj manje su od onoga što je HSS u tridesetima najavljivao da će postići. Maček je od puštanja iz zatvora do formiranja Banovine Hrvatske lavirao po pitanju ovlasti koje traži za Hrvatsku da bi pristao na sporazum. Vjerojatno često i o tome kome daje intervju ili gdje daje izjavu. Lijeptom francuskom novinaru Dominoisu kazao je u intervjuu da „Naša sadašnja borba ima za cilj, da Srbi dobiju vino koje odgovara njihovom buretu, a mi da dobijemo bure koje odgovara našem vinu, a onda obadva bureta mogu biti u jednom istom podrumu“. ⁶⁵⁰ Početkom prosinca 1928. za *Corriere della Sera* rekao da se sukob Beograda i Zagreba „može riješiti samo preko personalne unije“. ⁶⁵¹ Za *Neue Freie Presse* je istoga mjeseca rekao da želi „samostalnu Hrvatsku, ali smo protiv cijepanja iz vanjskopolitičkih razloga“ te da „jugoslavenska država ne reprezentira za nas narodnu nego državnu misao“. Što se tiče ovlasti

⁶⁴⁵ Za kratke biografije spomenutih vidi: Pavlaković 1939, 18-25.

⁶⁴⁶ Ako i povjerenika Ispostave banske vlasti Banovine Hrvatske ubrojimo u najviše dužnosti, Srbi su činili 12,5 posto najviših u Banskoj vlasti do imenovanja Ivkovića, a nakon njegova imenovanja 18,75 posto. Vidi: Regan 2019, 173-175, 177.

⁶⁴⁷ U Banovini Hrvatskoj prema popisu stanovništva iz 1931. bilo je 3.021.016 rimokatolika (75,38 posto), 774.397 pravoslavaca (19,32 posto). Muslimani su činili 3,59 posto stanovnika (143.880). Vidi: Regan 2008, 400.

⁶⁴⁸ Boban 1965, 410.

⁶⁴⁹ Vidi: „Nova hrvatska vlada“, *Gospodarska sloga* (Zagreb), 3. 10. 1939., 1; Anica Cvitković, „Živio Maček i hrvatska vlada“, *Seljački dom* (Zagreb), 4. 4. 1940., 4.

⁶⁵⁰ Dominois 1935, 2.

⁶⁵¹ Lukić 2021, 306.

pristaje na zajedničke granice, carine i vanjske poslove, dok bi se o zajedničkoj vojsci „dalo raspravljati“.⁶⁵² U intervjuu za bratislavski *Slovak* 1935. Maček je kazao da je od hrvatskog suvereniteta spreman „dati zajednici sa Srbijom i ostalim zemljama današnje Jugoslavije toliko, koliko je potrebno za doticaj sa vanjskim svijetom“.⁶⁵³ Takva je pak vizija bliža konfederaciji nego federaciji. Maček je specificirao da bi zajednički trebali biti samo vanjski poslovi, zajednička obrana i državni poglavar.⁶⁵⁴ Iste je godine u intervjuu za *La Republique* kazao „da Hrvati imadu u vidu ostati u konfederaciji“.⁶⁵⁵ Samim inzistiranjem na nelegalnosti stanja uspostavljenog 1918. išlo se u smjeru konfederacije jer bi Jugoslavija trebala biti sporazuma zajednica između dva dijela.

Dugogodišnji zahtjev HSS-a bila je i promjena unitarističkog ustava do čega nije došlo već je Uredbom o Banovini Hrvatskoj nastala autonomna jedinica, iako je Jugoslavija ostala na papiru unitaristička. Prvaci HSS-a generalno nisu definirali kakvo je stanje uspostavljeno, čime su nastavili svoju politiku nejasno definiranih ciljeva borbe – prisjetimo se ovom prilikom slogana „Slobodna Hrvatska“. Prema Dinku Tomašiću Jugoslavija je Sporazumom Cvetković-Maček postala ustavna monarhija s autonomnom Banovinom Hrvatskom koja predstavlja „corpus separatum“.⁶⁵⁶ *Hrvatski dnevnik* pisao je uglavnom da će nastavkom preuređenja zemlje, odnosno stvaranjem slovenske i srbijanske jedinica, biti uspostavljen federalizam.⁶⁵⁷ Maček je također govorio kako zemlja ide u pravcu izgradnje federativne države.⁶⁵⁸ Autori skloni HSS-u argumentirali su da federalizam ne slabi državu, već ju naprotiv jača, ističući kao primjer Švicarsku.⁶⁵⁹ Formiranjem Banovine Srbije i Banovine Slovenije te postizanjem kompromisa po spornim pitanjima „mogao bi se uspješno riješiti cijeli kompleks pitanja“ pa bi Jugoslavija „postala jedna zdrava federacija i primjer državne zajednice u kojoj bi bili zadovoljni svi njezini narodi i sve narodne skupine“, argumentirao je *Hrvatski dnevnik* u veljači 1940.⁶⁶⁰ Kasnije se na

⁶⁵² Perić 2003, 126-127.

⁶⁵³ Mach 1935, 1.

⁶⁵⁴ Mach 1935, 2.

⁶⁵⁵ Glojnarčić 1936, 223.

⁶⁵⁶ Tomašić 1940a, 582.

⁶⁵⁷ Boban 1965, 297. Također vidi: Ivo Krbeć, „Stvaranje novog ustavnog prava“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 1. 1940., 5-7; Ivo Krbeć, „Federativno uređenje obnovljene Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), Božić 1940., 35.

⁶⁵⁸ „Izjava predsjednika dra Mačka dopisniku 'Giornale d'Italia'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 1. 1940., 5; „Izjava dra Vladka Mačka povodom primirja Njemačke, Italije i Francuske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 6. 1940., 1.

⁶⁵⁹ Tomo Jančiković, „Švicarska Federacija uzor vlade naroda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), Božić 1939., 4.

⁶⁶⁰ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 2. 1940., 5.

istom mjestu pisalo kako se „u Jugoslaviji mora odraziti i hrvatska i srpska državna misao“ koje se „mogu dovesti u sklad, jer postoji mnoštvo zajedničkih interesa, koji nas upućuju jedne na druge“. Što se tiče forme takvog uređenja, rečeno je kako nije važno kako će se ona nazivati, ali „da nas sve ono, što je do sada učinjeno, upućuje u pravcu federacije, koja u sebi uključuje državnost pojedinih sastavnih dijelova kao i cjelovitost cijelog područja državne zajednice“.⁶⁶¹

Federalizam tada postaje mainstream koji u Hrvatskoj prihvaćaju i bivši jugoslavensko unitaristički časopisi koji i sada još uvijek promoviraju u određenim varijantama ideju narodnog jedinstva, poput lijevo liberalnog zagrebačkog časopisa *Nova Evropa*.⁶⁶² No, federalizam *Nove Evrope* je na tragu, kako je to nazvao Boban, „jugoslavenstva u nastajanju“, odnosno s ciljem jačanja i učvršćenja Jugoslavije. Iako je HSS govorio često, što je i razumljivo s obzirom na potpisani Sporazum Cvetković-Maček, da davanje autonomije Hrvatima ne slabi državu već ju jača, to nije bio primarni interes stranke. Dapače, postupanje i istupi stranke idu u smjeru reforme eventualne federacije prema još labavijoj državnoj zajednici. Maček je Mladenu Žigroviću rekao da bi „do konačne bi konfederacije došlo daljnjim procesom, kroz nekoliko faza“.⁶⁶³ Koristeći provizorne odredbe HSS će pokušavati proširiti ovlasti Banovine Hrvatske i na druge sfere. *Obzor* je argumentirao, suprotno srbijanskim stručnjacima poput Đorđa Tasića, kako je iz teksta sporazuma jasno „da je osnivanjem Banovine Hrvatske ostvaren samo jedan dio naših narodnih zahtjeva“.⁶⁶⁴

HSS nije odustajao od traženja dodatnih ovlasti sukladno brojnim izjavama u tridesetima. Banovinu Hrvatsku promatrao je kao državu u državi. Ona je bila temelj koji se ne smije rušiti, dok je Jugoslavija svedena na ugovornu zajednicu bez zajedničke ideologije osim (privremenog?) interesa. U tom je kontekstu zanimljivo da vodstvo HSS i časopisi povezani sa strankom uvijek, i nakon sporazuma, govore o Jugoslaviji kao „državnoj zajednici“, a nikada kao državi. Takav termin implicira da je država nastala dogovorom više strana pa samim time može i nestati. Iz tog se termina vidi da HSS Jugoslaviju gleda kao ugovornu zajednicu koja nema neku dublju kulturno-ideološku pozadinu nego je nužno zlo i/ili privremena realnost koja trenutno može

⁶⁶¹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 11. 1940., 5.

⁶⁶² Milivoj Dežman, „Posleratne političke prilike u Hrvatskoj i odnos Seljačke stranke prema građanstvu“, *Nova Evropa* (Zagreb), 26. 8. 1940., 235-246.

⁶⁶³ Žigrović 1986, 240.

⁶⁶⁴ „Stranačko kretanje“, *Obzor* (Zagreb), 12. 10. 1939., 3. Pažljivi čitatelj mogao bi primijetiti da je *Obzor* ranije polemizirao s HSS-om, ali za vrijeme Banovine Hrvatske *Obzor* podržava napore HSS-a i Banske vlasti.

poslužiti hrvatskim interesima. Jugoslavija se također nikada ne naziva domovinom, već je to samo Hrvatska.⁶⁶⁵

Mihailo Konstantinović zamijetio je još tijekom pregovora o stvaranju Banovine Hrvatske kako HSS-ovi pregovarači „zamišljaju odnos banovine Hrvatske i države kao odnos dve jednake vlasti koje se stalno sporazumevaju“.⁶⁶⁶ Implikacije korištenja termina „državna zajednica“ shvaćao je tijekom pregovora i Mihailo Konstantinović. Dvojako je to tumačio: „Ukoliko on pretstavlja državu kao organizaciju društva ('zajednica'), celinu prema pojedincu, a ne kao vlast, spoljašnju prinudu. Ali u njemu ima i nečeg opasnog u složenoj državi, jer navodi na pomisao da pojedine pokrajine čine tu zajednicu, te nas jako približavaju ideji da među pokrajinama postoji konfederacija. Stoga bi se ovaj izraz imao oprezno upotrebljavati u tekstu sporazuma. Ni u kom slučaju on ne bi smeo da potisne sasvim reč 'država'“.⁶⁶⁷

U ranijim tekstovima HSS-ovaca također je vidno razlikovanje hrvatske domovine od države. Šarinić, primjerice, piše da „pojam domovine treba lučiti od pojma otačbine“, pri čemu pod potonjim pojmom očito smatra državu. Dok je domovina „ništa drugo već veliki skup svih tih seljačkih domova“, odnosno „velika narodna obitelj“, postoji i „država, u kojoj mogu da se sakupe ljudi najrazličitijih naroda i najrazličitijih kultura, koje povezuje samo ta bezlična svjetska civilizacija“. Dakle, država može i ne mora se poklapati s domovinom i nije nužno pozitivna, dok je domovina nužno nešto intimno i blisko.⁶⁶⁸ Šarinićevo razlikovanje domovine od države podsjeća na dihotomiju njemačkog sociologa Ferdinanda Tönniesa „Gemeinschaft“ (zajednica) i Gesellschaft (društvo). Veza pojedinca s potonjim počiva na racionalnoj kalkulaciji i mehanička je, dok je zajednica („Gemeinschaft“) organska i prirodna, a njeni su članovi blisko povezani.⁶⁶⁹

⁶⁶⁵ Prilikom posjeta delegacije Društva hrvatskih književnika slovenskim kolegama u Mariboru 16. svibnja 1940. u prvom je izdanju na osnovu telefonskog izvještaja pogrešno prenijeto kako je Ilija Jakovljević govorio o Jugoslaviji kao domovini. Odmah u idućem broju *Hrvatskog dnevnika*, objašnjeno je kako se potkrala greška te da „u jugoslavenskoj državnoj zajednici imaju Hrvati svoju domovinu, a Slovenci svoju domovinu“. „Sastanak hrvatskih književnika s mariborskim Hrvatima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 5. 1940., 5.

⁶⁶⁶ Konstantinović 1998, 42.

⁶⁶⁷ Konstantinović 1998, 549.

⁶⁶⁸ Šarinić 1936, 119-120.

⁶⁶⁹ Tönnies 2001. Valja spomenuti da je ideju nalik Tönniesovoj koristio Rudolf Herceg. On je suprotstavio narodnu seljačku kulturu koja raste „organički, dakle odozdo“ civilizaciji koja je „kosmopolitska i individualistička baš zato, jer je specijalizirana i profesionalizirana, pa zato tipizirana, mehanizirana i šablonizirana“. Vidi: Herceg 1940, 9.

Tako su za Šarinića domovina i etnička zajednica organska samorazumljiva zajednica, dok je veza pojedinca s državom mehaničke prirode (ako se ne poklapaju domovina i država). Domovina, pojašnjava Šarinić, ima „najveću privlačnu snagu, koja okuplja sav narod na određenom teritoriju u veliku narodnu cjelinu, od koje može otpadati po koja slabija grančica, ali koja kao cjelina razvija svu svoju snagu, sav svoj kapacitet svojih prirodnih sila“. Suprotno tome, „kada tih privlačnih snaga nestane, ili kada nestane toga kapaciteta prirodnih snaga, onda se više ne može nikakvim umjetnim načinom zadržati konac i domovina tada mora nestati“. ⁶⁷⁰ Dok se država „osniva na zakonu i sili“, domovina se „osniva na ljubavi i poštenju“. ⁶⁷¹ Tako primjerice Austro-Ugarska monarhija, piše isti autor nije bila domovina „nijednom njenom narodu, makar da je obuhvatala skoro čitav teritorij domovine nekih od tih naroda“. ⁶⁷² Mirko Glojnarić pak suprotstavlja, u knjizi objavljenoj za vrijeme Banovine Hrvatske, „tzv. Jugoslaviju“ hrvatskoj domovini. ⁶⁷³

Istaknuti član HSS-a u istočnom Srijemu Marko Lamešić pisao je u *Savremeniku* u ožujku 1940. kako država može obuhvaćati više domovina. Ipak, „idealno i naravno bi bilo, da se granice domovina i država svih naroda podudaraju“, čime (ne)izravno ukazuje na ideal hrvatske državne nezavisnosti. Ako postoji više domovina u sklopu jedne državne zajednice one se „nužno moraju dovesti u harmoniju organizirane volje pojedinih domovina s organiziranom voljom državne zajednice“, zaključio je Lamešić. ⁶⁷⁴ Domovinu je pak Lamešić definirao kao

„Sav narodni teritorij zajedno sa svima prošlim, sadanjim i budućim narodnim generacijama, s cjelokupnim narodnim životom, kulturom, poviješću, sadašnjošću i budućnošću, koji su faktori svojim trajnim djelovanjem kroz stoljeća formirali specijalnonarodno-kulturnu fizionomiju toga teritorija tako, da narodu 'svaki kamen i svaka greda, svaki vrh i svaka jama, govori živim narodnim jezikom' (A. Radić)“. ⁶⁷⁵

Otvoreno isticanje da je Jugoslavija moguća samo dok služi hrvatskim interesima prisutno je i kod članova HSS-a koji su bili poznati kao skloni Jugoslaviji, poput bana Ivana Šubašića. On je svoj govor okupljenima u Splitu 23. studenog 1939. zaključio riječima: „Neka bude pozdravljen

⁶⁷⁰ Šarinić 1936, 120.

⁶⁷¹ Šarinić 1936, 120.

⁶⁷² Šarinić 1936, 140.

⁶⁷³ Glojnarić 1996, 88.

⁶⁷⁴ Marko Lamešić, „Kako da se organizira vlast u Hrvatskoj“, *Savremenik* (Zagreb), 15. 3. 1940., 167.

⁶⁷⁵ Marko Lamešić, „Kako da se organizira vlast u Hrvatskoj“, *Savremenik* (Zagreb), 15. 3. 1940., 167.

Split, neka bude pozdravljena ujedinjena Hrvatska, i neka bude pozdravljena Jugoslavija, **ukoliko** će znati cijeniti i čuvati hrvatsku stvar“ (Istaknuo autor, op. a.).⁶⁷⁶

Da vodstvo HSS-a tretira Banovinu Hrvatsku nalik posebnoj državi zamijetili su i strani faktori. Rješenje u kojem je centralna vlada pregovarala s najvećim nezadovoljnim narodom podsjeća na postupak Beča u 1867. kada je sklopljena Austro-Ugarska nagodba, a zemlja podijeljena na dva dijela. „Poput Habsburgovaca u Austro-Ugarskoj nagodbi iz 1867., srpske elite su se 'nagodile' s glavnim nezadovoljnom nacijom radi koherentnosti države“, zaključuje John Connelly.⁶⁷⁷ Austrougarski primjer je vjerojatno mentalna shema s kojom je operirao Maček i njegov uži krug. Oni su svi od reda intelektualno formirani upravo u Austro-Ugarskoj. U siječnju 1940. Maček je dao intervju za talijanski *Giornale D'Italia* i talijansku agenciju *Stefani*. Eksplicitno je u intervjuu Maček govorio o odnosima Mađarske i Italije s Hrvatskom.⁶⁷⁸ Tim povodom je američki poslanik u Beogradu izvijestio State Department da Maček, iako potpredsjednik Jugoslavije, „sebe i dalje smatra vođom praktički neovisne države i govori, barem za strance, kao da bi sudbina Hrvatske mogla biti odvojena Jugoslavije kako je trenutno konstituirana“ („as if the destiny of Croatia might be distinct from that of Yugoslavia as at present constituted“).⁶⁷⁹ Maček je u tom intervjuu kazao kako su Italija i Mađarska „najbliži susjedi“ Hrvatske.⁶⁸⁰ U intervjuima za strane novine Maček je u pravilu nastupao kao lider Hrvata, a ne kao potpredsjednik Jugoslavije. To čak vrijedi ponekad i za ministre u državnoj vladi iz kvote HSS-a kada bi putovali u inozemstvo. Odnosno, u tom ih je svijetlu barem predstavljao tisak HSS-a – primarno kao zastupnike hrvatskih interesa, a ne državnih. Posebno je pritom bio za takve naume „pogodan“ Ivan Andres koji je kao ministar trgovine i industrije relativno često putovao u inozemstvo. Njegova putovanja praćena su s puno većom pažnjom u hrvatskom tisku nego ona ministra vanjskih poslova Aleksandra Cincar Markovića. Krajem travnja 1940. Ivan Andres

⁶⁷⁶ HR-HDA-155-BHKB, kut 11, 4765/39, Izvještaj Centralnog presbiroa o dolasku bana Šubašića u Split, 23. 11. 1939., 2. U izvještaju *Hrvatskog dnevnika* prenijeta je potpuno drugačija misao. U *Hrvatskom dnevniku* navodi se da je Šubašić rekao: „Neka bude pozdravljen Split, neka bude pozdravljena cijela ujedinjena Hrvatska, neka bude pozdravljena Jugoslavija, čija snaga i veličina odsjeva u snažnoj i slobodnoj Hrvatskoj“. „Svečani doček bana Hrvatske u Splitu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 11. 1939., 3. U ovom bi slučaju trebalo ipak dati prednost izvještaju Centralnog presbiroa jer on nije bio namijenjen javnoj upotrebi, dok je tekst u novinama mogao biti podložen cenzuri. Teško je vjerovati da bi dopisnik centralnog presbiroa krivotvorio Šubašićeve riječi u dopisu koji šalje upravo njegovom kabinetu.

⁶⁷⁷ Connelly 2000, 427-428

⁶⁷⁸ Pešelj 1970, 50.

⁶⁷⁹ Pešelj 1970, 51.

⁶⁸⁰ „Izjava predsjednika dra Mačka dopisniku 'Giornale d'Italia'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 1. 1940., 5.

posjetio je Mađarsku gdje ga je primio u audijenciju regent Miklos Horthy. Njemu je, prema izvještaju koji je za *Hrvatski dnevnik* napisao Zlatko Dujmović, priređen „impozantan doček“. „On je ovdje primljen srdačno, ne samo kao član jugoslavenske vlade, nego i kao prvi hrvatski ministar, koji posjećuje Budimpeštu“, zaključio je Dujmović.⁶⁸¹

Zagreb je predstavljan ne samo kao glavni Banovine Hrvatske nego „glavni grad (svih) Hrvata“. U tom se kontekstu nikada ne govori o Beogradu kao glavnom gradu. Pokušaj pretvaranja u paralelno središte „državne zajednice“ vidljivo je i prilikom posjeta predstavnika drugih zemalja Zagrebu, bilo da je riječ o ministrima ili veleposlanicima. Primjerice, Talijanski ministar prosvjete Giuseppe Bottai posjetio je sa suprugom krajem veljače 1940. Zagreb povodom otvaranja Instituta za talijansku kulturu. Šubašiću je prigodom posjeta uručio odlikovanje Viteza Velikog križa talijanske krune s lentom. Zasigurno ne bez razloga taj je događaj krasio naslovnicu *Hrvatskog dnevnika* 24. veljače 1940.⁶⁸² Po odlasku iz Zagreba dan kasnije Giuseppe Bottai je iz vlaka uzviknuo na talijanskom „Živjela Hrvatska“ („Viva La Croatia“).⁶⁸³ Prilikom posjeta ministra vanjskih poslova Aleksandra Cincar Markovića Budimpešti krajem veljače 1940. po prvi je puta s ministrom vanjskih poslova putovao i novinar *Hrvatskog dnevnika*.⁶⁸⁴ Međutim, u svom se izvještaju usredotočio na pogled Mađara na Hrvate, istaknuvši da „osoba predsjednika dra Mačka uživa ovdje najveće poštovanje“. Posebno je pak apostrofirano da je pomoćnik ministra vanjskih poslova Ilija Jukić, koji je nedavno imenovan na tu funkciju s mjesta šefa Mačekova kabineta, razgovarao nasamo dvadeset minuta s Horthyjem koji je navodno pokazao izniman interes „za kulturni i gospodarski život u Hrvatskoj“.⁶⁸⁵

Posjetima veleposlanika u Jugoslaviji Zagrebu također se pridavala važnost. Kako je pojasnio *Zagrebački list*, to pokazuje da „predstavnici stranih država (...) uzimaju u posebni obzir Hrvatsku“. „Svaki je Hrvat svijestan, da diplomatski posjeti hrvatskoj metropoli nisu samo akt kurtoazije, koja je običajna u normalnim odnosima, nego su službeno i javno priznanje položaja

⁶⁸¹ Zlatko Dujmović, „Ministar dr Andres u Budimpešti“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 4. 1940., 3.

⁶⁸² „Talijanski ministar prosvjete u Zagrebu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 2. 1940., 1.

⁶⁸³ „Živjela Hrvatska“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 2. 1940., 2. Bottai je nakon posjeta podnio pismeni izvještaj ministru vanjskih poslova Galeazzu Cianu i usmeni izvještaj Mussoliniju. Nažalost, iz Bottaijeva dnevnika ne može se puno saznati o njegovom viđenju stanja u Hrvatskoj. Nakon raporta Mussoliniju 1. ožujka 1940. Bottai je zapisao u svom dnevniku: „Ideja akcije u Hrvatskoj je još živa“. Bottai 2001, 177-178.

⁶⁸⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 2. 1940., 5.

⁶⁸⁵ „Gledanje mađjarskih političara i diplomata na Hrvate i Hrvatsku politiku“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 3. 1940., 1-2.

Hrvata i Hrvatske u državnoj i međunarodnoj zajednici, a to s pravom ispunjava ponosom svakog Hrvata“, zaključio je *Zagrebački list*.⁶⁸⁶

Poslanik Trećeg Reicha Von Heeren posjetio je Zagreb u ožujku 1941. Šubašić je u Esplanadi priredio svečani objed s Von Heerenom kojem su prisustvovali Maček, Košutić, Krnjević, generalni konzul Freundt, konzul Theodor Dopffel, Stepinac, evangelički biskup Filip Popp, podban Ivković i drugi gosti. Šubašić je tom prilikom u svom govoru istaknuo da narodi nisu „kao Leibnizova monada bez prozora, nego je svaki narodni individualitet otvoren i pristupačan svim duhovnim poticajima ostalih većih i kulturno snažnijih naroda“. Tako je i hrvatski narod „preuzimao u svom kulturnom procesu mnoge vrijednosti iz duhovne riznice njemačkoga stvaralačkog duha, koje je prilagodio svojem duhu, potrebama i zahtjevima svoje kulturne volje“.⁶⁸⁷ Cvetkoviću je smetalo što je Maček primio poslije toga Von Heerena na svom imanju u Kupincu⁶⁸⁸, kako je sažeo ministar pravde Mihailo Konstantinović Cvetkovićevu misao, „kao da je suveren“.⁶⁸⁹ Na dočeku Von Heerena u Zagrebu pak svirale su samo Lijepa naša (ne i himna Jugoslavije) i njemačka himna.⁶⁹⁰

Međutim, pošto je „državna zajednica“ postala legitimna, sada je i kraljevska obitelj postala „hrvatska“. Već u rujnu u hrvatskom dnevniku, doduše u lijevom stupcu i ne na naslovnici, objavljeno je da kralj Petar slavi rođendan.⁶⁹¹ Posebno je pak ponekad veličan knez namjesnik Pavle, kao oličenje mudrog i trezvenog državnika. To je svoju apoteozu doživjelo prilikom višednevnog posjeta kneza Pavla i kneginje Olge Zagrebu, Samoboru, Jastrebarskom i Kupincu sredinom siječnja 1940.. Taj je događaj predstavljao zasigurno najveći odmah HSS-a u štovanju vladajuće dinastije. *Hrvatski dnevnik* pisao je nakon prvog dana posjeta: „Državnička mudrost Kneza Namjesnika Pavla dala je tome trudu i postignutom sporazumu pečat historijskog događaja“. Zagreb je navodno, prema istom izvoru, „pohrlio, da ga dočeka i pozdravi“, dok su „kuće iskićene hrvatskim, srpskim i državnim zastavama. Ovaj put nije trebalo ići od kuće do

⁶⁸⁶ „Diplomatski posjeti“, *Zagrebački list* (Zagreb), 4. 12. 1940., 3.

⁶⁸⁷ „Prvi dan boravka poslanika Njemačkog Reicha von Heerena u Zagrebu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 3. 1941., 5.

⁶⁸⁸ „Von Heeren kod dra Mačeka u Kupincu“, *Hrvatski list* (Osijek), 5. 3. 1941., 3.

⁶⁸⁹ Konstantinović 1998, 305.

⁶⁹⁰ Jovanović Stoimirović 2000, 453.

⁶⁹¹ „Kraljev dan“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 9. 1939., 5.

kuće, nagovarati i prijetiti globama. Zastave su izvjesili ljudi dragovoljno shvaćajući historijsku važnost ovog posjeta.”⁶⁹²

Uz Pavla su stigli u Zagreb i državni ministri, a ministar vojske Nedić obišao je počasnu četu koja se formirala na peronu.⁶⁹³ Maček je Pavla i kneginju pozdravio u „glavnom gradu Hrvatske i svih Hrvata u ime cijeloga hrvatskoga naroda“ pohvalivši pravednost, mudrost i hrabrost kao vrline koje krase kneza Pavla, istaknuvši kako je on shvatio da su zahtjevi hrvatskog naroda opravdani. Nakon njega je govorio Šubašić koji se knezu Pavlu obratio još toplijim riječima. Govorio je o „stvaralačkoj državnoj moći“ kneza namjesnika. „Vi u najtežim časovima narodnoga života dajete mir hrvatskome narodu i tako stvarate snagu neslomljive Kraljevine Jugoslavije“, kazao je Šubašić.⁶⁹⁴ Na Trgu Stjepana Radića (danas Markov trg) Pavla je dočekaio i nadbiskup Alojzije Stepinac s klerom koji je također hvalio državničko umijeće kneza Pavla: „Na ulazu ovog starodrevnog hrama, koji svojim vjekovnim iskustvom svjedoči, da se svaki pokušaj pogaziti Božje pravo i pravicu, pogaziti prava hrvatskog naroda – taj dijelak, iako maleni Božjeg prava – svršio porazom onih, koji su zaboravili, da nema prava i da nema vlasti protiv Boga vječnoga i velikoga i protiv njegovih odredaba. Veoma mi je drago, Vaša Kraljevska Visosti, da Vas mogu pozdraviti na pragu ovoga hrama Božjega, jer su mi ti Vaši koraci dokazom Vaše iskrene želje, donositi rodove vlasti, dostojne njezina izvora, Boga, te ih upraviti Njemu kao cilju. Ti su mi koraci dokazom Vaše duboke svijesti odgovornosti, što tereti svakog nosioca vlasti“.⁶⁹⁵ Nakon toga su visoki uzvanici večerali u Banskim dvorima, a ubrzo je Maček okupljenima s prozora javio kako je knez namjesnik potpisao izborni zakon za *Hrvatski sabor*.⁶⁹⁶

Pavle će u Zagrebu posjetiti glavne kulturne i umjetničke ustanove, a bio je primljen i u nadbiskupskom dvoru. Stepinca je knez Pavle odlikovao ordenom Bijelog orla prvog stupnja s lentom.⁶⁹⁷ Drugim aspektima posjeta na simbolički je način poslana poruka izmirenja s

⁶⁹² „Svečani doček u bogato osvijetljenoj metropoli hrvatskog naroda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 1. 1940., 2.

⁶⁹³ „Svečani doček u bogato osvijetljenoj metropoli hrvatskog naroda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 1. 1940., 2.

⁶⁹⁴ „Svečani doček u bogato osvijetljenoj metropoli hrvatskog naroda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 1. 1940., 2.

⁶⁹⁵ „Svečani doček u bogato osvijetljenoj metropoli hrvatskog naroda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 1. 1940., 3.

⁶⁹⁶ „Svečani doček u bogato osvijetljenoj metropoli hrvatskog naroda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 1. 1940., 3.

⁶⁹⁷ „Nj. Kr. vis. Knez namjesnik Pavle posjetio je kulturne i umjetničke ustanove“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 1. 1940., 2.

dinastijom. Doček kneza je, između ostalih, osiguravala Hrvatska seljačka (i građanska) zaštita⁶⁹⁸, a u tisku su objavljene fotografije susreta kneza Pavla s narodnim zastupnikom Tomom Baburićem i predsjednikom zagrebačke vanjske kotarske organizacije HSS-a Krajačićem u Banskim dvorima, pri čemu su potonji upadljivo obučeni u narodne nošnje vjerojatno kako bi se simboliziralo izmirenje hrvatskog seljaka, česte žrtve režimske represije, s dinastijom i državnim poretom.⁶⁹⁹

U filmu o boravku kneževskog para u Zagrebu pod nazivom „Historijski dani“ Maček govori o epohalnom značaju posjeta kneza Pavla Zagrebu. Prvotno je istaknuo da je Sporazumom Cvetković Maček „priznat individualitet naroda hrvatskog, a što je još najvažnije formiran je barem provizorni teritorij Hrvatske. Jer svaki politički narod mora prije svega imati svoj teritorij“. Posjet Olge i Pavla po njemu je bio:

„Vidljiv znak, da više u tom poslu nema natrag, vidljiv znak, da su Hrvati odlučili ostati u ovoj državi, razumije se pod uvjetima, kako ih fiksira sporazum, a i vidljiv znak, da je Nj. Vis. Knez Pavle odlučio založiti se, kao i do sada, svim snagama do provedenja, svim snagama, da Hrvati budu zadovoljni potpunama, da Hrvati postanu potpuno ravnopravan faktor Srbima, da Hrvatska postane ravnopravan faktor Srbiji i prema tomu da Jugoslavija bude jaka i nepobjediva, jer će stajati na dva čvrsta stupa: na stupu seljačkog naroda hrvatskog i seljačkog naroda srpskoga“.⁷⁰⁰

Svoj je govor zaključio riječima: „Živila federativna Jugoslavija!⁷⁰¹ Živila nikad od nikoga pokorena Hrvatska! Živio knez Namjesnik Pavle! Živila kneginja Olga! Vjera u Boga i seljačka sloga!“.⁷⁰² Usprkos novootkrivenim izljevima ljubavi prema državnom suverenu, i posjetu koji je trebao predstavljati oličenje hrvatsko-srpskog sporazuma i bratstva primjetno je da knez Pavle zapravo nije predstavljen kao vrhovni suveren hrvatskog naroda, već je to Vladko Maček. Knez Pavle dočekan je na istočnoj granici Banovine Hrvatske u Šidu pa su američki diplomati

⁶⁹⁸ Zbog toga je odlikovano više pripadnika Hrvatske seljačke zaštite. „U Zagrebu je juče ban g. dr. Šubašić predao odlikovanja većem broju zapovednika Hrvatske seljačke zaštite i policajaca“, *Politika* (Beograd), 6. 5. 1940., 8.

⁶⁹⁹ „Kitu svježeg cvijeća s hrvatskom trobojkom“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 1. 1940., 2.

⁷⁰⁰ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29.2.1940., 5.

⁷⁰¹ Boban navodi da je Maček na kraju govora rekao „Živila federativna Hrvatska“. Boban 1965, 297. Vjerojatno je riječ o Bobanovoj nehotičnoj grešci jer se u tom dijelu poziva na istu referencu koju koristim, a prema kojoj je Maček rekao „Živila federativna Jugoslavija“. To pokazuje i isječak Mačekova govora dostupan na YouTubeu. <https://www.youtube.com/watch?v=ldsXpbijFwI> (stranici pristupljeno 2.5.2024.)

⁷⁰² *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 2. 1940., 5.

primijetili kako je Pavle „pozdravljen na granici Banovine Hrvatske 'kao strani suveren'“. ⁷⁰³ Djokic argumentira kako je „glavni razlog novopronađenog entuzijazma Hrvata nedvojbeno, donekle, bila transformacija hrvatske banovine u kvazi nacionalnu državu“. ⁷⁰⁴ Francesco Giorgio Mameli, talijanski poslanik u Beogradu, zaključio je kako se Maček „uglavnom, a moglo bi se reći isključivo, bavi hrvatskim problemima“. ⁷⁰⁵

Način na koji je HSS-ova propaganda predstavila posjet također je argument u prilog tezi američkih diplomata. Naime, Maček koji je sam pozdravio kneza u „glavnom gradu Hrvatske i svih Hrvata u ime cijeloga hrvatskoga naroda“, predstavljen je kao vrhovni suveren hrvatskog naroda, iako nema nikakvu formalnu funkciju. Vrhovni suveren cijele zemlje je naravno kralj, u ime kojega vlast obavlja namjesništvo, a u Banovini Hrvatskoj ban Šubašić, ⁷⁰⁶ ali Maček postaje glavni izvor autoriteta za sve Hrvate te se takvim i predstavlja. Dapače, knez Pavle i kneginja Olga primljeni su „u domu vodje dra Mačka“ u Kupincu. ⁷⁰⁷ Novouspostavljena idila predstavljena je kao plod dogovora Mačeka, kao vrhovnog hrvatskog autoriteta, i kneza Pavla. Kako je napisao Ilija Jakovljević povodom posjeta kneza Pavla, kojega je okitio raznim epitetima (između ostalog nazvan je „Graditeljem“), „duhovna veza koja je uspostavljena između našeg narodnog vodje i vršioca kraljevske vlasti Kneza Namjesnika Pavla, satkana je od najfinijih niti osjećaja za prava čovjeka, a time i naroda“. ⁷⁰⁸

Sporazum Cvetković-Maček omogućio je HSS-u da provodi svoju nacionalnu ideologiju u praksi. U tom je smjeru pokušavao učvrstiti hrvatski nacionalni identitet i zadati udarac ostacima jugoslavenstva u kulturnoj sferi. Jugoslavija je postala kontraktualna zajednica bez metafizičkih temelja. Nema zajedničke priče oko Prvog svjetskog rata, „kosovskog mita“ ili sličnog. Uvjet za suradnju Hrvata i Srba je „isprepletenost obostranih interesa“, argumentirao je Ilija Jakovljević u *Savremeniku* sredinom lipnja 1940. Istaknuo je kako je riječ o „mehaničkoj vezi“ te da je jugoslavenstvo „kao nacionalna misao, pokopano, a kao državna misao ima samo onoliko

⁷⁰³ Pešelj 1970, 51. U drugim je slučajevima HSS također pribjegavao korištenju takve simbolike. Kada je predsjednik vlade Cvetković s drugim ministrima stigao u Zagreb 25. kolovoza 1940. dočekao ih je samo šef kabineta bana, iz čega je Cvetković zaključio da šalju poruku „kako su nešto drugo oni, a nešto drugo država“. Konstantinović 1998, 171.

⁷⁰⁴ Djokic 2007, 226.

⁷⁰⁵ *I Documenti Diplomatici Italiani, Nona serie: 1939 – 1943.*, vol. IV, 474.

⁷⁰⁶ Prema članku 4 (2) Uredbe o Banovini Hrvatskoj „upravnu vlast u stvarima iz nadležnosti Banovine Hrvatske vrši Kralj preko Bana. Vidi: Boban 1965, 404.

⁷⁰⁷ „Nj. Kr. Vis. Knez namjesnik Pavle i nj. kr. vis. Kneginja Olga među hrvatskim seljacima i u domu vodje dra Mačka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 1. 1940, 4.

⁷⁰⁸ Ilija Jakovljević, „Kneževski posjet u Kupincu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 1. 1940., 1.

snage, koliko mu je daju slavenski narodi na jugu", dok „kulturni ideal još manje dolazi u obzir". Iako je bio svjestan da „ako želimo trajno ostati zajedno, mi moramo naći i zajedničku misao, koja će nas vezati i koja će nam dati poleta", nije dao nikakvu konkretnu alternativu kulturnom i nacionalnom jugoslavenstvu, već je kazao da se trenutnu mehaničku vezu može „produhoviti", „u koncepciji jedne širokogrudne seljačke demokracije, kako ju je zamišljao Stjepan Radić".⁷⁰⁹

Čitatelji, a vjerojatno ni sam Jakovljević, teško su mogli znati što to konkretno znači. U praksi je diseminacija hrvatske nacionalne ideologije značila potkopavanje i državnog jugoslavenstva bio to cilj HSS-a ili ne jer se time slabio *raison d'etre* same države. Hrvatski nacionalni junaci ne tumače se više u jugoslavenskom ključnu nego isključivo u hrvatskom. Banovinom Hrvatskom, prema Peteru Trochu, „institucionalizirana je nacionalna ideologija Hrvatske seljačke stranke". Isti autor uvjerljivo tumači: „Iako su hrvatske vlasti pazile da ne potaknu hrvatsko-srpski sukob, intenzivirale su svoj kroatocentrični diskurs, predstavljajući Banovinu kao kvazi nacionalnu državu Hrvata (quasi-Croatian nation-state). Jugoslavensko jedinstvo svelo se na širi pojam državnog jedinstva. Kulturni život u banovini postaje hrvatski umjesto jugoslavenski, a pristaše diktatorskog jugoslavenstva suočavaju se sa sve većim neprijateljstvom".⁷¹⁰ Slom jugoslavenstva osjetio se i u nazivima udruženja. U siječnju 1940. osnovano je u Banovini Hrvatskoj 11 novih udruženja, nijedno s jugoslavenskim prefiksom. Idućeg mjeseca je registrirano osam novih udruženja, a sva su imala u nazivu hrvatski prefiks.⁷¹¹

Kulturna i prosvjetna politika HSS-a bile su nacionalističke i to u smislu da se njima nastojalo učvrstiti, kako je definirao Smith, „autonomiju, jedinstvo i identitet" Hrvata⁷¹², ne samo u Banovini Hrvatskoj, već i Hrvata koji su ostali izvan njenih granica. Prosvjeta je bila u ingerenciji Banovine Hrvatske. U pučkim školama smjele su se koristiti samo knjige koje su izdali Naklada školskih knjiga i Tiskarnica banovine Hrvatske u Zagrebu, dok je najavljeno kako se izdavanje knjiga za srednje škole kani „postepeno etatizirati".⁷¹³

Kako je pisao *Hrvatski dnevnik* do Banovine Hrvatske kroz školski sustav koristile su se „sve metode umjetnog stvaranja 'Jugoslavena'", ali su one „zatajile".⁷¹⁴ I u tim teškim vremenima pokazalo se kako „dom i obitelj mogu učiniti više nego sve škole" jer su hrvatski dom i hrvatske

⁷⁰⁹ Ilija Jakovljević, „Što nas može povezati?", *Savremenik* (Zagreb), 15. 6. 1940., 353-355.

⁷¹⁰ Troch 2015, 37.

⁷¹¹ Djokic 2007, 226.

⁷¹² Vidi str. 55 u ovom radu.

⁷¹³ „Školska politika banovine Hrvatske", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 9. 1940., 5.

⁷¹⁴ „Školska politika banovine Hrvatske", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 9. 1940., 5.

obitelji učile djecu: „Nemoj se sramiti svojega narodnog imena ni svoje narodne prošlosti! Vaši su se djedovi znali boriti za slobodu, a vi ne smijete zaostati za njima. Ne mrzite drugi narod, ali se ponosite svojim narodom. A što su roditelji govorili, to se duboko zasadilo u dušu naše omladine“.⁷¹⁵ U „obnovljenoj Hrvatskoj“ će se pak i škole tako ponašati. Odnosno, „izbacit će se iz škola sve knjige, koje vrijedjaju hrvatski narod, i djacima će se govoriti istina o hrvatskoj i o srpskoj prošlosti“.⁷¹⁶

Ubrzo po uspostavi Banovine Hrvatske izricana je putem medija želja za kroatizacijom obrazovanja. *Obzor* je početkom rujna pisao kako se „već preko 20 godina vodi sistematski protuhrvatska politika“ u prosvjeti koja uključuje „iskrivljavanje naše prošlosti, neistinitog prikazivanja naše stvarnosti“ s „omalovažavanjima naših žrtava, naše borbe za budućnost hrvatskog naroda“.⁷¹⁷ Školstvo treba, zaključio je *Obzor*, reorganizirati tako da bude u skladu „sa činjenicom opstanka Banovine Hrvatske i njenom narodnom zadaćom“, dok školske knjige trebaju odgovarati „hrvatskom duhu“ i biti „prava slika naše prošlosti i sadašnjosti, našeg položaja kao naroda i naših narodnih težnja i osjećaja“.⁷¹⁸

Prosvjetna politika HSS-a nije odražavala samo njegovu nacionalnu ideologiju već i druga dva ocrta temelja ideologije HSS-a (populizam i konzervativizam). Obrazovanje će se voditi, eksplicitno je rečeno, na temelju ideologije HSS-a, odnosno po uputama braće Radića, primarno Antuna. „U svojoj ćemo slobodnoj domovini nastojati podići svoju prosvjetu u duhu hrvatske seljačke ideologije“, poručio je Sigismund Čajkovac prilikom predavanja učiteljima i učiteljicama krajem 1939. u Hrvatskom učiteljskom domu.⁷¹⁹ Stoga je i „naravna stvar, da ćemo paziti na to, da i ta djeca budu odgajana kao vjerni i odani podanici naše domovine, banovine Hrvatske“, zaključio je autor više udžbenika za pučke škole Čajkovac.⁷²⁰

Prof. Milivoj Blažeković naveo je u *Savremeniku* kako uzor školske politike treba biti program HSS-a iz 1923. „izrađen na temelju općih smjernica braće Radića o prosvjeti i školi“. Stoga je i logično da Blažeković navodi kako osnovna škola treba imati „u stanovitom smislu čak i regionalni karakter, sve u cilju, da se što bolje očituje samonikla narodna kultura i da se što

⁷¹⁵ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 9. 1940., 5.

⁷¹⁶ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 9. 1940., 5.

⁷¹⁷ „Stranačko kretanje“, *Obzor* (Zagreb), 1. 9. 1939., 3.

⁷¹⁸ „Stranačko kretanje“, *Obzor* (Zagreb), 1. 9. 1939., 3.

⁷¹⁹ Čajkovac 1940a, 30.

⁷²⁰ Čajkovac 1940a, 18. „Domovina naša zove se Hrvatska. Tu zemlju valja da srdačno ljubiš i u srcu je svome nosiš“, navodi se u čitanci za I. razred pučkih škola. Vidi: Čajkovac 1940b, 74.

uspješnije posluži realnim potrebama naroda stanovitog kraja“. Srednju školu pak treba „približiti našem životu, našem narodu, prema tome (u glavnom) seljačkom životu i seljačkom narodu“, nasuprot prijašnjim školama koje su imale „internacionalni značaj“. ⁷²¹ Ukratko, hrvatsko školstvo mora imati „naš biljeg i korijen u našem narodu“, a po Blažekoviću time će slijediti recentne srednjoškolske reforme koje su proveli „svi kulturni narodi“, poput Francuza koji su „stvorili svoj tip moderne francuske srednje škole, Talijani tip fašističke itd.“. ⁷²² Budući da svaki narod ima svoj posebni duh i vrijednosti, Blažeković je predložio umjesto dosadašnje srednje škole osnivanje šestogodišnjih općih i dvogodišnjih radnih škola. Dok su Talijani i Francuzi zadržali „mnogo humanističkih elemenata, jer je to svojina njihovog narodnog bića i tradicije“, u Hrvatskoj „toga humanizma u srednjoj školi toliko ne treba iako ga je potrebno zadržati u jednoj reduciranoj, ali sretnijoj formi od današnje“, smatrao je Blažeković. „Najvrijednije u humanističkoj školi“ – „idealizam, plemenitost i uzvišenost antikne kulture“ – treba „nadoknaditi i upotpuniti idealizmom našega naroda, gospodarskom plemenitošću hrvatskog seljaštva i uzvišenoću kršćanskog morala našega sela“. ⁷²³ To će se sve moći naučiti putem novog predmeta koji će se uvesti u škole – etnologije. ⁷²⁴

U *Hrvatskom dnevniku* također su se kritizirali strani utjecaji u školskom sustavu. Tako je utvrđeno da je školski sustav uglavnom izrađen po njemačkom uzoru pa su se „tudje ideje, nikle u tuđim prilikama, jednostano prekalamile (sic) na novo tlo“. Kao nesretni početak takvog ponašanja naveden je slavonski prosvjetitelj Matija Antun Reljković, navodno nemušti epigon stranih uzora koji nije znao da bi presađivanjem ideja prosvijećenog apsolutizma na slavonsko tlo „ugasnuo živi vrutak stvaralačke snage njegova naroda, njegovog samoniklog stvaralaštva“. Potonje upravo treba poticati školski sustav pa je najavljeno da će „kroz sve naše škole od pučkih do sveučilišta prostrujiti nov život, novi principi, ideje Antuna Radića“. ⁷²⁵ Većina je škola također tradicionalno u gradovima, dok na selu nema niti 30 posto potrebnih škola pa je potrebno raditi na reformi ut om smjeru kako bi se, između ostaloga, spriječilo odnarođivanje buduće elite. ⁷²⁶ U Uputama za poučavanje u narodnom duhu koju je potpisao odjelni predstojnik za prosvjetu Izidor Škorjač navodi se kako je do sada srednja škola „školsku mladež otuđivala narodu i tako

⁷²¹ Milivoj Blažeković, „Nova školska politika u Hrvatskoj“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 6. 1940., 332.

⁷²² Milivoj Blažeković, „Nova školska politika u Hrvatskoj“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 6. 1940., 333.

⁷²³ Milivoj Blažeković, „Nova školska politika u Hrvatskoj“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 6. 1940., 333.

⁷²⁴ Milivoj Blažeković, „Nova školska politika u Hrvatskoj“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 6. 1940., 333

⁷²⁵ „Prosvjetna politika banovine hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 11. 1939., 5.

⁷²⁶ „Reorganizacija nastave u Hrvatskoj“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 3. 1940., 5.

odgajala nenarodnu inteligenciju, koja je bila zadojena stranim duhom i nije dobro poznavala svoga rođenog naroda, njegovih kulturnih i socijalnih prilika i potreba". Nasuprot tome škola u Banovini Hrvatskoj neće „otuđivati mladež narodu i domovini“, već će ga upoznati s nacionalnim, odnosno seljačkim vrijednostima, životom i kulturom seljaka.⁷²⁷

Čajkovac je u predavanju sveučilištarcima HSS-a u travnju 1940. iterirao ideju o Antuna Radića „o velikoj važnosti autohtone kulture za opstanak naroda i o osnovnome zadatku škole da udešava svoj rad s autohtonom narodnom kulturom“. Narodi, kao i svaki čovjek, imaju „svoju dušu, kojom (narod, op.a.) stvara svoja narodna obilježja, a kojima se razlikuje od drugih naroda“. Svoju ideju o važnosti očuvanja etničke kulture, u čemu mora imati ulogu obrazovni sustav, Čajkovac je efektno sažeo:

„Taj stvaralački rad narodne duše očituje se u izgradnji jezika i pjesničkih proizvoda: pjesama, pripovijedaka i poslovice, narodnih melodija, nošnji, plesova i običaja. To je sastavni dio njegove samonikle kulture. Sa svojom izvornom kulturom narod živi i propada. Gubitkom njezinim može narod biološki i produžiti svoj život u križanju s drugim narodom, ali je svojim cijelim narodnim životom mrtav. Tako nestade u imenu i u svojoj narodnoj kulturi mnogih narod, u povijesti, Sumeraca, Asiraca, Babilonaca, Hetita, Tračana, Ilira, Etruščana, Gala, Kelta i drugih. Dužnost je svakog naroda svoju narodnu kulturu očuvati, razvijati i u baštinu ostavljati budućim naraštajima. To je najsigurniji залог opstanka njegova u dalekoj budućnosti. To je najsigurniji залог opstanka njegova u dalekoj budućnosti“.⁷²⁸

Imperativ očuvanja etnokulturnog identiteta nacije prisutan je i u Uputama za poučavanje narodnom duhu koju je kao okružnicu poslao odjelni predstojnik za prosvjetu Izidor Škorjač početkom studenog 1940. Prema toj okružnici kod učenika je trebalo učvrstiti sljedeću poruku o isprepletenosti seljaštva i nacionalnog identiteta:

„Ali nije dosta, da školska mladež dobro upozna svoj narod i domovinu, nego treba mladež i naučiti, da ih ljubi i cijeni. Za svoga školovanja učenici stoga valja da steknu uvjerenje o odlučnoj vrijednosti seljaštva za našu narodnu budućnost. Neka im se pokaže, kako je seljaštvo pretežna većina i jezgra naroda, o čijem napretku ovisi sreća svih nas; nadalje, kako je seljaštvo bilo nosilac našega jezika, našeg narodnog bića i kulturne individualnosti, pa bi bez seljaštva odavna nestalo našega govora i narodnosti. Neka se učenicima prikažu i velike moralne i socijalne vrednote seljačkoga života: neumorna marljivost i umjerenost, fizička snaga i otpornost, bratska jednakost i zajednica, stroga moralnost te glavne i poznate odlike seljaštva“.⁷²⁹

⁷²⁷ HR-HDA-159-BHOP, kut. 19, 2.2.1., Upute za poučavanje u narodnom duhu i metodičke napomene, 2. 11. 1940., 1. Cijeli dokument objavljen je u: Leček i Petrović Leš 2010, 103-112.

⁷²⁸ „Predavanje dra Čajkovca sveučilištarcima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 4. 1940., 5.

⁷²⁹ HR-HDA-159-BHOP, kut. 19, 2.2.1., Upute za poučavanje u narodnom duhu i metodičke napomene, 2. 11. 1940., 1-2.

Očuvanje etničke posebnosti određene nacije koje ju zapravo i čine posebnom nacijom, uvjetovale su i veliki fokus HSS-a na etnologiju kao područje kojim će „znanstveno“ osnažiti samobitnost hrvatskog naroda, očuvati njegov separatan etnokulturni identitet i pomoći u jačanju hrvatske nacije.⁷³⁰ Reorganizacijom školske nastave sredinom rujna 1940. u srednje škole su uvedena dva sata etnografije.⁷³¹ Etnologija s narodnom etnografijom uvedena je i kao posebni predmet u IV. i V. razredu učiteljskih škola krajem kolovoza 1940.⁷³²

U tom svjetlu je i logična isprepletenost odjela za prosvjetu Banovine Hrvatske sa *Seljačkom slogom*, organizacijom koja je bila posvećena upravo očuvanju hrvatskih narodnih običaja uz provođenje modernizacijskih kampanja poput opismenjavanja puka. Izidor Škorjač, dugogodišnji istaknuti član Seljačke sloge i suradnik Rudolfa Hercega bio je na čelu Odjela za prosvjetu, a Heisinger, o čijim je pogledima o kulturi ranije bilo riječi, početkom listopada je imenovan njegovim pomoćnikom u poslovima reorganizacije.⁷³³ Školski sustav i državne institucije surađuju službeno sa Seljačkom slogom, nastavnici surađuju u radu ogranaka i dovode učenike na smotre seljačke kulture te uključuju učenike u kampanje Seljačke sloge poput opismenjavanja.⁷³⁴

Konzervativne vrijednosti također su promovirane nasuprot „materijalističkim“ tumačenjima prisutnima u nekim prethodnim udžbenicima. *Hrvatski dnevnik* upozorio je 21. rujna 1939. na argumente krčkog biskupa Josipa Srebrnića protiv udžbenika „Osnove etnologije“ Jovana Erdeljanovića „u kojoj se tvrdi, da je mnogoboštvo starije od vjere u jednoga osobnoga boga i da je vjera u Boga uopće plod razvoja, što je, sasvim naravno, u protuslovlju s naukom katoličke crkve“.⁷³⁵ Na isti se udžbenik kabinetu bana Šubašića pismom požalio nadbiskup Stepinac i zamolio uklanjanje tog srednjoškolskog udžbenika tim više jer se „po malo sređuju“ stvari u hrvatskom školstvu i to „u naročitom vidu suzbijanja bezvjerstva, nećudoređa i komunizma“. Stepinac je naveo kako udžbenik prikazuje „sasma darvinistički i materijalistički nauk o postanku čovjeka“ i da „loše djeluje na našu omladinu i u nacionalnom i u vjerskom

⁷³⁰ HSS-ovo korištenje etnologije za izgradnju nacije naravno nije raritet. Vidi: Doak 2001.

⁷³¹ „Reorganizacija srednjoškolske nastave“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 9. 1940., 9.

⁷³² HR-HDA-155-BHKB, kut. 64, 59525/40, Obavijest o etnologiji s narodnom etnografijom kao posebnim predmetom u učiteljskim školama, 29. 8. 1940.

⁷³³ Leček i Petrović Leš 2010, 21.

⁷³⁴ Leček i Petrović Leš 2010, 85.

⁷³⁵ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 9. 1939., 5.

pogledu“. Umjesto Erdeljanovićeve udžbenika Stepinac je predložio Geografiju od Vida Balenovića te je preporučio tog profesora kao člana nove komisije za cenzuriranje filmova. Uz to je zamolio da se u tu komisiju uvrsti jedan svećenik „jer samo svećenik može uvijek ispravno ocijeniti moralnu stranu svakog filma. Time ćemo najzgodnije uspjeti, da se u naš narod ne šire kojekakvi poroci sa strane pokvarenih stranih filmova“. Ukazao je banu i na činjenicu da je ministarstvo nastojalo ukinuti u VII. i VIII. razredu srednje škole drugi sat vjeronauka u tjednu, da bi ipak drugi sat vjeronauka na kraju uvrstili kao šesti sat čime je „nauk vjere u neku ruku degradiran“ što bi trebalo ispraviti.⁷³⁶ Odjel za prosvjetu je već 30. listopada 1939. naredio školama da se nastava vjeronauka ne smije održavati zadnji sat.⁷³⁷ Više od godinu dana kasnije odjelni predstojnik Škorjač naložio je školama „da nastava u narodnom duhu mora biti i etička i religiozna“.⁷³⁸

Osim njegovanja ljubavi prema hrvatskoj domovini koja je u primarnom fokusu pučkoškolskih čitanki,⁷³⁹ dok je rodoljublje navedeno kao jedna od vrhunaravnih vrlina,⁷⁴⁰ promicane su i vrijednosti na tragu ideologije HSS-a opisane u trećem dijelu prvog poglavlja. U III. razredu se uči o „seljačkom domu“ koji ima konzervativnu narav – „u tom seljačkom domu vlada čvrstoća i stalnost“.⁷⁴¹

Onkraj prosvjete, kulturni prostor nezaustavljivo je išao u smjeru odlučnog odvajanja od jugoslavenstva. Petar Guberina i Kruno Krstić objavili su 1940. razlikovni rječnik hrvatskog i srpskog jezika.⁷⁴² Još prije Banovine Hrvatske putem glasila HSS-a isticao se zahtjev za promjenom naziva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Hrvatsku akademiju

⁷³⁶ HR-HDA-155-BHKB, kut. 7, 3221/39, Kabinet bana (u nastavku KB) prosljeđuje Odjelu za prosvjetu dopis nadbiskupa Alojzija Stepinca koji traži imenovanje svećenika u komisiju za cenzuru filmova i uklanjanje jednog udžbenika etnologije, 11. 10. 1939.

⁷³⁷ HR-HDA-155-BHKB, kut. 7, 3221/39, Okružnica o obuci u vjeronauku, 30. 10. 1939.

⁷³⁸ HR-HDA-159-BHOP, kut. 19, 2.2.1., Upute za poučavanje u narodnom duhu i metodičke napomene, 2. 11. 1940., 3.

⁷³⁹ Tek u čitanci za IV. razred učila se geografija izvan Banovine Hrvatske i prostora koji su smatrani povijesnim hrvatskim zemljama. U III. se razredu osim o Banovini Hrvatskoj učilo o Bosni i Hercegovini općenito, krajevima izvan Banovine Hrvatske (Boka Kotorska i Vojvodina) te o subetničkim skupinama koje su dijelom ostale izvan granica Banovine (Šokci). Vidi: Čajkovac 1940c; Čajkovac 1940d; Čajkovac 1940e.

⁷⁴⁰ „Čovjek ljubi najprije i najviše svoju majku, oca, braću i sestre, svojtu pa sav narod, u kom se rodio, u kom živi i radi. Narod je kao jedna velika rodbina, kao jedna velika porodica. Svi govorimo jednim istim jezikom. Prirodno je, da se volimo, a ta naša ljubav zove se rodoljublje. Što se članovi koje zajednice više vole i više žrtvuju jedan zadrugoga (sic), to je svima bolje. Ta je ljubav ne samo lijepa nego i razumna“, stoji u tekstu „Rodoljublje“ Davorina Trstenjaka koji se nalazi u čitanci za III. razred. Vidi: Čajkovac 1940d, 32.

⁷⁴¹ Čajkovac 1940d, 34.

⁷⁴² Guberina i Krstić 1940.

znanosti i umjetnosti. Kada je društvo Hrvatski rodoljub uputilo molbu Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti da promjeni prefiks jugoslavenski u hrvatski, *Hrvatski dnevnik* napisao je kako je ta ideja „lijepa i mora oduševiti svakog dobrog i čestitog Hrvata“, ali se ogradio od spomenutog društva jer su među članovima navodno i glasači za listu Bogoljuba Jevtića, dok je predsjednik društva Rudolf Horvat jednom glasovao za listu Petra Živkovića.⁷⁴³ Krajem srpnja 1939. *Hrvatski dnevnik* ponovno je pisao da treba promijeniti ime akademiji jer ona treba „služiti znanosti i umjetnosti hrvatskog naroda“, jugoslavensko ime nema isto značenje kao u vrijeme osnutka, ona ne može imati misiju među južnim Slavenima koju su joj namijenili osnivači, dok Hrvati ne mogu biti jedini koji će „u svojim kulturnim ustanovama hrvatsko ime zamjenjivati drugim imenom“. Kao posljednji argument za mijenjanje naziva JAZU-u, navedeno je da „hrvatski narod želi, da njegova akademija i u svojem nazivu jasno pokaže, čija je i čijim interesima treba služiti“.⁷⁴⁴

Predsjednik JAZU-a filozof Albert Bazala također je podržao promjenu imena, ali je istaknuo da o tome treba odlučiti hrvatsko narodno predstavništvo.⁷⁴⁵ Na izvanrednoj skupštini JAZU-a odlučeno je 6. prosinca 1939. s 26 glasova za (3/4 članova) da se naslov promjeni u Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti. O tome je obaviještena Banska Vlast 19. prosinca 1939.⁷⁴⁶ *Hrvatski dnevnik* ponovno je podržao takav zahtjev netom nakon njegova upućivanja, ističući kao nelogičnost da beogradska akademija nosi srpsko nacionalno ime, slovenska slovensko, a hrvatska jugoslavensko.⁷⁴⁷ Iste su novine 5. siječnja pisale 5. siječnja: „Promjena naziva smatra se za svršenu stvar“.⁷⁴⁸ Ubrzo je u *Savremeniku*, časopisu pod kontrolom HSS-a, objavio veliki članak o Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti akademik Franjo Fancev. On je napisao da se Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti „nalazi na pomolu“. Fancev je

⁷⁴³ „Nije svaka akcija za svakoga“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 6. 1938., 3.

⁷⁴⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 7. 1939., 3.

⁷⁴⁵ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 7. 1939., 3. Na skupštinama JAZU-a preuzimaju se i ideološki obrasci HSS-a pa tako i veličanje seljaštva. Predsjednik Albert Bazala će prilikom obilježavanja „Strossmayerovog dana nauke i umjetnosti“ 4. veljače 1940. reći da je „borbu, koja je završena priznanjem individualiteta hrvatskoga naroda i njegova prava da bude gospodar na svojem historijskom i nacionalnom području, iznijelo hrvatsko seljaštvo svojom sviješću i moralnom snagom, divnom ustrajnošću i požrtvovnošću, te se upravo nameće dužnost svim vrstama naroda, da plodove te borbe učvrste i razviju, da na zdravoj jezgri hrvatskoga bića izgrade samostalnu i samosvojnu, kulturnim duhom prožetu narodnu zajednicu, koja će dostojno pristati u krug čovječanstva“. „Strossmayerov dan nauke i umjetnosti“, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1939/1940* (Zagreb), 1941., 123.

⁷⁴⁶ Bazala 1943, 1004.

⁷⁴⁷ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 12. 1939.

⁷⁴⁸ „Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 1. 1940., 5.

argumentirao kako su Strossmayer i Hrvatski sabor osnovali Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti kako bi „četiri južnoslavenske narodne individualnosti“, odnosno Hrvate, Srbe, Bugare i Slovence, „u sebi sinkretizirali, a ne da ih u stvarnosti niječu ili brišu“. Tim više što tada među južnim Slavenima nije bilo druge akademije, a sada ju imaju i Srbi i Bugari i Slovenci. Fancev je protivnike preimenovanja akademije ubrojio u krivotvoritelje Strossmayerove misli jer „Strossmayerovo jugoslavenstvo nije nipošto išlo za tim, da briše bilo koju južnoslavensku individualnost pa tako ni hrvatsku“.⁷⁴⁹

Međutim, istoga dana (15. siječnja 1940.) kada je objavljen članak akademika Fanceva, ban Šubašić je odlučio da zaključak o promjeni imena „ne može se uzeti u postupak, jer taj zaključak nije stvoren u skladu s Akademijinim pravilima, i držim, da konačnu odluku o tom treba da donese Hrvatski sabor“.⁷⁵⁰ Hrvatski sabor nije sazvan za vrijeme Banovine Hrvatske, ali za očekivati je da bi u tom slučaju odluka bila ubrzo usvojena. Nejasan je i razlog Šubašićeve odluke i je li njegovo pozivanje na pravni formalizam bilo iskreno.⁷⁵¹ U svakom slučaju kasnije će *Hrvatski dnevnik* izbjegavati koristiti prefiks jugoslavenska u imenu Akademije te će se govoriti samo o Akademiji znanosti i umjetnosti.⁷⁵² Bazala je kao predsjednik JAZU-a dočekao talijanskog ministra prosvjete Bottaija krajem veljače, a pozdravio je Bottaijev dolazak „u našu Akademiju jugoslavensku, zapravo hrvatsku“.⁷⁵³

Dalekosežniji projekt koji je započet za vrijeme Banovine Hrvatske uz asistenciju vlasti i same stranke jest *Hrvatska enciklopedija*, prva nacionalna enciklopedija u Hrvata. Projekt je pokrenuo 1938. Mate Ujević uz podršku ravnatelja Tipografije, medijskog mogula Dragutina Schullhofa.⁷⁵⁴

Međutim, realizacija bi bila nemoguća bez podrške vlasti i HSS-a koji su predstavljali taj projekt iznimno važnim za snaženje hrvatskog nacionalnog identiteta i izgradnju nacionalnih institucija. Izdavački odbor Hrvatske enciklopedije priredio je 15. veljače 1940. u Hotelu

⁷⁴⁹ Franjo Fancev, „Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti na pomolu“, *Savremenik* (Zagreb), 15.1.1940, 52-53.

⁷⁵⁰ Bazala 1943, 1004.

⁷⁵¹ Hrvatska javnost vjerojatno je očekivala da će ban potvrditi odluku o promjeni imena. *Obzor* je pisao u prosincu 1939. kako odluku JAZU-a treba potvrditi Hrvatski sabor prema pravilima Akademije, ali da će odluku potvrditi ban jer Hrvatski sabor nije još izabran. Vidi: „Promjena imena jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti“, *Obzor* (Zagreb), 8. 12. 1939., 4.

⁷⁵² „Priznanje hrvatskom narodnom vodstvu a napose seljaštvu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 2. 1940., 2; „Priznanje hrvatskom narodnom vodstvu a napose seljaštvu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 2. 1940., 2.

⁷⁵³ „Ministar g. Giuseppe Bottai o značenju svoje misije“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 2. 1940., 1.

⁷⁵⁴ „Zamašan podhvat – Hrvatska enciklopedija“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 2. 1940., 3.

Esplanade večeru za političke funkcionere, novinare te istaknute znanstvenike i kulturne djelatnike. Od istaknutih članova HSS-a prisustvovali su August Košutić, Sigismund Čajkovac, Rudolf Herceg, Janko Tortić, Izidor Škorjač, Krešimir Devčić i dr. Da je riječ o nadideološkom projektu svjedoči i to da su na istoj večeri bili, između ostalih, i *hrvatski nacionalisti* poput Pavla Tijana, Antuna Bonifačića (doduše u ime *Savremenika*) i Ive Oršanića (u ime *Hrvatske smotre*), kao i liberali poput Josipa Horvata i Ive Mihovilovića, ali i član Društva prijatelja Sovjetskog Saveza Branko Sokolić. Prisustvovala je Marija Jurić Zagorka, kao i slikar Jozo Kljaković.⁷⁵⁵

Ujević je tada kazao da će enciklopedija biti „hrvatska legitimacija za vanjski svijet“. Najavljeno je kako će 700 suradnika obraditi 70 tisuća pojmova u enciklopediji.⁷⁵⁶ Podršku projektu Hrvatske enciklopedije dali su i ban Šubašić i Vladko Maček i nadbiskup Alojzije Stepinac.⁷⁵⁷ Ante Bonifačić smatrao je kako je to možda i prvi put u hrvatskoj povijesti da na jednom projektu zajedno rade političari, predstavnici crkve i znanosti. Po njemu je to „najveći kulturni pothvat“ u hrvatskoj povijesti, pri čemu Hrvati nažalost kaskaju za velikim europskim narodima. Kao kuriozitet valja spomenuti da je Bonifačić, kasnije čelnik Hrvatskog oslobodilačkog pokreta (HOP) koji je osnovao Pavelić kao organizaciju nasljednicu ustaškog pokreta, u tom tekstu naveo da „svaka enciklopedija nosi svoj nazor na svijet osim podataka“. Tako je predvidio da će Hrvatska enciklopedija „biti u znaku liberalnosti u svakom pogledu, jer pojedini urednici određuju i pod svojim imenom iznose shvaćanja svoje struke“.⁷⁵⁸

HSS je tumačio projekt dijelom i u ključu svoje stranačke ideologije. Osim općenacionalnih ciljeva govorilo se i da će Hrvatska enciklopedija omogućiti upoznavanje s hrvatskim seljakom i iskonskim hrvatskim vrijednostima koje on posjeduje. Ante Martinović, kojega će Banska vlast kasnije imenovati komesarom u Matici hrvatskoj, poručio je kako će Hrvatska enciklopedija omogućiti da se „paralizira strani duh“ jer će inteligencija i omladina moći prikupljati „znanje u našem duhu i u našem ruhu“ te se upoznati sa seljačkom kulturom, selom i seljakom koji je „ishodište naše kulture“.⁷⁵⁹ Voditelj projekta Mate Ujević također je afirmirao postulate ideologije HSS-a prilikom iznošenja razloga za objavu Hrvatske enciklopedije. Ujević je naveo kako narodi

⁷⁵⁵ „Zamašan podhvat – Hrvatska enciklopedija“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 2. 1940., 3.

⁷⁵⁶ „Zamašan podhvat – Hrvatska enciklopedija“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 2. 1940., 3.

⁷⁵⁷ Vladimir Kovačić, „Velika zajednica za izdavanje hrvatske enciklopedije“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 3. 1940., 8.

⁷⁵⁸ Ante Bonifačić, „Hrvatska enciklopedija“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 3. 1940., 150.

⁷⁵⁹ Franjo Mikšić, „Prvo veliko javno predavanje o hrvatskoj enciklopediji“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 5. 1940., 6.

bez enciklopedije pokazuju ovisnost o drugim narodima, dok je „posve prirodna pojava da narodi, kulturno zavisni od tuđih kultura, gube pomalo bitne osobine svoga duha“.⁷⁶⁰ Enciklopedija će, istaknuo je Ujević, između ostaloga „biti i prvorazredno sredstvo za jačanje narodne svijesti, za izgrađivanje naše narodne kulture i za socijalno harmoniziranje narodne cjeline“. Dijelovi enciklopedije o hrvatskom selu „dovest će gradskog i školovanog čovjeka do spoznaje da je naše selo kulturno aktivno i sposobno za profinjeno kulturno oblikovanje te da su na selu najbolje sačuvani etički i estetski elementi za razvitak prave hrvatske narodne kulture“, zaključio je Ujević.⁷⁶¹ Banska vlast uvela je i određene pogodnosti za činovnike koji se pretplate na Hrvatsku enciklopediju.⁷⁶² Prvi svezak Hrvatske enciklopedije objavljen je u veljači, a izlaženje će se nastaviti sve do uspostave komunističke vlasti u Hrvatskoj.⁷⁶³

Ideolozi HSS-a i prvaci stranke generalno nisu iskazivali pretjerano zanimanje za kulturnu sferu. No, u Banovini Hrvatskoj imali su otvorene ruke provoditi svoju politiku u tom području. HSS-ov stav je, barem načelno, bio na tragu onoga što je iskazano u poglavlju o populizmu. Ideja o štetnosti usvajanja stranih utjecaja i veličanje autohtonih hrvatskih vrijednosti, prenijela se i na umjetnost. Autor u *Hrvatskom dnevniku*, koji se potpisao kao „Dr. M.F.“ artikulirao je ideju o tome da umjetnost treba biti „dirigirana“. Odnosno, državne vlasti trebaju potpomagati određene umjetnike i to one koji pomažu razvitku nacionalne stvari, odnosno njihova umjetnost odražava narodni duh i težnje.⁷⁶⁴ Isti autor odbacio je tezu da puk nema razumijevanje za umjetnost, jer je hrvatska sredina „skućena i zaostala“. Naprotiv, po njemu je razlog to što stvaratelji nisu „motive svojih umjetničkih proizvoda uzimali iz duše i povijesti naroda“, već su „odviše 'internacionalni' a u stvari – a da to ni sami ne osjećaju – igraju žalosnu ulogu janjičara u umjetnosti, u stvari služe tuđim idejama i tuđim interesima“. Nasuprot šlagerima, predlaže autor „skladbe bliže narodnoj duši“, dok slikarima preporučuje da koriste motive ne iz „nepoznatih tuđih krajeva iz mjesta“, već da upoznaju „narodnu dušu“.⁷⁶⁵ Gradske elite pogotovo su bile na tapeti HSS-ovaca kao navodni pokretač odnarođenja umjetnosti i prihvaćanja

⁷⁶⁰ Ujević 2011, 283.

⁷⁶¹ Ujević 2011, 286.

⁷⁶² „Banska vlast za hrvatsku enciklopediju“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 6. 1940, 9.

⁷⁶³ „Izašla prva knjiga Hrvatske Enciklopedije“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 2. 1941., 8; drag-nov, „Prva knjiga Hrvatske Enciklopedije“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 2. 1941., 14.

⁷⁶⁴ Dr. M.F. „Dirigirana umjetnost, dirigirani sport, dirigirana moda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 9. 1940., 17.

⁷⁶⁵ Dr. M.F. „Dirigirana umjetnost, dirigirani sport, dirigirana moda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 9. 1940., 17.

stranih utjecaja. Mirko Glojnarić proveo je novogodišnju večer, između ostalog, u visokom zagrebačkom društvu o čemu je napisao reportažu za *Hrvatski dnevnik*. Reportera Hrvatskog dnevnika je, između ostalog, na proslavi nove godine u jednom, kako je kazao, „elitnom“ noćnom klubu, u kojemu nije bilo „Hrvata-katolika sigurno ni deset posto“ zgrozilo što je hrvatska narodna božićna pjesma (Narodi nam se kralj nebeski) iskrivljena na „amerikanski“ način.⁷⁶⁶

Svođenje umjetnosti na gotovo isključivo pomoćnu ulogu u sporovođenju nacionalnih ciljeva, kao i protuintelektualna te populistička narav stranka, utjecala je na to da umjetnici i nisu baš bili fanatični podržavatelji HSS-a. Malo ih se pojavljuje u tisku HSS-a i malo s njima surađuje. Od književnika se može izdvojiti urednika kulturne rubrike *Hrvatskog dnevnika* Ivu Kozarčanina, glavnog urednika istih novina Iliju Jakovljevića i predstojnika Odjela za seljačko gospodarstvo Slavka Kolara, dok ostali književnici prisutni na stranicama tiskovina HSS-a nisu ulazili u politička pitanja. Tin Ujević je često hvaljen kao velikan hrvatske književnosti u *Hrvatskom dnevniku*.⁷⁶⁷ On će za vrijeme Banovine Hrvatske biti angažiran kao stalni autor prvo *Hrvatskog glasnika*, HSS-ovog splitskog dnevnika, a potom u *Pravici*, glasilu Saveza hrvatskih privatnih namještenika (SHPN), sindikatu povezanim s HSS-om.⁷⁶⁸

Jedna od najvećih hrvatskih književnica Sida Košutić, sestra potpredsjednika Augusta Košutića, bila je glavna urednica Hrvatskog ženskog lista. Taj je časopis promovirao *Hrvatski dnevnik*⁷⁶⁹, ali Sida Košutić bila je bliža katoličkim intelektualcima nego samom HSS-u. Politička nastojanja HSS-a otvoreno je putem svog časopisa *Hrvatica* podržavala i Marija Jurić Zagorka.⁷⁷⁰ Međutim, nije postojao istaknutiji književnik koji bi istupao u javnosti kao neprijeporni pristaša

⁷⁶⁶ Mirko Glojnarić, „Pod zadimljenim šatorom ciganka Julika rekla je veliku istinu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 1. 1941., 5.

⁷⁶⁷ -van, „Razgovor s knezom duha Tinom Ujevićem“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 11. 1938., 10.; -van, „Tin Ujević na Sljemenu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 10. 1938., 10.

⁷⁶⁸ Vidi: Tin Ujević, „Uljudni razgovori među drugovima“, *Hrvatski glasnik* (Split), 4. 11. 1939., 11-12; Tin Ujević, „Neimar Le Corbusier“, *Hrvatski glasnik* (Split), 3. 2. 1940., Tin Ujević, „Budući gradovi“, *Hrvatski glasnik* (Split), 17. 2. 1940., 9; Tin Ujević, „Predstavljam se čitaocima 'Pravice'“, *Pravica* (Zagreb), 13. 4. 1940., 3-4; Tin Ujević, „Osjećajan involucija epohe“, *Pravica* (Zagreb), 9. 11. 1940., 12; Tin Ujević, „Srednji vijek u kazalištu gomila“, *Pravica* (Zagreb), 21. 12. 1940., 17; Tin Ujević, „Razgovarajmo o rasama“, *Pravica* (Zagreb), Uskrs 1941., 3.

⁷⁶⁹ r. „Godina dana 'Hrvatskog ženskog lista'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 12. 1939. 6. Također vidi: Franjo Krleža, „Hrvatska majka u pjesmi“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb) 16. 3. 1941., 8; „Izašla je značajna knjiga 'Hrvatska majka u pjesmi'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 3. 1941., 11.

⁷⁷⁰ Zagorka, „Nije samo lijepa naša domovina“, *Hrvatica* (Zagreb), kolovoz 1939., 255-257.

stranke. Na druga dva pola hrvatske politike situacija je bila jasna. Mile Budak slovio je za najvećeg književnika u (pro)ustaškom taboru⁷⁷¹, a Krleža u (pro)komunističkom.

Međutim, politička dominacija HSS-a uvjetovala je zasigurno i Društva hrvatskih književnika. Naime, krajem travnja 1939. za predsjednika Društva hrvatskih književnika izabran je Ilija Jakovljević. Na poticaj dotadašnje predsjednika Franje Fanceva, koji je biranim riječima govorio o vodji i naporima „našeg vodje“ i „našeg predsjednika“ Mačeka, poslan je sa skupštine pozdrav Mačeku u kojemu se izražava zahvalnost „za sve Vaše napore, koje ste učinili, da hrvatski narod dodje do nacionalne slobode i socijalne pravde. U velikoj borbi hrvatskog naroda sudjeluju i hrvatski književnici kao njegovi sinovi te Vas kao narodnog vodju pozdravljaju i izrazuju Vam svoje poštovanje“.⁷⁷² Jakovljević je u svom govoru poručio da „hrvatski književnici idu sa svojim narodom, a narod ide za slobodom“. U nadzornom odboru i časnom sudu također su bili, iako manjina kao i među odbornicima, HSS-ovci poput etnologa Milovana Gavazzija i narodnog zastupnika Tome Jančikovića.⁷⁷³

Početkom 1940. obnovljen je časopis Društva hrvatskih književnika *Savremenik* koji je u neknjiževnim tekstovima funkcionirao gotovo kao glasilo HSS-a. Kako HSS vidi književnike dobro oslikava tekst Jurja Krnjevića u *Savremeniku*. Književniku je, napisao je Krnjević, „mjesto samo u narodu“, a „sva moralna, intelektualna i materijalna snaga hrvatskoga naroda imade svoj nepresušni izvor na selu“. U istom je članku Krnjević, na tragu govora iz prvog poglavlja u kojem kritizira inteligenciju, konstatirao da se živi u doba „prilične dezorijentiranosti hrvatske inteligencije“.⁷⁷⁴ U uvodnom tekstu koji potpisuje „uredništvo“, a vjerojatno ga je napisao Jakovljević, eksplicitno je navedeno kako književnici trebaju podržavati nacionalnu borbu koju predvodi HSS. U tom se tekstu navodi i da *Savremenik* neće biti službeno glasilo „jedne vlasti ili jedne stranke“ u kojemu će biti i članak sa suprotstavljenim pogledima, ali „osnovni pravac nikada neće biti prelomljen. Jer ne smije se zaboraviti, da su i hrvatski pisci sinovi svojega naroda,

⁷⁷¹ Značaj Budaka kao književnika priznavali su i njegovi politički neistomišljenici. Primjerice, urednik časopisa *Nova Evropa*, etnički Srbin Milan Ćurčin, napisao je kako je Budak, „jedan od najboljih pripovedača (smem li bar ovde upotrebiti tu reč?) na hrvatskosrpskom jeziku“. Ć, „'Mi nismo Srbohrvati' – odgovara nam Dr. Mile Budak“, *Nova Evropa* (Zagreb), kolovoz 1939., 253. Budakova djela hvaljena su čak i u *Srpskom književnom glasniku*. „Strani glasovi o Mili Budaku“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1941., br. 1., 55.

⁷⁷² „Hrvatski književnici idu sa svojim narodom, a narod za slobodom“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 5. 1939., 3.

⁷⁷³ „Hrvatski književnici idu sa svojim narodom, a narod za slobodom“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 5. 1939., 3.

⁷⁷⁴ Juraj Krnjević, „'Savremenik' i hrvatski seljački pokret“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 1. 1940., 2.

s kojim trebaju dijeliti zajedničku sudbinu i kojega, konačno trebaju poštivati“. Književnosti je dakle dana uloga u procesu izgradnje Banovine Hrvatske. Kako je objašnjeno „posljednjih dvadesetak godina“ hrvatski je narod prošao duhovnu revoluciju, a *Savremenik* baš zato okuplja „sve one hrvatske pisce, koji također proživješe i doživješe tu revoluciju“. Dapače, *Savremeniku* je bitno „što će o nama misliti naš narod i koliko ćemo biti vjerni tumači njegovih pogleda i potreba“.⁷⁷⁵

Jakovljević je na glavnoj godišnjoj skupštini Društva hrvatskih književnika 31. ožujka 1940. istaknuo kako je „hrvatski narod dobio veliku bitku u borbi s protuhrvatskim centralizmom, koji nas je i u kulturnom pogledu krvavo sputavao“. Političke je prvake pozvao „da nikada ne zaborave na funkciju književnika u duhovnom životu naroda i na snagu, koju oni daju svojem narodu i u njegovoj borbi za primarna dobra: ljudsku slobodu i čovječansku pravicu“. „U novoj Hrvatskoj“, nastavio je Jakovljević, „hrvatski je književnik pozvan da bude pionir nove Slobode i nove Pravde, graditelj vječne Hrvatske. Ali, kao Duh, on istodobno prelazi ograde država i granice naroda, nagine se nad udes čovječanstva, i kao što naš hrvatski narod kao kolektiv želi dati svoj prinos čovječanstvu, isto tako i hrvatski književnik uzdrhtala srca gleda i motri, što se danas oko nas biva“.⁷⁷⁶

Zato i ne čudi da su u Društvu hrvatskih književnika i u *Savremeniku* dominirali hrvatski nacionalisti. Uz predsjednika Jakovljevića za odbornike su u travnju 1939. izabrani Antun Bonifačić, Olinko Delorko, Franjo Fancev, Vladimir Kovačić, Ivan Kozarčanin, Vladimir Kušan, Antun Nizeteo, prof. Luka Perković, Novak Simić, Ivan Softa, Stanislav (Stanko) Šimić i Dragutin Tadijanović. Posebno je uočljivo prisustvo nove generacije hrvatskih nacionalističkih pisaca poput Delorka, Bonifačića, Nizetea i Softe, dok među odbornicima nema komunističkih pisaca poput Miroslava Krleže i Augusta Cesarca ili lijevo orijentiranih poput Ivana Gorana Kovačića. S tog ideološkog spektra jedino je među odbornicima bio Luka Perković, ujedno i potpredsjednik, koji je bio prvi poslijeratni predsjednik Društva hrvatskih književnika.⁷⁷⁷

Politika HSS-a prema kazalištu također je odražavala širi trend nastojanja stranke u kulturnoj sferi. Banovina Hrvatska mogla je provoditi svoju politiku u toj sferi jer su ona izuzeta

⁷⁷⁵ Uredništvo, „Prva riječ“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 1. 1940., 1.

⁷⁷⁶ „Redovita glavna godišnja skupština Društva hrvatskih književnika“, *Savremenik* (Zagreb), 12. 4. 1940., 255.

⁷⁷⁷ „Hrvatski književnici idu sa svojim narodom, a narod za slobodom“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 5. 1939., 3.

iz centralnog ministarstva prosvjete. Kazališta su Naredbom o djelokrugu Odjela za prosvjetu Banske vlasti, bila u ingerenciji podosjeka za književnost, umjetnost i štampu 1. Glavnoga odsjeka.⁷⁷⁸ Vraćeno je i ime Hrvatsko narodno kazalište koje je do tada kazalište nosilo samo tri dana – od 31. listopada do 2. studenog 1918.⁷⁷⁹

Hrvatski dnevnik ubrzo po uspostavi Banovine Hrvatske, povodom predstojeće izvanredne skupštine zagrebačke sekcije Udruženja glumaca, obrušio na, po tom listu HSS-a, preveliko prisustvo u Hrvatskom narodnom kazalištu „Rusa i drugih nehrvata“. Problemizirano je „može li se i dalje držati u hrvatskom kazalištu ljude, koji ne osjećaju hrvatski, dok brojne Hrvatice i Hrvati s vrlo lijepim glasovima ne mogu naći mjesta u ovoj našoj umjetničkoj instituciji“. *Hrvatski dnevnik* tvrdio je kako u kazalištu rade ljudi koji su „dok je hrvatski narod vodio tešku borbu, znali podrugljivo pjevati 'Još Hrvatska ni propala' i pri tome praviti nedostojnu gestu“. Stoga je istaknuto kako „čast hrvatskog naroda traži, da niti u organizacijama glumaca ne daju ton nehrvatski elementi“.⁷⁸⁰

U već spominjanom govoru objavljenom pod nazivom „Putevi naše inteligencije“ Krnjević je poručio kako je HSS „prvi doveo hrvatskog seljaka u našu Thaliju, u hrvatsko narodno kazalište, da tamo pjeva ne iz nota naučene pjesmice, skladane po uzorima njemačkim i talijanskim, nego da pjeva ono, što su stručnjaci ustanovili, da su pjevali naši djedovi i pradjedovi pred tisuću i više godina“.⁷⁸¹ Iz te Krnjevićeve rečenice lako možemo razaznati da je HSS kazalište, kao i umjetnost općenito, promatrao uglavnom kroz nacionalnu vizuru. Zato i ne čudi da je posebno u *Hrvatskom dnevniku* hvaljen Branko Gavella.⁷⁸² I to ne samo zbog umjetničkih postignuća, već i kao, iako grčkog podrijetla, „beskompromisni Hrvat svuda“.⁷⁸³ Proslavi jubileja Branka Gavelle, kojom prilikom je izvedena Shakespeareova komedija „Na Tri Kralja“ prisustvovao je sa svojom obitelji potpredsjednik August Košutić.⁷⁸⁴ Za intendantu Hrvatskog narodnog kazališta je u listopadu 1939. imenovan Julije Benešić kojega će u travnju iduće godine

⁷⁷⁸ Banović 2012, 20-21; Banović 2013, 77.

⁷⁷⁹ Banović 2013, 77

⁷⁸⁰ „Kojim će putem članovi Hrvatskog narodnog kazališta“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 9. 1939., 8. Dio članova baleta tražio je od bana Šubića da se razrješi dužnosti šefa baleta, kako je navedeno, „tuđinka“ Margarita Froman, po narodnosti Ruskinja. HR-HDA-155-BHKB, kut 12, 5282/39, Članovi baleta Hrvatskog kazališta u Zagrebu mole da se razrješi dužnosti šefa baleta Margarita Froman, 25. 11. 1939.

⁷⁸¹ „Putevi naše inteligencije“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), Božić 1939., 2.

⁷⁸² b., „Jubilej dra Branka Gavelle“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 9. 1939., 13.

⁷⁸³ Vladimir Kovačić, „Dr Branko Gavella povodom dvadesetpetgodišnjice umjetničkog rada“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 10. 1939., 9.

⁷⁸⁴ „Svečana proslava jubileja dra Branka Gavelle“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 10. 1939., 8.

zamijeniti Aleksander Freudenreich.⁷⁸⁵ On je pak rekao kako prima dužnost „iz rodoljubivih motiva“.⁷⁸⁶ Teško je reći u kojoj je mjeri na imenovanje Freudenreicha, poznatog zagrebačkog arhitekta, utjecalo njegovo prijateljstvo s Mačekom.⁷⁸⁷ No, ono što je zanimljivije za našu temu jest da je Freudenreich ulogu Hrvatskog narodnog kazališta artikulirao potpuno u skladu s ideologijom HSS-a, bilo da je riječ o pomoćnoj ulozi u promicanju nacionalnog identiteta, napajanju na izvorima mudrosti hrvatskog seljaštva i sl. Kada je Maček primio Freudenreicha izrazio je želju, prema novinskom izvještaju, „da Hrvatsko narodno kazalište ne bude samo sjecište duhovne elite“, već da se proširi njegov utjecaj u šire slojeve, dok bi se seljaci trebali upoznati s kazalištem.⁷⁸⁸ Nedugo prije imenovanja Freudenreich je svoje misli elaborirao u knjižici *Kazalište za narod*. Ideja je sažeta u samom naslovu – kazalište treba biti za narod, a ne za elitu:

„U novoj domovini treba kazalište ne za literalne klike, gurmane, ograničeni krug ljubitelja umjetnosti, ne za zabavu, – već kazalište za ideale čitavog naroda. Kazalište u kome će glumci biti avant-garda narodnih kulturnih nastojanja i težnja. Kazalište u kome će narod naći sve ono, što ne nalazi u svagdanjem životu. Misao *hrvatskog narodnog kazališta*, koju su stvorili i za koju su žrtvovali djedovi naši cio svoj život – nije do danas ostvarena. Po *imenu* jest, ali po *duhu* nije. Čini se, da je kazalište udaljeno od svog naroda, da ono ne tvori potpunu zajednicu sa svojim narodom“.⁷⁸⁹

Umjetnici se pak, po Freudenreichu, inspiraciju nužno moraju tražiti u autohtonim tradicijama i narodnom životu, a ne se povoditi za stranim uzorima.⁷⁹⁰ Freudenreich lamentira da su kazališta u Zagrebu, Osijeku i Splitu „uglavnom kosmopolitska“, umjesto da njihov duh bude „hrvatski“. Pritom je za tu činjenicu krivo gradsko pučanstvo „koje voli sve što je strano“.⁷⁹¹ Iako

⁷⁸⁵ „Mi hoćemo ono, što se može postići uz najveće napore“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 7. 10. 1939., 8; „Primili smo dužnost iz rodoljubivih motiva“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 4. 1940., 7.

⁷⁸⁶ „Primili smo dužnost iz rodoljubivih motiva“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 4. 1940., 7.

⁷⁸⁷ Freudenreich je, prema Mladenu Žigroviću, bio „intimni Mačkov prijatelj“. Žigrović 1986, 238. Mačkov sin Andrej pak navodi da je Freudenreich bio „dobar s tatom, ali ne u najužem krugu“. Maček i Škrabe 1999, 68. Freudenreich je bio i bliski prijatelj utjecajnog zagrebačkog HSS-ovca Josipa Reberskog. Vidi: Rudolf Baričević, „Dr. Josip Reberski“, *Zbornik Hrvatske seljačke stranke* (London) 1985., 50. Vjerojatno ne slučajno Freudenreich je kao novi intendant primljen kod Mačeka upravo u pratnji Reberskog. „Novi intendant Hrvatskog narodnog kazališta kod predsjednika dra Mačka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 4. 1940., 5.

⁷⁸⁸ „Novi intendant Hrvatskog narodnog kazališta kod predsjednika dra Mačka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 4. 1940., 5.

⁷⁸⁹ Freudenreich 1940, 3-4.

⁷⁹⁰ Freudenreich 1940, 5.

⁷⁹¹ Freudenreich 1940, 6-7.

ističe da Hrvatsko narodno kazalište mora „njegovati sve produkte svjetske kazališne književnosti“, naglasio je Freudenberg da treba postići balans i s hrvatskim djelima.⁷⁹²

Za vrijeme Banovine Hrvatske otvoreno je Hrvatsko narodno kazalište u Splitu krajem 1940.⁷⁹³ Intendant je bio Ivo Tijardović koji je nekoliko mjeseci prije Banovine Hrvatske u pismu Augustu Košutiću⁷⁹⁴ pisao da se on „skoro 15 zadnjih godina“ borio za Hrvatsko narodno kazalište u Splitu. Tijardović je naveo kako ima sve potrebno za taj položaj. Osim stručnih kvalifikacija on je i „kao uvjeren Hrvat stradao, bio ponižavan“ te je njegov „san“ Hrvatsko narodno kazalište u Splitu. Ako se ne imenuje njega, naveo je Tijardović, na čelu HNK u Splitu „mora biti jedino književnik ili umjetnik iz Splita a uvjeren Hrvat“ (podcrtano u tekstu, op. a.), dok trenutno kruže „imena manje zgodna i posve nezgodna, imena hrvatskih polutama (sic, vjerojatno je mislio polutana, op. a.) ili novopridošlica, čak imena masona i onih, koji su glasovali još 1935. za režim Jeftića a tek ih je nedavno hrvatski glečer sobom povukao, imena stranaca po hrvatskom porijeklu ili prve generacije itd.“⁷⁹⁵ Ubrzo po otvaranju Hrvatskog narodnog kazališta u Splitu, državni grb i inicijali kralja Aleksandra uklonjeni s velikog grimiznog kazališnog zastora, a umjesto njih je postavljen hrvatski grb, što je predstavljalo još jednu simboličku pobjedu hrvatske nacionalne ideologije nad jugoslavenskom pod okriljem politike HSS-a.⁷⁹⁶

Osim politika koje su bile u domeni Banovine Hrvatske, sudjelovanje HSS-a u centralnoj vladi omogućilo im je da hrvatske kadrove instaliraju na određene položaje koji su do tada bili gotovo isključivo domena Srbijanaca. Kadrovi u nekima od centralnih institucija funkcionirali su kao ekspoziture vodstva HSS-a i njima su bili lojalni. Primjerice, šef zagrebačkog dopisništva Centralnog presbiroa postao je Krešimir Devčić.⁷⁹⁷ Suprug kćerke Stjepana Radića Milice koji je često pisao za novine pod okriljem HSS-a imenovan je na značajnu funkciju u sklopu, za suvremene sustave, čudne agencije. Centralni presbiro osnovan je u travnju 1929. kako bi

⁷⁹² Freudenberg 1940, 5.

⁷⁹³ „Svečano otvorenje Hrvatskog narodnog kazališta u obnovljenoj Hrvatskoj“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 12. 1940., 13.

⁷⁹⁴ Nije jasno naveden primatelj, ali pismo počinje sa: „Štovani gospodine podpredsjedniče“.

⁷⁹⁵ HR-HDA-1451-HSS, kut. 7, f. 13, Ivo Tijardović se u pismu Augustu Košutića predstavlja prikladnim kandidatom za intendanta povodom očekivanog osnutka Hrvatskog narodnog kazališta u Splitu, 15. 5. 1939.

⁷⁹⁶ HR-HDA-155-BHKB, kut 82, 1221/41. Redarstveno ravnateljstvo Split izvještava o skidanju državnog grba i inicijala kralja Aleksandra te postavljanju hrvatskog grba na kazališnom zastoru u Splitu, 7. 1. 1941.

⁷⁹⁷ Autoru nije poznato u kojem je točno trenutku Devčić imenovan na tu funkciju. Međutim, u izvještaju *Hrvatskog dnevnika* od 26.2.1940. o posjetu Giuseppea Bottaija govori se o Devčiću kao šefu zagrebačkog dopisništva Centralnog presbiroa. „Živjela Hrvatska!“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 2. 1940., 2.

centralna vlast kontrolirala medije i koordinirala njihove djelovanje. Međutim, uz polucenzorsku ulogu, ta je agencija funkcionirala i kao (para)obavještajna služba jer je pratila „raspoloženje naroda“.⁷⁹⁸ Za cenzuru je bila zadužena Banovina Hrvatska, ali je zbog nejasnog razgraničenja dopisnik Centralnog presbiroa ulazio u tu sferu. Međutim, u ovom slučaju nije bila riječ o pokušaju centralnih vlasti da krše hrvatsku autonomiju, već je Devčić, čini se, funkcionirao kao paralelna Mačekova ispostava nasuprot Banskog vlasti. Naime, zamjenik državnog tužioca u Zagrebu žalio se u lipnju 1940. banu na ponašanje Devčića koji je tražio zapljenu jednog broja velikosrpskog lista *Nove srpske riječi*. Zamjenik državnog tužioca rekao je Devčiću da domaća politika ne spada pod upute Centralnog presbiroa, a „na to je g. Devčić odvratio da na njega to spada, jer da čitava štampa i propusti padaju na njegov lični teret i da on za to lično odgovara g. dru Mačku“. Na odgovor da cenzuru vrši državno odvjetništvo prema uputama Banske vlasti, Devčić je odgovorio „da će on znati naći načina, da si pribavi Vlast i autoritet nad cenzurom“.⁷⁹⁹

Primjećuje se jasan obrazac imenovanja kadrova HSS-a u važne institucije države. Jedan je kontrola nad informacijama, a drugi nad financijskim tokovima i trgovinom jer Banovina Hrvatska nije imala potpunu financijsku autonomiju. Tek je 30. ožujka 1940. donijeta Uredba o financiranju Banovine Hrvatske.⁸⁰⁰ Dan kasnije bit će usvojen prvi proračun Banovine Hrvatske, a drugi, znatno veći, početkom iduće godine.⁸⁰¹

Ubrzo se poteglo pitanje revizije financiranja Banovine Hrvatske. Stoga je *Hrvatski dnevnik* u listopadu naveo kako Hrvatskoj trebaju pripasti neposredni porezi i porez na poslovni promet u cijelosti, kao i sva trošarina na električnu struju, cement i „slične trošarine, koje se i onako većim dijelom ubiru na području Hrvatske“.⁸⁰² Banovini Hrvatskoj prenijeti su porez na poslovni promet i trošarina na električnu struju i električno svjetlo tek 9. travnja 1941. kada ta odluka nije mogla imati efektivno značenje, ali ukazuje na težnju HSS-a da u vrijeme Travanjskog rata prenese na Banovinu Hrvatsku nove ovlasti, o čemu će riječi biti u posljednjem poglavlju.⁸⁰³

⁷⁹⁸ Nielsen 2014, 111, 167.

⁷⁹⁹ HR-HDA-155-BHKB, kut 40, 40653/40, Zamjenik državnog tužioca žali se na ponašanje dopisnika Centralnog presbiroa Krešimira Devčića prilikom cenzure tiska, 7. 6.1940.

⁸⁰⁰ Boban 1965, 287.

⁸⁰¹ Vladimir Franolić, „Novi proračun banovine Hrvatske“, *Seljački dom* (Zagreb), 4. 4. 1940., 3-4; Vladimir Franolić, „Drugi proračun banovine Hrvatske“, *Seljački dom* (Zagreb), 9. 1. 1940., 1-2.

⁸⁰² „Financijalne brige banovine Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 10. 1940., 5. Također vidi: „Zašto Hrvatska treba dobiti nove prihode za svoje autonomne potrebe“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 10. 1940., 5.

⁸⁰³ „Na Hrvatsku prenesen je porez na poslovni promet i trošarina na električnu struju i električno svjetlo“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 4. 1941., 3.

Osim ministra financija Šuteja, više istaknutih članova HSS-a imenovano je u državne institucije od velikog značaja za financije zemlje. Krajem travnja Rudolf Bićanić imenovan je za ravnatelja Direkcije za vanjsku trgovinu koja je regulirala izvoz, uvoz i tranzit robe.⁸⁰⁴ Potpredsjednik Privilegiranog akcionarskog društva za izvoz zemaljskih proizvoda (PRIZAD), koje je osnovano u jeku gospodarske krize kao monopolist za trgovinu žitaricama, postao je kadar HSS-a Dragutin Toth krajem 1939.⁸⁰⁵ Ubrzo je Toth imenovan i generalnim direktorom PRIZAD-a.⁸⁰⁶

Što se tiče pokušaja kontrole nad informacijskim kanalima, uz spomenutog ministra Torbara i Devčića, kao kadar HSS-a na položaj u državnoj novinskoj agenciji Avali imenovan je Janko Tortić. On je postao ravnatelj novoosnovane zagrebačke podružnice Avale (do tada je postojalo dopisništvo), dok je na mjesto potpredsjednika Avale imenovan Ilija Jakovljević.⁸⁰⁷ Ta je pozicija Tortiću omogućila „neprimjetno“ uspostavljanje veza „sa stranim novinarima i drugim stranim informiranim i utjecajnim ličnostima“.⁸⁰⁸ Ubrzo je i donesen pravilnik o djelokrugu, organizaciji i radu glavne podružnice Avale za banovinu Hrvatsku. Prema pravilniku je poslovima te podružnice upravljao Poslovni odbor na čijem je čelu bio Ilija Jakovljević.⁸⁰⁹

Pitanje ulaska drugih kadrova HSS-a u državne institucije izlazi iz okvira ovoga rada, ali su zasigurno hrvatski ministri u vladi mogli barem na neke istaknute položaje instalirati sebi lojalne ljude. Tako je *Hrvatski dnevnik* izvijestio da je kapetan broda Božo Šteinfl imenovan za šefa personalnog odsjeka ravnateljstva riječne plovidbe, nakon što su se za to „naročito zauzeli predsjednik dr Maček i ministar dr Andres“.⁸¹⁰

No, daleko najvažnija je bila kontrola nad represivnim aparatom i vojskom. Bilo kakav korak prema osamostaljenju Hrvatske morao je podrazumijevati i kontrolu nad određenim vojnim formacijama. Znajući da bi Hrvati pod oružjem predstavljali posebnu prijetnju, pitanje odvojenih vojnih formacija nije ni postavljano u pregovorima, dok srbijanski pregovarači nisu

⁸⁰⁴ „Rudolf Bićanić na čelu direkcije za vanjsku trgovinu“, *Gospodarska sloga* (Zagreb), 1. 5. 1940., 1.

⁸⁰⁵ „Potpredsjednik 'Prizada' dr Toth iznosi gledanja o budućem radu Prizada“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 1. 1940., 15.

⁸⁰⁶ „Novi ravnatelj Gospodarske sloge“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 3. 1940., 8.

⁸⁰⁷ „Dva milijuna dinara za investicije u glavnoj podružnici Avale u Zagrebu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 11. 1940., 5.

⁸⁰⁸ J. Jareb 1997, 353.

⁸⁰⁹ „Donesen je pravilnik o djelokrugu, organizaciji i radu glavne podružnice agencije Avale za banovinu Hrvatsku“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 12. 1940., 5.

⁸¹⁰ „Hrvat, šef personalnog odsjeka riječne plovidbe“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 2. 1940., 5.

pristali ni na odvojenu žandarmeriju. Vojska i pogotovo žandarmerija imali su do Banovine Hrvatske ozloglašeni status kod HSS-a. Žandarmerija je bila jedna od ključnih točki neslaganja za vrijeme pregovora koji su doveli do Sporazuma Cvetković-Maček. Maček je na sastanku sa srbijanskim pregovaračima Đorđem Tasićem, Mihailom Ilićem i Konstantinovićem 14. srpnja 1939. (s hrvatske strane s njim je bio Košutić) rekao da „od sporazuma neće biti nita ako treba da oстане državna žandarmerija u Hrvatskoj. To nikad!“. Konstantinović mu je argumentirao da je žandarmerija po državnim zakonima (čl. 1. Zakona o žandarmeriji) pomoćni rod vojske zbog čega, između ostalog, ne može biti banovinska nadležnost.⁸¹¹

Jančiković je u tekstu u *Seljačkom domu* netom po osnutku Banovine Hrvatske poručio kako „nema sumnje da je težnja hrvatskoga naroda, da sam sebi donaša zakone i na svim područjima državnog života“ koji nisu postali prerogativ Banovine Hrvatske, a to su „narodna obrana“, vanjski poslovi, javni promet i pošta.⁸¹² Banovina Hrvatska ovladala je redarstvom zbog čega, pisao je Ilija Jakovljević odmah po osnutku Banovine Hrvatske, „ne će više u politici dobivati zaklonište mračni elementi, koji su iz busije napali hrvatski rodoljube ugrožavajući im često puta i goli život“.⁸¹³

Činjenica da žandarmerija nije potpala pod Banovinu Hrvatsku zasigurno je nevoljko primljena u hrvatskoj javnosti jer je žandarmerija bila ozloglašena kao simbol režimske represije. Međutim, osnovana je Žandarmerijska (oružnička) brigada banovine Hrvatske na čelu s generalom Kvintilijanom Tartagliom koji je rekao „da se svi organi žandarmerije na području banovine Hrvatske moraju pokoravati i vršiti sve naloge bana Hrvatske, koji je šef službene vlasti“.⁸¹⁴ Utjecaj Banske vlasti na žandarmeriju u Hrvatskoj bio je neformalan te je žandarmerija i dalje na terenu znala provoditi represiju nad hrvatskim seljaštvom, dok će vlasti u Banovini Hrvatskoj pokušavati neformalnim kanalima ishoditi premještaj pojedinih ozloglašanih žandara.⁸¹⁵ Pokušaji za promjenom strukture žandarmerije bili su uglavnom neuspješni, a tek 5.

⁸¹¹ Konstantinović 1998, 545-546.

⁸¹² Tomo Jančiković, „Banovina Hrvatska“, *Seljački dom* (Zagreb), 31. 8. 1939., 8.

⁸¹³ I. Jakovljević, „Kompetencija Banovine Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 8. 1939., 6. Već krajem rujna premješteno je iz Zagreba u Beograd 7 policijskih agenata i 5 policijskih stražara, a iz Zagreba u Novi Sad 5 policijskih agenata i 13 policijskih stražara, dok je iz Beograda u Zagreb premješteno 7 policijskih agenata i 5 stražara, a iz Novog Sada u Zagreb 5 policijskih agenata i 13 stražara. Iako ne postoji statistika o narodnosti tih policajaca, premješteni policajci iz Zagreba uglavnom su imali karakteristično srpska imena. Vidi: „Premještanje policijskih agenata i redara“, *Novosti* (Zagreb), 3. 10. 1939., 5.

⁸¹⁴ „Oružništvo u Hrvatskoj ima vršiti naloge bana Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 10. 1939., 5.

⁸¹⁵ Više o tome u četvrtom poglavlju.

travnja 1941. formirano je Oružništvo Banovine Hrvatske podređeno banu.⁸¹⁶ Zbog toga se HSS i dalje uvelike morao oslanjati na Hrvatsku seljačku zaštitu koju je Glojnaric nazvao hrvatskom dobrovoljnom vojskom.⁸¹⁷ Ona je legalizirana je početkom 1940. kao pomoćna policijska snaga s više od 180 tisuća pripadnika.⁸¹⁸ Stanovništvo je znalo HSZ percipiralo kao zamjensku „Hrvatsku vojsku“.⁸¹⁹

Vojska i diplomacija bile su institucije koje su imale vjerojatno najveću dominaciju srbijanskih kadrova. Prema podacima Rudolfa Bićanića objavljenima u knjizi *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, koja je objavljena 1938., u vojsci je od 10.000 časnika bilo samo 1000 Hrvata. Niti jedan ministar vojske nije bio Hrvat niti njegovi pomoćnici, kao ni zapovjednici armija i njihovi pomoćnici. Od zapovjednika divizija jedan je bio Slovenac.⁸²⁰ Za vrijeme kratkotrajne Banovine Hrvatske HSS to nije uspio pretjerano promijeniti, iako su neki kadrovi povezani sa strankom instalirani u diplomaciju, dok je stranka imala svoje „pouzdanike“ u vojsci. Među činovnicima ministarstva vanjskih poslova bilo je 182 pravoslavaca i samo 37 katolika.⁸²¹ Pukovnik Ivan Babić tvrdi da je od oko 230 generala u djelatnoj službi bilo šest ili sedam Hrvata 1941.⁸²² Vojnu akademiju završilo je 1939., 279 Srba, 59 Hrvata, 47 Slovenaca i 25 Rusa. Iste je godine u Vojnu akademiju primljeno 311 Srba, 52 Hrvata, 28 Slovenaca i 11 Rusa.⁸²³

U vojsci su među malobrojnim hrvatskim časnicima bili prisutni i simpatizeri HSS-a. U jednom elaboratu UDB-e govori se čak o „mačekovskoj vojnoj organizaciji“ u vojsci Kraljevine Jugoslavije. Prema tom elaboratu glavnu ulogu u toj organizaciji igrali su Ivan Babić, zrakoplovni potpukovnik Marijan Dolanski i zrakoplovni kapetan Vladimir Kren⁸²⁴, a oni će tvoriti „jezgru kasnije mačekovske vojne organizacije u Pavelićevom domobranstvu“.⁸²⁵

⁸¹⁶ Barić 2000, 185-188.

⁸¹⁷ Glojnaric 1996, 276. Opširno o HSZ-u u Banovini Hrvatskoj vidi: Karaula 2015, 257-469

⁸¹⁸ Vojak i Kristijan 2015, 313. Hrvatska seljačka zaštita definirana je u pravilima o legalizaciji kao „pomoćna postrojba Hrvatske seljačke stranke“ čiji je cilj braniti, između ostalog, „ustavna prava Hrvatske“. Karaula 2015, 259.

⁸¹⁹ Vojak i Kristijan 2015, 314.

⁸²⁰ Bićanić 2004, 150-151.

⁸²¹ Bićanić 2004, 102.

⁸²² Babić 1976, 243.

⁸²³ Ivan Babić, „Jugoslavenska vojska kao oruđe srpske hegemonije“, *Hrvatska revija* (München), 1976., br. 4: 485-486

⁸²⁴ Kren je prije rata bio zapovjednik bataljuna u zagrebačkoj zrakoplovnoj luci. Od zime 1940./41. održava vezu sa Slavkom Kvaternikom te je u veljači 1941. pristupio ustaškom pokretu. U NDH je bio zapovjednik zrakoplovstva i imao je čin generala. *Tko je tko u NDH*, 207.

⁸²⁵ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH. 010.11, „Put izdaje dr. Mačeka i družine“, 61a.

U spomenutu jezgru spadali bi i, na temelju Krenove izjave, Oton Čuš (kasnije bio na položaju šefa stožera ustaške vojnice), Ivan Mrak koji je bio na vezi s Franjom Leakovićem, zapovjednikom motoriziranih odjela HSZ-a, Mirko Andrović koji je održavao kontakt s Leakovićem i Mirkom Glojnaricom te Viktor Košutić, brat Augusta Košutića.⁸²⁶ Dolanski je, prema Krenu, bio u dobrim odnosima s Pernarom, Košutićem i Kemfeljom, a primao ga je i Maček.⁸²⁷ Kren je tijekom poslijeratne istrage rekao kako je Andrović obnašao dužnost za vrijeme Banovine Hrvatske upravnika Savskog vojnog slagališta te je od njega Dolanski po uputi Đure Kemfelje tražio oružje za HSZ.⁸²⁸ Kren je također rekao da su Maček i Kemfelja govorili „povjerljivom krugu da je banovina samo početak, a poslije kad se čvrsto organizira i postavi na noge te kad se zaštita još bolje uredi i ojača, tada će se 'pucati s velikim kanonama' i posve raskinuti sa Srbima“.⁸²⁹ Prema istom izvoru, od Dolanskog je saznao nakon Sporazuma Cvetković-Maček kako HSZ treba postupno naoružavati i to nabavom automatskog oružja od Nijemaca za koje je radio i Dolanski. Navodno je pak Kemfelja rekao Dolanskom: „Bumo se mi već naoružali pa se bumo onda sa Srbima drugačije razgovarali i konačno obračunavali. Sada ima oko 300.000 zaštitnika, a bit će ih još više, pa ćemo nabaviti oružje za njih, a u koliko ga ne bu dosta bumo sa Srbima obračunali i sa sikirama“.⁸³⁰

Mnogi iskazi Krena zvuče nevjerojatno, kao i konstrukcija UDB-e o nekoj snažnije povezanoj „vojnoj organizaciji“ HSS-a u vojsci Kraljevine Jugoslavije. Za njih svakako nema potvrde u dostupnim izvorima pa bi Krenove iskaze koji su se koristili i na montiranim procesima komunističkih vlasti, trebalo uzeti *cum grano salis*. Međutim, da ih ne treba u potpunosti odbaciti, pokazuju poslijeratni članci pukovnika Ivana Babića. Babić je prvo 1924. kao potporučnik raspoređen u Prilep. Završio je Visoku školu Vojne akademije u Beogradu i Ratnu školu u Francuskoj. Prema Ljubi Bobanu s HSS-om je ušao u kontakt preko školskog prijatelja iz rodnog Bjelovara Rudolfa Bićanića.⁸³¹ Jančiković je bio mišljenja da je Babić „bio vojnički informator“ Mačeka prije rata te je „uživao glas sposobnog generalštabnog oficira“.⁸³²

⁸²⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH. 010.11, „Put izdaje dr. Mačeka i družine“, 61b.

⁸²⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH. 010.11, „Put izdaje dr. Mačeka i družine“, 61b.

⁸²⁸ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH. 010.11, „Put izdaje dr. Mačeka i družine“, 61c.

⁸²⁹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH. 010.11, „Put izdaje dr. Mačeka i družine“, 61b-c.

⁸³⁰ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH. 010.11, „Put izdaje dr. Mačeka i družine“, 61c.

⁸³¹ Boban 1987, 241.

⁸³² Boban 1996, 242.

Prema Babićevim zapisima teze o „mačekovskoj vojnoj organizaciji“ ne stoje. Babićeva je ocjena bila kako „od strane hrvatskih političara nije bilo stvarnog interesa za vojsku, niti razumijevanja za ulogu, koju je ova igrala u politici države“, dok su vojne teme bile „tabu“ za HSS kada je ta stranka bila na vlasti.⁸³³ Hrvatski su časnici generalno, prema Babiću, bili nezainteresirani za političke probleme. Oni su bili stava da „hrvatsku politiku vodi HSS“, dok su Pavelić, ustaše i „druge grupa izvan HSS“ smatrani „nekom vrsti produženja HSS u radikalno hrvatskom pravcu, i općenito se je vjerovalo, da između HSS i Ustaša postoji neki sporazum i da zajednički rade za hrvatske interese“.⁸³⁴ Babić kaže da je bio „u dosta tijesnim vezama s vodstvom HSS“ i ustaškim članovima ili simpatizerima među koje, između ostalih, ubraja Krena i Mraka koji su u UDB-inom elaboratu dio „mačekovske“ organizacije.⁸³⁵ Sam Babić smatrao je da je Banovina Hrvatska „prvi korak k nacionalnom oslobođenju od Beograda, kao jedna etapa k tome cilju“ te „racionalni, logični i u datim prilikama svrsishodni politički potez za dotični povijesni moment“.⁸³⁶ Međutim, Mačeku je zamjerao što nije iskoristio vojni puč 27. ožujka 1941. kao povod za proglašenje nezavisnosti.⁸³⁷

Babić je bio do 12. listopada 1938. u Operativnom i organizacijskom odjelu u Glavnom generalštabu u Beogradu, dok je generalštabnu pripremu u Beogradu završio 1. ožujka 1935. U čin majora promaknut je 31. prosinca 1938. Od 12. listopada 1938. do 6. prosinca 1939. bio je načelnik stožera u topničkom divizionu u Prištini. Nakon toga je načelnik stožera divizije u Ljubljani, a na tom položaju ostaje do 10. travnja 1941.⁸³⁸

Na položaju u Operativnom i organizacijskom odjelu u Generalštabu saznao je važne informacije o planovima i funkcioniranju vojske. Babić navodi u svojim sjećanjima da je u rujnu 1939. putovao iz Prištine na dopust u Beograd zbog pregleda oka u Glavnoj vojnoj bolnici. Tom je prigodom svratio u Generalštab gdje mu je bivši nadređeni Živojin Petrović, pješački potpukovnik, šef Operativnog odsjeka operativnog odjeljenja generalštaba „pokazao najnovije uputstvo za razrez regruta“. Iz tog je razreza Babić stekao zaključak da vojska koncentrira srbijanske regrute u hrvatskim gradovima te da su došli do 70 posto od ukupnog broja novaka u

⁸³³ Babić 1976, 243-244.

⁸³⁴ Babić 1976, 244-245.

⁸³⁵ Babić 1976, 247.

⁸³⁶ Babić 1976, 247.

⁸³⁷ „Pouke iz promašenih hrvatskih šansi: Razgovor s pukovnikom Ivanom Babićem“, *Nova Hrvatska* (London), 25. 1. 1976., 11.

⁸³⁸ Škvorc 2022, 162.

Zagrebu, Splitu, Varaždinu i Bjelovaru. Time se nastojala, smatrao je Babić, „vojnička (i politička) čaršija nakon Sporazuma *apsolutno* osigurati; atomizacijom nesrba, htjeli su *apsolutno* onemogućiti, da ovi makar u minimalnom obujmu izraze svoje nezadovoljstvo. Moglo se je čak to uzeti kao predznak, da vojničke klike spremaju kakav puč“. (kurziv u tekstu, op. a.)⁸³⁹ Babić je potom bio u Zagrebu na Očnom odjeljenju Vojne bolnice na Sv. Duhu te je referat o eksteritorijalnom služenju na temelju službenih dokumenata predao Mačeku i Šubašiću. Potom su ga oni predali knezu Pavlu koji je zatražio o tome referat ministra Nedića. On je kasnije u razgovoru s Mačekom negirao političke implikacije raspoređivanja novaka, a Maček je Babiću rekao da nije na tom pitanju htio inzistirati jer je sam referat polučio učinak, a nije vrijeme za izazivanje krize.⁸⁴⁰ Na Babićevo inzistiranje da to pitanje treba urgentno razriješiti, Maček je, prema Babićevom prisjećanju, otprilike odgovorio:

„Ja sam rješenje hrvatskog pitanja planirao u 4 etape. Prva etapa je stvaranje Banovine, takva kakva jest. Ta je etapa završena. Slijedeća etapa, koju ćemo odmah započeti, jest proširenje kompetencija Banovine, u prvom redu stavljanje žandarmerije⁸⁴¹ pod vlast Bana, mnogo šire financijske kompetencije banovine te učvršćenje naših hrvatskih veza sa stranim silama putem konzula u Zagrebu i naših ljudi po raznim diplomatskim predstavništvima vani. Treća etapa bit će proširenje granica Banovine. Rad na tome možemo početi onda, kad odvojimo muslimane od JRZ i bilo na koji način ih privežemo uz Seljačko-demokratsku Koaliciju. Konačno, u četvrtoj etapi dolazi na red pitanje vojske – neko rješenje kao Hrvatsko Domobranstvo ili nešto slično. U prve 3 etape imat ćemo većinu prečanskih Srba uz nas. U četvrtoj etapi bit će većina prečanskih Srba protiv nas, stoga je možemo načiti tek onda, kad mi Hrvati budemo toliko jaki, da je sami izvedemo“.⁸⁴²

Babićeva tvrdnja o Mačkovu razmišljanju o jačanju hrvatskog položaja i konačnim stjecanjem posebnih vojnih formacija, donekle se poklapa i s Krenovom izjavom UDB-i. Kren je izjavio kako je Maček Babiću rekao „da se zaštita (HSZ, op.a.) smatra jezgrom iz koje će se poslije u seljačkoj državi stvoriti jaka seljačka vojska“ te da će „kod proširenja sporazuma svakako vojska doći na red i najprije će se tražiti da svatko služi u svom kraju i da u Hrvatskoj bude starešinsko

⁸³⁹ Ivan Babić, „Jugoslavenska vojska kao oruđe srpske hegemonije“, *Hrvatska revija* (München), 1976., br. 4: 496.

⁸⁴⁰ Ivan Babić, „Jugoslavenska vojska kao oruđe srpske hegemonije“, *Hrvatska revija* (München), 1976., br. 4: 496.

⁸⁴¹ Šef kabineta bana Šubašića Vladimir Šipuš rekao je Albertu Platzeru, šefu odjela za državnu zaštitu, kako je „žandarmerija imala biti začetak hrvatske vojske“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301498 Ivan Šubašić, Izjava Alberta Platzera 12. 10. 1945., 99.

⁸⁴² Ivan Babić, „Jugoslavenska vojska kao oruđe srpske hegemonije“, *Hrvatska revija* (München), 1976., br. 4: 496.

osoblje sastavljeno od Hrvata, kao i da se uvede brojni ekvivalenata oficira i podoficira prema ostalim narodnostima u vojsci”.⁸⁴³ Maček je u veljači 1940. zatražio, što je možda povezano s informacijama koje mu je dao Babić, od kneza namjesnika da Hrvati služe vojsku u Hrvatskoj, zbog čega se Pavle, prema Konstantinoviću, „uzrujao”.⁸⁴⁴ Nakon toga Maček više nije potezao pitanje vojske koje je svakako, prema Babiću, ostavio za „četvrtu etapu” kojoj se HSS nije približio za vrijeme Banovine Hrvatske. Vojska će za vrijeme Banovine Hrvatske nastaviti staru politiku te će biti „glavni obavještajno-represivni oslonac režima u Beogradu”. Usprkos sudjelovanju predstavnika HSS-a u vlasti, obavještajno djelovanje vojske je u Hrvatskoj čak osnaženo, a Glavni stožer vojske Kraljevine Jugoslavije nastavio je primati izvješća o HSS-u i HSZ-u.⁸⁴⁵

Maček je Babiću također postavio kao jedan od bližih ciljeva jačanje hrvatskih veza sa silama. U ranije spomenutom govoru u Osijeku, netom po osnutku Banovine Hrvatske, Scholl je osim vojske napomenuo i da će Hrvatska „biti zastupana u vođenju vanjske politike i da će sinovi hrvatskog naroda biti u diplomatskoj službi”.⁸⁴⁶

Već je spomenuto da je na položaj pomoćnika ministra vanjskih poslova imenovan šef Mačekova kabineta Ilija Jukić. Prema Mačkovu sinu Andreju pojedini mladi obrazovani kadrovi HSS-a su „za vrijeme Banovine Hrvatske poslani u inozemstvo da nauče diplomaciju”. Među njih ubraja mladog dr. Eugena Laxu (r. 1916.).⁸⁴⁷ On je dobio namještenje u jugoslavenskom konzulatu u Marseillesu 1940.⁸⁴⁸ Stjepan Gaži, sveučilištarac HSS-a, također je bio stipendist (za studij u Švicarskoj) ministarstva vanjskih poslova, a ranije je ta stipendija, kako je kazao, „bila zatvoreno lovište ministarskih i generalskih sinova”.⁸⁴⁹ On je postao kurir veleposlanstva Jugoslavije u Vichyju, a njegov brat Franjo trgovački ataše u Moskvi.⁸⁵⁰

O pitanju diplomatskih kadrova ne postoji puno svjedočanstava, ali iluzorno je očekivati da je HSS sudjelovanjem u vlasti manje od dvije godine mogao promijeniti dvadesetgodišnju kadrovsku križaljku kojom su dominirali Srbijanci i jugoslavenski unitaristi. Iako spomenuta problematika zahtijeva posebno istraživanje, valja ukazati na nastojanja koja su išla u smjeru „kreativnog” zaobilaženja diplomatskih predstavništva zemlje. Primjerice, u siječnju 1941.

⁸⁴³ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.11, „Put izdaje dr. Mačeka i družine”, 61d.

⁸⁴⁴ Konstantinović 1998, 98.

⁸⁴⁵ Čapo 2015, 298.

⁸⁴⁶ „Narodni zastupnici Scholl i Tortić o značenju sporazuma”, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 9. 1939., 3.

⁸⁴⁷ Maček i Škrabe 1999, 116.

⁸⁴⁸ Vojak 2013.

⁸⁴⁹ Stjepan Gaži, „Iz doma u svijet”, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg), 1957., 115.

⁸⁵⁰ Stjepan Gaži, „Iz doma u svijet”, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg), 1957., 115-116.

izrađeni su za odjelnog predstojnika za socijalnu politiku Josipa Rasuhina elaborati o uvođenju položaja iseljeničkog izaslanika Banovine Hrvatske u Njemačkoj. Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Berlinu prema tom naumu bi javilo njemačkoj vladi kako su izaslanici činovnici poslanstva. Međutim, iseljenički je izaslanik trebao funkcionirati odvojeno od diplomatskih predstavništva na temelju prerogativa Banovine Hrvatske u području socijalne politike, a zadaća bi mu bila briga za hrvatske radnike u Njemačkoj.⁸⁵¹ Lako je zamisliti da bi takav iseljenički izaslanik ubrzo preuzeo i diplomatske funkcije u ime Hrvatske.

Pošto je Jugoslavija svedena na ugovornu zajednicu bez prihvaćenog utemeljiteljskog mita⁸⁵², ideologije koja ju drži na okupu i slično, logično je da je HSS lako verbalno istupao s tezom da se zemlja može raspasti ako se Sporazum neće poštivati. August Košutić je tijekom razgovora o sporazumu rekao: „Važnije je tijelo nego odijelo“, pri čemu je država odijelo, a narod tijelo.⁸⁵³ Na osnovu tog načela cijelo vrijeme postojanja Banovine Hrvatske hrvatski i srpski ministri bit će u latentnom sukobu koji će se nekada preliti i u medijski prostor. Suština spora je bila u tome što su Maček i HSS nastojali dobiti što veće ovlasti za Banovinu Hrvatsku, a srbijanski su ministri nastojali steći što veće za centralnu vladu, pri čemu je nedorečenost Sporazuma ostavljala prostor za polemiku. Već u studenom 1939. Maček i Konstantinović raspravljali su o uredbi ministarstva prosvjete, pri čemu je Maček zastupao stajalište da ministar nije iznad bana. Konstantinović je Mačeku rekao da takvo shvaćanje znači dualizam te da je centralna vlast iznad banovina.⁸⁵⁴

Tisak HSS-a znao je ići u smjeru koji je nagovještao mogućnost i da Jugoslavija neće postojati, usprkos tome što je sporazum Hrvata i Srba predstavljan kao kamen temeljac i zalog za budućnost. Fokus je i dalje ostao na Hrvatima, dok je Jugoslavija periferna. *Hrvatski dnevnik* pisao je u listopadu 1940., povodom glasila o promjenama u srpskom dijelu vlade, kako bi bilo „apsurdno (...) i pomišljati da bi moglo doći do neke promjene kursa na štetu politike sporazuma, jer bi to tangiralo životne interese države. . A danas je najmanje prikladan momenat za izazivanje cijelog jednog naroda“.⁸⁵⁵

U uvodniku *Hrvatskog dnevnika* 14. studenog 1940. autor (vjerojatno Ilija Jakovljević) razmatra situaciju nakon okončanja rata, ističući da Hrvati ne smiju biti nespremni te da „u svakoj

⁸⁵¹ HR-HDA-790 Benko Grado Artur, kut. 6, 2.4.10, „Nacrt rada iseljeničkog izaslanika Banovine Hrvatske u Njemačkoj“, 12.1.1941.

⁸⁵² O iznimnoj važnosti utemeljiteljskog mita za funkcioniranje političke zajednice vidi: Cipek 2012.

⁸⁵³ Konstantinović 1998, 548. U izvorniku je Košutićeva rečenica na srpskom jeziku.

⁸⁵⁴ Konstantinović 1998, 71.

⁸⁵⁵ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 10. 1940., 5.

situaciji moramo osigurati ne samo svoj opstanak, nego i život dostojan jednog naroda“. Pritom je napomenuo da su Hrvati među narodima „čiji položaj u njihovom nacionalnom prostoru još nije sasvim uredjen“, već postoji Banovina Hrvatska kao „minimum, ispod kojega se ni u kojem slučaju ne može ići“. Autor je naposljetku zaključio: „Polazeći s ovoga stajališta nije nam teško odrediti svoje držanje prema trećima. Prijateljstvo hrvatskog naroda može dobiti ili sačuvati samo onaj, koji je spreman ne samo poštivati naš sadašnji posjed, nego koji nam ne će ni priječiti da taj posjed i nadopunimo vertikalno i horizontalno“.⁸⁵⁶

Taj je članak izazvao zabrinutost kod Cvetkovića, a s Mačekom je o njemu razgovarao Konstantinović. No, Maček nije na prvu članak odbacio kao malo radikalnije ideje u novinama, već je kazao nakon što mu je Konstantinović pročitao članak: „Pa šta tu ima? Tako i jest“.⁸⁵⁷ Konstantinović je takvo pisanje ocijenio neprihvatljivim istaknuvši kako je u tekstu poruka da će Hrvati biti potpuno neovisni, dok „treći“ ukazuje da se mogu osloniti na potporu neke druge države. Naposljetku je Maček reterirao, obećavši da će suzbiti takvo pisanje. Konstantinović se naposljetku pitao koja je bit Mačekove politike: „Je li on svestan situacije? Ili se izdao slučajno, neoprezno, pa se posle toga odmah popravio i uzeo da igra ulogu, nalazeći daj oš nije vreme da se obore karte? Ali to bi značilo da on uopšte nije iskreno za ovu politiku! To mi je teško verovati. Radije naginjem shvatanju da mu nije jasna ukupna situacija i da manevriše na svom terenu prema frankovcima. Ali pitanje ostaje!“.⁸⁵⁸

Takva su trvenja bila sve češća u drugoj polovici 1940. Dva mjeseca ranije na sjednici političkog odbora (političkog komiteta) 11. rujna 1940. Cvetković se požalio na pisanje pojedinih listova u Hrvatskoj poput *Obzora* i *Hrvatske grude*, dok je istaknuo da je Krnjević „dao nezgodne izjave“. On je bio dojma da se u Banovini Hrvatskoj „ne govori o tome što se dobilo sporazumom već se daju nove nade za postizanjem novih zahtjeva“.⁸⁵⁹ „Što se tiče novina, reći ću Šub. da ih pritisne. Što se tiče političkih ljudi, reći ću im da ne govore, **bar ne javno**“ (istaknuo autor, op. a.), reagirao je Maček na toj sjednici.⁸⁶⁰ Krnjević je na skupu u Varaždinu 19. studenog 1940. govorio o Jugoslaviji kao državnoj zajednici, dok je o Hrvatskoj govorio kao državi. „Ne znači to da mi

⁸⁵⁶ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 11. 1940., 5.

⁸⁵⁷ Konstantinović 1998, 228.

⁸⁵⁸ Konstantinović 1998, 228. Čini se da su se ministri opravdavali zbog pisanja *Hrvatskog dnevnika* time što Košutić, direktor lista, nije često u redakciji i ne kontrolira pisanje. No, zapravo je teško vjerovati da je *Hrvatski dnevnik* pisao bez imputa vodstva HSS-a. Konstantinović 1998, 231-232.

⁸⁵⁹ Konstantinović 1998, 602.

⁸⁶⁰ Konstantinović 1998, 602-603.

hoćemo rušiti državnu zajednicu, ali znači – svako to mora razumjeti – da hoćemo svoju državu, sa svim obilježjima jedne suverene države“, istaknuo je tada Krnjević.⁸⁶¹ Kazao je i da se HSS bori „za našu hrvatsku državu“, te da će se „dizati glasovi sa strane hrvatskog naroda“, „dok hrvatski narod ne bude potpuno svojim gospodarem“.⁸⁶²

Pešelj uvjerljivo tumači kako bi „čak i da se politika suradnje Mačeka i Cvetkovića nastavila još neko vrijeme, sukob između njih bio bi neizbježan čim bi se počelo razmišljati o preustroju Jugoslavije“⁸⁶³ Praksa pokazuje da je HSS uistinu tretirao Banovini Hrvatsku slično čuvenoj sentenci čelnika novo uspostavljene Slobodne Irske koja je ipak priznala suverenitet britanske krune – kao „slobodu da se postigne slobode“. U nedugom postojanju Banovine nastojali su proširiti njene ovlasti i učvrstiti njenu autonomiju, dok se cijelo vrijeme isticalo da granice nisu konačne te se u tom smjeru jačao hrvatski korpus van granica Banovine. Ukratko država sporazumom je bila daleko od stabilizirane. Dio beogradske elite vidio je u Sporazumu privremeno rješenje za stabilizaciju režima u jeku nepovoljnih međunarodnih okolnosti. Drugi dio srpske elite smatrao je da je Hrvatska dobila previše.⁸⁶⁴ Jedna struja hrvatskih nacionalista (HSS) smatrala je da je Banovina Hrvatska dobar залог za budućnost te ju je smatrala privremenim rješenjem – za razliku od kruga oko Cvetkovića koji je ostatak države (onkraj Dravske banovine) htio pripojiti trećoj srpskoj jedinici. Pokazalo se da je iznimno teško riješiti nacionalna pitanja u multietničkim državama. Slučaj teške kohabitacije između hrvatskih i srpskih elita tijekom Banovine Hrvatske potvrđuje zaključak sociologa i antropologa Pierrea van den Berghea: „Pokušaji prilagođavanja etničke raznolikosti unutar okvira 'moderne' liberalne demokracije zapadnog tipa bili su izrazito nestabilni, neuspješni i skupi čak i kada su bili dobronamjerni i demokratski ispregovarani“.⁸⁶⁵ Kraljevina Jugoslavija nije bila liberalna demokracija zapadnog tipa, ali je postojala difuzija moći, odnosno pluralizam. Američki poslanik u Jugoslaviji Artur Bliss Lane u ožujku 1940. bio je na sličnom tragu. On je u svom izvještaju lamentirao o nemogućnosti permanentnog i stabilnog sporazuma između Hrvata i Srba u okviru jedne države:

⁸⁶¹ Konstantinović 1998, 615. U izvorniku je Krnjevićev govor prenijet na ekavici.

⁸⁶² Konstantinović 1998, 615.

⁸⁶³ Pešelj 1970, 22.

⁸⁶⁴ Opširno o različitim koncepcijama srpskih političkih aktera vidi: Regan 2019.

⁸⁶⁵ Van den Berghe 2002, 442.

„Situacija između Beograda i Zagreba točno tamo gdje je bila prije 20 godina. Sporazum od 26. kolovoza 1939. energično su denuncirali Beograd i Zagreb. Mnogi Hrvati smatraju da je Sporazum prodao Hrvatsku Beogradu, a važni srpski politički elementi smatraju da je sporazum Hrvatskoj dao previše. Svakim danom postaje sve očitiije da Nagodba od 26. kolovoza 1939. nipošto nije riješila hrvatsko pitanje i konačno ujedinila jugoslavensku državu. Razlike u vjeri, kulturi i tradiciji između Srba i Hrvata još uvijek postoje i dvadeset godina međusobnog neprijateljstva ne može se izbrisati političkim dogovorom postignutim pod pritiskom opasne međunarodne situacije“.⁸⁶⁶

Ranije je pak Lane izvijestio da „usprkos mnogim optimističnim izjavama“ čak i od članova vlade, „ne vjeruje da se do definitivnog i trajnog rješenja hrvatskog problema može doći potpisivanjem sporazuma između predstavnika Srba i Hrvata“.⁸⁶⁷ Mussolini je Hitleru 19. listopada 1940. napisao da su Srbi i Hrvati „danas udaljeniji nego ikada“ te da je „eksperiment Maček potpuno propao“.⁸⁶⁸

Dnevnik ministra Mihaila Konstantinovića jasno pokazuje da su srbijanski ministri, uglavnom on i predsjednik vlade Cvetković, znali sumnjati u lojalnost hrvatskih ministara. Konstantinović je 3. srpnja 1940. zabilježio da se Hrvati „ponašaju jako loše“, povodom toga što je objavljen „jedan gadan članak gde se Hrvatska tretira kao država“ u *Hrvatskom dnevniku* zbog čega Cvetković postavlja pitanje „da li nas neće demantovati na kraju Hrvati nekim svojim obratom“.⁸⁶⁹ Početkom rujna 1940. Cvetković je bio mišljenja „da Maček nije lojalan“.⁸⁷⁰ Nažalost, ne postoje dnevници hrvatskih ministara u vladi, ali za pretpostaviti je da je takvo osjećanje bilo obostrano. Na tragu Cvetkovića i Konstantinovića razmišljao je i knez namjesnik. Zastupnik u Donjem domu britanskog parlamenta Henry Channon posjetio je kneza Pavla 12. siječnja 1941. u Beogradu. Britanski političar dugo je poznao kneza namjesnika, a u svom je dnevniku zabilježio kako Pavle gaji nepovjerenje prema svojim „hrvatskim savjetnicima koji su mu se u svakom trenutku spremni otrgnuti i sigurno ga ne bi slijedili u svjetski rat“.⁸⁷¹

Ukratko, autonomija u vidu Banovine Hrvatske nije zadovoljila hrvatske nacionalne težnje pa ni težnje HSS-a. Dapače, u kratko vrijeme postojanja Banske je vlast donosila i mjere koje su prilično neprispodobive pravnim propisima definiranom statusu. Primjerice, Banska vlast

⁸⁶⁶ Pešelj 1970, 53-54.

⁸⁶⁷ Pešelj 1970, 43.

⁸⁶⁸ *I Documenti Diplomatici Italiani, Nona serie: 1939 – 1943.*, vol V, 721.

⁸⁶⁹ Konstantinović 1998, 147.

⁸⁷⁰ Konstantinović 1998, 175.

⁸⁷¹ Puna rečenica na engleskom jeziku glasi: „He mistrusts the Croatian advisers who at any moment are prepared to break away from him and certainly would not follow him into a world war“. Channon 1967, 284.

je zbog teške ekonomske situacije u prosincu 1940. zabranila izvoz drva iz Banovine Hrvatske.⁸⁷² Zbog toga je bio „ljut“ Cvetković, a ministar Bešlić smatrao je općenito početkom rujna da Hrvati „stvaraju zasebno privredno područje“.⁸⁷³ Takve tendencije logičan su razvojni slijed nakon što je HSS u tridesetima afirmirao hrvatsku naciju upravo nasuprot jugoslavenstvu – Hrvati kao zapadnjačka, katolička i civiliziranija nacija nasuprot Srbima. Sporazumom Cvetković-Maček Jugoslavija je postala, kako je govorio HSS, „državna zajednica“. Ugovorna zajednica bez ideološkog temelja. Utemeljiteljski mit prve Jugoslavije – kao i druge – bilo je nacionalno oslobođenje od stranih okupatora koje je u slučaju prve Jugoslavije povela Srbija u Prvom svjetskom ratu i oslobodila zarobljenu „braću“.⁸⁷⁴

U posljednje su vrijeme istraživači počeli posvećivati veću pozornost utjecaju Prvog svjetskog rata na političku scenu međuratne Jugoslavije.⁸⁷⁵ U tom je kontekstu važno napomenuti da su i predsjednik HSS-a Vladko Maček i potpredsjednik August Košutić bili časnici austrougarske vojske u Prvom svjetskom ratu. Maček je čak ratovao i na srpskom bojištu, dok je Košutić završio školu rezervnih časnika 1915., a kraj rata dočekao je s činom natporučnika.⁸⁷⁶ Njima, a zasigurno i većini stanovnika dijelova Austro-Ugarske koji su potpali pod Kraljevstvo SHS, nije baš uvjerljivo zvučao taj utemeljiteljski mit. Političari i tisak HSS-a rijetko su se osvrtni na Prvi svjetski rat, ali za potkopavanje utemeljiteljskog mita nove države posebno je ilustrativna reakcija *Hrvatskog dnevnika* nakon objave knjige „Sa Bošnjacima u Prvom svjetskom ratu“ koju je 1939.⁸⁷⁷ u Beogradu objavio bivši austrougarski časnik Pero Blašković, u trenutku pisanja knjige predsjednik *Hrvatskog kluba* u Beogradu. Za pretpostaviti je da je Blašković u tom trenutku surađivao s HSS-om jer će za vrijeme Drugog svjetskog rata biti kao domobranski general možda i ključna osoba HSS-a u vojnim strukturama NDH te će sudjelovati u uroti Vokić-Lorković.⁸⁷⁸ Blaškovićeva knjiga potpuno ruši utemeljiteljski mit zemlje o „nacionalnom oslobođenju“ južnih Slavena od strane okupacije. Blašković, koji je zapovijedao bosanskohercegovačkim postrojbama, govori da su Bošnjaci – tada korištena regionalna oznaka za sve stanovnike Bosne i Hercegovine – svih triju vjera borili hrabro za austrougarsku vojsku protiv vojske Srbije. Dakle, protiv države

⁸⁷² „Dok se Hrvatska ne opskrbi ogrijevnom drvom, nema izvoza iz Hrvatske“; *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 12. 1940., 5.

⁸⁷³ Konstantinović 1998, 168, 174.

⁸⁷⁴ Ančić 2022, 187-189.

⁸⁷⁵ Vidi: Newman 2015.

⁸⁷⁶ HR-HDA-1990, Košutić August, kut. 2, omot 3, Autobiografija Augusta Košutića.

⁸⁷⁷ Blašković 2014.

⁸⁷⁸ Vlašić 2010, 130-132.

koja je navodno oslobađala južnoslavensku braću. Ta neugodna činjenica većinom je stavljana pod tepih u novoj državi koja je zapravo nastala nakon borbe tobožnje "braće" jedne protiv drugih. Očekivano, Blaškovićevo je knjiga dočeka pod „nož” u *Srpskom glasu*, glasilu Srpskog kulturnog kluba. No, *Hrvatski dnevnik* otvoreno je stao u obranu Blaškovića i zatražio od njega izjavu i objavio je u članku naziva „Zašto 'Srpski glas' napada predstavnika beogradskih Hrvata”, čime je negativnu reakciju *Srpskog glasa* povezao s napadom na hrvatski narod općenito. „Svaki Srbinanac ne će da zna ni da vjeruje, da se više od polovice današnjih državljana Jugoslavije borilo na strani Austrije, a još manje, da je bilo Bošnjaka ili čak Srba, koji su se odlikovali hrabrošću i ginuli u izvršavanju svoje dužnosti”, rezolutno je poručio Blašković i istaknuo kako u knjizi naglašava „bratsku slogu i jednakost Srba, Hrvata i muslimana u našim regimentama”. Blašković je dopisniku *Hrvatskog dnevnika* kazao i da je „treća bosanska regimenta” bila u Pešti kada je stigao dopis po kojemu se Srbi iz postrojbe mogu javiti za premještež „u 12. Marschregimentu za sjeverno ratište”. Tvrdi Blašković da se pritom samo 18 od „sigurno 1.500 Srba” odazvalo tom pozivu.⁸⁷⁹ Umjesto sudbinske zajednice koja je nastala tobožnjom željom svih južnih Slavena, Blašković i HSS koji mu sekundira ponudili su verziju događaja kojom Jugoslavija gubi legitimaciju, odnosno postaje slučajna zajednica nastala bez pristanka većine njenih stanovnika.⁸⁸⁰

2.2. Teritorij: „Hrvatska će biti donle, dokle je narod hoće”

Banovina Hrvatska nastala je spajanjem teritorija Savske banovine i Primorske banovine uz dodatne susjedne kotare s hrvatskom (katoličkom) većinom. Obuhvaćala je Banovina Hrvatska Slavoniju, zapadni Srijem zaključno sa Šidom, Dalmaciju bez Kotora, cijelu Bosansku Posavinu, većinu Hercegovine, Livno i Kupres te cijelu Srednju Bosnu. Hrvatska je stvaranjem Kraljevstva SHS izgubila višestoljetne simbole državnosti i autonomiju koju sa primarno manifestirala kroz Hrvatski sabor. Nikada to ranije u povijesti, osim kratkotrajno za eksperimenta Josipa II. to nije bio slučaj. Nadalje, uvođenjem diktature kralja Aleksandra 1929. ideologija

⁸⁷⁹ „Zašto 'Srpski Glas' napada predstavnika beogradskih Hrvata”, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20.2.1940., 5.

⁸⁸⁰ O simboličkom značaju žrtava iz Prvog svjetskog rata svjedoči i dnevnički upis Milana Jovanovića Stoimirovića, direktora *Samouprave*, narodni poslanik i načelnik publicističkog odeljenja ministarskog saveza vlade Jugoslavije. Jovanović Stoimirović zapisat će 1. lipnja 1940.: „Lavrentijev (sovjetski veleposlanik u Beogradu, op.a.) se poklonio na grobu neznalog junaka, a danas bio i na Oplencu. G. Maček još nije bio na Oplencu, a boljševici, eto, bili. Dakle, Rusi, učiniše akt pijeteta koji će svakako dirnuti svakoga. Učiniše ono što jedan Maček nije mogao da učini”. Jovanović Stoimirović 2000, 374.

integralnog jugoslavenstva, koja je negirala Hrvate, Slovence i Srbe čak i kao tri „plemena“ jednog naroda, postala je državna ideologija. No, za vrijeme Austro-Ugarske Hrvatski sabor je, usprkos težnjama hrvatske političke elite imao ingerenciju nad ograničenim teritorijem Banske Hrvatske. Po prvi puta u modernosti, za vrijeme Banovine Hrvatske, Dalmacija se našla u hrvatskoj autonomnoj jedinici, kao i dijelovi Bosne i Hercegovine. Uspostavom Banovine Hrvatske je time na simbolički način okončan proces hrvatske nacionalne integracije.⁸⁸¹ Spajanje s Dalmacijom posebno je naglašavano kao uspjeh u promidžbi HSS-a. „Ujedinjenjem Banske i Dalmatinske Hrvatske“, napisao je Tomo Jančiković, ostvaren je „vjekovni san hrvatskoga naroda“. Hrvatska je pak, iako granice nisu konačne, veća od čak devet samostalnih država u Europi (Švicarske, Irske, Nizozemske, Belgije, Luksemburga, Danske, Estonije, Litve i Latvije), a ima više stanovnika od Švicarske, Irske, Luksemburga, Danske, Norveške, Finske, Estonije, Litve i Latvije, napomenuo je Jančiković.⁸⁸²

Niti dva mjeseca od uspostave Banovine Hrvatske ban Šubašić krenuo je na petodnevno putovanje po Dalmaciji i Hercegovini kako bi obilježio ujedinjene sjeverne i južne Hrvatske. To je putovanje predstavljano kao simboličko ujedinjenje nakon višestoljetne razjedinjenosti Dalmacije s jedne strane te Hrvatske i Slavonije s druge strane. Iz Zagreba je otputovao vlakom u pratnji odjelnih predstojnika Pavešića, Rasuhina i Kolara.⁸⁸³ S balkona Hotela Ambasador Šubašić je u Splitu 23. studenog 1939. uskliknuo:

„Rodoljubivi Spliti, ti koljevko najslavnija prošlosti hrvatskog naroda, ti ognjište ljubavi prema domovini, ti pragu na komu su ponosno stupali i kneževi i kraljevi hrvatski, primi pozdrav od bana nakon vjekova ujedinjene, ničim ne salomljive i nikada više rastrgane Hrvatske. U ovom času osjećam da geniji prošlosti naše počivaju nad nama i da rukovode se osjećajima i izljevima, koje točim ovdje u koljevci državnopravne historije naše i kulturne prošlosti naše. Kad dolazim ovamo u zagrljaj iz sjeverne u južnu, iz Posavske u Dalmatinsku Hrvatsku, na ovim žalima ne mogu nego da odam hvalu svima onim velikanima, kojih danas nema fizički među nama, ali koji duševno žive, braći Radićima, i da zahvalim živućem vodji dr. Mačku da danas možemo ovako slaviti slobodu i radost našu“.⁸⁸⁴

⁸⁸¹ Vidi: Jakir 2007, 138.

⁸⁸² Tomo Jančiković, „Banovina Hrvatska“, *Seljački dom* (Zagreb), 31. 8. 1939., 7.

⁸⁸³ „Svečani doček bana Hrvatske u Splitu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 11. 1939., 3.

⁸⁸⁴ HR-HDA-155-BHKB, kut 11, 4765/39, Dopis Centralnog presbira o dolasku Šubašića u Split, 23.11.1939., 2.

Povjerenik Ispostave banske vlasti u Splitu Mate Bulić Šubašiću je poručio kako Split u njemu vidi „ponovno povezanu povijesnu nit ujedinjene Dalmacije s domovinom Hrvatskom“.⁸⁸⁵ Nakon toga je hrvatski ban posjetio Sinj i Livno. Na putu prema Sinju pozdravile su ga mase u Klisu i Dicmu, dok ga je u Sinju i Livnu dočekalo, prema *Hrvatskom dnevniku*, oko 10 tisuća ljudi.⁸⁸⁶ Navodno su ga u Livnu dočekali, između ostalih, i predstavnici Srba i Muslimana. U Tomislavgradu je Šubašić posjetio katoličke crkve. Dočekao ga je i pravoslavni svećenik, a posjetio je i Muslimanski dom. Put je nastavio posjetom Mesihovini, Posušju i Imotskom.⁸⁸⁷ Naposljetku je Šubašić posjetio Šibenik i obližnja mjesta te Trogir.⁸⁸⁸ Od većih dalmatinskih gradova nije posjetio jedino Dubrovnik. No u tom se kraju ujedinjenje Dalmacije s ostatkom Hrvatske proslavilo na drugi način *Hrvatski glasnik* izvijestio je kako je 10 tisuća stanovnika s glazbom pratilo narodnog zastupnika Roka Mišetića do Gruža na putu za Zagreb. „Nema kuće, nema pojedinca koji nije radosnim srcem primio vijest o povraćanju Dubrovnika Hrvatskoj“, izvijestio je *Hrvatski glasnik*.⁸⁸⁹

Zasigurno kako bi suzbio nasljeđe regionalnih partikularizama, koji su prijetnja svakoj nacionalnoj integraciji, pa tako i hrvatskoj,⁸⁹⁰ HSS je uglavnom govorio o Dalmatinskoj Hrvatskoj.⁸⁹¹ Jednako tako se o drugim pokrajinama koje su smatrane dijelovima hrvatske domovine uglavnom govorilo s prefiksom (npr. Bosanska Hrvatska i Bačka Hrvatska). S ciljem povezivanja Dalmacije i, kako je rekao Šubašić u spomenutom govoru, Panonske Hrvatske, organizirani su izleti Dalmatinaca u sjeverne krajeve i obrnuto. Još prije Banovine Hrvatske, Društvo dalmatinskih Hrvata sa sjedištem u Zagrebu organiziralo je upoznavanje članova s Hrvatskim zagorjem u suradnji s Društvom Hrvatskih Zagoraca. Po *Hrvatskom dnevniku* taj je izlet bio manifestacija „bratske ljubavi i solidarnosti Hrvatskih Zagoraca i Dalmatinaca“.⁸⁹²

Za vrijeme Banovine Hrvatske više sličnih izleta, ali u suprotnom smjeru, organizirala je Jadranska straža, nekoć jugoslavensko nacionalistička organizacija, koja je sada podržavala

⁸⁸⁵ „Svečani doček bana Hrvatske u Splitu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 11. 1939., 3.

⁸⁸⁶ „Ban Hrvatske u sinju i Livnu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 11. 1939., 5.

⁸⁸⁷ „Ban Hrvatske u sinju i Livnu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 11. 1939., 5; Mirko Glojtnarić, „S banom Hrvatske kroz krajeve bijede i gladi“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28.11.1939., 3

⁸⁸⁸ „Ban dr Ivo Šubašić srdačno dočekan u sjevernom dijelu Dalmatinske Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 11. 1939., 1.

⁸⁸⁹ „Ban Hrvatske vraća se u Zagreb“, *Hrvatski glasnik* (Split), 29.8.1939., 4.

⁸⁹⁰ Vidi: Vrandečić 2007.

⁸⁹¹ Vidi primjerice: Josip Berković, „Hrvatskoj javnosti dalmatinske Hrvatske“, *Hrvatski glasnik* (Split), 22. 12. 1938., 2.

⁸⁹² „S dalmatinskim Hrvatima kroz Hrvatsko zagorje“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 6. 1939., 9.

program HSS-a te je Vladko Maček postao njen član.⁸⁹³ Jadranska straža organizirala je krajem lipnja 1940. put za šestotinjak ljudi u Novi Vinodolski kojemu je prisustvovao i gradonačelnik Zagreba Mato Starčević, ujedno i predsjednik Mjesnog odbora I. Jadranske straže u Zagrebu.⁸⁹⁴ Ubrzo je organiziran novi izlet, ovoga puta u Crikvenicu.⁸⁹⁵ Jadranska straža takvim je aktivnostima vodila „jaku i intenzivnu akciju za jačim povezivanjem kontinentalne Hrvatske s Primorjem i Dalmacijom i boljim poznavanjem Hrvata iz unutrašnjosti s morem“. Za seljake iz zagrebačke okolice organizirala je u rujnu 1940. trodnevno putovanje u Jelsu i Split.⁸⁹⁶ Ukupno je stiglo pet vlakova iz Zagreba, navodno s po 400 putnika.⁸⁹⁷ Za proslavu sv. Vlaha u Dubrovniku 1941. također je Jadranska straža organizirala putovanje u Dubrovnik uz poklič: „Na more! – zove nas hrvatska Atena!“.⁸⁹⁸ U ožujku 1941. organiziran je još jedan izlet, ovoga puta na Rab uz posjet Sušaku i Bakru.⁸⁹⁹

Spomenute su inicijative bile tim važnije zbog nasljeđa autonomaštva i ostataka projugoslavenskog sentimenta u Dalmaciji. Za HSS su takve inicijative bile bitne i zato što stranka ipak nikada nije bila jaka u Dalmaciji kao u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Slavoniji ili u većinski hrvatskim krajevima Bosne i Hercegovine.⁹⁰⁰ U potonjim je stranka 1938. ostvarila plebiscitarnu podršku, dok su u Dalmaciji režimske stranke osvojile dvadesetak posto. Stranka koja je nastala u sjeverozapadnoj Hrvatskoj imala je i za vrijeme Banovine Hrvatsku kadrovsku jezgru iz tog kraja. Pritom su jugoslavenski protivnici HSS-a prigovarali da je Dalmacija zapostavljena. Zasigurno ne slučajno *Obzor* je primijetio kako među odjelnim predstojnicima Banske vlasti „nema ljudi iz dalmatinske Hrvatske“.⁹⁰¹ Tu su činjenicu lako mogli iskoristiti dalmatinski Jugoslaveni, a *Obzor* je uvjeravao kako iz toga ne treba izvlačiti dalekosežnije zaključke. Taj je zagrebački list istaknuo da je u Splitu „ostavljena de facto dosadašnja banovinska organizacija

⁸⁹³ „Predsjednik Dr Vlatko Maček – član Jadranske Straže“, *More* (Zagreb), prosinac 1940., 97-98; „Uspješan rad organizacije Jadranske straže“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 2. 1941., 8.

⁸⁹⁴ Milan Jerneić, „'Hrvati na moru': Izlet zagrebačke Jadranske straže u Novi Vinodol“, *More* (Zagreb), kolovoz 1940., 39-42.

⁸⁹⁵ „Drugi veliki izlet Jadranske Straže u Zagrebu na otkriće poprsja Stjepana Radića u Crikvenici“, *More* (Zagreb), kolovoz 1940., 42-43.

⁸⁹⁶ „S Jadranskom stražom do Jelse“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 9. 1940., 10.

⁸⁹⁷ „Oko dvije tisuće Zagrebčana u pet punih vlakova stiglo je u Split“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 7. 9. 1940., 6.

⁸⁹⁸ „Ovogodišnja proslava sv. Vlaha u Dubrovniku“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 1. 1941., 7.

⁸⁹⁹ „Izlet Jadranske straže na Rab“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 3. 1941., 21.

⁹⁰⁰ Stranka na prvim izborima nije izašla na izbore u Dalmaciji jer tamo nije imala strukturu. Više o razvoju H(R)SS-a u Dalmaciji pod Radićem vidi: Hršić 2015.

⁹⁰¹ „Stranačko kretanje“, *Obzor* (Zagreb), 30. 9. 1939., 3.

osnivanjem banske ispostave kojoj su pripojeni i kotari Travnik i Fojnica“ pa „Split i dalmatinska Hrvatska nijesu prikraćeni kod imenovanja činovnika“. ⁹⁰²

Mačekov sin Andrej prisjetio se kako su predsjedniku HSS-a, po njemu neopravdano, „spočitavali i okrivljavali ga, osobito protivnici, da ne voli Dalmatince“. ⁹⁰³ Valja primijetiti da u ranije definiranom vodstvu stranke (vidi str. 12-13) nema niti jednog Dalmatinca. Jezgra stranke bila je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj gdje je stranka i osnovana, a Seljačka sloga i Gospodarska sloga bile su organizacijski slabije izvan jezgre iz koje je potekla stranka. ⁹⁰⁴ Šutej je Konstantinoviću u kolovozu 1940. rekao da u Dalmaciji HSS nema „istaknutog čovjeka“. ⁹⁰⁵

U vodstvu stranke dominiraju ljudi iz sjeverozapadne Hrvatske. Maček je rođen u Jastrebarskom, Košutić u Radoboju kod Krapine, Krnjević u Ivanićgradu, Ljudevit Tomašić u Zagrebu, Pernar u Hrastini blizu Zaprešića, Reberski u Zagrebu. Uz spomenutu jezgru iz sjeverozapadne Hrvatske primjetno je da su u vodstvu bili značajni stranački prvaci iz Bosne i Hercegovine (Smoljan i Šutej). Iz Hercegovine je Jakovljević, a Jukić iz Bosanske Posavine, ali oni kao ni Slavonci Andres i Jančiković nisu crpili svoju moć iz snage na terenu u svom rodnom kraju. Andres, rodом iz Vinkovaca, čak nije bio ni kandidiran na izborima u Slavoniji već na otoku Rabu. Takva dominacija kadrova iz „jezgre HSS-a“ nije plod HSS-ova zanemarivanja drugih hrvatskih krajeva nego činjenice da je stranka nastala u tom području i u njemu bila organizacijski najjača. Rezultati izbora 1938. pokazuju znatno veću dominaciju stranke u „Banskoj Hrvatskoj“ nego u Dalmaciji. U Banskoj Hrvatskoj je čak u 31 kotaru HSS dobio više od 90 posto glasova, a u 13 minimalno 99 posto (najviše je dobio u Novom Marofu, čak 99, 96 posto). ⁹⁰⁶ U Dalmaciji je ipak HSS bio slabiji i u etnički hrvatskim sredinama, u usporedbi sa sjeverozapadnom Hrvatskom, Slavonijom ili većinski hrvatskim područjima u Bosni i Hercegovini. Primjerice, u gradu Splitu je na izborima 1938. za Mačekovu listu glasalo 78,55 posto birača, a za vladinu 20,95. Sličan je postotak birača u Šibeniku (78,81 posto) glasao za Mačekovu listu. Naravno, na normalnim izborima to je impozantna većina, ali je razlika naspram sjeverozapadne Hrvatske očita. Dok je u Imotskom za HSS glasalo 96,15 posto birača, u Dubrovniku je udio pao na 81,36

⁹⁰² „Stranačko kretanje“, *Obzor* (Zagreb), 30. 9. 1939., 3.

⁹⁰³ Maček i Škrabe 1999, 36.

⁹⁰⁴ Konjhodžić 1940, 27.

⁹⁰⁵ Konstantinović 1998, 162. Dopisnik Centralnog presbiroa ocijenio je kako je za relativno dobar rezultat komunista u Dalmaciji na općinskim izborima odgovorna i činjenica da „HSS nema spretnih vođa u ovim krajevima“. Vidi: Boban 1961, 262

⁹⁰⁶ Jančiković 1939, 36-37.

posto.⁹⁰⁷ Iako se iz rezultata jasno vidi kako je HSS dobio plebiscitarnu podršku u svim većinski hrvatskim krajevima, jasno je razbrati određene razlike. U HSS-ovom „heartlandu“ Bansknoj Hrvatskoj iz koje i kreće proces nacionalne integracije HSS je u pravilu dobivao preko 90 posto. U isključivo hrvatskim mjestima čak i 99 posto. U Zagrebu je HSS dobio preko 90 posto glasova, iako je u gradu živjelo 15 tisuća Srba, dok je u Splitu dobio „tek“ 78, 55 posto, odnosno svaki je peti splićanin glasao za Stojadinovićevu listu. Isto tako, na otocima je HSS dobivao oko 80 posto glasova birača⁹⁰⁸

Iako je Banovina Hrvatska obuhvatila većinu prostora u Jugoslaviji s hrvatskom većinom, značajan broj Hrvata ostao je izvan granica Banovine Hrvatske. Zagrebački *Obzor* pisao je kako je izvan granica Banovine Hrvatske ostalo 430 tisuća „Hrvata katolika“. Najviše u Bosni i Hercegovni (270 tisuća), potom u Vojvodini (121 tisuća), u koju se tada ubrajalo i Baranju te u Srijemu (39 tisuća).⁹⁰⁹

Granice Banovine Hrvatske nisu zadovoljile HSS, što je jasno od početka isticano. Na koji je teritorij je u idealnoj varijanti pretendirao HSS? Maček je u tridesetima ponekad davao izjave koje su sugerirale zagovaranje oslanjanja na granice povijesnih pokrajina, a ponekad da bi razgraničenje između Hrvata i Srba trebalo uspostaviti prema etničkom ključu. Braća Radić su od početaka stranke bili po tom pitanju na istim pozicijama kao i starčevićanci. Antun Radić u prvom broju *Doma* 1899. napisao kako su hrvatske zemlje Dalmacija, „Istrija“, Slavonija, Bosna, Hercegovina i Hrvatska.⁹¹⁰ Antun Radić je još 1902. pisao kako je Dalmacija u nekim dijelovima široka samo 2 kilometra te ju je nemoguće spojiti s Banskom Hrvatskom bez Bosne i Hercegovine. Potonju je usporedio sa sredinom u krugu, dok su Banska Hrvatska i Dalmacije kore. „I tako vidite, da bez Bosne i Hercegovine ostaje banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji samo gola kora: hoćemo li se najesti, treba nam i sredine, treba nam Herceg-Bosna“, pisao je Radić.⁹¹¹ Njegov je brat Stjepan Radić pak napisao knjigu *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu* 1908.⁹¹² Šarinić je u Ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta na idući način ograničio hrvatsku domovinu: „Dolinom Neretve, koja utječe kod Metkovića u more, pa dolinama Une, Sane, Vrbasa, Bosne i Drine, kao kakovim žilama kucavicama, arterijama – Dalmacija je nerastavno vezana sa Slavonijom, Posavinom i

⁹⁰⁷ Jančiković 1939, 43.

⁹⁰⁸ Jančiković 1939, 44.

⁹⁰⁹ „Broj Hrvata katolika izvan Banovine Hrvatske“, *Obzor* (Zagreb), 29. 8. 1939., 3.

⁹¹⁰ A. Radić 1936a, 7-8.

⁹¹¹ A. Radić 1936c, 116.

⁹¹² S. Radić 1908b.

Pokupljem, a po tome i sa cijelom Hrvatskom.”⁹¹³ Rudolf Bićanić u *Ekonomskoj podlozi Hrvatskog pitanja*, iako ne ubraja u statističkim izračunima muslimane u Hrvate, kaže da „daleko najveći dio njih se priznaje Hrvatima, a samo mali dio Srbima“, dok je dio „nacionalno još neizražen“.⁹¹⁴ Za Vrbasku Banovinu Bićanić navodi da „umjesto da bude veza između sjevernih i južnih hrvatskih krajeva ima postati klin, koji razdvaja Hrvate na dva dijela“. To bi značilo da Bićanić želi za Hrvatsku u najmanju ruku teritorij Savske, Primorske i Vrbaske banovine.⁹¹⁵ Narodni zastupnik HSS-a Tomo Jančiković u brošuri o izborima 1938. navodi rezultate po pokrajinama za koje se može zaključiti da ih smatra hrvatskim. To su – Banska Hrvatska, Dalmacija te Bosna i Hercegovina. Banska Hrvatska obuhvaća Slavoniju i cijeli Srijem uključujući Zemun, dok Dalmacija obuhvaća i Kotor.⁹¹⁶

U tridesetima je HSS lavirao između dva stava. Prema prvomu bi cijela Bosna i Hercegovina trebala pripasti hrvatskoj na temelju katoličke i muslimanske većine te povijesnog prava, dok drugi stav o potrebi podjele teritorija Bosne i Hercegovine s Beogradom proizlazi iz realnog omjera političkih snaga i nacionalne indiferentnosti⁹¹⁷ tadašnjeg muslimanskog puka. Iako je jasno da je prva verzija ideal, realni odnosi snaga usmjeravali su HSS-ovu politiku u drugom smjeru. Razmatrala se i mogućnost autonomne bosanskohercegovačke jedinice. U nedatiranoj bilješci o Mačkovim gledištima prema preuređenju Jugoslavije, Trumbić navodi da je na temelju razgovora s Mačekom zaključio kako čelnik HSS-a želi da hrvatskoj jedinici pripadnu uža Hrvatska, Slavonija s dijelom Srijema, Dalmacija i dio Vojvodine s hrvatskom većinom, dok smatra da bi Bosna i Hercegovina trebala biti autonomna jedinica.⁹¹⁸

Maček je davao izjave koje su išle u prilog i etnografskom razgraničenju i razgraničenju na temelju povijesnih pokrajina, odnosno bivših administrativnih granica pokrajina za vrijeme Austro-Ugarske. Međutim, realni odnosi snaga u pregovaranju s Beogradom nisu išli u prilog takvim planovima, kao ni postojeća podjela zemlje na banovine koje su bile početna točka u

⁹¹³ Šarinić 1935, 25.

⁹¹⁴ Bićanić 2004, 40.

⁹¹⁵ Bićanić 2004, 47.

⁹¹⁶ Jančiković 1939, 30.

⁹¹⁷ Da muslimani u tom trenutku nisu u većoj mjeri prihvatili hrvatsku nacionalnu svijest, potvrđivali su i muslimanski intelektualci predani hrvatskom nacionalizmu. Muhamed Hadžijahić zaključio je u siječnju 1941. kako su muslimani „po objektivnim narodnosnim značajkama“ istovjetni katolicima u Bosni i Hercegovini, dok „po nacionalnom osjećaju, sve okolnosti govore u prilog konačnoj nacionalnoj evoluciji bosanskih muslimana u hrvatskom smjeru“. Muhamed Hadžijahić, „Razvoj narodnosne misli bosansko-hercegovačkih Hrvata“, *Obzor* (Zagreb), 7. 1. 1941., 7.

⁹¹⁸ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 120.

pregovorima. Bilo je jasno da Hrvati imaju većinu samo u Savskoj i Primorskoj banovini. U intervjuu za bugarski list Zora 4. kolovoza 1935. u Kupincu na pitanje novinara da pojasni što traži za teritorij slobodne Hrvatske, Maček je pojasnio da ne traži „etnografske, nego političke granice, jer će unutar Hrvatskog teritorija uvijek ostati stanovit postotak Srba.“⁹¹⁹ Valja napomenuti i da se u nekim tekstovima i izjavama, pogotovo u ranim 1930-ima koketiralo s podjelom Jugoslavije na predratnu Srbiju (s Crnom Gorom ili bez nje) te na drugu jedinicu u kojoj bi Hrvatska bila dominantna, ali koja bi obuhvaćala sve krajeve koji su bili u bivšoj Austro-Ugarskoj.⁹²⁰ S obzirom na to da su elite HSS-a ipak formirane u Austro-Ugarskoj ne čudi da su barem razmatrale opciju koja podsjeća na teritorijalni aspekt Austro-ugarske nagodbe, odnosno podjelu zemlje na dva dijela između dva najveća naroda. Trumbić je zapisao u svojim bilješkama kako Maček smatra da odnos Hrvatske i Srbije treba „urediti analogno odnošaju Austrije i Ugarske prije rata“.⁹²¹ Na suđenju u Beogradu u travnju 1933. Maček je spomenuo Austro-ugarsku nagodbu iz 1867. Do tada je, kazao je, Austrija bila centralistička, a analogno tome isto vrijedi za Jugoslaviju kojom vlada Srbija.⁹²² Međutim, ubrzo Maček zauzima mišljenje o nužnosti razgraničenja po etničkim, točnije etnokonfesionalnim linijama. Trumbiću je početkom travnja 1937. Ilija Jukić rekao da je Maček za podjelu Bosne i Hercegovine te da bi hrvatska jedinica trebala obuhvaćati većinski katolička područja.⁹²³

U svakom slučaju, realni odnosi političkih snaga doveli su do toga da je Banovina Hrvatska uspostavljena po etničkim linijama, odnosno etnokonfesionalnim ako prihvatimo da su u tom trenutku bosanskohercegovački muslimani prihvatili u određenoj mjeri hrvatsku nacionalnu svijest. Nemoguće je rekonstruirati kako su članovi vodstva HSS-a razmišljali o tom pitanju, ali se iz naknadnih stavova to eventualno može neprecizno ekstrapolirati.

Prvak HSS-a iz Sarajeva Jure Šutej očigledno je bio zagovornik podjele Bosne i Hercegovine sa Srbijancima, a imao je snažan utjecaj na Mačeka u vezi bosanskohercegovačkih problema.⁹²⁴ Juraj Krnjević je vjerojatno pripadao maksimalističkoj opciji što se *post festum* može iščitati iz njegovih memoranduma upućenog britanskim vlastima za vrijeme Drugog svjetskog rata. Naime, od Krnjevića je, tada potpredsjednika jugoslavenske izbjegličke vlade, George

⁹¹⁹ Glojnarić 1936, 226.

⁹²⁰ Vidi npr. izjavu Vladka Mačeka francuskom *Le Petit Parisien* u: Lukić 2021, 423-426.

⁹²¹ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 121.

⁹²² Glojnarić 1936, 183

⁹²³ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 299.

⁹²⁴ Hasanbegović 2022, 82-84.

William Rendel, britanski veleposlanik pri toj vladi, zatražio memorandum u kojem bi objasnio koja područja traži za Hrvatsku nakon rata. U tom je memorandumu Krnjević zatražio bivši teritorij Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju s Kotorom, zapadni dio Vojvodine⁹²⁵ do linije „koja se proteže od istočnog ruba grada Subotice na sjeveru do medje kotareva Bačka Palanka i Novi Sad na Dunavu“, južnu i središnju Istru do „linije koju čine rijeka Dragonja-grad Sopiano“, otoke Cres, Lošinj, Lastovo, Palagružu, Rijeku i Zadar.⁹²⁶ Za Bosnu i Hercegovinu je naveo u tom memorandumu da „geopolitički (...) sačinjavaju apsolutnu jedinicu sa Hrvatskom i Dalmacijom“⁹²⁷, dok se zapadna Bosna ne može pripojiti Srbiji jer „nema ni neprekidnih narodnih veza niti geografskih i gospodarskih međusobnih ovisnosti sa Srbijom“. Isto je područje „sastavni dio hrvatske narodne i teritorijalne biti, koju je nasilno rastrgala Osmanlijska invazija“ uz naseljavanje pravoslavnog pučanstva u područje koje se nekoć zvalo Turska Hrvatska, pojasnio je Krnjević.⁹²⁸

Ta maksimalistička varijanta sigurno nije bila strana ni Mačeku ako bi ju mogao dobiti, ali je to naprosto bilo nerealno bez potpune implozije srbijanske moći. Mačekov tadašnji stav vjerojatno dobro odražava pismo Krnjeviću za vrijeme emigracije. Krnjeviću je Maček u listopadu 1951. kazao da nije „za samostalnu Bosnu“ jer je ona za Hrvate „izgubljena“. Naime, kazao je Maček, Hrvata je samo 24 posto, a Srbi su najbrojniji s 42-43 posto. Muslimani su pak „žalibože“, većinom „muslimanske narodnosti“. Maček je bio sljedećeg stava:

„Otkada sam se počeo baviti politikom smatrao sam, a smatram i danas B.H. Muslimanima (sic) najčišćim Hrvatima i želimo da se ujedine s ostalom hrvatskom braćom. Nije ali dovoljno, da mi svi katolički Hrvati smatramo B.H. Muslimane Hrvatima, nego to moraju pokazati i oni sami. Ne samo u emigraciji, nego i kod kuće, kada im za to bude pružena mogućnost. (...) Po mom mišljenju ostala Jugoslavija, ili ne, Bosna će se između nas i Srba podijeliti. To dakako nigdje ne govorim, nego, eto, tek Tebi pišem. Ne znam hoću li ja oslobođenje doživjeti, ali si zapamti, da će u cjelokupnoj Bosni ostati Srbi gospodarima, kao što su danas, i kao što su bili ne samo u kraljevskoj Jugoslaviji nego i pod vladom Mađara Kalay-a“.⁹²⁹

⁹²⁵ Krnjević je već 9. svibnja 1941. izjavio kako su Nijemci dali Mađarskoj „sjeverne i sjeveroistočne dijelove Hrvatske (Međimurje, Baranja i Bačka)“. Spominjanje Baranje pa i Bačke u kontekstu teritorija koje su Sile Osovine otele od Hrvata u tom smislu predstavlja, koliko mi je poznato, specifikum u kritikama NDH i Sile Osovine s hrvatske strane za vrijeme Drugog svjetskog rata. Vidi: B. Krizman 1981, 130.

⁹²⁶ Juraj Krnjević, „Važni po hrvatski narod diplomatski dokumenti iz prošlog svjetskog rata“, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg), 1980., 46; Matković 2002, 97-98.

⁹²⁷ Juraj Krnjević, „Važni po hrvatski narod diplomatski dokumenti iz prošlog svjetskog rata“, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg), 1980., 46.

⁹²⁸ Juraj Krnjević, „Važni po hrvatski narod diplomatski dokumenti iz prošlog svjetskog rata“, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg), 1980., 48-49.

⁹²⁹ Prpić 2004, 117.

Mačekove izjave u emigraciji idu u smjeru da bi on u idealnom scenariju bio za Hrvatsku s granicom na rijeci Drini, ali je takva opcija nerealna, za što su odgovorni i muslimani koji nisu primili hrvatski nacionalni identitet. Odnosno idealna je varijanta hrvatskog državnog prava, ali je realpolitička (pošto su muslimani nacionalno indiferentni) razgraničenje sa Srbima. „I ja bih najradije kad bi se mogla odmah povući granica Drinom, ali, recite mi, kako to ostvariti? Znatan broj muslimana izjašnjava se danas 'nacionalno neopredijeljenima', a bosanski Srbi će gledati na Srbiju“, poručio je Karlu Mirthu 1953.⁹³⁰ U razgovoru s Mladenom Žigrovićem Maček će reći da je „na našim muslimanima, da doguraju granice do Drine“.⁹³¹

Očigledno je da HSS i vodstvo nisu prilikom pregovora koristili argumente o povijesnom pravu na određene predjele, osim u slučaju Bosanske Krajine. Podijeljen je i teritorij koji je bio pod ingerencijom Hrvatskog sabora u Austro-Ugarskoj jer je većina, većinski srpskog, istočnog Srijema pripala Srbiji, dok Kotor, povijesno dio Dalmacije, također nije pripao Banovini Hrvatskoj. Također je Banovini Hrvatskoj pripao samo dio Bosne i Hercegovine, a velik dio napora HSS-a bit će usmjeren na pokušaje pripojenja Baranje i dijelova Bačke Hrvatskoj zbog toga što su Hrvati bili brojniji od Srba u tom prostoru. Iako nema izravnih dokaza da su Maček i vodstvo razmišljali u tom smjeru, činjenica je da bi Hrvatska koja bi obuhvaćala cijelu BiH i cijeli Srijem, što je lijepo pokazao Vlaho Raić, bila nalik Jugoslaviji u malom ali s obrnutim ulogama. Takva bi Hrvatska imala neizraženu hrvatsku većinu uz brojne manjine i bila bi inherentno nestabilna.⁹³² Barem neki ljudi oko HSS-a očito su razmišljali u tome smjeru. Naime, Dinko Tomašić predložio je 1943. zamjenu stanovništva između Hrvatske i Srbije kako bi se stvorile nacionalno homogeni prostori, pozivajući se na grčko-turski primjer iz 1920-ih koji je „definitivno eliminirao postojeće tenzije i pogodio priateljskim odnosima između dva naroda“.⁹³³ Takvo je razmišljanje bilo potpuno nesvojstveno *hrvatskim nacionalistima* koji su uglavnom njegovali kult hrvatskog državnog prava, ne razmišljajući o tome kako integrirati manjine, primarno Srbe kojih bi u Hrvatskoj koja bi obuhvaćala cijeli Srijem te Bosnu i Hercegovinu bilo više od trećine.

⁹³⁰ Mirth 2003, 250.

⁹³¹ Žigrović 1986, 241.

⁹³² Vidi: Radić 1953, 5-7.

⁹³³ Tomašić 1943, 899. Maček se u razgovoru s Karlom Mirthom 1953. neizravno osvrnuo na prijedloge izmjene pučanstva, ali ih je odbacio jer „ja ne vjerujem u trajnost ni jednog rješenja baziranog na sili“. Vidi: Mirth 2003, 251.

Iako je odbacio načelo povijesnih individualnosti, oko točnog razgraničenja u Bosni i Hercegovini bilo je velikih prijepora u pregovorima. Posebno je sporno bilo pitanje Bosanske Krajine, područja koje je u ranom novom vijeku bilo poznato kao „Turska Hrvatska“ kako su ga HSS-ovci i nazivali. Maček je u govoru pred Hrvatskim narodnim zastupstvom 8. svibnja nakon što je namjesništvo odbilo prvi sporazum sa Cvetkovićem rekao kako je u pregovorima „naročito bila stvar zapela na t. zv. Turskoj Hrvatskoj“ za koju je istaknuo da „geopolitički i historijski bezuvjetno pripada Hrvatskoj“.⁹³⁴ No, u Bosanskoj Krajini Srbi su bili većina, pa srbijanski pregovarači nisu dopuštali mogućnost da taj prostor pripadne Banovini Hrvatskoj. Maček je u svom govoru kao stvar kompromisa po tom pitanju predstavio odredbu o plebiscitu koju je odbacilo namjesništvo s tezom da ne može biti plebiscita u Boki Kotorskoj jer je Srbiji tamo potreban izlaz na more, dok je u Vojvodini plebiscit teško provediv.⁹³⁵

Konstantinović je 1. svibnja 1939. zabilježio Cvetkovićeve riječi o tome što je prvotno tražio Maček: „Pokazivao nam je kartu gde je Maček svojom rukom ucrtao plavom pisaljkom ono što je tražio u početku. Linija ide od Subotice, hvata B. Topolu, izlazi na B. Palanku, uzima dio Srema, ide Savom, uzima srez Dvor pa otprilike do Bosanskog Novog ide u pravcu Primorske Vrbaske i Drinske banovine, prolazi ispod Mrkonjić grada, zahvata srezove Travnik, Žepče, Zenicu, Fojnicu, odakle ide granicom Primorske banovine, zahvata srez dubrovački i završava se kod Herceg Novog. Mi smo se iznenadili ovim zahtevom koji ne vodi računa ni o istoriji ni o narodnosti“.⁹³⁶

Šutej je na sjednici hrvatskog narodnog zastupstva 8. svibnja 1939. potvrdio kako je on Mačkov „informatör“ po pitanju Bosne i Hercegovine. Tada je nagovijestio da neće cijela Bosna i Hercegovina pripasti Hrvatskoj nakon pregovora usprkos željama hrvatske javnosti. Šutej je rekao kako je Maček „pored našeg historijskog prava, prvenstveno držao u vidu faktično stanje, koje danas postoji u Bosni i Hercegovini“ na što je bio i prisiljen zbog realnih odnosa moći. Zaključio je kako su HSS-ovi pregovarači o Bosni i Hercegovini sa srpskima nastupali „kao realni političari“, a ne „kao doktrinari“.⁹³⁷ Iako je Šutej istaknuo da se HSS ne odriče hrvatskog

⁹³⁴ Glojnarić 1996, 280.

⁹³⁵ Glojnarić 1996, 280-283.

⁹³⁶ Konstantinović 1998, 20.

⁹³⁷ Glojnarić 1996, 301.

državnog prava, istovremeno je kazao da su „utopije ono što iz dana u dan piše štampa naših državotvoraca, koja pjeva: Do Drine je naše!“.⁹³⁸

Ne tako dugo prije početka pregovora održani su i izbori za narodnu skupštinu čiji je rezultat također bio faktor u pregovorima. Pešelj tvrdi da Banovina Hrvatska „obuhvaća sve one krajeve hrvatskih zemalja, koji su se kod svih izbora izjavljivali za Hrvatsku“.⁹³⁹ Takva je ocjena i sarajevskog HSS-ovca Milana Martinovića. Po njemu „Maček nije mogao tražiti i one kotareve, u kojima su muslimani bili u većini, jer su oni nažalost u tim izborima uglavnom glasali za vladinu listu JRZ“.⁹⁴⁰

Uzimajući u obzir da je većina muslimana ipak glasala za vladinu listu⁹⁴¹ jer je Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) na čelu s Mehmedom Spahom bila dio Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ) Milana Stojadinovića, teško je sigurno u tom trenutku bilo argumentirati da bosanskohercegovački muslimani žele biti dio hrvatske autonomne jedinice. Konačna granica nije ipak u potpunosti odražavala ni etničko načelo niti rezultate izbora. Naime, bilo je i drugih kotara koji su se naslanjali na Banovinu Hrvatsku u kojima je bilo više katolika nego pravoslavaca pa nisu pripali Banovini Hrvatskoj. S druge strane, kotar Konjic pripao je Banovini Hrvatskoj iako je u njemu pobijedila 1938. vladina lista.⁹⁴²

Jedini je to kotar u kojemu su muslimani činili većinu stanovništva – prema popisu iz 1931. 16.693 od ukupno 32.189 (51, 9 posto). Katolika je bilo po istom popisu 10.735 (33, 3 posto), a pravoslavnih 7.739 (24 posto).⁹⁴³ U Banovini Hrvatskoj susjednom kotaru Visoko također je bilo više katolika (skoncentriranih u Varešu i Kraljevoj Sutjesci) nego pravoslavaca. Mačekova je lista također izgubila na izborima, ali su u ovom kotaru katolici činili nešto manji udio stanovnika nego u Konjicu – 16.342 od 54.916 (29, 8 posto).⁹⁴⁴ Visoko nije pripalo Banovini Hrvatskoj kao ni Zenica koja se naslanja na njen teritorij iako je u tom kotaru bilo više katolika nego pravoslavaca (8.698 katolika i 6.508 pravoslavaca). Muslimani su bili apsolutna većina s 20.207 od ukupno

⁹³⁸ Glojnarčić 1996, 309.

⁹³⁹ Pešelj 1954a, 24.

⁹⁴⁰ Milan Martinović, „Moje uspomene iz velikog doba II.: Dodiri dra Mačeka i grofa Ciana?“, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg), 1958., 38.

⁹⁴¹ HSS je u pojedinim većinski muslimanskim krajevima ostvario solidan rezultat, ali je svugdje muslimanski dio JRZ-a bio snažniji. Za rezultate HSS-a u kotarima Bosne i Hercegovine vidi: Jančiković 1939, 45-49.

⁹⁴² Jančiković 1939, 46.

⁹⁴³ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. II., 43.

⁹⁴⁴ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. II., 44.

35.833 stanovnika kotara Zenica.⁹⁴⁵ Slična je situacija i u kotaru Žepče, koji je bio dio Drinske banovine kao i Visoko i Zenica. Hrvati su u tom kotaru činili 9.436 od 31.399 prema posljednjem popisu iz 1931. godine (29, 8 posto). Sličan je to udio kao u Konjicu i Visokom. Pravoslavaca je bilo 7.604 (24, 2 posto), dok muslimani nisu bili apsolutna većina kao u tri spomenute općine. Bilo ih je 13.815, odnosno 44 posto.⁹⁴⁶ Katolika je bilo više nego pravoslavaca i u Doboju. Bilo ih je 6.626 (27, 7 posto), a pravoslavaca 3.827 (16 posto), dok su muslimani s 13.171 (55, 1 posto) bili apsolutna većina u tom kotaru.⁹⁴⁷

Ipak, osim etničkih faktora i rezultata na izborima (koji su ipak vjerojatno bili sporedni), uzimani su u obzir i geografski, prometni i geopolitički faktori. Kao što je hrvatska strana, uz pomoć i SDS-a koji je želio time povećati broj Srba u Banovini Hrvatskoj, na pregovorima tražila „Tursku Hrvatsku“, srbijanska je strana željela onemogućiti geografsku izolaciju tog kraja koji nipošto nisu htjeli prepustiti Banovini Hrvatskoj. Postojeći izvori ne dozvoljavaju zaključak da su kotari Visoko i Zenica bili predmet pretjerane rasprave, ali Žepče jest. Na pregovorima sa srbijanskom stranom u Zidanom mostu 4. kolovoza 1939. Maček je izrijekom tražio kotar Žepče. Žepče i Gradačac u Banovini Hrvatskoj značili imali bi za posljedicu to, kako su Cvetkoviću napisali srbijanski delegati Ilić, Tasić i Konstantinović, da bi „Vrbaska banovina bila skoro potpuno zaokružena Hrvatskom banovinom. Samo uska traka Zeničkog sreza sprečavala bi da ona postane enklava u Hrvatskoj banovini“. Takav razvoj događaja po njima je trebalo spriječiti posebno uzimajući u obzir drugi Mačekog prijedlog po kojemu bi se konačni teritorij Banovine odredio „vodeći računa o socijalnim, ekonomskim i geopolitičkim potrebama banovine Hrvatske“. U inzistiranju na Žepču i Gradačcu, srbijanska je strana vidjela uvod u hrvatske pretenzije na cijelu Vrbasku banovinu (ona je imala ukupno 1.037.382 stanovnika, od kojih 600.382 pravoslavanih, 250.265 muslimana i 172.382 katolika).⁹⁴⁸ Naposljetku je rješenje donekle bilo kompromisno – Gradačac je završio u Banovini Hrvatskoj, ali Žepče izvan nje. Također, cijeli kotar Mostar bio je unutar granica Banovine Hrvatske, iako je Cvetković zahtijevao dio mostarskog kotara, točnije grad Mostar.⁹⁴⁹

⁹⁴⁵ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. II., 44.

⁹⁴⁶ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. II., 44.

⁹⁴⁷ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. II., 11.

⁹⁴⁸ Konstantinović 1998, 557.

⁹⁴⁹ Milan Martinović, „Moje uspomene iz velikog doba II.: Dodiri dra Mačeka i grofa Ciana?“, *Kalendar Hrvatski glas* (Winnipeg), 1958., 39-40.

HSS je dakle koristio kombinaciju etnografskih s jedne te geografskih i ekonomskih argumenata s druge strane. Pregovori o uspostavi Banovine Hrvatske pokazuju da su se HSS i Maček primarno vodili etničkim (pri čemu su kao Hrvati u Bosni i Hercegovini definirani katolici) sastavom stanovništva – koji je korespondirao uvelike s uspjehom na izborima – prilikom traženja granica za Banovinu Hrvatsku. Uz to potezali su i geopolitičke argumente, pogotovo kod Bosanske Krajine koja je imala srpsku većinu (i značajnu hrvatsku manjinu), ali je geografski bila blisko povezana s hrvatskim teritorijem prema kojemu je prometno i ekonomski gravitirala. Na očuvanje povijesnih pokrajina u cijelosti, iz čega bi se onda izvlačili povijesni argumenti, HSS nije apelirao u pregovorima. Dapače, čak i grofu Cuanu Maček nije prvotno postavio granicu na Drini već na rijeci Bosni. Istočno od rijeke Bosne Hrvata je bilo znatno manje nego u Bosanskoj Krajini, a geopolitički je taj prostor bio ruban, odnosno bio bi jasno odvojen od ostatka Hrvatske i ne bi ju geografski presijecao. Isti zaključak vrijedi i za grad Kotor te za istočni Srijem. HSS-ova nastojanja da se proširi teritorij Banovine Hrvatske ili barem priprema za to jačanjem hrvatskog korpusa koji je ostao izvan Banovine Hrvatske išla je u tom smjeru – i u Bosni i Hercegovini i u Bačkoj. Primarno će se tražiti pripajanje rubnih bosanskohercegovačkih kotara i općina očito kao priprema za ono, od čega su strahovali srbijanski pregovarači, nove zahtjeve prema „Turskoj Hrvatskoj“.

Onkraj Bosne i Hercegovine u primarnom je fokusu bila Bačka. Do kraja Banovine Hrvatske ustrajati će se na tome da granice nisu konačne. Uvodnik *Hrvatskog dnevnika* od 29. rujna 1940. navodi „da je ostvarena Banovina Hrvatska, kojoj doduše još nisu priključeni svi hrvatski krajevi, ali koja je jezgra i matica buduće Hrvatske“, dok je „hrvatski narod svijestan svojega prava na slobodu i cjelokupnost svojega nacionalnoga teritorija“.⁹⁵⁰ Sredinom veljače 1941. isti je časopis pisao kako treba „narod iz spornih krajeva odlučiti, u koju jedinicu želi ući“. „Iz Bačke, Baranje, Srijema i Bosne sve su češći glasovi naroda, koji govore, da banovinu Hrvatsku treba teritorijalno povećati i tako dati nov prilog uređenju odnošaja između Srba i Hrvata. Tome općem zahtjevu, koji se diže poput kakvog vala, morat će se prvom prilikom udovoljiti“, zaključio je *Hrvatski dnevnik*.⁹⁵¹

Definiranjem Zagreba kao „glavnog grada svih Hrvata“, HSS si je prisvajao pravo zastupanja svih Hrvata u Jugoslaviji, ali i mogućeg proširenja teritorija. Dapače, usprkos svemu

⁹⁵⁰ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 9. 1939., 5.

⁹⁵¹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 2. 1941., 5.

izrečenom ostao je u podtekstu maksimalistički cilj za uspostavom Hrvatske s granicom na Drini, Zemunom na krajnjem istoku i Kotoru na krajnjem jugu. Prisjetimo se da su taj zahtjev isticali i pojedini stranački prvaci, poput Josipa Berkovića, netom po osnutku Banovine Hrvatske. Taj je teritorij bio u konačnici dio *hrvatske domovine* koja je nadilazila trenutne granice. U čitanci za treći razred pučke škole u Banovini Hrvatskoj to se jasno može pročitati. Tako se tamo obrađuju „bosansko-hercegovački krajevi“, Fruška Gora, Vojvodina i Boka.⁹⁵² U *Seljačkom domu* objavljivane su pjesme poput:

„Narod čuva ljubav bratsku
i očuva Slobodnu Hrvatsku,
gore, brda i plodne ravnice,
braniti će njezine granice
od Kotora sve do Fruške gore
i Jadransko naše plavo more“.⁹⁵³

Drugi je pak seljak u pjesmi objavljenoj na naslovnici *Seljačkog doma* nešto detaljnije definirao Hrvatsku domovinu:

„Oj Hrvatska domovino stara
Sve od Istre do južnih kotara, –
Međumurje ovamo se broji
i Baranja s Bosnom se ne boji.
Daj poteci bolje rijeko Drava
do Zemuna dostavi pozdrava“⁹⁵⁴

Sličan će prostor obuhvatiti i Košutić u govoru prilikom posvete barjaka organizacija HSS-a u Velikoj Gorici. „Ovi barjaci“, kazao je Košutić, „viju se po cijeloj našoj domovini Hrvatskoj, i na moru i na kopnu, tamo od Boke Kotorske, pa preko Sarajeva i Zemuna i naše hrvatske Subotice“.⁹⁵⁵ Krnjević je u Cerniku u studenom 1939. kazao kako je „cijela naša domovina, od Subotice na mađjarskoj granici do Kotora“.⁹⁵⁶

⁹⁵² Čajkovac 1940d, 41-97.

⁹⁵³ Ivan Vukorep, „Odjek s Popova polja“, *Seljački dom* (Zagreb), 16. 5. 1940., 3.

⁹⁵⁴ Juraj Petravić, „Pozdrav“, *Seljački dom* (Zagreb), 16. 5. 1940., 1.

⁹⁵⁵ „Značajan dan u Velikoj Gorici“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 8. 1940., 5.

⁹⁵⁶ „Veliki govor dra Krnjevića o aktuelnim političkim pitanjima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 11. 1939., 5.

Argument u prilog tome da su spomenuti prostori smatrati dijelom šire hrvatske domovine, makar oni i ostali izvan granica Banovine Hrvatske, jest i prijedlog hrvatskog grba objavljen u *Hrvatskom dnevniku*. Novinar i heraldičar Viktor Antun Duišin objavio je početkom 1940. u *Hrvatskom dnevniku* detaljno obrazloženi prijedlog grba Banovine Hrvatske. Duišin je predložio da grb Banovine Hrvatske sadrži povijesne grbove Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Bosne i Dubrovnika. Takav bi grb, prema Duišinu, bio „jednostavan i ukusan te u duhu banovine Hrvatske i hrvatstva“. Grb Bosne bi, prema Duišinovu prijedlogu, sadržavao i štitić sa polumjesecom i zvijezdom čime bi bili „zastupani i naši muslimanski Hrvati koji pripadaju Bosni“. Opcionalno je Duišin naveo i mogućnost da osam grbova „pojedinih malih pokrajini ili oblasti u banovini Hrvatskoj ili onih, u kojima žive Hrvati u velikom broju ili većini“ stoji kao ukras sa svake strane grba (četiri sa svake). To bi bili grbovi Istre, Zaladske županije (za Hrvate iz Međimurja i Prekomurja), Baranje, Bačke, Kotora, Srijema, Hercegovine i Neretve.⁹⁵⁷

HSS je svoje pristaše uvjeravao da granice nisu konačne. Milan Martinović prisjeća se kako mu je Košutić u jesen 1939. kazao: „Ne smatrajte, ni jednu dosadašnju granicu banovine Hrvatske definitivnom. To je samo početak. Na vama Hrvatima katolicima i muslimanima iz Bosne i Hercegovine leži sva težina da poradite, da sam narod odluči o svojoj sudbini, kada za to dodje vrijeme i kada se prilike u državi srede“. Tvrdi Martinović da mu je to „gotovo istim riječima“ kazao i Maček.⁹⁵⁸ August Košutić je u Dubrovniku početkom studenog 1939., prema izvorima ministarstva unutrašnjih poslova Jugoslavije, usporedio odnos Beograda i Zagreba s odnosom Budimpešte i Beča nakon Austro-ugarske nagodbe. Takav odnos je po njemu uvjetovao i stavljanje Bosne i Hercegovine u hrvatsku sferu. Izvor jugoslavenskog ministarstva prenio je Košutićeve riječi:

„Mi se sada nalazimo u položaju biv. Ugarske, dok se Beograd prema nama nalazi u položaju biv. Austrije. Kako je Ugarska radila svim silama da priključi svojoj interesnoj sferi Bosnu i Hercegovinu, to činimo i mi. Mi već držimo dobar deo te teritorije, pa će nam uspeti da dobijemo i drugi uz obećanje potpune autonomije Banovine Hrvatske u njenim granicama. Suboticu i Dubrovnik proglasimo slobodnim gradovima u granicama naše banovine“.⁹⁵⁹

⁹⁵⁷ Viktor-Anton Duišin, „Kombinacija grba Banovine Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 7. 1. 1940., 13.

⁹⁵⁸ Milan Martinović, „Moje uspomene iz velikog doba: Život i rad podpredsjednika HSS ing. Augusta Košutića“, *Kalendar Hrvatski glas* (Winnipeg), 1956., 45.

⁹⁵⁹ HR-HDA-1353-GSID, inv. br. 1007, 59767/39, Ministarstvo unutrašnjih poslova (odjeljenje za državnu zaštitu) traži od hrvatskog bana podatke o navodnoj izjavi Augusta Košutića u Dubrovniku, 7. 11. 1939.

Na političkim skupovima učestalo se govorilo da granice Banovine Hrvatske nisu konačne te su pozivani pristaše HSS-a da rade na tome da se njihov kraj pripoji Banovini Hrvatskoj. U tom je smislu egzemplaran govor Jurja Krnjevića početkom rujna 1940. u Alipašinom mostu, sarajevskoj četvrti. Tamo su ga dočekali tajnik kotarske organizacije HSS-a Milan Martinović, predsjednik mjesne organizacije Zdravko Šutej i Juro Vasilj, Hakija Hadžić u ime Muslimanske organizacije HSS te narodni zastupnici Aleksandar Precca (Tuzla) i Karlo Galić (Žepče). Krnjević je tom prilikom rekao:

„Pred nama se postavlja prvo pitanje teritorijalno opsega te naše Hrvatske. Naše nastojanje ide za tim, da uredimo definitivno granice između Hrvatske i ostalih dijelova Jugoslavije, jer je još mnogo hrvatskih krajeva ostalo izvan banovine Hrvatske. Naš je predsjednik rekao ovo: Hrvatska će biti donle, dokle je narod hoće. Nije dovoljno, da se predstavnici naroda zauzmu, gdje će granica ići, ovdje ili ondje, nego je potrebno, da i narod dotičnih krajeva bude za to. Ne smatrajte ni jednu današnju granicu banovine Hrvatske definitivnom. I tko god misli, da bi njegov kraj trebao pripasti Hrvatskoj, treba raditi u tome pravcu, a nije dovoljno, da to samo traži hrvatsko narodno vodstvo. Dosadašnjim sporazumom učinjeno je mnogo, ali mi smo još vrlo daleko od toga, da smo postigli sve ono, što je naš cilj. Nikakvi paragrafi, nikakvo utanačenje ne može stajati narodu na putu da nastavi borbu s ciljem da bude potpuno svoj gospodar na svome“.⁹⁶⁰

No, vratimo se na konkretne zahtjeve HSS-a za vrijeme Banovine Hrvatske. Činjenica da veći dio Bosne i Hercegovine nije pripao Banovini Hrvatskoj očito je bila razočarenje za velik broj pristaša HSS-a. Mainstream tadašnje politike bio je da Hrvatska ima povijesno pravo na cijeli teritorij Bosne i Hercegovine, a do samih pregovora, takve su teze često iterirali i HSS-ovci. Dovoljno je prisjetiti se uvodnog poglavlja ovoga rada i čestog HSS-ovog invociranja ideje o granici na Drini kao granici između dvaju svjetova. Dapače, s time se nastavlja i za vrijeme Banovine Hrvatske. Primjerice, publicist Viktor Živić piše kako su se doseljeni Hrvati smjestili u prostor kojemu je na istoku bila granica Drina.⁹⁶¹ *Hrvatski dnevnik* objavio je u rujnu 1940. razgovor s narodnim zastupnikom HSS-a iz Tuzle Aleksandrom Preccom. On je rekao da je „u neposrednoj udaljenosti, na rijeci Drini, pukla crta između Zapadnog i istočnog Rimskog Carstva, da ga razdrobi i rastavi na dva dijela“.⁹⁶² U istom je intervjuu Precca smjestio Tuzlu u „domovinu Hrvatsku“.⁹⁶³ U promidžbi je HSS ponekad nastojao svojatati cijeli teritorij Bosne i Hercegovine,

⁹⁶⁰ „Mir, narodna i teritorijalna cjelovitost, socijalno uređenje zemlje“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 9. 1940., 5.

⁹⁶¹ Viktor Živić, „Kako su se mijenjale granice Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 9. 1939., 14

⁹⁶² Mg, „Gospodarske, političke i prosvjetne prilike Tuzle“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 9. 1940., 10

⁹⁶³ Mg, „Gospodarske, političke i prosvjetne prilike Tuzle“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 9. 1940., 10.

ali uglavnom se, sukladno iznesenoj maksimi o pridavanju primarne važnosti etničkim pa nakon njih geopolitičkim argumentima, usredotočio na granične kotare.

Ponajviše je to bio slučaj kod rubnih kotareva ili općina. Prilikom posjeta narodnog zastupnika Bariše Smoljana, sada već ministra, zapadnoj Hercegovini izaslanstvo iz Ravnog pod vodstvom župnika don Josipa Zovke zatražilo od Smoljana pripajanje općine Popovo polje⁹⁶⁴ Banovini Hrvatskoj. Izaslanstvo je istaknulo da općina obuhvaća sedam katoličkih sela „s isključivo hrvatskim življem“ te da Ravno gravitira ekonomski „isključivo dalmatinskoj Hrvatskoj“.⁹⁶⁵ Hrvati, odnosno katolici, uistinu su bili većina u općini Popovo polje. Bilo ih je, po popisu iz 1931., 4.078, a pravoslavaca 3.728.⁹⁶⁶

Kotarska organizacija HSS-a za kotar Ljubinje sa sjedištem u Ravnom i općinska uprava u Popovom polju na sjednicama 29. listopada 1939. usvojili su rezoluciju kojom se zahtijeva priključenje Banovini Hrvatskoj. Ista je rezolucija poslana Mačeku, Šubašiću i Smoljanu. Župnik Zovko je rekao da bi hrvatska većina u općini bila i izraženija da nisu priključena „periferijska čisto srpska sela“. Ta sela trenutno ne žele pripojenje Hrvatskoj, priznao je Zovko, ali je dodao da se ta sela mogu izdvojiti iz općine Popovo Polje. Također je zatraženo i da se iz općine Ljubinje periferna hrvatska sela izdvoje i priključe kotaru Stolac, dijelu Banovine Hrvatske.⁹⁶⁷ Takve su aktivnosti bile trn u oku centralnoj vladi pa se ministarstvo unutarnjih poslova žalilo banu zbog pisanja *Jutarnjeg lista* o želji Popova Polja da se pridruži hrvatskoj te je zatražilo „da se ovakav način agitovanja onemogućí, s obzirom na to, da bi se iz toga mogle izroditi neželjene posljedice“.⁹⁶⁸

No, više od dijelova općine Ljubine, fokus je bio na općinama Žepče, Visoko i Zenici. *Hrvatski dnevnik* nekoliko dana nakon Sporazuma Cvetković Maček pojasnio je kako su izvan

⁹⁶⁴ U tekstu se pogrešno govori o općini Ravno koje je bilo dio općine Popovo polje (kotar Ljubinje).

⁹⁶⁵ „Ministar Bariša Smoljan u Hercegovini“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 7. 9. 1939. I druge rubne općine tražile su pripajanje Banovini Hrvatskoj. Predsjednik općinske organizacije HSS-a u Zavalju (kotar Bihać) Jakov Prša posjetio je krajem listopada 1939. Jurja Krnjevića i Ivana Šubašića, izrazivši mu želju stanovništva za pripojenjem Banovini Hrvatskoj, navevši, između ostalog, kako je ta općina protiv želja stanovništva ranije priključena Vrbaskoj Banovini. Zavalje je povijesno bilo dio Like, da bi prekrajanjem granica kotara za vrijeme Kraljevine Jugoslavije završilo izvan kotara Korenica, a u Bihaću i Vrbaskoj Banovini. Vidi: *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 10. 1939., 5.

⁹⁶⁶ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. II., 119.

⁹⁶⁷ „Općina Popovo Polje traži priključenje Hrvatskoj“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 11. 1939., 5.

⁹⁶⁸ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 5812, 60424/39, Ministarstvo unutarnjih poslova šalje banu Hrvatske dopis u kojem upozorava na pisanje „Jutarnjeg lista“ o želji Popova Polja da se pridruži Banovini Hrvatskoj, 7. 11. 1939.

granica Banovine Hrvatske kotarevi s hrvatskom većinom. U tom kontekstu piše da je kotar Žepče imao relativnu hrvatsku većinu do priključenja dviju općina koje je intencionalno izvršeno nelogično na štetu Hrvata.⁹⁶⁹ Takve su korekcije bile tim važnije jer se, kako je navedeno u istim novinama, „tendencije o državnom preuredjenju temelje na etnografskom principu, t.j. na principu, da se preuredjenje države nema obaviti prema povjesnim jedinicama, nego prema teritorijalnoj podjeli Srba, Hrvata i Slovenaca“. Zato je nelogično da su izvan Banovine Hrvatske ostali kotari Visoko, Zenica i Žepče, a oni su „osobito važni, jer su kotarevi Visoko i Zenica dijelovi starog hrvatskog rudarskog bazena, čija je rudarska poduzeća prigrabio ‘Jugočelik’“.⁹⁷⁰ Prilikom budućeg razgraničenja između srpske i hrvatske jedinice spomenuti krajevi koji, kako je rečeno, „pripadaju etnografski Hrvatskoj“, trebaju biti vraćeni matici „koja će im jedino osigurati gospodarski napredak“.⁹⁷¹ U istom je tekstu državna kompanija Jugočelik optužena da vodi za rudarstvo neefikasnu i svijesnu protuhrvatsku politiku“ jer su Hrvati zapravo podzastupljeni u Jugočeliku uzimajući u obzir da su rudarski krajevi u Bosni većinski hrvatski (Vareš, Kreševo, Fojnica, Stara Rijeka, Sasina, Ljubija itd.).⁹⁷²

HSS je kod svojatanja spomenutih kotareva koristio argument da su katolici brojniji od pravoslavaca. Kod svojatanja Bosanske Krajine HSS je argumentirao da je iz geografskih i ekonomskih razloga naprosto logično da se ti krajevi pripoje Banovini Hrvatskoj. Tom raskoraku *Hrvatski dnevnik* doskočio je argumentom da u krajevima koje svojataju Srbi, misleći vjerojatno na Kosovo i Makedoniju, ne postoji srpska većina:

„Ako Srbi ne će ni da čuju o tome, da se od Srbije otkidaju teritoriji u nekim južnim krajevima, naseljeni Turcima i drugima, onda treba isto tako mjerilo primijeniti i na Hrvate. A napokon neka se ne zaboravi ni na to, da banovine imaju biti jake ekonomske jedinice. Hrvatska u svom sadašnjem opsegu ne može trajno ostati, jer su joj potrebi još neki krajevi za vlastitu gospodarsku izgradnju. Kako krajevi, na koje Hrvati reflektiraju, k tome nisu srpski⁹⁷³, nema opravdanog razloga, koji bi govorio protiv korekture sadašnjeg opsega Hrvatske“.⁹⁷⁴

⁹⁶⁹ „Hrvati u kotaru Žepče“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 31. 8. 1939., 5.

⁹⁷⁰ Dr. M., „Hrvatski interesi u bosanskom rudarstvu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 1. 1940., 5.

⁹⁷¹ Dr. M., „Hrvatski interesi u bosanskom rudarstvu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 1. 1940., 5.

⁹⁷² Dr. M., „Hrvatski interesi u bosanskom rudarstvu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 1. 1940., 5. Također vidi: „Hrvati u Jugočeliku“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 1. 1940., 5.

⁹⁷³ U ovom se slučaju vjerojatno misli na dijelove Bačke i Baranje s njemačkom i/ili mađarskom većinom

⁹⁷⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 1. 1940., 5.

Hrvatski dnevnik naveo je krajem siječnja 1940. kako će se „voditi računa o ekonomski, socijalnim, geografskim i političkim okolnostima“ ako će se država dijeliti na samo tri jedinice.⁹⁷⁵ Još za vrijeme pregovora o formiranju Banovine Hrvatske Viktor Živić je, kako bi ojačao polaganje prava na Bosansku Krajinu, istaknuo kako je „velika većina muslimana hrvatskog podrijetla“, ali i da „većina pravoslavnih Bosanske Krajine nosi obilježja dinarske rase stare Hrvatske“.⁹⁷⁶ Bosanska Krajina je po njemu „prirodno središte stare Hrvatske, koje vezivaše primorske krajeve s krajevima banske i panonske Hrvatske“.⁹⁷⁷

U pomoć HSS-ovim traženjima priskočio je i sarajevski nadbiskup Ivan Šarić. On je javno podržao zahtjeve HSS-a te se založio za „prirodni opseg Hrvatske“, argumentirajući da je i u interesu državne zajednice zadovoljenje hrvatskih aspiracija. *Hrvatski dnevnik* kazao je da je Šarić „osobito u krajevima, koji su ostali izvan Hrvatske, duhovni vođa bosanskih Hrvata“. Šarić je pak izrazio povjerenje u Mačeka, a posebno je pohvalio i Krnjevića „koga mi u Bosni visoko cijenimo, kao ideologa hrvatskog narodnog pokreta i kao visoko kulturnoga čovjeka“. U izjavi novinaru *Hrvatskog dnevnika* detaljno je opisao koji krajevi trebaju pripasti Hrvatskoj:

„- 'Mi smo na predstraži hrvatstva' – izjavio je našem suradniku. – 'Mi smo četa – prvi je naš boj' kako kaže Petar preradović. J'y suis, j'y rest. Tu smo, tu ostajemo. Ja ne odobravam povlačenje Hrvata iz Sarajeva. O tom ću govoriti i s banom Hrvatske drom Ivanom Šubašićem. Nama je mjesto tu, gdje smo stoljećima stajali od propasti hrvatskog bosanskog kraljevstva, to mjesto ne smijemo napustiti. Ali bosanski Hrvati odlučno traže, ako se država bude podijelila na tri jedinice, da se kotarevi, gdje je u većini naš hrvatski puk, osobito Visoko, Zenica i Žepče vrte Hrvatskoj, da se isprave razgraničenja između Hrvatske i buduće srpske banovine u Vrbaskoj banovini u onim krajevima, koji geopolitički pripadaju Hrvatskoj, koji su kao klin zadržali u Hrvatsku. Mi smo duboko uvjereni, da će predsjednik dr Maček učiniti sve, da spasi, što se spasiti može. Mi ne ćemo nikakve hegemonije, mi hoćemo da budemo ravnopravna braća. Kada je jedan brat jak, jak je i drugi brat. Kad je jaka Hrvatska, bit će jaka država. Protivnici države jedva čekaju, da nas ugledaju nemirne i nezadovoljne. Mi se nadamo, da će i Srbi uvidjeti, da Hrvati moraju biti zadovoljni u ovoj državi. Oni mogu biti mirne duše zadovoljni s onim što imaju, a najbolje znadu, što imadu. Bila bi velika pogreška s njihove strane, kad bi oni tjerali Hrvate u kut, jer u državi nitko ne smije biti u kutu. Stoga je u interesu države da Hrvati budu zadovoljni i da Hrvatska dobije svoj prirodni opseg“.⁹⁷⁸

⁹⁷⁵ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 31. 1. 1940., 5.

⁹⁷⁶ Viktor Živić, „Kroz prošlost Bosanske Krajine“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 2. 4. 1939., 17. U uvodniku *Hrvatskog dnevnika* od 16. kolovoza 1939. također se ističe da je dio bosanskohercegovačkih Srba, u ovom slučaju katolici Trebinjske biskupije koji su prešli na pravoslavlje zbog protjerivanja franjevac, hrvatskog podrijetla. *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 8. 1939., 3.

⁹⁷⁷ Viktor Živić, „Kroz prošlost Bosanske Krajine“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 2. 4. 1939., 17.

⁹⁷⁸ „Sarajevski nadbiskup za prirodni opseg Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 1. 1940., 5.

Na izjavu nadbiskupa Šarića reagirao je u *Politici* tuzlanski episkop Nektarije Krulj koji je istaknuo kako Šarić koristi dvostruke kriterije ovisno o tome kada mu odgovaraju te da bi, ako se traži da Visoko, Zenica i Žepče pripadnu Hrvatskoj, 19 kotareva Banovine Hrvatske sa srpskom većinom trebalo pripasti srpskoj banovini.⁹⁷⁹ *Hrvatski dnevnik* pritom je ponovio argumentaciju da bi u slučaju potpune primjene etničkog načela trebalo iz Srbije odvojiti „čitav niz kotareva na jugu, u kojima su Srbi djelomično neznatna manjina“. Iako nije definirano o kojim predjelima se točno radi, zasigurno se misli na Kosovo i Makedoniju. Dodano je i da su se Srbi na hrvatskom prostoru „smjestili na razmeđu dalmatinske i gornje Hrvatske“, a „nema naroda, koji bi mogao dopustiti, da se uslijed toga raskine cjelovitost njegova narodnog teritorija, pogotovo kad se znade, da Srbi nisu dolazili u Hrvatsku, da je okupiraju za Srbiju, nego da u njoj nadju utočište“.⁹⁸⁰ Povodom godinu dana od Sporazuma Cvetković-Maček u uvodniku *Hrvatskog dnevnika* navedeno je kako je izvan granica banovine Hrvatske ostala Subotica, ali je posebno apostrofirao „geopolitički apsurd položaja Turske Hrvatske“ koji se može uvidjeti jednim pogledom na zemljopisnu kartu. Anonimni autor poručio je i da „Banovina Hrvatska još ne obuhvaća ni stari hrvatski rudarski bazen“ s kotarima Visoko, Žepče i Zenica.⁹⁸¹ Takva je argumentacija osnažena i ekonomskim argumentacijom za pripajanje rudarskih krajeva jer je bez njih i „bez žitorodnih krajeva Banata, istočne Hrvatske“, „otešćano rješenje t. zv. pasivnih krajeva“, odnosno njihove prehrane.⁹⁸²

U prethodnom poglavlju napomenuto je kako je povezanost klera u Bosni i Hercegovini s HSS-om bila veća nego drugdje. Sada smo vidjeli kako se nadbiskup Šarić izravno uključio u promidžbenu kampanju HSS-a za proširenjem Banovine Hrvatske, dok je mjesni župnik u Ravnom predvodio izaslanstvo za priključenjem Banovini Hrvatskoj. *Hrvatski dnevnik* je pak početkom veljače 1941. pisao kako je „svećenstvo u prvom redu pozvano da širi i jača narodnu svijest, te da podržava živu vatru rodoljublja“ u područjima koja još nisu u Banovini Hrvatskoj.⁹⁸³

Sportskim manifestacijama HSS je također promovirao tezu da će veći dio Bosne i Hercegovine, ako ne cijela pripasti Hrvatskoj. U veljači 1941. Hrvatski biciklistički savez predstavio je, pri čemu je imao „potpuno razumijevanje“ glavnog tajnika HSS-a i predsjednika

⁹⁷⁹ „Tuzlanski episkop Nektarije odgovara preuzv. Nadbiskupu dru Šariću“, *Hrvatska straža* (Zagreb), 9. 2. 1940., 3.

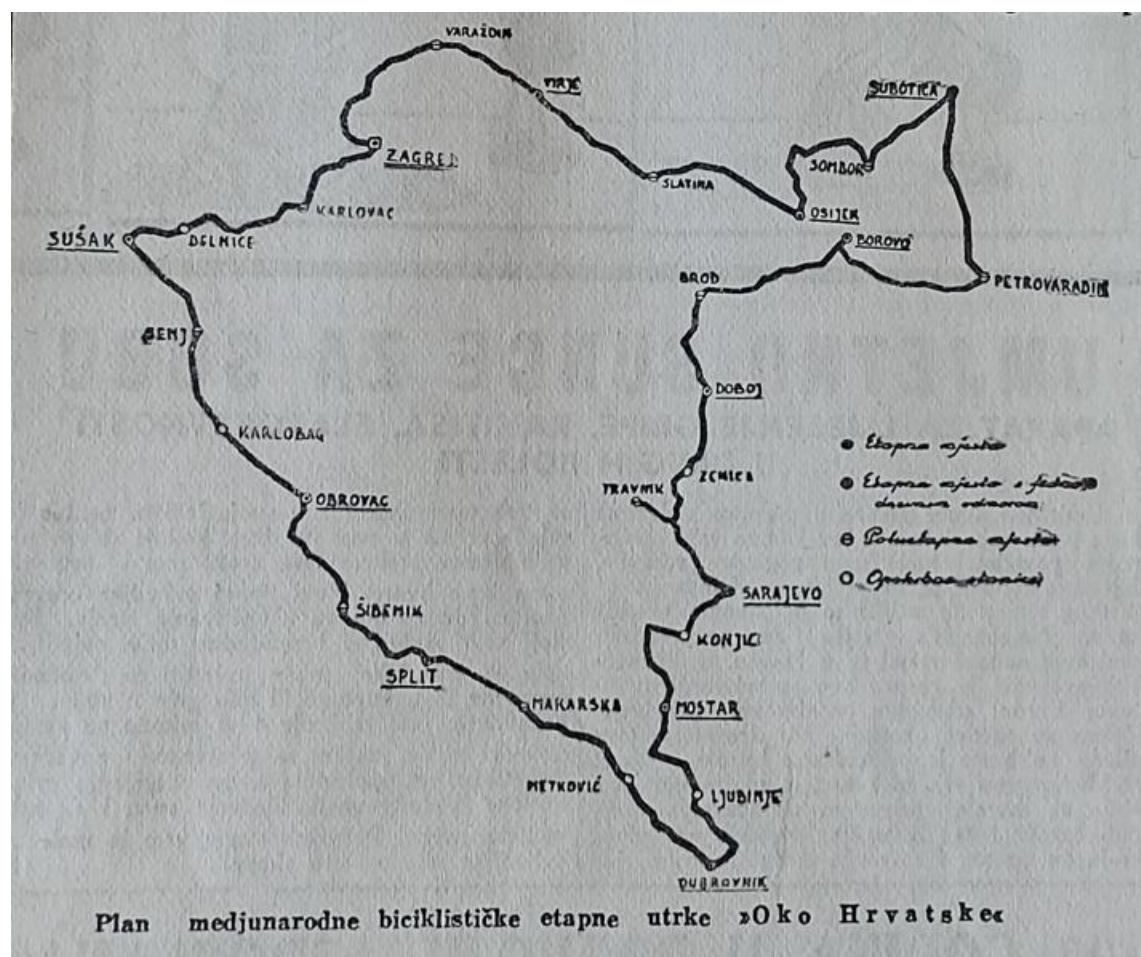
⁹⁸⁰ „Čudno shvaćanje dra Nektarija Krulja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 2. 1940., 5.

⁹⁸¹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 8. 1940., 5.

⁹⁸² *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 8. 1940., 5.

⁹⁸³ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 2. 1941., 5.

Hrvatske sportske sloge Jurja Krnjevića, međunarodnu biciklističku utrku „Oko Hrvatske“. Utrka se trebala održati u lipnju i srpnju 1941., a uz 12 etapa predviđen je bio i jednodnevni odmor u Subotici, Sarajevu i Splitu. U petnaestodnevnoj utrci trebalo je sudjelovati 60 sportaša iz više zemalja. Između ostalih prošli bi gradove Sombor, Suboticu, Petrovaradin, Brod, Doboju, Zenicu, Sarajevo, Konjic, Mostar, Ljubinje i Dubrovnik.⁹⁸⁴ Ruta, uz manje iznimke, ocrta upravo primarne HSS-ove zahtjeve za proširenjem granica Banovine Hrvatske.

Slika 1. „Najveća sportska priredba u Hrvatskoj“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5.2.1941., 9.

⁹⁸⁴ „Najveća sportska priredba u Hrvatskoj“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 2. 1941., 9.

Kada se govori o korištenju sporta za političke ciljeve, valja reći da su članovi Hrvatskog nogometnog saveza bila društva s područja Banovine Hrvatske plus sarajevski SAŠK i Bačka iz Subotice. Ti su klubovi igrali i u novoosnovanoj Hrvatskoj nogometnoj ligi, čime je HSS potvrđivao svoje šire pretenzije.⁹⁸⁵ Nekoliko mjeseci prije najave međunarodne biciklističke utrke održana je biciklistička utrka od Zagreba kroz Senja, ali kroz Bosansku Krajinu i to naziva „Tri dana kroz Hrvatsku“. Ta je manifestacija tumačena kao dokaz koristi koje sport pruža „u službi narodne propagande“. Zaključak *Hrvatskog dnevnika* bio je da je „Hrvatska Bosna dokazala kome pripada“.⁹⁸⁶ Lokalni muslimani, a pogotovo „hrvatski muslimanski omladinci“, u Bosanskom Novom, Bosanskoj Krupi i Bihaću navodno su s oduševljenjem pozdravili sudionike utrke te su pokazali svoju hrvatsku nacionalnu svijest i tražili pripojenje Banovini Hrvatskoj. Reporter *Hrvatskog dnevnika* opisao je atmosferu prilikom prolaska biciklista: „Bihać je dokazao još jednom zgodom svoje hrvatsko obilježje. Dokazao je, da je poklik omladinca Osmana u Novom: 'Živjela banovina Hrvatska i proširila se uskoro i na ove napaćene krajeve' došao iz srca“.⁹⁸⁷

Ovaj je novinski izvještaj dobar uvod za posebnu, ali povezanu temu – odnos HSS-a prema muslimanima. HSS bosanskohercegovačke muslimane promatra kao dio hrvatskog naroda koji još nije poprimio hrvatsku nacionalnu svijest. Takva je pozicija tada mainstream kod hrvatskih elita, a zauzimaju ju i liberalni mediji poput *Obzora* i *Jutarnjeg lista* kao i njihovi istaknuti autori.⁹⁸⁸

Maček je prije Banovine Hrvatske delegaciji muslimana seljaka poručio kako „svatko osjeća i vidi, da smo ista krv i mi u banskoj Hrvatskoj i vi ondje u staroj kolijevci hrvatskog kraljevstva“.⁹⁸⁹ HSS-ovi intelektualci dijelili su takvo mišljenje.⁹⁹⁰ Usprkos tome što su svakom prilikom HSS-ovi koristili takvu retoriku, postoje u najmanju ruku snažne indicije da neki istaknuti HSS-ovci, poput Jure Šuteja, nisu bosanskohercegovačke muslimane smatrali Hrvatima. Vođa bosanskohercegovačkih muslimana koji su podržavali HSS, Ademaga Mešić, kazao je Anti Trumbiću još u veljači 1935. kako, prema Trumbićevim bilješkama, „Šutej stoji na stanovištu, da se sa Musl. ne može ništa, oni su Turci po vjeri, a jednako da ne vole kat. kao i prav., pače manje

⁹⁸⁵ „Samostalan Hrvatski nogometni savez“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 10. 1939., 11.

⁹⁸⁶ „Sport u službi narodne propagande“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 9. 1940., 13.

⁹⁸⁷ „Sport u službi narodne propagande“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 9. 1940., 13.

⁹⁸⁸ Vidi: „Provedba sporazuma“, *Obzor* (Zagreb), 26. 8. 1939., 3; Horvat 1940, 15, 160.

⁹⁸⁹ Maček 1937a, 23

⁹⁹⁰ Vidi: Tomašić 2013, 144, 151.

prve radi prozelitizma. Stoga nagodit se sa Srbima pa dijelit Bosnu“.⁹⁹¹ Činjenica da muslimanske mase politički nisu stajale uz hrvatski nacionalni pokret u međuraću već su podržavale Jugoslavensku muslimansku organizaciju (JMO) koja je većinom bila dio vlasti, uvjetovala je i određenu razinu nepovjerenja HSS-a prilikom političkog djelovanja. Uoči općinskih izbora u svibnju 1940. HSS je tako u Srednjoj Bosni i Bosanskoj Posavini krojio izborne jedinice na način kako bi smanjio utjecaj muslimana, usprkos tome što su im se obraćali na tragu starčevićanske teze o „najčišćim“ Hrvatima. Za činjenicu da muslimani ponekad ne podržavaju HSS, okrivljavala se mitska „čaršija“ koja je odvukla iskonske hrvatske seljačke mase od hrvatskog narodnog pokreta.⁹⁹²

Odnos HSS-a prema muslimanima potrebno je promatrati u sklopu procesa hrvatske nacionalne integracije, u kojemu HSS ima ključnu ulogu. Nadali su se HSS-ovci da naposljetku neće biti nikakve razlike između katolika i muslimana te da će potonji primiti u potpunosti hrvatsku nacionalnu svijest. Češki povjesničar Miroslav Hroch podijelio je proces izgradnje moderne nacije u tri faze – u prvoj (faza A) nacionalni aktivisti probuđuju svijest za jezik, kulturu i druge posebnosti zajednice, u drugoj fazi (faza B) provodi se agitacija s ciljem diseminiranja nacionalnih ideja u šire mase, a tek u trećoj fazi (faza C) nastaje masovni nacionalni pokret.⁹⁹³

HSS se smatrao agentom u tom procesu nacionalne integracije koji je naposljetku, barem je tako zamišljeno, trebao obuhvatiti i muslimane. To je dobro opisao Krnjević u svom govoru 1958. u Winnipegu. On je na prvim izborima 1920. bio kandidat u Tuzli te je svjedočio da tada niti među katolicima nije bila primljena u potpunosti hrvatska nacionalna svijest, da bi samo nekoliko godina kasnije takvi krajevi postali u poptunosti predani hrvatskom nacionalizmu. Taj se trend, nadao se Krnjević, mogao proširiti i na muslimane, jednako kao što su ranije prevladani regionalni partikularizmi:

„Hrvati su odlučivali, jer su imali većinu u Hrvatskoj i nije im više bio potreban onaj srpski privjesak u Hrvatskoj. To je povijesna zasluga Stjepana Radića, koji je probudio, osvijestio i organizirao hrvatsko seljaštvo. Onda je HSS išla i dalje. Pošla je u Bosni i Hercegovinu i u Dalmaciju. Vi znate da je u Bosni većina Hrvata. Ja sam bio jedan od onih prvih koji je išao u Bosnu. Cijelo tuzlansko okružje sam prošao i 1923. godine bio izabran narodnim zastupnikom. Kad god sam tamo išao, pitam, što si? 'Katolik. Mi smo katolici i s time se ponosimo'. A kad si došao k Srbinu,

⁹⁹¹ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 25. Time se potvrđuju navodi Ademage Mešića u pismu Ćiru Truhelki. Mešić je kazao da pojedini prvaci HSS-a govore kako su muslimani „anacionalni i da treba u Bosni ići sa Srbima ako se hoće nešto postići bezbeli u politici“. Vidi: Hasanbegović 2008, 982.

⁹⁹² Grgić i Kardum 2023, 73-87.

⁹⁹³ Vidi: Hroch 2006.

on ponosno odgovara, da je Srbin, a ne pravoslavac. Hrvatski Seljački Pokret je ali ubrzo probudio hrvatsku svijest u Herceg-Bosni i Dalmaciji. Katolici su naskoro postali svjesni svoje hrvatske narodnosti. Seljaci iz gornje Hrvatske išli su u Bosnu u (sic) Dalmaciju. Tako je god. 1923. u kotaru Livno, tom najhrvatskijem kotaru u Bosni, izabran je za narodnog zastupnika Šimun Bugarin iz Dugog Sela kod Zagreba. On je obišao taj kraj, razgovarao sa ljudima i seljaci su ga tog kraja birali svojim narod.zastupnikom. Seljak Tomo Kovačević od Slav. Broda bio je biran narod.zastupnikom za kotar Ljubuški u Hercegovini. Seljak Tomo Vojković bio je izabran u kotaru Imotski. Seljak Mato Kirin od Bjelovara bio je biran u splitskoj zagori, itd. Tad se je dogodila prava revolucija u povjesti hrvatsko naroda. Gornja Hrvatska, Bosna, Hercegovina i Dalmacija su se spojile u jedno i to preko običnog seljačkog svijeta. Ljudi koji nisu polazili nikakve visoke škole, već su to, kako se kaže, ljudi od pluga i motike. Time je HSS postavila čvrsti temelj Hrv. Državi. Mi smo svijest o hrvatskoj državnosti čuvali odkad postoji Hrvatska, pa i onda kad je Hrvatska bila svedena na par županija. I tih par županija nisu se nikada odrekle hrvatske državnosti i svijest o hrvatskoj državnosti među Hrvatima nije nikada prestala; nikada, pa niti u ona najteža vremena borbe sa Venecijom i Austrijom i borbe sa Turcima, itd. Mi se često tužimo na Hrvate u Sjed. Državama, da nisu narodno svjesni, da ne podupiru hrvatske narodne borbe. I mi ih često osuđujemo radi toga. Mi ih ne bi smjeli osuđivati, jer su oni siromasi. Naše su prilike prije prvog svjetskog rata bile očajne i ta svijest nije doprla svuda. Bračani sa otoka Bračani su Bračani, a ne Hrvati. Ima još Hercegovaca u južnoj Kaliforniji koji ne će čuti da su Hrvati; oni su Hercegovci. Oni su se iz svojih krajeva odselili prije nego što je Radićev nauk dopro u njihova sela. Ali da vi danas reknete jednom Hercegovcu u Hercegovini, da nije Hrvat, taj bi vam oči iskopao. Toliko su oni jaki i oduševljeni, ali to je oduševljenje, morate znati, tu svijest je proveo Hrv. Seljački Pokret".⁹⁹⁴

Spomenuto stanje, priznao je tada Krnjević postoji „još dobrim dijelom kod Hrvata-muslimana, a oni su Hrvati isto tako kao što smo i mi“. Izrazio je tada nadu da će se „proces sljublivanja Hrvata-katolika i Hrvata-muslimana“ što prije provesti jednako „kao što je proveden proces sljublivanja Hrvata iz gornje i donje Hrvatske iza 1920. godine“.⁹⁹⁵ Na tom tragu pisalo se i prije Banovine Hrvatske. Tomo Jančiković u brošuri o izborima 1938. konstatira da je porastao broj muslimana koji su glasali za HSS-a, što ukazuje na „važnost uloge Hrvatske seljačke stranke kod ujedinjenja svih Hrvata na istom nacionalnom i socijalnom programu“.⁹⁹⁶ HSS je dakle s jedne strane pokušavao integrirati muslimane u hrvatsku naciju, ali je realpolitički djelovao na temelju stvarnosti na terenu – njihove nacionalne indifirentnosti.

Iako je Sporazumom Cvetković-Maček učvršćena ranija podjela teritorija Bosne i Hercegovine, nije se *a priori* u početku isključivala mogućnost autonomne Bosne i Hercegovine. Maček je odmah po osnutku Banovine Hrvatske dao ogradu da granice Banovine Hrvatske nisu konačne. Na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva po ostvarenju Banovine Hrvatske rekao je da Sporazum Cvetković-Maček „ne rješava sva pitanja definitivno“.⁹⁹⁷ „Ako dobiju autonomiju

⁹⁹⁴ „Veliki govor dr. Jurja Krnjevića“, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg), 1959., 60.

⁹⁹⁵ „Veliki govor dr. Jurja Krnjevića“, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg), 1959., 60.

⁹⁹⁶ Jančiković 1939, 45.

⁹⁹⁷ „Hrvatsko narodno zastupstvo sastalo se jutros u sabornici“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 8. 1939., 1.

Bosna i Vojvodina, onda nema sumnje, da će pitanje teritorija Banovine Hrvatske biti drukčije riješeno“, dodao je Maček.⁹⁹⁸ Ipak, prevladavajući stav HSS-a dobro oslikava uvodnik *Hrvatskog dnevnika* s početka studenog 1939. U njemu se navodi da neki prosrpski muslimani zagovaraju autonomiju Bosne i Hercegovine jer bi suradnjom muslimana i pravoslavaca „dobila Bosna čisto srpski karakter“, dok „muslimani hrvatske orijentacije“ ističu da bi suradnjom muslimana i katolika u autonomnoj Bosni i Hercegovini „dali Bosni hrvatski karakter“. Argumentacija je pogrešna jer se pitanje eventualne autonomije Bosne i Hercegovine, smatrao je autor, ne smije „tretirati kao problem hegemonije Srba nad Hrvatima ili Hrvata nad Srbima“. Međutim, nastavak argumentacije daje nam između redova pravo da zaključimo kako je autor upravo na taj način promatrao pitanje eventualne autonomije Bosne i Hercegovine. Naime, iznijet je idući zaključak u kojemu su između redova jasna etnička razgraničenja između Hrvata i Srba postavljena kao imperativ:

„Kad bi se bosanski problem tako shvatio i kad bi autonomija Bosne imala tu svrhu, onda bi sigurno autonomija bila najgore rješenje. Sporazum između Hrvata i Srba ima se u cijelosti provesti. Ne smiju se ostavljati žarišta kasnijih sukoba, koji bi mogli otrovati odnošanje i u drugim autonomnim jedinicama“.⁹⁹⁹

Autor je napomenuo kako je „nesumnjivo, da je Bosna historijska jedinica“, ali je to također i „Hrvatska-Slavonija-Dalmacija“. Stoga bi bilo dosljedno da zagovornici „cjelovitosti Bosne“ zagovaraju i cjelovitost „Trojednice“, „pa bi prema tome i cijeli istočni Srijem sve do Zemuna morao pripasti trojednici“.¹⁰⁰⁰ Podjela je predstavljena kao nužna zbog srpskog protivljenja autonomnoj Bosni i Hercegovini. U slučaju protivljenja Srba ideji autonomije Bosne i Hercegovine – što je bio izrazito prevladavajući stav kod srpskih političkih opcija – „obzirom na brojčanu snagu Srba“, pisao je *Hrvatski dnevnik*, „ne će vjerojatno preostati drugo, nego njezin teritorij, koliko (sic) nije djelomično priključen banovini Hrvatskoj, razdijeliti između Hrvatske i Srbije uz poštivanje volje i želje stanovništva pojedinih kotareva“.¹⁰⁰¹

Ilija Jukić tvrdi kako mu je Maček tri tjedna prije smrti rekao da bi prihvatio Bosnu i Hercegovinu kao posebnu jedinicu „i za privremeni sporazum“ da mu se Džafer Kulenović, vođa JMO-a obratio za vrijeme pregovora sa Cvetkovićem. „Pokojni Kulenović je bio tada u sastavu

⁹⁹⁸ „Hrvatsko narodno zastupstvo sastalo se jutros u sabornici“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 8. 1939., 1.

⁹⁹⁹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 11. 1939., 5.

¹⁰⁰⁰ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 11. 1939., 5.

¹⁰⁰¹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 11. 1939., 5.

stranke g. Cvetkovića i član njegove vlade pa je Dr. Maček opravdano zaključivao da je sporazuman sa prijedlozima koje mu je g. Cvetković podnosio“, tvrdi Jukić.¹⁰⁰² Pešelj pak tvrdi da je Maček u zadnjoj fazi pregovora „nastojao izlučiti Kulenovića iz JRZ i uključiti ga u pregovore o Sporazumu, kao trećeg ravnopravnog faktora“. Kulenović je, prema Pešelju to odbio, istaknuvši da je „lojalan član JRZ“. ¹⁰⁰³

Muhamed Pilav, ustaški povratnik koji je bio kandidat HSS-a za narodnog zastupnika u Foči 1938. tvrdi da je Maček htio uključiti vođu JMO-a Džafera Kulenovića te da je dobio odbijenicu.¹⁰⁰⁴ Glavni urednik osječkog *Hrvatskog lista* i kasnije šef ustaške propagande Matija Kovačić tvrdi da mu je kao novinaru u beogradskom hotelu „Bristol“ Kulenović, nakon što su u hotel ušli Maček, Košutić, Pernar i drugi zbog pregovora, kazao: „Vidite, g. uredniče, eno ih tamo na okupu. Vode pregovore sa Srbijancima i na nas Hrvate muslimane uopće se ne osvrću, niti pitaju što mi mislimo glede Bosne i Hercegovine. Vode se tako važni pregovori, ali, vjerujte mi, nemam nikakvog dodira s njima. Oni ga naprosto ne će, i mene neprestano izbjegavaju“. ¹⁰⁰⁵ I Pilav i Kovačić sugeriraju da je Kulenović tada bio zaprisegnuti ustaša, što je dvojbeno. Međutim, zapravo sam Maček potvrđuje da nije zvao Kulenovića. „Da sam se našao s Kulenovićem i gurao do Drine, nikad mi do Banovine, nikad! U situaciji, kakova je bila, diglo bi se čitavo srpstvo! Čak i srpska opozicija. To je i bio razlog, zašto sam sve to odložio an drugu ili treću fazu; dok ne dođe do konačnog razgraničenja između Hrvatske i Srbije“, reći će Maček..¹⁰⁰⁶

U pregovorima nije sudjelovala ni Muslimanska organizacija HSS-a koja je priznavala Mačeka kao vođu. Muslimanska organizacija Hakije Hadžića stvorena je u prosincu 1935. kao obnovljena JMO, ali je poslije ulaska JMO-a u JRZ u studenom 1936. formirana kao Muslimanska organizacija koja priznaje vodstvo Vladka Mačeka.¹⁰⁰⁷ Muslimanska organizacija HSS-a zagovarala je autonomiju Bosne i Hercegovine¹⁰⁰⁸, definirajući bosanskohercegovačke muslimane kao dio hrvatske nacije.¹⁰⁰⁹ U njoj su ključnu ulogu imali iskusni hrvatski nacionalisti muslimani

¹⁰⁰² Jukić 1965, 207.

¹⁰⁰³ Branko Martin Pešelj, „Naši Muslimani i problem Bosne“, *Hrvatska revija* (München/Barcelona), 1987., br. 3: 597.

¹⁰⁰⁴ Pilav 1996, 54.

¹⁰⁰⁵ Kovačić 1970, 88.

¹⁰⁰⁶ Žigrović 1986, 241.

¹⁰⁰⁷ Hasanbegović 2008, 976.

¹⁰⁰⁸ Na Konferenciji Muslimanske organizacije u Sarajevu 9. travnja 1939. donijet je zaključak da se pod vodstvom Mačeka traži uspostava samoupravne Bosne i Hercegovine sa saborom i vladom. Vidi: Hasanbegović 2008, 986.

¹⁰⁰⁹ Hasanbegović 2008, 972.

Ademaga Mešić i Hakija Hadžić.¹⁰¹⁰ Iako Muslimanska organizacija HSS-a nije sudjelovala u pregovorima o uspostavi Banovine Hrvatske i usprkos protivljenju teritorijalnom rješenju Sporazuma Cvetković Maček, Mešić i Hadžić ostaju uz HSS i Vladka Mačeka.¹⁰¹¹ Kao što je već rečeno, Muslimanska organizacija HSS-a bila je za autonomiju Bosne i Hercegovine, a Mešić je smatrao, kako je napisao stranačkom kolegi Dervišu Hadžiomanu, da je trebalo ostaviti „cjelovitu Bosnu pak da se mi i oni od tuda borimo ili za pripojenje Hrvatskoj ili samostalnost Bosne i Hercegovine“. Situacija pak stvorena Sporazumom Cvetković-Maček ostavila je Vrbasku banovinu s velikom srpskom većinom „te kako Srbi kažu ako dogje do plebiscita mi ćemo imati većinu, jer su muslimani umanjani, a nakon sporazuma dosta će se muslimana odseliti u Srbiju i tako će ostati čista srpska Bosna i Hercegovina“¹⁰¹²

Međutim, javno nije bilo izražavanja negodovanja te je Muslimanska organizacija HSS-a i dalje priznavala Mačeka kao hrvatskog vođu. Na disonancu između javnog i privatnog stava ukazuje i postupanje Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu. Osnivanje tog društva u ožujku 1939. Hasanbegović dovodi u vezu s glasinama o predstojećem teritorijalnom ograničenju hrvatske jedinice koja bi obuhvaćala dijelove Bosne i Hercegovine. Na čelu društva bio je arheolog Ćiro Truhelka, dok je zagrebački muftija Ismet Muftić bio društveni potpredsjednik.¹⁰¹³

Nedugo po osnutku Banovine Hrvatske kod glavnog tajnika HSS-a Krnjevića primljeni su potpredsjednici – u odsutnosti predsjednika Truhelke – Društva zagrebački muftija Ismet Muftić i prof. Mirko Jurkić. Oni su rezolucijom upućenom Mačeku pozdravili stvaranje Banovine Hrvatske. Društvo se „pridružuje punom radošću osjećajima hrvatskog naroda onih krajeva Bosne i Hercegovine, koji dočekaše sretan trenutak, da u Hrvatskoj opet preuzmu svoju historijsku ulogu, s punom vjerom, da će potpuna obnova Hrvatske omogućiti svim bosansko-hercegovačkim Hrvatima bez razlike vjere, da u bratskoj suradnji i punoj slobodi ostvare svoje nacionalne, prosvjetne i privredne zadaće kao organski dio cjeline hrvatskog naroda“, navedeno je, između ostalog, u toj rezoluciji.¹⁰¹⁴ Šubašić je 15. rujna 1939. primio četveročlano izaslanstvo Društva zagrebačkih muslimana Hrvata pod vodstvom Sulejmana Mulića koje je, sažeo je

¹⁰¹⁰ Išek 1991, 215.

¹⁰¹¹ Hasanbegović 2008, 972.

¹⁰¹² Hasanbegović 2008, 989.

¹⁰¹³ Hasanbegović 2008, 973.

¹⁰¹⁴ „Društvo bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu pozdravlja stvaranje banovine Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 9. 1939., 5.

Hrvatski dnevnik, „odlučilo ovim putem izraziti banu svoju veliku radost, što je nakon tako dugog vremena na bansku stolicu sjeo čovjek narodnog povjerenja“, izražavajući pritom „odanost hrvatskoj domovini i hrvatskom narodnom pokretu“.¹⁰¹⁵

Usprkos neprijepornom protivljenju bosanskohercegovačkih političkih elita teritorijalnom aspektu sporazuma, pogrešno je zaključiti da je došlo do velikih previranja koje bi predstavljale izazov vlasti HSS-a. Uostalom Bosna i Hercegovina bila je „podijeljena“ još od 1929. i podjele Jugoslavije na banovine. Nova, modificirana, podjela nije izazvala snažniju reakciju muslimanskog korpusa niti protiv Banovine Hrvatske, a pogotovo protiv vlade Cvetković-Maček. Glavni predstavnik bosanskohercegovačkih muslimana Džafer Kulenović ostao je dio vlade Cvetković-Maček, dok se Muslimanska organizacija HSS-a, usprkos nezadovoljstvu riješenjem, nije odvojila od HSS-a niti je dovela u pitanje Mačekovo vodstvo. Iako se Kulenović javno protivio teritorijalnom aspektu sporazuma, zalažući se za autonomnu Bosnu i Hercegovinu, bio je član vlade Cvetković-Maček kao ministar šuma i ruda.¹⁰¹⁶ Kulenović je doduše trenutno teritorijalno rješenje predstavljao kao privremeno, ističući da će granice odrediti novi ustav.¹⁰¹⁷ Ministar Kulenović nije argumentirao u prilog autonomne Bosne i Hercegovine iz perspektive jačanja hrvatskog položaja i interesa¹⁰¹⁸ – to je potrebno naglasiti zbog kasnije Kulenovićeve karijere kao potpredsjednika vlade NDH – već s tezom da će to biti zalog za očuvanje Jugoslavije zbog heterogenosti same Bosne i Hercegovine. Kulenović je govorio da bi Bosna i Hercegovina bila Jugoslavije u malom, predstavljajući muslimane kao vezivno tkivo jugoslavenstva. U slučaju postojanja samo tri jedinice izrazio je bojazan za budućnost Jugoslavije:

„Jer stvarajući malu Jugoslaviju mi bismo imali veću i snažniju veliku Jugoslaviju sviju nas. Jedino smo se mi iskreno zalagali za jugoslavenstvo. Vjerujem da bi taj naš svijet, kojeg je poučilo gorko iskustvo, ovo prihvatio, kad bi mu se iskreno kazalo što mu donosi i kakva bi eventualno bila šteta kad se ovo ne bi prihvatilo. u ovoj bi jedinici naš zajednički život dođao još više do izražaja. Nitko ne bi mogao reći, da je Bosna i Hercegovina srpska ili hrvatska ili slovenska ali bi svaki mogao reći, da je ona jugoslavenska. Ja kažem otvoreno, da smo mi muslimani od prvoga dana našeg zajedničkog života uzeli jugoslavenski barjak, i mi ćemo ga nositi. Ja duboko vjerujem, da će on pobijediti. Kad se povрати povjerenje, kad se povрати kredit povjerenja, mi ćemo svi biti Jugoslaveni.

¹⁰¹⁵ „Delegacija Društva zagrebačkih muslimana Hrvata kod bana dra Šubašića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 9. 1939., 5.

¹⁰¹⁶ Opširno o Kulenovićevom autonomističkom programu vidi: Hasanbegović 2022, 593-641.

¹⁰¹⁷ Banac 1994, 140-141.

¹⁰¹⁸ Doduše u studenom 1939. je u izjavi novinarima „kao svojevrstu poruku hrvatskoj javnosti da podupre muslimanski autonomistički zahtjev, u Beogradu neizravno istaknuo i svoje hrvatsko nacionalno uvjerenje“. Hasanbegović 2022, 609.

Ako bi se postavili na bazu, kako neki kažu, plemensku, a ne narodnosnu, pa ustanovili samo tri jedinice i to hrvatsku, srpsku i slovensku, ja se bojim za budućnost Jugoslavije“.¹⁰¹⁹

Kulenović je na konferenciji u Ljubuškom početkom svibnja 1940. svojim pristašama govorio o „jednokrvnoj braći“ Srbima, Hrvatima i Slovencima. Dapače, u tom je govoru pohvalio izgladivanje odnosa između Hrvata i Srba kao posljedicu Sporazuma Cvetković-Maček te posljedično jačanje države. Iako nije odobravao teritorijalni aspekt sporazuma pozvao je svoje pristaše da odobre Sporazum-Cvetković Maček uzimajući u vidu iznad navedene posljedice:

„Rad Kraljevske Vlade najviše ide zatim, da učvrsti ljubav i povjerenje među jednokrvnom braćom Srba, Hrvata i Slovenaca. Prvi veliki uspjeh tog rada, koji se svakog dana sve jače osjeća jest produbljivanje Sporazuma između Srba i Hrata, koji datira od mjeseca augusta prošle godine. Taj je Sporazum vrlo dobra stvar i kao takav pojačao je ugled naše zemlje u inostranstvu, a složeni redovi među Srbima, Hrvatima i Slovencima danomice jačaju. Taj sporazum mora svatko odobriti i odobravati. Tko to čini taj je naš prijatelj, taj je iskreni brat i samo takav istinski ljubi Državu našu. Tko sa tim Sporazumom ne bi bio zadovoljan taj je neprijatelj naše zemlje bez obzira gdje živi i gdje se nalazi. Vodi se računa o tome, da se što više zadovolji potrebama svih dijelova naše Države. Uspjeh u tome ne će izostati, jer kada su se riješila krupna pitanja kao što je Sporazum, tada će se riješiti i pitanja iz svih dijelova naše Domovine. Svatko mora znati, da se svi ovi radovi od strane Kraljevske vlade provode u potpunom skladu i razumjevanju. Takovo razumjevanje i povjerenje mora da vlada i među Vama bez obzira da li ste pristaše jedne iste stranke ili niste. Oci i djedovi jednokrvne braće Srba, Hrvata i Slovenaca znali su se snaći u teškim danima prošlosti, a sve to nama je sada mnogo lakše, jer smo svoji na svome. Sve ovo što je naše mi moramo u slučaju potrebe da branimo i odbranimo kao jedan čovjek. Tuđe ne ćemo a svoje nedamo. Mi smo stoga neutralni i hoćemo i nadalje da ostanemo neutralni.“¹⁰²⁰

Spomenuti govor dovodi u pitanje Kovačičeve navode o Kulenoviću jer valja primijetiti i kako Džafer Kulenović govori o Jugoslaviji kao svojoj domovini, što bi HSS-ovci teško izrekli te da govori o koristima Sporazuma Cvetković-Maček za „državu“, dok je HSS na skupovima gotovo isključivo govorio o koristima Sporazuma Cvetković-Maček za Hrvate. Također, u tom

¹⁰¹⁹ „Isti razlozi za dvije protivne teze“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 11. 1939., 5. Dakako, vrlo je vjerojatno da Kulenović zagovaranjem autonomne BiH kao zaloga jugoslavenstva koristi tada prihvaćeni diskurs za promicanje interesa bosanskohercegovačkih muslimana. Nasuprot tome Dobroslav Jevđević, kasnije vođa četnika u istočnoj Bosni, tvrdio je kako bi autonomna Bosna i Hercegovina konstantno podgrijavała sukob između Hrvata i Srba zbog nepostojanja izražene većine, dok bi odgodila asimilaciju bosanskohercegovačkih muslimana u Hrvate i/ili Srbe, što bi bilo pogubno za Jugoslaviju. Vidi: „Isti razlozi za dvije protivne teze“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 11. 1939., 5. Naravno, i Kulenović i Jevđević, pa i HSS, koriste unutar tada mogućih granica diskursa tezu u prilog zajednici koju predstavljaju (Srbe, bosanskohercegovačke muslimane i Hrvate) zavijenu u jugoslavensko ruho, hinjeno predstavljajući partikularni interes dodatnom snagom za jugoslavensku državu koja je svima sekundarna.

¹⁰²⁰ HR-HDA-155-BHKB, kut. 23, 22267/40, Izvještaj kotarskog poglavarstva u Ljubuškom o održanoj konferenciji Džafera Kulenovića u Ljubuškom, 2. 5. 1940., 2-3.

govoru stoji na ideologiji narodnog jedinstva i na tragu teze o troimenom narodu. Pristašama je pak u Konjicu 29. travnja 1940. rekao da se „nezdavo stanje koje je trajalo u našoj državi od njezina osnutka popravilo prošle godine sporazumom“. Nastupajući kao ministar u vladi Cvetković-Maček koji brane novouspostavljeno stanje, Kulenović je kazao kako stanje prije Sporazuma Cvetković-Maček „nije odgovaralo ni interesima države, ni interesima naroda kao cjeline, a ni interesima pojedinih njegovih dijelova“, istaknuvši kako je Sporazum bio „državna nužna i da su se njime otklonile sve one abnormalnosti i nepravde“ te da je njime „učinjen kraj namjernom nedozvoljavanju učešća onog dijela naroda u državnom i ostalom javnom životu“. Ipak, istaknuo je da „sporazumom nije učinjeno pravo svima a ni muslimanima BiH“, ali je izrazio nadu da će muslimani „zahvaljujući opravdanosti svojih zahtjeva, svojoj slozi, uvidjavnosti faktora, koji imaju da donesu svoje odluke i svojim prijateljima postići svoje ciljeve“, odnosno „autonomiju Bosne i Hercegovine u njezinim historijskim granicama“. ¹⁰²¹

U Fojnici 4. svibnja iste godine, prilikom boravka Kulenovića se, prema izvještaju lokalnih vlasti, „klicalo“ kralju i kraljevskim namjesnicima, ali „nijedan poklik nije pao gosp. Banu Banovine Hrvatske“, dok su bile „istaknute samo jugoslavenske zastave, a nijedna hrvatska“. Također, Kulenović „nije uopće spomenuo odnosno pozdravio Hrvatskog Bana, što je na Hrvate katolike ostavilo slab dojam, osobito obzirom na to što oni u fojničkom srezu nastoje, da prema muslimanima budu lojalni i da sa njima saradjuju kao sa jednokrvnom braćom“. ¹⁰²² Međutim, onkraj takvih simboličkih momenata koje su lokalni Hrvati sigurno doživljavali kao provokaciju, nije bilo snažnije političke aktivnosti muslimana s ciljem izdvajanja bosanskohercegovačkih kotara iz Banovine Hrvatske. Otvoreno protubanovinsko političko djelovanje zabilježeno je samo u Konjicu gdje su mjesni muslimani, predvođeni Ismetom Popovcem surađivali s protubanovinskim Srbima, što je suradnja koja će se nastaviti i u Drugom svjetskom ratu kada će Popovac pristupiti četnicima. ¹⁰²³

HSS-ova promidžba o hrvatstvu bosanskohercegovačkih muslimana za vrijeme Banovine Hrvatske dodatno se pojačala te je raznim aktivnostima stranka pokušavala muslimane integrirati u hrvatsku naciju. Raznim aktivnostima također su na simbolički način nastojali pokazati da muslimani imaju svoje mjesto u HSS-u. Banovini Hrvatskoj pripalo je 13 senatora

¹⁰²¹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 23, 22267/40, Izvještaj kotarskog poglavarstva u Konjicu o održanoj konferenciji Džafera Kulenovića u Konjicu, 2. 5. 1940., 2-3.

¹⁰²² HR-HDA-155-BHKB, kut. 23, 22267/40, Izvještaj o konferenciji Džafera Kulenovića u Fojnici, 7. 5. 1940.

¹⁰²³ Grgić i Kardum 2023, 79-81.

Kraljevine Jugoslavije, a jedan od njih postao je odvjetnik iz Jajca Islam Filipović, iako je Jajce ostalo izvan granica Banovine Hrvatske, a u Banovini Hrvatskoj su muslimani činili samo 4 posto stanovnika.¹⁰²⁴ Iz HSS-ove kvote za tih 13 senatora – dva su pripala SDS-u i jedan JRZ-u dogovorom između Mačeka, Budisavljevića i Cvetkovića – dva su bila senatora izvan granica Banovine Hrvatske. Uz Islama Filipovića to je bio i prvak HSS-a u Bačkoj, Josip Đido Vuković. Postavljanjem na listu Filipovića, pisao je *Hrvatski dnevnik*, je „Hrvatska seljačka stranka pokazala, da u Hrvatskoj ne će biti nikakve razlike u postupku s muslimanima i katolicima. To će se naročito osjetiti, kad se potpuno organizira banovina Hrvatska i kada proradi Hrvatski Sabor, koji će prvi put moći u svojoj sredini pozdraviti i našu braću muslimanske vjeroispovijesti“.¹⁰²⁵ Filipović je izravno definiran kao „predstavnik Hrvata muslimana iz banovine Hrvatske i izvan banovine Hrvatske“ čime je, prema *Hrvatskom dnevniku*, vođa HSS-a „jasno pokazao, koliko su mu na brizi naši muslimani“.¹⁰²⁶ Prilikom postavljanja stranačkih lista za općinske izbore 1940. u općinama s velikim brojem muslimana HSS je pazio da muslimani budu paritetno zastupljeni po listama.¹⁰²⁷ Kada je sarajevski list „Naša Bosna“ prigovorio da u Banovini Hrvatskoj nijedan musliman nije odjelni predstojnik, *Hrvatski dnevnik* odgovorio je da je muslimana u Banovini Hrvatskoj samo 4 posto pa predstavljaju „neznatnu manjinu“, ali zato na kotarskom sudu u Zagrebu rade dva suca „muslimanske vjeroispovijesti“, dok je za senatora izabran „muslimanski prvak dr Islam Filipović, premda on inače živi u Jajcu, dakle izvan Hrvatske“.¹⁰²⁸ Iako je kadrovsku shemu nemoguće detaljno rekonstruirati, zahtjev bana Šubašića da na mjesto premještenog potpukovnika Marka Olujevića, koji je bio drugi pomoćnik Komandanta savskog žandarmerijskog puka u Zagrebu, postavi stanovitog potpukovnika Osmanagića, u tom trenutku komandanta žandarmerijske škole u Zagrebu, pokazuje da se razmišljalo o zastupljenosti muslimana. Šubašić je u pismu ministru unutaršnjih poslova Stanoju Mihaldžiću rekao da Osmanagić treba ostati u Zagrebu „jer je to jedini musliman te bi bilo oportuno da i muslimani imadu jednog višeg oficira u službi u žandarmerijskoj brigadi banovine Hrvatske“.¹⁰²⁹ U odjel za pravosuđe postavljen je Hasib Muradgeović koji je „time preuzeo dužnost svojevrsnog savjetnika

¹⁰²⁴ „Kandidatska lista za izbore senatora u Hrvatskoj“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 10. 1939., 4.

¹⁰²⁵ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 10. 1939., 4.

¹⁰²⁶ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 10. 1939., 5.

¹⁰²⁷ Grgić i Kardum 2023, 75-76.

¹⁰²⁸ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 12. 1939., 5.

¹⁰²⁹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 1, 40/39, Šubašić predlaže Mihaldžiću imenovanje određenih kadrova na položaje u Žandarmerijskoj brigadi Banovine Hrvatske (prijepis), 23. 10. 1939.

za 'muslimanske poslove'. Između, ostalog, muslimani oko HSS-a zagovarali su izdvajanje muslimana iz Banovine Hrvatske iz ingerencije sarajevskih vjerskih vlasti osnivanjem Glavnog imamata Banovine Hrvatske u Zagrebu do čega nije došlo.¹⁰³⁰

Primjetno je i povećanje tekstova o islamu, muslimanima i povijesti Bosne i Hercegovine u tisku povezanim s HSS-om, kao i sve češće javne manifestacije koje afirmiraju hrvatstvo bosanskohercegovačkih muslimana.¹⁰³¹ Svaka se prilika koristi kako bi se javnosti dalo do znanja da bosanskohercegovački muslimani prihvaćaju Banovinu Hrvatsku i smatraju se Hrvatima. Primjerice, Mirko Glojnarić izvijestio je na sljedeći način o putu bana Šubašića kroz Livno:

„Već iz daleka crvenili su se fesovi Hrvata muslimana, koji su isto tako s velikom radošću dočekali bana Hrvatske, kao i ostali seljaci. Među školskom djecom bilo je također mnogo malih muslimana. Dražesni su zaista s crvenim fesovima, kad stoje jedan do drugoga. – Ti si musliman? – upitah jednog dječaka. – Da, Hrvat-musliman, – odgovorio je odvažno dječak krasnim i čistim hrvatskim jezikom“.¹⁰³²

Sada činovnik u odjelu za prosvjetu Alfonso Heisinger održao je predavanje o širenju islama na Balkanu u Hrvatskom akademskom klubu 'Musa Ćazim Ćatić'. U njemu je afirmirao islamsko i tursko nasljeđe, polemizirajući s tezama zapadnih autora o zaostalosti Osmanskog Carstva. Prema Heisingeru „Turci nisu bili barbari niti su rušili i uništavali kulturnih tekovina u osvojenim zemljama jer su i sami bili na jednoj zavidnoj razini kulture i civilizacije“. Dapače, prema Heisingeru, „gdje god su oni došli, nastao je veliki kulturni polet“.¹⁰³³ Objavljuju se članci u kojima se tvrdi i da su sandžački muslimani dobrim dijelom hrvatskog podrijetla jer se navodno nekada u tome kraju upotrebljavala ikavica te je muslimanski puk dobrim dijelom podrijetlom iz Bosne i Hercegovine.¹⁰³⁴ Mladi *hrvatski nacionalisti*, poput Muhameda Hadžijahića, pišu u *Hrvatskom dnevniku* velike eseje s ciljem dokazivanja hrvatstva bosanskohercegovačkih

¹⁰³⁰ Hasanbegović 2007, 78.

¹⁰³¹ HSS generalno zastupa tezu po kojoj su katolici i muslimani uglavnom starosjedioci u Bosni i Hercegovini, dok su pravoslavci ili doseljenici iz drugih balkanskih kraljeva iz doba osmanskih provala ili je riječ o konvertiranim katolicima. Time se afirmira pravo Hrvata na Bosnu i Hercegovinu kao „prvih“ u toj zemlji. Na tom je tragu i knjiga *Hrvati i Herceg-Bosna* Hrvoja Bošnjana (Krunoslava Draganovića) koja je pozitivno prikazana u Hrvatskom dnevniku. Vidi: „Zanimljiva rasprava o Bosni“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 2. 1940., 5.

¹⁰³² Mirko Glojnarić, „S banom Hrvatske kroz krajeve bijede i gladi“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 11. 1939., 3.

¹⁰³³ Set., „Novo mišljenje o širenju islama na Balkanu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 3. 1941., 14.

¹⁰³⁴ Kasim Hadžić, „Sandžak i sandžački muslimani“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 2. 1940., 6.

muslimana.¹⁰³⁵ Započeli su i planovi za izgradnju džamije u Zagrebu. Vladko Maček primio je muftiju Ismeta Muftića i Mehmeda Alajbegovića 11. studenog 1939. u Zagrebu kako bi mu predstavili rad Zaklade za izgradnju džamije. „Predsjednik je izjavio, da će se svim silama zauzeti za tu plemenitu akciju rekavši pri tome, da će muslimani banovine Hrvatske u svojem glavnom gradu imati i svoju bogomolju“, priopćio je *Hrvatski dnevnik*.¹⁰³⁶ Maček je ramazanski bajram 1939. čestitao „svoj braći muslimanima Hrvatima u banovini Hrvatskoj i izvan nje“.¹⁰³⁷ I na druge simboličke načine odavala se počast islamu. Kada je reis ulema Fehim Spaho posjetio Šubašića, Stepinca i Gradonačelnika Matu Starčevića u lipnju 1940., vijorila se, pored hrvatskih zastava, zastava islamske vjerske zajednice na zgradi hotela „Esplanade“ u kojem je odsjeo Spaho.¹⁰³⁸

Raste i zanimanje za razumijevanje običaja bosanskohercegovačkih muslimana. Derviša Ljubović održala je na poziv Ženske grane HSS-a 25. siječnja 1940. u Matici hrvatskih obrtnika predavanje o ženama muslimankama. U njemu je Ljubović rekla da „muslimanka žena uglavnom živi težak život bijedna stvora“, ali za takav položaj nije okrivila izravno islamsko učenje, već utjecaj Turaka koji su bili „u prvome redu ratnici“ pa su „zapostavljali i napustili mnoge napredne običaje islama“.¹⁰³⁹ Prilikom velike manifestacije povodom Mačekova rođendana u 20. srpnja 1940. u Zagrebu, koračali su i „Hrvati muslimani s fesovima“.¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁵ M.H. „Jesu li bosansko-hercegovački muslimani 'anacionalni elemenat'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 2. 6. 1940., 14. Hadžijahić je u tekstu „Narodnosno razlikovanje bosansko-hercegovačkog pučanstva“ iznio osnovne argumente za razlikovanje katolika i muslimana kao Hrvata od pravoslavaca u Bosni i Hercegovini. Hadžijahić navodi da su katolici i muslimani „uglavnom autohtoni elemenat“, za razliku od pravoslavaca koji su „u velikoj većini doseljeni iz raznih krajeva Balkana“. Među pravoslavicima ima i konvertita s katoličanstva koji su hrvatskog etničkog podrijetla, ali se zbog „etatičkog značaja srpskog pravoslavlja“ ti pravoslavci „moraju smatrati izgubljenima, kako za katolicizam, tako i za Hrvatsvo“. Razlika između muslimana i katolika Hrvata naspram pravoslavaca, odnosno Srba, postoji i u zanimanju. Prvi su uglavnom tradicionalno polodjelci, a potonji stočari, a do nedavno je postojala i jezična razlika jer su muslimani i katolici govorili ikavicom koja je „u čitavoj Bosni dominirala sve do XVIII. stoljeća“. Muhamed Hadžijahić, „Narodnosno razlikovanje bosansko-hercegovačkog pučanstva“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 11. 1940., 14.

¹⁰³⁶ „Pred gradnjom džamije“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 11. 1939., 5. Zagrebački muftija Ismet Muftić hvaljen je u *Hrvatskom dnevniku* jer u njemu imaju „naši muslimani vjernog i ustrajnog promicatelja svojih interesa, a hrvatski narod kao cjelina svijesnog i odanog radnika u izgradjivanju svog unutarnjeg jedinstva i to baš na najosjetljivijem području svog duhovnog života, na vjerskom polju“. Vidi: „Svijetla dvadeset i peto godišnjica rada Ismeta Muftića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 3. 1940., 9. U Upravnom odboru Zaklade za izgradnju džamije bio je i Josip Reberski „kao veza s HSS-om“. Hasanbegović 2007, 253.

¹⁰³⁷ „Ramazanska čestitka predsjednika dra Mačka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 10. 1939., 5.

¹⁰³⁸ „Reis ul ulema kod bana dra Šubašića, nadbiskupa Stepinca i gradonačelnika Starčevića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 6. 1940., 5.

¹⁰³⁹ Derviša Ljubović, „Kako živi muslimanska žena“, *Hrvatski ženski list* (Zagreb), travanj 1940., 1.

¹⁰⁴⁰ „Veličanstvena manifestacija Zagreba vodi – spasiocu mira“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 7. 1940., 6.

Na smotrama hrvatske seljačke kulture kao primjer hrvatskih običaja i kulture sudjeluju i bosanskohercegovački muslimani. Kako je napisao Mirko Glojnarić na smotri hrvatske seljačke kulture u Zagrebu sudjeluju i tri sela iz okolice Cazina, odnosno „muslimani iz bivše 'Turske Hrvatske'“.¹⁰⁴¹ Časopis *Seljačka sloga* izvijestio je kako su na smotri sudjelovali u velikom broju društva iz Bosne u kojoj je „historijska sudbina“ podijelila hrvatski narod po vjeri, ali „narodna starina i bez povjestnih spomenika pokazuje put, da katolici i muslimani u Bosni spadaju jedni k drugima“.¹⁰⁴²

Izvori ne dopuštaju zaključak da su bosanskohercegovački muslimani bili nezadovoljni uspostavom Banovine Hrvatske. Dapače, vjerojatnijim se čini da je hrvatski nacionalizam dobio, barem u određenoj mjeri, na privlačnosti kod bosanskohercegovačkih muslimana. Kraći novinski izvještaji *Hrvatskog dnevnika* o stranačkim aktivnostima u Bosni i Hercegovini također ukazuju na taj zaključak. Primjerice, kotarska organizacija HSS-a u Bugojnu u Hrvatskom domu organizirala krajem listopada 1939. ramazansku večer, a prisustvovala je i mjesna organizacija HSS-a iz Travnika. Svečanost je, prema *Hrvatskom dnevniku*, bila „manifestacija sloge i bratstva između Hrvata muslimana i Hrvata katolika“.¹⁰⁴³ Većina izbornika iz općine Koraj (kotar Bijeljina), koja je imala muslimansku većinu, a u njoj gotovo da i nije bilo katolika¹⁰⁴⁴, potpisala je početkom prosinca 1939. predstavku upućenu Vladku Mačeku kojom traže pripajanje susjednom kotaru Brčko i Banovini Hrvatskoj.¹⁰⁴⁵ Tijekom Banovine Hrvatske osnivaju se organizacije HSS-a i u većinski muslimanskim područjima izvan Banovine Hrvatske. Organizacije Muslimanske organizacije HSS-a počinju se stvarati i u istočnoj Bosni (Zvornik, Kalesija, Rogatica), kao i u Žepču i Zenici.¹⁰⁴⁶ Prilikom boravka predsjednika Hakije Hadžića u Višegradu osnovan je mjesni odbor muslimanskog ogranka HSS-a u tom gradu.¹⁰⁴⁷ Katarska organizacija reorganizirana je u

¹⁰⁴¹ Mirko Glojnarić, „Smotra hrvatske seljačke kulture u Zagrebu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 8. 1940., 8.

¹⁰⁴² „Smotra hrvatske seljačke kulture u Zagrebu“, *Seljačka sloga* (Zagreb), kolovoz-rujan 1940., 198.

¹⁰⁴³ „Manifestacija bratstva Hrvata muslimana i katolika“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 11. 1939., 1. Također vidi: „Muslimani u Travniku i Bugojnu uz politiku HSS“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 12. 1939., 5; „Muslimani u travničkom kotaru sve više pristupaju u HSS“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 2. 1940., 5; „Muslimanski Hrvati iz Travnika uz hrvatsku narodnu seljačku politiku“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 9. 1939., 5

¹⁰⁴⁴ Prema popisu stanovništva iz 1931. u Koraju je živjelo tek 11 katolika. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. II., 36.

¹⁰⁴⁵ „Koraj traži pripojenje Hrvatskoj“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 2. 12. 1939., 3; „Predstavka za pripojenje Koraja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 12. 1939., 5.

¹⁰⁴⁶ „Okupljanje muslimana oko HSS“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 2. 1940., 5.

¹⁰⁴⁷ „Muslimanski ogranak HSS u Višegradu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 1. 1940., 5.

Sanskom mostu u ožujku 1940. „zbog sve većeg broja muslimanskih pristaša“. Pritom su u 14 od 25 organizacija HSS-a u tom kotaru predsjednici bili muslimani, dok je za predsjednika kotarske organizacije također izabran musliman, Alaga Džafić iz Donjeg Kamengrada.¹⁰⁴⁸

U uvodniku *Hrvatskog dnevnika* 25. kolovoza 1940. stoji da se kod muslimana „sve jače kristalizira uvjerenje, da im je mjesto u hrvatskom narodu, čiji su članovi i po svojoj povijesti i po svojim demografskim osebinama“.¹⁰⁴⁹ Na tom je tragu i predavanje Sigismunda Čajkovca koje je općenito ilustrativno za odnos HSS-a prema muslimanima. Priredbi u konviktu Narodne uzdanice 16. siječnja 1941. prisustvovali su Čajkovac, kao izaslanik Mačeka, gradonačelnik Starčević, rektor sveučilišta Stjepan Ivšić i Alfonso Heisinger kao izaslanik odjelnog predstojnika za prosvjetu. Sigismund Čajkovac tom je prilikom detaljno obrazložio da su bosanskohercegovački muslimani dio hrvatskog naroda koristeći jezične, kulturne i antropološke (rasne) argumente:

„Vi ste krv naše krvi. Vi ste duša naše duše. Komad srca našega! Mi vas volimo i grlimo kao djecu svoju. Vi ste u srcu hrvatskog naroda, u bijelom Zagrebu, glavnom gradu svih Hrvata u prisutnosti gradskog načelnika. K vama su došli i predstavnici naše Banske Vlast. Došao sam i ja u ime vodstva hrvatskog naroda. Došli smo svi, da vam iskažemo, koliko vas volimo i cijenimo. Kako ste čuli, među muslimanima se kasnije nego među katolicima počela razvijati hrvatska svijest. Ali hvala Bogu, danas su među muslimanskom braćom bijele vrane oni, koji ne osjećaju hrvatski, koji ne osjećaju pripadnost hrvatskom narodu. Ali i one bijele vrane trebale bi znati istinu duboku: Ptica se pozna po perju, a čovjek po govoru. A vaši djedovi i oci govore čistim jezikom hrvatski, koji je svojstven samo Hrvatima. A i antropologija, čista znanost dokazuje, da su muslimani i katolici u Bosni i Hercegovini jedna etnička skupina. To je znanost nepobitno dokazala. (Tu prof. dr. Čajkovac iznosi znanstvene rezultate pa nastavlja).¹⁰⁵⁰ Mi znamo nepobitnu činjenicu: pravoslavaca gotovo nije ni bilo u Bosni i Hercegovini do dolaska otomanske vlasti. Tada braća pristaše bosanske crkve, koja je bila u opreci s rimokatoličkom crkvom predjoše na muslimanski vjeru, ali po krvi ostadoše ono, što i jesu: Hrvati“.

Čajkovac je poručio muslimanima da ih „Hrvati katolici nose u svom srcu i da vas hrvatsko narodno vodstvo na čelu s drom Mačkom nosi u svojoj duši“, naglasivši da su sporazmom Cvetković-Maček „osnovane samo konture našeg političkog uređenja“.¹⁰⁵¹ Istom je prigodom rektor zagrebačkog sveučilišta Stjepan Ivšić govorio o očekivanjima da će Bosna i

¹⁰⁴⁸ „Veliko mnoštvo muslimana na skupštini HSS u Sanskom mostu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 3. 1940., 5.

¹⁰⁴⁹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 8. 1940., 5.

¹⁰⁵⁰ Ta se opaska nalazi u tekstu *Hrvatskog dnevnika*.

¹⁰⁵¹ Antun Šenda, „Hrvati muslimani u Zagrebu – kao kod kuće“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 1. 1941., 9.

Hercegovina završiti u Hrvatskoj te je kazao kako želi da se „osposobi musliman Hrvat, koji bi na hrvatskom sveučilištu preuzeo katedru orijentalne filozofije“. ¹⁰⁵²

Stvarna je situacija bila vjerojatno između optimizma HSS-a o tome da muslimani masovno pristupaju HSS-a i naknadno konstruiranih predodžbi o tektonskom poremećaju koji je izazvala „podjela Bosne“. Muslimanske su mase vjerojatno ostale uglavnom indiferentne, priklanjajući se u većini slučajeva Hrvatima kao prihvatljivijima od Srba. Rezultat HSS-a na općinskim izborima 1940. u bosanskohercegovačkim kotarima pokazuje rast snage HSS-a među muslimanskim pučanstvom u krajevima koji su pripali Banovini Hrvatskoj. ¹⁰⁵³

Ispostava banske vlasti u Splitu, na čijem je teritoriju živjela većina muslimana u Banovini Hrvatskoj, izvijestila je Zagreb 16. prosinca 1939. kako se muslimani „drže još rezervirani u pogledu narodnog sporazuma“. „Oni ga nijesu primili sa zadovoljstvom, i to samo zato jer su se od zadnjeg momenta nadali da će bivša pokrajina Bosna i Hercegovina dobiti svoju autonomiju, čemu se još i danas nadaju pa zato ne izražavaju nikakovo zadovoljstvo prema sporazumu“, zaključuje se u izvješću. ¹⁰⁵⁴ Kotarsko poglavarstvo u Derventi izvijestilo je 21. listopada 1940. Bansku vlast o situaciji u kotaru. Taj se izvještaj, u kojemu je istaknuto da muslimani „nemaju ništa protiv banovine Hrvatske i protiv pripojenja svoga sreza banovini Hrvatskoj“, ali su u idealnom scenariju autonomaši, vjerojatno egzemplaran za raspoloženje bosanskohercegovačkih muslimana prema Banovini Hrvatskoj pa valja prenijeti njegov dio:

„Oni nekako između dva zla biraju manje zlo, te su bar za sada radije sa Hrvatima, negoli sa Srbima. Pa ako i dodje do diobe Bosne opet radije sa Hrvatima negoli sa Srbima. No u duši su oni autonomaši. Nemaju ništa protiv banovine Hrvatske i protiv pripojenja ovog sreza banovini Hrvatskoj, osim nezantne manjine u Derventi i većine u Bos. Kobašu, ali ako dodje do autonomije, uvijek (sic) će izabrati autonomiju...“ ¹⁰⁵⁵

Drugi krak HSS-ovih nastojanja da se ojača položaj Hrvata i u konačnici prošire granice Banovine Hrvatske bio je usmjeren prema bačkim i baranjskim Hrvatima, a u manjoj mjeri prema istočnom Srijemu. U tom se primjeru ponovno vidi HSS-ovo favoriziranje etničkog načela spram povijesnih individualnosti. Naime, cijeli Srijem uključivo sa Zemunom i Petrovaradinom, koji su

¹⁰⁵² Antun Šenda, „Hrvati muslimani u Zagrebu – kao kod kuće“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 1. 1941., 9.

¹⁰⁵³ Grgić i Kardum 2023, 73-87.

¹⁰⁵⁴ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 5660, 13153/39, Izvještaj Ispostave banske vlasti u Splitu kabinetu bana o političkoj situaciji i raspoloženju naroda, 16. 12. 1939., 2.

¹⁰⁵⁵ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 6129, 15956/1940, Kotarsko poglavarstvo u Derventi izvještava KB o političkim prilikama u Derventi, 21. 10. 1940.

u novoj državi postali predgrađa Beograda i Novog Sada, bili su dio Banske Hrvatske u Austro-Ugarskoj. Međutim, u istočnom Srijemu su Srbi bili znatno brojniji od Hrvata, dok su u Baranji i dijelu Bačke – krajevima koji nikada nisu bili pod Hrvatskim Saborom – Hrvati bili brojniji od Srba, ali Nijemci i Mađari bili brojniji od Hrvata.¹⁰⁵⁶

Za početak valja definirati o kojem je teritoriju riječ. Riječ je o četiri za HSS sporna kotara u Bačkoj – Apatin, Odžaci, Sombor, Subotica – i dva kotara u Baranji (Batina i Darda) koji su dio Republike Hrvatske, a nisu bili dio Banovine Hrvatske. Riječ je o prostoru u kojemu su Srbi uglavnom bili neznatna manjina. U Apatinu je pravoslavaca, prema popisu iz 1931., bilo 5.789 (12, 7 posto), u Odžacima 8.202 (15, 9 posto), u Somboru (13 posto), a u gradu Subotici 9.993 (10 posto).¹⁰⁵⁷ U gradu Somboru također su pravoslavci, kojih je bilo 14.011 (43, 3 posto), bili malobrojniji od katolika.¹⁰⁵⁸ Međutim, nemoguće je odrediti koji udio katolika u spomenutim gradovima čine Hrvati, iako možemo zaključiti da su Hrvati uzimajući ukupni teritorija Apatina, Odžaka, Sombora i Subotice bili brojniji od Srba. U Subotici je 1921. bilo samo 26.479 govornika mađarskog 1921., a 2.475 govornika njemačkog jezika. Uzimajući u obzir dosta velik porast broja pravoslavaca u Subotici od 1921. do 1931. (od 6.746 do 9.993) svejedno je Hrvata višestruko više od Srba. Ne postoje rezultati zadnjeg jugoslavenskog popisa stanovništva iz 1931. prema materinjem jeziku pa se nužno osloniti (neprecizno) na raniji popis. Na prvom jugoslavenskom popisu stanovništva 1921. postoji izjašnjavanje po materinjem jeziku, pri čemu su hrvatski i srpski tretirani kao jedan jezik. Iz ta dva parametra možemo doći do broja Hrvata i Srba, iako je vjerojatno u međuvremenu (do 1939.) zbog naseljavanja porastao udio Srba. U gradu Somboru bilo je više Srba od Hrvata, a u kotarima Sombor, Apatin i Odžaci podjednako, dok je Mađara i Nijemaca bilo znatno više. Pravoslavaca koji ne bi bili Srbi u tim krajevima moglo je biti u razini statističke greške pa lako možemo zaključiti da se između pravoslavaca i Srba na tom popisu može staviti znak jednakosti, dok su Hrvati razlika u broju između pravoslavaca i osoba koje su se na popisu izjasnili kao „Srbi ili Hrvati“ po materinjem jeziku.

¹⁰⁵⁶ U područjima s velikim brojem Nijemaca i Mađara, koji su u velikoj mjeri bili katolici kao i Hrvati, teško je utvrditi demografsku sliku jer su zadnji podaci izjašnjavanja o materinjem jeziku objavljeni za popis 1921.

¹⁰⁵⁷ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. II., 46, 53, 57-58. Svi su postoci zaokruženi na prvu decimalu.

¹⁰⁵⁸ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. II., 57.

Tablica 1. Hrvati i Srbi u četiri bačka kotara prema popisu stanovništva 1921.

	Popis stanovništva 1921. ¹⁰⁵⁹					Ukupno
	Apatin	Odžaci	Kotar Sombor	Grad Sombor	Grad Subotica	
Srba ili Hrvata po materinjem jeziku	12.750	9.456	12.637	22.397	60.699	117.939
Pravoslavaca/Srba	5.911	6.479	5.418	13.529	6.746	38.083
Hrvata ¹⁰⁶⁰	6.839	2.977	7.219	8.868	53.953	79.856

Iz tablice vidimo da je u tom području Bačke živjelo više nego dvostruko više Hrvata nego Srba, ako pretpostavimo da su ne-pravoslavci „Srbi ili Hrvati“ po materinjem hrvatske narodnosti. No, u kotaru i gradu Somboru više je Srba nego Hrvata, kao i u Odžacima. Dok Odžaci u tom kontekstu nisu problematični dosljednim primjenjivanjem etničkog načela jer ne presijecaju teritorij preostala tri bačka kotara, Sombor je problem jer se nalazi između Apatina i Subotice u kojoj je živjela velika većina bačkih Hrvata. U Baranji, odnosno u kotarima Darda i Batina, situacija je bila slična. Ponovno su Mađari i Nijemci bili zajedno brojniji od Hrvata i Srba, ali su Hrvati bili brojniji od Srba. Prema popisu iz 1931. pravoslavaca je bilo u Batini 2.757 (13, 2 posto), a u Dardi 8.557 (26, 8 posto).¹⁰⁶¹ Primjenjujući istu logiku kao i u Bačkoj za popis iz 1921. situacija je sljedeća:

¹⁰⁵⁹ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine, 356, 360.

¹⁰⁶⁰ Broj Hrvata u ovoj tablici nastao je oduzimanjem broja pravoslavaca od „Srba ili Hrvata po materinjem jeziku“ kako je glasila kategorija u popisu stanovništva.

¹⁰⁶¹ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine, knj. II., 47.

Tablica 2. Hrvati i Srbi u Baranji prema popisu stanovništva 1921.

	Popis stanovništva 1921. ¹⁰⁶²		
	Batina	Darda	Ukupno
Srba ili Hrvata po materinjem jeziku	8.118	7.486	15.604
Pravoslavaca/Srba	1.892	4.890	6.782
Hrvata ¹⁰⁶³	6.226	2.596	8.822

Donekle slično kao i u spomenutim predjelima Bačke Hrvata je bilo više od Srba, ali se na teritorij Banovine Hrvatske naslanjao kotar Darda u kojemu je Srba bilo više nego Hrvata po popisu iz 1921. Ilija Jukić prisjeća se kako mu je Maček opravdavao pripajanje dijelova Bačke Hrvatskoj uzimajući u obzir upravo činjenicu da je povijesni dio Hrvatske (istočni Srijem) ostao izvan Banovine pa je potrebno do kraja primijeniti etničko načelo:

„Opravdavao je te zahtjeve ovako: Ako mi Hrvati pristajemo da se Srijem koji je bio sastavna čest Hrvatske i Slavonije pripoji Srbiji, jer u njemu živi znatan broj Srba, onda Srbi trebaju pristati da Subotica-Sombor pripadnu Hrvatskoj, jer tamo živi lijep broj Hrvata; u svakom slučaju pučanstvo tog područja bilo je u većini katoličko prije rata i htjelo se priključiti radje Hrvatskoj nego Srbiji. Ali to nije glavno. Ta područja nisu nikada pripadala Srbiji, kao što Srijem jest Hrvatskoj pa kad smo mi pristali na ustupke u Srijemu, pravo je da i Srbi pristanu na ustupke nama na području Bačke te da nas odštete za ustupak Srijema“.¹⁰⁶⁴

Hrvati iz Bačke i Baranje pozdravili su s jedne strane Sporazum Cvetković-Maček, izrazivši i žaljenje što su ostali izvan granica Banovine Hrvatske. Narodni zastupnik HSS-a iz Bačke Josip Vuković (Đido) zalagao se za pripajanje spomenuta četiri kotara Banovini Hrvatskoj, u čemu je imao i podršku svećenstva pa tako i vjerojatno najpoznatijeg lokalnog svećenika Blaška Rajića. Manji dio stranke uz Grgu Vukovića bio je za federalnu jedinicu Vojvodinu.¹⁰⁶⁵

Političke aktivnosti HSS-a za vrijeme Banovine Hrvatske bit će više usmjerene prema Bačkoj, nego prema baranjskim kotarima. Vjerojatno zbog činjenice da je u tom prostoru živjelo

¹⁰⁶² *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, 356, 360.

¹⁰⁶³ Broj Hrvata u ovoj tablici nastao je oduzimanjem broja pravoslavaca od „Srba ili Hrvata po materinjem jeziku“ kako je glasila kategorija u popisu stanovništva.

¹⁰⁶⁴ Jukić 1965, 207.

¹⁰⁶⁵ Skenderović i Bara 2015, 492-493. Vojvođanski SDS-ovci također su zahtijevali samoupravu za Vojvodinu i Srijem. Vidi: Pavlaković 1939, 30.

više Hrvata nego u Baranji i zbog gospodarske razvijenosti (i industrijske i poljoprivredne) te činjenice da je Subotica bila prema popisu iz 1931. treći najveći grad u državi nakon Beograda i Zagreba. Subotica je tada imala 100.058 stanovnika, dok je drugi najveći grad u Banovini Hrvatskoj Split imao 43.711 stanovnika.¹⁰⁶⁶ Dunavska Banovina, u kojoj su se nalazili spomenuti predjeli, bila je drugi najindustrijaliziraniji dio Kraljevine Jugoslavije nakon Slovenije.¹⁰⁶⁷ Krajem 1938. u Jugoslaviji je bilo 4257 tvornica. Najviše (1242) na teritoriju koji je obuhvaćala Banovina Hrvatska, ali čak 1041 u Dunavskoj banovini koja je bila znatno manja od Banovine Hrvatske, dok je na trećem mjestu bila Dravska banovina s 912 tvornica.¹⁰⁶⁸ *Hrvatski dnevnik* pisao je u rujnu 1940., povodom poteškoća s prehranom stanovništva, kako se pokazuje „koliko narod teško trpi radi toga, što Hrvatskoj nisu pripojeni žitorodni hrvatski krajevi u Bačkoj“.¹⁰⁶⁹ Ilija Jakovljević smatrao je kako je „jasno, da Hrvatska ne može definitivno ostati u sadašnjem opsegu i da joj treba priključiti i neke aktivnije krajeve, napose one, u kojima hrvatski živalj ima apsolutnu ili barem relativnu većinu“. Pod potonjim je vjerojatno mislio na Bačku.¹⁰⁷⁰ Na taj se moment osvrnuo *Hrvatski dnevnik* i u veljači 1941. Tada je apostrofirao da Hrvatska nije dobila „žitorodne krajeve Bačke kao i hrvatske rudarske krajeve Bosne“.¹⁰⁷¹ Sličnu su argumentaciju protiv HSS-a koristili i njegovi politički protivnici. Tako se u ustaškom letku „Hrvatski narod neće nikakve solunske fronte!“, koji se dijelio početkom prosinca 1940., navodi da su Maček i Šubašić Srbiji prepustili „najbolji i najplodonosniji dio Hrvatske: Srijem, Bačku, Bosansku Posavinu“, pri čemu je potonje neistinito.¹⁰⁷²

Ubrzo po osnivanju Banovine Hrvatske kreću najave da će se pojedini prostori Bačke pripojiti Hrvatske. Pet dana nakon Sporazuma-Cvetković Maček održan je skup u Subotici u Hrvatskom domu. Na njemu je govorio, između ostalih, prvak HSS-a iz Hercegovine Bariša Smoljan. Ministar bez portfelja u novoj vladi nazvao je Suboticu „biserom Hrvatske banovine, čija je sudbina uvijek važna bila za Hrvate“. Naglasio je kako sporazum nije definitivn:

„Pregovore nastavljamo i ne možemo se odreći pokrajina nastanjenih Hrvatima, i kao što polazemo prava na hrvatske pokrajine u Bosni i Hercegovini, isto stanovište zastupamo da i ove pokrajine

¹⁰⁶⁶ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. II., 58, 82.

¹⁰⁶⁷ Gašparović 1940, 4-7.

¹⁰⁶⁸ Prva službena statistika domaće industrije, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 3. 1941., 11.

¹⁰⁶⁹ „Prva briga Banske vlasti“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 9. 1940., 5.

¹⁰⁷⁰ Ilija Jakovljević, „Izborni zakon i reorganizacija Jugoslavije“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 1. 1940., 31.

¹⁰⁷¹ „Banska vlast otvara vlastite rudnike“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 7. 2. 1941., 5.

¹⁰⁷² HR-HDA-907-ZS, kut. 21, inv. br. 1332, „Hrvatski narod neće nikakve solunske fronte!“.

imaju pripasti banovini Hrvatskoj. U tom pitanju je isključen svaki kompromis. Sudbina administrativnih granica još nije riješena, a isto tako i Vojvodine, pa zato me je poslao gospodin dr Maček u Gornju Bačku da prikupim podatke, koji će mu trebati kod daljih raspravljanja. Sve dotle nećemo biti zadovoljni, dok sva braća Hrvati ne budu u okviru majke banovine Hrvatske”.¹⁰⁷³

Na skupštini u Batini krajem studenog 1939. Smoljan je poručio: „Mi ne ćemo nikoga siliti, da stupi u našu banovinu, nego ako to hoće. Ja vas pitam: koja sila može spriječiti volju naroda? Ne bojte se vi za vašu sudbinu, jer iza vaših ledja stoji čovjek, koji nije ni u tamnici ni na ministarskoj stolici drukčije mislio, koji ima povjerenje naroda, stoji naš dični vodja dr Maček”.¹⁰⁷⁴ HSS-ovi naponi po pitanju Bačke posebno su smetali njihovim koalicijskim partnerima u vladi, što jasno vidimo iz dnevnika Mihaila Konstantinovića. Već 9. rujna 1939. zabilježio je on nakon sastanka s Dragišom Cvetkovićem kako je potrebno ograničiti političku aktivnost Hrvata te kako Hrvati „preteruju, naročito u Vojvodini”.¹⁰⁷⁵ Konstantinović je bio svjestan da će HSS prilikom osnivanja neminovne treće srpske jedinice osim pojedinih bosanskohercegovačkih kotara čak i primarno postaviti pitanje Baranje i Bačke.¹⁰⁷⁶ Prilikom posjeta kneza Pavla Zagrebu, prema Dejanu Djokicu, Maček je postavio pitanje pripojenja Banovini Hrvatskoj šest kotara u Bosni i Vojvodini, a ne zna se što mu je odgovorio knez namjesnik.¹⁰⁷⁷ Generalnom konzulu Italije u Zagrebu Giovanniju Gobbiju dva su izvora bliska Mačeku rekla kako je Maček, prilikom posjeta kneza Pavla, tražio pripojenje šest kotara u Vojvodini (vjerojatno četiri bačka kotara i dva baranjska) i dodatnih kotara u Bosni „bogatih ugljenom i mineralima”.¹⁰⁷⁸ Hrvatska je javnost očito očekivala pripojenje tih prostora jer, kako je pisao *Obzor*, „bunjevački Hrvati čine većinu u Subotici i 5 zapadnih kotara Bačke i Baranje”.¹⁰⁷⁹

Slično kao i sa Islamom Filipovićem, postavljanjem Josipa Đide Vukovića, prvaka HSS-a u Bačkoj za senatora, a Jerka Zlatarića, prvaka HSS-a u Baranji, kao njegova zamjenika, HSS je nastojao pokazati svojim pristašama da stanje nije konačno. Argumentirano je da su Baranja i sporni dijelovi Bačke pripojeni Kraljevini Jugoslaviji upravo zato jer su lokalni Hrvati, kao

¹⁰⁷³ Konstantinović 1998, 627.

¹⁰⁷⁴ „Ministri dr Smoljan i dr Torbar na velikim skupštinama u Baranji”, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 11. 1939., 5.

¹⁰⁷⁵ Konstantinović 1998, 48.

¹⁰⁷⁶ Konstantinović 1998, 79.

¹⁰⁷⁷ Djokic 2007, 234.

¹⁰⁷⁸ *I Documenti Diplomatici Italiani, Nona serie: 1939 – 1943.*, vol III, 141.

¹⁰⁷⁹ „Stranačko kretanje”, *Obzor* (Zagreb), 13. 11. 1939., 3.

najbrojniji (južno)slavenski narod izrazili takvu želju zbog čega je pravedno i racionalno da sada budu u hrvatskoj teritorijalnoj jedinici.¹⁰⁸⁰

Tisak HSS-a često je govorio o teškom položaju Hrvata u Bačkoj i Baranji, a raznim inicijativama nastojali su ojačati veze Banovine Hrvatske s bačkim i baranjskim Hrvatima. Primjerice, pisano je da su hrvatski učitelji iznimno podzastupljeni u spomenutim krajevima pa tako i u homogenim hrvatskim područjima, dok je činovništvo u velikoj većini srpsko.¹⁰⁸¹ Jerko Zlatarić tvrdio je u veljači 1940. da u Baranji niti jedan Hrvat ne radi u upravnoj službi dok je u državnom dobru Belje od 200 zaposlenih u upravnoj službi samo 15 Hrvata i to na najnižim položajima.¹⁰⁸² Problematično je bilo i to što se hrvatsku djecu u školama, kako je kazao jedan istaknuti baranjski član HSS-a, odgaja „u srbskom duhu“, dok je u čitankama sadržaj „skroz velikosrbski“. Od Hrvata se u neimenovanom školskom udžbeniku spominje samo Josip Juraj Strossmayer i to „ne zato, što je bio Hrvat, nego zato, jer da je bio Jugoslaven!“. Zato je zatražio da Hrvati u Baranji uče iz hrvatskih udžbenika.¹⁰⁸³ Podzastupljenosti Hrvata u Bačkoj i Baranji suprotstavljena je tolerantna politika Zagreba prema hrvatskim Srbima. Tako je Zlatarić pisao u veljači 1941. kako ne postoji većinski srpsko mjesto u Hrvatskoj u kojemu Srbi „ne bi imali upravu u svojim rukama“. S druge strane to nije slučaj u drugom najvećem „hrvatskom gradu“ Subotici, kao ni u Batini u kojoj, kako se navodi u tom članku, živi oko 9000 Hrvata, a samo 2500 Srba. U tom kotaru niti jedan bilježnik nije Hrvat, a u hrvatskim selima nisu Hrvati učitelji.¹⁰⁸⁴

Baranja i spomenuti predjeli Bačke očito su bili važan predmet borbe unutar vladajuće koalicije. Ministar Josip Torbar sudjelovao je 7. siječnja 1940. na događaju Hrvatske kulturne zajednice u Subotici kao izaslanik Vladka Mačeka. Nakon govora Blaška Rajića u kojem je on zatražio obrazovanje na latinici i u hrvatskom duhu jer su do sada Bunjevce „kljukali (...) istočnom kulturom, koja je nama strana, ali mi smo primili zapadnu kulturu, kao i ostala naša braća Hrvati, jer smo grana onoga velikoga hrvatskoga stabla, koja je odsječena od mile nam hrvatske

¹⁰⁸⁰ Pavao Sekereš, „Povjestna prava baranjskih Hrvata“, *Seljački dom* (Zagreb), 11. 1. 1940., 4; „Obračun senatora Vukovića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6.2.1940., 5; *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 3. 1940., 5.

¹⁰⁸¹ Vidi: Jerko Zlatarić, „Koji su to nemani – protiv sporazuma?“, *Seljački dom* (Zagreb), 29. 2. 1940., 3; Jerko Zlatarić, „Dokle će 'beležnici' pašovati nad Hrvatima u Baranji“, *Seljački dom* (Zagreb), 11. 4. 1940., 1-2.

¹⁰⁸² Jerko Zlatarić, „Koji su to nemani – protiv sporazuma?“, *Seljački dom* (Zagreb), 29. 2. 1940., 3.

¹⁰⁸³ Pero Šomođvarac, „Hrvati u Baranji traže svoje ljudsko pravo“, *Seljački dom* (Zagreb), 21. 11. 1940., 3. Vidi i „Školstvo u Subotici, Somboru, Apatinu i Odžaku“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 9. 1939., 5; „Djaci pučkih škola u Subotici ne smiju znati za banovinu Hrvatsku“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 9. 1940., 5; „Subotica zahtijeva hrvatske škole i učitelje Hrvate“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 2. 1940., 4.

¹⁰⁸⁴ Jerko Zlatarić, „Sramota je kako se postupa prema Hrvatima u Bačkoj i Baranji“, *Seljački dom* (Zagreb), 6. 2. 1941., 5.

domovine. Ali ne će mnogo proći i mi ćemo biti zajedno, jedno stablo s braćom u banovini Hrvatskoj, jer nas vežu ista vjera, isti običaji i ista kultura“, okupljenima se obratio Torbar koji je rekao da Maček „vodi osobitog računa“ o „željama“ i „sudbini“ bačkih Hrvata.¹⁰⁸⁵ O važnosti Bačke govori i činjenica da su istaknuti članovi HSS-a, poput ministara Torbara i Smoljana, te Ivana Pernara sudjelovali u političkim aktivnostima. Pernar je početkom veljače u Somboru poručio kako su Bunjevci i Šokci „zelena i plodna grana hrvatskog stabla, koje ne može dozvoliti, da budete odsječeni od stabla i pretvoreni u dim i pakao“.¹⁰⁸⁶ Trenutno se, kazao je Pernar, u školama Bunjevačkih Hrvata „šepure kojekakvi dotepenci, koji nemaju za njih srca“.¹⁰⁸⁷

Osim HSS-ovih ministara, političke skupove učestalo održavaju i srbijanski ministri. Oni su se suprotstavljali HSS-ovim zahtjevima argumentirajući, između ostalog, da Bunjevci i Šokci nisu Hrvati. U tim su krajevima često održavali skupštine ministar „saobraćaja“ Nikola Bešlić i ministar tjelesnog odgoja Jevrem Tomić. Bešlić je 25. listopada 1939. na konferenciji JRZ-a u Baranji rekao da u Baranji žive „Srbi, Šokci, Mađjari i Nijemci“ te je negirao hrvatstvo Šokaca. *Hrvatski dnevnik* ironično je primijetio kako program JRZ-a prepoznaje „tri sastavna dijela Jugoslavena“, odnosno Srbe, Hrvate i Slovence, pa Bunjevci i Šokci mogu biti i prema programu JRZ-a samo Srbi ili Hrvati. Odnosno iz riječi Bešlića i Tomića proizlazi da mogu biti samo Hrvati jer bi u suprotnom oni to i tvrdili, a ne bi pokušavali „privesti ih posebnoj šokačkoj, odnosno bunjevačkoj narodnoj ideji“.¹⁰⁸⁸ Takve su navode naravno pobijali lokalni haesesovci. Zlatarić, je poručio kako su „bezbroy puta“, Šokci i Bunjevci „dokazali svoju pripadnost hrvatskom narodu“.¹⁰⁸⁹ Prema Zlatariću od Bunjevaca njih „80% i više ne samo osjeća nego i izpovijeda svoje hrvatstvo, 20% ih hrvatski misli, ali ne smije reći, jer se plaše, da će biti kundačeni poput onih, koji su se javno izticali Hrvatima“, dok se Srbima „ne osjeća ni 1% Bunjevaca i Šokaca“.¹⁰⁹⁰ Ministar „saobraćaja“ Nikola Bešlić i ministar tjelesnog odgoja Jevrem Tomić ponovno će u travnju 1940. održati skupštine u Baranji.¹⁰⁹¹

Napeta situacija u Bačkoj dosegla je točku usijanja prilikom najave velikog Sabora bačkih i baranjskih Hrvata u organizaciji HSS-a na kojemu je 9. ožujka 1940. trebao govoriti Juraj

¹⁰⁸⁵ „Manifestacija hrvatske narodne svijesti u Subotici“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 1. 1940., 5.

¹⁰⁸⁶ „Dr Pernar i dr Torbar na narodnoj svečanosti u Somboru“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 2. 1940., 5.

¹⁰⁸⁷ „Dr Pernar i dr Torbar na narodnoj svečanosti u Somboru“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 2. 1940., 5.

¹⁰⁸⁸ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 11. 1939., 5. Vidi: „Hrvatstvo naših Bunjevaca“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 11. 1939., 5; Eva Kolesar, „U Baranji nema šokaca nego Hrvata!“, *Seljački dom* (Zagreb), 23. 5. 1940., 6.

¹⁰⁸⁹ Jerko Zlatarić, „Izvrtnje istine“, *Seljački dom* (Zagreb), 9. 11. 1939., 3.

¹⁰⁹⁰ Jerko Zlatarić, „Koji su to nemani – protiv sporazuma?“, *Seljački dom* (Zagreb), 29. 2. 1940., 3.

¹⁰⁹¹ Ivan Đurin, „Putovanje ministara Bešlića i Tomića po Baranji“, *Seljački dom* (Zagreb), 16. 5. 1940., 5.

Krnjević. Tjednima je u HSS-ovom tisku najavljivana velika skupština u Subotici 9. i 10. ožujka. Zlatarić je najavljivao krajem veljače da će u Subotici se okupiti „oko 180.000 bačkih i baranjskih Hrvata“ koji „imaju pravo da odluče o svojoj sudbini“.¹⁰⁹² Konstantinović je Mačeku 6. ožujka 1940. rekao kako će na najavljenom skupu HSS-a u Subotici nastati „sukob Srba i Hrvata, a ne sukob stranaka“ zbog čega je bolje odgoditi skup. Maček je tada rekao da će razgovarati sutradan s Krnjevićem. Dan kasnije Maček je na sastanku u Konstantinovićevu kabinetu, kojemu su prisustvovali i Šutej te ministar Mihaldžić, rekao da se skup mora održati jer je Bunjevcima negirano hrvatstvo koje oni sada žele pokazati.¹⁰⁹³ Konstantinović je smatrao kako je situacija u Vojvodini „prilično delikatna“.¹⁰⁹⁴

Prema izvještaju *Hrvatskog dnevnika* od 8. ožujka 1940- vršene su „velike pripreme“ za doček Krnjevića za koje su bili zaduženi prvaci hrvatke nacionalne misli u Bačkoj Blaško Rajić, Josip Đido Vuković, Mihovil Katanec i drugi.¹⁰⁹⁵ Kako bi osnažio pravo Banovine Hrvatske na te krajeve, *Hrvatski dnevnik* pisao je da će Krnjevića dočekati osim Hrvata i Nijemci i Mađari koji se sve više približavaju politici HSS-a.¹⁰⁹⁶ Mobilizaciju protiv skupštine posebno je pokrenuo Srpski kulturni krug, ali očito uz podršku srbijanskih ministara. Srpski kulturni klub pozvao je Srbe na paralelno održavanje vlastitog okupljanja. Prema pozivu za skupštinu koji je citirao *Hrvatski dnevnik* aludiralo se da je Krnjević sudjelovao u ubojstvu kralja Aleksandra.¹⁰⁹⁷

Naposljetku je, usprkos najavama o impozantnom skupu, „Sabor kulturnih društava bačkih i baranjskih Hrvata“ predviđen za 9. i 10. ožujka u zadnji tren otkazan nakon pritiska JRZ-a i Srpskog kulturnog kluba te straha od fizičkih sukoba.¹⁰⁹⁸ Skupština je otkazana naprasno i u zadnji čas usprkos velikim najavama. Naime još 8. ožujka *Hrvatski dnevnik* izvijestio je kako se prema doček Krnjeviću „od Bogojeva do Subotice“ te da se manifestacija „ni u kojem slučaju ne može zabraniti, jer je ona davno zaključena i ne može se dopustiti, da netko prkos-priredbama tu manifestaciju spriječava“.¹⁰⁹⁹ Ubrzo je *Hrvatski dnevnik* izvijestio da su ministri Smoljan i Mihaldžić otputovali u Suboticu „radi važnog posla“ te da je hrvatski narod u Bačkoj „mirno

¹⁰⁹² Jerko Zlatarić, „Koji su to nemani – protiv sporazuma?“, *Seljački dom* (Zagreb), 29. 2. 1940., 3.

¹⁰⁹³ Konstantinović 1998, 105.

¹⁰⁹⁴ Konstantinović 1998, 174.

¹⁰⁹⁵ „Velike pripreme u Subotici za doček dra Krnjevića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 2. 1940., 5.

¹⁰⁹⁶ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 3. 1940., 5.

¹⁰⁹⁷ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 3. 1940., 5.

¹⁰⁹⁸ Vidi: Bušić 2011, 66-68; Skenderović i Bara 2015, 493.

¹⁰⁹⁹ „Od Bogojeva do Subotice sprema se doček dru Krnjeviću“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 3. 1940., 5.

primio vijest o odgodi skupštine i narodnog sabora u Subotici te vjeruje u predsjednika dra Mačka, koji će znati odvesti bački brod u pravu luku, a to je Zagreb".¹¹⁰⁰

Zlatarić je napisao kako se skupština „morala“ odgoditi i to „radi ljudi, koji su nas baranjske i bačke Hrvate dvadeset godina izrabljivali na najgori način“. Naime, nakon najave sabora uslijedila je velika „mobilizacija četnika“.¹¹⁰¹ Pritom Zlatarić misli na stvarnu četničku organizaciju, a ne na kolokvijalno korištenje pojma. Nije teško zamisliti scenarij u kojemu bi srpska paravojna formacija nasrnula na sudionike takvoga skupa. Da su odnosi općenito bili napeti potvrđuje i zaključak kotarske organizacije HSS-a u Somboru sredinom prosinca o potrebi organiziranja Hrvatske građanske zaštite kako bi se spriječili „ispadi neodgovornih elemenata“.¹¹⁰² Pero Šomođvarac, tajnik Seljačke sloge u Batini, česti suradnik glasila HSS-a *Seljačkog doma* napisao je nakon otkazivanja sabora pjesmu „Kad ne mogosmo u Suboticu iti...“ u kojoj se mogući fizički sukobi također mogu iščitati kao razlog otkazivanja: „Uzdigli galamu i svi Srbi bili,/da b' i oni u Suboticu hitili./ Sakupit se tilo nešto srbskog jata,/da manifestira protiv nas Hrvata“. Svoju je pjesmu zaključio Šomođvorac pozivom Mačeku i Šubašiću da osigura pripojenje spomenutih kotara Hrvatskoj: „Hrvatski bane širi ruke tvoje/te primi Baranju i Bačku pod svoje,/jer Baranja kliče isto ko i Bačka:/Živila nepokorena i slobodna Hrvatska!“.¹¹⁰³ Smoljan je dao izjavu novinarima u Subotici već 10. ožujka 1940. On je istaknuo kako u Bačkoj „nema politike sporazuma“ zbog neravnopravnog položaja Hrvata.¹¹⁰⁴ Na razloge otkazivanja skupštine Smoljan se osvrnuo tjedan dana kasnije na konstituirajućoj skupštini organizacije HSS-a u Beogradu, održanoj u gostionici „Zagorje“. Tom prigodom rekao je da bi se u Subotici okupilo između 80 i 100 tisuća Hrvata iz Bačke i Baranje. On je izravno okupljene obavijestio kako bi u slučaju održavanja skupštine bilo mrtvih zbog sukoba između Hrvata i Srba koji su krenuli organizirati paralelnu skupštinu. Smoljan je rekao da je do odgode skupštine došlo „da se ne bi prolijevala hrvatska i bratska krv, jer za svako prolijevanje krvi mora netko preuzeti odgovornost. Na toj skupštini mi Hrvati tražili smo ono, što je naše i što nam pripada, tražili bismo pravica za hrvatski narod onih krajeva“.¹¹⁰⁵ Čini se da je uistinu moglo doći do težih obračuna. Navodno je

¹¹⁰⁰ „Ministri dr Smoljan i Mihaldžić radi važnog posla u Subotici“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 3. 1940., 5.

¹¹⁰¹ Jerko Zlatarić, „Sve više odkrivaju karte..“, *Seljački dom* (Zagreb), 21. 3. 1940., 2.

¹¹⁰² „I Sombor osjeća potrebu Narodne Zaštite“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 12. 1939., 5.

¹¹⁰³ Pero Šomođvarac, „Kad ne mogosmo u Suboticu iti...“, *Seljački dom* (Zagreb), 21. 3. 1940., 2.

¹¹⁰⁴ „Izjava ministra dr Smoljana o prilikama u Subotici“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 3. 1940., 5.

¹¹⁰⁵ „Snaga hrvatskog naroda slomit će i najnovije neprijatelje hrvatskih prava“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 3. 1940., 1.

knez Pavle tražio odgađanje skupštine jer se organiziralo dvije tisuće „dobrovoljaca i komita“ koji su „preteli da razjure tu mačekovsku demonstraciju bombama, što bi bio početak građanskog rata zbog srpsko-hrvatskog pitanja i zbog pretenzija braće Hrvata na Vojvodinu“. ¹¹⁰⁶

Kao svojevrsna „zamjenska“ manifestacija hrvatstva Bunjevaca i Šokaca u Bačkoj i Baranji te njihove želje za pripojenjem Hrvatskoj održan je Dan bačko-baranjskih Hrvata u Zagrebu 13. i 14. travnja 1940. Povodom najavljene manifestacije Josip Đido Vuković kazao je kako je potrebno za početak da Hrvati u Bačkoj i Baranji imaju jednaka prava kao Srbi u Banovini Hrvatskoj. ¹¹⁰⁷ Manifestaciju su organizirali Društvo bačkih Hrvata i Hrvatsko pjevačko Društvo „Zvonimir“, ali uz svesrdnu podršku HSS-a. Prvu skupinu bačkih i baranjskih Hrvata na Glavnom kolodvoru dočekali su 12. travnja u večernjim satima narodni zastupnici Milutin Majer, Josip Reberski, Žiga Scholl, Matija Moguš, Franjo Vrkljan i Dr Ivan Pernar, zamjenik senatora Josip Prpić, zamjenik narodnog zastupnika za grad Zagreb Gjuro Maršić, šef zagrebačkog presbiroa Krešimir Devčić i drugi. Okupljeni su potom krenuli u povorci, u kojoj su bile organizacije HSS-a, Zrinjcem do Trga Bana Jelačića, potom Ilicom ¹¹⁰⁸ do Medulićeve ulice i na kraju su stigli do Prilaza gdje je živio Vladko Maček. Potom su „do pola noći defilirale organizacije HSS“ i HGZ pred stanom Mačeka. ¹¹⁰⁹

Košutić se na sastanku zagrebačkih gradskih organizacija 12. travnja 1940. povodom predstojećeg Dana bačko-baranjskih Hrvata osvrnuo eventualno pripojenje Bačke i Baranje Hrvatskoj. Istaknuo je kako „nisu granice naše Hrvatske omedjene samo njezinim banovinskim teritorijem nego granice i tamo u Baranji i u Bačkoj gdje naš svijet živi teškim životom u nadi, da nije daleko vrijeme, da ćemo imati čovječanske pravice svuda, gdje god živimo u državnoj zajednici“. ¹¹¹⁰ Na manifestaciju održanu 14. travnja stiglo je iz, govorio je HSS, „Bačke Hrvatske“ petstotinjak ljudi. ¹¹¹¹ No, sada je ton HSS-a malo manje optimističan. Primjetno je i da Košutić u

¹¹⁰⁶ Jovanović Stoimirović 2000, 366-367.

¹¹⁰⁷ „Josip Gjido Vuković o zahtjevima bačko-baranjskih Hrvata“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb) 6. 4. 1940., 5.

¹¹⁰⁸ Tijekom povorke dogodio se i jedan incident. Netko iz povorke kamenom je razbio staklo na kavani Corso u Ilici br. 9. jer se vlasnika smatralo pristašom „ranijih protuhrvatskih režima“. Vlasnik kavane Vilim Lauš tvrdio je da je izdvojena skupina pedesetak „mladnjih ljudi“, iz koje je netko bacio kamen, uzvikivala „Živio Ante Pavelić“ i „Živio Staljin“. HR-HDA-157-BHOU, kut. 133, 48756/40, Izvještaj redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu o razbijenom izlogu kavane „Corso“ prilikom prolaska povorke za Dan bačko-baranjskih Hrvata, 30. 5. 1940.

¹¹⁰⁹ „Srdačan doček Hrvatima iz Bačke i Baranje“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 4. 1940., 3.

¹¹¹⁰ „Na sastanku zagrebačkih gradskih organizacija održao je potpredsjednik HSS ing. August Košutić govor o vanjskom i unutrašnjem političkom položaju“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 4. 1940., 5.

¹¹¹¹ „Zagreb pozdravlja braću iz Bačke Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 4. 1940., 9.

spomenutom govoru ističe da će Hrvati imati jednaka prava svugdje u „državnoj zajednici“, čime se vjerojatno poručuje da i nije toliko izgledno da će svi bački i baranjski kotari završiti u Banovini Hrvatskoj. Predstavnike bačkih i baranjskih Hrvata primio je, između ostalih Vladko Maček. On im je rekao kako zna da je „teško Hrvatima izvan banovine Hrvatske“ te da se situacija ne može „popraviti preko noći“. Govoreći o želji za priključenjem Banovini Hrvatskoj koja mu je iskazana, napomenuo je da iste želje postoje i u drugim krajevima poput Boke Kotorske i Tuzle. Naposljetku je dao ambivalentan odgovor u pogledu mogućnosti proširenja Banovine Hrvatske na Baranju i dijelove Bačke: „Kako god izgledale u budućnosti granice banovine Hrvatske, ako hoće da postoji Jugoslavija, onda gdje god ima Hrvata, mora im biti kao i u banovini Hrvatskoj“.¹¹¹²

Glavna svečanost održana je u dvorani Zagrebačkog zbora a govorilo je, u prisustvu narodnog zastupnika Majera kao predstavnika Mačeka, podbana Krbeka, Stepinca, subotičkog biskupa Lajče Budanovića i drugih uglednika, više predstavnika bačkih i baranjskih Hrvata. Svećenik Blaško Rajić, možda najistaknutiji figura bunjevačkih Hrvata u međuratnom razdoblju, poručio je: „Da, svi mi hrvatski sinovi Bačke i Baranje želimo i hoćemo da budemo s vama, hoćemo da budemo u hrvatskoj domovini, tamo gdje su i ostala naša braća“. Senator HSS-a Đido Vuković izrazio je nadu da će se „naš životni ideal sjedinjenje s Hrvatskom doskora ostvariti“. Govorio je i ranije spominjani Jerko Zlatarić, ali i mladi (r. 1915.) književnik Marko Čović.¹¹¹³ Čović, rodom iz Subotice, pripadao je skupini *hrvatskih nacionalista* na zagrebačkog sveučilištu, a za vrijeme NDH bit će jedno vrijeme tajnika Mile Budaka. No, na skupu je govorio u svojstvu I. tajnika Društva Bačkih Hrvata – predsjednik tog društva bio je poznati muzikolog i književnik Josip Andrić – čija je osnivačka skupština održana 26. siječnja 1940.¹¹¹⁴ Čović je rekao da prema statistikama iz 1931., „kada je službeno proglašeno antidržavnim samo spominjanje hrvatskog imena“ u „Bačkoj Hrvatskoj“ živi 98 tisuća Hrvata i 51 tisuća Srba, dok „po našim statistikama“, ima u Bačkoj Hrvatskoj 180 tisuća Hrvata i 45 tisuća Srba. „Hrvatsko etničko područje tkzv. Vojvodine“ on je definirao kao već spomenutih šest kotara – Batina i Darda u Baranji te Subotica, Sombor, Apatin i Odžaci u Bačkoj, ali s dijelovima bačkotopolskog i bačkopalanačkog kotara.¹¹¹⁵

¹¹¹² „Bačke Hrvate primio je predsjednik dr Maček“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 4. 1940., 8.

¹¹¹³ „Slavlje bačko-baranjskih Hrvata u metropoli Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 4. 1940., 2.

¹¹¹⁴ Josip Andrić, „Društvo Bačkih Hrvata“, *Klasje naših ravni* (Zagreb), 1942., br. 1: 54.

¹¹¹⁵ Marko Čović, „Bačka Hrvatska“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), lipanj 1940., 330.

Čović se, što je promicano i u tisku HSS-a, pozvao na činjenicu da je „Bačka Hrvatska“, „žitorodni kraj“ koji je „prevažna ekonomska komponenta hrvatske budućnosti“.¹¹¹⁶

Usprkos svojevrsnom porazu zbog otkazivanja pompozno najavljivanog sabora u Subotici i privremenog reteriranja u retorici, do kraja kraja Banovine Hrvatske prominentni članovi HSS-a istupat će s tezom da će se Baranja i dio Bačke pripojiti Hrvatskoj. Nakon pritiska HSS-a u lipnju su održani izvanredni izbori u deset seoskih općina u Baranji i Bačkoj. HSS je pritom pobijedio u sedam općina, JRZ u jednoj, a njemački Kulturbund u dvije.¹¹¹⁷ U rujnu će Krnjević, u već spominjanom govoru u Sarajevu, reći da će „velika svijest“ bačkih i baranjskih Hrvata dovesti do toga „da će se i oni spojiti s Hrvatskom“.¹¹¹⁸

Aktivnost HSS-a u istočnom Srijemu s ciljem pripojenja Banovini Hrvatskoj bila je znatno manja nego u Bačkoj i Baranji, čemu je primarno pridonijelo to da su Hrvati bili znatno malobrojniji u ostatku Srijema koji nije pripao Banovini Hrvatskoj – razlika u odnosu na trenutnu granicu je što je cijeli kotar Šid pripao Banovini Hrvatskoj. Također su Hrvati bili skoncentrirani u raštrkanim područjima, a Srbi su činili apsolutnu većinu stanovnika Srijema koji je ostao izvan Banovine Hrvatske.¹¹¹⁹ Činjenica da je riječ o prostoru koji je bio dio Trojedine Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije nije mogla nadoknaditi taj disbalans u odnosu moći. Zato i ne čudi da HSS iz tih krajeva nije čak po osnutku Banovine Hrvatske tražio pripojenje „matici“. Početkom rujna 1939. u Hrvatskom domu u Rumi sastali su se delegati svih kotarskih i mjesnih

¹¹¹⁶ Marko Čović, „Bačka Hrvatska“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), lipanj 1940., 331-332. Čović je bio iznimno kritičan prema Mačeku kojega u svojim emigrantskim radovima optužuje da mu je Jugoslavija važnija od Hrvatske. Međutim, čak iz iznimno polemičkog i neuravnoteženog Čovićeva prikaza može se donijeti suprotan zaključak. Čović je u ljeto 1939. bio član delegacije bačkih Hrvata koja je predala memorandum Mačeku. Prema Čovićevu prikazu Maček je navodno rekao: „A kaj bumo z Nemci i Mađžari“. To je po Čoviću bio znak „da on više vodi brigu o našim bačkim susjedima, Nijemcima i Mađžarima, nego o nama, bačkim Hrvatima, bačkim Bunjevcima i Šokcima!“. Međutim, sam Čović kaže potom da mu je Maček tom prilikom rekao: „Budite sigurni, da ću učiniti sve što mogu za Bunjevce i Šokce, za onih šest hrvatskih kotareva u zapadnoj Bačkoj i Baranji. Nema nikakvoga unaprednoga odricanja s naše strane, ni u korist Beograda, a niti u korist Budimpešte“. Mačekovu racionalnu opasku koja je išla u smjeru toga da je stav Nijemaca i Mađara bitan jer njihovim priklanjanjem Srbima brojke ne ide u prilog Hrvatima, Čović je doveo u svezu s izdajom hrvatstva. Međutim, postupanje HSS-a za vrijeme Banovine Hrvatske uistinu pokazuje da se nisu odrekli spornih područja, a Čovićovo sudjelovanje na spomenutom skupu pokazuje da nisu nastupali „sektaški“ barem u tom pitanju te da su i agitaciju *hrvatskih nacionalista* koristili za svoj cilj proširenja Banovine Hrvatske. Marko Čović, „Bački Bunjevci i Šokci na hrvatskoj varijanti“, *Hrvatska revija* (München/Barcelona), 1976., br. 1: 60-61.

¹¹¹⁷ Skenderović i Bara 2015, 493; „Veliki uspjeh HSS kod izbora u deset bačko-baranjskih općina“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 6. 1940., 5.

¹¹¹⁸ „Mir, narodna i teritorijalna cjelovitost“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 9. 1940., 5.

¹¹¹⁹ Mrduljaš 2017.

organizacija iz istočnog Srijema koji je ostao izvan Banovine Hrvatske. Sastanak je sazvaio odvjetnik iz Rume Marko Lamešić. Rezolucijom su izrazili odanost Vladku Mačeku te su naveli da su „obuzeti oduševljenjem, što je većina hrvatskog naroda okupljena u banovini Hrvatskoj“. Iako su istaknuli da su „sastavni dio hrvatskog naroda i historijske Hrvatske“, samo su poručili kako „čvrsto vjeruju, da će Hrvatska i hrvatsko narodno vodstvo voditi i od sada brigu o svima pravima i opravdanim zahtjevima i ovog dijela hrvatskoga naroda“, dodavši da će slijediti „sve upute i naloge hrvatskog narodnog vodstva kao i do sad“.¹¹²⁰

Ipak, u tisku HSS-a i, kako je već spomenuto istupima istaknutih članova stranke, često je cijeli Srijem tretiran kao dio hrvatske domovine. Kada je sredinom prosinca 1940. Hrvatsko pjevačko društvo Zvonimir iz Zagreba nastupilo u Zemunu, *Hrvatski dnevnik* objavio je kako je Zemun „najistaknutiji grad povijesne i etnografske Hrvatske“.¹¹²¹ *Seljački dom* je pak objavljivao pjesme članova stranke iz istočnog Srijema koji su izražavali želju za pripojenjem Banovini Hrvatskoj. „Uzmite nas pod okrilje vaše,/bilo srdce zadovoljno naše“, pisao je Miško Kiš iz Stare Pazove u pjesmi „Želja iz Srijema“, objavljenoj na naslovnici *Seljačkog doma*.¹¹²² Lenka Dobrić iz Hrtkovaca (kotar Ruma) pisala je za Božić 1939.:

„Ovdje plače veliko i malo
od Hrvatske što je zaostalo,
al nas Maček napustiti ne će
i Srijemu će sinut sunce sreće
Mi tu nadu u srdcu nosimo
i s ovom se nadom ponosimo:
Poradite hrvatski prvaci,
da se srdce Srijema ne zabaci!“¹¹²³

HSS nije organizirao veće političke okupljanje u istočnom Srijemu za vrijeme Banovine Hrvatske, ali je u Šidu održana velika skupština 14. travnja 1940. na kojoj su sudjelovali članovi stranke iz istočnog Srijema.¹¹²⁴ Na njoj je govorio možda i najznačajniji HSS-ovac u Srijemu, Petar Gvozdić, odvjetnik iz Srijemske Mitrovice i jedan od branitelja u prvom sudskom procesu protiv Mačeka pred Državnim sudom za zaštitu države 1930. Gvozdić je bio i „kurir“ između Mačeka u

¹¹²⁰ „Rezolucija Hrvata iz istočnog Srijema“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 9. 1939., 5.

¹¹²¹ Kl, „S H.P.D. 'Zvonimirom u Zemunu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 12. 1940., 4.

¹¹²² Miško Kiš, „Želja iz Srijema“, *Seljački dom* (Zagreb), 18. 4. 1940., 1.

¹¹²³ Lenka Dobrić, „Srdce Srijema“, *Seljački dom* (Zagreb), Božić 1939., 5.

¹¹²⁴ Stjepan Hefer, „Snaga hrvatskog seljačkog pokreta u Srijemu“, *Seljački dom* (Zagreb), 18. 4. 1940., 1-2.

zatvoru i vodstva stranke.¹¹²⁵ O njegovom sudjelovanju na tom skupu govorio je na sjednici gradskog vijeća Srijemske mitrovice Lazar Rašović, potpredsjednik općine i član JRZ-a koji je imao većinu u gradskom vijeću (14 vijećnika naspram 10 vijećnika HSS-a). Rašović je tvrdio da su Hrvati po povratku sa skupštine u Srijemskoj Mitrovici uzvikivali: „Živila hrvatska Mitrovica! Živio hrvatski Srijem“. On je to ocijenio kao „izazivanje Srba“ tim više jer je Gvozdić, član gradskog vijeća Srijemske Mitrovice, na tom skupu – o čemu nije izvijestio *Seljački dom* – navodno rekao da dolazi na skup „iz neoslobodjenog kraja i nosi pozdrave neoslobodjene braće koji žele da budu pripojeni Hrvatskoj“. Gvozdić je odgovorio da Rašovićeve riječi vrijeđaju Hrvate te je, nakon što predsjednik nije oduzeo riječ Rašoviću, sa zastupnicima HSS-a napustio sjednicu.¹¹²⁶ Taj incident dobro oslikava stvarnu prirodu odnosa između koalicijskih partnera u nacionalno heterogenim prostorima. Ukazuje i na raskorak između situacija na „terenu“ i onoga što je javno projicirano. Naime, u novinskom izvještaju koji potpisuje Stjepan Hefer, jedan od ključnih ljudi HSS-a u istočnoj Slavoniji, navodi se da je skup u Šidu „značajna manifestacija sloge Hrvata, Srba, pa Rusina, Slovaka, Mađara i Nijemaca koji u ovom dijelu hrvatske domovine izmiješano žive“ te se izrijekom navodi da je „misao sporazuma uhvatila čvrst korijen među seljacima srijemskim Srbima, što su oni i dokazali svojim velikim sudjelovanjem na ovoj skupštini“. Na skupštini je govorio i Sava Kosanović, istaknuti član SDS-a koji je poručio: „Banovina Hrvatska je naša domovina, Jugoslavija je naša država i otačbina“.¹¹²⁷

Osim Gvozdića, i drugi su istaknuti članovi HSS-a u istočnom Srijemu znali izraziti nadanje da će doći do priključenja Banovini Hrvatskoj. Predsjednik kotarske organizacije u Petrovaradinu Ivan Jelašić, brat Jakova Jelašića, poručio je u listopadu: „Mi ne vjerujemo, da ćemo ostati otrgnuti od naše domovine“.¹¹²⁸ No, efektivni zahtjevi HSS-a sveli su se na odvajanje Petrovaradina, kao većinski hrvatskog mjesta, od Novog Sada, u posebnu općinu. Petrovaradin je do 1929. bio poseban grad.¹¹²⁹ O odvajanju Petrovaradina od Novog Sada Smoljan je razgovarao

¹¹²⁵ Matković i Trogrlić 2019, sv. 1, 457.

¹¹²⁶ „Križa gradskog vijeća u Mitrovici“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 4. 1940., 5.

¹¹²⁷ Stjepan Hefer, „Snaga hrvatskog seljačkog pokreta u Srijemu“, *Seljački dom* (Zagreb), 18. 4. 1940., 1-2.

¹¹²⁸ Ivan Jelašić, „Petrovaradin traži odcjepljenje od Novog Sada“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 10. 1940., 5.

¹¹²⁹ „Hrvatski Petrovaradin – Ispostava Novog Sada“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 8. 1940., 5; „Petrovaradin traži svoju samostalnu općinu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 9. 1940., 10; Ivan Jelašić, „Petrovaradin traži odcjepljenje od Novog Sada“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 10. 1940., 5; *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 12. 1940., 5

sa Cvetkovićem, Bešlićem i Konstantinovićem 22. siječnja 1941., ali je nejasno što je dogovoreno.¹¹³⁰

Slično kao i Istočni Srijem, Boka Kotorska bila je povijesno dio jedne pokrajine (Dalmacije) iz koje je izlučena crtanjem granica novih banovina. Banovini Hrvatskoj pripao je iz Zetske banovine samo Dubrovnik, ali je kotar Kotor ostao u granicama Zetske banovine. U samom gradu Kotoru katolici (Hrvati) su bili većina. Bilo ih je 3.167 (59 posto), a pravoslavaca 2.115 (39, 4 posto). Međutim, u kotaru su, prema popisu iz 1931. godine, pravoslavci bili većina. Bilo ih je 24.715 (63, 4 posto), a katolika 13.702 (35, 1 posto).¹¹³¹ Hrvati su bili većina, osim u gradu Kotoru, i u općinama Lastva, Muo, Perast, Prčanj, Stoliv i Tivat.¹¹³² Kada su prvaci HSS-a javno istupali s afirmacijom hrvatskog prava na Boku Kotorsku, nisu mislili na cijeli kotar Kotor, unutar kojega su bile i općine s malo Hrvata, poput Budve, Grblja i Paštrovića, već samo na Boku Kotorsku. Kada se gleda samo bokokotorski zaljev situacija je znatno složenija, prema popisu stanovništva iz 1931.

Tablica 3. Katolici i pravoslavci u Boki Kotorskoj prema popisu iz 1931.

	Dobrota	Hercegnovi	Kotor	Krtoli	Lastva	Luštica	Muo	Perast	Prčanj	Risan	Stoliv	Tivat	Ukupno
Katolika	580	3.436	3.167	172	922	253	416	719	540	297	239	2.686	13.427
Pravoslavaca	610	8.369	2.115	913	79	869	162	307	161	3.542	74	578	17.779

U tom je slučaju razlika znatno manja tim više jer su dijelovi pojedinih općina obuhvaćali i krajeve izvan samog bokokotorskog zaljeva. Saša Mrduljaš promatra Boku Kotorsku kao „primorska mjesta zaljeva te ona koja nisu na samoj obali, ali su egzistencijalno upućena na bokeljsko primorje te se kao takva identificiraju s Bokom“. U tom kontekstu pod Boku Kotorsku ne bi spadali „sjeverozapadni dijelovi općina Herceg-Novi i Risan smješteni u planinskom masivu Orjena i nastanjeni plemenom Krivošija te svi krajevi jugoistočno od Kotora koji su, između ostaloga, u doticaju s otvorenim morom“.¹¹³³ Upravo je u općinama Hercegnovi i Risan najveća razlika u korist pravoslavaca, što se vidi iz priložene tablice. Stvarna demografska slika

¹¹³⁰ Konstantinović 1998, 279.

¹¹³¹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. II., 118-119.

¹¹³² *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. II., 118-119.

¹¹³³ Mrduljaš 2019, 244-245.

Boke Kotorske bi, korigiranjem spornih dijelova što je nemoguće napraviti iz popisa stanovništva 1931., mogla biti znatno ujednačenija.

Krajem listopada u Boku Kotorsku je stigao i potpredsjednik HSS-a August Košutić. U Kotoru se sastao s lokalnim vodstvom HSS-a, a potom je posjetio Lastvu. Košutiću su se bokeljski Hrvati požalili na otpuštanje radnika zbog glasanja za listu Vladka Mačeka na izborima.¹¹³⁴ Već je ranije spomenuto da srbijanska strana nije pristajala na davanje Kotora Banovini Hrvatskoj jer je Srbiji potrebna luka na Jadranskom moru. U Tivtu je djelovao i Kraljevski pomorski arsenal. Vjerojatno zbog te činjenice nije bilo većih skupova HSS-a u Boki Kotorskoj, već se o tom kraju uglavnom govorilo kroz prizmu spomenutog otpuštanja hrvatskih radnika. Organizacija HSS-a iz Tivta žalila se banu Šubašiću jer su mjesni Hrvati još u srpnju 1937. otpušteni iz Kraljevskog pomorskog arsenala i drugih vojnih ustanova. U predstavi je navedeno da je 26 radnika otpušteno iz političkih razloga, odnosno zbog pripadanja HSS-u, te je upućen apel Šubašića da to pitanje potegne prilikom audijencije kod kneza Pavla.¹¹³⁵ Četiri dana kasnije ponovno su se obratili Šubašiću žaleći se na „davno organizirani teror nad hrvatskim narodom u Boki Kotorskoj“. Od bana je tada zatraženo „ublaženje bijede ovih radnika izdašnom novčanom pomoći“.¹¹³⁶ O tome su lokalni HSS-ovi obavijestili ranije i Vladka Mačeka, a o otpuštanju hrvatskih radnika i drugdje u Boki Kotorskoj zbog političkih razloga izvještavao je *Hrvatski dnevnik*.¹¹³⁷

U tisku HSS-a afirmirano je da je Boka Kotorska dio hrvatske domovine. Na dan sklapanja Sporazuma Cvetković-Maček glasilo HSS-a iz Splita *Hrvatski glasnik* objavilo je da postoji „neprekinuti historijski kontinuitet našeg kraja (Boke Kotorske, op.a.) sa sudbinom ostale dalmatinske Hrvatske“.¹¹³⁸ *Hrvatski dnevnik* objavio je u rujnu 1940. tekst o Boki Kotorskoj u kojem se navodi da je ona smještena „na krajnjem jugu hrvatskog Jadrana“.¹¹³⁹ Zagrebački Bokelji proslavili su Dan sv. Tripuna 1941., a *Hrvatski dnevnik* pritom je smjestio Dubrovnik, koji je slavio

¹¹³⁴ „Ing. Košutić među bokeljskim Hrvatima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 10. 1939., 5.

¹¹³⁵ HR-HDA-1353-GSID, inv. br. 1030, Predstavka kotarske organizacije HSS-a zbog otpuštenih radnika Kraljevskog pomorskog arsenala i drugih vojnih ustanova u Tivtu, 6. 8. 1940.

¹¹³⁶ HR-HDA-1353-GSID, inv. br. 1030, Predstavka kotarske organizacije HSS-a zbog otpuštenih radnika Kraljevskog pomorskog arsenala i drugih vojnih ustanova u Tivtu, 10. 8. 1940.

¹¹³⁷ „Političko i socijalno gibanje u Boki Kotorskoj“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 5. 1940., 5; „Teško stanje gradskih vijećnika HSS u Boki Kotorskoj“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 8. 1940., 5.

¹¹³⁸ „Velikosrpsstvo, jugoslavenstvo i hrvatstvo u Boki“, *Hrvatski glasnik* (Split), 26. 8. 1939., 10.

¹¹³⁹ Niko Kuzmić, „Boka – dragulj Jadranskog mora“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 9. 1940., 13.

svog zaštitnika Sv. Vlahu, i Boku Kotorsku u „naš hrvatski jadranski jug“.¹¹⁴⁰ No, kao što je rečeno značajnijih političkih najava, kao u pogledu Bačke i Baranje nije bilo. Izuzetak je govor dogradonačelnika Zagreba Augusta Dolenca koji je 11. rujna 1940. u Kotoru održao pozdravni govor u kojemu je najavio da vodstvo HSS-a radi na pripojenju Boke Kotorske Banovini Hrvatskoj:

„Zadivljen sam ljepotama Boke, u kojoj sam naišao na mnoge oznake hrvatske kulture, što je dokaz da vi hrvatujete. Donosim vam pozdrav prijestolnog grada Zagreba i vodstva hrvatske seljačke stranke, koja radi da se i Boka Kotorska pripoji hrvatskoj domovini, što vjerujem da će uskoro biti“.¹¹⁴¹

Prema tom izvještaju, koji je izradilo predsjedništvo ministarskog savjeta, Dolenc je rekao i da se u inozemstvu „radi na tome da Boka kotorska pripadne hrvatskoj banovini“.¹¹⁴² Takve su izjave vjerojatno samo malo zapaljivija retorika na političkom okupljanju, a ne realno stanje stvari.

Onkraj spomenutih područja HSS-ovo nastojanje usmjereno je bilo i na dva kotara koja su danas u granicama Republike Hrvatske, a nisu bili u granicama Banovine Hrvatske. Riječ je o međimurskoj općini Štrigova koja je bila u Dravskoj banovini, nacionalno homogenom slovenskom prostoru, te kotaru Dvor koji je bio smješten u Vrbaskoj banovini.

Uglavnom je HSS govorio o nepravdi počinjenoj time što je Štrigova ostala izvan Banovine Hrvatske, ističući da je potrebna sitna korektura granice u tom pogledu, ali se ponekad govorilo o općini Razkrižje. Cijelo Međimurje pripalo je 1929. novoosnovanoj Savskoj banovini, ali je dvije godine kasnije općina Štrigova odvojena od kotara Čakovec i pripojena Dravskoj banovini (kotar Ljutomer). Šest godina kasnije vlasti Dravske banovine osnovale su novu općinu Razkrižje. Stanovnici Razkrižja u međuratnom su razdoblju uglavnom primili slovensku nacionalnu svijest, a Štrigove hrvatsku, što se očitovalo i na izborima 1938. kada je Štrigova glasala za listu predvođenu HSS-om, a Razkrižje za JRZ u koju je bila uklopljena Slovenska ljudska stranka.¹¹⁴³ Već 31. kolovoza 1939. *Hrvatski dnevnik* je izvijestio kako je Štrigova „od vajkada sastavni dio

¹¹⁴⁰ „Zagrebački Bokelji slave dan sv. Tripuna“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 2. 1941., 6.

¹¹⁴¹ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 6414, 1077, Predsjedništvo Ministarskog savjeta izvještava bansku vlast o govoru dogradonačelnika Zagreba dr. Dolenca o pripajanju Boke Kotorske Banovini Hrvatskoj, 26. 11. 1940. U izvorniku je Košutićev govor prenio na srpskom jeziku.

¹¹⁴² HR-HDA-1363-PS, inv. br. 6414, 1077, Predsjedništvo Ministarskog savjeta izvještava bansku vlast o govoru dogradonačelnika Zagreba dr. Dolenca o pripajanju Boke Kotorske Banovini Hrvatskoj, 26. 11. 1940.

¹¹⁴³ Grgić 2017, 29-32.

Međimurja, a njezini su stanovnici svi od reda Hrvati“ te da tamošnje stanovništvo traži pripajanje Banovini Hrvatskoj.¹¹⁴⁴ Općina Štrigova jednoglasno je 3. listopada 1939. zatražila pripajanje Banovini Hrvatskoj.¹¹⁴⁵ *Hrvatski dnevnik* i *Seljački dom* pisali su kako vlasti Dravske banovine progone hrvatsko pučanstvo u Štrigovi i Razkrižju oružništvom te da provode slovenizaciju učiteljskim kadrom.¹¹⁴⁶ Na skupu u Čakovcu 20. studenog 1940. Šubašić je rekao da Štrigova treba pripasti „majci domovini, Hrvatskoj“.¹¹⁴⁷ Ministar i čelnik Slovenske ljudske stranke Franc Kulovec te Vladko Maček razgovarali su o spornim teritorijima krajem 1940.¹¹⁴⁸

U svakom slučaju riječ je o manjim područjima te je korekcija granice u tom slučaju mogla biti provedena bez većih političkih potresa. O kotaru Dvor, koji je ostao izvan granice Banovine Hrvatske, puno se manje pisalo nego o Štrigovi. Opet se pokazuje da su realni odnosi na terenu uvjetovali HSS-ovo djelovanje više na osnovi veće prisutnosti hrvatskog pučanstva u pojedinoj općini, nego na osnovu povijesnog prava, pogotovo ako je određeni kotar bio odvojen od Savske Banovine koja je (uz Primorsku banovinu) bila osnova za pregovore, a ne teritorij Trojedine kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Naime, u kotaru Dvor pravoslavaca je, prema popisu iz 1931., bilo 23.452, a katolika 3.073.¹¹⁴⁹ Poznato je da su delegati iz kotara Dvor posjetili bana Šubašića u rujnu 1939. tražeći pripajanje Hrvatskoj i to pod vodstvom narodnog zastupnika SDS-a Sime Erora.¹¹⁵⁰ Usprkos tom svojevrsnom raritetu, pokazalo se iluzornim očekivati da će Srbi iz susjednih banovina tražiti pripojenje Banovini Hrvatskoj usprkos naumima HSS-ovog koalicijskog partnera čija je snaga uvelike ovisila o pomoći HSS-a i Banske vlasti. Zato i ne čudi da je član HSS-a iz kotara Dvor u *Seljačkom domu* tražio pripajanje tog kotara Banovini Hrvatskoj na osnovu geografskih i ekonomskih razloga: „Taj kotar nije dospio ni Bogu ni vragu. Mi smo, otkada je postao Zagreb bili pod Zagrebom do sada, a sad smo pod Banja Lukom, a trebalo bi

¹¹⁴⁴ „Općina Štrigova spada u Međimurje“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 31. 8. 1939., 5.

¹¹⁴⁵ „Rezolucija protiv progona hrvatskoga naroda u Međumurju, pripojenom Sloveniji“, *Seljački dom* (Zagreb), 23. 5. 1940., 5-6.

¹¹⁴⁶ „Postupak s Hrvatima u Štrigovi i Razkrižju“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 5. 1940., 5; „Istina o Štrigovi i Raskrižju“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb); „Progoni u Štrigovi i Raskrižju“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 8. 1940., 5; „Prosvjed Sveučilišne organizacije HSS zbog progona Hrvata u Štrigovi“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 1. 1941., 5; „Rezolucija protiv progona hrvatskoga naroda u Međumurju, pripojenom Sloveniji“, *Seljački dom* (Zagreb), 23. 5. 1940., 5-6.

¹¹⁴⁷ „Govor bana dra Šubašića u Čakovcu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 11. 1940., 5.

¹¹⁴⁸ Grgić 2017, 32.

¹¹⁴⁹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. II., 11.

¹¹⁵⁰ „Kako je dvorski kotar odcijepljen od Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 9. 1939., 5.

pogledati na kartu, pa bi se odmah vidjelo kamo spadamo. Mi – Hrvati i Srbi – svi želimo pod Zagreb, a druge narodnosti u našem kotaru i nema”.¹¹⁵¹

Cijelo vrijeme HSS je govorio da je potrebno priključiti određene krajeve Banovini Hrvatskoj te da u slučaju formiranja treće srpske jedinice ne može ostati trenutno teritorijalno rješenje. *Hrvatski dnevnik* jasno je poručio krajem siječnja 1940. kako „nema Hrvata, koji bi mogao pristati na sadašnju prostoru kompetenciju Hrvatske pod pretpostavkom da će se formirati samo tri jedinice”.¹¹⁵² Krajem kolovoza isti je list ponovio da Hrvati ne mogu pristati na to da svi krajevi izvan Banovine Hrvatske i Dravske banovine pripadnu srpskoj jedinici. Dapače, poručio je kako je Sporazum Cvetković-Maček „ostvaren samo pod pretpostavkom i u vjeri, da će se naći izlaz i u drugim pitanjima, među kojima sigurno nije posljednje konačni opseg banovine Hrvatske”.¹¹⁵³ Sredinom veljače 1941. *Hrvatski dnevnik* pisao je kako su iz „Bačke, Baranje, Srijema i Bosne sve češći glasovi naroda koji govore, da banovinu Hrvatsku treba teritorijalno povećati i tako dati nov prilog uređenju odnošaja između Srba i Hrvata” uz zaključak: „Tome općem zahtjevu, koji se diže poput kakvog vala, morat će se prvom prilikom udovoljiti”.¹¹⁵⁴

Srbijanski ministri u vladi imali su pak druge planove. Za Cvetkovića izrađen je nacrt jedinice „Srpske zemlje” koji bi obuhvatio sve teritorije izvan Banovine Hrvatske i Dravske banovine od koje bi se formirala slovenska jedinica. HSS je vjerojatno očekivao da će pripojiti dio kotara iz Bačke i Baranje na koje je pretendirao te nekolicinu kotara iz Bosne i Hercegovine. Žigroviću je u emigraciji Maček rekao: „Ipak, zamišljalo se je manje-više ovako: uz malu i nacionalno homogenu Banovinu Sloveniju bila bi tu, nazovimo je tako, osrednja Hrvatska,; velim 'osrednja', premda bi joj pripalo nekoliko vojvođanskih kotara sa Suboticom, a nakon plebiscita u preostaloj Bosni i Hercegovini, i nekoliko iz tih dviju pokrajina. Ali, kako tadanji Beograd nije prihvaćao konfederativni – čak ni federativni – status jedne Crne Gore i Makedonije, naravski, sve što bi ostalo izvan Slovenije i Hrvatske, obuhvaćala bi Banovina Srbija”.¹¹⁵⁵ Mirthu je u prosincu 1954. napisao da bi se „definitivni sporazum”, pošto je onaj sklopljen 26. kolovoza 1939. bio privremeni, sklopio nakon izbora za Hrvatski sabor i Narodnu skupštinu. „Naravno da je intencija srbskog partnera bila, da tom prilikom sprieči daljnji nador Hrvata u 'srbsku domenu’,

¹¹⁵¹ Franjo Srgur, „Zašto kotar Dvor traži sjedinjenje s banovinom Hrvatskom”, *Seljački dom* (Zagreb), Božić 1939., 6.

¹¹⁵² *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 1. 1940., 5.

¹¹⁵³ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 31. 8. 1940., 5.

¹¹⁵⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 2. 1941., 5.

¹¹⁵⁵ Žigrović 1986, 240.

a intencija naša da proširimo i granice i kompetencije. Sve bi naravno bilo uvjetovano izходом izbora. Naročito držanjem muslimana u B. H. te Niemaca i Mađara (a i samih Hrvata) u Vojvodini“, napisao je Maček.¹¹⁵⁶

Za Cvetkovića je izrađen nacrt preustroja Jugoslavije u federaciju, pri čemu bi sve izvan Dravske Banovine i Banovine Hrvatske pripalo srpskoj jedinici sa sjedištem u Skopju, dok bi Beograd bio posebna federalna jedinica. Prem Branku Pešelj Maček je za taj nacrt saznao tek 1946. u Parizu.¹¹⁵⁷ Nacrt banovine „Srpske zemlje“ izradili su Konstantinović, Tasić i Ilić za Cvetkovića, a Boban je također smatrao kako za njega nije znalo vodstvo HSS-a.¹¹⁵⁸ Upitno je bi li srbijanska strana mogla potezom pera sebi prisvojiti ostatak zemlje bez moguće eskalacije odnosa s hrvatskim predstavnicima pogotovo uzimajući u obzir da je HSS od početka Banovine Hrvatske kategorički tvrdio da će doći do korekcija u korist Hrvatske i da ne dolazi u obzir pripajanje ostatka Srbiji. Do kraja Banovine Hrvatske nikakve korekcije granica nisu dogovorene niti se krenulo s daljnjom federalizacijom zemlje (nisu osnovane ni slovenska ni srpska banovina) pa je Kraljevina Jugoslavija dočekala i rat s bizarnim paradoksom – autonomna jedinica unutar deklarativno unitarne države.

3. HSS u vihoru Drugog svjetskog rata i u „Novom poretku“

„Postoji jedan okvir, koji je zajednički svima Hrvatima, okvir duhovni, za koji su već prinesene mnogobrojne žrtve i koji je unatoč bezbrojnim nasrtajima ostao netaknut. Unutar toga okvira postoji široko polje inicijative, koja je već dala dobre plodove. I zato, premda u Hrvatskoj stvarno postoji sistem jedne hrvatske stranke, nitko to ne osjeća kao smetnju svojoj individualnoj slobodi, uskladjenoj s općim narodnim interesima i općim narodnim programom. Nema zemlje, u kojoj bi bilo više slobode, a istodobno više discipline nego u Hrvatskoj. Kod nas postoji autoritativna demokracija, čija je autoritativnost dvostruka: to je autoritativnost narodne volje i autoritet narodnoga vođe, koji tu volju savršeno interpretira. Dr Vladko Maček stekao je bezgranično povjerenje i poštovanje hrvatskoga naroda u prvom redu moralnom snagom svoje ličnosti“

„Vodjin dan“, Hrvatski dnevnik (Zagreb), 20.7.1940, 1.

Samo pet dana nakon sklapanja Sporazuma Cvetković-Maček Treći Reich je napao Poljsku čime je započeo Drugi svjetski rat u Europi. Nekoliko dana kasnije Francuska i Velika Britanija

¹¹⁵⁶ Mirth 2003, 267.

¹¹⁵⁷ Mirko Galić, „Tko je oklevetao Radića“, *Start* (Zagreb), 20. 1. 1990., 75

¹¹⁵⁸ Boban 1965, 314. Za cijeli tekst nacrtu vidi: Boban 1965, 412-418.

proglasile su rat Njemačkoj zbog preuzetih obveza prema Poljskoj. Kraljevina Jugoslavija je u tom sukobu proklamirala neutralan stav pa je sukladno tome uvedena i cenzura tiska kako bi se spriječila agitacija za bilo koju od zaraćenih strana. Sukladno državnoj neutralnosti, naredbom bana o čuvanju neutralnosti od 19. rujna 1939. zabranjeno je i „primanje radio vijesti, radio predavanja i glazbe, kojima se vrši propaganda na korist ili štetu bilo koje zaraćene strane – u javnim lokalima ili u privatnim stanovima kod otvorenih prozora“.¹¹⁵⁹ U tisku HSS-a tumačeno je kako je riječ o klasičnom sukobu koji pokreću državni interesi, a ne ideologija. *Hrvatski dnevnik* naglasio je kako je neutralnost „jedina razborita politika, koju u ovim prilikama možemo voditi“. Pritom je napomenuto kako sukob pokazuje da su u krivu zagovornici „ideoloških fronta“ koji su tvrdili da će demokratske države biti u savezu sa Sovjetskim Savezom. Sukob se ne vodi po ideološkim linijama te nema nikakve prepreke tome da hrvatski narod kao mali narod naklonjen demokraciji ostane izvan sukoba:

„Države se u vanjskoj politici ne opredjeljuju prema vladavinskim načelima, nego prema svojim općim interesima. Italija, premda totalitarna država, ipak nastoji ostati izvan ratnog sukoba. Otvorila je svoju granicu prema Franceskoj, a danas se javlja, da će i njezini trgovački brodovi ponovno ploviti preko oceana. Što se nas Hrvata tiče, mi smo demokratski raspoloženi narod i želimo u svojoj domovini imati demokratske ustanove, ali nas to ni najmanje ne priječi, da čitavom svojom dušom ostanemo vjerni ideji mira, i da se ne uplićemo u sukobe velikih. Još nam je u pameti poznata rečenica Stjepana Radića: 'Kad se veliki tuku – mali pod stol!'. To je uostalom i najpametnije, što mogu učiniti. Mali narodi imaju sasvim drugu zadaću u svijetu nego veliki narodi, pa prema tome trebaju voditi i drukčiju politiku. Oni se mnogo teže oporavljaju od ratnih nesreća nego veliki narod, jer žive isključivo od svojih snaga i od svoje radinosti, dok za velike narode vrlo dobro znamo, da imaju i drugih izvora prihoda“.¹¹⁶⁰

Posebna je hvaljena neutralnost skandinavskih zemalja koje su prvotno ostale izvan ratnih sukoba u koje bi se trebao ugledati hrvatski narod kao primjer kako trebaju postupati mali narodi u ratnom vihoru.¹¹⁶¹ U kontekstu afirmacije politike neutralnosti i pogleda narav Drugog svjetskog rata posebno je zanimljiv članak nepotpisani članak „Španjolska neutralnost“. Između redaka u njemu se afirmira opasnost trijumfa i njemačkog nacističkog poganstva u Europi i boljševizma. U tekstu je prvo povučena paralela između Španjolske, kao zemlje koja je „stoljećima bila katolički branitelj zapadne civilizacije protiv nasrtaja jedne neeuropske i nekršćanske sile“, i

¹¹⁵⁹ „Naredba bana Hrvatske za čuvanje neutralnosti“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 9. 1939., 5.

¹¹⁶⁰ „Naša neutralnost“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 9. 1939., 8.

¹¹⁶¹ „Mali narodi“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 10. 1939., 2.

Hrvatske. Takva je borba i kod jednog i kod drugog naroda razvila „strastvenu ljubav za slobodu i nezavisnost, vatreni patriotizam i upornu seljačku demokraciju“, ističe se u tekstu. Španjolska vlada, pri čemu se misli na Francovu vlast, morala se „oslanjati na neke vanjske sile“ zbog čega joj je teže očuvati politiku neutralnosti. Španjolci su, navodi autor, „bili uvjereni, da su sve patnje građanskog rata bile potrebne i opravdane, da bi se Europa spasila od boljševističke opasnosti“ zbog čega je za njih „strašno iznenađenje“ Pakt Ribbentrop-Molotov. Iako je demokracija u njemu predstavljena kao ideal, autor nalazi razumijevanje za autoritarnu Francovu vladavinu kako bi se spriječio trijumf komunizma. Međutim, da nema simpatija u tekstu za nacističku Njemačku vidimo po tome što je „navala na Poljsku i raskomadanje te katoličke zemlje bio strašan udarac za zemlju (Španjolsku, op.a.), čija je historička misija bila biti pobornikom križa protiv poganstva“. Iz teksta razabiremo da je demokratsko uređenje idealno, ali blaža desna diktatura preferira se u odnosu na nacističko protukršćansko poganstvo i komunizam. Ta neortodokсна перспектива u tom trenutku i nije tako nelogična, uzme li se u obzir da su Paktom Ribbentrop-Molotov nacisti i boljševici podijelili među sobom istočnu Europu, dok su druge autoritarne (ali ne i totalitarne poput Njemačke) desne vlade ostale izvan sukoba u tom trenutku – Španjolska, Grčka, Portugal pa i Italija.¹¹⁶²

Uistinu, ratu je prethodio Pakt Ribbentrop-Molotov kojim su nacistička Njemačka i boljševički Sovjetski Savez, ideološki smrtni neprijatelji, podijelili sfere utjecaja, dok je fašistička Italija, ideološki najbliža država Trećem Reichu, ostala isprva neutralna. Međutim, uoči poraza Francuske Italija stupa u rat na strani Trećeg Reicha nakon čega slika postaje nešto ideološki koherentnija, iako ne do kraja. Naime, Italija će napasti Grčku u kojoj je na vlasti bila krajnje desni protofašistički lider Ioanis Metaxas, ali ujedno probritanski saveznik. Međutim, činjenica da je primarno Treći Reich, sada u savezništvu s Italijom, u srpnju savladao glavnom kontinentalnog neprijatelja, osvojio manje zapadnoeuropske zemlje te Dansku i Norvešku, utjecala je i na ideološku penetraciju fašističkih ideja širom europskog kontinenta. Toj se stvarnosti, kao i samome ratu morao prilagođavati i HSS, što se ogleda u modificiranom kultu vođe (Mačeka) i promijenjenom odnosu prema demokraciji.

3.1. Seljačka i „kramarska“ demokracija: Između liberalne demokracije i fašizma

¹¹⁶² „Španjolska neutralnost“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 11. 1939., 2.

Međuratno razdoblje, pogotovo u tridesetima, razdoblje je u kojemu ideja demokracije, za razliku od današnjice, nije bila najprestižnija. Krajem tridesetih u Europi je samo nekolicina država bila demokratska. Gubitak vjere u demokraciju prisutan je čak i u zapadnim zemljama. Takav je razvoj događaja u oštrom kontrastu sa situacijom neposredno nakon Prvog svjetskog rata kada su se sve zemlje osim sovjetske Rusije prilagođavale zapadnom idealnu demokracije i parlamentarizma.¹¹⁶³ Međutim, parlamentarni sustav i demokracija protokom vremena uskoro su postali manjinski na europskom kontinentu. Od 28 država u Europi u dvadesetima su sve osim dvije bile demokracije, do kraja 1938. bilo je 16 diktatura i 12 demokracija, da bi do kraja 1940. u Europi bilo samo pet demokracija (Velika Britanija, Irska, Švedska, Finska i Švicarska).¹¹⁶⁴

Po preuzimanju vlasti HSS daje niz izjava u prilog demokratskom ustrojstvu te se govori o obnovi demokracije nakon petogodišnje diktature i još pet godina svojevrsnog hibridnog stanja. Samo nekoliko dana po preuzimanju dužnosti Maček je novinarima u Beogradu kazao da od Sporazuma Cvetković-Maček „srpski narod očekuje demokratske slobode za cijelu Srbiju“ te je poručio kako će „sve svoje sile uložiti, da ni srpski narod ne izidje u svom očekivanju razočaran“.¹¹⁶⁵ Beogradska *Politika* također je predstavila sporazum kao, između ostaloga, „put prema demokratizaciji zemlje“.¹¹⁶⁶ *Hrvatski dnevnik* je polemizirajući s tezama Demokratske stranke protiv Sporazuma Cvetković-Maček naveo kako je Maček „uspio zagarantirati političke slobode“, da Sporazum Cvetković-Maček „predviđa uvođenje političkih sloboda“ i da je njime „učinjen znatan korak demokratizaciji javnog života“.¹¹⁶⁷ Košutić će u rujnu 1939. govoriti da su pristaše HSS-a „duha hrvatskoga, demokratskoga“ pa demokracija i hrvatstvo postaju svojevrсни sinonimi.¹¹⁶⁸ Jasno je isticano i kako Sporazum Cvetković-Maček podrazumijeva „uvođenje parlamentarnog života u Hrvatskoj“¹¹⁶⁹ Maček je pak predstavljan kao „veliki demokrat“,¹¹⁷⁰ a hrvatski predstavnici u vladi kao „pobornici slobode i demokracije“.¹¹⁷¹ Demokratsko uređenje je pak, argumentirano je u tisku HSS-a, preduvjet ustroja složenih država, odnosno federalizma.

¹¹⁶³ Lee 2000, 9.

¹¹⁶⁴ Lee 2000, 1.

¹¹⁶⁵ „Izjava predsjednika dra Mačka o demokratskim slobodama“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 8. 1939., 1.

¹¹⁶⁶ „Sporazum o rešenju hrvatskog pitanja učvršćuje državnu zajednicu i otvara put demokratizaciji zemlje“, *Politika* (Beograd), 28. 8. 1939., 1.

¹¹⁶⁷ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 31. 8. 1939., 5.

¹¹⁶⁸ „Govori dra Krnjevića i ing. Košutića o položaju u svijetu i u domovini“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 9. 1939., 5.

¹¹⁶⁹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 9. 1939., 5.

¹¹⁷⁰ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 10. 1939., 5.

¹¹⁷¹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 12. 1939., 5.

Naime, u Sovjetskom Savezu formalno postoji federalizam, ali pošto „vlada diktatura“ federalizma u praksi nema.¹¹⁷²

Demokratska ideologija HSS-a suprotstavljena je totalitarnim ideologijama i režimima, odnosno kako je to rekao Žiga Scholl u Slavonskom Brodu komunističkom i „drugim apsolutističkim sistemima“. Demokracija je ujedno, kazao je Scholl, „najbolje jamstvo za očuvanje mira“ jer u demokraciji narodu koji odlučuje „nitko ne može nametnuti rat“.¹¹⁷³ Nakon što su se Zagrebom početkom ožujka 1940. prolomile eksplozije, za što je bila odgovorna ustaška organizacija, Maček se u proglasu Zagrebčanima obrušio na izvršioce, odnosno „šačicu dijelom plaćenih a dijelom zavedenih ljudi, koji su sve upregli u kola beogradske reakcije, potpomognute, ako svi znaci ne varaju, vanjskim neprijateljima i naroda hrvatskoga i naroda srpskoga, da ometu normalni razvitak političkih prilika u pravcu *demokracije i parlamentarizma*, a time i konačnog dovršenja sporazuma hrvatskoga naroda sa narodom srbskim (istaknuo autor, op.a.).¹¹⁷⁴ Karlovački haesesovac Niko Matanić u knjizi, u kojoj je sadržaj njegovih ranije održanih predavanja, objavljenoj 1940. argumentira protiv ideje socijalnog darvinizma, jednog od temelja nacističke ideologije. Matanić je smatrao kako je Antun Radić suprotstavljen „ovima, koji propovijedaju životinjsku borbu za obstanak među ljudima, jer da je i čovjek postao od životinje i da je prava životinja, a u životinjskom carstvu, da vlada pravilo: 'tko jači, daj kvači' i da 'velika riba jede malenu'“. Antun je Radić odgovorio, pisao je Matanić, kako je u pećini s čovjekom bio i medvjed, ali je medvjed „ostao u svojoj pećini, a čovjek sebi gradi palaču. Ima dakle nešto u čovjeku, čega nema u medvjedu... ima dušu“.¹¹⁷⁵ Naglasio je Matanić da postoje i brojne sličnosti između fašizma i nacionalsocijalizma te komunizma, i to „u obožavanju države i poricanju slobode pojedinca, jedino s tom razlikom, da država ne radi sve u 'vlastitoj režiji' kao u komunizmu, nego sve nadgledava i svuda zapovijeda“.¹¹⁷⁶

U stranačkom tisku HSS-a afirmiraju se temelji demokratskog poretka poput slobode tiska. Primjerice, Juraj Mikulić u *Seljačkom domu* od 28. rujna 1939. piše kako je sloboda tiska „čuvar narodne slobode“ i da „sadanji vlastodržci nisu dozvoljavali slobodu štampe“. Mikulić je

¹¹⁷² *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 1. 1940., 5.

¹¹⁷³ „Godišnja skupština organizacije HSS u Slav. Brodu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 1. 1940., 4.

¹¹⁷⁴ „Poziv predsjednika dra Mačka Zagrebčanima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 3. 1940., 5.

¹¹⁷⁵ Matanić 1940, 47.

¹¹⁷⁶ Matanić 1940, 90-91.

bio mišljenja kako će „naše vodstvo, pored ostalih dobrih i pravednih zakona, donijeti i zakon o slobodi štampe“.¹¹⁷⁷

Utjecajni engleski i američki mediji doveli su Sporazum Cvetković-Maček ne samo u vezu s adresiranjem nacionalnog pitanja, već i u vezu s demokratizacijom zemlje. *New York Times* je na naslovnici 27. kolovoza 1939. objavio članak o tome da se u Jugoslaviju vratila demokracija.¹¹⁷⁸ Dan kasnije *New York Times* je pisao o „trendu prema povratku demokratskim principima“.¹¹⁷⁹ Sam Maček je za nešto manje od dva mjeseca u telefonskom razgovoru za taj američki dnevnik poručio: „Radit ćemo na konsolidaciji Jugoslavije, ali ćemo se boriti protiv korupcije i gušenja demokracije“.¹¹⁸⁰

Usprkos zakonu o neutralnosti takvi su se stavovi povezivali i s vanjskopolitičkom orijentacijom. Krajem studenog 1939. britanski konzul Terence Rapp priredio je čajanku u čast Lorda Lloyda od Dolobrana (of Dolobran), predsjednika British Councila. Lloyd je *Hrvatskom dnevniku* rekao kako osjeća da Hrvatska „ima mnogo zajedničkog“ s Velikom Britanijom i to, između ostalog „sa svojom privrženošću idealima demokratske kulture“.¹¹⁸¹ Konzul Rapp izvijestio je London u studenom kako se poboljšala suradnja s HSS-om. Bio je mišljenja kako se London u svojoj propagandi treba pozivati na braću Radiće kako bi približio svoje poruke HSS-u. Govorio je u tom izvještaju i o „diskretnoj propagandi“ u neslužbenom glasilu HSS-a *Hrvatskom dnevniku*. Jakovljević je tih dana zatražio od britanskog konzulata suradnju u *Savremeniku*.¹¹⁸²

Iako HSS sukladno neutralnosti zemlje uglavnom ne ulazi u pitanja Drugog svjetskog rata, Krnjević je u svom govoru pristašama u Splitu u siječnju 1940. jasno afirmirao britanski model demokracije kao superioran totalitarnim modelima u kojima je vidio mnoštvo sličnosti. Potonji su, kazao je Krnjević očito referirajući se na Pakt Ribbentrop-Molotov, „u upotrebljavanju nasilnih metoda blizi jedni drugima, oni se danas pobijaju, a sutra se zajedno nađu. Bratski ruku uz ruku surađuju“. Obrušio se potom na nepojašnjene priče „u krugovima inteligencije“ da je nužno „prikloniti jednom ili drugom carstvu“, pri čemu očito misli na Treći Reich i Sovjetski Savez. No, kao uzor je Krnjević postavio „Anglosase“ koji su „jedna od najvećih i najjačih rasa na ovom svijetu“. Vidio je Krnjević kako oni ne rezoniraju na način da moraju biti komunisti ili fašisti

¹¹⁷⁷ Juraj Mikulić, „Slobodna štampa je čuvar narodne slobode“, *Seljački dom* (Zagreb), 28. 9. 1939., 4.

¹¹⁷⁸ „Yugoslavs Regain Democratic Rule“, *New York Times* (New York), 27. 8. 1939., 1.

¹¹⁷⁹ „Croats Jubilant Over New Accord“, *New York Times* (New York), 28. 8. 1939., 7.

¹¹⁸⁰ „Matchek Tells Ideals“, *New York Times* (New York), 25. 10. 1939., 12.

¹¹⁸¹ „Izjava Lorda Lloyda 'Hrvatskom Dnevniku'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 11. 1939., 5.

¹¹⁸² Vodušek Starić 2002, 77-78.

jer oni nisu ni jedno i drugo, „a da su ipak uspjeli i svoje narodne i socijalne probleme riješiti daleko bolje nego ikoja totalitarna država“. „Anglosasi“ su jaki, napomenuo je Krnjević, upravo zato što nikada nisu tražili uzore kod drugih nego su iznašli svoja rješenja, što trebaju slijediti i Hrvati prihvaćanjem vlastitog autohtonog nauka braće Radića. Upravo zbog te činjenice kod Anglosasa ima „daleko manje komunista“ nego igdje na europskom kontinentu iako imaju najviše radnika.¹¹⁸³ Pritom je Krnjević predstavio učenje braće Radića kao autohtonu branu marksizmu koja nema veze s „agrarnim“ pokretima u seljačkim zemljama koji su nastali kao reakcija na marksističku ideologiju. Njihova je odlika također, kao i kod marksizma, demagogija jer „dići seljaka protiv svakoga drugoga, voditi u seljačtvu klasnu borbu, uvoditi u seljački narod ono, što je njemu tuđe, što nije njegovo, razdvajati ga, učiniti iz seljačkih naroda ono, što je marksizam učinio iz industrijskih naroda evropskog kopna, a što nije uspio među Anglosasima, jer oni toga razdvajanja nisu nikada prihvatili“.¹¹⁸⁴

U više navrata sve do kraja lipnja 1940. istaknuti HSS-ovci javno će istupati u prilog parlamentarnog sustava i demokracije.¹¹⁸⁵ Međutim, do izbora osim onih za seoske općine u svibnju 1940., usprkos najavama, nije došlo. Indirektno su za to okrivljavani srbijanski koalicijski partneri. Krnjević je u tekstu koji je beogradska *Pravda* trebala objaviti pod nazivom „Hrvati i demokratizacija Srbije“ poručio u svibnju 1940.: „Organizirane demokracije u Srbiji danas gotovo ni nema“.¹¹⁸⁶ Iako izbori za Hrvatski sabor nisu održani, donijeta je 14. siječnja 1940. Uredba o izbornom redu i ustrojstvu Sabora banovine Hrvatske.¹¹⁸⁷ *Hrvatski dnevnik* tu je uredbu opisao kao „nesumnjivo najvažniji politički događaj nakon 26. kolovoza prošle godine“.¹¹⁸⁸

Vladko Maček je u tekstu za *Savremenik* pojasnio kako Hrvatski sabor nije bio 1918. formalno raspušten pa da se sada samo nastavlja njegov rad. Zadaća je Sabora, naveo je Maček, „donositi zakone i kontrolirati bansku vladu“.¹¹⁸⁹ Založio se za dvodomni sabor, pri čemu bi donji dom od 40-50 zastupnika činili zastupnici „birani direktno od cijelog naroda po proporcionalnom sistemu“, dok bi zastupnici u drugom domu „zastupali interese pojedinih krajeva“. Županijske

¹¹⁸³ „Svaki narod svoj gospodar“, *Seljački dom* (Zagreb), 11. 1. 1940., 2.

¹¹⁸⁴ „Svaki narod svoj gospodar“, *Seljački dom* (Zagreb), 11. 1. 1940., 3.

¹¹⁸⁵ „Na sastanku zagrebačkih gradskih organizacija održao je potpredsjednik HSS ing. August Košutić govor o vanjskom i unutrašnjem političkom položaju“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 4. 1940., 5.

¹¹⁸⁶ Juraj Krnjević, „Hrvatski dnevnik“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 5. 1940., 5.

¹¹⁸⁷ *Narodne novine* (Zagreb), 16. 1. 1940., 1-3.

¹¹⁸⁸ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 1. 1940., 5.

¹¹⁸⁹ Vladko Maček, „Reforma zakonodavne vlasti u Hrvatskoj“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 2. 1940., 66.

skupštine i veći gradovi delegirali bi zastupnike u drugi dom uz pravo opoziva zastupnika.“¹¹⁹⁰ Maček se naposljetku osvrnuo na činjenicu „da se u cijelom svijetu javlja kritika parlamentarizma“, ali je ustanovio kako je on „u načelu zdrava ustanova, a svakako nema ustanove, koja bi ga mogla uspješno zamijeniti“. Zaključio je naposljetku da „ne valja zabacivati samu ideju parlamentarizma, ali zato treba parlament reformirati“.¹¹⁹¹

Maček je Konstantinoviću 23. studenog 1939. rekao kako želi što ranije izbore za Hrvatski sabor, a Konstantinović je, kao i Cvetković te knez Pavle, bio za to da se izbori za Narodnu Skupštinu održe prije izbora za Hrvatski sabor.¹¹⁹² Samo održavanje izbora u Banovini Hrvatskoj, a ne i u ostatku zemlje, pokazuje da je HSS htio na demokratski način, uz sve manjkavosti, legitimirati svoju vlast. Izbori doduše nisu održani u gradskim općinama u kojima bi HSS ostvario znatno slabiji rezultat nego na selu, ali i bez tajnog prava glasa koje je ranije obećavano.¹¹⁹³

Iz potonjeg opet vidimo da HSS-ova demokracija, što je i objašnjeno u prvom poglavlju, nije liberalna demokracija. Protivljenje tajnom pravu glasa eksplicitno je obrazloženo protuliberalnom kolektivističkom argumentacijom. Marko Lamešić pojasnio je kako temelj na izborima nisu pojedinci nego „hrvatski seljački dom“ koji je „krvna, duhovna, etička i gospodarska ljudska zajednica“. Kao takav „on je po duši i shvaćanju većine hrvatskog naroda subjekt i privatnih i javnih prava, a nikakvi pojedinci iz Jean Jacques Rousseau-ova Contrat social-a, koji je ostao potpuno stran hrvatskom narodnom shvaćanju i hrvatskoj narodnoj duši, iako je učena građanska inteligencija, poprimivši tu stranu nauku kao modernu, bilo svjesno bilo nesvjesno nastojala, ali do danas, hvala Bogu, bezuspješno, nakalamiti je na naše zdravo narodno seljačko stablo“. U „hrvatskom seljačkom domu“ uvijek se odlučuje suglasno „dok god je dom zdrav“, napomenuo je Lamešić. Do prijevora u seljačkom domu dolazi „ako je dom kakvom socijalnom bolešću iz modernog grada bio inficiran ili njegova duhovna cjelovitost bila nagrižena, pa propagandom iskorišćena“. Jedna od tih bolesti je i liberalizam, odnosno, kako je kazao Lamešić: „Infekciozna bolest iz modernog grada je i 'slobodni pojedinac'“. Ideju „tobožnjeg molekularnog nosioca narodnog suvereniteta“ Lamešić je proglasio shvaćanjem „trgovačke demokracije, koja traži 'slobodnog pojedinca', koji se može kretati, kuda hoće i kako hoće, a

¹¹⁹⁰ Vladko Maček, „Reforma zakonodavne vlasti u Hrvatskoj“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 2. 1940., 66.

¹¹⁹¹ Vladko Maček, „Reforma zakonodavne vlasti u Hrvatskoj“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 2. 1940., 66.

¹¹⁹² Konstantinović 1998, 75.

¹¹⁹³ Vidi: Grgić i Kardum 2023.

domovina mu je svagdje, gdje može naći trgovačkog profita“. Toj trgovačkoj demokraciji Lamešić je suprotstavio hrvatsku seljačku demokraciju u kojoj je „dom“ nasuprot pojedincu „molekularni subjekt narodnog suvereniteta, te je on s Domovinom vječno isto i uvijek njezin neotkidivi dio“. ¹¹⁹⁴

Nedovoljno razrađeni i maglovito definirani koncept „seljačke demokracije“ poprimao je razne konotacije. Primjerice, Šarinić je ranije pisao da seljačka demokracija želi stvoriti „novi poredak čovječnosti, pravice i slobode“. Šarinić ju je suprotstavio „građanskoj demokraciji“ koja je zapravo manipulacija. ¹¹⁹⁵ Na drugom pak mjestu Šarinić suprotstavlja „plutokraciju“, novu „aristokraciju“ novca, seljačkoj demokraciji. ¹¹⁹⁶ „Građansku demokraciju“ Šarinić naziva i staleškom demokracijom jer vlada građanski stalež. ¹¹⁹⁷ Građanska demokracija pritom je očito sinonim za liberalnu demokraciju. Postoji pritom svojevrсни teleološki okvir prema seljačkoj demokraciji koja nikada nije jasno definirana. Jedina je prava demokracija, napisao je Šarinić, „seljačka demokracija, koja se doduše posljednja razvija, ali zato će biti i njezina riječ – konačna“. ¹¹⁹⁸

Pojmovi su to koje se uglavnom ne definira pa u datom trenutku mogu značiti i razne stvari i otvaraju prostor velim promjenama. Nakon poraza Francuske od Njemačke u istupima haesesovaca i u stranačkom tisku bit će dodatno modificiran pogled na demokraciju. Iznenađni poraz Francuske u krajem lipnja 1940., odnosno kapitulacija 22. lipnja pred pobjedničkom njemačkom vojskom, kao i pristajanje vlade u Vichyju uz „novi poredak“ koji je proklamirala Njemačka, izazvao je tektonski poremećaj u cijeloj Europi. Zemlje srednje i istočne Europe koje su do tada bile ili neutralne ili naklonjene zapadnim saveznicima poput domina padaju polako pod utjecaj Sila Osovine. ¹¹⁹⁹ Pobjeda Njemačke utjecala je i na percepciju slabosti demokratskih sustava i snage totalitarnih. Takav razvoj događaja nije zaobišao ni HSS. Tim više što su i od ranije (u tridesetima), kako ističe Mark Mazower, „postojale dinamičke nedemokratske alternative za

¹¹⁹⁴ Marko Lamešić, „Pred općinskim izborima u Hrvatskoj“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 5. 1940., 279.

¹¹⁹⁵ Šarinić 1936, 238, 244. O fleksibilnosti tumačenja govori i Šarinićevo objašnjenje hrvatske seljačke demokracije 1944. On će tada u članku za glavni dnevnik u NDH *Hrvatski narod* napisati da je „ustaška demokracija“ zapravo jednaka hrvatskoj seljačkoj demokraciji kako su je zamislili braća Radići. Vidi: Ivo Šarinić, „Seljaci brane državu“, *Hrvatski narod* (Zagreb), 24. 9. 1944., 5.

¹¹⁹⁶ Šarinić 1935, 17.

¹¹⁹⁷ Šarinić 1936, 28.

¹¹⁹⁸ Šarinić 1935, 17.

¹¹⁹⁹ Na početku rata to nije bio slučaj. Primjerice, mađarska vlada nije u rujnu 1939. dopustila Wehrmachtu prolazak kroz njen teritorij, dok je dopustila prolaz više od 150 tisuća poljskih vojnika i izbjeglica. Connelly 2000, 492,

suočavanje s izazovima modernosti“.¹²⁰⁰ Sada je taj proces dodatno intenziviran. Ideologije koje uspijevaju u „centru“ europskog kontinenta dobivaju na prestižu i na periferiji.¹²⁰¹ Takav je proces sada pogotovo došao do izražaja nakon pobjede Sila Osovine i posljedičnog širenja utjecaja nacizma i fašizma. Halik Kochanski dobro sažima tu promjenu, doduše u okupiranoj Europi, ali ona se uvelike može primijeniti i na Jugoslaviju:

„Kolaps i potpuni poraz natjerao je mnoge u okupiranim zemljama da preispitaju valjanost liberalne demokracije. Međuratne vlade diljem Europe često su bile kratkotrajne i slabe, dok je sam broj političkih stranaka doveo do usredotočenosti na formiranje vlade, a ne na samu vladu. Kad su se ovi slabi režimi pokazali nesposobnima nositi se s Velikom depresijom 1930-ih, politička desnica i ljevica ojačale su na račun zagovornika liberalne demokracije. Povrh toga, te slabe vlade nisu uspjele spriječiti izbijanje rata, a zatim su bile očito nesposobne obraniti svoje zemlje od oružane agresije“.¹²⁰²

Od tog trenutka HSS sve češće odbacuje zapadni model demokracije kao dotrajali i stvar prošlosti. Dok je *Hrvatski dnevnik* u rujnu 1938. pisao kako „demokracija nije i ne može biti izvor slabosti nijedne države“¹²⁰³, situacija je sada potpuno promijenjena. Vladko Maček izjavio je za njemački DNB povodom primirja između Njemačke, Italije i Francuske, kako „seljačka demokracija, za kojom težimo, nema ništa zajedničko s buržujском demokracijom zapadne Europe“.¹²⁰⁴ Od ranije je poznato kako je HSS izrazito kritičan prema ekonomskom liberalizmu. Pad Francuske služio je kao određena validacija da je HSS-ov model ispravan. *Hrvatski dnevnik* je početkom srpnja pisao kako „u duhovnom strujanju, koje prolazi cijelom Europom ne možemo ostati izolirani“. Ipak je napomenuto kako se neće uvoditi jednake ustanove kao u drugim zemljama nego prilagođene hrvatskoj tradiciji, odnosno ideji hrvatske seljačke demokracije. Ona pak „drukčije zamišlja odnošaj između rada i kapitala, nego što ga zamišlja buržujска demokracija. Dok se buržujска demokracija temeljila na principima gospodarskog liberalizma, seljačka demokracija traži zahvatanja države, odnosno banovine kao predstavnice organiziranog naroda u naš gospodarski život“.¹²⁰⁵ Kapitalom pak pojedinci trebaju upravljati „u interesu narodne cjeline. Ako oni nisu za to sposobni ili ako nisu voljni to učiniti, narodu pripada pravo s

¹²⁰⁰ Mazower 1999, 5-6.

¹²⁰¹ Berend 1998, 49.

¹²⁰² Kochanski 2022, 31.

¹²⁰³ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 9. 1938., 1.

¹²⁰⁴ „Izjava dra Vladka Mačka povodom primirja Njemačke, Italije i Francuske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29.6.1940., 1.

¹²⁰⁵ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 7. 1940., 5.

tim kapitalom raspolagati tako, da posluži interesima općenitosti“. Ekonomski liberalizam je doživio krah kao i „pretjerani individualizam“ koji „mora ustupiti mjesto potrebama kolektiva“, zaključuje se u uvodniku neslužbenog glasila HSS-a.¹²⁰⁶

U uvodniku *Hrvatskog dnevnika* od 12. srpnja nalazimo čak i pohvalu Adolfu Hitleru koji bi „poveo Njemačku novim putem“ i u parlamentarnoj formi da je htio. Za Hitlera je navedeno da je „već odavno nesumnjivi vodja njemačkog naroda i on bi takodjer preko parlamenta mogao provoditi svoju volju, samo da je htio“. Bez parlamenta on je „postigao punu suradnju njemačkog naroda kod provedbe ciljeva, koje mu je on naznačio“. Međutim, iako je donekle pohvaljen totalitarni model u Njemačkoj i Italiji, stoji i ograda da „nijedan narod i nijednu državu ne će ni ojačati ni spasiti sama forma režima“ jer se „svaki narod očituje u formi, koja mu više omogućuje, da se u njoj izgradi“. Iz toga možemo između redaka zaključiti kako hrvatskom narodu ne odgovara totalitarni ustroj za razliku od Njemačke gdje je on polučio rezultate.¹²⁰⁷

U dvama tekstovima pamfletističkog karaktera, Milica Devčić-Radić, kći Stjepana Radića, izravno napada liberalnu demokraciju, koju naziva „kramarskom“, stavljajući joj u kontrapunkt „seljačku demokraciju“, nastojeći pritom HSS uklopiti u „Novu Europu“. U drugom tekstu ističe kako ne treba „zamjenjivati, spajati i povezivati kramarsku, šablonsku, demokraciju i seljačku demokraciju, program Hrvatske Seljačke Stranke sa nabujalošću parlamentarnoga života u zapadnjačkim demokratskim državama, oživotvorenje narodne vlasti i ostvarenje seljačke države sa propašću kapitalističkih demokratskih režima“.¹²⁰⁸ Međutim, malo saznajemo o stvarnom sadržaju te „seljačke demokracije“. Devčić-Radić samo navodi kako „seljačke zakone u pravoj seljačkoj demokraciji, – koja nije – hvala Bogu – nikakvi rod postojećim i propalim demokracijama, može postaviti samo – Seljačka Providnost. U konkretnom slučaju imaju tu dužnost i zadaću hrvatski seljački narodni zastupnici“.¹²⁰⁹ Pošto su narodni zastupnici izabrani na izborima za pretpostaviti je da bi im legitimitet bio i obnovljen na izborima. Devčić-Radić otišla je korak dalje u tekstu za *Slobodni glas*, koji je uređivao njen brat Vladimir. Poraz Francuske protumačen je u tom tekstu ujedno kao i poraz demokratske ideje te znak vitalnosti i superiornosti njemačkog sustava. Ona je napisala kako se pokazao „u najtragičnijem obliku slabi moral zapadnih demokracija, i savremenih demokracija uobće, i velikih i malih“. Ishodi političkih

¹²⁰⁶ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 7. 1940., 5.

¹²⁰⁷ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 7. 1940., 5.

¹²⁰⁸ Milica Devčić-Radić, „Temelji nove Europe i HSS“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 8. 1940., 13.

¹²⁰⁹ Milica Devčić-Radić, „Temelji Nove Europe i Hrvati“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 7. 1940., 12.

kriza i sukoba od čehoslovačke krize do srpnja 1940. protumačeni su kao plod dotrajalosti demokratskih sustav.¹²¹⁰ Devčić-Radić je zaključila kako demokratske vlasti nisu smogle snage pogledati „stvarnosti u oči“ prije sloma i shvatiti „DA RED, DISCIPLINA I MORAL“ pobjeđuju na svakom koraku 'demokratski' kaos, razrožnost i nemoral“.¹²¹¹ Početkom kolovoza 1940. *Hrvatski dnevnik* pisao je kako je poredak uspostavljen u Versaillesu bio „nenaravni“ i da je „hrvatski seljački pokret zapravo preteča nove Europe, koja dolazi. To je najbolja dodirna točka i najčvršća veza između našeg narodnog shvaćanja i shvaćanja njemačkog naroda“. Hrvatski narod je „nesklon anarhiji i otrovnim ideologijama“, a podupire i „gospodarsku obnovu Europe i stvaranje uže gospodarske europske zajednice na bazi rada, proizvodnje i sposobnosti“, zaključuje se.¹²¹²

Međutim, HSS-ovci nisu nigdje pojasnili kako bi se točno trebala manifestirati njihova „seljačka demokracija“. Najčešća alternativa liberalnoj demokraciji s autoritarne desnice u međuratnoj Europi dolazila je u formi korporatizma. U političkom korporativizmu je umjesto izbornog modela koji se temelji na odlukama pojedinca, narod predstavljen u parlamentu putem „organskih jedinica“ (obitelji, strukovna udruženja, profesionalne udruge i slično).¹²¹³ Tragove toga vidimo u Lamešićevom pledoajeu u prilog javnog glasanja i odbacivanju ideje narodnog suvereniteta temeljenog na odlukama pojedinca u prilog „seljačkog doma“. Međutim, Lamešić se zadržao samo na ideji seljačkog doma i nema drugih „organskih jedinica“. Kako izgleda politički korporativizam u praksi? Primjerice, Francov Cortes iz 1942. imao je 423 zastupnika – 126 predstavnika jedine legalne stranke, 141 predstavnika sindikalnih organizacija, 50 zastupnika koje imenuje Franco, dok ostatak čine predstavnici općina, obitelji, raznih udruženja slobodnih profesija itd. Gradsko zastupstvo Zagreba 1944. je u sklopu koncepta „ustaške demokracije“ formirano prema sličnom korporativnom principu.¹²¹⁴

Elaboracije nalik tome ne nalazimo kod HSS-ovaca pa „seljačka demokracija“ ostaje u određenom limbu. U hrvatskoj seljačkoj demokraciji za razliku od gradjanske demokracije, reći će Bićanić sredinom srpnja, pojedinac nije nositelj dijela narodnog suvereniteta. Odnosno,

¹²¹⁰ Milica Devčić-Radić, „'Koga Bog hoće upropastiti – oduzme mu pamet': Osvrt na međunarodni položaj“, *Slobodni glas* (Zagreb), 19. 7. 1940., 1, 3.

¹²¹¹ Milica Devčić-Radić, „'Koga Bog hoće upropastiti – oduzme mu pamet': Osvrt na međunarodni položaj“, *Slobodni glas* (Zagreb), 19. 7. 1940., 3.

¹²¹² *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 8. 1940., 5.

¹²¹³ Costa Pinto 2017, 5.

¹²¹⁴ Lipovac 2017.

„seljačka demokracija nije atomistička nego je organizirana, hijerarhička, u kojoj organiziran narod preko mjesnih općinskih i kotarskih organizacija stvara narodno vodstvo“. Međutim, iz Bićanićeva izlaganja nejasne su implikacije na način rada parlamenta. Naime, on je napomenuo da „seljačka demokracija, koja daje većinu zastupnika iz seljačkih redova, mora predvidjati i poseban način organizacije Sabora“, ali ga nije obrazložio.¹²¹⁵

Iako je poraz Francuske protumačen kao slabost nije to nužno podrazumijevalo preslikavanje modela Sila Osovine u Hrvatskoj. U uvodniku *Hrvatskog dnevnika*, navodi se kako je „Francesku upropastila bezglavost njezine politike“ te se apelira na Hrvate da budu složni i disciplinirani kako ne bi zbog unutrašnjih razdora završili kao Francuska.¹²¹⁶ Uvelike je to samo nastavak populističkog poimanja demokracije HSS-a koji je u izmijenjenim okolnostima radikaliziran. Prema protivnicima se postupa žešće nego prije te se zahtijeva još veća odanost „vođi“ kao tumaču narodne volje. Povodom rođendana „vođe“ Mačeka, *Hrvatski dnevnik* pisao je kako „premda u Hrvatskoj stvarno postoji sistem jedne hrvatske stranke, nitko to ne osjeća kao smetnju svojoj individualnoj slobodi s općim narodnim interesima i općim narodnim programom“ te da „nema zemlje, u kojoj bi bilo više slobode, a istodobno više discipline nego u Hrvatskoj“. Neimenovani autor je takav sustav nazvao autoritativnom demokracijom. Autoritativnost se ogleda u narodnoj volji i narodnom vođi „koji tu volju savršeno interpretira“.¹²¹⁷ Na tom tragu pisao je isti list i kasnije, ali ističući u istom tekstu kako je Hrvatski sabor „važna ustanova, bez koje kod nas nikakve reforme ne mogu steći puni autoritet“, što bi sugeriralo da je „narodni vođa“ trebao potvrdu na slobodnim izborima.¹²¹⁸

Kako protumačiti opisane promjene kod HSS-a? Zasigurno je bilo onih kojima su riječi Devčić-Radić zvučale uvjerljivo, ali dijelom je, vjerojatno i u najvećoj mjeri, riječ o prilagođavanju izmijenjenim geopolitičkim okolnostima. Valja primijetiti da rezolutne tvrdnje poput njenih nikada nisu iznosili Krnjević i Maček. O krupnim ideološkim pitanjima HSS je već od ranije imao praksu prilagođavanja sugovorniku i datom političkom trenutku. Nacionalni program u tom je smislu imao primat. Takvo se postupanje dobro vidi iz pisma koje je Rudolf Bićanić uputio Krnjeviću u Ženevu, a koje je presrela sušačka policija. Bićanić je krajem studenog 1937. poslao Krnjeviću članak za francuske novine u kojemu se afirmira Udružena opozicija kao dio

¹²¹⁵ „Narodna banka ima preći u narodne ruke“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 7. 1940., 5.

¹²¹⁶ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 8. 1940., 5.

¹²¹⁷ „Vodjin dan“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 7. 1940., 1.

¹²¹⁸ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 9. 1940., 5.

općeeuropskog demokratskog bloka nasuprot autoritarnom Stojadinoviću koji je nalik drugim autoritarnim režimima u Europi. Poruka je to koja je zasigurno rezonirala kod tadašnje francuske vlasti, a Bićanić je izrijekom naveo kako je izvještaj „pisan s izvjesnom tendencijom, za francuske novine“.¹²¹⁹ Valja primijetiti kako u tekstovima o demokraciji nakon poraza Francuske nema pretjeranog ulaženja dubinski u ideologiju nacizma i/ili fašizma kojoj HSS, iako ne nastupa iz liberalno demokratske perspektive, jest suštinski suprotstavljen. Međutim, poraz Francuske uistinu jest bio događaj koji je poremetio dotadašnje ideološke koncepcije pa tako i kod nekih HSS-ovaca. Konstantinović je zabilježio 1. kolovoza 1940., nakon putovanja sa Šutejem iz Bleda u Beograd: „Misli da je demokratija u ranijem obliku svršila. 'Glasanje više nema smisla'“.¹²²⁰ Kolaps Francuske i privremeni trijumf Sila Osovine utjecao je na javno mnijenje općenito. Dopisnik centralnog presbira u Splitu izvijestio je 11. lipnja 1940.: „Općenito u građanskim krugovima međjutim uspjeh Hitlerove Njemačke, ma koliko je ne vole odrazio se tako da se njoj priznaju ne samo uspjesi, nego i sistem rada. U neku ruku se počinju uvažavati sve više uspjesi metoda kod totalitarnih država, naročito u pogledu dizanja duha kod omladine, koja dolazi u prvi red“.¹²²¹

Sama vlast sada je pazila da se u novinama ne kritiziraju autoritarni režimi jer bi se to moglo protumačiti kao kritika Njemačke i Italije. Kabinet bana tako se krajem srpnja žalio državnom tužiocu u Šibeniku što nije cenzurirao list „Nova Tribuna“ od 27. srpnja jer se u jednom članku „otvoreno napadaju auktoritativni režimi, kojima se predbacuje nemoralnost, neskrupuloznost i t.d.“, dok je okružnicom 11. srpnja jasno naznačeno da cenzura „mora zabraniti sve otvorene i prikrivene napadaje na režim u stranim državama, a posebno u susjednim velesilama Italiji i Njemačkoj“.¹²²²

S prodorom njemačkog utjecaja povezana je i antimasonska hajka vođena u Banovini Hrvatskoj. Slobodnozidarske lože zabranjene su u kolovozu u Banovini Hrvatskoj sukladno odluci na državnoj razini.¹²²³ Masoni su u *Hrvatskom dnevniku* prikazani kao nositelji protuhrvatske djelatnosti i podupiratelji unitarizma te kao internacionalna pojava nužno

¹²¹⁹ HR-HDA-1353-GSID, 2837/37, PGR u Sušaku izvještava ODZ Savske banovine o sumnjivoj korespondenciji veletrgovca Marijana Šimića, 29. 11. 1937.

¹²²⁰ Konstantinović 1998, 162.

¹²²¹ HR-HDA-1361-CIZT, kut. 35, inv. br. 3190, 84/40, Izvještaj dopisnik centralnog presbira u Splitu o raspoloženju prema zaraćenim stranama, 11. 6. 1940.

¹²²² HR-HDA-155-BHKB, kut. 53, 50934/40, KB žali se državnom odvjetništvu u Šibeniku na propust u cenzuri lista *Nova Tribuna*, 30. 7. 1940.

¹²²³ „Likvidacija slobodnozidarskih loža u Jugoslaviji“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 2. 8. 1940., 6; „Raspuštene slobodno-zidarske lože u Hrvatskoj“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 8. 1940., 5.

suprotstavljeni interesima HSS-a.¹²²⁴ *Hrvatski dnevnik* ocijenio je kako je odluka bana o zabrani slobodnozidarskih loža „vrlo mudra“.¹²²⁵ Međutim, taj najvažniji medij povezan s HSS-om nije se previše kasnije oglašavao o masonima. Tu je ulogu preuzeo *Zagrebački list*, čiji je ravnatelj i glavni urednik bio Viktor-Anton Duišin, dok je vlasnik i izdavač bio Hrvatski tiskarski zavod d.d. čiji je predstavnik bio narodni zastupnik Žiga Scholl. Taj je list pisao kako je „osloboditi hrvatsku prosvjetu od upliva bezbožničke i internacionalne masonerije prva dužnost narodne vlasti“.¹²²⁶ Masoni su predstavljeni kao „isključivo gospodsko društvo, neka nova aristokracija, koja struji k unosnim pozicijama, a do njih stiže tajnim vezama, bezobzirnim gaženjem profane inteligencije“¹²²⁷ koje osim prosvjetnog, vlada socijalnim ustanovama i zdravstvom.¹²²⁸ Pošto je „masonerija“ zapravo „škola bezvjerja i 'razuma'“ upravo su masoni u zdravstvu odgovorni za vršenje pobačaja koji je bio zakonom zabranjen.¹²²⁹ Masoni su tumačeni kao glavni nositelj navodno poraženog liberalizma.¹²³⁰ *Zagrebački list* vjerojatno je prednjačio od HSS-ovih tiskovina u pohvali novom kontinentalnom poretku koji je predvodila Njemačka¹²³¹ i naslađivanju sa slomom liberalne demokracije u kontinentalnoj Europi. „Režim maršala Petaina“, pisao je *Zagrebački list*, „nemilosrdno kosi pred sobom sve pretjerane liberalce, komuniste, socijaliste i članove tajnih internacionalnih društava. Stranci – bili naturalizirani ili ne – ne prolaze ništa bolje, jer je glavna točka maršalove vladavine veliko čišćenje“.¹²³² Petain je pohvaljen jer je srušio gesla Francuske revolucije „Sloboda, jednakost i bratstvo“ i jer je ukazao narodu na štetu koja proizlazi iz „pretjerane tolerancije od 1891. 'Sloboda', kojom kojom su stranci uljuljavali francuski narod tako dugo, dok je postao nesposoban da se brani; jednakost sviju i svakoga u domovini Ivane Orleanske: bratstvo rasnih Francuza s t. zv. metecima, to jest, mješancima – sve to propada pred valom francuskoga nacionalizma, kojemu je cilj obnova razorene i poražene zemlje. I ne bi se moglo reći, da je taj novi francuski nacionalizam ekskluzivan, da se želi isključiti iz buduće europske zajednice naroda“.¹²³³ Petainova Francuska nastaje nasuprot prijašnjem Parizu koji je

¹²²⁴ „Raspuštene slobodno-zidarske lože u Hrvatskoj“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 8. 1940., 5.

¹²²⁵ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 8. 1940., 5.

¹²²⁶ „Bit će bolje!“, *Zagrebački list* (Zagreb), 4. 10. 1940., 3. Također vidi: „Danse macabre“, *Zagrebački list* (Zagreb), 19./20. 10. 1940., 3.

¹²²⁷ „Šibom po vodi“, *Zagrebački list* (Zagreb), 5./6. 10. 1940., 3.

¹²²⁸ „Veliko čišćenje“, *Zagrebački list* (Zagreb), 9. 10. 1940., 3.

¹²²⁹ „Veliko čišćenje“, *Zagrebački list* (Zagreb), 9. 10. 1940., 3.

¹²³⁰ „Svuda i temeljito“, *Zagrebački list* (Zagreb), 28./29. 12. 1940., 3.

¹²³¹ Vidi: „Evropska solidarnost“, *Zagrebački list* (Zagreb), 12. 11. 1940., 3.

¹²³² „Nova Francuska“, *Zagrebački list* (Zagreb), 18. 10. 1940., 3.

¹²³³ „Nova Francuska“, *Zagrebački list* (Zagreb), 18. 10. 1940., 3.

bio „orijaški međunarodni konglomerat koji je u stvari, sve više gubio vezu s francuskim narodom“, a u njemu su supostojale „nacionalna i internacionalna“ Francuska.¹²³⁴ Iako je nepotpisani kolumnist *Zagrebačkog lista* zaključio kako rat nije ideološki, u istom je tekstu istaknuo kako se rat na europskom kontinentu vodi „zato, da se likvidiraju t. zv. tekovine Velike revolucije od 1789. i daljnjih godina: 1791., 1848... A u tekovinama Revolucije može se i mora ubrojiti versajski mir“.¹²³⁵

U sklopu protumasonske hajke bit će objavljena i knjiga o masonima Mirka Glojnarića. Glojnarić je i ranije, u knjizi intervju s tada novim slovačkim vodstvom, pokazivao razumijevanje za antisemitske i antimasonske postupke novih slovački vlasti.¹²³⁶ Protumasonski stav kod njega, što je često u tadašnjoj Europi, ima antisemitski prizvuk. Naime, njega su slovački „domaćini“ odveli u bratislavsku masonsku ložu koja je, kako je to predstavio Glojnarić, vladala Slovačkom protiv interesa slovačkog naroda. Unutra su se navodno nalazili kostur i lijes, a Glojnarić je zapisao kako „dvorana izgleda kao židovska bogomolja“.¹²³⁷ Dapače, Glojnarić je prenio kako se „drži, da su glavnu riječ vodili Židovi“, a posvuda se „u masonskoj loži mogu naći razni trokuti, kao i tri židovska rukava, zvijezde, čekići, mačevi i t. d.“.¹²³⁸

U knjizi naslovljenoj *Masonerija u Hrvatskoj* Glojnarić je donio i članova zagrebačkih slobodnozidarskih loža, očito na osnovu policijskih podataka.¹²³⁹ Masoni su predstavljeni kao tajanstveno mračno udruženje s nadnaravnim moćima jer su „u njihovom krugu bili tvorničari, trgovci, moćni predstavnici kapitala, te najviši državni funkcionari, kojima je zaista bilo moguće učiniti sve, što su htjeli“. Zasluge u borbi s masonerijom Glojnarić pripisuje Adolfu Hitleru nakon čijeg se dolaska na vlast „masonerija počela komešati“. „Sa slobodnim zidarima bilo je u Njemačkoj tada svršeno kao i sa Židovima, pa je postojala opasnost da bi se taj pokret protiv slobodnih zidara mogao proširiti i preko granica Njemačke“, napisao je Glojnarić. Prethodnu godinu proglasio je „kobnom“ za europsku masoneriju jer su raspuštene lože u Slovačkoj, Češkoj, Poljskoj, Rumunjskoj, Bugarskoj, Mađarskoj i drugim zemljama, dok je uništeno i „gnijezdo slobodnog zidarstva u Parizu, čim su njemačke čete ušle u grad“. Otvaranjem lože u Parizu je

¹²³⁴ „Pariz“, *Zagrebački list* (Zagreb), 30. 10. 1940., 3.

¹²³⁵ „Rat“, *Zagrebački list* (Zagreb), 23. 10. 1940., 3.

¹²³⁶ Glojnarić 1938, 17, 20-21, 26-27.

¹²³⁷ Glojnarić 1938, 29.

¹²³⁸ Glojnarić 1938, 30.

¹²³⁹ Glojnarić 1941. Knjiga je reklamirana u *Hrvatskom dnevniku*. Vidi: *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 11. 1940., 16.

francuski narod, napisao je Glojnarić, mogao vidjeti „tko ga je natjerao u rat i za čije se interese iskrvario“. ¹²⁴⁰ Šubašić je proveo uredbu o njihovom raspuštanju nakon što je ista donijeta na razini Jugoslavije. No ono što je zanimljivo jest da Glojnarić neizravno kritizira vlasti jer ističe da „uredba o njihovom raspuštanju nije bila dosta oštra“ zbog čega su masoni „unaprijed znali za te mjere, pa su se i pripremili za njih“ i „sakrili“ sporne materijale. Glojnariću je pak redarstvo zabranilo najavljeno predavanje o „Masoneriji u Hrvatskoj“ u Radničkoj komori, da bi mu osam dana kasnije bilo zabranjeno predavanje o „Današnjoj Njemačkoj“ i „Podzemnoj akciji masonerije protiv III. Reicha“ pod argumentacijom da se na temelju naredbe bana takva predavanja ne mogu održavati. ¹²⁴¹

U tom tekstu sa snažnim antimasonske i antižidovske prizvukom, kroz kojega teče nit da su masoni protivnici hrvatskog naroda, te ih se naziva parazitima, donijet je i popis masona zagrebačkih slobodnozidarskih loža. U tom je kontekstu posebno zanimljivo da se na tom popisu masona, koje Glojnarić naziva „parazitima svoga naroda“ ¹²⁴² i mafijom, ¹²⁴³ te ističe da su masoni „probisvjeti, varalice i defraudanti“ ¹²⁴⁴, nalazi i više istaknutih prvaka HSS-ovog koalicijskog partnera Samostalne demokratske stranke. Tako je kao član lože „Pravednost“ naveden ministar Srđan Budisavljević (i njegov brat Julije), a Hinko Krizman, i njegov sin slikar Tomislav, kao član lože Maksimilijan Vrhovac. ¹²⁴⁵ Na popisu su navedeni i razni liberalni (nekoć jugoslavenski) intelektualci koji su sada podržavali HSS poput slikara Jozе Kljakovića, Valdemara Lunačka, urednika *Nove Evrope* Mlana Ćurčina, Ivana Meštrovića, ali i bivši intendant HNK kojega je na tu funkciju postavio HSS, Julije Benešić te novinar i publicist *Jutarnjeg lista* Josip Horvat. ¹²⁴⁶ Objava popisa zanimljiva je i u kontekstu toga da je koncern Tipografija, dio kojega su i *Obzor* i *Jutarnji list* čiji su novinari objavljeni na popisu, zapravo podržavao stranku, dok je glavni urednik Obzora Rudolf Maixner imao „vezu“ sa HSS-om preko Jurja Krnjevića s kojim se sprijateljio za vrijeme njegove emigracije. ¹²⁴⁷ Milan Ćurčin, urednik *Nove Evrope*, reagirao je na Glojnarićevu knjigu. Istaknuo je kako je tendenciozna i površna, dok je napomenuo da *Nova Evropa* nije

¹²⁴⁰ Glojnarić 1941, 3-4.

¹²⁴¹ Glojnarić 1941, 4-5.

¹²⁴² Glojnarić 1941, 45-47

¹²⁴³ Glojnarić 1941, 3.

¹²⁴⁴ Glojnarić 1941, 47-48

¹²⁴⁵ Glojnarić 1941, 64, 66. Za cijeli popis vidi: Glojnarić 1941, 65-78.

¹²⁴⁶ Glojnarić 1941, 68, 73.

¹²⁴⁷ Horvat 1984, 329, 332. Iako je formalno podupirala HSS u Tipografiji, čiji je vlasnik bila židovska obitelj Schullhof štampali su se i ustaški letci, kao i nekoliko brojeva *Hrvatskog naroda*. Horvat 1984, 332.

povezana s masonima. Protiv Glojnarića su Ćurčin, kipar Mate Meštrović i slikar Jozo Kljaković podnijeli tužbu jer su navedeni u knjizi kao masoni.¹²⁴⁸

Glojnarić opetovano u knjizi izriče „odanost“ vodstvu HSS-a, a knjiga je više puta reklamirana u glavnom glasilu HSS-a *Hrvatskom dnevniku*. Stoga tim više čudi što se na popisu članova jedne od loža našao i narodni zastupnik HSS-a Tomo Jančiković.¹²⁴⁹ Glojnarić navodi i kako su Radića „danomice putem svojih prijatelja salijetali“ masoni i tražili da im se pridruži što je on odbio.¹²⁵⁰ Maček je također znao „da ciljevi slobodnog zidarstva nisu posve jasni i da u svemu tome ima nešto, što se mora kositi s idejama hrvatskog naroda“.¹²⁵¹ No posebno je zanimljivo da Glojnarić navodi kako Košutić i Krnjević dijele to mišljenje dok je Krnjević „odbio javno da udje među slobodne zidare čak i onda, kad se nalazio izvan svoje domovine u tudjini, bez zarade i bez materijalnih sredstava sa svojom obitelji“.¹²⁵² Naime, Krnjevića su politički protivnici optuživali da je član masonske laže. Jedan ustaški letak, širen 1940., naslovljen je „Lažeš Krnjeviću, plaćeniče masonske lože“.¹²⁵³ U jednom letku, koji potpisuju Hrvatski nacional-socijalisti, pod nazivom „Ženevskom učeniku, predsjedniku masonske lože 'Orijent', zaslužnome Jurici Krnjeviću i njegovom štabu“ iz kolovoza 1940. navodi se da je Krnjević postao mason u Grenobleu.¹²⁵⁴

Šef odjela za državnu zaštitu Banovine Hrvatske Albert Platzer u izjavi UDB-i poslije rata kazao je da je Krnjević mason.¹²⁵⁵ Sama UDB bila je puno manje odrješita po tom pitanju. Tek se navodi da su „za njega govorili, da je pristupio jednoj masonskoj loži i baš radi ženidbe sa tom Židovkom“, referirajući se na prvu Krnjevićevu suprugu Nadu (r. Hirschl). Također se navodi da je u emigraciji stupio u kontakt sa socijalističkom vođom Leonom Blumom te da se je „u Zagrebu ocjenjivalo, da je taj uspjeh dr. Krnjevića išao putem masonske lože, kojoj je on pripadnik“.¹²⁵⁶ Iz ta dva segmenta vidljivo je da je jugoslavenska tajna služba raspolagala samo predratnim „glasinama“ o Krnjeviću masonu, a ne dokazima. Ne postoje čvrsti dokazi o Krnjevićevu članstvu

¹²⁴⁸ Milan Ćurčin, „'Nova Evropa' i 'Masonerija u Hrvatskoj'“, *Nova Evropa* (Zagreb), 26. 2. 1941., 54-56.

¹²⁴⁹ Glojnarić 1941, 66.

¹²⁵⁰ Glojnarić 1941, 53.

¹²⁵¹ Glojnarić 1941, 56.

¹²⁵² Glojnarić 1941, 56.

¹²⁵³ HR-HDA-907-ZS, kut. 9, „inv. br. 363, „Lažeš Krnjeviću, plaćeniče masonske lože!“.

¹²⁵⁴ HR-HDA-155-BHKB, kut. 63, 58411/40, Okružnica o zabrani letka „Ženevskom učeniku predsjedniku masonske lože, zaslužnom Jurici Krnjeviću i njegovom štabu“ s prijepisom letka, 27. 8. 1940.

¹²⁵⁵ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH 010.30., Izjava Alberta Platzera, 18. 6. 1945., 3.

¹²⁵⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301056 Juraj Krnjević, 39-40.

u nekoj masonskoj loži. Od istaknutijih članova HSS-a u tom kontekstu valja spomenuti podbana Krbeka. On je, prema, podacima UDB-e, bio član masonske lože „Ivan Drašković“.¹²⁵⁷ Vratimo se na Glojnaricevu knjigu. Glojnaric se naposljetku u veljači 1941. ispričao zbog uvrštenja Jančikovića¹²⁵⁸ na popis. Tom je prigodom poručio kako mu je „priličan broj imena podmetnut od nesavjesnih ljudi“ među kojima je i Tomo Jančiković.¹²⁵⁹ Državno odvjetništvo u Zagrebu krajem siječnja je zabranilo rasturanje knjige *Masonerija u Hrvatskoj* zbog povrede Zakona o zaštiti javne sigurnosti i poretka u državi. Međutim, ona je štampana u 1000 primjeraka, a nijedan primjerak nije zaplijenjen.¹²⁶⁰ Čurčin se krajem veljače žalio da se knjiga, usprkos zabrani, „može kupiti posvuda“ te da ju osobno prodaje Glojnaric.¹²⁶¹

S rastom njemačkog utjecaja povezano je i donošenje protužidovskih zakona na državnoj razini te porast antisemitizma u javnom prostoru.¹²⁶² Vlada je 5. listopada 1940. uredbom ograničila bavljenje Židova trgovinom na veliko koja se tiče prehrane, dok je drugom uredbom uveden *numerus clausus* na sveučilištima, visokim, višim, srednjim, učiteljskim i stručnim školama. Po toj uredbi udio Židova studenata i učenika nije smio biti veći od udjela Židova u ukupnom stanovništvu. Mjera je trebala stupiti na snagu u godini 1940./1941. u prvom razredu škola i na prvoj godini fakulteta. Naredbom bana od 9. listopada te su mjere stupile na snagu i u Banovini Hrvatskoj.¹²⁶³ U uvodniku *Hrvatskog dnevnika* opravdavana je uredba o trgovini jer se „židovski elemenat i kod nas kao i u ostalom svijetu smatra posebnom skupinom koja ima svoje ideale, različite od ideala ostalih državljana“. Pošto je ključno pitanje „narodne prehrane“, zaključio je *Hrvatski dnevnik*, „državna zajednica, odnosno banovina Hrvatska, morale su uzeti u svoje ruke rješavanje toga problema i tražiti suradnju onih faktora, koji opskrbu naroda živežnim namirnicama ne smatraju samo trgovačkim poslom, nego i vršenjem dužnosti prema svojoj domovini“.¹²⁶⁴ *Hrvatski dnevnik* je čak negirao tezu, koja je očito već kolala u javnosti, da je Korošec

¹²⁵⁷ HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 300583, Ivan Krbek, 1.

¹²⁵⁸ Ljubo Boban u biografiji Jančikovića navodi da nije u drugim izvorima našao potvrdu za tvrdnju o Jančikoviću kao masonu. Boban 1996, 27.

¹²⁵⁹ Mirko Glojnaric, „Izjava Mirka Glojnarica povodom knjige 'Masonerija u Hrvatskoj'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 2. 1941., 5.

¹²⁶⁰ HR-HDA-1361-CIZT, kut. 36, inv. br. 3358, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu (politički odsjek) izvještava KB o zabrani rasturanja knjige *Masonerija u Hrvatskoj* Mirka Glojnarica, 29. 1. 1941.

¹²⁶¹ Milan Čurčin, „'Nova Evropa' i 'Masonerija u Hrvatskoj'“, *Nova Evropa* (Zagreb), 26. 2. 1941., 54.

¹²⁶² Koljanin 2008, 399-415.

¹²⁶³ Lengel-Krizman 2006, 1010.

¹²⁶⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 10. 1940., 5.

odgovoran za spomenute uredbe.¹²⁶⁵ Varšavski i praški list pisali su da su hrvatski predstavnici bili protiv uredbi, što je *Hrvatski dnevnik* negirao, ističući da su one „donesene sporazumno“. *Hrvatski dnevnik* je pisao „da u Hrvatskoj uopće ne postoji pitanje Židova, zaslužnih za državu“, za razliku od Srba koji „imaju svoje Židove ratnike i njihove potomke“.¹²⁶⁶

Međutim, usprkos takvim tekstovima u *Hrvatskom dnevniku*, spomenute mjere po svemu sudeći nisu bile po volji vodstva HSS-a.¹²⁶⁷ Maček je 25. listopada 1940. tražio od Konstantinovića odbacivanje protužidovskih uredbi koje su donijete na poticaj ministra i čelnika Slovenske ljudske stranke Antona Korošca.¹²⁶⁸ Maček se Konstantinoviću krajem listopada 1940. žalio da te uredbe izazivaju probleme u Hrvatskoj jer „jevrejska poduzeća prelaze u ruke Nemaca“.¹²⁶⁹ Veleposlanstvo SAD-a smatralo je kako su uredbe donijete „pod njemačkim pritiskom... pa će vrlo vjerojatno biti primjenjivane bez prevelike gorljivost i prekomjerne strogosti“, a Mačeka su držali protivnikom tih uredbi.¹²⁷⁰ Britanska tajna služba SOE također je Mačeka detektirala kao protivnika protužidovskih uredbi.¹²⁷¹

Antisemitizam prisutan je u ideologiji HSS-a u sklopu boja protiv gradske civilizacije protivne seoskom duhu koja se često povezuje i sa Židovima.¹²⁷² O Židovima su generalno HSS-ovi političari i tiskovine rijetko govorili. U siječnju 1939. u službenom glasilu *Seljačkog doma* pisalo se kako „hrvatski seljački narod poštuje svakoga pravoga čovjeka, a mrzi nepoštene ljude, a napose onakova, koji na ništa drugo ne misli nego na svoju osobnu korist – pripadali ti ljudi bilo kojoj narodnosti i vjeri. Tako gleda i na Židove, pa ako se je, ili bi se kada protiv Židova stvorilo nerazpoloženje, onda bi to bilo samo na temelju toga načela“.¹²⁷³ Sam Maček za razliku od Antuna i Stjepana Radića nikada nije davao antisemitske izjave.¹²⁷⁴ Maček je još u travnju 1936. kritizirao

¹²⁶⁵ „Dr Korošec i židovsko pitanje“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 10. 1940., 5.

¹²⁶⁶ „Dva glasa o židovskom pitanju kod nas“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 10. 1940., 5.

¹²⁶⁷ Maček u svojim memoarima opravdava jedino zabranu trgovinom živežnim namirnicama na veliko jer je smatrao „da je u onim teškim prilikama potrebno da se trgovina živežnim namirnicama, a naročito žitom, socijalizira“. Maček 2003, 204.

¹²⁶⁸ Konstantinović 1998, 211.

¹²⁶⁹ Konstantinović 1998, 217-218.

¹²⁷⁰ Lengel-Krizman 2006, 1010.

¹²⁷¹ TNA HS 5/965, D/H20 izvještava D/H2, 7.10.1940.

¹²⁷² Vidi: Šarinić 1935, 107-108.

¹²⁷³ Josip Banovac, „Židovsko pitanje“, *Seljački dom* (Zagreb), 12. 1. 1939., 5.

¹²⁷⁴ Valja napomenuti da, kako zaključuje Mark Biondich, antisemitizam Stjepana Radića nikada nije imao centralnu ulogu u njegovoj ideologiji. Antisemitske izjave posebno je koristio, što je i ranije spomenuto, protiv lidera konkurentne Stranke prava Josipa Franka. Židove je, kao i brat Antun, smatrao glavnim promotorima liberalizma. Vidi: Biondich 2020, 53-54, 75-77. Antun Radić je Židove poistovjećivao sa špekulantima i nepoštenim trgovačkim praksama. Također je protužidovski stav povezan s protivljenjem

antisemitske pamflete s lažnim potpisom HSS-a. Maček je eksplicitno za *Obzor* odbacio antisemitizam i poručio da se HSS ne odnosi prema ljudima na osnovi njihove rase i religije. Mačekovu denuncijaciju antisemitizma prenio je tada i *New York Times*.¹²⁷⁵

Mačekovu izjavu *Obzoru* protiv antisemitizma prenio je na naslovnici i zagrebački cionistički časopis *Židov*. Maček je poručio da HSS „ne prosudjuje ljude ni po vjeri ni po porijetlu, nego po poštenju i čovječnosti. Pa tako mjerimo istom mjerom i kršćanima i Židovima“. Časopis *Židov* komentirao je kako su za Mačeka „i otprije znali da ne odobrava antisemitske podvige i ispade“ te je izrazio vjerovanje „da će autoritativna izjava vođe hrvatskog naroda biti dovoljnom zaprekom daljnjim protužidovskim nastojanjima u našim krajevima“.¹²⁷⁶ Mačeka će pohvaliti časopis *Židov* i u srpnju 1940. povodom njegova rođendana. Taj će časopis napisati kako su „mirotvorstvo i čovječanstvenost“ sastavni dijelovi Mačekova programa, a sam Maček je „izgovorio jasne riječi afirmacije pravde i humaniteta u odnosu svome i prema nama Židovima“. Časopis je i iz svoje cionističke perspektive izrazio razumijevanje prema Mačekovu programu jer su i oni organizirani da „mirnim radom i humanitarnim shvaćanjem, politički i na terenu selu erecjsraelskoga, ostvarimo izbavljenje svoga naroda“. Maček je uspoređen s Cincinatom kao osoba koja se vraća „plugu svoga sela kad se bude oslobodio državičkih poslova“.¹²⁷⁷

Židovi u samoj stranci nisu imali istaknutu ulogu. Međutim, židovska obitelj Deutsch-Maceljski financirala je stranku. S njom je bio u dobrim odnosima i Vladko Maček.¹²⁷⁸ Prema elaboratu Vladimira Košaka za UDB-u industrijalac Gustav Deutsch Maceljski je „stranci doprinosaio velik novac“.¹²⁷⁹ S obitelji Deutsch-Maceljski je kao njihov pravni zastupnik bio povezan Ivan Pernar.¹²⁸⁰

Nakon pada Francuske u javnom prostoru sve je češća antisemitska propaganda, a to je donekle (takvi su tekstovi rijetki), kao što smo vidjeli, zahvatilo i tisak HSS-a, iako vodstvo nikada ne daje izjave u tom smjeru. Židovi u svakom slučaju i dalje nisu u fokusu HSS-a. No, u kontekstu

mađarskom ekspanzionizmu, pri čemu su Židovi smatrani vladajućim slojem u Ugarskoj uz Mađare. Antun Radić napisat će da je „uz Mađare danas teško živjeti svakomu drugomu narodu, jer su se Mađari sprijateljili i pogodili s Niemcima i sa židovima, koji bi htjeli – jedni i drugi – obladati cijeli svijet“. Vidi: A. Radić 1936c, 46, 256.

¹²⁷⁵ „Matchek Clears Party“, *New York Times* (New York), 25. 4. 1936., 7.

¹²⁷⁶ „Izjava dra Vlatka Mačeka protiv antisemitizma“, *Židov* (Zagreb), 1. 5. 1936., 1.

¹²⁷⁷ „Naše dobre želje dru Vladku Mačeku“, *Židov* (Zagreb), 26. 7. 1940., 5.

¹²⁷⁸ Maček i Škrabe 1999, 44.

¹²⁷⁹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 52.

¹²⁸⁰ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH. 010.11, „Put izdaje dr. Mačeka i družine“, 47.

antisemitizma svakako treba spomenuti spomenutu protumasonsku knjigu Mirka Glojnarića u kojoj on promovira teorije zavjere po kojima Židovi vladaju svijetom. Tako Sovjetskim Savezom vladaju Židovi (judeoboljševizam), dok su boljševičku revoluciju financirali Židovi i slobodni zidari „putem američkih banaka“.¹²⁸¹ Slobodno zidarstvo pak je služilo „internacionalnom židovstvu, koje je splelo mrežu prvom redu oko čitave Europe, a onda oko ostalih kontinenata, kojima je trebalo zavladati“.¹²⁸² Glojnarić potom ističe da treba formirati posebnu židovsku državu u koju bi se iselilo sve Židove iz ostatka svijeta, odnosno primarno iz Europe.¹²⁸³ Usprkos spomenutim antisemitskim stavovima u tekstovima Mirka Glojnarića, valja napomenuti da je on na svom imanju u Maču (Hrvatsko zagorje) skrivao od ustaških vlasti Židova Paula Schreineru, sina svog prijatelja Ferde, zbog čega je i proglašen Pravednikom među narodima zajedno sa svojom majkom Amalijom i sestrom Blaženkom.¹²⁸⁴

Rast njemačkog utjecaja osjetio se i u obrazovanju. Tako je predstojnik za obrazovanje Izidor Škorjač na zasjedanju narodnih zastupnika i senatora HSS-a i SDS-a najavio krajem rujna 1940. da se njemački uvodi kao prvi strani jezik od I. razreda, dok je fakultativna obuka talijanskog, francuskog i engleskog od II. razreda, a obvezno učenje talijanskog od V. razreda klasičnih gimnazija.¹²⁸⁵ Povodom posjeta njemačkog poslanika Von Heerena Zagrebu u ožujku 1941. *Hrvatski dnevnik* je poručio kako se posvećenost hrvatskih vlasti obnovi hrvatsko-njemačkih odnosa manifestira i u odluci „po kojoj se u hrvatskim srednjim školama opet predaje njemački jezik u onom opsegu, koji odgovara tradicijama hrvatskom školstvu, nadalje u širokogrudnom stajalištu Banske Vlasti pri osnivanju njemačkih pučkih škola, odnosno njemačkih odjela u pučkim školama, te u osnivanju njemačke gimnazije u Zagrebu“.¹²⁸⁶

Diskurs političara HSS-a sve se više i u drugim aspektima prilagođava „novoj Europi“.¹²⁸⁷ August Košutić reći će na posvećenju hrvatskih zastava u Velikoj Gorici 19. kolovoza 1940. da je

¹²⁸¹ Glojnarić 1941, 42.

¹²⁸² Glojnarić 1941, 42.

¹²⁸³ Glojnarić 1941, 44.

¹²⁸⁴ Na hrvatski su jezik prevedeni memoari Paula Schreineru koji piše o Glojnariću kao svom spasitelju. Vidi: Schreiner 2010. Za popis hrvatskih pravednika među narodnima među kojima je i Glojnarić vidi: *Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2022 (Croatia)*.

¹²⁸⁵ „Školska politika Banske Vlasti“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 2. 10. 1940., 5.

¹²⁸⁶ „Poslanik njemačkog Reicha Von Heeren dolazi u posjet Zagrebu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 3. 1941., 2.

¹²⁸⁷ Prilagođavanje interesnoj sferi pod koju se potpada u datom trenutku vidljivo je i iz pisma Ljudevita Tomašića Krnjeviću i Šubašiću 5. ožujka 1944. koje na engleskom jeziku donosi u svojoj knjizi Ilija Jukić: „Javite nam u čijoj smo interesnoj sferi. Ako smo u ruskoj, onda ćemo se dogovoriti s partizanima.. Ako

riječ o zastavi „koja od svih slavenskih naroda u Europi stoji i stajat će u prvom redu kao predvodnik suradnje slavenskih naroda sa narodima ostalih rasa Europe“.¹²⁸⁸ Košutić je u svom govoru afirmirao Hrvate kao „prvoborce“, borbom za samoodređenje, u boju protiv nepravednog versajskog poretka. Ipak i u tom govoru postoji jasno ideološko ograđivanje od preuzimanja fašističkih i nacističkih ideja. Program HSS-a, poručio je Košutić, autohton je. Košutić je istaknuo kako se Hrvate priznaje upravo zato jer su oni:

„jedini narod, koji ne traži i ne treba tuđih školskih političkih knjiga, ni programa, i koji ne treba mijenjati svojih ideja, jer ono, što je pisalo u staro vrijeme, što su pisala braća Radići, to je program ovog život hrvatskog naroda, i nema ništa u tom nauku, što bi trebalo mijenjati. To je kao blagoslovljeno političko Evandjelje, Europa to priznaje i kaže: to je narod, to je program, to su zastave pod kojima se taj narod složio i pod kojima se bori“.¹²⁸⁹

U govorima nekih od najistaknutijih članova HSS-a možemo pronaći neuvijenu kritiku autoritarnih sustava. Juraj Krnjević je 14. srpnja 1940. u Hrvatskom seljačkom domu okupljenim izaslanicima organizacija HSS-a u šibenskom kotaru – njih 250 – govorio kako se versajski poredak nije održao „jer nije bio pravedan“, ali jednako tako novi poredak „nemože htjeti ono čemu je jučer prigovorio i na čemu je izgradio svoju kritiku“. Krnjević je poručio kako „ono, što je silom i nasiljem nametnuto, nemože biti trajno i solidno“.¹²⁹⁰ Krnjević će u studenom 1940. u Hercegovcu kod Garešnice poručio kako „sila i nasilje (...) nisu onaj stup koji bi hrvatski narod vezao svoju sudbinu“.¹²⁹¹

smo u britanskoj sferi, možemo ih likvidirati.. Ako ne dobijemo odgovor, mi ćemo se dogovoriti s Nijemcima da se ne nastavi ovo strašno stradanje našega naroda“. Jukić 1974, 228.

¹²⁸⁸ „Značajan dan u Velikoj Gorici“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 8. 1940., 5.

¹²⁸⁹ „Značajan dan u Velikoj Gorici“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 8. 1940., 5.

¹²⁹⁰ HR-HDA-155-BHKB, kut. 49, 45950/40, PGR u Šibeniku izvještava o boravku Jurja Krnjevića u Šibeniku, 15. 7. 1940., 2. Pristašama je Krnjević također ponovno apelirao na slogu u teškim trenucima te je uvijeno sugerirao kako je neovisnost krajnji cilj HSS-ovog djelovanja: „Prije svega nesmiemo rastepsti svoju slogu, koja drži čovjeka i onda kad je najteže. Moramo izdržati u političkom radu, dok ne dodjemo do potpunoga cilja. (..) Svaki pojedinac, ako hoće da se održi, da se stvori ljudski život nesmiije klonuti, nego mora neprestano raditi. Tako i narodi, ako hoće postići cilj koji su si postavili, a to je da budu svoju gospodari, u političkom smislu da budu gospodari, da budu tako izgrađeni da nema ni jednog člana naroda koji nebi mogao ljudski živjeti – da postignemo taj cilj nesmiijemo popustiti. Makar naš predsjednik bio toliko jak, ako milijoni naroda nisu složni zajedno s njim, ne može ništa. Zato iznad svega sloga i izdržljivost dok konačno ne dodjemo do cilja“. HR-HDA-155-BHKB, kut. 49, 45950/40, PGR u Šibeniku izvještava o boravku Jurja Krnjevića u Šibeniku, 15. 7. 1940., 3.

¹²⁹¹ „Veliki govor dra Krnjevića na narodnoj manifestaciji u Hercegovcu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 11. 1940., 5.

Usprkos kritikama na račun demokracije, HSS zapravo ne preuzima fašističke obrasce. HSS-ov nacionalizam nije eskalirao u nasilni radikalni nacionalizam, nema rasizma, dok antisemitizam i dalje ostaje uglavnom na rubovima stranke. HSS ne progoni etničke manjine, već ostaje u koaliciji s predstavnicom hrvatskih Srba. Doduše, HSS će osnovati logore – o tome više o idućem poglavlju – za ustaše, nacionalsocijaliste i komuniste, iako u njima neće biti ubijana. Vlast će protivnike zatvarati i bez sudskog postupka. Kako navodi Blinkhorn, a taj zaključak možemo primijeniti i na HSS, „u većem dijelu Europe (throughout much of Europe) 'ustavni' konzervativizam je već bio, prije nego što je fašizam postao stvarnost, podložen različitim stupnjevima subverzije od strane ideja i organizacija autoritarnog ili korporatističkog karaktera“.¹²⁹² HSS i dalje ostaje udaljen od ekstremizma, što će se vidjeti u njihovom odgovoru na ustašku i komunističku prijetnju, ali poprima autoritarnije crte, što nije nikakav raritet za konzervativne stranke u međuraću. Dapače, prije je pravilo. Pritom valja napomenuti da je u međuratnom razdoblju plejada pokreta iz raznih ideoloških pozicija suzbijala i ekstremnu desnicu i ekstremnu ljevicu, a ne samo iz perspektive liberalne demokracije.¹²⁹³

U koju kategoriju svrstati postupke HSS-a i uspostavljeni sustav? Na prvu ruku može se činiti da postupanje Banske vlasti i HSS-a prema političkim protivnicima ima u određenoj mjeri odlike, barem od lipnja 1940., sustava koje Roger Griffin naziva „parafašističkima“. Parafašizam Griffin definira kao „oblik autoritarnog i ultranacionalističkog konzervativizma koji usvaja izvanjske simbole (external trappings) fašizma odbacujući njegov poziv za istinskom društvenom i etičkom revolucijom“.¹²⁹⁴ Prema Griffinu „vojni i konzervativni režimi“ zapravo su samo oponašali fašizme nakon njihovog uspjeha „kao kozmetički trik za zadržavanje hegemonije, za manipuliranje, a ne za buđenje istinske populističke energije“.¹²⁹⁵ Dapače, pojedine parafašističke režime odlikuje „autokratski i antifašistički duh“ poput „pukovnika“ koji su vladali Poljskom nakon smrti Józefa Piłsudskog i diktature Miguela de Rivere. U parafašizam ubraja Griffin, između ostalih, litavskog diktatora, od 1926. do 1939., Antanasa Smetanu, latvijskog vođu Kārliša Ulmanisa, režim Estado Novo Antónija de Oliveire Salazaraa i režim Milana Stojadinovića.¹²⁹⁶

¹²⁹² Blinkhorn 1990, 4.

¹²⁹³ Griffin 1991, 119-124. Također vidi: Bresciano 2021, 11-12.

¹²⁹⁴ Griffin 1991, 240.

¹²⁹⁵ Griffin 1991, 121.

¹²⁹⁶ Griffin 1991, 120-124.

Međutim, jasno je da HSS nije ultranacionalistička stranka, a „izvanjski simboli“ fašizma također su preuzimani tek u sporadičnim situacijama i većinom na rubovima stranke. Prema Stephenu Leeju u međuratnoj Europi postoje tri vrste nekomunističkih diktatura. Prva je fašistička (Italija i Njemačka), pod drugu spadaju režimi sa „značajnim fašističkim utjecajima“ poput Francovog, Dolfussovog u Austriji i Metaxasovog u Grčkoj – ta se kategorija uvelike poklapa s Griffinovim parafašizmom – te tradicionalna konzervativna diktatura. U potonju bi kategorija spadala vladavina Horthyja u Mađarskoj.¹²⁹⁷ Pritom je „većina diktatura smatrala fašističke pokrete disruptivnima i opasnim“.¹²⁹⁸ Horthy je suzbijao mađarske fašiste (Strelaste križeve), Dolfuss naciste, litavski, latvijski i estonski diktatori radikalnije desne pokrete i sl.¹²⁹⁹ Dapače, dolazak Hitlera na vlast mogla je spriječiti manje autoritarna desna alternativa.¹³⁰⁰

Ono što izdvaja HSS od takvih pokreta je činjenica da su oni, poput Salazarove Nacionalne unije, Riverine Union Patriotica, Domovinskog fronta Dollfussa i Sanacije Pilsudskog, strankama stvorenim „odozgo“ nastojali „depolitizirati“ mase za razliku od fašističkih i nacističkih stranaka.¹³⁰¹ HSS je uistinu imao masovnu i ogromnu podršku odozdo koja se manifestirala na mnogobrojnim političkim skupštinama i velikim članstvom u sa strankom povezanim organizacijama. Stranka je nastala organski protiv vlasti, a nije ju vlast stvorila kao u navedenim slučajevima.

Načelno prodemokratski stav, relativno blaga represija i postojanje disonantnih tonova u javnom prostoru ukazuju na to da bi se Mačekov HSS nalazio između navedenih europskih slučajeva (treća kategorija po Leeju) i režima s demokratskim legitimitetom. Maček ga svakako ima od izbora krajem 1938., ali ga nije potvrdio izborima. Hrvatsko narodno zastupstvo, dakle zastupnici koje je na izborima izabrao hrvatski narod, svakako su odobrili na sjednici Sporazum Cvetković-Maček. Wolfgang Schivelbusch ukazuje na neke sličnosti između New Deala Franklina Delana Roosevelta te Italije i Trećeg Reicha. Neke od sličnosti su gigantski javni radovi (Tennessee Valley Authority u SAD-u, Autobahn u Njemačkoj i isušivanje Pontinskih močvara u Italiji), legitimitet lidera utemeljen u karizmi. Naravno, upozorava Schivelbusch da Roosevelt nije svojim paravojnim formacijama terorizirao protivnike niti je država ubijala protivnike. Međutim,

¹²⁹⁷ Lee 2000, 17-18.

¹²⁹⁸ Lee 2000, 18.

¹²⁹⁹ Lee 2000, 263, 264, 273.

¹³⁰⁰ Kershaw 2009, 302.

¹³⁰¹ Lee 2000, 304.

sva tri sustava „smatrana su od suvremenika postliberalnim državno-kapitalističkim ili državno socijalističkim sustavima, tješnje povezanim međusobno nego s klasičnim anglo-francuskim liberalizmom“. Iako je Rooseveltov SAD konsenzualno, pokazuje Schivelbusch, smatran postliberalnom državom zbog Drugog svjetskog rata „Roosevelt je posthumno postao patron liberalne demokracije u njezinoj pobjedonosnoj borbi protiv sila zla“.¹³⁰²

Sličan zaključak uvelike vrijedi za Mačeka i HSS koji, što je ranije spomenuto, postaju baštinici liberalno demokratske tradicije, što će i sami promovirati u emigraciji. Međutim, za vrijeme Banovine Hrvatske HSS je kategorički odbijao takvu oznaku, nejasno definirajući svoju „seljačku demokraciju“, ali jasno je suprotstavljajući liberalnoj demokraciji.¹³⁰³ Ipak, promjena HSS-a prema ostrim tiradama protiv zapadne demokracije, toliko je iznenadna i evidentno povezana s padom Francuske, dok je riječ je o kratkom razdoblju koje ne dopušta dalekosežnije zaključke. Tim više što ranije takve tendencije u HSS-u nisu dolazile do izražaja. Iako Jugoslavija nije okupirana njemački je utjecaj svakim danom sve više rastao pa valja spomenuti slučajeve u kojima bi demokratske vlade, doduše pod okupacijom, donosile mjere s ciljem udovoljavanja Nijemcima. Danski je parlament (sa socijaldemokratskom većinom) tako u srpnju 1940. zakonski zabranio objavu sadržaja koji mogu štetiti odnosima s drugim zemljama kako bi se izbjegla potpuna njemačka okupacija.¹³⁰⁴

Teze o HSS-ovoj predanosti demokraciji zapadnog tipa odraz su trenutne prevladavajuće ideologije na Zapadu. Riječima Azara Gata, „liberalna demokracija percipirana je kao vječni (timeless) ideal, neuvjetovan vanjskim okolnostima i koji samo čeka da ga prepoznaju i usvoje svi razumni ljudi (right-minded people)“.¹³⁰⁵ No, za HSS očito liberalna demokracija u tom trenutku nije bila ideal. Francis Fukuyama primijetio je kako i autoritarni lideri danas režiraju izbore zbog prestiža liberalne demokracije te se predstavljaju demokratima.¹³⁰⁶ Međutim, u promatranom razdoblju liberalna demokracija nije imala takav status čak ni u zapadnoj Europi pa tako ni kod HSS-a. Teorija o dva totalitarizma često ima za posljedicu, kako je primijetila Nicole Eaton,

¹³⁰² Schivelbusch 2007, 13-14. Schivelbusch navodi niz primjera fasciniranosti Roosevelta, i njegovih bliskih suradnika, s ekonomskim ustrojem u fašističkoj Italiji.

¹³⁰³ Globačnik ocjenjuje da su vlasti „po uzoru na zapadnoeuropske demokracije pooštrile mjere protiv svih koji su javno agitirali za totalitarne režime, pa su u koncentracijskim logorima upravo zatvoreni brojni ustaše, ali i komunisti“. Vidi: Globačnik 2021, 130-131. Mjere su uistinu uvedene protiv zagovornika totalitarnih režima, ali je teško poduprijeti tezu da se mjere donijete po uzoru na zapadne demokracije.

¹³⁰⁴ Kochanski 2022, 30.

¹³⁰⁵ Gat 2022, 121.

¹³⁰⁶ Fukuyama 2011, 10-11.

promatranje Sovjetskog Saveza i Trećeg Reicha „u analitičkom mjehuru, predstavljajući ih kao devijacije od normalnog europskog demokratskog razvoja“.¹³⁰⁷ Međutim, netotalitarne (velika većina zemalja!) europske države uglavnom nisu bile liberalno demokratske. Upitno je koliko su i zemlje, poput Čehoslovačke, koje su se dičile svojom demokracičnošću nasuprot rastućoj autoritarnosti u Europi te su takvima dugo smatrane, funkcionirale sukladno demokratskim uzusima.¹³⁰⁸

Tihomir Cipek trži kako je u Banovini Hrvatskoj „politički poredak imao autoritarne značajke“, što dovodi u vezu s time da nova vlast „nije morala samo voditi računa o politici Beograda i ratnim okolnostima nego je bila izložena i napadima s ekstremne ljevice i ekstremne desnice“.¹³⁰⁹ Cipek drži i da je Maček „bio neupitni demokrat“, ali da „okolnosti nisu pogodovale izgradnji demokratskih institucija“.¹³¹⁰ Takva je ocjena vjerojatno točna. Iako je uspostavljeni sustav u Banovini Hrvatskoj definitivno bio nedemokratski ne može ga se svrstati u red autoritarnih režima koji su provodili veliku represiju spram neistomišljenika, barem u tadašnjim okvirima. Čak i da je to htio HSS nije imao kapacitete za snažniju kontrolu pučanstva. Banovinski proračun 1940. predviđao je sredstva za samo 252 redarstvena agenta u cijeloj Banovini Hrvatskoj i 48 podnadzornika.¹³¹¹ Ukupno je u kolovozu 1940. u Banovini Hrvatskoj bila 1592 redarstvenih stražara i agenata.¹³¹²

Na papiru su i dalje stajali izborni red za Hrvatski sabor, iako izbori nisu raspisani, i demokracija nije dekretom ukinuta pa možemo pretpostaviti da bi se sustav iz svojevrsnog „izvanrednog stanja“ nakon ratnog vihora vratio se na kakve-takve demokratske postavke. Uostalom, protivnici vlasti Banovine Hrvatske, s kojima se HSS obračunavao nedemokratskim metodama, u velikoj većini nisu birali sredstva za borbu. Ljudevit Tomašić je krajem listopada 1940. kazao kako treba što prije raspisati izbore za Hrvatski sabor na sastanku organizacije HSS-a XV. kotara. No, istodobno je rekao da su „stara Europa i kapitalističkim sistem u njoj u trećem stadiju tuberkuloze i da hrvatski narod nema nimalo volje, da toga bolesnika spašava“.¹³¹³ Ilija

¹³⁰⁷ Eaton 2023, 4.

¹³⁰⁸ Vidi: Kopeček 2019.

¹³⁰⁹ Cipek 2015b, 301.

¹³¹⁰ Cipek 2015b, 302.

¹³¹¹ HR-HDA-156-BHPUB, kut. 8, 10693/40, Ravnatelj redarstvenog ravnateljstva Zagreb izvještava o brojnom stanju redarstvenih agenata, 11. 7. 1940.

¹³¹² *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske: 1939 – 26. kolovoza – 1940*, 295.

¹³¹³ „Govor narodnog zastupnika prof. Tomašića na sastanku organizacije HSS XV. kotara“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 11. 1940., 5.

Jakovljević je u govoru na sastanku jedne od zagrebačkih organizacija HSS-a u veljači 1941. da postoje „ograničenja slobode“, ali su ona privremenog karaktera. Također je istaknuo da se ona „odnose na one, koji ne bi, kad bi dobili šačicu vlasti, svojim protivnicima dali ni pisnuti“. Pritom je istaknuo da je vlast bila zapravo previše „širokogrudna“ jer su na određene položaje imenovani ili nisu smijenjeni „ljudi, koji sabotiraju provedbu načela HSS“. ¹³¹⁴ U istom je govoru Jakovljević jasno poručio kako je za „uspješan rad“ vlasti „potrebna kontrola naroda“ zbog čega treba konstituirati zakonodavno tijelo nakon izbora Hrvatski sabor. ¹³¹⁵

Usprkos spomenutim promjenama, odnosno zagovaranju „seljačke demokracije“ koja je suprotstavljena „građanskoj“, HSS se nastavlja kretati u nejasnim terminima i ne može se reći da otvoreno zagovara autoritarni sustav. To je još jedan argument u prilog tome da je promjena izazvana privremenim trijumfom Sila Osovine i određenim modifikacijama ideologije s ciljem prilagođavanja situaciji u „centru“ kontinenta. Još uvijek se ustrajalo na tome da će biti održani izbori za Hrvatski sabor samo prilike to trenutno ne dopuštaju. *Hrvatski dnevnik* obrušio se krajem siječnja 1941. na protivnike koji „sakriveni anonimnošću šire letke, u kojima se čak govori o nekakvoj tobožnjoj diktaturi HSS“. Oni, istaknuto je, „mogu biti sretni, što još nemamo Hrvatskog Sabora, jer kad bi se sastao taj Sabor i kad bi u njemu progovorili izabrani narodni predstavnici, imali bi ti elementi što čudi“. Također je istaknuto da se u Banovini Hrvatskoj nikoga ne „progoni radi njegova uvjerenja, jer sloboda mišljenja treba u Hrvatskoj uvijek biti zajamčena“, ali se i „ne mogu tolerirati djela, za koja se u svakoj državi odgovara“. Međutim, taj iskaz ukazuje na očuvanje demokratskog ideala koji bi se u povoljnijim okolnostima vjerojatno obnovio. ¹³¹⁶

Hrvatski dnevnik je u komentaru 6. veljače 1941. pozdravio izjavu Save Kosanovića od tri dana ranije po kojemu bi se „izbjegle mnoge pogreške“ te bi postojao „ventil narodnog raspoloženja“ da su održani izbori za Narodnu skupštinu i Hrvatski sabor. „Narodu je potreban Hrvatski Sabor za vršenje banovinskih poslova i zajednički sabor za vršenje zajedničkih poslova. Mi zaista ni sada nismo mogli doći do uvjerenja, da je uvođenje u život Hrvatskog Sabora i zajedničkog parlamenta nespojivo sa sadašnjim prilikama u svijetu, jer nas te prilike ne smetaju i ne mogu smetati, da uspješno svršavamo svoje domaće poslove“, zaključio je *Hrvatski dnevnik*. ¹³¹⁷

¹³¹⁴ „Politikom sporazuma nije hrvatski narod izvršio nikakvu kapitulaciju“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 2. 1941., 2.

¹³¹⁵ „Politikom sporazuma nije hrvatski narod izvršio nikakvu kapitulaciju“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 2. 1941., 2.

¹³¹⁶ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 1. 1941., 5.

¹³¹⁷ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 2. 1941., 5.

Dva tjedna kasnije na istom je mjestu istaknuto kako su „stranke neophodno potrebne za normalno funkcioniranje države“, odnosno afirmirana je ideja višestranačja. No, uz ogradu, da stranke formirane „na staleškom principu“ rezultiraju „slijepom klasnom borbom, od koje je teško patio politički život Europe posljednjega stoljeća“.¹³¹⁸ Na snazi je pak i dalje formalno bio demokratski poredak, u smislu jamčenja izbora (Uredba o izbornom redu i ustrojstvu Sabora banovine Hrvatske) pa bi bilo nepravedno označiti HSS parafašističkim. Represija protivnika bila je za standarde međuratne Europe relativno blaga i nije bilo političkih ubojstava.¹³¹⁹ Također, za vrijeme vlade Cvetković-Maček Jugoslavija je bila, kako uvjerljivo tumači Hrvoje Čapo, „najbliža nekom obliku demokracije“. Čapo svoju tvrdnju podupire činjenicom da je „prema kriterijima političke kompetitivnosti i otvorenosti zavladao razdoblje institucionaliziranog izbora, što je značilo prihvaćanje postojanja jakih i istodobno različitih političkih stranaka koje su bez prisile otvorene za sudjelovanje u izbornim procesima“.¹³²⁰

Jedan od glavnih razloga relativne promjene HSS-a u odnosu prema demokraciji bila je ultimativna težnja vodstva HSS-a da hrvatski narod ostane izvan ratnih sukoba koji su zahvatili dobar dio Europe 1939. i 1940

3.2. Vođa spasilac mira

Kult Vladka Mačeka, „vođe svih Hrvata“, kroz kojega se manifestira volja hrvatskog naroda, izgrađen je znatno prije Banovine Hrvatske u kojoj je on samo nastavljen i nadograđen. Potpredsjednik vlade Jugoslavije Vladko Maček ostao je „vođa Hrvata“, kvazi-suveren hrvatskog naroda, dok je ban Šubašić više-manje sveden na najviše rangiranog činovnika u Hrvatskoj koji provodi volju Mačeka. U spomenutom govoru u Splitu ban Šubašić odao je „hvalu“, „svima onim velikanima, kojih danas nema fizički među nama, ali koji duševno žive, braći Radićima, i da zahvalim živućem vodji dr. Mačku da danas možemo ovako slaviti slobodu i radost našu“.¹³²¹ „Živućem“ je ključan prefiks jer, kako je ranije rečeno, Maček zapravo nije proglašen liderom stranke, već je to ostao „neumrli vođa“ Stjepan Radić. Takva prilično neuobičajena simbolika

¹³¹⁸ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 2. 1941., 5.

¹³¹⁹ O tome opširno u narednom poglavlju.

¹³²⁰ Čapo 2015, 37-38.

¹³²¹ HR-HDA-155-BHKB, kut 11, 4765/39, Dopis Centralnog presbira o dolasku Šubašića u Split, 23. 11. 1939., 2.

ogledala se i u prvim potezima novouspostavljene Banske vlasti. Šubašić je na sjednici hrvatskog narodnog zastupstva 29. kolovoza 1939. izrazio vjernost kralju Petru II. („Živio kralj!“) i knezu namjesniku, ali se prvo „poklonio“ hrvatskim herojima i vođi, nabrajajući ih taksativno na način koji odaje njihovu simboličku važnost u hijerarhiji:

„Dužnost mi je, da se prije svega poklonim žrtvama vjekovne borbe hrvatskog naroda, a nadasve najvećoj žrtvi za slobodu, neumrlom Vodji i Učitelju Stjepanu Radiću i da pozdravim hrvatski narod pred njegovim zastupstvom i njegovim najplemenitijim sinom i neustrašivim prvo-borcem, dragim predsjednikom Vladkom Mačkom“.¹³²²

Šubašić legitimitet ne potvrđuje samo odanošću Vladku Mačeku kao nasljedniku „neumrlom vođe“ nego i posjetom obitelji Stjepana Radića. Hrvatski ban je 29. kolovoza s Mačekom i Košutićem na Mirogoju položio vijenac „neumrlom vodju i učitelju“ Stjepanu Radiću, kako je pisalo na vijencu, „kao simbolu svih narodnih težnja i narodne slobode“. Položio je Šubašić i „vijenac na grob hrvatskih mučenika“.¹³²³ Nakon sjednice hrvatskog narodnog zastupstva Šubašić je „službeno posjetio“ Mačeka u stanu u prisustvu Košutića. Nakon toga su Šubašić, Maček i Košutić zajedno posjetili Mariju Radić, udovicu Stjepana Radića.¹³²⁴ Da je riječ o smišljenoj ceremoniji kojom se potvrđuje hijerarhija narodnih vođa, pokazuje i uvodnik *Hrvatskog dnevnika* u kojemu se navodi da je „pijetet zahtijevao, da se Ban Hrvatske u ovom velikom slučaju pokloni takodjer udovi Onoga (sic), koji je svoj život dao za slobodnu Hrvatsku i koja mu je bila vjerna pratilica i suradnica u Njegovom mukotrpnom životu“.¹³²⁵ Nekoliko tjedana kasnije banica Vlasta Šubašić posjetit će, što na simbolički način predstavlja odavanje počasti svim palima za hrvatsku slobodu i iskazivanje njihove važnosti, sestre Milana Šufflayja.¹³²⁶

Sukladno toj shemi ranije su stvoreni i neformalni „blagdani“ nasuprot državnima.¹³²⁷ Mačekov rođendan označen je u *Hrvatskom dnevniku* kao „hrvatski narodni blagdan“.¹³²⁸ Rođendan Antuna i Stjepana Radića je pak, prema Augustu Košutiću, bio „najveći hrvatski

¹³²² „Govor bana dra Šubašića na sjednici Hrvatskog Narodnog zastupstva“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 8. 1939., 5.

¹³²³ „Ban Hrvatske na grobu Stjepana Radića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 8. 1939., 5.

¹³²⁴ „Ban Hrvatske kod predsjednika dra Mačka i Marije ud. Radić“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 8. 1939., 5.

¹³²⁵ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 8. 1939., 5.

¹³²⁶ „Hrvatska banica kod sestara pok dra Šufflayja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 9. 1939., 5.

¹³²⁷ Leček 2006b, 127-139.

¹³²⁸ „Hrvatski narodni blagdan proslavio je hrvatski narod dostojanstveno svijesno i disciplinirano“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 7. 1938., 1-2.

seljački blagdan“.¹³²⁹ Antun i Stjepan Radić predstavljani su kao proročke figure kroz koje je hrvatski narod samo progovorio. Oni su, kako je to napisao Šarinić, bili „tek puka usta onog velikog hrvatskog narodnog genija, što trajno i neprekinuto živi već hiljadama godina“.¹³³⁰ Ubrzo po smrti Stjepana Radića građen je njegov kult. Vjerojatno po zamisli vodstva stranke Radiću su izvađeni organi. Tadašnje vlasti smatrale su kako HSS planira u Seljačkom domu napraviti muzej pokojnika, pri čemu im je jedan od uzora bio moskovski mauzolej Lenjina kojemu je također izvađen mozak, a tijelo balzamirano.¹³³¹ Od ranije slave se rođendani braće Radića i Mačeka kao kontrapunkt državnoj ideologiji i njenom kalendaru. Posebno je bilo važno predstaviti Mačeka kao stvarnog nasljednika Radića, njegovog odabranika i najbližeg suradnika. Alternativni blagdani HSS-a za vrijeme Banovine Hrvatske bit će uvedeni i u školski sustav. Škole će tako obilježiti 1940. smrt Antuna Radića u veljači te rođendan braće Radića (oboje su rođeni 11. lipnja) krajem iste školske godine.¹³³²

Vratimo se na kult vođe Mačeka. Politički skupovi HSS-a često su imali poluvojni prizvuk. Maček bi prisustvovao nekada na bijelom konju, a Hrvatska seljačka (i građanska) zaštita marširali bi poput vojne formacije.. U izvještaju *Hrvatskog dnevnika* o političkom skupu HSS-a u srpnju 1938. u Velikoj Gorici dobro je vidljiva atmosfera s takvih događanja:

„Stotine metara duga cesta bila je ispunjena i tisućama konjanika, koji su u uzornom redu dočekali dolazak predsjednika Mačka. Nedaleko slavluka dočekao je predsjednika Mačka posebni odred konjanika na čelu s funkcionarom društva 'Konjanik' Belakom¹³³³. Kad se pojavio automobil, u kojem se dovezao iz Zagreba predsjednik dr. Maček s ing. Augustom Košutićem, nastalo je na ulicama neopisivo oduševljenje. Čulo se klicanje: Vodja!

Vodja!

Vodja!

A seljaci, koji su stajali na cesti i radosna srca i nestrpljivo dočekali predsjednikov dolazak, klicali su iz svega glasa:

Maček!

Maček!

Maček!

I pljeskali rukama. Predsjednik dr. Maček sišao je tada s automobila, uzjašio na svog bijelog konja, koji je bio tamo spreman, te na čelu konjaničke povorke jašio prema sajmištu, gdje je bilo određeno

¹³²⁹ August Košutić, „Antun i Stjepan Radić. Vaš rođendan – najveći hrvatski seljački blagdan“, *Seljački dom* (Zagreb), 8. 6. 1939. 1-2.

¹³³⁰ Murgić 1936, 12.

¹³³¹ Grgić 2010, 732-733.

¹³³² Leček i Petrović Leš 2010, 91-93.

¹³³³ Dragutin Belak, osobni prijatelj Vladka Mačeka, zapovjednik konjaničke satnije Hrvatske seljačke zaštite

mjesto za posvetu barjaka kao i za veliku političku skupštinu. Dolazak predsjednika dra Vladka Mačka izazvao je među desecima tisuća seljaštva, koje se nalazilo na velikom sajmištu, gdje je bila podignuta govornica okićena zelenilom, cvijećem i narodnim zastavama, neopisivo oduševljenje, pljeskanje i klicanje: Živio vodja hrvatskog naroda, predsjednik dr Vladko Maček!. Predsjednik dr Maček dojašio je do govornice kroz gusti špalir hrvatskih seljaka, praćen od članova društva 'Konjanik', koji su bili takodjer na konjima. Predsjednik dr Maček projašio je sa svojom pratnjom tada kroz nepregledne odrede hrvatskih seljaka, koji su bili poredani u uzornom redu na sajmištu. Kad je predsjednik Maček pregledao sve odrede, sišao je s konja i popeo se na govornicu, gdje su se tada nalazili hrvatski narodni zastupnici: ing. August Košutić, dr Josip Torbar, Karlo Mrak, Ivo Martinčić, Ivan Robić, Stjepan Tonković i ostali funkcioneri političkih organizacija HSS u Velikoj Gorici".¹³³⁴

Naposljetku se događa uobičajena scena za događaje u kojima se slavi narodni „vođa“. Mačeku prilazi učenica četvrtog razreda pučke škole Nadica Lučić i govori: „Predsjedniče! Hrvatski narod i ako malen, može biti ponosan, jer su iz tog naroda nikli ljudi, koji su za pravicu i slobodu hrvatskog naroda dali živote. Prvi takav mučenik bio je Matija Gubec, drugi ideolog, blagopokojni Ante Radić, treći organizator hrvatskog seljaštva Učitelj i Mučenik Stjepan Radić, a četvrti si TI (sic!) predsjedniče, vodjo naš, koji vodiš hrvatski narod putevima, koje su utrli i pokazali bivši Učitelji i Mučenici. Zato predsjedniče, molim dobrog Boga, da Te (sic) poživi sa svojim narodom u slobodnoj hrvatskoj domovini. Živio!“. Maček je potom podigao djevojčicu te ju je poljubio čelo i zahvalio joj se, a ona mu je pružila buket cvijeća.¹³³⁵

Od 1935. diljem Hrvatske obilježava se rođendan Vladka Mačka.¹³³⁶ Na proslavama rođendana 17. srpnja, koje su održavane diljem hrvatskih kraljeva, klicalo se vođi Vladku Mačeku. Centralna je bila proslava u Zagrebu. *Hrvatski dnevnik* tvrdio je kako je 1938. na proslavi u Zagrebu sudjelovalo „sto tisuća seljaka i gradjana u povorci“. Na toj proslavi povorka je došla na Prilaz, pred stan Vladka Mačka koji je sišao na ulicu i stao pred okupljene na maloj tribini. Kao i na spomenutom skupu u Velikoj Gorici ponovljen je performans s djetetom koje se obraća vođi. Sada je „mala seoska djevojčica“ Barica Novosel iz Markuševca izrecitala pjesmu koja počinje s „Mili Vođo!“. I na ovoj se manifestaciji ponovila scena iz Velike Gorice da dio gomile prvo počinje uzvikivati „Vodja! Vodja! Vodja!“, a drug dio dio uzvraća „Maček! Maček! Maček!“.

¹³³⁴ g. „Poštenje i pravednost – duh hrvatskog naroda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 7. 6. 1938., 1.

¹³³⁵ g. „Poštenje i pravednost – duh hrvatskog naroda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 7. 6. 1938., 1.

¹³³⁶ Maček naravno nije jedini lider u međuraću čiji su rođendani slavljeni i prilikom kojih su održavane javne manifestacije. U tom kontekstu valja spomenuti latvijskog diktatora Karlisa Ulmanisa koji je nazivan Vadonis (Vođa) s velikim V, slično kao i Maček. Više o tome vidi: Hanovs i Tēraudkalns 2014.

Drugi dio proslave nastavio se na igralištu nogometnog kluba Concordia gdje se okupljenima obratio slavljenik.¹³³⁷

Na proslavu iduće godine, koja je započela u Maksimiru, Maček je stigao na bijelom konju. Tada se slavio „najveličanstveniji blagdan od pamtivijeka“, odnosno šezdeseti rođendan vođe hrvatskog naroda, kako je izvijestio *Hrvatski dnevnik*.¹³³⁸ Rođendan su tada prisustvovali francuski, engleski, američki, njemački, mađarski i finski konzul te talijanski vicekonzul i poljski generalni konzul, shvaćajući očito važnost proslave.¹³³⁹ Povodom proslave na Sljemenu su 15. srpnja zapaljeni veliki krijesovi te je organiziran vatromet sa šezdesetak raketa.¹³⁴⁰ Kao i prethodne godine proslava je završena navečer na igralištu Concordia, dok je raritet bio „gorući lik predsjednika dra Mačka na konju“ kao „kulminacija vatrometa“.¹³⁴¹

U kultu Vladka Mačeka sveprisutna je religijska retorika. Dok je Antun Radić apostol, Maček je uspoređivan čak i s Isusom Kristom.¹³⁴² Kako je napisao August Košutić za Uskrs 1938. „naš vođa dr Vladko Maček nosi križ strpljivo i hrabro do kraja. Na nama je svima, da mu ga olakšamo i da slijedeća i zadnja postaja na našem križnomu putu bude pobjeda i uzkrснуće Slobodne Hrvatske. To biti može i to će biti. Samo držimo se upute, koju je Isus Krist dao svojim učenicima na raztanku govoreći: Bdiјte i molite se, da ne padnete u napast“.¹³⁴³ Maček u biografiji Maksimilijana Petanjeka postaje pak osoba koja umjesto hrvatskog naroda nosi križ i spokojno podnosi uzničke dane.¹³⁴⁴ Hrvatski narod i Maček su se, dok je Maček bio u Mitrovici, stopili u jedno. Međutim, pripovijest završava sretnim ishodom:

„Narod Mu ostade vjeran, kao što je i On ostao vjeran narodu, bez da se ikad žalio i jadao, nikad ne prignuvši glavu pred silom, bezakonjem i nepravdom, nikad ne kleknuvši pred kumirima lažnim, sačuvavši čast, poštenje i ponos svoga imena hrvatskoga. Ta kalvarija Njegovog tamnovanja svršena je. Uskrснуće Njegove slobode postade znak za uskrснуće naroda Njegovoga,

¹³³⁷ „Hrvatski narodni blagdan proslavio je hrvatski narod dostojanstveno svijesno i disciplinirano“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 7. 1938., 1-2.

¹³³⁸ „Ljubav i odanost naroda očitovala se u veličanstvenim manifestacijama svome vodji“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 7. 1939., 1.

¹³³⁹ Ljubav i odanost naroda očitovala se u veličanstvenim manifestacijama svome vodji“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 7. 1939., 1.

¹³⁴⁰ „Krijesovi i rakete na Sljemenu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 7. 1939., 7.

¹³⁴¹ „Veličanstveni vatromet u čast predsjednika i vodje dra Vladka Mačka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 7. 1939., 7.

¹³⁴² Stjepan Radić je ranije uspoređivan s Isusom Krist. Radić je svojom mučeničkom smrću otkupio slobodu hrvatskom narodu, kao što je Isus otkupio grijehe čovječanstvu, pisano je na stranicama kalendara *Božićnica*. Andrija Tuličić, „Isus Krist je čovječanstvo otkupio od grijeha – Stjepan Radić je radom i smrću otkupio slobodu“, *Božićnica* (Zagreb) 1929., 79-83.

¹³⁴³ August Košutić, „Bdiјte i molite se, da ne padnete u napast!“, *Seljački dom* (Zagreb), 14. 4. 1938., 2.

¹³⁴⁴ Murgić 1936, 20-21.

s kojim On stoji još jači, još čvršći, moćan, ujedinivši u sebi sve stoljetne snage hrvatskoga naroda: borca Matije Gubca, rodoljuba Antuna Starčevića, umnika Antuna Radića i heroja Stjepana Radića“.¹³⁴⁵

Osim klasičnog „vođe“ i drugi se epiteti koriste za Mačeka. Za Murgića je on „Veliki vođa Hrvata“, „drag i ljubljani Vođa“, „Učitelj“, „Otac hrvatskog naroda i hrvatske domovine“.¹³⁴⁶ U hagiografijama i tisku HSS-a Maček je redovno prikazivan kroz figuru oca koji skrbi bilo za hrvatski narod bilo za svoju obitelj, pri čemu živi seljačkim životom, iako zapravo nije iz seljačke obitelji. Populistički lideri, kakav Maček zasigurno jest bio, konstruiraju svoj imidž odvajanjem od elite i predstavljanjem sebe dijelom naroda.¹³⁴⁷ Maček tako postaje seljak, kupuje imanje u Kupincu, iako je rodom zapravo iz gradića Jastrebarskog. Oblači se kao seljak, bavi se poljoprivredom i živi na idiličan način u „seljačkom domu“ sa svojom skladnom obitelji.¹³⁴⁸ Kupnja imanja u Kupincu protumačena je kod Šarinića kao dokaz da kod Mačeka „teče čista seljačka krv, te se vidi kako ga je ta seljačka krv privlačila, da se vrati selu, seljaštvu, seljačkom životu, zemlji, prirodi, suncu i onim životinjama, koje su dragi saradnici seljacima“.¹³⁴⁹ Glojznarić u reportaži iz Kupinca navodi da se Maček ustaje prije 5 sati svakoga dana, kao pravi seljak, nakon čega svojim konjem obiđe selo.¹³⁵⁰

Kako je pokazao Wolfgang Schivelbusch karizmatički lideri, neovisno o sadržaju (on navodi primjer Roosevelta i Hitlera), grade svoju karizmu na imidžu *outsidera* u političkom sustavu.¹³⁵¹ Maček to simbolički pokazuje povratkom na selo. Ipak, Maček po svemu sudeći nije držao elektrificirajuće govore koji bi doveli okupljene u ekstazu. Dapače, između redova se čak i u hagiografskim prikazima Mačeka to priznaje. Tako Petanjek navodi da je Maček karakterno drugačiji od Stjepana Radića te da on „mnogo šuti, mnogo razmišlja, a to je mnogima još neugodnije, negoli je bila Radićeva onolika žustrina“.¹³⁵²

U knjizi *Vođa govori* vidimo, između ostalih, fotografije Mačeka na imanju u Kupincu, Mačeka s deputacijom seljaka, sa sinom i kćerkom, sa suprugom Josipom za stolom, samim sa

¹³⁴⁵ Murgić 1936, 22-23.

¹³⁴⁶ Murgić 1936, 43.

¹³⁴⁷ Mudde i Rovira Kaltwasser, 68.

¹³⁴⁸ Šute 2021, 158-162.

¹³⁴⁹ Šarinić 1935, 188.

¹³⁵⁰ Mirko Glojznarić, „U rano jutro kod predsjednika u Kupincu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 7. 1939., 2.

¹³⁵¹ Schivelbusch 2007, 49.

¹³⁵² Petanjek 1939, XVI.

sinom koji je, zasigurno ne slučajno, naveden kao Andrija, iako mu je pravo ime Andrej. Kao pravi populistički vođa, Maček je prikazivan kao skromni čovjek iz naroda, ujedno i velikodušni *pater familias* cijele hrvatske nacije. Znakovit je u tom kontekstu tekst Mare Matočec „Naš Tolstoj“ jer upravo o Tolstoju postoji predodžba kao o velikodušnom feudalcu koji se brine za seljake. Matočec prikazuje Mačeka koji ima sve navedene osobine: „Dakle naš hrvatski Tolstoj volio bi nositi košulju koju mu satke njegova žena. On sadi na svojoj njivi, na svojem imanju, a uz to piše, pa tako radi na njivi narodnoj. Zato mi Hrvati hvalimo Bogu što imamo u svome vođi jednostavna čovjeka, koji razumije selo i seljački narod, njegov rad i život...“.¹³⁵³ Sam Maček je sebe predstavljao kao sljedbenika Tolstoja, iako to nije nikada elaborirao. Po izlasku iz zatvora 1934. rekao je: „Ja sam po svojoj prirodi i po svom etičkom shvaćanju čovjek mira, i moja filozofija je filozofija Tolstoja. Moja je želja, stvoriti u Hrvatskoj idealan položaj za seljaka, osnovan na načelima Tolstoja“.¹³⁵⁴

Vođi Mačeku pristaše pišu mnogobrojne pjesme koje se objavljuju u novinama i časopisima.¹³⁵⁵ Pritom ceremonije u čast Mačeku imaju pseudomonarhijski prizvuk. Ideološke predodžbe i projekcije su jedno, a društvena stvarnost može im biti suprotstavljena. Nakon višestoljetnog monarhijskog ustroja puk se zasigurno s time mogao identificirati. Kako pokazuje Arno Mayer u knjizi *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* feudalne institucije još su u vrijeme Prvog svjetskog rata bile dominantne, pri čemu je samo jedna veća europska država (Francuska) bila republika. Simbolima prisutnima u svakodnevnom životu učvršćivala se percepcija normalnosti *starog poretka*. Kalendar je pak bio centriran oko rođendana kraljeva i raznih proslava u čast monarhije.¹³⁵⁶ Stari običaji i percepcije nisu odjednom nestali nakon Prvog svjetskog rata. Ne čudi stoga da su mase vjerojatno u Mačeku vidjele kvazi-monarha pogotovo zato što karađorđevićevska monarhija nije bila pretjerano prihvaćena i rijetko je hvaljena u tisku HSS-a, čak i nakon Banovine Hrvatske. Sam Maček formiran je u takvom sustavu, bio je čovjek tradicije i starih moresa.¹³⁵⁷ U pjesmama se o Mačeku znalo govoriti kao kralju Hrvata. Na

¹³⁵³ Mara Matočec, „Naš Tolstoj“, *Seljačka sloga* (Zagreb), travanj 1936., 89.

¹³⁵⁴ Petanjek 1939, XI.

¹³⁵⁵ Vidi: Mijo Miković, „Vođi hrvatskoga naroda“, *Seljačka sloga* (Zagreb), svibanj 1936., 99; Miškina, „Dr-u Vladku Mačeku“, *Seljačka sloga* (Zagreb), kolovoz 1936., 170.

¹³⁵⁶ Mayer 1981.

¹³⁵⁷ Kada je Mačeka netom poslije Drugog svjetskog rata primio Otto von Habsburg, njegov tajnik Branko Pešelj obratio se prijestolonasljedniku samo s „Otto“, što mu je ovaj zamjerio. Pešelj se prisjetio Mačekove reakcije: „A ima praf, kad ste prostak i ne znate kako se pravilno oslovljavaju članovi carskoga doma. Vite i ja sam pital za Otta ali sam rekel: 'Prosim lepo, Exellenz, a kaj dela Njegovo Carsko i Kraljevsko,

izborima 1935. pristaše HSS-a pjevali su: „Oj Mačeku, od Hrvata Kralju,/Ti spašavaš mučeničku raju,/Oj Mačeku od Hrvata Kralju,/Za kralja te i Srbi priznaju“.¹³⁵⁸

Stan Vladka Mačeka u Deželićevoj i farma u Kupincu postaju, umjesto stranačke strukture, „simbolička mjesta moći“, kako je to opisao Ivica Šute.¹³⁵⁹ Oni se kao simbolička mjesta moći za vrijeme Banovine Hrvatske potvrđuju na više načina. Već je spomenut doček u Kupincu, a za dodatnu ilustraciju valja opisati posvetu zastave konjaništva Hrvatske seljačke zaštite. Maček je prisustvovao 15. listopada 1939. posveti zastave „Hrvatskog konjanika“, odnosno konjaničkog odreda Hrvatske seljačke zaštite. Nakon kazališne svečanosti dan ranije, kojoj su prisustvovali „kuma zastave“ Mačkova supruga Josipa i sam Maček, sama posveta zastave zbila se u Crkvi Sv. Blaža u Deželićevoj ulici koja je „bila puna gradjanstva“. Sama ceremonija zbiva se u ulici u kojoj je živio Maček (Prilaz Gjura Deželića), a zapovjednik odreda je bliski Mačkov prijatelj Dragan Belak. Navodno je nekoliko tisuća pripadnika HGZ-a bilo poredano s obje strane Prilaza Đure Deželića od Kazališnog trga do Crkve Sv. Blaža. Sama ceremonija ima i poluvojnički karakter jer se vrši pregledavanje postrojenih pripadnika HGZ-a:

„Oko 10 sati najavio je trubač dolazak zapovjednika konjaništva Belaka, kojemu je satnik Živković podnio raport. Došavši pred odred konjanika Belak ih pozdravlja sa: (1) – Vjera u Boga! na što konjanici skladno i gromko odgovaraju: - I seljačka sloga!. Malo kasnije dolazi pobočnik vrhovnog zapovjednika sveukupne Hrvatske Seljačke Zaštite Gjuro Maršić, koji obilazi postrojene bataljune, pregledava ih i pozdravlja hrvatskim seljačkim pozdravom. (...) U 10.10 sati trubač ponovno trubi: dolazi kuma zastave gdja Josipa Maček. Dovezla se u krasnoj cvijećem i zelenilom okićenoj kočiji, praćena konjanicima. U krasnom stavu pozor dočekuju počasne satnije kumu zastave, a glazba GEC-a svira pozdravnu koračnicu. Belak raportira stanje, na što kuma zastave gdja Maček obilazi sve satnije, a zatim zajedno s djecom, praćena narodnim zastupnicima i časništvom zaštite ulazi u crkvu“.¹³⁶⁰

Nakon toga Deželićevom prolazi masa, a na prozoru svoga stana se pojavljuje Maček s Košutićem. Nakon konjaništva HSZ-a, koraćali su „seljački konjanici obučeni u bijelu lanenu odjeću urešenu lijepom narodnom ornamentikom“, a potom i motorizirani odredi HSZ-a na čelu sa zapovjednikom Franjom Leakovićem.¹³⁶¹

Apostolsko Veličanstvo, Otto von Habsburg? Tako smo mi austrijski oficiri navek zvali našega premilostivog vladara“. Branko Martin Pešelj, „S predsjednikom Mačkom u emigraciju“, *Hrvatska revija* (München), 1970., br. 4.: 790-791.

¹³⁵⁸ HR-DAZD-584, Osobni arhiv Manfred Paštrović, kut. 7, br. 1742

¹³⁵⁹ Šute 2021.

¹³⁶⁰ „Posveta zastave 'Hrvatskog konjanika', *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 10. 1939., 1-2.

¹³⁶¹ „Posveta zastave 'Hrvatskog konjanika', *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 10. 1939., 1-2.

Pogrešno bi bilo predstaviti Mačeka, usprkos neprijepornom kultu ličnosti, u ravni s fašističkim karizmatiskim i općenito autoritarnim liderima. U hagiografijama Mačeka isticalo se kako on nije diktator. Tako Petanjek navodi da Maček „nema ni diktatorskih ambicija, ni svojstava, kao što kod nas nema sklonosti, da postanemo objekt diktata”.¹³⁶² Proslavama kulta vođe Mačeka ne veliča se, primjerice, militarizam, već umjerenost, trezvenost i, pogotovo za vrijeme Banovine Hrvatske, mir! Maček postaje vođa „spasilac mira“, a ne vođa osvajač. Mačekov kult ličnosti tako u promijenim međunarodnim okolnostima dobiva novi aspekt. Maček postaje vođa – spasilac mira! Zamjena je to vjerojatno i za činjenicu da je dio pristaša nezadovoljan pristajanjem HSS-a na Jugoslaviju pa se apeliranjem na mudro državništvo Vladka Mačeka kojim je hrvatski narod pošteđen ratnih zbivanja pokušava legitimirati trenutno stanje, makar i kao privremeno. Prema promidžbenim porukama HSS-ova tiska i intelektualaca Maček je nadnaravnim sposobnostima uspio očuvati mir. Povodom okončanja rata između Njemačke i Francuske, *Hrvatski dnevnik* pisao je, kako će ime Vladka Mačeka biti upamćeno kao ono „velikoga državnika, koji je u najkritičnijim časovima znao svojemu narodu sačuvati blagodati mira”.¹³⁶³

Dobar dio, ako ne i većina, tadašnjih Mačekovih postupaka može se objasniti nastojanjem za izbjegavanjem rata.¹³⁶⁴ Priznajući teško gospodarsko stanje i nestašicu pojedinih proizvoda, Juraj Krnjević je u tekstu za Božić 1939. istaknuo kako to pokazuje koliko je rat „strašan“, ali je naglasio kako je „stotinu puta gore onim narodima, koji su u rat izravno upleteni”.¹³⁶⁵ Krnjević je u splitskom kazalištu 7. siječnja 1940. održao „svoj veliki ideološki govor, koji je trajao preko sat i pol i koji je često prekinut burnim odobravanjem“. U njemu *de facto* poziva na ideološki moratorij te je uputio apel da se prestane s potkopavanjem vlasti zbog činjenice da u Europi bukti rat, a po Krnjeviću, ultimativni je cilj osigurati da Hrvatska ostane izvan ratnog vihora. Pritom je Krnjević priznao da je loše ekonomsko stanje dijelom i cijena mira te da napredne zemlje, poput Švicarske, Belgije, Nizozemske i nordijskih zemalja zbog toga ne očajavaju, već je narod discipliniran.¹³⁶⁶ Kada se vraćao u Hrvatsku iz Italije Krnjević je primijetio da se „teško može dobiti kava“ što je poteškoća izazvana ratom čak i za velike države koje su neutralne (Italija je tada neutralna).

¹³⁶² Petanjek 1939, VI-VII.

¹³⁶³ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 19. 6. 1940., 5.

¹³⁶⁴ Ivo Korsky smatra kako je Maček „imao samo jedan cilj: izbjeći ratu“. Vidi: Jonjić 1997c, 9.

¹³⁶⁵ Juraj Krnjević, „Mir ljudima dobre volje..“, *Seljački dom* (Zagreb), Božić 1939., 2.

¹³⁶⁶ „Kompaktnost hrvatskog naroda protiv unutrašnjih i vanjskih neprijatelja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 1. 1940., 1.

Švicarsku, Belgiju, Nizozemsku i Italiju Krnjević je naveo kao primjer zemalja u kojima je vlast stabilna i nema oštrog protivljenja uspostavljenom poretku, kako to i zahtjeva postojeći trenutak:

„Vidimo li to, da se ruši, ono što imadu? Ili vidimo, da su stisli glave, da paze da bi ova oluja prohujala nad njima, jednom riječju, da bi se očuvali u stavu neutralnosti Vidimo li mi u Švicarskoj, da bi narod vikao: Moramo rušiti ovo, što kod nas postoji, moramo rušiti naše hotele, jer su ostali bez zarade; vidimo li u Belgiji, da bi se radnici dizali, da bi srušili svoju demokraciju, svoj demokratski poredak zato, što narod ne može živjeti, kako bi živio u normalnim prilikama. Nema toga!“¹³⁶⁷

Naposljetku je Krnjević okupljenim pristašama poručio, između redova, kako se zna da je konačni cilj neovisna Hrvatska, ali to ne dopušta međunarodna situacija, već ona zahtijeva stabiliziranje situacije i suzbijanje takvih poriva:

„Sestre i braćo! Doba našeg narodnog oslobođenja pada u teška vremena. S našim oslobođenjem istodobno nam je došla i velika kušnja. Odmah smo stavljeni pred vrlo teški ispit političke zrelosti. Jasno je što mi hoćemo. Mi hoćemo ono što je u našim srcima i u našim osjećajima. Ne ćemo samo, da nam Hrvatska bude naša, da sami s njom gospodarimo, nego da bude tako uredjena, da ne bude nikada tako, da onaj koji hoće raditi bude gladan, ne ćemo da se jedni muče, a drugi gospodski žive, ne ćemo da nekolicina zgrču milijune, ne ćemo da tu tuđinci podižu poduzeća i zgrču milijune na račun naših Zagoraca (misli na Dalmatinsku zagoru, op.a.), koji su gladni. To je naš program i taj ćemo provesti do kraja“¹³⁶⁸

Krnjević će na skupštini u Koprivnici sredinom siječnja 1940. reći kako treba osvijestiti koliko je teška međunarodna situacija i opasna pogotovo za male narode. Pritom je očuvanje mira postavio kao temelj svake razborite politike: „U prvom redu potrebna nam je sloga, da bismo odvratili zlo od svoje kuće. Prva je naša briga da očuvamo mir. To je jedno od temeljnih načela, kojima se upravlja vanjska politika Jugoslavije“¹³⁶⁹

Jedina proslava rođendana (i imendana) Mačeka za vrijeme Banovine Hrvatske održana je, kao i do sada, 20. srpnja, sa sličnim programom kao i prijašnjim godinama. Povorka je prošla rutu Mihanovićeva – Trg Kralja Tomislava – Strossmayerov trg – Zrinjski trg – Praška ulica – Trg Bana Jelačića – Ilica – Primorska ulica, da bi stigla do Mačekove kuće u Prilazu. Glavna poruka je bila upravo u znaku spomenutog narativa – vođa je sačuvao mir i zaslužuje našu naklonost.

¹³⁶⁷ „Kompaktnost hrvatskog naroda protiv unutrašnjih i vanjskih neprijatelja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 1. 1940., 1.

¹³⁶⁸ „Kompaktnost hrvatskog naroda protiv unutrašnjih i vanjskih neprijatelja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 1. 1940., 1.

¹³⁶⁹ „Aktuelan govor dra Krnjevića u Koprivnici“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 1. 1940., 5.

Prema *Hrvatskom dnevniku* „cijeli hrvatski narod zahvaljuje Bogu, što mu je u najkritičnijim vremenima njegove povijesti dao za vodju čovjeka trijezna i razborita, odlučna i nepokolebiva, požrtvovna i nesebična“ koji je takvim karakteristikama omogućio, odnosno „u velikoj mjeri“ omogućio „blagodat mira“. „Vodji“ je na manifestaciji predan kao dar televizor vjerojatno kako bi se pokazalo da Maček kao vizionar i modernizator prati najsuvremenije trendove.¹³⁷⁰ Poruka o očuvanju mira bila je tim važnija pristašama jer ekonomsko stanje nije bilo dobro, a nacionalni program nije se do kraja ostvario. Retorikom da bi bez Mačeka bilo i znatno gore jer bi Hrvate pogodio rat, nastojalo se opravdati poteškoće na ta dva polja koje su, nesumnjivo, uvelike bile odraz vanjskih okolnosti, a ne pogrešaka HSS-a. Pred Mačekom domom u Prilazu Đure Deželića okupljeni su počeli uzvikivati poklik „Vodji! Spasiocu mira“. Predsjednik HRS-a Alojz Pećnik, koji je bio zadužen za organizaciju proslave, poručio je pred Mačekom domom kako bez Mačekove „izdržljivosti, energije, mudrosti“ ne bi bilo slavlja, a hrvatski bi narod „danas u tuzi razmišljao o posljedicama one sudbine, koja je zadesila veliki dio europskih zemalja“. Pećnik je istaknuo da Maček „vizionarski vidi buduće događaje snagom svoje ličnosti“ i „stavlja hrvatski narod na čelo jedne politike koja spasava ne samo hrvatski narod, već cijeli Balkan od najstrašnijeg rata“. Maček je tako, kazao je Pećnik, „svojom muževnom snagom“ spriječio scenarij u kojemu radnička djeca i radničke žene ostaju „bez svojih muževa, hranitelja i otaca“. Nakon Pećnikova govora okupljeni su uzvikivali: „Živio spasilac mira!“, „Živio dr Maček!“, „Živio naš Vodja!“, „Živjela Hrvatska“.¹³⁷¹

Slavljenik se potom obratio okupljenima i prihvatio narativ. Istaknuo je kako je ključno da hrvatski narod ostane izvan ratnih sukoba, tim više što si to ne može priuštiti kao mali narod:

„Budite uvjereni, nastojat ću da spasim hrvatskom narodu, čitavoj jugoslavenskoj državi, cijelom Balkanu mir, koliko to bude ikako moguće. Veliki narodi su slični parobrodima, koji imaju dovoljno snage da se bore protiv valova. Protiv struje. Pa i oni – vidimo – često stradaju. Mali narodi priliče barci na jedra; treba mnogo mudrosti, opreza i vještine, da se jedrenjak prema vjetru pametno i mudro vodi. Vi, koji ste primorci, znate: kada je velika oluja, da se smotaju sva jedra. Ja se nadam uz pomoć Božju i uz dosadanju oprobanoj snagu naroda hrvatskoga, da ćemo i u ovoj oluji brod naše domovine iznijeti čitav i ljepši nego je bio prije. Živjela slobodna Hrvatska!“¹³⁷²

¹³⁷⁰ „Hrvatski narod svojem vodji“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 7. 1940., 1.

¹³⁷¹ „Veličanstvena manifestacija Zagreba vodji – spasiocu mira“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 7. 1940., 6.

¹³⁷² „Veličanstvena manifestacija Zagreba vodji – spasiocu mira“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 7. 1940., 6.

Iako je *Hrvatski dnevnik* govorio o „potocima naroda“ koji su se oko zgrade Hrvatskog sokola „slili u nepreglednu rijeku, koja je potekla Zagrebom, nabujavši od ulice do ulice u rijeku zanosa, koja je elementarnom snagom zahvatila cijeli grad, koji je plamtio onim svetim zanosom, u kojemu se gubi sve osobno, koja ujedinjuje sve pojedince u velike zajednicu, koja bije jednim srcem, diše istim rimota (sic), misli istim mislima“¹³⁷³, promatrači su primijetili da je bilo prisutno manje ljudi nego prijašnjih godina. Primjerice, diplomatski predstavnik SAD-a zamijetio je kako je proslava rođendana 1940. puno slabije posjećena nego 1939.¹³⁷⁴ Umjesto narativa o vođi koji će Hrvatskoj donijeti slobodu sada se slavio mir. Ta je poruka slabije rezonirala u puku. Dopisnik centralnog presbira bio je mišljenja kako je riječ o najmanje posjećenoj proslavi rođendana Vladka Mačeka. Prisustvovalo je naime 7769 ljudi, znatno manje nego 18 tisuća 1936. i 15 tisuća 1939.¹³⁷⁵ Dan nakon proslave rođendana i imendana u Zagrebu, Maček je posjetio sela u široj okolini Zagreba, a govor je, simbolički se tako predstavljajući kao nasljednik Matije Gubca, održao u Stubici.¹³⁷⁶ Kao i prijašnjih godina proslave su rođendana i imendana održane su u brojnim drugim gradovima – od Čakovca preko Dubrovnika do Subotice.¹³⁷⁷

Poruka o vođi koji čuva mir perpetuirat će se na skupovima HSS-a. Na velikom skupu u Splitu u prosincu 1940. izaslanik Mačeka, šef njegova kabineta Ante Odić, reći će kako se skup HSS-a održava u vrijeme „kada oko nas tutnje topovi“, ali je Maček „neustrašivom borbom i krajnjim trudom uspio očuvati mir hrvatskom narodu“. „Glavni cilj“ Mačeka je, kazao je Odić, „sačuvanje cjelokupnosti hrvatskog narodnog teritorija“.¹³⁷⁸ Ne državnog (jugoslavenskog), već „hrvatskog narodnog teritorija“, što ponovno ukazuje na strah Mačeka da će revizionističke sile – u prvom redu Italija, a u manjoj mjeri i Mađarska – anektirati neka većinski hrvatska područja zbog čega je najpametnije ostati izvan rata i barem privremeno unutar Jugoslavije.

U uvodniku *Hrvatskog dnevnika* sredinom srpnja 1940. istaknuto je kako je „jedan od bitnih uvjeta narodnog opstanka“, „jedinstvo vrhovne vlasti nad njegovim nacionalnim teritorijem“. Takva formula osobito vrijedi za male narode kod kojih je „teritorijalna rascjepkanost uvijek bila

¹³⁷³ „Veličanstvena manifestacija Zagreba vodji – spasiocu mira“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 7. 1940., 6.

¹³⁷⁴ Pešelj 1970, 55.

¹³⁷⁵ Karaula 2015, 164.

¹³⁷⁶ „I grad i selo pozdravljaju vodju hrvatskog naroda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 7. 1940., 1.

¹³⁷⁷ „Hrvatski narod u radosti dočekaao vodjin imendan i rodjendan“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 7. 1940., 3; „Kako je hrvatski narod proslavio imendan i rodjendan velikog svečara“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 7. 1940., 4.

¹³⁷⁸ „Glavni je cilj rada našeg vodje sačuvati cjelokupnost hrvatskog narodnog teritorija“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 12. 1940., 2.

nesreća, a u današnjim vremenima može biti uzrok nacionalne katastrofe“.¹³⁷⁹ Krajem 1940. Ljudevit Tomašić će sveučilištarcima HSS-a u predavanju priznati da HSS nije proveo „niti jednu desetinu“ svog programa, ali je zato hrvatski narod ostao izvan rata, što „treba svagdje naglašavati kao najvažnije u našem političkom radu i u našoj dosadašnjoj borbi“.¹³⁸⁰

„Spasilac mira“ je u svojim istupima zagovarao šire povezivanje neutralnih država, očito s ciljem jačanja njihovog položaja kako bi ostale izvan ratnog vihora. Prema Jukiću Maček je bio „osobito zagrijan za stvaranje bloka neutralnih država Podunavlja i Balkana“. Jukić drži da je Maček „želio opipati i Mussolinievo bilo u tom pogledu i nije zazirao od tog da se Italija stavi na čelo tog bloka neutralaca“.¹³⁸¹

Jukić ne navodi o kojim se državama radi, ali za pretpostaviti je da misli na Jugoslaviju, Bugarsku, Rumunjsku i Mađarsku. Maček je za budimpeštanski list *Pesti Hirlap* izjavio još u studenom 1939. kako je Jugoslavija Sporazumom Cvetković-Maček „postala čvrsta komponenta mira na Balkanu i u Srednjoj Europi“ i kao takva može „sa susjedima sklapati sasvim tijesne privredne, a ujedno i političke veze, naročito s Mađarskom, Bugarskom i Rumunjskom“. Sve zemlje, kazao je Maček, imaju želju očuvati neutralnost, što će im „tim lakše uspjeti, što je i Italija prema svima znacima spremna sačuvati svoju neutralnost“. Ipak, napomenuo je kako „nije aktuelno govoriti“ o bloku neutralnih država koji bi imao formalne konture.¹³⁸² Britanski diplomat u Rimu Phillip Leigh-Smith izvijestio je 29. prosinca 1939. Foreign Office o razgovoru s „dva hrvatska isusovačka svećenika pri Orijentalnom institutu u Rimu“. Oni su mu rekli kako je hrvatski cilj „unija s Mađarskom koju bi garantirala Italija“ (union with Hungary guaranteed by Italy) te da bi Vatikan blagonaklono gledao takav protukomunistički katolički blok. Razgovor s dvojicom neimenovanih svećenika nema sam po sebi neku težinu, ali je zanimljiva reakcija jugoslavenskog poslanika Kristića s kojim je razgovarao Leigh-Smith. On nije kategorički odbio takve teze. Iako bi teoretski trebao zastupati cijelu zemlju, Kristić je u tom razgovarao nastupao kao Srbin. Rekao je britanskom sugovorniku kako Hrvati, prema sažetku Leigha-Smitha, „nemaju potrebne organizacijske sposobnosti“, dok se Italija u takve kombinacije ne bi upustila bez njemačke, francuske ili britanske podrške. Međutim, Kristić je „mislio kako je moguće da

¹³⁷⁹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 7. 1940., 5.

¹³⁸⁰ „Aktuelno predavanje narodnog zastupnika Tomašića hrvatskim sveučilištarcima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 19. 12. 1940., 5.

¹³⁸¹ Jukić 1965, 123. Također vidi: Jukić 1974, 18-19.

¹³⁸² „Naš posao još nije dovršen“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 11. 1939., 5.

Hrvatska raskine sa Srbijom (break with Serbia) i ujedini se s Mađarskom pod zaštitom Italije, ali nakon, ne prije završetka rata“.¹³⁸³ Talijanskoj agenciji *Stefani* Maček će u siječnju 1940. reći kako „konsolidacija“ Jugoslavije Sporazumom Cvetković-Maček kojim je Zagreb postao „u istom smislu prijestolnica kao i Beograd“, olakšava „održavanje mira na Sredozemnom moru, u Podunavlju i na Balkanu“.¹³⁸⁴

Međutim, ideja o političkom povezivanju srednjoeuropskog prostora ostala je i u ovom razdoblju samo ideja bez ikakve konkretizacije, ali ideja od koje je doduše u jednom trenutku strahovao London.¹³⁸⁵ No, potrebu gospodarske i kulturne suradnje zemalja u srednjoj i jugoistočnoj Europi, više je puta isticao HSS. *Hrvatski dnevnik* pisao je kako „balkanske i podunavske zemlje sačinjavaju prirodnu jedinicu“, iako to ne znači „da treba formirati podunavsko-balkansku zajednicu po uzoru Sjedinjenih Američkih Država“, ali je zato imperativ gospodarska i kulturna suradnja.¹³⁸⁶ Maček je za francuski list *Tribune des nations* 19. travnja 1940. kazao kako zastupa „ideal gospodarske zajednice agrarnih zemalja podunavskog velikog bazena“, misleći pritom na Jugoslaviju, Bugarsku, Rumunjsku i Mađarsku. Ipak, odbacio je ideju Austro-Ugarske kao ideala, istaknuvši da su Hrvati u Austro-Ugarskoj „bili podijeljeni u tri dijela“.¹³⁸⁷

O planovima suradnje između zemalja u jugoistočnoj i srednjoj Europi, govorio je u svom predavanju krajem ožujka 1941. u Splitu Ljudevit Tomašić i to na tragu Košutićeva govora iz tridesetih u Londonu. Afirmirao je pritom značaj Jadranskog mora koje će omogućiti da „i u novoj Europi“, „naše more“ bude izlaz u svijet za sve srednjoeuropske, odnosno kako je kazao, „podunavske“, zemlje. Tomašić je govorio i o spajanju Srednje Europe i Jadranskog mora kanalom koji bi povezivao slijev Dunava sa Splitom.¹³⁸⁸ Na sličnom je tragu govorio i Rudolf Bićanić par mjeseci ranije prilikom predavanja u Zavodu za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva. U predavanju je zaključio kako će trenutni sukob obnoviti „ekonomsko jedinstvo

¹³⁸³ TNA FO 371/24899/136. Italija je bila neutralna sve do 10. lipnja 1940. kada je Mussolini objavio rat Velikoj Britaniji i Francuskoj nakon što je bilo jasno da je Francuska poražena

¹³⁸⁴ „Izjava dra Mačka dopisniku agencije Stefani“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 1. 1940., 6; „Dr Maček izrazio želju da posjeti Italiju“, *Hrvatski glasnik* (Split), 18. 1. 1940., 1.

¹³⁸⁵ Boban 1974, sv. 2, 325-334.

¹³⁸⁶ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 7. 2. 1940., 5.

¹³⁸⁷ „Značajne izjave predsjednika dra Mačka i glavnog tajnika dra Krnjevića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 4. 1940., 5.

¹³⁸⁸ „Predavanje narodnog zastupnika Tomašića u splitskom kazalištu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 3. 1941., 5.

srednje Europe“, odnosno „veliko srednjoeuropsko tržište“ koje je uništeno nakon Prvog svjetskog rata. Srednju Europu je definirao kao zemlje smještene između Njemačke, Italije i Rusije. Ekonomska zajednica između tih zemalja očuvala bi dominaciju seljaštva u strukturi spomenutih zemalja, dok bi ju slobodna trgovina uništila, poručio je Bičanić.¹³⁸⁹ Valja napomenuti da je ideja srednjoeuropske suradnje bila preokupacija Bičanića u Londonu dok je bio uz hrvatske ministre u jugoslavenskoj vladi u egzilu. U vjerojatno neobjavljenom radu „The Problem of an East and South East European Commonwealth“ Bičanić je zagovarao suradnju naroda „između Baltičkog, Jadranskog i Crnog mora“. Rad je, očigledno, bio namijenjen za britansko „tržište“ pa je taj Commonwealth predstavljen kao brana budućem njemačkom utjecaju.¹³⁹⁰

Takve su se ideje naposljetku pokazale iluzornima zbog nezaustavljivog rasta njemačkog utjecaja u srednjoj i jugoistočnoj Europi te pristupanja Italije u rat na strani Njemačke. Naposljetku je pristupanje Trojnom paktu ostala jedina realna mogućnost za ostanak izvan ratnih sukoba. Pristupanje Trojnom paktu, što je podržavao HSS, ima u pozadini želju za izbjegavanjem ratnih sukoba. *Hrvatski dnevnik* pisao je 25. ožujka 1941., dan prije potpisivanja Trojnog pakta, kako „ne valja zaboraviti niti na veliku štetu, koju bismo mogli pretrpjeti, kada bismo se suprotstavili zakonima svojega geopolitičkoga položaja“, aludirajući na činjenicu da su oko Jugoslavije isključivo Sile Osovine, a da Velika Britanija nikako ne može pomoći u eventualnom sukobu. „U našoj neposrednoj blizini bjesni rat, koji će doskora biti još žešći. Trebalo je dakle poduzeti sve, da naši krajevi budu pošteđeni od teških iskušenja. Bio je naš životni interes, da sačuvamo svoju zemlju od ratnih strahota“, zaključuje se u istom uvodniku.¹³⁹¹ Uistinu, ugovor Jugoslavije o pristupu Trojnom paktu jamčio je da Sile Osovine ne će transportirati vojne jedinice preko teritorija Jugoslavije. Tu je činjenicu apostrofirao dnevnik HSS-a, ističući da „kao što nitko ne bi nama za ljubav žrtvovao živote svojih sinova, isto tako ne ćemo ni mi, služeći tuđim interesima, prolijevati svoju krv“.¹³⁹²

Želju za neutralnošću i izbjegavanjem ulaska u rat, unisono će dijeliti svi članovi vodstva HSS-a pa će tako i probritanski članovi¹³⁹³ vodstva stranke poput Jurja Krnjevića argumentirati u

¹³⁸⁹ „Današnji rat i seljačka ekonomska politika“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6.1.1941., 5. Također vidi: „Rat i seljačka ekonomska politika“, *Gospodarska sloga* (Zagreb), 15. 1. 1941., 1-2.

¹³⁹⁰ HR-HDA-1005, Rudolf Bičanić, kut. 9, F-XXXI, „The Problem of an East and South East European Commonwealth“.

¹³⁹¹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 3. 1941., 5.

¹³⁹² *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 3. 1941., 5.

¹³⁹³ Više o tome u petom poglavlju

prilog pristupa Trojnom paktu. Juraj Krnjević je istaknuo, opravdavajući pristupanje Trojnom paktu, da je potrebno „učiniti sve što se može do skrajnih granica, da odклонimo od sebe ratni požar i očuvamo mir“.¹³⁹⁴ Krnjević je britanskog vicekonzula Trevora J. Glanvillea, ujedno i ključnog agenta tajne službe SOE u Hrvatskoj, 22. ožujka 1941., kada je bilo jasno da će Jugoslavija pristupiti Trojnom paktu, uvjeravao da su uvjeti sporazuma jako fleksibilni te da on kao takav ne ugrožava britanske interese. Uvjeravao je Glanvillea i da ne postoje tajne klauzule.¹³⁹⁵

Politika neutralnosti s ciljem očuvanja *statusa quo* bila je u oštroj suprotnosti s orijentacijom dvaju temeljnih protivnika HSS-a za vrijeme Banovine Hrvatske – komunista koji su slijedili politiku Sovjetskog Saveza i ustaša koji su se nadali da će Sile Osovine razbiti Jugoslaviju.

4. Strane ideje ruše hrvatsko jedinstvo: HSS prema političkim protivnicima

*„Međutim provedba politike sporazuma, a u prvom redu izgradnja slobodne Hrvatske i sudjelovanje predstavnika hrvatskog naroda u vođenju poslova cjelokupne državne zajednice ne odgovara onima, koji su živjeli od naših nesređenih prilika, a to su s jedne strane komunisti i tzv. Frankovci, a s druge strane stojadinovičevci (sic!) i ostali veliko-Srbi. Godinama oni ruju, služeći se kod toga najpodlijim sredstvima ne bi li unijeli zabunu u složne hrvatske redove, kada ih već ne mogu ni razbiti ni oslabiti“.*¹³⁹⁶

Vladko Maček, 10. listopada 1939.

HSS je do Banovine Hrvatske bio politička snaga čije političko vodstvo hrvatskog naroda nije ozbiljno dovođeno u pitanje. Međutim, rezultat na izborima 1938. upravo je zbog toga zavaravajući jer su u HSS mnogi upisivali ono što su htjeli. Formiranjem Banovine Hrvatske HSS-u postaju otvoreno suprotstavljeni proustaški *hrvatski nacionalisti*, dok se stvaranje Banovine Hrvatske poklapa s Paktom Ribbentrop-Molotov i posljedičnom promjenom strategije Kominterne. Komunistička partija Jugoslavije kao sekcije Kominterne postaje otvoreno neprijateljski nastrojena protiv HSS-a. Istovremeno, HSS mora uspostavljati vlast u Banovini Hrvatskoj te se suočava s problemom starih jugoslavensko unitarističkih kadrova te

¹³⁹⁴ Juraj Krnjević, „Jugoslavija i trojni pakt“, *Seljački dom* (Zagreb), 27. 3. 1941., 1.

¹³⁹⁵ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 16.

¹³⁹⁶ HR-HDA-907-ZS, kut. 15, inv. br. 971, „Svim narodnim zastupnicima i predsjednicima kotarskih organizacija“

protubanovinskim opcijama u većinski srpskim područjima Banovine Hrvatske. Kako se navodi u izvještaju Ispostave banske vlasti, „do osnutka banovine Hrvatske sve hrvatske mase na području ove ispostave bile su kompaktne, okupljene u HSS“. Poslije sporazuma, navodi se u tom izvješću, „počeli su se, osim ljevičara izdvajati i pojedini ekstremni desničarski elementi, koji nisu zadovoljni sa riješenjem hrvatskog pitanja, jer su očekivali mnogo više“.¹³⁹⁷

Valja napomenuti da stranka ni za vrijeme Banovine Hrvatske nema jasno određenu strukturu. Dok je ranije za to moglo biti opravdanje u poluizvanrednom stanju, to za Banovinu Hrvatsku svakako ne vrijedi. Vladko Maček je i potpredsjednik vlade zbog čega dobar dio vremena provodi u Beogradu, a za kadrovanje zadužen je glavni tajnik Juraj Krnjević¹³⁹⁸ te u manjoj mjeri Ljudevit Tomašić.¹³⁹⁹

Zamjena za redovne konferencije stranke, stranačke sastanke i slično, učestale su audijencije u Zagrebu kod Krnjevića¹⁴⁰⁰ koji prima razne funkcionere HSS-a od razine sela do predsjednika kotarskih organizacija i najviših dužnosnika „grana seljačkog pokreta“.¹⁴⁰¹ Upravna kadrovanja Banska vlast vrši uz inpute same stranke. Riječ je o prilično nekodificiranom i neformalnom načinu funkcioniranja koji je očito počivao na setu nepisanih pravila. Pošto Hrvatski sabor nije sazvan ponekad su održavana veća zasjedanja narodnih zastupnika. Više je puta već spomenuta sjednica hrvatskog narodnog zastupstva po potpisivanju Sporazuma Cvetković-Maček. Nadalje, 30. rujna 1940. održano zasjedanje narodnih zastupnika i senatora HSS-a i SDS-a iz „Istočne Hrvatske“ (uključujući cijeli Srijem, Bačku i Baranju) pod zajedanjem Mačeka i Košutića s odjelnim predstojnicima. Narodni zastupnici i Senatori na tom su zasjedanju iznosili svoje prijedloge odjelnim predstojnicima i vodstvu stranke.¹⁴⁰²

¹³⁹⁷ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 9, inv. br. 682, 9141/40, Ispostava banske vlasti u Splitu izvještava KB o snazi frankovaca, 20. 6. 1940.

¹³⁹⁸ Da je Krnjević bio glavni kadrovik potvrđuje i Dinko Šuljak, koji je tada bio činovnik. Prema Šuljku su se preko Krnjevića „službujuća mjesta za vrijeme Banovine Hrvatske dobivala“. Šuljak 1988, 38.

¹³⁹⁹ Vidi: HR-HDA-155-BHKB, kut 3, 1171/39, Ljudevit Tomašić šalje podbanu Ivi Krbeku popis općinskih načelnika koji nisu pristaše HSS-a, 30. 9. 1939. Valja zamijetiti i da su brojni ljudi u vrhu stranke naprosto Mačekovi osobni prijatelji. Josip Reberski prijatelj je Mačeka „još iz gimnazijskih dana“, Žiga Šol je „vrlo dobar tatin osobni prijatelj“, kako je rekao Mačekov sin Andrej. Zvonimir Pavešić, predstojnik za javne radove bio je „osobni prijatelj obitelji Maček, Čavlek i Pešelj“. Maček i Škrabe 1999, 36, 81, 85.

¹⁴⁰⁰ Krnjević je kao glavni tajnik rukovodio „političkom pisarnom“ HSS-a u Domu Gospodarske sloge u Zvonimirovoj 17 gdje je primao druge dužnosnike HSS-a. Šute 2010, 87.

¹⁴⁰¹ Vidi: „Posjeti kod dra Krnjevića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 1. 1940., 5; „Muslimani Hrvati kod dra Jurja Krnjevića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 2. 2. 1940., 3; „Posjeti kod dra Krnjevića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 3. 1940., 5.; „Posjeti kod dra Krnjevića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 3. 1940., 5; „Posjeti kod dra Krnjevića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 6. 1940., 5.

¹⁴⁰² „Zasjedanje predstavnika Istočne Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 10. 1940., 5.

Ključne odluke svakako su se donosile u najbližem Mačekomom krugu. Smoljan je u poslijeratnom iskazu tvrdio da osim Mačeka i dva najbliža suradnika Košutića i Krnjevića drugi narodni zastupnici nisu, uključujući i njega, „imali mnogo prilike da učestvujemo u donošenju odluka o stranačkoj politici, jer smo samo povremeno dolazili u Zagreb referirati predsjedniku stanje u našem kraju“.¹⁴⁰³ Prema Vladimiru Košaku, nakon zabrane za vrijeme diktature je stranka „bila sasvim zapuštena“. Maček po njemu „nije imao osobitog smisla za organizaciju“, dok su tada Krnjević i Košutić bili u emigraciji. S druge strane „fizički slab ili bolesni Jelašić, koji također nije bio organizacioni genij, nije ni mogao sav tehnički posao sam savladati“. Košak tvrdi da je stranka bila toliko nestrukturirana i neorganizirana da je knjiga glasača za Mačekovu listu na izborima 1938. dugo bila ključni pokazatelj na osnovu kojega se sudilo je li netko pristaša stranke ili nije.¹⁴⁰⁴ Iako je stranka bila glomazna te je imala organizacije u svakom kutku Jugoslavije u kojemu su živjeli Hrvati, ona nije bila precizno ustrojena niti je postojao putokaz za rješavanje stranačkih problema. Zato su nesuglasice unutar organizacija rješavali visoko pozicionirani članovi stranke „dolaskom na teren“ bez nekih uhodanih procedura.¹⁴⁰⁵

S jedne strane je stranka zbog masovnosti i razgranatosti djelovala impozantno. Prema obavještajcu britanske tajne službe SOE iz Beograda Alexanderu Glenu „organizacija ove stranke bila je izuzetno dobra, a njezin se utjecaj protezao duboko u živote naroda: u svom razvoju propagande, u svojim kulturnim i socijalnim aktivnostima na selu, financiranju poljoprivrede i primjeni znanosti, stranka se pokazala potpuno svjesnom modernih političkih zahtjeva i superiorna u tom pogledu u odnosu na svaku srpsku organizaciju“.¹⁴⁰⁶ Glenov kolega u Zagrebu, ujedno i britanski vicekonzul, Trevor J. Glanville imao je slično mišljenje o HSS-u. Hrvatska seljačka stranka je po njemu bila „jedina dobro organizirana, disciplinirana i državnička stranka u Jugoslaviji“.¹⁴⁰⁷ Međutim, nevjerovatna snaga u pogledu članstva i raširenosti u hrvatskim krajevima, bilo putem same stranke bilo putem Gospodarske sloge, Seljačke sloge i Hrvatskog radničkog saveza, nosila je sa sobom i mane. Labava struktura i masovnost te nepostojanje mehanizama za rješavanje sukoba omogućavali su prodor komunista i ustaša u stranačke organizacije, iako to nije bila želja vodstva. Taj se potencijalni problem samo pogoršao s

¹⁴⁰³ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301060 Bariša Smoljan, Saslušanje 30. 8. 1949., 62.

¹⁴⁰⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 8.

¹⁴⁰⁵ Za konkretne primjere vidi peto poglavlje.

¹⁴⁰⁶ TNA HS 5/912, Glen report, 17. 11. 1941., 5.

¹⁴⁰⁷ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 4.

preuzimanjem vlasti kada stranka naravski dobiva i nove pristaše zbog mogućih beneficija.¹⁴⁰⁸ Očito znajući da je stranačka organizacija, usprkos proklamiranome, zapravo ranjiva, *Hrvatski dnevnik* argumentirao je protiv primanja novih članova bez provjere. Pokušavajući spriječiti infiltraciju „frankovaca“ i komunista kao i njihovo preuzimanja pojedinih organizacija HSS-a i s njom povezanih društava, August Košutić je 10. rujna 1939. u Matici Hrvatskih obrtnika poručio:

„Poslani su među nas došaptači kao muhe, koje nose bakterije i smrad. Kukavice su. Oni se ne usude otvoreno izići. Da nisu kukavice, bili bi među nama, jer tu je bila borba. Moraju osjetiti svuda, u svakom dijelu grada, u svakom društvu, bilo pjevačkom, bilo sportskom, kulturnom ili kakvom mu dragom, da je ovo politički organiziran narod“.¹⁴⁰⁹

Potom je Košutić pozvao članove HSS-a da budno prate tko ulazi u organizacije te je poručio da treba „svakoga lažljivca ili klevetnika koji se pojavi među nama, pograbiti“.¹⁴¹⁰ Spomenuti neprijatelji, kao što je vidljivo iz uvodnog Mačekova citata i neizravno iz Košutićeva govora, predstavljani su u promidžbi HSS-a kao koordinirani protivnici jedinstva hrvatskog naroda koje može očuvati samo HSS u olovnim vremenima Drugog svjetskog rata. Egzemplaran je za takav narativ spomenuti Košutićev govor. Obrušio se Košutić na navodno koordinirane napade na HSS, odnosno hrvatski narod, onih koji nakon stjecanja slobode „misle, da je mogu i napadati i rušiti i naduveno pričaju 'Sporazum – to ne znači ništa. Da je Maček uočio vanjsku situaciju ne bi to bio napravio...'“, odnosno ustaše koji se, usprkos tome što se „zovu i žele da se zovu još i Hrvatima“, „napadno slažu s onima, kojima su sada podrezane noge“ (jugoslavenski unitaristi i velikosrbi). Osnajući Smoljanov iskaz UDB-i da je HSS htio biti na vlasti u vrijeme Drugog svjetskog rata kada se mogla očekivati represija, Košutić je rezolutno poručio: „Ti bi nesretnici htjeli, da narod, u ovim vremenima ostave (sic, misli ostane) anonimni narod, izmišljeni narod hrvatski, bez doma i domovine svoje, i da susreće ove događaje i svjetske gdje svaki narod

¹⁴⁰⁸ U Vinkovcima se 21,8 posto članova organizacije HSS-a u razdoblju od 1937. do 1941. upisalo u stranku za vrijeme Banovine Hrvatske, a dobrim je dijelom riječ o državnim službenicima koji nisu mogli pod prijašnjim režimom pristati uz stranku. Vidi: Leček 2012, 228, 231.

¹⁴⁰⁹ „Govori dra Krnjevića i Ing. Košutića o položaju u svijetu i u domovini“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 9. 1939., 5.

¹⁴¹⁰ „Govori dra Krnjevića i Ing. Košutića o položaju u svijetu i u domovini“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 9. 1939., 5.

ima svoju legitimaciju i svoje ime”.¹⁴¹¹ Košutić je poručio i da su protivnici HSS-a „protivnici slobode hrvatskog naroda, protivnici pravice i protivnici poštenja”.¹⁴¹²

Ivan Robić napisao je ubrzo u *Seljačkom domu* kako „protivnici – ne samo ideologije hrvatskog seljačkog pokreta, nego i uobće svega što je hrvatsko – pokušavaju tajnim podzemnim silama narušiti mir, izazivati zabunu i oslabiti slogu hrvatskog seljačkog naroda”.¹⁴¹³

Krnjević je u velikom govoru u splitskom kazalištu u siječnju 1940. u kontrapunkt sa situacijom u Belgiji, gdje surađuju liberali, katolička stranka i socijalistička jer „u času pogibelji mala Belgija je svijesna što znači narodna sloga“, stavio situaciju u Hrvatskoj. Nasuprot Belgiji u Hrvatskoj su prosvjednici u Zagrebu i Sušaku¹⁴¹⁴ htjeli izazvat kaos za račun neimenovanih stranih sila, što je Krnjević podupro navodom da se „tamo, gdje se radilo tek o kojoj stotini studenata, stanoviti izvjestitelji nekih novinskih agencija poslali velike brzopjave van u svijet kako je u Hrvatskoj nered i kako su nekakvi ekstremisti priredili 'strahovite manifestacije' u Zagrebu”.¹⁴¹⁵ Tezu o potrebi očuvanja jedinstva i o tome da su protivnici HSS-a koordinirani i istovjetni izdajicama hrvatstva, HSS će konstantno ponavljati. Krnjević je u Sarajevu u rujnu 1940. poručio:

„Da se održimo, potrebno je, da budemo svi na okupu u jednoj državnoj tvorevini, da budemo izdržljivi i složni, a taj rad može provesti samo jedna čvrsta organizacija, a to je HSS. Mi smo vidjeli

¹⁴¹¹ „Govori dra Krnjevića i Ing. Košutića o položaju u svijetu i u domovini”, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 9. 1939., 2.

¹⁴¹² „Govori dra Krnjevića i Ing. Košutića o položaju u svijetu i u domovini”, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 9. 1939., 2.

¹⁴¹³ Ivan Robić, „Svaki Hrvat u ovim teškim vremenima mora biti na svom mjestu”, *Seljački dom* (Zagreb), 12. 10. 1939., 2.

¹⁴¹⁴ U ovom govoru Krnjević nije specificirao na koje demonstracije misli. Na skupštini u Varaždinu krajem prosinca Krnjević je govorio o štrajku lučkih radnika na Sušaku. Štrajk su navodno organizirali agitatori iz Zagreba, a u Sušaku su se na njemu pojavili pristaše prethodnog režima. Štrajk je, prema Krnjeviću, vodio „vodja četnika na Sušaku” Lujo Bačić. Pošto je Sušak na granici s Italijom prosvjednici su tako postigli cilj da su zbog uzvikivanja „Živio Staljin”, talijanske novine pisale o komunističkim demonstracijama. U Zagrebu su pak bivši namještenici SUZOR-a, postavljeni za vrijeme diktature, počeli uzvikivati parole za Staljina te su napali HSZ policijskih pendrecima. Krnjević je kazao kako je HSZ ustanovila da su bivši četnici „najedamput preko noći postali strahoviti komunisti” s istim ciljem – da bi se u inozemstvu pisalo o komunističkim demonstracijama. „Velika skupština HSS u Varaždinu”, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 12. 1939., 1. U ovom slučaju dakle Krnjević govori o talijansko-jugoslavensko nacionalističko-komunističkom komplotu s ciljem rušenja HSS-a. Valja spomenuti sjećanje Milana Martinovića da je šef zagrebačke policije Vikert (postao je to krajem 1940.) otkrio „da su talijanski agenti uz pripomoć ustaša pomagali u prosincu 1939. komunističke demonstracije u Hrvatskoj, ne bi li vanjski svijest stekao dojam, kako Jugoslaviji prijeti opasnost od širenja komunizma”. Milan Martinović, „Moje uspomene iz velikog doba II.: Dodiri dra Mačeka i grofa Ciana?”, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg) 1958, 71.

¹⁴¹⁵ „Svaki narod svoj gospodar”, *Seljački dom* (Zagreb), 11. 1. 1940., 2.

velike Srbe, da su dijelili frankovačke i komunističke letke u isto vrijeme. Sve se poduzima, da se naša sloga razbije i da se spriječi izgradnja Hrvatske na ovim načelima po kojima hoćemo osigurati bolju budućnost svome narodu“.¹⁴¹⁶

Ljudevit Tomašić će na sastanku lokalne organizacije HSS-a u zagrebačkoj Vlaškoj ulici 23. listopada 1940. istaknuti kako HSS-ove protivnike povezuje to da se nadaju „da će pomoću drugoga doći kod nas na vlast“. Svi oni, dodao je, šire nepotpisane letke i pamflete jer nemaju hrabrosti stati svojim imenom iza njih, dok je Maček za vrijeme diktature potpisivao letke. Za ustašku *Hrvatsku poštu* i neodređene anonimne letke rekao je da su „na istoj liniji i s komunistima i s Jeftićevcima i sa četnicima“, istaknuvši da svi oni „zajednički nastupaju protiv HSS“, iako su „medjusobni protivnici“.¹⁴¹⁷ Juraj Krnjević obrušit će se u božićnom broju *Seljačkog doma* 1940. na snage koje smatraju da se pomoću drugih zemalja može promijeniti situacija u Hrvatskoj, očito misleći na ustaše koji se nadaju odlučnoj pobjedi Sila Osovine i komuniste koji se nadaju budućoj supremaciji Sovjetskog Saveza i posljedično komunizma:

„Digli su glave svi do tada pritajeni protivnici hrvatskoga seljačkoga pokreta. Ponadali su se, da će pomoću današnjih međunarodnih prilika srušiti Radićevu Hrvatsku. Niti jedno sredstvo, čak ni terorizam ni izdaja, im nije bilo mrzko, samo ako im se činilo, da vodi k cilju. Krivi proroci, propovjednici tuđih ideologija, koje uostalom nisu uspjele ni ondje gdje su nikle, pojavljivali su se na sve strane kao gljive poslije kiše. Bacali su se kao gavrani na narodno tijelo, da bi mu izčupali dušu i srce, da bi hrvatski narod učinili nečim, što on nije nikada bio, niti će biti. (...) Što se pako posebno tiče našega hrvatskoga narodnoga programa, i tu su se razišle kao mjehuri od sapunice zablude svih onih naivnika, koji su očekivali, kako će nas Hrvate netko tuđi 'osloboditi' izvesti iz sadašnjih teškoća i uvesti u raj zemaljski. Nikada se nije jasnije pokazala nego li sada veličina Stjepana Radića, koji je naučao, da ćemo imati onoliko, koliko si sami izvojujemo, i koliko budemo složni“.¹⁴¹⁸

Iako Krnjević govori donekle kriptično jer je Jugoslavija u tom trenutku imala diplomatske odnose i sa SSSR-om, dok je njemački utjecaj, kao što je prikazano u prethodnom poglavlju, bio iznimno jak, jasno je da u prvom dijelu misli na komuniste, a u drugom na ustaše. Tuđe ideologije koje „nisu uspjele ondje gdje su nikle“ odnosi se vjerojatno i na komunizam i na fašizam/nacizam. U potonjem dijelu vjerojatno misli na ustaško očekivanje da će Njemačka i Italija poduprijeti hrvatsku težnju za neovisnošću. Naime, govori o oslobođenju Hrvata, što nije

¹⁴¹⁶ „Mir, narodna i teritorijalna cjelovitost, socijalno uredjenje zemlje“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 9. 1940., 5.

¹⁴¹⁷ „Banovina Hrvatska želi sudjelovati u izgradnji nove Europe“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 10. 1939., 11.

¹⁴¹⁸ Juraj Krnjević, „Pod kakovim okolnostima dočekujemo Božić“, *Seljački dom* (Zagreb), 25. 12. 1940., 1.

svojstveno klasnom diskursu komunista. Također, time Krnjević poručuje da koliko god trenutna situacija nije idealna, strane sile neće „pomoći“ Hrvatima zato što ih vole, nego iz svog vlastitog interesa te će se pritom dobro naplatiti nauštrb samih hrvatskih interesa.

Rumunjski diktator Ion Antonescu obračunao se od 21. do 23. siječnja 1941. s paravojsnim fašističkim pokretom Željezna garda, pri čemu je u sukobima poginulo nekoliko stotina ljudi. Nekoliko dana kasnije, točnije 28. siječnja 1941., Ljudevit Tomašić neizravno se referirao na situaciju u Rumunjskoj. Osudio je „usmene i pismene intrige, anonimne letke i t. d., kojima je svima svrha, da se u Hrvatskoj stvori zabuna, da se složni narodni redovi pokolebaju, a i da se dovede do unutarnjih obračunavanja kao što je to bilo i kao što jest i sada u nekim drugim državama“. „U Hrvatskoj ne ćemo građanskog rata niti obračunavanja za tuđe interese“, zaključio je svoj govor u Slavonskom Brodu Tomašić, apelirajući na protivnike HSS-a da u izuzetno nezavidnoj međunarodnoj situaciji smanje napade na vlast.¹⁴¹⁹

HSS će se prema ranije spomenuta tri protivnika postaviti s tri različita argumenta koji se slažu s temeljima ideologije HSS-a koji su izneseni u prvom poglavlju. HSS će tvrditi da su oni jedina autentična nacionalna (nacionalistička) opcija nasuprot stranim plaćenicima koja istinski zastupa cijeli narod zbog čega je svako neslaganje sumnjivo (populizam) i kao element reda nasuprot kaosu i revoluciji (konzervativizam).¹⁴²⁰ Okružnica kabineta bana iz siječnja 1940. o nadzoru nad tiskom obuhvaća sva tri spomenuta protivnika, iako ustaše nisu izrijeком spomenute:

„U cilju sredjivanja političkih prilika u Banovini Hrvatskoj, kao i u cijeloj državi, ne smije se dozvoliti da se štampom širi nešto, što bi direktno ili indirektno moglo izazivati i stvarati nepovjerenje među Hrvatima, Srbima i Slovincima. Zato treba sprečiti svako pretjerano pisanje štampe bez obzira na to kojoj stranci ili ličnosti pripadaju, a koje stvarno služi samo uskim interesima pojedinaca ili grupa. Upozorava se osobito na štampu tako zvanih unitarističkih grupa, koje pod plaštom opće narodnih interesa pokušavaju vriedjati čast Hrvatskog naroda, Hrvatsku seljačku stranku i narodno vodstvo. Isto tako treba u štampi suzbiti nacionalistički ekstremizam bilo koje struje. (...) U publikacijama ljevičarskog smjera ne smije se dozvoliti pisanje, kojemu je cilj da u narodu stvori malodušnost i pometenost. Ljevičarski listovi nastoje to postići time, što naročito socijalna pitanja pretjerano i neistinito prikazuju, a uvijek s ciljem, da izazovu nezadovoljstvo u širokim narodnim slojevima. Cilj je takvog pisanja, da se stvori pogodan teren za prevratničke akcije. Primjećeno je osobito u posljednje vrijeme, da svi ljevičarski listovi donose samo najcrnije prikaze socijalnog stanja u zemlji, a i u ostalom svijetu. Na taj se način nastoji stvoriti kod naroda

¹⁴¹⁹ „Govori odjelnog predstojnika dra Rasuhina i narodnog zastupnika Tomašića u Slav. Brodu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 1. 1941., 5.

¹⁴²⁰ Pritom će postojati prilično izražena razina sektaštva kod HSS-a, čime se potvrđuje Pareto zaključak: „Za sada, nova je elita fleksibilna i otvorena svima, ali nakon pobjede isto ono što se dogodilo drugima, dogodit će se i njoj također: nakon pobjede, elita postaje krutija i isključivija“. Pareto 2011, 58.

uvjerenje, da se ovakvo socijalno stanje ne može popraviti drugim putem, već samo revolucionarnim načinom. Sve listove koji na takav način prikazuju socijalno-kulturno, političko stanje, treba onemogućiti“.¹⁴²¹

Onkraj posebnosti Hrvatske zbog neriješenog nacionalnog pitanja, hrvatska je bila dio onoga što njemački konzervativni povjesničar Ernst Nolte naziva „europskim građanskim ratom“, a istu frazu koristi i talijanski marksistički povjesničar Enzo Traverso.¹⁴²² Za Noltea riječ je uglavnom o sukobu između ideologija nacizma i boljševizma čiji su primarni nositelji totalitarni Treći Reich i Sovjetski Savez. Traverso govori o trećem europskom ideološkom građanskom ratu od 1918. do 1945. Prethodna su dva Tridesetogodišnji rat od 1618. do 1648., dok drugi traje od Francuske revolucije 1789. do sloma Napoleona i restauracije dinastije Bourbon 1815.¹⁴²³ Krakovi tih ideoloških sukoba osjetili su se i u Hrvatskoj, pogotovo za vrijeme Banovine Hrvatske i HSS će morati unutar njih manevrirati s posebnim složenostima zbog neriješenog hrvatskog pitanja, odnosno nepostojanja samostalne hrvatske države.

Već krajem rujna 1939. ban Šubašić je naredbom o zabrani skupština i javnih manifestacija najavio represivni pravac prema radikalnoj oporbi Banskog vlasti. Naredbom bana potkraj rujna 1939. zabranjeno je „na jedno izvjesno vrijeme održavanje svih javnih manifestacija i skupština u zatvorenim prostorijama i pod vedrim nebom“. Kao povod za to izriekom je navedeno da se „dogodilo nekoliko težih incidenata, koje su izazvali zlonamjerni ljudi, sve s namjerom, da škode sredjivanju prilika i uvođenju pravednog reda u banovini Hrvatskoj“. Spomenuti krivci to rade „bilo iz osobne pakosti i zlobe ili su tuđi plaćenici“, dok svoj „odvratani protunarodni razorni rad pokrivaju lažnim nacionalizmom“. Naposljetku je najavio oštre kazne za takve prijestupe – „Osobe, koje danas u ovim teškim i sudbonosnim vremenima zlonamjerno škode svojoj zemlji, zbilja ne zaslužuju nikakove obzire, nego najtežu i najrigorozniju primjenu zakona protiv sebe“.¹⁴²⁴ Međutim, ta naredba nije najdoslovnije primjenjivana te će se za vrijeme Banovine Hrvatske održavati razni politički skupovi. Represivni aparat upućen je da „rasturi zbor odnosno konferenciju“ ukoliko bi se na njoj pozivalo „mase na otpor prema Banskog vlasti, državnim

¹⁴²¹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 1, 1/40, Okružnica o nadzoru nad pisanjem štampe, 3. 1. 1940.

¹⁴²² Stanley Payne govori o građanskom ratu u Europi od 1905. do 1949. Vidi: Payne 2011.

¹⁴²³ Nolte 2003; Traverso 2016.

¹⁴²⁴ „Zabrana skupština i javnih manifestacija u Banovini Hrvatskoj“, *Obzor* (Zagreb), 25. 9. 1939., 3.

vlastima i nasilnu promjenu političkog o socijalnog poredka, postrekavanje protiv javnog reda i mira kao i protiv Dinastije i t. sl.“.¹⁴²⁵

4.1. Komunistički internacionalci i pučkofrontaši

Kao i većina građanskih opcija u Europi HSS zauzima dosljedan antikomunistički stav.¹⁴²⁶ Većina građanskih stranaka međuratne Europe vidjela je u komunizmu ultimativno zlo pa se, riječima Adama Ulama, „nekim konzervativnim krugovima na zapadu, čak i ljudima koji nisu imali simpatija za fašizam kao takav, hitlerizam činio dobrodošlom protutežom komunizmu“.¹⁴²⁷ Načelni stav većine javnosti u Hrvatskoj bio je da komunistička ideologija, koja nastoji uništiti građansko društvo, ne treba uživati njegove povlastice poput slobode riječi. Primjerice, liberalni zagrebački *Obzor* poručio je u listopadu 1939., povodom polemika o *Našim novinama* koje je uređivao Božidar Adžija kao svojevrсно glasilo najavljene Stranke radnog naroda, komunističkog paravana kojim bi se izbjegla zabrana stranke, kako su Adžija i njegovi istomišljenici protivnici „građanskog društvenog poretka“. Usprkos tome oni koriste mogućnosti građanskog poretka, odnosno „javne ustanove demokratskog poredka, da preko njih pripreme ostvarenje prve česti svog programa, naime rušenje građanskog poretka“, ali će na vlasti postati „bezobzirni protivnici demokratskog poredka i uvode najkrući autokratski režim, koji nazivaju diktaturom proletarijata, da zaslijepe neupućene široke radne slojeve, kao da tobože oni vladaju, a ne jedna šaka ljudi“. Zbog navedenog je sa stranica *Obzora* poručeno kako je „dužnost predstavnika društva i demokratskih ustanova, da budno paze, da marksistička razorna propaganda ne prodre u narodne mase i ne poljulja temelje današnje civilizacije“.¹⁴²⁸

¹⁴²⁵ HR-DAZG-26, Redarstvena oblast za grad Zagreb, kut. 874., Povjerljivi spisi/dnevne zapovijedi 1939. g. 1/76, Prijepis okružnice odjela za državnu zaštitu Banske vlasti o održavanju zborova i konferencija, 17. 11. 1939.

¹⁴²⁶ Kritičar takve ocjene mogao bi spomenuti Radićevo učlanjenje u seljačku internacionalu (Krestinternu) koja je djelovala kao ekspozitura sovjetske države. Međutim, Radićev postupak treba promatrati kao taktički potez za jačanje pregovaračke pozicije s Beogradom. Vidi: Toshkov 2019, 59, 145-146.

¹⁴²⁷ Ulam 1976, 290. Čak i u poslovično liberalnom SAD-u, studenti na prestižnom Sveučilištu Princeton imali su, prema istraživanju iz 1940., veći odmak od komunizma nego od fašizma. Fašizam je opravdavalo 14 posto ispitanih studenata u praksi, dok je teoretski on bio poželjan za 33 posto studenata, nasuprot šest posto u prvom slučaju za komunizam i 25 posto u drugom slučaju. Komunistička je ideologija, kako su zaključila dva socijalna psihologa nakon provedenog istraživanja, imala veću stigmu. Vidi: Katz i Cantril 1940.

¹⁴²⁸ „Stranačko kretanje“, *Obzor* (Zagreb), 25. 10. 1939., 3.

Argumentacija koju je krajem siječnja koristio Mile Budak u pismu Šubašiću, kojim zahtijeva ukidanje predcenzure za list *Hrvatski narod*, dobro ilustrira neprihvatljivost komunizma u tadašnjoj javnosti. Naime, priznaje Budak u pismu da je Hrvatski narod „opozicionalni list i to državo-pravno opozicionalni“, ali to nije razlog da ga se stavlja „u isti red s komunistima“. Zatražio je Budak da se s *Hrvatskim narodom* „postupa kao i s ostalom hrvatskom građanskom štampom u Zagrebu“.¹⁴²⁹

Komunističke su stranke bile zabranjene u većini Europe. Jonathan Haslam u recentnoj knjizi *The Specter of War: International Communism and the Origins of World War* pokazuje da je na međunarodne odnose u međuraću uvelike utjecao strah od komunizma. Taj ideološki faktor je poremetio tradicionalno vođenje politike prema „državnim interesima“ (*raison di stato*) i na temelju ravnoteže snaga. Između ostalog snažnim antikomunizmom uvelike on objašnjava britansku politiku popuštanja (*appeasement*) Hitleru i poljsko odbijanje suradnje sa Sovjetskim Savezom, ali i Mussolinijevo vezanje uz Hitlera, nasuprot logici koja bi nalažala suradnju s Francuskom kao protutežu rastućem njemačkom utjecaju.¹⁴³⁰ Takav razvoj događaja nije mimoišao ni HSS. Stranačka paravojna formacija Hrvatska seljačka zaštita bila je osnovana ne samo za zaštitu od četnika i drugih nositelja režimskog nasilja, nego i od komunista.¹⁴³¹ HSS je pak odbijao „narodnu/pučku frontu“. *Hrvatski dnevnik* prozreo je pučku frontu kao „pokušaj komunista, da medju Hrvatima izazovu zabunu“ i „sredstvo“ komunista „da dodju u dodir sa seljaštvom“.¹⁴³² Ubrzo po povratku iz višegodišnje emigracije August Košutić se obrušio na

¹⁴²⁹ HR-HDA-155-KB, kut. 1, 74/40, Mile Budak traži ukidanje predcenzure za *Hrvatski narod* od šefa kabineta bana Šubašića, 30. 1. 1940.

¹⁴³⁰ Haslam 2021. HSS je bio svjestan takvog stava zapadnih političkih elita pogrešno čak vjerujući da on vrijedi i nakon njemačke invazije na Sovjetski Savez. Prema izvještaju visokog partizanskog dužnosnika Pavla Gregorića iz srpnja 1943. Košutić je u „intimnom krugu“ svojih pristaša rekao da odbacuje suradnju s Narodno oslobodilačkim pokretom (NOP) jer bi se u tom slučaju „kompromitirali za budućnost“ u očima Velike Britanije koja poslije rata ne bi računala na stranke koje su surađivale s komunistima za vrijeme rata usprkos proklamiranoj retorici. Košutić je bio mišljenja da bi u tom slučaju Britanci nužno poslije rata favorizirali „velikosrbe“ kao svoje partnere. HR-HDA-1031, Pavle Gregorić, Prijepis izvještaja „Paje“ od 29.7.1943., 30.8.1943. Dužnosnik NDH David Sinčić rekao je UDB-i da mu je početkom 1944. Ivan Pernar kazao kako Krnjević podržava pregovore s ustašama, ali ne i s NOP-om jer zapadni saveznici „neće u nijednom slučaju dati podršku komunistima, a da ne treba takvim pregovorima sebe kompromitirati i kroz takve pregovore zapravo samo priznati NOP i priznati ga faktorom koji će nešto značiti u budućnosti i kroz takve pregovore osigurati i stanovita prava NOP-u za budućnost“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.6., Zapisnik sa saslušanja Davida Sinčića, 23. 2. 1949., 51.

¹⁴³¹ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 166, 168-169.

¹⁴³² *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 9. 1936., 5.

zagovornike pučke fronte koje se ubacuje „po nalogu iz Moskve preko Pariza, Praga i od drugdje“ te je istaknuo kako Hrvati imaju svoju nacionalnu frontu koju predvodi HSS.¹⁴³³

Strategiju Kominterne, koja je od 1935. do 1939. pozivala na suradnju s komunistima svih nefašističkih opcija nasuprot fašizmu, što se manifestiralo u vladi Leona Bluma u Francuskoj koju su podržavali komunisti, kao i u Španjolskom građanskom ratu, glasilo HRS-a *Hrvatski radnik* prepoznao je kao rezervni plan Moskve, nakon što nije uspio njen „krvavi plan“ uspostave komunizma u cijelom svijetu. Ironično je *Hrvatski radnik* primijetio kako komunisti žele „krvavim ratom i diktaturom (!) stvarati čovječniji poredak na svijetu“. „Pučkom frontom“ se pak „Crveni medvjed“ pretvara da podržava demokraciju i nacionalizam, „ali medvjed, makar obukao janjeću kožu, ostaje medvjed“.¹⁴³⁴ August Košutić proglasio je u svibnju 1938. „propast pučke fronte“, opisujući retoriku Sovjetskog Saveza kojom „napuštaju plan miniranja cijeloga svijeta, da se vraćaju demokraciji“ kao samo trenutni uzmak, a ne stvarnu promjenu komunističke doktrine. U Hrvatskoj pak, kazao je Košutić, „pučkofrontaška infekcija nije mogla prodrijeti u zdrav politički organizam hrvatskoga naroda“. Zemlja „vladana jednim tiraninom“ poput Sovjetskog Saveza, zaključio je Košutić, „ne može biti ni suradnik ni branitelj demokracije nigdje u Europi i nigdje u svijetu“.¹⁴³⁵

Antikomunistički stav HSS-a usmjeren je na tri razine komunističke doktrine. Jedna se odnosi na ekonomski aspekt komunizma (ukidanje privatnog vlasništva, kolektivizacija i sl.), druga na marksistički materijalizam suprotstavljen svakom obliku duhovnosti, a treća na komunistički internacionalizam. Komunisti, prema Šariniću, ruše tradicionalni moral, vjeru, nacionalizam i obitelj:

„Socijalna konstrukcija grada, civilizacija, socijalne ustanove, i to naročito socijalne klasne organizacije, koje su sve od reda protunarodne, tuđinske i internacionalne, to su te aždaje, koje proždiru žive seljačke milijune, da od njih stvaraju proste internacionalne materijaliste i klasiste, koji će postati ravnodušni prema nacionalizmu, religiji, moralu i uopće proti svemu, što je idealno, pa dok će se boriti samo za klasni kolektiv, priželjkujući diktaturu radne klase i moralnu i materijalnu pomoć radne internacionalne, to će ta rođena seljačka djeca zaboravljati na onaj silni i nepresušni nacionalni kolektiv, iz kojega su i sama iznikla, i na neiscrpnu i neoborivu pomoć, koja

¹⁴³³ „Ing. August Košutić u Hrvatskom radničkom savezu“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 1. 3. 1937., 2.

¹⁴³⁴ „Stvaranje demokratskog bloka u svijetu“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 13. 2. 1938., 3.

¹⁴³⁵ August Košutić, „Propast pučke fronte“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 8. 5. 1938., 2. Valja spomenuti kako je Janko Tortić u *Seljačkom domu* pisao kako je u Rusiji „glava čovječja jeftinija od kupusove“, vjerojatno se referirajući na velike čistke. Janko Tortić, „Boljševička Rusija je trula“, *Seljački dom* (Zagreb), 24. 6. 1937., 3.

bi radništvu mogao da poda u ideji seljačke demokratije ujedinjen narod i cjelokupno čovječanstvo“.¹⁴³⁶

Također je prepoznato da komunistička ideologija sa sobom nužno povlači nasilje prilikom nastojanja za uspostavom diktature proletarijata.¹⁴³⁷ Književnici bliski komunističkom pokretu, poput Miroslava Krleže, kritizirani su zbog simplicističkog pogleda spram „nazadnog sela“. Pero Lukanec tako u *Evoluciji* kritizira Krležu zbog pesimističkog gledišta spram „panonskog“ sela u Povratku Filipa Latinovicza, dok ističe da su Podravci Krste Hegedušića „gušavi“.¹⁴³⁸ „Seljaku je marksizam, bio on u obliku bilo koje internacionale, tuđ i nikada ga ne će iskreno prihvatiti, osim moguće neiskreno pod moraš, kad bi ga na nj prisilile crvene horde“, zaključio je autor.¹⁴³⁹

Među hrvatskim političkim elitama generalno je bila prisutna teza da beogradski centralizam koristi komunizam kako bi oslabio hrvatski nacionalizam. Primjerice, Trumbić je bio mišljenja kako vlada intencionalno imenuje komuniste u radničke komore što je „dokaz kako komunističko radništvo služi režimu, kao sredstvo na ovom polju protiv Hrvata“.¹⁴⁴⁰ Također je primijetio kako režim slobodno pušta diseminaciju komunističke propagande u Hrvatskim krajevima te da nesmetano izlaze komunistički časopisi.¹⁴⁴¹ Vjekoslav Blaškov smatrao je da je jugoslavenski režim za vrijeme diktature namjerno dopuštao u Hrvatskoj marksističke sindikate i objavu marksističkih djela poput Kapitala „samo zato kako bi na taj način bila oslabljena hrvatska nacionalna borba. Po mome shvaćanju Beograd je išao zatim (sic) da bi čitavu hrvatsku nacionalnu borbu oslabio na taj način da joj dade klasno marksistički karakter“.¹⁴⁴²

Komunisti se u promidžbi HSS-a povezuju sa svim neprijateljima hrvatskih težnji. Tako Heisinger u eseju „Hrvatski seljački pokret i radništvo“ navodi da je „zloglasni“ ban Khuen Hedervary dozvolio socijalističkom pokretu razvoj u Hrvatskoj, da bi ubrzo „socijalisti prionuli uz jugoslavenski nacionalizam, a hrvatski radnici uz starčevićanstvo, dakle uz tadašnji hrvatski nacionalizam“.¹⁴⁴³ *Hrvatski dnevnik* pisao je u srpnju 1939. kako marksisti zapravo „stalni

¹⁴³⁶ Šarinić 1935, 118-119.

¹⁴³⁷ Šarinić 1935, 18.

¹⁴³⁸ Pero Lukanec, „Seljak o marksistima“, *Evolucija* (Zagreb), siječanj-veljača 1934., 31.

¹⁴³⁹ Pero Lukanec, „Seljak o marksistima“, *Evolucija* (Zagreb), siječanj-veljača 1934., 28.

¹⁴⁴⁰ Matković i Trogrlić 2019, sv. 1, 572.

¹⁴⁴¹ Matković i Trogrlić 2019, sv. 1, 573-574.

¹⁴⁴² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH. 015.7./11, Ispitivanje Vjekoslava Blaškova 13. 7. 1948, 58.

¹⁴⁴³ A.H. Žarković, „Hrvatski seljački pokret i radništvo“, *Evolucija* (Zagreb), lipanj-srpanj-kolovoz 1936., 302-303.

pomagači i najmiljenije sluge svih protuhrvatskih režima“. Posebno je apostrofirano da „u svijesnom i organiziranom narodu, kakav je danas narod hrvatski, nema mjesta nikakvim organizacijama, koje stoje pod vodstvom izvan toga naroda“, referirajući se na činjenicu da je jugoslavenskih komunistima kao podružnici Kominterne sjedište bilo u Moskvi.¹⁴⁴⁴

Tezu o simbiozi jugoslavenskih unitarista i velikosrba s komunistima, HSS će promovirati i za vrijeme Banovine Hrvatske. *Hrvatski dnevnik* objavio je krajem listopada 1939. kako je redakcija primila iz više mjesta „izvještaje o 'reorijentaciji' nekadašnjih skutonoša reakcije i nasilja“. Dio ih se navodno sada prikazuje „nadhrvatima dok drugi odoše u - 'komuniste'“.¹⁴⁴⁵ Na sastanku gradskih organizacija HSS-a Košutić je 12. travnja 1940. kazao kako su poraženim pristašama Milana Stojadinovića saveznici komunisti. „Samo je čudna geografija tih moskovita. Još nedavno su govorili da je Bačuška na Karpatima i da će za nekoliko dana biti na Dunavu i Jadranu, a ovi tobožnji proroci ne dolaze sa Karpata nego ravno iz Stojadinovićeve kuhinje u Beogradu“, poručio je Košutić.¹⁴⁴⁶

Takve su teze zasigurno prenapuhane, ali je ponegdje to uistinu bio slučaj. Naime, Banovinom Hrvatskom detronizirano projugoslavensko građanstvo dalo je podršku komunističkim kandidatima na izborima u Komizi i Vrboskoj, jednima od nekolicine mjesta gdje su komunisti pobijedili na općinskim izborima u svibnju 1940.¹⁴⁴⁷ Maček je primijetio na sastanku s kolegama ministrima u rujnu 1940. kako je što se tiče komunizma „malo ozbiljnija točka Split“, iako su inače u Banovini Hrvatskoj malobrojni. U Splitu su se, rekao je Maček, „pridružili svi dešperateri komunistima: Jugosokoli, integralni Jugos. (sic)“.¹⁴⁴⁸ *Seljački dom* pisao je da su „mnoga naša gospoda“, „bar na jeziku pružila ruku komunizmu i našla se opet složna braća rame uz rame u borbi protiv seljačke stranke i protiv svog naroda“.¹⁴⁴⁹

Međutim, barem dio hrvatskih komunista nastojao je aproprirati simbole hrvatskog nacionalizma. Kao dio Komunističke partije Jugoslavije osnovana je iz razloga lakšeg promicanja komunističkih ideja među hrvatskim pukom Komunistička partija Hrvatske. Pojedini

¹⁴⁴⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 7. 1939., 5.

¹⁴⁴⁵ „'Komunisti' ili 'fakinisti'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 10. 1939., 5.

¹⁴⁴⁶ „Na sastanku zagrebačkih gradskih organizacija održao je potpredsjednik HSS ing. August Košutić govor o vanjskom i unutrašnjem političkom položaju“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 4. 1940., 5.

¹⁴⁴⁷ Grgić i Kardum 2023, 92-93, 97.

¹⁴⁴⁸ Konstantinović 1998, 603.

¹⁴⁴⁹ Đuro Vranešić, „Pred seljačkim narodom gospodskoj politici ne pomaže ni najnovija - komunistička krinka“, *Seljački dom* (Zagreb), 20. 2. 1941., 1.

komunistički intelektualci poput Augusta Cesarca nastojali su tumačiti hrvatske nacionalne junake, poput Eugena Kvaternika, u ljevičarskom ključu.¹⁴⁵⁰

Nakon što je napuštena politika narodne fronte Paktom Ribbentrop-Molotov, komunisti prelaze na otvoreno revolucionarno protivljenje vladi Cvetković-Maček pa HSS od nekoć poželjnog „buržoaskog“ partnera protiv fašističke diktature Milana Stojadinovića postaje stranka koja provodi reakcionarni teror te ju treba srušiti svim mogućim sredstvima. Pritom komunisti proklamiraju parolu „saveza radnika i seljaka“, odnosno narodnu frontu „odozdo“. Riječ je o ponešto modificiranoj komunističkoj taktici koju je Kominternu namjeravala provesti u Španjolskoj, samo se sada odmah ide na drugu fazu. U prvoj fazi, kako je pojasnio Stanley Payne, postoji „narodni front“, u drugoj „revolucionarna, ali još uvijek protupluralistička 'radničko-seljačka vlada' koja nominalno zadržava aspekte buržoaske legalnosti“, dok je u posljednjoj, trećoj fazi, uspostavljena komunistička vlada, odnosno diktatura proletarijata.¹⁴⁵¹

Iznenadna promjena linije od pučke fronte prema promatranja fašizma i nacizma kao samo varijanti kapitalizma, pri čemu anglo-francuski imperijalisti nisu ništa bolji od Trećeg Reicha, usprkos naknadnim racionalizacijama nije izazvala veće poremećaje u komunističkim redovima. Tim više, što je odluka bila iz komunističkog rakursa logična. Staljin je smatrao da će se ponoviti Prvi svjetski rat, uključujući dugotrajnu borbu na zapadnom frontu, što će naposljetku osnažiti „prvu zemlju socijalizma“ nasuprot kapitalističkog taboru.¹⁴⁵² Uostalom, mentalni sklop komunista podređivao se nepogrešivim odlukama centra te je demokratski centralizam bio duboko internaliziran kao ispravna procedura. Kako se prisjetio britanski komunist i povjesničar Eric Hobsbawm: „Dakako, prihvatili smo novu liniju. Nije li bit 'demokratskog centralizma' bila u tome da po donošenju odluke, slagao se tko osobno s njom ili ne rasprava prestane? A najviša je odluka očito donesena“. ¹⁴⁵³

Vodstvo Sovjetskog Saveza, jedine socijalističke zemlje, idolopoklonski je slijeđeno, dok je Sovjetski Savez prikazivan kao društvo bez ikakvih mana. Dinko Tomašić uvjerljivo tumači kako su takve zablude imale važnu psihološku svrhu:

¹⁴⁵⁰ Cesarčeva drama *Sin domovine* o Eugenu Kvaterniku i Rakovičkom ustanku izvođena je u Hrvatskom narodnom kazalištu 1940. Čak je i Dušan Žanko u *Hrvatskoj smotri* priznao da Cesarec iako „jedan od najizrazitijih i borbenijih marksista“ nije „iskrivio Kvaternikov lik“. Vidi: Dušan Žanko, „August Cesarec. Sin domovine (prikaz)“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), srpanj-kolovoz 1940., 443.

¹⁴⁵¹ Payne 2021.

¹⁴⁵² McMeekin 2021.

¹⁴⁵³ Hobsbawm 2009, 136.

„Identifikacija s Rusijom poticala je podnošenje nedaća, predanost cilju i spremnost na iznimno samožrtvovanje. U partijskoj propagandi poseban je naglasak stavljen na jačanje tog stava prema Rusiji nalik religijskom. Takva se politika isplatila. (...) Identifikacija s Rusijom bila je toliko snažna i pridavana joj je primarna važnost kao izvor komunističkog morala, da stvarnost u toj zemlji, ma koliko okrutna, nikada nije ni na trenutak smjela utjecati, ni najmanje, na predanost i lojalnost toj zemlji i njezinim vođama“.¹⁴⁵⁴

Lakoj promjeni taktike u Jugoslaviji pogodovala je i činjenica da je čelnik jugoslavenskih komunista Josip Broz Tito i ranije bio na lijevim pozicijama u odnosu na Kominterninu politiku te je bio protivnik suradnje s građanskim strankama. Njegovo osobno stajalište sada se u potpunosti poklopilo s Kominterninim odbacivanjem politike narodne fronte, što je i pomoglo njegovu učvršćenju na vrhu partije jer se „njegovo ranije odbijanje suradnje s HSS-om više nije smatrano činom ultra-ljevičarenja“.¹⁴⁵⁵

Komunisti su, sukladno marksističkoj teoriji, seljaštvo promatralo kao reakcionarni element suprotstavljen revoluciji koju su oni nastojali provesti.¹⁴⁵⁶ Realnost većinski seljačke zemlje prisilila je komuniste, kao i ranije u Sovjetskom Savezu i kasnije diljem „trećeg svijeta“, na taktičko odgađanje svog protuseljačkog programa. Primjerice, na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ-a nije se uopće govorilo o kolektivizaciji niti konfiskaciji seljačkih posjeda. Dapače, pružena je ruka „srednjem“ seljaštvu. Savez radnika i seljaka postao je tako – taktički i privremeni – savez ne samo sa siromašnim seljaštvom, iako se i dalje inzistiralo na uništenju „kulaka“. Savez radnika i seljaka postao je tako savez ne samo sa siromašnim seljaštvom.¹⁴⁵⁷

Komunisti za vrijeme Banovine Hrvatske prolaze proces boljševizacije i ustroja monolitne partijske strukture.¹⁴⁵⁸ Nije to više partija koja, kako je opisao Ivan Bernardić svoje iskustvo u zatvoru, „gdje su dva komunista, jedan je komesar. Gdje su trojica, tu mora da bude već i komitet“.¹⁴⁵⁹ Suzbijanje komunističke djelatnosti bio je jedan od glavnih zadataka HSS-a za vrijeme Banovine Hrvatske. Prema iskazu Andrije Pavlića, narodnog zastupnika HSS-a UDB-i, Krnjević je pristašama 1939. pojašnjavao da su najveća prijetnja komunisti koji bi mogli lako iskoristiti ratnu situaciju. Pritom je vjerojatno Krnjević imao na umu da su boljševici došli na vlast

¹⁴⁵⁴ Tomašić 1957, 49.

¹⁴⁵⁵ Gužvica 2020, 133.

¹⁴⁵⁶ Mitrany 1951, 24-25.

¹⁴⁵⁷ Bokovoy 1998, 7-8.

¹⁴⁵⁸ Kardum 2022, 41-44.

¹⁴⁵⁹ Bernardić 1940, 27.

upravo u vihoru Prvog svjetskog rata, iskoristivši atrofiju carske Rusije i rušenje autoriteta u jeku ruskih poraza. Dapače, prema Pavliću, Krnjević je istaknuo da najveća opasnost za hrvatski narod dolazi od mogućeg uspona komunizma, a ne od prodora Njemačke. Neutralnost u svjetskom ratu i popuštanje prilikom stvaranja Banovine Hrvatske osnažio je upravo antikomunističkim stavom:

„Jedne prigode kada sam se sastao s dr. Krnjevićem u prostorijama Gospodarske sloge u g. 1939.¹⁴⁶⁰ – mada se više ne sjećam tko je još osim mene bio prisutan – svakako znam da su ljudi dolazili i odlazili te da nam je dr. Juraj Krnjević iznosio političku liniju koju HSS treba zauzeti obzirom na političke događaje u zemlji i u svijetu. Dr. Krnjević, objašnjavajući agresiju njemačkog fašizma, istaknuo je da su neminovni ratni sukobi i podjarmljivanje zemalja Evrope od njemačkog Reicha i fašističke Italije. Skrenuo je pažnju da ti ratni zapletaji ne će ni nas mimoći, ali da s naše strane treba poduzeti sve da se otkloni ratna opasnost od naše zemlje kako bi se uščuvala kompaktnost i jedinstvenog Jugoslavije s time i naših Naroda. Nadalje je dr. Krnjević istaknuo, da na Balkanu veću opasnost prijeti od komunizma nego od Nijemaca, jer da bi u ratu komunisti mogli iskoristiti zapletaje i ostvariti svoju politiku i težnje, a s druge strane da bi moglo doći do jačanja utjecaja na balkanske zemlje i ostale evropske narode od ruske politike, koja bi bila podrška komunistima u drugim zemljama. S tim u vezi naglasio je dr. Krnjević, da u svrhu da bi se onemogućio utjecaj ruske politike te ostvarenje komunističke politike kao i eventualne gerile, treba poduzeti shodne korake tome, a to je održati cjelovitost naše zemlje pa makar uz kompromisnu suradnju sa Srbima i paktom sa Nijemcima. Što se tiče unutrašnjih međusobnih odnosa t.j. odnosa hrvatske i srpske politike, da će se to pitanje konačno riješiti nakon rata. Pakt s Nijemcima treba da se ostvari kako bi se onemogućio napad na našu zemlju i raspad iste, tako da ovo ne bi mogli koristiti komunisti za provodjanje svoje politike. Jaka i cjelovita Jugoslavija najbolja je garancija za to, istaknuo je dr. Krnjević“.¹⁴⁶¹

Sukladno toj maksimi represija je prema komunistima bila vjerojatno žešća nego protiv ustaša. Na to ukazuje i činjenica da su češće upute Banske vlasti nižim organima o kontroli rada komunista, nego ustaša, kao i izvješća o njihovoj aktivnosti.¹⁴⁶² Od početka Banovine Hrvatske do 10. rujna 1940. pred Državnim sudom za zaštitu države u Beogradu, sudom za kaznena djela političke prirode, vodio se postupak protiv deset osoba iz Banovine Hrvatske. Osmero ih je suđeno zbog komunizma, a dvoje zbog špijunaže. Šestero ih je osuđeno za komunizam, a jedan

¹⁴⁶⁰ *Hrvatski dnevnik* izvijestio je kako su 20. siječnja 1940. Krnjevića posjetili narodni zastupnik Mijo Ipša, narodni zastupnik iz Brčkog Mato Mikić, narodni zastupnik Andrija Pavlić iz kotara Čazma i još nekolicina lokalnih dužnosnika HSS-a. Riječ je o sastancima zatvorenog tipa, pri čemu je samo šturo izvještavano tko je posjetio Krnjevića. Moguće je da se Pavlić referira na taj sastanak s Krnjevićem, ali je događaj pogrešno datirao. „Posjeti kod dra Krnjevića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 1. 1940., 5.

¹⁴⁶¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.4., Dr. Juraj Krnjević, glavni tajnik HSS-a, 2-3.

¹⁴⁶² Primjerice, odjel za državnu zaštitu Banovine Hrvatske zatražio 9. siječnja 1940. izvještaj o službenicima iz resora prosvjete „bilo u državnoj, banovinskoj ili samoupravnoj službi, koji su sumnjivi kao komunisti ili filokomunisti“. HR-HDA-158-BHODZ, kut. 26, 1174/40, Okružnica o provođenju kontrole nad službenicima iz resora prosvjete (sumnja zbog komunizma i filokomunizma), 9. 1. 1940.

za špijunažu, dok su ostali oslobođeni. Najveću je kaznu dobila komunistkinja Marija Pataki (godinu i šest mjeseci zatvora), dok je među oslobođenima bio Ivan Krndelj.¹⁴⁶³

Banska vlast će protiv komunista koristiti odredbe Zakona o zaštiti države koji je omogućivao policijskim i upravnim vlastima da protjeraju pojedinca u bilo koju drugu općinu i kaznu zatvora do 30 dana bez sudskog postupka.¹⁴⁶⁴ Primjenjivat će se on i u slučaju pronalaska marksističke literature kod pojedinaca, sudjelovanja na nasilnim prosvjedima, raznim manifestacijama i slično.¹⁴⁶⁵ Okružnicom Banske vlasti od 5. siječnja 1940. niži organi izrijekom su upućeni da se odredbe Uredbe o izmjeni i dopuni zakona javne bezbednosti i poretka u državi (proglašen 18. prosinca 1939.) i Pravilnika o boravku lica upućenih na prisilni boravak od 3. siječnja 1940. primjenjuju na osobe koje „remete red i mir, a naročito protiv komunista“. Međutim, objašnjeno je kako se mjere protiv komunista trebaju primjenjivati „samo protivu glavnih komunističkih aktera, koji rukovode ilegalnom akcijom ili po čijim direktivama vrši organizovana ilegalna propaganda i uopće prema onima, koji vrše organizovanje ilegalne komunističke akcije, bilo davanjem uputstava, za rad na terenu, bilo davanjem ideološkog pravca cijelome ovome ilegalnom radu“.¹⁴⁶⁶ S obzirom da u Lepoglavi vjerojatno nikada nije bio troznamenkast broj komunista, može se zaključiti da su vlasti izricale mjere uglavnom protiv najistaknutijih komunističkih aktivista.

Fanatična odanost Sovjetskom Savezu, zemlji koja je u sklopu Kominterne obučila glavne kadrove KPJ-a, značila je i podržavanje svih sovjetskih osvajačkih pohoda od 1939. do 1941., kao i ekvidistancu spram zaraćenih strana u „Drugom imperijalističkom ratu“. HSS je u svojoj promidžbi nastojao kapitalizirati na činjenici da lokalni komunisti slave podjelu Poljske kao „oslobođenje“ bjeloruske i ukrajinske braće, da tvrde kako Sovjetski Savez nije napao Finsku već samo pomaže alternativnoj „narodnoj“, komunističkoj vladi te da će Sovjetski Savez kasnije uništiti tri zemlje (Litvu, Latviju i Estoniju) i silom oteti dvije pokrajine Rumunjskoj.¹⁴⁶⁷ To je, očekivano, iskoristio HSS u protukomunističkoj propagandi jer je upravo bila riječ o malim narodima, nalik na hrvatski, kojima je veliki imperij oduzeo slobodu. Dok u promidžbi HSS-a

¹⁴⁶³ HR-HDA-155-BHKB, kut. 71, 72434/40, Izvještaj tužilaštva Kraljevine Jugoslavije o optuženim osobama za komunizam i špijunažu, 16.9.1940.

¹⁴⁶⁴ Nielsen 2014, 174; Boban 1974, sv. 2, 237-238.

¹⁴⁶⁵ Kardum 2022, 79-85.

¹⁴⁶⁶ HR-HDA-1362-R PK, kut. 3, inv. br. 178, Okružnica Banske vlasti Banovine Hrvatske o upućivanju na prisilni boravak osoba koje remete red i mir, 5. 1. 1940.

¹⁴⁶⁷ O afirmativnim pogledima hrvatskih komunista na sovjetske osvajačke pohode vidi: Kardum 2022, 59-62.

postoji generalno ambivalentnost spram sudbine Poljske¹⁴⁶⁸, kao države koju su promatrali nalik Jugoslaviji zbog represije nad Ukrajincima, od početka je izražena snažna solidarnost spram Finaca suočenih s agresijom Sovjetskog Saveza. Krnjević je na skupu u Pokupskom Gradcu govorio kako se u današnje doba „hvali sila i nasilje“, što je „veliko zlo“. U tom je kontekstu spomenuo invaziju Sovjetskog Saveza na Finsku, „malu državu“ koja je „najsredjenija“ u Europi i koja „imade seljačku većinu u parlamentu“. Finska se protiv Sovjetskog Saveza bori na način da joj se „divi cijeli kulturni svijet“, ali i zato što se bori protiv onih „koji hoće pomoću sile i nasilja nametnuti vladavinu onih, koji su nasilni“, zaključio je Krnjević.¹⁴⁶⁹

Božidar Magovac opisao je rat između Finske i Sovjetskog Saveza kao borbu Davida i Golijata, pri čemu je sovjetsku invaziju povezao s promjenom u Sovjetskom Savezu prema adoraciji ruske imperijalne prošlosti.¹⁴⁷⁰ Salto mortale u komunističkoj taktici i ocjenama međunarodne situacije izazvan Paktom Ribbentrop-Molotov ismijala je *Pravica*, glasilo Saveza hrvatskih privatnih namještenika (SHPN), sindikata blisko povezanog s HSS-om. *Pravica* je skovala naziv „komunacisti“ zbog defetizma koji su, sukladno naputcima Kominterne provodili britanski komunisti, i tako išli na ruku britanskom ratnom protivniku – nacističkoj Njemačkoj.¹⁴⁷¹

Košutić je „domaće“ komuniste predstavio kao sluge i korisne idiote Sovjetskog Saveza koji će naposljetku i sami stradati od sovjetskih komunista ako bi oni preuzeli vlast u zemlji, pozivajući se na primjere baltičkih zemalja i Besarabije:

„Pogledajte na primjer na Baltičke države, pa u Besarabiji. Prvi tovariši¹⁴⁷² bili su zatvoreni, stavljeni u koncentracione logore. Za provedbu tuđih ideja imaju oni svoje komesare, naših domaćih ne trebaju. I ta spekulacija, ako mislite, da neko iz vana treba za provedbu svoje politike, posve je kriva. A i s druge strane je veliko poniženje cijelog hrvatskog naroda, ako Hrvatsku, ako takvu stvar, netko od našeg roda nudi tuđinu, kao da je hrvatski narod, kao da je naša domovina nekomu na dispoziciji, da s njom raspolaže kao s kolonijom ili robljem“.¹⁴⁷³

Vratimo se na komunističko djelovanje. Komunisti su štrajkove koje je pokretao Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ), poznatiji po skraćenom akronimom URS, sindikat uvelike pod komunističkom kontrolom, koristili kako bi održali revolucionarni

¹⁴⁶⁸ Glojznarić 1996, 364.

¹⁴⁶⁹ „Nemojte misliti da je naša borba pri kraju!“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 12. 1939., 1.

¹⁴⁷⁰ Božidar Magovac, „Rusko-finski rat“, *Seljački dom* (Zagreb), 4. 1. 1940., 4.

¹⁴⁷¹ „Radnički savezi i 'komunacisti'“, *Pravica* (Zagreb), 18. 5. 1940., 7.

¹⁴⁷² Товарищ je drug na ruskom jeziku. Tim su se izrazom međusobno pozdravljali sovjetski komunisti.

¹⁴⁷³ „Jubilej dvadeset godišnje borbe hrvatskog radništva“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 2. 1941., 3.

duh aktivista i širili bazu među simpatizerima. Posebne prigode, poput proslave 1. svibnja, koristili bi za organiziranje demonstracija. Koristeći tešku ekonomsku situaciju uzrokovanu dobrim dijelom Drugim svjetskim ratom, komunisti će istaknuti u širem puku prihvatljive parole protiv rasta cijena, siromaštva i slično, generalno uglavnom kamuflirajući dugoročnije komunističke zahtjeve. Komunistička pozadina sakrivat će se iza tih „samorazumljivih“ ciljeva, a ponekad i iza rusofilskog osjećaja u pojedinim krajevima.¹⁴⁷⁴ Također će, sukladno proklamiranoj liniji Kominterne da je riječ o „drugom imperijalističkom ratu“ prozivati HSS-ove političare da zapravo nisu neutralni, već su sluge ili „anglofrancuskih“ ili njemačkih imperijalista. Sami komunisti su pak za „mir“ nasuprot drugom imperijalističkom ratu. Pritom je primjetno da su do pada Francuske glavni krivac u komunističkoj promidžbi „anglo-francuski ratni huškači“, dok nakon pada Francuske zbog prevelikog rasta moći Njemačke što je zabrinulo Moskvu, Njemačku se češće proziva nego Veliku Britaniju. Taj je događaj pokrenuo i postupno odbacivanje stava tzv. revolucionarnog defetizma koji je podrazumijevao sabotažu ratne mobilizacije. No, temeljna ocjena sukoba kao drugog imperijalističkog rata ostaje. Komunisti trebaju biti protiv takvog rata usmjerenog protiv radnih masa pa se i komunistički studenti okupljaju unutar Kulturnog udruženja studenata pacifista.¹⁴⁷⁵ Kroz Banovinu Hrvatsku ponavljao se obrazac da bi partijski aktivisti pokrenuli val štrajkova i demonstracija, uglavnom u Zagrebu i Splitu, nakon kojega bi vlasti uhitile glavne partijske aktiviste koji su nekoliko mjeseci bili lišeni slobode. Nakon toga bi se proces nastavljao.¹⁴⁷⁶ Štrajkovi su za komuniste imali, kako je to rekao Tito u jednom teoretskom članku, „borbeno-vaspitnu ulogu“. Njihova je uloga i širenje utjecaja komunista u šire slojeve, odnosno „revolucionisanje kolebljivih slojeva“.¹⁴⁷⁷ *Hrvatski radnik*, glasilo HRS-a, pisao je kako komunisti promatraju radništvo samo „kao borbeni instrumenat Kominterne za izvedbu njezinih tamnih ciljeva“ pa im nije u interesu poboljšanje uvjeta rada. Oni žele radniku dati „revolucionarni letak i revolver, a ne topao ručak“.¹⁴⁷⁸

Uredbom o rješavanju radnih sporova, koja je protegnuta na teritorij Banovine Hrvatske 6. svibnja 1940. znatno je oslabljena mogućnost komunista da putem URS-a dižu štrajkove kada im to odgovara. Naime, ona je predviđala da se prije proglašenja štrajka tajnim glasanjem mora

¹⁴⁷⁴ Kardum 2022, 95-142.

¹⁴⁷⁵ Kardum 2022, 55-78.

¹⁴⁷⁶ Kardum 2022, 105-114, 121-142.

¹⁴⁷⁷ Broz 1983, 158.

¹⁴⁷⁸ M.C., „HRS i marksizam“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 5. 1. 1940., 3.

utvrditi da je većina radnika za štrajk, pri čemu pravo glasa imaju radnici tek s 24 godine. Obvezan je bio i postupak mirenja, a upravne vlasti odlučivale bi o sporu ako on ne bi bio uspješan. Tijekom tog postupka zabranjeno je pokretanje štrajka, dok je uvedena mogućnost postavljanja prisilnih upravitelja u poduzeća.¹⁴⁷⁹ *Hrvatski radnik* zaključio je kako se više ne može „dogoditi da nekolicina usijanih marksističkih glava povedu stotinu radnika u štrajk radi njihovih političkih ludosti i ciljeva“.¹⁴⁸⁰ Odjel za socijalnu politiku Banovine Hrvatske slično je upozorio kako nisu zabranjeni sindikati niti je zabranjen štrajk, već je cilj uredbe „omogućiti ispravnu i pravednu borbu radnika, zaštititi ih u toj borbi, a spriječiti nered, kako na jednoj tako i na drugoj strani, te onemogućiti huškače i nesavjesne spekulante“.¹⁴⁸¹

Učestalo organiziranje štrajkova u organizaciji URS-a i to u strateškim sektorima, predstavljalo je za vlasti sve veću opasnost. Primjerice, URS je 5. rujna 1940. pokrenuo štrajk u Splitu i okolici s ciljem blokade prometa i opskrbe pučanstva, ali neuspješno jer su radnici učlanjeni u HRS bili na ključnim točkama.¹⁴⁸² URS je organizirao 21. rujna 1940. štrajk pekara u Zagrebu. Uspješan štrajk predstavljao bi ogroman problem u najvećem gradu Banovine Hrvatske zbog nestašice žita na koju je vlast odgovorila propisivanje „narodnog kruha“ točno određenih omjera različitih vrsta brašna i cijene. URS-ovi radnici navodno su na Trešnjevci u jednoj pekari razbili izloge, a kruh bacili u blato. Vlasti su skršile takav štrajk, a prema *Hrvatskom dnevniku*, „siromašno stanovništvo Trešnjevke“ se „zgražalo“ zbog bacanja kruha.¹⁴⁸³ Naposljetku je 24. prosinca 1940. zabranjen URSSJ čija je imovina konfiscirana, a Banska vlast je na temelju odluke beogradskih vlasti 31. raspustila taj sindikat i u Hrvatskoj. Ta je mjera de facto onemogućila snažnije komunističko djelovanje putem sindikata.¹⁴⁸⁴ Nakon toga je HRS *de facto* postao jedini radnički sindikat (uz SHPN za činovnike), a vlasti su uistinu posredstvom HRS-a nastojale ići na ruku radnicima kako bi se njihovo nezadovoljstvo amortiziralo.¹⁴⁸⁵

Postupanje Banske vlasti Banovine Hrvatske prema komunistima treba dovesti u kontekst s time kako komunisti nisu skrivali da im je cilj nasilno rušenje postojećeg poretka i uspostava komunizma te su, više-manje eksplicitno, djelovali kao agentura zemlje koju Kraljevina

¹⁴⁷⁹ Kardum 2022, 112.

¹⁴⁸⁰ OV, „Uredba o rješavanju radnih sporova i njezini protivnici“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 30. 5. 1940., 1.

¹⁴⁸¹ „Svrha uredbe o rješavanju radnih sporova“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 19. 7. 1940., 9.

¹⁴⁸² Kardum 2022, 127.

¹⁴⁸³ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 9. 1940., 5.

¹⁴⁸⁴ Kardum 2022, 135-138.

¹⁴⁸⁵ O HRS-u i SHPN-u vidi peto poglavlje.

Jugoslavija nije priznavala pa su i diplomatski odnosi uspostavljeni tek u lipnju 1940.. Uz to su bili sekcija Komunističke internacionale koja je za eksplicitan cilj imala uvođenje komunizma u cijelom svijetu. Čak je i demokratska Francuska u rujnu 1939. zabranila Komunističku partiju zbog defetističkog stava. U proljeće 1940. uhićeno je 3400 komunista. Oni su bili smješteni u logore na jugu zemlje zajedno s najmanje 3000 komunističkih izbjeglica iz drugih zemalja.¹⁴⁸⁶ Banska vlast je komuniste internirala u Lepoglavu- Krajem siječnja iste godine u Lepoglavi je bilo smješteno 60 komunista.¹⁴⁸⁷ Komunisti su uglavnom osuđivani na internaciju u Lepoglavi na nekoliko mjeseci nakon čega bi bili pušteni. Čini se da je brojka od šezdesetak komunista u logoru u Lepoglavi bila relativno stalna. Naime, 21. studenog 1940. je u Lepoglavi bilo internirano 62 komunista političkih zatvorenika i sedam nacionalsocijalista.¹⁴⁸⁸

Također, Banska vlast je sumnjala da komunisti pripremaju atentate na visoke dužnosnike. Kabinet bana upozorio je 7. veljače 1941. okružnicom kako Banska vlast ima „neprovjereno obavještenje“ da je početkom 1941. u Beogradu na sastanku članova CK KPJ, kojemu su prisustvovali i članovi PK KPJ za Srbiju, zaključeno da pokrajinski komiteti trebaju raditi popise osoba za atentat. Konkretno, pokrajinski komiteti bi putem organizacija stavljali popise „svih onih lica koja su se svojim političkim radom, držanjem i stavom istakla kao protivnici razvoja komunizma u našoj zemlji“.¹⁴⁸⁹ U tom su izvješću naznačili da komunisti ne koriste otvoreno terorističke metode kao u prvim godinama Jugoslavije¹⁴⁹⁰ te da ih Kominternu ne zagovara, ali da je sada možda došlo do promjene taktike.¹⁴⁹¹

¹⁴⁸⁶ Kochanski 2022, 186.

¹⁴⁸⁷ HR-HDA-1349-PIOKK, kut. 8, inv. br. 360, 5-10 000, Mjesečno izvješće kotarskog poglavarstva Ivanec, 31. 1. 1940.

¹⁴⁸⁸ HR-HDA-1362-R PK, kut. 1, inv. br. 2. Ravnateljstvo kaznenog zavoda Lepoglava šalje kabinetu bana popis komunista i nacionalsocijalista zatvorenih u Lepoglavi, 21. 11. 1940.

¹⁴⁸⁹ HR-HDA-1349-PIOKK, kut. 5, inv. br. 298, Okružnica kabineta bana o informacijama da se KPJ priprema za vršenje atentata i djela sabotaze, 7. 2. 1941.

¹⁴⁹⁰ Od početaka Komunističke partije Jugoslavije njoj su se priključili bivši članovi terorističke organizacije Mlada Bosna, koja je izvela atentat na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda. Bili su upoznati s literaturom ruskih nihilista, također vičnih u terorističkom djelovanju. Spojila se tako autohtona tradicija revolucionarnog rada s izvozom iz Moskve. Vidi: Tomašić 1957, 22-24

¹⁴⁹¹ Bez te okružnice iskaz jednog biogradskog komunista mogao bi se lako odbaciti kao poslijeratno „hvalisanje“, ali ga zbog saznanja Banske vlasti vrijedi spomenuti. Naime, lokalni komunist Mate Čudina tvrdio je poslije rata kako su on i njegov komunistički drug Pave Bačkov bili „zaduženi“ da izvrše atentat na bana Šubašića prilikom njegova posjeta Biogradu, ali se ban nije pojavio na predviđenom mjestu. Zavičajni muzej Biograd, fascikla NOB 3, Razgovor s Matom Čudinom, komunistom i sudionikom rata Pakoštane, 30. 5. 1973.

Možda i najvažniji zadatak komunista u vremenu ilegalnosti bila je infiltracija stranaka, raznih društava i organizacija. Konspirativno strukturirana partijska organizacija ovisila je o, riječima Dinka Tomašića, „potencijalnim prijateljima među liberalno i lijevo orijentiranim ljudima“. Ti su simpatizeri bili na istaknutim položajima kako bi se javnosti slao prihvatljiviji imidž, a od vlasti skrivao stvarni cilj određenih inicijativa putem kojih je djelovala KPJ.¹⁴⁹² Tako za vrijeme Banovine Hrvatske nastaje, sukladno smjernicama Kominterne Društvo prijatelja Sovjetskog Saveza u kojemu nisu samo komunisti nego upravo i „buržoaski“ simpatizeri.¹⁴⁹³ Pritom su komunistički elementi prilikom preuzimanja raznih društava vrlo dobro znali zatamiti prave stavove i osjećanja kako bi ostali na pozicijama društvene moći i iskoristili ih u prigodnom trenutku. Primjerice, Hrvatsko muslimansko društvo preuzeli su komunistički elementi na čelu s književnikom Hasanom Kikićem 1940., ali su u obraćanju Bansknoj vlasti govorili, između ostalog, kako Šubašić ima „simpatije prema nama Hrvatima muslimanima“ i „visoku nacionalnu svijest“, potpuno se prilagođavajući prevladavajućem diskursu koji je samim komunistima bio stran.¹⁴⁹⁴

HSS je kao temeljna stranka u Hrvatskoj bio glavna „meta“ partijskih aktivista koji su bili svjesni da infiltracijom HSS-a mogu puno više utjecati na široke slojeve u Hrvatskoj. HSS je, zbog razloga opisanih na početku poglavlja, bio pogodna meta za infiltraciju. Međutim, takozvano „lijevo krilo“ o kojemu se govorilo za vrijeme socijalističke Jugoslavije zapravo nije postojalo. Nije postojala povezana lijeva struktura u okviru HSS-a, nego su komunisti infiltrirali pojedine stranačke organizacije i iznutra djelovali kao komunisti, a ne kao HSS-ovci, ili pojedinci u stranci, za razliku od temeljne stranačke linije, nisu bili dosljedni antikomunisti. Takve su se tendencije na „terenu“ događale nasuprot željama vodstva stranke. Prokomunističkih pojedinaca u stranci je zapravo bilo jako malo. Britanski obavještajac Stephen Clissold bio je mišljenja kako je stranka „posljednjih godina zapravo skretala sve više i više nadesno“.¹⁴⁹⁵

Prije osvrta na samu infiltraciju komunista u stranku, valja se osvrnuti na pojedince koji su figurirali kao skloni komunistima, a djelovali su uglavnom kao publicisti. Od njih je vjerojatno najpoznatiji Božidar Magovac. Riječ je o najznačajnijem HSS-ovcu koji se već 1942. pridružio partizanima. Magovac je 1936. u svom tjedniku *Seljački svijet* stao na stranu republikanaca u

¹⁴⁹² Tomašić 1957, 45.

¹⁴⁹³ Kardum 2022, 145-146.

¹⁴⁹⁴ Hasanbegović 2007, 153.

¹⁴⁹⁵ Boban 1980, 72.

Španjolskom građanskom ratu, nasuprot HSS-ovoj politici neutralnosti.¹⁴⁹⁶ Magovac je još u mladosti aktivist HSS-a i dugogodišnji novinar u tiskovinama HSS-a – 1928. je bio tajnik Sveučilišnog udruženja Matija Gubec – kojemu je vjenčani kum bio Vladko Maček.¹⁴⁹⁷ Magovac je postao i tajnik obnovljene Seljačke sloge 1936.¹⁴⁹⁸ Magovac je putem svog glasila *Seljački svijet* od 1936. bio što u latentnom što u otvorenom sukobu s vodstvom stranke.¹⁴⁹⁹ Magovčevo ime nalazimo i među autorima ljevičarskog časopisa, koji je zagovarao politiku narodne fronte, *Književnik* u studenom 1937. U njemu su pisali, između ostalih, Sava Kosanović iz SDS-a i Dragoljub Jovanović, iz lijevog krila Zemljoradničke stranke, koji je boravio u Španjolskoj na poziv španjolskog premijera Juana Negrina.¹⁵⁰⁰ Magovac je kritizirao knjigu Božidara Murgića *Život, rad i misli Dr. Ante Radića*, istoga Murgića koji je objavio hagiografiju Vladka Mačeka. Kao posebno neiskreno u Murgićevoj knjizi ocijenio je Magovac izostavljanje sukoba Antuna Radića „sa brojnim i raznim pretstavnicima crkve u politici“.¹⁵⁰¹

Magovac se ubrzo po uspostavi Banovine Hrvatske „vratio“ stranci za koju se vezao još kao mladić. Njegov *Seljački Svijet* ne izlazi više od 29. listopada 1939., a Magovac je „uz Krnjevićevu suglasnost, preuzeo suuredništvo“ *Seljačkog doma* koji je ranije kritizirao.¹⁵⁰² Glavni urednik *Seljačkog doma* bio je Krnjević, a prije njega je tu dužnost obavljao Janko Tortić. Magovčevo djelovanje za vrijeme Banovine Hrvatske u svakom se slučaju ne može označiti prokomunističkim ni u jednom pogledu. Dapače, već je spomenuta njegova kritika sovjetske invazije na Finsku. U kontekstu intelektualaca poput Magovca, valja se osvrnuti i na Stjepana Kranjčevića kojega zapravo u promatranom razdoblju ne možemo promatrati kao haesesovca, iako se ranije znao predstavljati pobornikom hrvatskog seljačkog pokreta.¹⁵⁰³

Njega je stranka marginalizirala, a uzimajući u obzir njegove postupke radio je po direktivama komunističke partije. Kranjčević je svoje oglede, u kojima pokušava približiti misao

¹⁴⁹⁶ Pavlaković 2007, 240.

¹⁴⁹⁷ Radelić 1999, 18-20, 25.

¹⁴⁹⁸ Radelić 1999, 44-46.

¹⁴⁹⁹ Radelić 1999, 51-65. Također vidi: Šute 2010, 358.

¹⁵⁰⁰ Vidi: Sava Kosanović, „Rooseveltova Amerika“, *Književnik* (Zagreb), travanj-svibanj 1939., 187-189; Dragoljub Jovanović, „Bio sam u Španiji“, *Književnik* (Zagreb), travanj 1938., 145-161.

¹⁵⁰¹ Božidar Magovac, „Božidar Murgić. Život, rad i misli Ante Radića“, *Književnik* (Zagreb), studeni 1937., 481.

¹⁵⁰² Radelić 1999, 67.

¹⁵⁰³ Aralica 2009, 64-65.

Antuna Radića ljevici, objavljivao u mjesečniku komunističke provenijencije *Izrazu*¹⁵⁰⁴ ili u komunistima sklonom *Književniku*.¹⁵⁰⁵ Privremeni trijumf politike pučke fronte u Španjolskoj i Francuskoj predstavljao je Kranjčević kao pobjedu strane koju je zagovarao i Antun Radić, apokrifno tumačeći to doslovno u sklopu dihotomije o gospodskoj nasuprot pučkoj politici.¹⁵⁰⁶ Antuna Radića tumači u ključnu neprikladnom za njegovo vrijeme, ali prikladnom za dnevno politički trenutak. Radićeva kritika starčevićanstva postaje „ujedno i kritika fašizma i nacionalsocijalizma“ jer je „pravaštvo imalo dosta zajedničkih crta s tima reakcionarnim današnjim pokretima“.¹⁵⁰⁷ U drugom tekstu navodi da se hrvatska inačica fašizma prije rata nazivala „frankovlukom“.¹⁵⁰⁸

Koja je pozadina takvog Kranjčevićeva djelovanja? Kranjčević je bio u ruskom zarobljeništvu, a tek 1922. vratio se u domovinu.¹⁵⁰⁹ Tamo se vjerojatno upoznao s komunističkim idejama. Stjepan Kranjčević bio je u redakcionom odboru Hrvatske naklade putem koje su komunisti izdavali *Izraz*. Na čelu upravnog odbora Hrvatske naklade bio je Vladimir Bakarić.¹⁵¹⁰ Međutim, Kranjčević je djelovao u okviru ili blizu HSS-a godinama ranije. Bio je 1924. kandidat na parlamentarnim izborima na listi HRSS-a, 1932. bio je suradnik časopisa *Evolucija*.¹⁵¹¹ Kasnije, osim sporadično, nije surađivao u tisku HSS-a. Objavio je 1936. članak u *Hrvatskom dnevniku*¹⁵¹², a od tada se uglavnom pojavljuje u ljevičarskim tiskovinama poput *Književnika*, *Izraza*¹⁵¹³ i SDS-

¹⁵⁰⁴ Stjepan Kranjčević, „Školski odgojno-obrazovni rad prema mišljenju braće Radića i seljačke stranke“, *Izraz* (Zagreb), prosinac 1939., 565-574.

¹⁵⁰⁵ U jednom eseju Antun Radić predstavljen je kao modernizator i progresivac te protivnik idolatrije nacije. Na poantu eseja, koja je dakako morala biti donekle i kamuflirana, ukazuje i sam odabir riječi. Kranjčević tako piše da „kulački elementi“ nisu spadali u stranku, dok je „glavna svrha“ Antuna Radića bila „borba za bolji, ljepši i sretniji život seljačke sirotinje“. Stjepan Kranjčević, „Dr. Ante Radić – njegov život, rad i ideje“, *Književnik* (Zagreb), veljača 1936., 62, 64.

¹⁵⁰⁶ Stjepan Kranjčević, „Treći preporod hrvatskog naroda“, *Književnik* (Zagreb), srpanj-kolovoz 1936., 371-372.

¹⁵⁰⁷ Stjepan Kranjčević, „Ante Radić o Anti Starčeviću i njegovoj nauci“, *Književnik* (Zagreb), studeni-prosinac 1936., 494.

¹⁵⁰⁸ Stjepan Kranjčević, „Braća Radići o pokvarenoj gospodi“, *Književnik* (Zagreb), siječanj 1937., 11-12.

¹⁵⁰⁹ HR-HDA-1361-CIZT, kut. 31, inv. br. 2659, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu daje podatke ODZ-u Banovine Hrvatske o časopisima *Izraz*, *Pečat*, *Naše novine* i *Novi student*, 43651/39, 20. 12. 1939., 7.

¹⁵¹⁰ HR-HDA-155-BHKB, kut. 33, 34378/40, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava KB o časopisu *Izraz* i njegovim suradnicima, 29791/40, 23. 8. 1940.

¹⁵¹¹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 33, 34378/40, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava KB o časopisu *Izraz* i njegovim suradnicima 29791/40, 23. 8. 1940., 5.

¹⁵¹² Stjepan Kranjčević, „Zašto su braća Radići osnovali seljačku stranku?“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 9. 1936., 17

¹⁵¹³ Stjepan Kranjčević, „Školski odgojno-obrazovni rad prema mišljenju braće Radića i seljačke stranke“, *Izraz* (Zagreb), prosinac 1939., 565-574; Stjepan Kranjčević, „O prvom programu H. P. seljačke stranke I.“,

ove *Nove riječi*. Činjenica da Kranjčević koji se u tekstovima bavi upravo ideologijom braće Radića nije objavljivao od 1936. u brojnim tiskovinama povezanim s HSS-om jasno pokazuje nije pisao sukladno interesima i ideologiji HSS-a.

Uz Kranjčevićeve tekstove u *Književniku* nalazimo i kritiku Šarinićeve knjige *Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta*, kao protivne izvornoj ideologiji HSS-a, koju potpisuje „Stari pristalica seljačkog pokreta”.¹⁵¹⁴ Za takav tekst kao i za Kranjčevićeve karakteristično je da nikada nema hvaljenja postojećeg Mačekovog HSS-a, već se želi reći da je trenutni HSS, čiji je vođa odobrio Šarinićev tekst, zapravo lažni HSS i izdaja „izvornog” Radićevog HSS-a. Takvo djelovanje nužno je značilo potkopavanje pozicija HSS-a, a ne djelovanje u okviru njega. Da Kranjčević nije bio poželjan za HSS pokazuje i sljedeća epizoda za vrijeme Banovine Hrvatske. Stepinac je 12. listopada 1939. upozorio Šubašića jer je na na „opće začuđenje katoličke javnosti” Kranjčević postavljen za inspektora pučkih škola, iako je „po uvjerenju mnogih ljudi stopostotni komunist, i bio je beogradski denuncijant za hrvatske učitelje”. Ban Šubašić je, kako je zabilježio Stepinac, „sa pažnjom saslušao i odgovorio da Kranjčević nije uopće postavljen, a nakon ovoga neće nikada biti postavljen”.¹⁵¹⁵

Kao pripadnik „lijevog krila” HSS-a ponekad figurira sociolog Dinko Tomašić.¹⁵¹⁶ Tomašića su u lijevo krilo svrstali Ante Kadić i njegov student Mladen Čaldarević.¹⁵¹⁷ Krajem studenog 1937. proustaški studenti su gađali jajima Tomašića prilikom predavanja na Pravnom fakultetu te su ga pokušali fizički napasti. Štulhofer tumači kako je ta „mržnja” prema Tomašiću posljedica „kratkotrajne vjere u idilično 'jugoslavenstvo' Kraljevine tako i kasnije duboke privrženosti lijevom krilu HSS-a”.¹⁵¹⁸ Međutim, nepotpisani pamflet *Dinko Tomašić u pravom*

Izraz (Zagreb), ožujak 1940., 97-104; Stjepan Kranjčević, „O prvom programu H.P. Seljačke stranke II.”, *Izraz* (Zagreb), travanj 1940., 161-170.

¹⁵¹⁴ Vidi: Stari pristalica seljačkog pokreta, „O Šarinićevoj 'ideologiji' hrvatskog seljačkog pokreta”, *Književnik* (Zagreb), siječanj 1936., 10-23; Stari pristalica seljačkog pokreta, „Braća Radići o fašizmu i nacionalsocijalizmu”, *Književnik* (Zagreb), ožujak 1936., 122-128.

¹⁵¹⁵ Karaula 2020, 327.

¹⁵¹⁶ I sam sam ga (odveć simplicistički) takvim označio u svojoj knjizi. Kardum 2022, 146, 171.

¹⁵¹⁷ Aralica 2016, 141-142. Mladen Čaldarević tvrdi da je Dinko Tomašić bio „jedan od rijetkih hrvatskih antifašističkih boraca koji nije bio komunist, a pogotovo ne i član partije”. Josip Prgomet također svrstava Tomašića u lijevo krilo HSS-a, odnosno na poziciju „današnjim političkim jezikom, lijevog centra”. Čaldarević 1993, 989; Prgomet 2000, 377.

¹⁵¹⁸ Štulhofer 1993, 981. Grga Ereš, koji se nalazio u redovima *hrvatskih nacionalista* na zagrebačkom sveučilištu, tvrdio je kako je Mortigijja organizirao gađanje jajima Tomašića, pri čemu su ga Mortigijja i pristaše vjerojatno namjeravali premlatiti. Ereš tvrdi da su on i Oktavijan Svjezić Tomašića spasili i odveli u stan na Pantovčaku. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 013.1.18, Izjava Grga Ereša o Tiasu Mortigijji i njegovoj djelatnosti na Sveučilištu, 21. 7. 1947., 114.

svijetlu koji je napisao tadašnji vođa (pro)ustaških studenata Tias Mortigijja pokazuje da su studenti koje je predvodio primarno prigovarali Tomašiću da je kao student na sveučilištu u dvadesetima bio „jedan od vođa i najistaknutijih jugoslavenskih orjunaških terorista i batinaša, kojima su sila, batina i revolver bili argumenti u borbi protiv svega što je bilo hrvatsko, kulturno i napredno“.¹⁵¹⁹ Tomašić je prozvan da je bio „orjunaški 'Führer'“.¹⁵²⁰ Tomašić uistinu jest bio u mladosti član radikalno nacionalističke profašističke Organizacije jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA), ali je spomenute konkretne navode nemoguće provjeriti. Prigovorili su mu ustaški studenti da je s takvom prošlošću sada „'demokrat', 'slobodar' i veliki 'Hrvat'“.¹⁵²¹ Dakle, primarno su sumnjali u neiskrenost njegove preobrazbe iz jugoslavenskog u hrvatskog nacionalista, a kao posebno štetna apostrofirana je Tomašićeva teorija o plemenskoj i zadružnoj kulturi na hrvatskim prostorima. Prvenstveno jer je većina Hrvata iz teritorija plemenske kulture koju Tomašić smatra inferiornom i zato što Tomašić ima „tendenciju kojom on hoće rascijepati i omalovažiti hrvatstvo“.¹⁵²² Tomašić je u tekstu optužen i da je „pučkofrontaš“ te da rabi marksističku dijalektiku¹⁵²³, ali takve su optužbe u retorički nabijenom pamfletu sekundarne u odnosu na glavnu kritiku iz nacionalističke protujugoslavenske perspektive.

Tomašić je objavio tekst u *Izrazu*,¹⁵²⁴ ali, u njegovim tekstovima zapravo nema filokomunizma. Njegovo poslijeratno djelovanje kao protukomunističkog sociologa na američkim sveučilištima išlo bi u prilog tezi da ni tada nije imao puno zajedničkih točaka s komunistima. Nema govora da bi Tomašić spadao u „lijevo krilo HSS-a“, zapravo prokomunističko ili samo komunističko (u slučaju infiltracije) kako je ono konstruirano u drugoj Jugoslaviji. Tomašić je u dijelu *Nacionalni komunizam i sovjetska strategija* (*National Communism and Soviet Strategy*) opisao upravo pokušaje stvaranja „lijevih krila“ u građanskim strankama kao jedan od krucijalnih elemenata komunističke strategije, uz infiltraciju policijskog i vojnog aparata, sudova i zatvorskih sustava. Cilj infiltracije stranaka i „svih masovnih pokreta“ bio je „interno ih

¹⁵¹⁹ Mortigijja 1937, 1-2.

¹⁵²⁰ Mortigijja 1937, 3. Zanimljivo je i da su studenti, prilikom prekidanja Tomašićeva predavanja, uzvikivali i „Dole jugofašisti!“ Upotreba riječi 'Führer' i fašist za diskreditaciju protivnika još krajem 1937. zanimljiva je u kontekstu kasnijeg djelovanja simpatizera ustaškog pokreta na sveučilištu.

¹⁵²¹ Mortigijja 1937, 2.

¹⁵²² Mortigijja 1937, 5.

¹⁵²³ Mortigijja 1937, 10-11, 17.

¹⁵²⁴ Kardum 2022, 171.

razdvojiti (split them internally by developing...) stvaranjem lijevih prokomunističkih skupina“, zaključio je Tomašić.¹⁵²⁵

Krenimo sada na pojedince u vrhu stranke koji nisu dijelili dosljedni protukomunizam svojstven velikoj većini vodećih HSS-ovaca. U tom pogledu je najistaknutiji ekonomist Rudolf Bičanić. Bičanića su posebno *hrvatski nacionalisti* smatrali prokomunistički nastrojenim, a uz to je potekao iz jugoslavensko nacionalističkih krugova kao član Jugoslavenkog sokola.¹⁵²⁶ Prema UDB-inoj biografiji Bičanića potonji je bio pristaša SDS-a dok nije upoznao Mačeka u zatvoru, a osuđen je 1932. na trogodišnji zatvor upravo zbog slanja pisama i štampanja letaka povezanih s Pribićevićevim egzilom u inozemstvu.¹⁵²⁷

Kapitalno djelo Bičanića i njegovih suradnika, dvosveščana knjiga „Kako živi narod“ kritizirana je u nacionalističkim krugovima zbog pre naglašavanja bijednih uvjeta u kojima žive hrvatski seljaci u pasivnim krajevima.¹⁵²⁸ Mortigijja je pisao da Bičanić „jedan od najistaknutijih Jugosokola i jugofašista“ tvrdi kako „3/4 Hrvata nema kreveta, pa onda imamo sjajnu sliku našega naroda. Tako kroz orjunaško-sokolske naočari izgleda hrvatski narod, njegova kultura i prošlost“. ¹⁵²⁹ Suradnici¹⁵³⁰ *Gospodarske sloge* koji su proputovali „pasivne krajeve“ širom onoga što su smatrali hrvatskim prostorima – od Hrvatskog zagorja preko Bosne do otoka Brača – pružili su „tmurnu sliku“ o stanju na hrvatskom selu koju je uglavnom nemoguće provjeriti jer se temelji na osobnim impresijama, a ne na statističkim podacima. Nisu samo nacionalistički studenti bili mišljenja da se u Bičanićevoj knjizi pretjeruje te da se, u krajnju ruku, ide na ruku marksističkim tezama o nužnosti revolucionarne promjene trenutnog ekonomskog okvira koji stvara takvu razinu siromaštva i neimaštine. Geograf Zvonimir Dugački ustvrdio je u svom prikazu kako je Bičanićeva knjiga tendenciozna. On se također osvrnuo na njegovu tvrdnju da tri četvrtine Hrvata nema krevet, ocijenivši je potpuno nerealnom – „Samo gradsko stanovništvo čini u hrvatskim krajevima 15-17% naroda, pa kad bismo ovo izuzeli, slijedilo bi, da tek neko 12% seoskog

¹⁵²⁵ Tomašić 1957, 44.

¹⁵²⁶ *Hrvatski dnevnik* priznao je kako je Bičanić „prigrljio još kao dječak poput drugih zrelih ljudi jugoslavensku ideju“, ali se kasnije „uvjerio, u kakvoj je zabludi“. „Podgrijavanje starog zelja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 1. 1938., 5.

¹⁵²⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301978 Rudolf Bičanić, 177.

¹⁵²⁸ Bičanić 1996.

¹⁵²⁹ Mortigijja 1937, 6.

¹⁵³⁰ U studiji su zastupljeni autori raznih provenijencija. Nalazimo tako u knjizi i priloge *hrvatskog nacionalista* Jure Petričevića, ali i komunista Šime Balena te njegove supruge i komunističke suborkinje Marije Vice Balen.

stanovništva imade krevete“. No posebno je sporno da su neki pokušali Bićanićev rad „iskoristiti gotovo bismo rekli u defetističke svrhe“ pa je „prilike u pasivnim krajevima, koje je pisac proučio na teritoriju, koji ne obuhvata (sic) ni jednu desetinu hrvatskog naroda, pokušala izvjesna štampa više ili manje izričito generalizirati na cjelokupno hrvatsko seljaštvo“. Jednako je pogrešno generalizirati na osnovu situacije u spomenutim krajevima, kao kada bi se na osnovu materijalnog stanja bunjevačkih Hrvata, koji su za tadašnje okvire bili imućni, stvarala generalna slika.¹⁵³¹

Bićanićev suradnik u Zavodu za proučavanje narodnog i seljačkog gospodarstva ekonomist Mirko Lamer uz pohvalu posebno tekstovima Rudolfa Bićanića i Jure Petričevića, uputio je kritiku radovima Šime Balena „koji su sasvim narativne prirode, te uopće ne spadaju u jedan prikaz ovakove vrste“.¹⁵³²

Bićanićevi nazori posebno su došli do izražaja prilikom njegova posjeta SSSR-u. Naime, 11. svibnja 1940., kao uvod u kasniju uspostavu diplomatskih odnosa sa SSSR-om (Jugoslavija je to učinila zadnja u Europi), sklopljen je trgovinski sporazum između Jugoslavije i SSSR-a. Tri dana ranije Bićanić je, u svojstvu predsjednika Direkcije za vanjsku trgovinu, bio član delegacije koju je primio ministar vanjskih poslova Jugoslavije Vjačeslav Molotov.¹⁵³³ Bićanićeva izjava po povratku iz Moskve izazvat će glavobolje za HSS i Bansku vlast. Bićanić je kao sudionik pregovora u Moskvi dao izjavu dopisniku *Hrvatskog dnevnika* koja je objavljena 19. svibnja. Za Sovjetski Savez je rekao da je „zemlja rada i organizacije, u kojoj je tempo života mnogo brži nego u predratnoj Rusiji“. Za „Sovjetsku Rusiju“ rekao je da je „poseban svijet, koji se ne može mjeriti europskim mjerilom“. Uz to je govorio i o ogromnoj nakladi knjiga te je kazao da se „kanali i željeznice od stotine i stotine kilometara izgrađuju u najkraćem vremenu“. Za vojnike na mimohodu povodom 1. svibnja rekao je da „dobro izgledaju i dobro su obučeni“. U propagandnoj maniri Bićanić je naglasio kako se u Rusiji „razvija normalno“ pa tako i život iako „počiva na odredjenim temeljima i drukčiji je nego kod nas“. Hrana je, kazao je Bićanić, „obilna“, a opravdavao je čak i kolhoz u ruskim uvjetima zbog golemog prostranstva. Izaslanstvo je od sovjetskih domaćina bilo primljeno „srdačno u smislu pravog slavenskog 'hljeboslovstva'“. Bićanić je bio dojma „da se Rusi zanimaju za južne Slavene“, a Hrvati mogu biti „zadovoljni“. Naime, „posjet Stjepana Radića Moskvi ostao je u živoj uspomeni“, dok je „hrvatski narod u

¹⁵³¹ Zvonimir Dugački, „Kako živi narod“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1937., br. 10: 555-556.

¹⁵³² Mirko Lamer, „Kako živi narod II“, *Ekonomist* (Zagreb), srpanj-kolovoz 1939., 358.

¹⁵³³ Kardum 2022, 157-158.

Moskvi svakom prilikom bio istaknut“. „Rusi su pokazali mnogo razumijevanja za rješenje hrvatskog pitanja bez uplitanja trećih što bi moglo imati nezgodne posljedice“, kazao je Bićanić. Na kraju je Bićanić zaključio kako se uvjerio „koliko je bilo krivo stajalište onih krugova u Hrvatskoj, koji su bili kratkovidni u ocjeni položaja Sovjetske Rusije“, dok su „pravilno zastupali hrvatske interese“ zagovornici uspostave odnosa sa Sovjetskim Savezom.¹⁵³⁴

Takav opis stanja u Sovjetskom Savezu nakon Holodomora i Velike čistke zasigurno je zapanjio antikomunističku javnost pa i same HSS-ovce. Bićanićevu izjavu kritizirala je katolička *Hrvatska straža* koja je i ranije polemizirala s Bićanićem. Prikaz je, istaknuo je taj dnevnik, „naivan“, a Bićanić „traži da mu vjerujemo, da je za nekoliko dana upoznao S.S.S.R. i želi da mu to vjerujemo poslije tolikih temeljitih prikaza kao što su oni Andre Gidea ili Waltera Citrinea. Kroz nekoliko dana nije moguće temeljito upoznati ni prilike u našim Šestinama“. ¹⁵³⁵ Ubrzo je i najavljeno veliko predavanje Rudolfa Bićanića o dojmovima s putovanja u Sovjetskom Savezu u Radničkoj komori za koje su rasprodana sva mjesta.¹⁵³⁶ Ta je vijest osupnula nadbiskupa Stepinca koji je nazvao bana Šubašića. I Šubašić i Krbek su bili „ogorčeni“, naveo je Stepinac, „jer čini se da je odmah skočila i Italija da intervenira za tu stvar“. Stepinac je zaključio da Bićanić „nije u Rusiji mogao ništa vidjeti, ali on je u duši komunist i hoće da upotrebi zgodu da svoje uvjerenje javno iznese“. ¹⁵³⁷

Uistinu kabinet bana žalio se nadležnima za cenzuru što nisu cenzurirali spomenuti članak kojim se najavljuje Bićanićevo predavanje. Zamjenik državnog nadodvjetnika Radoslav Zorović zadužen za cenzuru tog teksta branio se da je propustio taj tekst jer ga je donijelo „glasilo“ HSS-a, jer ga je priredila Gospodarska sloga te zato što ga drži šef Direkcije za vanjsku trgovinu, odnosno visoki državni dužnosnik koji je isto predavanje ranije održao u Hrvatskom klubu u Beogradu.¹⁵³⁸ Iako je u predavanju, održanom u Radničkoj komori, iznosio tople riječi za Sovjetski Savez i njegovo rukovodstvo, sada je iznio nešto kritičniju sliku o Sovjetskom Savezu nego u izjavi *Hrvatskom dnevniku*. Bićanić je, između ostaloga, rekao da se u Sovjetskom Savezu „pojedinaac prilično gubi i može se reći, da je tamo pojedinac samo 'ničevo'“, odnosno ništa, te da

¹⁵³⁴ „Dojmovi dra Bićanića s puta u Moskvu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 19. 5. 1940., 5.

¹⁵³⁵ „'Dojmovi dra Bićanića s puta u Moskvu' i nekoliko naših potrebitih primjedaba!“, *Hrvatska straža* (Zagreb), 21. 5. 1940., 3.

¹⁵³⁶ „Ogroman interes za Bićanićevo predavanje“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 5. 1940., 10.

¹⁵³⁷ Karaula 2020, 333-334.

¹⁵³⁸ HR-HDA-155-BHKB, kut. 30, 31951/40, Državno tužiteljstvo izvještava KB o razlozima necenzuriranja članka u Hrvatskom dnevniku o predavanju Rudolfa Bićanića, 31. 5. 1940.

se „svatko pokorava općim interesima“.¹⁵³⁹ Vjerojatno svjestan neprilika koje je njegova izjava proizvela, ili instruiran iz HSS-a (predavanju su prisustvovali Ljudevit Tomašić i šef banova kabineta Vladimir Šipuš), Bićanić je prije samog predavanja poručio: „Prije prelaza na samo predavanje molim prisutne, ako bih ovdje koji tuđinski agent sa bilo koje strane htio da provocira, da ga sami izbacite napolje“.¹⁵⁴⁰

Predavanju je prema policijskom izvještaju prisustvovalo blizu 4000 ljudi, a policijski agent zabilježio je kako su publika i ton izlaganja ušutkali ljevičare: „Moglo se je primjetiti po izvjesnim namjernim znacima odobravanja, koji nisu imali pravoga mjesta, da potiču od ljevičarski orijentiranih elemenata, ali su ti bili odmah kapacitirani samim načinom izlaganja predavača i raspoloženjem većeg dijela publike“.¹⁵⁴¹ Predavanje je svakako bilo manje sovjetofilno od izjave dane po povratku iz Moskve. *Hrvatski radnik* pisao je kako su marksisti navodno bili razočarani predavanjem pa su „šutili kao zaliveni“, iako su „u punom broju prisustvovali“ spomenutom predavanju.¹⁵⁴² Glasilo CK KPH *Srp i čekić* promatralo je Bićanićevu izjavu *Hrvatskom dnevniku* i predavanje kao sofisticiranu protukomunističku propagandu ističući kako je Bićanić „svaki uspjeh socijalističke izgradnje htio umanjiti služeći se kod toga izvrtanjem činjenica ili praveći usporedbe sa stanjem kod nas“.¹⁵⁴³

Vodstvo je vjerojatno toleriralo Bićanićeve stavove o SSSR-u jer je bio nasušno potreban ekonomski stručnjak. Maček se očito pouzdavao u njegovo znanje¹⁵⁴⁴, a ne treba ni zanemariti da je govorio više jezika – uključujući engleski – što je bilo korisno za kontakte s vanjskim svijetom. Mačekov sin Andrej navodi da se Vladku Mačeku prigovaralo zbog Rudolfa Bićanića koji je „često bio kritiziran kao ljevičar, koji ne spada u HSS, ili u najmanju ruku ne bi smio biti blizu vodstva stranke“. Bićanić i Maček upoznali su se tijekom zajedničkog tamnovanja u Srijemskoj

¹⁵³⁹ „Predavanje Rudolfa Bićanića o dojmovima iz Moskve i Saveza Socijalista“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 6. 1940., 5.

¹⁵⁴⁰ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 6413, 207980/40, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava KB o predavanju Rudolfa Bićanića, 1. 6. 1940., 1.

¹⁵⁴¹ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 6413, 207980/40, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava KB o predavanju Rudolfa Bićanića, 1. 6. 1940., 9. Prema saznanjima UDB-e, po povratku iz SSSR-a Bićanić je „nastavio održavati kontakt s ruskom trgovačkom delegacijom u Beogradu“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301978 Rudolf Bićanić, 178.

¹⁵⁴² „Razočaranje marksista“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 13. 6. 1940., 3.

¹⁵⁴³ „Jedno predavanje o SSSR-u“, *Srp i čekić*, lipanj 1940., 33.

¹⁵⁴⁴ U fondu Rudolfa Bićanića nalazi se tekst naslovljen „Za Mačeka“ koji se podudara s više puta spominjanim Mačekovim tekstom „Bit hrvatskog seljačkog pokreta“ koji je korišten u prvom poglavlju za rekonstrukciju temelja ideologije HSS-a. Iz te činjenice možemo zaključiti da je Bićanić barem surađivao s Mačekom na izradi tog teksta. HR-HDA-1005, Rudolf Bićanić, kut 5, F-XII/7, „Za Mačeka“.

Mitrovici. Andrej Maček smatrao je kako je njegov otac znao za Bićanićeve „nazore protivne njegovim, naročito u pitanju religije i uloge Crkve“.¹⁵⁴⁵ U poslijeratnom elaboratu za UDB-u Vladimir Košak će napisati kako je Bićanić „napadan s mnogo strana zbog 'ljevičarstva' i 'jugoslavenstva'“ u čemu su prednjačili Pernar i Torbar, dok Košak misli da mu ni Šutej i Šubašić nisu bili „najskloniji“. Međutim, Košak navodi, potvrđujući ocjenu Mačekova sina, da ga je Maček „kod kojega je bio autoritetom u ekonomskim pitanjima, u svakom pogledu i u svakoj prilici osobno uzimao u zaštitu“.¹⁵⁴⁶ Bićanićev bliski suradnik u Zavodu za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, Franjo Gašparović bio je mišljenja kako su „ostali stranački funkcioneri gledali na njega popreko“ te da je „Maček morao uložiti sav svoj autoritet da ga održi“. Gašparović je UDB-i kazao da su ga i u Gospodarskoj slozi „drugi gledali kao na komunistu, tj. ne baš člana partije, ali čovjeka, koji pokušava da komunističke, tj. socijalističke ideje provede u djelo“.¹⁵⁴⁷

Sam Bićanić nije mogao svojim stavovima predstavljati pretjerani problem jer nije širio mrežu svojih istomišljenika unutar stranke, već je djelovao kao tehokrat zadužen primarno za ekonomska pitanja. Ljudi koje je angažirao kao ekonomske stručnjake u Zavodu za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva nisu bili filokomunisti, a ni Bićanićevi radovi u sferi ekonomije ne odudaraju od temelja ideologije HSS-a. Franjo Gašparović bio je mišljenja kako je Bićanić bio „u stanju da forsira svakoga tko ima izvjesne tehničke sposobnosti, a koji mu onda kasnije okrene leđa“. Prema Gašparoviću upravo je Bićanić Mirka Lamera, profesora ekonomija na Ekonomskoj komercijalnoj visokoj školi, „progurao“ na mjesto odjelnog predstojnika za obrt, industriju i trgovinu, „ne znajući da je on preko (Vladimira, op.a.) Košaka, čiji je lični prijatelj bio, imao veze sa frankovcima“.¹⁵⁴⁸ Usprkos optužbama HSS-a i općenito protukomunističkih intelektualaca, onkraj prosovjetskog predavanja nema dokaza o Bićanićevom djelovanju u prilog komunista za vrijeme Banovine Hrvatske niti su njegovi drugi tekstovi prokomunistički. U programatskom iz 1941. naslovljeno „Aktivnost hrvatske emigracije“, Bićanić govoreći o poslijeratnom ustroju srednje i jugoistočne Europe u seljačkim strankama općenito vidi silu koja će „paralizirati akcije

¹⁵⁴⁵ Maček i Škrabe 1999, 30-31

¹⁵⁴⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 36.

¹⁵⁴⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301978 Rudolf Bićanić, Izvadak iz saslušanja Franje Gašparovića, 97.

¹⁵⁴⁸ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301978 Rudolf Bićanić, Izvadak iz saslušanja Franje Gašparovića, 99.

komunista u srednjoj Evropi”.¹⁵⁴⁹ Bićanić će kasnije biti najistaknutiji član HSS-a koji će se priključiti 1945. HRSS-u., u stvarnosti kriptokomunističkoj narodnofrontovskoj organizaciji.¹⁵⁵⁰ Bićanić nije gledao na komunizam kao ultimativno zlo za razliku od velike većine vodstva stranke.

Iz vodstva stranke se kao naklonjen ljevičarima spominje i Tomo Jančiković. Prema komunistu Šimi Balenu Jančiković je „osobno bio prijateljski raspoložen prema Sovjetskom Savezu”.¹⁵⁵¹ Prema Balenu, koji je u ljeto 1941. pokušao vrbovati Jančikovića da pređe u Partizane, Jančiković „nije baš zazirao od komunizma“, branio je na sudskim procesima komuniste i za njih „intervenirao na policiji“. U njegovu su kancelariju, navodi Balen, dolazili Božidar Adžija, August Cesarec, Miroslav Krleža, Stevan Galogaža, Mladen Iveković, Martin Franekić, Rubčić, Josip Kraš i drugi.¹⁵⁵² Šime Balen je u ljeto 1941. pokušao vrbovati Jančikovića da pređe u partizane. Prema Balenu Jančiković je bio „uvjereni demokrat, lijevi demokrat i antifašist, odlučan protivnik ustaša i frankovluka, iskreni pobornik suradnje sa srpskim opozicionim strankama, posebno sa Samostalnom demokratskom strankom”.¹⁵⁵³ U novogovoru komunističke Jugoslavije „demokrat i antifašist“ u pozitivnom smislu znači osobu koja je bila spremna biti komunistički *fellow traveler*, odnosno barem nije bila antikomunist.¹⁵⁵⁴ Vladimir Košak također svrstava Jančikovića u ljevičare.¹⁵⁵⁵ Ipak, usprkos možebitnom intimnom uvjerenju, Jančiković svakako za vrijeme Banovine Hrvatske ni ranije nije istupao s (pro)komunističkim stavovima niti se politički povezivao s komunistima.

Pojedinci iz stranke pristupili su partizanskom pokretu pa se za njih naknadno iskonstruirao narativ o tome da su bili pripadnici „lijevog krila“ stranke. Budući ministar pravosuđa komunističke Jugoslavije Frane Frol bio je šef predsjedničkog ureda bana. Prema Albertu Platzeru on je „rukovodio sve personalne poslove u banovini”.¹⁵⁵⁶ Međutim, nema

¹⁵⁴⁹ HR-HDA-1005, Bićanić Rudolf, kut. 9, F-XXXI, „The Problem of an East and South East European Commonwealth“, 1.

¹⁵⁵⁰ Iako je Bićanić poslužio komunistima za učvršćenje vlasti kao kadar „građanske“ stranke koji je javno osudio Mačeka, nova vlast nije imala povjerenja u njega pa ga tajna služba prati već od 1946. zbog „opravdane sumnje da svjesno suradjuje sa stranim obavještajnim organima“, posebice iz diplomatskog predstavništva Velike Britanije. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301978 Rudolf Bićanić, 2.

¹⁵⁵¹ Boban 1996, 50.

¹⁵⁵² Boban 1980, 27.

¹⁵⁵³ Boban 1980, 27.

¹⁵⁵⁴ Nikola Rušinović navodi za Jančikovića da je bio „vrlo lijeve orijentacije“. Rušinović 1996, 55.

¹⁵⁵⁵ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 34.

¹⁵⁵⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301498 Ivan Šubašić, Izjava Alberta Platzera 18. 6. 1945., 78.

naznaka da bi prije Drugog svjetskog rata Frol, koji će biti potpredsjednik Izvršnog odbora HSS-a 1943. i član predsjedništva HRSS-a 1945., komunističkih narodnofrontovskih organizacija koje nemaju veze sa stvarnim HSS-om, surađivao s komunistima. Njegova funkcija u svakom slučaju bila je činovnička i Frol u široj javnosti nije bio poznat niti je javno istupao.¹⁵⁵⁷

Kao „liberalni“¹⁵⁵⁸ ili lijevi¹⁵⁵⁹ član stranke zbog pristupanja partizanima – doduše pred kraj rata – ponegdje se navodi i Ilija Jakovljević, glavni urednik *Hrvatskog dnevnika*. Međutim, čitatelju je iz dosadašnjeg teksta moglo biti jasno da se Jakovljević, koji je formiran isprva u katoličkim krugovima, ne uklapa u takvu sliku. Za takvu je ocjenu dovoljno prisjetiti se brojnih do sada spominjanih uvodnika iz *Hrvatskog dnevnika* koje je on uglavnom pisao. Vjerojatno glavni razlog za takvu naknadnu konstrukciju u vezi Jakovljevića je činjenica da je od druge polovice 1943. izvještavao partizane o mišljenjima vodstva HSS-a pod kodnim imenom Slavonac, dok se početkom 1944. i priključio partizanima.¹⁵⁶⁰ Prije toga ustaše su ga kao haesesovca utamničile u Staroj Gradiški. Međutim, suvremenici ne opisuju Jakovljevića kao „ljevičara“. Košak će reći da je Jakovljević „po političkoj orijentaciji pokazivao jasnu desničarsku tendenciju“.¹⁵⁶¹ Policijski ataše njemačkog poslanstva u Zagrebu Hans Helm opisuje Jakovljevića kao „klerikala“ koji je navodno pokušao podmetnuti aferu tada Janku Tortiću jer je on „bio antiklerikalno nastrojen i

¹⁵⁵⁷ Frane Frol obnašat će više visokih dužnosti. Između ostalog bit će član Nacionalnog komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije (NKOJ). Za razliku od drugih HSS-ovaca u partizanima poput Božidara Magovca i Ilije Jakovljevića koji će pasti u komunističku nemilost, Frol će komunistima ostati do kraja odan. Vidi: Frol 1976, 279-283.

¹⁵⁵⁸ Lasić 1989, 17, 295.

¹⁵⁵⁹ Ernest Bauer primjerice navodi da su *Hrvatski dnevnik* i *Savremenik* pod Jakovljevićem „pripadali lijevom krilu HSS-a“. Ernest Bauer, „Na domak rata: izvadak iz mojih uspomena“, *Hrvatska revija* (München/Barcelona), 1983., br. 2: 255. Jednako apokrifno, ali sa suprotnom tezom, Josip Horvat piše da je *Hrvatski dnevnik* „uvijeno opravdavao politiku regencije približavanja fašističkom bloku“. Horvat 1962, 411. Vinko Nikolić je napisao topli nekrolog o Iliji Jakovljeviću, rijetkost u *Hrvatskoj reviji* za nekoga tko je bio na „drugoj strani“. Nikolić, koji je zasigurno znao Jakovljevićeve stavove kao povremeni suradnik *Hrvatskog dnevnika*, napisao je kako se Jakovljević „nije slagao s tadašnjim hrvatskim vlastima, i odlazi u partizane, ali nije pomogao ni hrvatskoj stvari, niti spasio svoga života. Za 'nagradu' su mu namijenili smrt u zatvoru 'oslobodioca'“. Vinko Nikolić, „Dr. Ilija Jakovljević (1898 – 1948)“, *Hrvatska revija* (Buenos Aires), 1955., br. 4: 382.

¹⁵⁶⁰ Jakovljević je bio zatvoren u Staroj Gradiški kao član HSS-a. Pretpostavljam da je vrbovan u partizanski pokret upravo za boravka u Staroj Gradiški kada je blizu njegove čelije bila smještena iskusna komunistička ilegalna Marina Gregorić, supruga jednog od najvažnijih hrvatskih komunista Pavla Gregorića. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301602 Andrija Hebrang, 999-1-0035. Jakovljevića je UDB ispitala jer je u istoj zgradi u Staroj Gradiški bio smješten i Andrija Hebrang. Prema službenoj verziji Jakovljević je počinio samoubojstvo u Glavnjači u listopadu 1948.

¹⁵⁶¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 40.

klerikalci su ga mrzili“.¹⁵⁶² Valja podsjetiti da je Jakovljević u inspirativnom na komemoraciji za Šufflaya pozivao na slogu „frankovaca“ i Radićevaca.

Odjelni predstojnik za seljačko gospodarstvo, književnik, Slavko Kolar predstavljen je u biografiji Zvonimira Kulundžića kao „zaštitnih naprednih elemenata“. Između ostalog jer se zalagao za oslobađanje člana KPJ Bude Borjana za vrijeme Banovine Hrvatske.¹⁵⁶³ Međutim, po svemu sudeći intervencije za poznanike nisu bile rijetke¹⁵⁶⁴, dok indicije o predratnoj suradnji Kolara s komunistima ne postoje.¹⁵⁶⁵

Partizanskom pokretu pristupilo je više narodnih zastupnika, a naposljetku i Izvršnom odboru HSS-a (kasnije HRSS) koji su osnovali komunisti kao krinku¹⁵⁶⁶, ali u velikoj većini slučajeva ne postoje dokazi koji bi govorili o njihovom prokomunističkom stavu ili pripadnosti mitskom „lijevom krilu“ prije rata koji bi uvjetovao takvo pristupanje. Predsjednik te organizacije Filip Lakuš, iako jest bio jedan od osnivača HPSS-a, nije imao nikakav položaj u stranci prije rata, već je pisao u komunističkom glasilu namijenjenom seljacima što bi ukazivalo na to da je i prije rata bio komunistički suradnik. Jedini narodni zastupnik HSS-a za kojega postoje dokazi o djelovanju u prilog komunistima je narodni zastupnik za kotar Sinj, kasnije dužnosnik ZAVNOH-a Pavao Krce.¹⁵⁶⁷ Krce je u ožujku 1940. pomagao štrajk građevinskih radnika koji je organizirao URS pod vodstvom istaknutog komunističkog aktivista Ive Amulića nasuprot nastojanjima HRS-a i HSS-ovih vlasti, prema Ispostavi banske vlasti u Splitu, „u neznanju i

¹⁵⁶² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 302303 Janko Tortić, 29. Nejasno je o kojoj se aferi radi i kojim bi kanalima Jakovljević mogao „podmetnuti“ aferu. Bivši stranački suborci u okviru HSS-a i glavni stranački medijski djelatnici (Tortić je bio dugo vremena urednik *Seljačkog doma* i kasnije šef ureda Avale za Hrvatsku) očito nisu bili, blago rečeno, u najboljim odnosima. Prema obavještenjima Augustina Juretića, Jakovljević je upravo zbog Tortića završio u Staroj Gradiški. Vidi: Boban 1985, 173.

¹⁵⁶³ Kulundžić 1977, 496-500. Platzer navodi da se Kolar zauzimao kod Šubašića za puštanje Borjana, svoga činovnika, iz logora. Šubašić je to isprva odbijao, ali je navodno na prijedlog Platzera popustio uz obvezu Borjana da potpiše izjavu da se više neće baviti politikom. To je Borjan odbio, a Platzeru nije bio poznat daljnji razvoj tog slučaja. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301498 Ivan Šubašić, Izjava Alberta Platzera 12.10.1945, 100-101. Borjan je u Lepoglavi dočekao i slom Kraljevine Jugoslavije. Zbog agitacije među logorašima u prilog skoroj pobjedi Sovjetskog Saveza nakon 22. lipnja 1941., ustaše su ga strijeljale 8. srpnja 1941. Vidi: Kulundžić 1977, 498-499.

¹⁵⁶⁴ Primjerice, August Košutić, iako žestoki antikomunist, urgirao je da se pusti na slobodu Šimu Balena, komunističkog aktivista koji je radio u *Hrvatskom dnevniku*. Vidi: Kardum 2022, 150-151.

¹⁵⁶⁵ U Kulundžićevoj knjizi saznajemo i da je Mirko Lamer „dugogodišnji intimni prijatelj“ Slavka Kolara, dok mu je prijatelj i Vladimir Košak. Dakle, u Kolarovom prijateljskom krugu bili su HSS-ovci zagovornici pronjemačke linije koji su surađivali s ustašama (Lamer) ili su bili zakleti ustaše (Košak). Kulundžić, razumljivo s obzirom na vrijeme objave knjige, ne kontekstualizira te veze. Vidi: Kulundžić 1977, 477, 535.

¹⁵⁶⁶ Za popis članova Izvršnog odbora Hrvatske seljačke stranke vidi: Šuljak 1988, 376-378. Također vidi: Radelić 1996, 218-228.

¹⁵⁶⁷ Kardum 2022, 159.

nerazumijevanju, jer je priprosti seljak, a i sklon piću“.¹⁵⁶⁸ Narodni zastupnik iz Daruvara Mijo Ipša imao je zadatak u drugoj polovici 1940. „obići sva sela sinjskoga kotara u Dalmaciji i obnoviti političke organizacije HSS“. Nejasno je u kojemu je točno razdoblju točno Ipša obišao spomenuto područje, ali je o tome objavio izvještaj u *Seljačkom domu* 10. listopada 1940. Nejasno je i je li taj zadatak izravno povezan s radom zastupnika Krce, ali svakako jest povezan s infiltracijom komunista. Ipša je kazao naime da se „Jude iskarioti i s ljevice i s desnice“ uzaludno trude skrenuti seljački puk s puta koji su ucrtala braća Radić. Ipša je priznao da loša ekonomska situacija koja je proizvela činjenicu „da se smjesta ne može udovoljiti svim narodnim potrebama“, ide na ruku „hušakačima“ protiv politike HSS-a.¹⁵⁶⁹

Osim spomenutih, obični „komunisti“ na terenu uglavnom su nastojali ulaziti u organizacije HSS-a. Ponegdje su vjerojatno bili i blizu preuzimanja lokalnih organizacija. Pritom je zanimljiv slučaj koprivničkog HSS-a i narodnog zastupnika Mihovila Pavleka Miškine. Miškinu su ustaše ubile u Staroj Gradiški 1942. proglašivši ga, kako navodi Jakovljević u *Konclogoru na Savi* boljševikom „iako bijaše slabo upoznat s Marxovom naukom“.¹⁵⁷⁰

Kao žrtva ustaške represije, Miškina je u drugoj Jugoslaviji bio tumačen kao komunistički simpatizer.¹⁵⁷¹ Na zablude i naknadne ideologizacije novih vlasti ukazao je nedavno u *Vijencu* na primjeru Mihovila Pavleka Miškine Radovan Kranjčev. Od pučkog pjesnika HSS-a i narodnog zastupnika, koji je autor eksplicitno antikomunističke brošure *Zašto seljak nije komunist*, nove su vlasti pokušale napraviti svog *fellow traveler*a, člana mitskog lijevog krila HSS-a.¹⁵⁷² Kranjčev navodi kako je predložio da se Osnovna škola u Đelekovcu dovršena 1959. nazove po Mihovilu Pavleku Miškinu zbog čega je zatražio odobrenje od lokalnih komunističkih vlasti. „Da ga nisu

¹⁵⁶⁸ HR-HDA-1352-PŠPRS, kut. 5, inv. br. 240, Ispostava banske vlasti u Splitu izvještava ODZ o pripremanju štrajka URS-ovih građevinskih radnika na regulaciji toka Cetine u Trilju, 2. 4. 1940.

¹⁵⁶⁹ Mijo Ipša, „Politički život u Sinjskoj krajini“, *Seljački dom* (Zagreb), 10. 10. 1940., 3.

¹⁵⁷⁰ Jakovljević 1999, 62.

¹⁵⁷¹ Riječ je o klasičnom pokušaju legitimacije silom nametnute vlasti kao „narodne“ povezivanjem s ranijim izvorima legitimiteta kao svojim predšasnicima. Za to je odličan primjer biografija Miškine iz pera Zvonimira Kulundžića. On tvrdi da je Miškina zapravo anonimni seljak iz Podravine koji se slovensko-američkom publicistu Luju Adamiću u knjizi *The Native's Return: An American Immigrant Visits Yugoslavia and Discovers His Old Country* predstavio kao pristaša HSS-a hvaleći mu pritom komunizam i Staljina. Da, imamo razloga sumnjati u osnovanost takvih tezi, pokazuje ostatak teksta u kojemu Kulundžić tvrdi kako su pogledi braće Radića zapravo bliski Lenjinu i Marxu. Vidi: Kulundžić 1968, 293-294, 300, 302, 348-349, 359. Također vidi: PAPRIKA, „Prilog poznavanju suradnje lijevog krila HSS i KP u Podravini“.

¹⁵⁷² Radovan Kranjčev, „Podravska kronisterija o Miškini“, *Vijenac* (Zagreb), 15. 2. 2022., 20.

ubile ustaše, ubili bi ga mi!“, poručio je „drug sekretar“ Kranjčevu. Škola je naposljetku nazvana po Dragici Pavlek, kćerki Miškine, koja je poginula kao partizanka.¹⁵⁷³

Pavlek Miškina, rođen u Đelekovcu 1887., završio je pet razreda pučke škole.¹⁵⁷⁴ Međutim, pisao je periodički razne članke te je bio poznat kao seoski pjesnik. Miškina je 1938. objavio brošuru *Zašto hrvatski seljak nije komunist?* u kojoj sukladno ideologiji HSS-a pojašnjava zašto je komunizam potpuno protivan mentalitetu i težnjama hrvatskog seljaka. Ključne sastavnice ideologije HSS-a lako pronalazimo u toj brošuri pamfletističkog karaktera. Miškina hvali zadruge kao instituciju koja je spasila „Hrvatsku od tuđih najezda“ i seljaku pružala sigurnost.¹⁵⁷⁵ Kritizira i nasilje inherentno komunističkom projektu jer „seljak vjeruje, da se ljudski život može postići jedino prosvjetom i znanjem, organizacijom i slogom, a ne nasiljem“.¹⁵⁷⁶

Seljak se, istaknuo je Miškina, „tuđih nauka kloni“ pa tako i marksističke „koja uči rušenje svega postojećeg i izgradnju nove ljudske zajednice, u kojoj je gospodar svemu država, a čovjek samo državljanin, čije je tobože sve, a zapravo ništa“.¹⁵⁷⁷ Potom je taksativno nabrojao da seljak nije komunist jer se ne može odreći privatnog vlasništva, obitelji „svoga 'ja'“, narodnosti i vjere.¹⁵⁷⁸ Unuk Mihovila Pavleka Zvonimir tvrdi kako je Krnjević prijetio Miškini izbacivanjem iz HSS-a jer se njegov sin „zaljubio u mladu skojevku Paulu“. Zbog toga je navodno Miškina objavio knjigu *Zašto seljak ne može biti komunist?*.¹⁵⁷⁹ Na drugom mjestu Zvonimir Pavlek navodi kako je Krnjević „upozoravao Miškinu da se svojim socijalnim opservacijama približio komunistima i prijetio mu izbacivanjem iz HSS-a“ i prije ženidbe njegova sina Slavka za skojevku Paulu. Nakon toga je Krnjević, tvrdi Zvonimir Pavlek, „Miškini stavio 'nož pod grlo' i javno zatražio da se odrekne komunizma“.¹⁵⁸⁰

Takvu je tezu još 1968. afirmirao Zvonimir Kulundžić prema kojemu je Krnjević navodno rekao vodstvu da je smetnja zapadnoj pomoći HSS-ovim naporima „afirmirana prokomunistička frakcija na čelu s Miškinom“ koji objavljuje u prokomunističkim listovima poput *Književnika*.¹⁵⁸¹

¹⁵⁷³ Radovan Kranjčev, „Podravska kronisterija o Miškini“, *Vijenac* (Zagreb), 15. 2. 2022., 20.

¹⁵⁷⁴ Sabolić 1936, 107-108.

¹⁵⁷⁵ Pavlek Miškina 1938, 12.

¹⁵⁷⁶ Pavlek Miškina 1938, 16-17.

¹⁵⁷⁷ Pavlek Miškina 1938, 17.

¹⁵⁷⁸ Pavlek Miškina 1938, 18-24.

¹⁵⁷⁹ Zvonimir Pavlek, „Gorki su, sinko, plodovi, čemer je ono procvao, umjesto zlatne pšenice – korov je tamo niknuo!“, *Vijenac* (Zagreb), 26. 1. 2023., 9.

¹⁵⁸⁰ Pavlek 2013, 234.

¹⁵⁸¹ Kulundžić 1968, 344.

Uz Krnjevića je, prema Kulundžiću, „neposredni inicijator“ brošure bio Rudolf Herceg, predsjednik Seljačke sloge koja je brošuru izdala.¹⁵⁸² Miškina, naravno, kao jedan od mnogih narodnih zastupnika nije bio član vodstva stranke, a kamoli da bi predstavljao značajan faktor u okviru nepostojeće prokomunističke „frakcije“. O (ne)kredibilnosti autorovih tumačenja svjedoči i Kulundžićeva teza da Miškina u toj brošuri ipak nije kritizirao komunizam kao „ideologiju, nego je jednostavno osuđivao praksu koju je provodio Staljin“, da je u njoj učestalija „kapitalista, fašista i klerikalaca“ te da je Miškina afirmirao „agrarni socijaldemokratizam“.¹⁵⁸³ Krnjević je ubrzo reagirao putem glasila HSS-a u Kanadi. Poručio je kako su Kulundžićeve tvrdnje „od početka do kraja izmišljene i lažne“. Krnjević je kazao kako nikada nije slao poruke iz iseljništva o Miškini niti je uopće znao da postoji časopis *Književnik*, što i ne bi čudilo jer je Krnjević bio u emigraciji od 1929.¹⁵⁸⁴ Neprijeporna je činjenica da Miškina je pisao u ljevičarskom časopisu *Književniku*¹⁵⁸⁵ te u *Izrazu* koji je bio legalno komunističko glasilo za intelektualniju publiku. U javnosti je očito doživljavao kao osoba koja bi bila na lijevom spektru unutar HSS-a. Nadbiskup Štepinac je, primjerice, zabilježio u svom dnevniku: „Razni Miškine, Gaži, Hercezi¹⁵⁸⁶, Bićanići, Mare Matočec i slični djeluju destruktivno kao crv na zdravom deblu. Bože, spasi Hrvatski narod!“.¹⁵⁸⁷

Međutim, Miškina je u svom ključnom tekstu jasno afirmirao ideologiju HSS-a. Ako je Miškina i surađivao s komunistima, ideologija koju je promicao nije drugačija od *matice* HSS-a. Međutim, valja istaknuti da u koprivničkom HSS-u komunisti uistinu jesu imali snažan upliv, što Miškina, čini se, nije suzbijao. Koprivnički HSS po svemu sudeći nije bio protukomunistički, već je s njima sporadično i surađivao. Kao eksponent ljevice u koprivničkom HSS-u za gradskog povjerenika postavljen je Ivan Hiršl.¹⁵⁸⁸ No, njegov primjer pokazuje da je upitno koliko je riječ o

¹⁵⁸² Kulundžić 1968, 353-354.

¹⁵⁸³ Kulundžić 1968, 357, 370.

¹⁵⁸⁴ Juraj Krnjević, „Podlo pisanje u Zagrebu o predsjedniku Mačku i nove laži o meni“, *Hrvatski glas* (Winnipeg), 28. 5. 1969, 3.

¹⁵⁸⁵ Vidi: Mihovil Pavlek Miškina, „Stara i nova gospoda“, *Književnik* (Zagreb), travanj-svibanj 1939., 145-155.

¹⁵⁸⁶ Pošto je Herceg naveden u društvu koje se uobičajeno navode kao pripadnici navodnog „lijevog krila“ HSS-a, valja podsjetiti da Kulundžić Hercega spominje upravo kao aktera suprotstavljenog Miškini. Ključno za naknadno članstvo u „lijevom krilu“ HSS-a nisu bili stavovi, nego kasnija suradnja s komunističkim režimom – Herceg je bio njegova žrtva – ili smrt prije njegove uspostave koja je onda omogućila „bezbolno“ korištenje određenom popularnom figurom. Herceg je za vrijeme rata bio činovnik u ministarstvu narodne prosvjete NDH. Uhićen je 14. rujna 1949. i osuđen na dvije godine društveno korisnog rada. Za vrijeme izdržavanja kazne obolio je i preminuo u ožujku 1951. Vidi: „Životopis Rudolfa Hercega“, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg), 1964., 81-82.

¹⁵⁸⁷ Karaula 2020, 372.

¹⁵⁸⁸ Dizdar 2006, 88-91.

organskom razvitku, a u kojoj su mjeri komunisti uvelike ovladali jednom organizacijom i usmjeravali je prema svojim zamislama, tim više zbog organizacijskog i kadrovskog kaosa glomaznog HSS-a. Sam predsjednik kotarske organizacije Franjo Gaži, kasnije predsjednik kriptokomunističkog HRSS-a, primio je poštom u ožujku 1940. letak „Za mir, slobodu i kruh protiv osvajačkog rata“.¹⁵⁸⁹ Nejasno je zašto bi u poštanskom sandučiću čelnika lokalnog ogranka HSS-a završio komunistički letak, dok komunisti u tom trenutku njegovu stranku nazivaju reakcionarnom i (pro)fašističkom. Na tezu o komunističkom ovladavanju lokalnim HSS-om ukazuje i činjenica da je Ivo Hiršl, koji je postavljen za gradskog povjerenika, bio član ćelije KPJ u Koprivnici pa njega samo uvjetno možemo nazvati „lijevim“ HSS-ovcem.¹⁵⁹⁰ Ispravnije bi ga bilo nazvati komunistom na partijskom zadatku u HSS-u.

Osim Koprivnice, vlasti su primijetile da je u Makarskoj, prema izvještaju iz studenog 1939., postojala „jaka struja ljevičara, od kojih se jedan dobar dio vješto prekriva u redovima HSS“.¹⁵⁹¹ Mjesna organizacija HSS-a u Tisnom žalila se Zagrebu da je na čelu općine Nikola Škevin, „poznati komunist koji sije razdor i mržnju, te je uspio da stvori opće nezadovoljstvo u općini u svakom pogledu“. Mjesna organizacija tražila je njegovu smjenu, ali ga je, prema navodima iste, podržavalo „šibensko vodstvo“.¹⁵⁹² U sklopu II. mjesne organizacije HSS u Travniku, koja je okupljala lokalne muslimane pobornike politike HSS, djelovali su organizirano komunisti.¹⁵⁹³ Takav razvoj događaja bio je neminovan barem u nekim organizacijama. Središnjica nije mogla spriječiti infiltraciju komunista u svakoj organizaciji. Broj organizacija u kojima bi komunisti imali neku ulogu – iako je naravno nemoguće ustanoviti u kojima su sve imali utjecaj – po svemu sudeći je, s obzirom na činjenicu da je stranka imala organizacije praktički u svim krajevima s većinom brojem Hrvata, bio minoran.

Na marginama organizacija u sklopu hrvatskog seljačkog pokreta poput Gospodarske sloge ili Seljačke sloge djelovali su komunisti, ali su, čini se, tolerirani dok njihov tehnički rad u

¹⁵⁸⁹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 21, 4449/40, Kotarsko poglavarstvo u Koprivnici izvještava o pritužbi Franje Gažija, 30. 3. 1940.

¹⁵⁹⁰ Dizdar 2006, 88.

¹⁵⁹¹ HR-HDA-1349-PIOKK, kut. 5, inv. br. 278, Izvještaj Ispostave banske vlasti u Splitu ODZ-u o pojačanoj komunističkoj aktivnosti, 22. 11. 1939.

¹⁵⁹² HR-HDA-1353-GSID, inv. br. 1023, Predstavka mjesne organizacije HSS-a u Tisnom zbog teškog ekonomskog stanja općine, koju vodi komunist Nikola Šverin, 27. 10. 1940. 3

¹⁵⁹³ HR-HDA-155-BHKB, kut. 21, 4460/40, Kotarsko poglavarstvo u Travniku izvještava KB o predstavi grupe muslimana na čelu sa Sulejmanom Alečkovićem, 25. 3. 1940. Vidi i ustaški letak „Hrvatski Travnik pod strahovladom izdajica i gnjida“ u kojemu se optužuje ta organizacija za komunističko djelovanje. HR-HDA-155-BHKB, kut 62, 58032/40.

toj sferi nije prelazio u agitaciju. Takve pojave i pojedince ne treba također tumačiti kao pripadnike lijevih tendencija u HSS-u, nego samo kao komunističku infiltraciju stranke. Takvi pojedinci i dalje su ostajali komunisti i isključivo su bili odani Partiji. Jedan od njih je liječnik Zlatan Sremec, budući vijećnik ZAVNOH-a i AVNOJ-a, član predsjedništva AVNOJ-a te obnašatelj dužnosti ministra za prosvjetu od 1946. do 1963.. Sremec je rad djelovao u Liječničkom odboru Zavoda za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva. Njegovo djelovanje u tom sektoru svakako se uklapalo u napore HSS-a za poboljšanjem javnog zdravlja. Za pretpostaviti je da su HSS-ovci znali za komunističku pozadinu Sremca, ali je kao stručni kadar, ako nije agitirao, bio koristan. Već u kolovozu 1941. Sremec će, po zadatku, s partijskim drugovima posjetiti Mačeka u Kupincu i pokušati ga (neuspješno) nagovoriti za podrži partizane.¹⁵⁹⁴

Nada Sremec, supruga Zlatana Sremeca i članica Ženske sekcije Gospodarske sloge, objavila je 1940. u Gospodarskoj slogi knjigu *Nismo mi krive* u kojoj, između ostalog, opisuje raširenu praksu pobačaja u slavonskim selima, što je objašnjeno imperativom u zajednici za imanjem što manje djece kako bi se očuvao posjed ili da bi se kći „dobro udala“.¹⁵⁹⁵ Tu je knjigu *Katolički tjednik* nazvao „pravim javnim skandalom i javnim nemoralom“ jer Sremec „hoće da obnovi hrvatski narod i hrvatsko seljaštvo bez morala, bez Boga i bez duše, tretirajući ljude kao stoku za rasplod“. Andrija Živković u *Bogoslovskoj smotri*, već za vrijeme NDH, bio je nešto naklonjeniji autorici. Autorici je prigovorio da ne može svu krivnju maknuti s protagonistica svoje knjige, slavonskih žena te da ne spominje vjerski čimbenik kao mogući za rješavanje problema.¹⁵⁹⁶ S druge strane, književnik Ivo Balentović, kojeg je HSS zatvorio u sklopu uhićenja „frankovaca“, izrazio se u *Hrvatskoj smotri* pozitivno o tom djelu. „O životu slavonske žene“, istaknuo je Balentović, „napisala je Nada Sremec zanimljivu i vrijednu studiju 'Nismo mi krive' u kojoj je na veoma iscrpan, dokumentaran i originalan način obradila skup problema iz života Slavonije obzirom na slavonsku ženu“.¹⁵⁹⁷

Pojedini su istaknuti komunisti radili u tiskovinama HSS-a, ali rijetko su tekstovi objavljivani pod njihovim imenom. Dapače, u tim slučajevima nisu širili komunizam, već su,

¹⁵⁹⁴ HR-HDA-820, Zlatan Sremec, kut. 15, omot VI, „U posjeti dr. Vlatku Mačku u Kupincu 1941. godine“.

¹⁵⁹⁵ Sremec 1940, 48-51. Očekivano s obzirom na izdavača, časopis *Gospodarska sloga* pohvalno se izrazio o knjizi i o autorici jer je „jedna od rijedkih građanskih žena, koja je na selo krenula bez predrasuda, trudila se da ga upozna sa svim njegovim dobrim i lošim stranama, ali koja nije stala samo na tome“. „Jedno mišljenje o knjizi Nade Sremec 'Nismo mi krive'“, *Gospodarska sloga* (Zagreb), 18. 7. 1940., 3.

¹⁵⁹⁶ A.Ž. „Nada Sremec: Nismo mi krive. Kako živi narod. III. Knjiga (Slavonska žena), *Gospodarska sloga*, Zagreb 1940“, 366-367.

¹⁵⁹⁷ Ivo Balentović, „O teškom životu naše seljačke žene“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), rujan 1941., 533-536,

poput urednika gospodarske rubrike *Hrvatskog dnevnika* Šime Balena, koristili novinarski položaj za stjecanje kontakata i novinarsku iskaznicu koja je olakšavala kretanje. U krajnju ruku taj im je položaj unutar struktura koristio kao sredstvo kamuflaže s ciljem efikasnijeg komunističkog djelovanja.¹⁵⁹⁸ Primjerice, Balenov komunistički kolega Nikola Rubčić, napisao je 20. studenog 1938. tekst za *Hrvatski dnevnik* pod naslovom „Uspomene na dru Antu Trumbića“ u kojemu ga ističe hvali Trumbićev „istinski nacionalizam“ i njegovu „veliku i plemenitu ljubav prema hrvatskom narodu“.¹⁵⁹⁹ Spomenuta će kamuflaža koristiti Balenu za uspostavu raznih veza. Tako će on po partijskom zadatku sredinom srpnja 1941. pokušati vrbovati Tomu Jančikovića za suradnju s partizanima.¹⁶⁰⁰

Kanadsko-srpski povjesničar Ivan Avakumović zaključuje kako je za vrijeme politike narodne fronte KPJ uspio uspostaviti tek „neke kontakte s određenim neutjecajnim lijevim članovima Hrvatske seljačke stranke“ koji su ili smatrali da su zapostavljeni ili se nisu slagali „s dominantnim trendovima u HSS-u“.¹⁶⁰¹ Isti zaključak generalno vrijedi i za djelovanje komunista unutar HSS-a za vrijeme Banovine Hrvatske.

4.2. Tzv. „hrvatski nacionalisti“

Ustaško-domobranski pokret i njegovi simpatizeri, po prvi puta za vrijeme Banovine Hrvatske, zauzimaju otvoreno neprijateljski stav prema HSS-u koji proglašavaju slugom Beograda i izdajnikom hrvatskih interesa. No, za početak treba definirati o kojim skupinama govorimo pod terminom proustaško djelovanje. Vlasti Banovine Hrvatske, a sada i članovi HSS-a u svojim istupima uglavnom će govoriti o „frankovcima“, iako su ranije odbacivali tu oznaku kao podvalu Beograda. Na početku valja odrediti tko čini raznorodnu skupinu *hrvatskih nacionalista* kritičnih spram Banovine Hrvatske. Kako je to utvrdio Jareb ponekad je teško definirati kada je riječ o ustaškom, a kada o proustaškom djelovanju, ali „velika većina hrvatskih nacionalista isticala je i borbu dr. Ante Pavelića kao svoju te je prihvaćala temeljnu postavku ustaške organizacije, a to je bila borba za uspostavu nezavisne hrvatske države“.¹⁶⁰² Onkraj

¹⁵⁹⁸ Balen 2009, 138-142.

¹⁵⁹⁹ Nikola Rubčić, „Uspomene na dru Antu Trumbića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 11. 1938., 2.

¹⁶⁰⁰ Boban 1996, 49.

¹⁶⁰¹ Avakumovic 1964, 153.

¹⁶⁰² M. Jareb 2006, 458.

sveučilišta u Zagrebu, gdje je, prema Jarebu, bilo „žarište proustaškog rada u Hrvatskoj“¹⁶⁰³, što će biti obrađeno posebno u narednom poglavlju jer iz toga proizlazi niz pitanja relevantnih za ideologiju HSS-a, proustaški hrvatski nacionalisti djelovali su u oko časopisa *Hrvatska smotra*, dok unutar Matice hrvatske i u njenom časopisu *Hrvatska revija* djeluju ustaški i proustaški intelektualci.¹⁶⁰⁴ Ustaški intelektualci i proustaški *hrvatski nacionalisti* u tim tiskovinama uglavnom neće iznositi radikalnu kritiku Banovine Hrvatske i HSS-a – ona uostalom ne bi bila moguća – za razliku od ustaških letaka u kojima će se protokom vremena nalaziti sve radikalniji stav prema vladajućoj stranci u Banovini Hrvatskoj i Sporazumu Cvetković-Maček.

Istaknuti kritičar HSS-a s pozicija hrvatskog nacionalizma bila je i skupina oko Stjepana Buća i njegova časopisa *Nezavisnost*, ali njegovo se pak djelovanje ne može, kako je uvjerljivo pokazao Jareb, „označiti proustaškim ili ustaškim“.¹⁶⁰⁵ Osim Buća protiv Banovine Hrvatske djelovali su i hrvatski nacionalsocijalisti koji također djeluju odvojeno od ustaškog pokreta.¹⁶⁰⁶

Takve raznorodne skupine uglavnom povezuje samo jedna stvar – beskompromisni zahtjev za uspostavom neovisne hrvatske države uz vanjsku podršku (u ovom slučaju su to Sile Osovine). Stoga bi bilo pogrešno sve te raznolike tendencije podvesti pod generički pojam fašizma.¹⁶⁰⁷

Oko toga je li sama ustaška ideologija hrvatski izdanak fašizma u historiografiji ne postoji suglasje. Gordan Miljan¹⁶⁰⁸ i Constantin Iordachi¹⁶⁰⁹ drže kako ustaški pokret jest fašistički i prije Nezavisne Države Hrvatske. Mario Jareb i James Sadkovich odbacuju tezu o fašističkoj naravi ustaštva. Jareb smatra da postoje sličnosti ustaštva s fašizmom i nacionalsocijalizmom, ali je „riječ o posebnoj pojavi“.¹⁶¹⁰ Sadkovich vidi u ustaškom pokretu primarno „revolucionarnu

¹⁶⁰³ M. Jareb 2006, 470.

¹⁶⁰⁴ Opširno o tome vidi: M. Jareb 2006, 493-568.

¹⁶⁰⁵ M. Jareb 2006, 509.

¹⁶⁰⁶ M. Jareb 2006, 512.

¹⁶⁰⁷ Vjerojatno je dio intelektualaca prihvaćao ustaštvo kao prihvatljivije od HSS-a upravo zbog te činjenice. „Kao nacionalist po uvjerenju prihvatio sam ustaštvo kao pokret za oživtvođenje državne samostalnosti hrvatskog naroda“, napisat će Stjepan Horvat, rektor zagrebačkog sveučilišta za vrijeme NDH. Vidi: Horvat 2022, 70. Obavještajac SOE-a i britanski vicekonzul u Zagrebu Trevor J. Glanville navest će kako se izraz frankovci primjenjuje „na svaku skupinu ili udruženje Hrvata koji se beskompromisno protive svakom obliku kolaboracije sa Srbima“. TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 5.

¹⁶⁰⁸ Miljan 2023.

¹⁶⁰⁹ Iordachi daje i pregled ranijih ocjena o naravi ustaškog pokreta, pri čemu je kod vodećih zapadnih stručnjaka za fašizam, poput Stanleya Paynea i Rogera Griffina, prevladavalo mišljenje da ustaše nisu fašistički pokret. Vidi: Iordachi 2010, 188-189.

¹⁶¹⁰ M. Jareb 2021, 345.

organizaciju koja se koristila terorizmom kako bi postigla svoj politički cilj – 'oslobođenje Hrvatske'".¹⁶¹¹ Ukrajinski povjesničar Oleksandr Zajcev skovao je termin „ustashism“ za integralno nacionalističke pokrete naroda bez vlastite države. U tom kontekstu Zajcev Ustaško-domobranski pokret stavlja u istu ravan s Organizacijom ukrajinskih nacionalista (OUN) i smatra da do preuzimanja vlasti u travnju 1941. njegova ideologija nije fašistička.¹⁶¹² Međutim, ideologija OUN-a u Ustaško-domobranskog pokreta njeguju, između ostalog, ekstremni nacionalizam i autoritarnost. Značajke oba pokreta sumarno navodi Zajcev:

„OUN je imao mnogo toga zajedničkog s Ustaškim pokretom: ekstremni etnički nacionalizam, cilj stvaranja neovisne, nacionalističke, autoritarne države, antiliberalizam i antikomunizam, vojnički ustroj pokreta, individualni teror kao glavnu metodu borbe, uzvisivanje mladih, naglašavanje međugeneracijskog sukoba, sklonost autoritarnom, karizmatičnom, osobnom stilu zapovijedanja i orijentaciju prema Silama Osovine. Oba pokreta pokušala su iskoristiti Drugi svjetski rat za postizanje svojih ciljeva, ali s različitim rezultatima“.¹⁶¹³

Zajcev ističe kako između, onoga što je on nazvao „ustashism“ i fašizma postoje srodnosti, ali prvi fenomen nastaje u nacijama bez države (stateless nations), dok je fašizam „revolucionarna forma ultranacionalizma u državama nacijama usmjeren na nacionalni preporod kroz masovnu mobilizaciju i preuređenje države na principima totalitarizma, hijerarhije, liderstva i militarizma“. „Ustashism“ je pak „revolucionarni ultra-nacionalizam koji se razvija u uvjetima percipiranog stranog ugnjetavanja i korištenja nasilja u svrhu nacionalnog oslobođenja i stvaranja samostalne autoritarne države“.¹⁶¹⁴ Za uklapanje ustaške ideologije u europske okvire korisna je i tipologija autoritarnog nacionalizma Stanleya Paynea. Prema Payneu u međuratnoj su Europi postojala „tri lica autoritarnog nacionalizma“ – konzervativna desnica, radikalna desnica i fašizam. Uzimajući u obzir Zajčevljeve argumente Ustaško-domobranski pokret prije bi, u

¹⁶¹¹ Sadkovich 2010, 148. Vidi i autorov pogovor hrvatskom izdanju u kojem argumentira protiv tumačenja ustaške ideologije kao fašističke. Sadkovich 2010, 327-369

¹⁶¹² Vidi: Zaitsev 2015.

¹⁶¹³ Zaitsev 2015, 191.

¹⁶¹⁴ Zaitsev 2015, 191.

promatranom razdoblju, trebalo tumačiti kao radikalno desni pokret.¹⁶¹⁵ Korisna je i Zajcjevljeva ocjena da je ustaštvo do 1941. „radikalni nacionalistički pokret“ i „protofašistički pokret“.¹⁶¹⁶

Stanley Payne pojašnjava da ni autoritarnost ni nasilje nisu distinktivno obilježje generičkog fašizma, „već njegov naglasak na kulturnom i moralnom cilju radikalne 'antropološke revolucije'“. Payne pojašnjava:

„U Njemačkoj je taj cilj dobio rasni oblik, ali su svi fašistički pokreti naglašavali stvaranje 'novog čovjeka' koji će živjeti više prema duhu i volji nego prema razumu. Fašisti su odbacili materijalizam i puki egalitarizam u korist doktrina vitalizma, nacionalizma i primata snage volje. Njihova druga najizrazitija značajka bila je 'terapeutska' doktrina nasilja prema kojoj je nasilje ispravne vrste pozitivno moralno dobro, koje potiče hrabrost, samopožrtvovnost, odanost i samodisciplinu kao stalne norme ljudskog postojanja. Varijante takvih doktrina također se mogu naći u komunizmu, ali fašizam se od potonjeg razlikovao po prihvatanju značajnog privatnog vlasništva, odbacivanju egalitarizma, naglašavanju nacionalizma umjesto internacionalizma i, u njemačkom slučaju, promicanju virulentnog, otvorenog rasizma i antisemitizma“.¹⁶¹⁷

Takve stvari u ustaškoj doktrini generalno nisu razrađene do Drugog svjetskog rata. No, vratimo se na Payneovu tipologiju. U konzervativnu desnicu Payne, između ostalih, ubraja kralja Aleksandra i Milana Stojadinovića, španjolsku CEDA-u, Horthyja, Ulmanisa, Smetonu, njemačkog predsjednika Paula von Hindenburga i druge.¹⁶¹⁸ HSS, barem za Banovine Hrvatske,

¹⁶¹⁵ Sam Payne u tablici sa spomenutom tipologijom ustaše ubraja u fašistički pokret, iako vjerojatno misli na razdoblje Drugog svjetskog rata. Na drugom mjestu navodi kako je „tijekom 1930-ih, pokret razvio sve ambicioznije ciljeve i protofašistički karakter, s ciljem, ekstremističke i iznimno autoritarne (highly authoritarian) Hrvatske“. Takva bi ocjena (protofašizam) ukazivala na to da Payne smatra kako ideologiju ustaškog pokreta prije preuzimanja vlasti treba smjestiti između radikalne desnice i fašizma. Vidi: Payne 1995, 15, 326.

¹⁶¹⁶ Zaitsev 2021, 141.

¹⁶¹⁷ Payne 2022. Britanski i američki autori u tridesetima uglavnom su ustaše promatrali kao terorističku nacionalno revolucionarnu skupinu, a ne kao fašiste. R.W. Seton-Watson u članku iz 1935. hrvatske protivnike trenutnom uređenju Jugoslavije dijeli u tri kategorije – HSS, „ultraklerikalnu monarhističku i habsburšku skupinu“, dok treću skupinu imenuje samo kao „teroriste“, a iz opisa je jasno da je riječ o ustašama. Američka novinska agencija AP je u tekstu iz 1940. o tome gdje živi ustaški vođa, Pavelića nazvala tek „hrvatskim nacionalističkim vođom“. Utjecajni britanski konzervativni časopis *Spectator* objavio je povodom atentata na kralja Aleksandra tekst naziva „Europski teroristi“ (The Terrorists of Europe). U njemu su VMRO i ustaški pokret, kao organizatori atentata, opisani kroz orijentalističke naočale kao konspirativne balkanske terorističke organizacije svojstvene tom dijelu Europe. Vidi: Seton-Watson 1934, 269; „Croat Nationalist Is Reported Living Quietly in Italy“, *New York Times* (New York), 25. 6. 1940., 5; A Central European Correspondent, „The Terrorists of Europe“, *Spectator* (London), 19. 10. 1934., 10-11.

¹⁶¹⁸ Payne 1995, 15,

donekle se uklapa u tu shemu, iako je umjereniji i manje autoritaran od većine pokreta koje Payne ubraja u tu skupinu.¹⁶¹⁹

Ideologija HSS-a uvelike je kontrapunkt značajkama koje navodi Zajcev, ali iz konzervativne perspektive. HSS-ov nacionalizam nije ekstreman¹⁶²⁰ – vidimo to i iz činjenice da su sklopili sporazum sa srbijanskom elitom. Dapače, HSS teži integraciji najveće manjine (Srba u Hrvatskoj) kroz koaliciju sa SDS-om. Nasuprot njegovanju kulta mladih, HSS je gotovo eksplicitno protumladenački, pridajući negativne osobine njihovom radikalizmu.¹⁶²¹ Protuliberalizam i protukomunizam svojstvo su spomenutih konzervativnih stranaka pa tako i HSS koji je takvim definiran u prvom poglavlju. Usprkos priklanjanju stajalištu da ustaško-domobranski pokret u promatranom razdoblju nije fašistički, svakako je imao s njime i tada određene podudarne točke – ekstremni nacionalizam i revolucionarni *mindset*. S time je povezan i protukonzervativizam fašista.¹⁶²² Relaciju između HSS-a i Ustaško-domobranskog pokreta uvelike treba promatrati kao odnos konzervativne i radikalne desnice, što je okvir koji je relevantan za političku situaciju u brojnim zemljama Europe u međuraću.¹⁶²³

Suštinska razlika između HSS-a i ustaša za vrijeme Banovine Hrvatske je ta što HSS smatra da širenje Drugog svjetskog rata na hrvatske prostore treba izbjeći pod svaku cijenu te da će on biti poguban za hrvatske interese, dok ga ustaše priželjkuju smatrajući da će jedino pod tim okolnostima doći do rušenja Jugoslavije i uspostave Hrvatske. Polovična rješenja (autonomna Banovina Hrvatska) i postupno jačanje hrvatskog položaja ustaše odbacuju. Maček je u listopadu 1939. propustio priliku ostvariti samostalnost kada je „velikosrpska aždaja međunarodnim događajima (sic) bila potisnuta uz zid“, poručuje jedan ustaški letak.¹⁶²⁴ HSS samo treba proglasiti

¹⁶¹⁹ Za razliku od većine navedenih koji su uspostavili autoritarne režime, HSS-u bi bila najbližnja CEDA (Confederación Española de Derechas Autónomas), najveća desna politička formacija u Španjolskoj uoči građanskog rata koju je predvodio José María Gil-Robles y Quiñones. Stranka je bila pristaša parlamentarizma i legalnim je putem nastojala od Španjolske stvoriti korporativnu republiku. Međutim, kao i socijalisti na drugoj strani političkog spektra, CEDA nije bila, tumači Payne, „privržena republikanskoj demokraciji kao ultimativnom cilju i vrijednosti“. Payne, 2006, 25.

¹⁶²⁰ Misao Antuna Radića koja je predstavljena kao svojevrсно „evanđelje“ HSS-a uglavnom je tumačena u ključu umjerenosti. Kako je rekao Niko Matanić „rodoljublje i patriotizam Antuna Radića je socijalno i čovječansko, a daleko je od svakog pretjeranog šovinizma i romantizma“. Matanić 1940, 24

¹⁶²¹ O tome više u narednom poglavlju.

¹⁶²² Roger Griffin ističe „protukonzervativnu“ narav „fašističkog revolucionarnog programa“. Griffin 1991, xi.

Payne također smatra da je protukonzervativizam odlika fašizama. Vidi: Payne 1995, 7. Također vidi: Eatwell 2006, 130-131.

¹⁶²³ Bresciano 2021; Blinkhorn 1990; Weber 1965

¹⁶²⁴ HR-HDA-907-ZS, kut 15, inv. br. 970, „Dru Vladimiru Mačeku“.

u Zagrebu stvaranje neovisne Hrvatske „i zatražiti po uzoru Mađarske, Rumunjske, Slovačke i Bugarske presudu Rima i Berlina“, pisala je *Hrvatska pošta*, referirajući se na arbitraže pod posredstvom Sila osovine.¹⁶²⁵ Ta je razlika dobro izražena i u letku upućenom „Dru Vladimiru Mačeku“ kojim ustaše optužuju Mačeka da je „pobrao mrvice dobivene sporazumom“ umjesto da se vodio ispravnim načelom: „Sloboda se ne dobiva – ona se otima!“.¹⁶²⁶

Sličnu je misao drugim riječima izrekao Ivan Oršanić u predavanju „Socijalne smjernice kod Hrvata“ održanom u salonu šibenskog Hotela Krka 21. siječnja 1940. Hrvatski nacionalisti zagovaraju „načelo potpune vlasti“, kazao je Oršanić. Bez njega se „može sagraditi brijačnica, kuća“, ali nije moguć „nikakav društveni preokret. Krprenjem se ništa ne može postići.“¹⁶²⁷ Nasuprot takvom revolucionarnom razmišljanju, *Hrvatski dnevnik* poručio je da je politika „praktična djelatnost, koja ocjenjuje sve mogućnosti i koja ide za tim, da se postigne ono, što je u odredjenom momentu moguće, ne odričući se daljnjih i konačnih ciljeva“ te da je to ujedno i stav Mačeka.¹⁶²⁸ Nasuprot HSS-ovom populizmu i konzervativizmu, ustaše i njihove simpatizere karakterizira radikalizam i njegovanje kulta elita – koji je karakterističan za fašizam, ali ne samo za taj pokret. Kako zaključuje Sadkovich: „Ustaše su na sebe gledali kao na oružanu elitu hrvatskog 'seljačkog pokreta' i avangardu koja će provesti ustanak – oružanu bunu cijeloga hrvatskoga naroda. Pojedini je ustaša stoga činio sastavni dio naroda, 'najbolji, najsvjesniji i najodlučniji' njegov dio. Ustvari, ustaša je bio nadstranačka figura, udarna igla pokreta za nacionalno oslobođenje, koji je obuhvaćao cijeli hrvatski narod, odnosno svojevrsni mitski ratnik koji je otjelovljivao vrline naroda i djelovao u njegovo ime“.¹⁶²⁹

Detaljno pismo Mladena Lorkovića upućeno Anti Trumbiću odličan je izvor za rekonstrukciju mindseta revolucionarnih nacionalista. Lorković, čiji je otac bio bliski prijatelj Trumbića, piše 1. ožujka 1936., pismo u kojemu obrazlaže zašto je hrvatsku moguće i poželjno osloboditi oružanom revolucijom. Diktaturu kralja Aleksandra, piše Lorković, nije izazvala revolucionarna borba hrvatskog naroda, „već samo i jedino hrvatska miroljubivost i pacifizam, koji je rodio na srpskoj strani pomamom, da se taj narod, koji se toliko boji svoje i tuđe krvi,

¹⁶²⁵ „Bijedna uloga HSS u Beogradu“, *Hrvatska pošta*, 1940., br. 10: 2.

¹⁶²⁶ HR-HDA-907-ZS, kut 15, inv. br. 970, „Dru Vladimiru Mačeku“.

¹⁶²⁷ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 9, inv. br. 656, PGR u Šibeniku izvještava Bansku vlast o predavanju Ivana Oršanića, 21.1.1940., 1.

¹⁶²⁸ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 11. 1939., 5.

¹⁶²⁹ Sadkovich 2010, 151.

konačno zбриše s lica zemlje”.¹⁶³⁰ No, Lorković ne postavlja kao uzor fašističke pokrete, već klasične borbe za nacionalno oslobođenje poput irske, a taj bi slučaj, naveo je Lorković, za „svakog doista časnog Hrvata morao biti uzor”.¹⁶³¹ Srbijanci se („oni preko“), zaključio je Lorković, „boje jedino bombe”.¹⁶³² „Metode su posve drugo pitanje, jer revolucija može uzeti za pomagača sva sredstva, koja uopće stoje na raspolaganju napredovanju čovječanstva: krvavo prodiranje ili miroljubivo nadiranje, a i jedno i drugo revolucionarno s obzirom na ideje, koje želi zamijeniti”, poručio je u rujnu 1939. ne teoretičar marksizma, već vođa ustaša u domovini Mile Budak. U tekstu „Susret revolucija: boljševičke, fašističke i nacističke” afirmira ideju nužnosti progressa kao prirodnu potrebu pojedinaca, nacija i čovječanstva koju koče protunaravni konzervativci, „najzakletiji neprijatelji toga vječnoga zakona”. Revolucionarni je princip uglavnom nužnost, a njega u suvremenosti odražavaju tri raznolika revolucionarna režima – boljševički, fašistički i nacistički. Iako ih ne imenuje, jasno je da je tekst uvelike obračun s konzervativnom ideologijom i svjetonazorom HSS-a. Nasuprot kočenju napretka Budak ističe kako su revolucije „vazda i u svakom slučaju nosioci napretka, bez ikakova obzira na pitanje, kako se prema njima drži većina pučanstva, o kom se radi”, dok je nacionalna revolucija – „revolucija koja nosi sa svojim krilima cijelu jednu naciju” – „veličanstvena pojava vječnih zakona, pa oni bili i posve krivo predstavljeni u tom konkretnom naletu”. Revoluciju, priznaje Budak, nije briga za „pojediniosti, koje ispanu nakazno i nemoguće” jer iza nje nastupa „prije svega i iznad svega – vrijeme, koje će sve ispraviti, a onda će se naći i drugi čimbenici, koji će popravljati, ispravljati, odbacivati i popunjavati”.¹⁶³³

Usprkos spomenutim značajkama ustaški pokret prije HSS-a favorizirali su i intelektualci koji su bili kritični ne samo spram lijevog, već i spram desnog totalitarizma, ali su ustaški pogled na razbijanje Jugoslavije smatrali primarnim za svoje djelovanje, nasuprot HSS-ovom reformizmu. Primjerice, budući ustaški ministar narodne prosvjete, filozof Julije Mekanec, još je 1938. pisao kako je Lenjin rekao da je država „toljaga u našim rukama, kojom ćemo dotući svoje protivnike”. Ustvrdio je da se s takvom mišlju „desničarski diktatori”, „potpuno slažu”. Mekanec je ustanovio da je „stari apsolutizam bio zadovoljan vanjskom poslušnošću podanika”, dok „suvremeni totalitarizam hoće njihovu dušu, te je uveo pored izvanjskoga i filozofijski teror”.¹⁶³⁴

¹⁶³⁰ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 128.

¹⁶³¹ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 129-130.

¹⁶³² Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 130.

¹⁶³³ Mile Budak, „Susret revolucija: boljševičke, fašističke i nacističke”, *Hrvatski narod* (Zagreb), 22. 9. 1939., 1. Također vidi: Stijepo Perić, „U vremenu povjesnog stvaranja”, *Hrvatski narod* (Zagreb), 2. 2. 1940., 1.

¹⁶³⁴ Julije Mekanec, „Ličnost u današnjem svijetu”, *Hrvatsko kolo* (Zagreb), 1938., 234.

Edo Bulat, koji će za vrijeme Banovine Hrvatske biti vođa splitskih ustaša, a za vrijeme NDH između ostalog ministar za oslobođene krajeve, argumentirao je na stranicama *Hrvatske revije* 1935. protiv diktature. Tada je doduše bio u redovima HSS-a, ali se ustašama priklonio nezadovoljan Banovinom Hrvatskom, a ne iz simpatija za fašizam. U spomenutom tekstu ističe da je parlamentarni sustav „redovno najbolji garant za slobodu“.¹⁶³⁵

Bulat pritom ističe da su Francuzi i i Englezi „stari i uravnoteženi narodi“ koji se „drže odlučno principa slobode i demokracije“. „Kaos u slobodi“ za Bulata je superioran diktatorskom „redu“ i očekivanju „Mesija“.¹⁶³⁶ Intendant zagrebačkog HNK za vrijeme NDH Dušan Žanko pisao je 1936. kako je „'divna iluzija' o čistoći krvi, o genealoškom principu i 'nordijskoj' rasi zavitala njemačkim narodom i neke njegove predstavnike i pisce dotjerala do takvog ekstrema, da se cio kulturni svijet pomalo čudi i smije“.¹⁶³⁷ U Njemačkoj se pak „do apsurdna tjera 'rasna' politika u biti svojoj materijalistička i neznanstvena“. Žanko je bio mišljenja kako je narod „duhovna zajednica“. Dok je kod plemena „zajedničko podrijetlo realnost“, kod naroda je to „iluzija i fikcija“ te on „teži za asimilacijom tuđih elemenata“.¹⁶³⁸ Katolički aktivist Felix Niedzielski, koji će obnašati za vrijeme rata dužnost zapovjednika ustaške mladeži, u prosincu 1940. pisao je kako „Crkva zauzima negativan stav prema t. zv. *totalitarnoj državi*, budući da u njenoj sveobuhvatnosti gleda tešku povredu principa subsidijarnosti“. Međutim, napomenuo je kako to ne znači da Crkva zagovara „zastarjele forme“ poput „pseudodemokracije, koje često služe kao najbolja maska marksističkoj propagandi“.¹⁶³⁹ „Socijalna nauka crkve“ je po Niedzielskom superiorna i predstavlja „put zlatne sredine“ te se nalazi „između vladajućih ekstrema, liberalizma, raznih oblika totalitarizma i marksizma, od kojih prvi zastupa pretjerani individualizam, dok se drugi fanatično zalaže za kolektivizam“.¹⁶⁴⁰

Nacionalistička kritika HSS-a i Banovine Hrvatske bila je usredotočena na pitanje teritorija Banovine Hrvatske, a unutar toga na činjenicu da je većina Bosne i Hercegovine ostala izvan Banovine Hrvatske. Takva je kritika vidljiva u knjizi Mladena Lorkovića, uz Milu Budaka i Slavka Kvaternika najvažnijeg ustaše koji nije bio u emigraciji, *Narod i zemlja Hrvata* koju je objavila Matica hrvatska 1939. Lorković je ustvrdio kako „razgraničenje nije temeljeno ni na historičkim,

¹⁶³⁵ Edo Bulat, „Ubi spiritus Domini, ibi libertas“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1935., br. 4: 170.

¹⁶³⁶ Edo Bulat, „Ubi spiritus Domini, ibi libertas“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1935., br. 4: 172

¹⁶³⁷ Dušan Žanko, „Što je narod?“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), travanj 1936., 122.

¹⁶³⁸ Dušan Žanko, „Što je narod?“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), travanj 1936., 128.

¹⁶³⁹ Felix Niedzielski, „Socijalna nauka Crkve“, *Život* (Zagreb), prosinac 1940., 524.

¹⁶⁴⁰ Felix Niedzielski, „Socijalna nauka Crkve“, *Život* (Zagreb), prosinac 1940., 524.

ni na gospodarskim, a ni na etničkim kriterijima, već je odlučan kriterij bio konfesionalan“. Banovina Hrvatska je za Lorkovića bila „minimalna definicija hrvatskog teritorija, uz novu maksimalnu definiciju srpskog teritorija“. ¹⁶⁴¹ Što se tiče konkretnih prijedloga, uglavnom se argumentiralo da je za hrvatske interese korisnija autonomna Bosna i Hercegovina. Halid Čaušević je u *Hrvatskoj smotri* argumentirao kako bi se BiH nužno usko povezala s Hrvatskom, a stvaranje autonomije BiH „umanjilo bi otpor 1.200.000 pravoslavnih žitelja B. i H., koji se sa radikalnim rješenjem u hrvatskom smislu ne bi mogli složiti, a ovo treba imati naročito na umu, jer, imati u srcu mlade Hrvatske preko 1,200.000 pripadnika jednog otpornog i lako rasplodljivog elementa, značilo bi imati pred sobom jedan i te kako ozbiljan faktor, koji bi stajao u stalnoj opreci prema svim nastojanjima za konsolidacijom“. Čaušević je smatrao da bi autonomna Bosna i Hercegovina bila „prelazna faza, koja ima tiho i nečujno sondirati temelj za donošenje konačne odluke“. ¹⁶⁴²

Drugi je krak kritike usmjeren na to da je dobivena autonomija zapravo u velikoj mjeri fiktivna te se o većini stvari odlučuje u Beogradu. Tadašnje ustaške teze na tragu su kasnije Pavelićeve dosjetke, da je riječ o autonomiji „kakve to običavaju imati provincije u lokalnim poslovima manje važnosti, malo opširnije nego što to imaju općine u dobro sređenim državama“. ¹⁶⁴³ Haesesovci sada postaju sluge Beograda i prodane duše. Budak je letkom „Lajbek je zakopčan“ iznio temeljne aspekte ustaške kritike Banovine Hrvatske i HSS-ova vodstva. Maček je prikazan kao pasivan karakter „jak i dosljedan u pasivnoj resistenciji, u nijekanju, u otporu“, ali nesposoban za aktivno djelovanje. Maček je, suprotno najavama, „pušku i džep objesio – na tudji klin“, odnosno Hrvatska nije dobila kontrolu nad vojskom i financijama. Budak je Mačeka optužio, ističući njegovo po ocu slovensko podrijetlo, da je uz to što je „po osjećaju Hrvat“, ujedno i „Slaven, Sveslaven, koji u svom domu ima izloženu sliku Lava Nikolajevića Tolstoja, ali nema sliku Ante Starčevića“. To je pak prouzročilo i Mačekovo jugoslavenstvo pa Maček iz svog jugoslavenskog očišta zaključuje „da je najpreča zadaća hrvatskoga naroda, da spašava jugoslavensku koncepciju u njenom punom opsegu, jer će se samo u njoj moći i on sam spasiti od 'vanjskih neprijatelja'“. Dobiveno sporazumom pak može biti dokinuto jednim potezom ministarskog vijeća. Spomenutim postupcima Maček je, prema Budaku, prestao biti hrvatski

¹⁶⁴¹ Lorković 2005, 213.

¹⁶⁴² H. Čaušević, „Problem Bosne i Hercegovine i njegovo rješenje“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), srpanj-kolovoz 1940., 372.

¹⁶⁴³ Pavelić 2015, 563.

narodni vođa te se sklapanjem Sporazuma Cvetković-Maček stavio u rang Karle Kovačevića, istaknutog člana HSS-a koji je prišao diktaturi Kralja Aleksandra, i sličnih njemu „na koje je prije i sam bacao prokletstvo i isključivao ih iz – hrvatskoga naroda“. Drugim riječima – Maček je počinio izdaju, iako Budak nije upotrijebio taj termin.¹⁶⁴⁴ Na letak „Lajbek je zakopčan“ odgovorio je putem *Zagrebačkog lista* Žiga Scholl. On je istaknuo kako je Sporazumom Cvetković-Maček ostvaren „maksimum uspjeha za hrvatski narod, koji se je u danim prilikama postići mogao“. Scholl je poručio i da Maček, za razliku od Budaka, „nije bježao iz zemlje, nego ostao ovdje“. Budak je ranije, napisao je Scholl, „putem dra Mačka molio milost u vlastodržaca, da se može vratiti u domovinu!“. Sugerirao je Scholl da se Budak vratio u domovinu jer je njegova politika oslanjanja na Italiju doživjela „brodolom“.¹⁶⁴⁵ Od ustaških napada da su izdali ranije ideale HSS se branio tvrdnjom da se, kako je rekao Ilija Jakovljević, „nismo odrekli ni jednog ideala“. On je poručio okupljenim zagrebačkim HSS-ovcima u veljači 1941. i da mogu svakome „koji bi se usudio reći, da smo manje Hrvati od njega, slobodno pljunuti u lice“.¹⁶⁴⁶

Prvih nekoliko mjeseci ustaško protubanovinsko djelovanje ostaje uglavnom na pisanoj riječi bez nasilnog djelovanja. Iz dočeka političkih zatvorenika, od kojih su možda i većina ustaše, vidjelo se da je HSS svojevrsnom metodom „mrkve“ prvo pristupio barem dijelu ustaša nastojeći oslabiti njihov radikalizam i poručiti im da su određeni hrvatski ciljevi ipak ostvareni. Dvojak odnos prema običnim ustašama kao u suštini pozitivnim nacionalno svijesnim Hrvatima i vodstva koje je odgovorno za zastranjenja vidimo i u spominjanom spisu Ivana Bernardića koji je objavljen 1940. Iako iznosi klasične optužbe na račun frankovaca – sljedbenici tuđih ideja, rušitelji narodnog jedinstva, protivnici seljaštva i sl. – Bernardić zaključuje: „Rado priznajem, da je meni veoma neugodno što sam prisiljen da pišem o stvarima hrvatske nesloge iz kaznionice, o neslogi radićevaca i frankovaca“.¹⁶⁴⁷ HSS će se rijetko izrijekom osvrtni na ustaše i „frankovce“. Većinom će to istaknuti HSS-ovci činiti poluizravno, uz odvajanje samih pristaša kojima se odaje priznanje zbog nacionalističkog idealizma, ali uz odvajanje od njih pokvarenog vodstva. Kada je umro Ivica Frank krajem 1939., sin Josipa Franka po kojemu su „frankovci“ dobili ime, *Hrvatski dnevnik* je o njemu pisao pretežno pozitivno u nekrologu. Kontrastirali su časnog protivnika Ivicu Franka,

¹⁶⁴⁴ HR-HDA-907-ZS, kut 20, inv. br. 1263, „Lajbek je zakopčan“

¹⁶⁴⁵ Žiga Scholl, „Odgovor na napadaj iz busije“, *Zagrebački list* (Zagreb), 9. 2. 1939., 3.

¹⁶⁴⁶ „Politikom sporazuma nije hrvatski narod izvršio nikakvu kapitulaciju“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 2. 1941., 2.

¹⁶⁴⁷ Bernardić 1940, 55.

koji se nije dao upregnuti od Stojadinovića za slabljenje redova HSS-a, s povratkom Mile Budaka 1938. koji koincidira sa sporazumom Stojadinović-Ciano.¹⁶⁴⁸ Sigismund Čajkovac je u predavanju u Narodnoj uzdanici, usprkos tome što je govorio da djeluju „protiv sloge i jedinstva“, istaknuo da među protivnicima HSS-a s desna, iako ih nije imenovao, ima „poštenih ljudi i kristalnih značajeva, koji bi i desnu ruku položili u vatru za svoje uvjerenje, ali više puta ne znadu shvatiti doseg svojih riječi“.¹⁶⁴⁹ Ustaše su iz populističke perspektive često kritizirani kao pokret za koji su odgovorna protunarodna „gospoda“. Pojedine ustaške simpatizere iz gradova upravo je takva retorika odbijala od HSS-a. Hrvatski publicist i diplomat za vrijeme NDH Ernest Bauer reći će u intervjuu 1992. kako mu se Banovina Hrvatska „nije sviđala, iako ona i nije bila baš loše rješenje za Hrvatsku“. Za rođenog Zagrebčanina Bauera „Mačekovci su bili dobra čeljad“, ali su „bili nekako staleški. A moj stalež nije seljački. Moji su se uselili u Zagreb već kao građani i to smo ostali, pa seljački interesi nisu mogli biti moji“.¹⁶⁵⁰ Krnjević je na skupu u Cerniku u studenom 1939. govorio o onima koji su zagovornici „predratne Hrvatske“ nasuprot „Radićevoj Hrvatskoj“ pa se „još nisu sprijateljili s time, da danas seljački narod ima glavnu i odlučnu riječ“. Riječ je „gospodi“, „koja su se udarala u prsa, da su jedini čisti Hrvati, a koji su, kad je došlo do strašnog atentata na Stjepana Radića, nadajući se da će se seljački narod sada razići kao stado kad nestane ovna, da će onda opet oni doći na svoja nekadašnja mjesta“.¹⁶⁵¹ *Hrvatski dnevnik* koristio je za nacionalističke liste termin „lista t.zv. 'hrvatskih nacionalista'“¹⁶⁵² kako bi im oduzeo pravo da govore u ime hrvatske nacije.¹⁶⁵³

Ustaška organizacija u domovini oblikuje se nekoliko godina ranije. Jareb je detektirao kao njenu jezgru skupinu oko Vjekoslava Dilberovića, Kavrana, Drage Gregorića, Ivana Kirina, Drage Jileka i drugih.¹⁶⁵⁴ Kavran i Jilek bili su obuhvaćeni amnestijom za koju je bio odgovoran

¹⁶⁴⁸ „Umro dr Ivica Frank“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 12. 1939., 5. Ilija Jakovljević će se u Crikvenici 3. rujna 1939. prisjetiti hrvatskih „jadnih žrtava, koje svršiše na vješalima“, misleći vjerojatno na Hranilovića i Soldina, usputno se obrušujući na one „koji se danas usudjuju podcjenjivati ovaj veliki uspjeh naše narodne borbe“ iako tada „nadjoše vremena za pisanje romana i pripovjedaka“. „Spasi nam, Bože, mir i očuvaj našu Hrvatsku!“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 9. 1939., 3.

¹⁶⁴⁹ Antun Šenda, „Hrvati muslimani u Zagrebu – kao kod kuće“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 1. 1941., 9.

¹⁶⁵⁰ Dražen Gudić, „Hrvati su konačno na pravoj strani“, *Nedjeljna Dalmacija* (Split), 13. 2. 1992., 33

¹⁶⁵¹ „Veliki govor dra Krnjevića o aktuelnim političkim pitanjima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 11. 1939., 5.

¹⁶⁵² Stjepan Gaži, predsjednik sveučilišne organizacije HSS-a, u veljači 1940. ustaške će studente nazvati „ultranacionalistima“ koji se „služe metodama batinjanja“. „Akademija sveučilišne organizacije HSS u počast Matije Gubca i dra Antuna Radića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 2. 1940., 5.

¹⁶⁵³ „Nakon izbora za klub slušača prava“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 11. 1939., 3.

¹⁶⁵⁴ M. Jareb 2006, 508.

HSS. Organizacija u domovini ojačana je povratkom iz Italije dvjestotinjak ustaša, među kojima je i Budak.¹⁶⁵⁵ Budak uređuje tjednik *Hrvatski narod* koji izlazi u Zagrebu od 1939., a kao sredstvo za ustaško djelovanje koristi se i zadruga Uzdanica osnovana u rujnu 1939.¹⁶⁵⁶ Tjednik je imao značajnu tiražu, prema iskazu Budaka UDB-i, 80 tisuća primjeraka, te je predstavljao značajnu prijetnju naporima HSS-a i vlasti Banovine Hrvatske. Za razliku od ranije vlasti koja nije pretjerano cenzurirala list, cenzura u Banovini Hrvatskoj redovito uklanja značajne dijelove lista. Naposljetku je Banska Vlast zabranila list 1. ožujka 1940., a 27. veljače 1940. lišen je slobode sam Budak.¹⁶⁵⁷ Nakon zabrane *Hrvatskog naroda* ustaše se oslanjaju na list *Hrvatska pošta* s tiražom koja nije išla ispod 10 tisuća primjeraka.¹⁶⁵⁸

Budak je zatvoren, kao i više njegovih istomišljenika, nakon što je šest bombi eksplodiralo u telefonskim govornicama 24. veljače. Dinamitne patrone eksplodirale su u 21:15 toga dana u telefonskim govornicama na Trgu bana Jelačića, Zrinjevcu, Frankopanskoj ulici, Pejačevićevom trgu, Ulici Franje Račkog i Kvaternikovom trgu. U eksploziji su oštećene željezne konstrukcije i stakla u govornicama, ali nitko nije ozlijeđen. Blizu samih govornica pronađeni su leci naslovljeni: „Živjeli svijesni hrvatski ustaše Iveković i Linić, Dolje izdajica MAČEK U.H.R.O“. Policija je na osnovu toga zaključila kako „počinitelji potiču po svoj prilici iz redova hrvatskih nacionalista t.zv. Frankovaca, odnosno pristaša dr. Ante Pavelića“. Policija je smatrala da osuda Linića i Ivekovića nije prouzročila spomenute eksplozije, već da su one „više imale demonstrativni karakter protiv današnjeg uređenja države, odnosno protiv sporazuma i da se je ovim eksplozijama htjelo prikazati raspoloženje Hrvata pred talijanskim ministrom Bottaijem, koji je toga dana odlazio iz Zagreba“.¹⁶⁵⁹ U trećem poglavlju objašnjen je kontekst posjete talijanskog ministra prosvjete Giuseppea Bottaija koji je uručio i odlikovanje banu Šubašiću. Povezivanje detonacija s posjetom Bottaija imalo bi smisla jer je bilo u ustaškom interesu pokazati da vlast HSS-a i nije tako čvrsta te da je Rimu bolje osloniti se na ustaše. Policija je odmah pritvorila zbog eksplozija Milu Budaka, Stjepana Buća, Božidara Cerovskog, Josipa Milkovića, Jeronima Katića, Aleksandra Seitza, Ljudevita Ivekovića, Ferdinanda Ivankovića, Branka Mravića, Josipa Ciglencečkog, Tomislava

¹⁶⁵⁵ M. Jareb 2006, 516.

¹⁶⁵⁶ M. Jareb 2006, 525.

¹⁶⁵⁷ M. Jareb 2006, 536-537.

¹⁶⁵⁸ M. Jareb 2006, 548.

¹⁶⁵⁹ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 9, inv. br. 657, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava KB o eksploziji u javnoj telefonskoj govornici, 25. 2. 1940.

Rolfa, Marijana Filipovića i Josipa Kolibaša „koji su svi poznati kao vođe, odnosno oduševljeni pristaše hrvatskih nacionalista t. zv. Frankovaca“.¹⁶⁶⁰

Za vrijeme Banovine Hrvatske događale su se i druge eksplozije usmjerene protiv vlasti HSS-a s za koje su vjerojatno odgovorne ustaše. Primjerice, 19. prosinca 1940. u 22:05 na ulaznim vratima zgrade u Frankopanskoj 5, gdje je bilo smješteno uredništvo *Hrvatskog dnevnika*, došlo je do eksplozije. U eksploziji su stradala vrata, dio zida, dijelovi izloga i namještaj u lokalu lista. Također su porazbijani prozori na susjednim zgradama, ali nitko nije stradao. Policija nije u izvještaju izrazila indicije o počinitelju, ali je navedeno da su ostaci slični ostacima nakon eksplozije u zgradi Okružnoga suda 4. ožujka iste godine. Razlika je što je u eksploziji u Frankopanskoj korišten fitilj, dok je eksploziv u zgradi Okružnog suda imao kazalo sata.¹⁶⁶¹ Ta je eksplozija imala pak jasnu ustašku pozadinu. U zgradi Okružnog suda tog je dana između 11:35 i 11:40 eksplodirao „pakleni stroj“ u škrinji za drva u lijevom hodniku prizemlja. Na budilici koja je bila dio „paklenog stroja“ na nekoliko je mjesta bio urezan natpis „ŽAP“ „ŽAP“ „ŽAP“ – idiot Zetković. Potonji je redarstveni povjerenik bio referent za teroristička djela. Također je pisalo: „Gospon Vinek hote vrit“, pri čemu se mislilo na visokog dužnosnika zagrebačke policije (Vladimira) Vineka.¹⁶⁶²

Maček se proglasom 4. ožujka 1940. povodom eksplozije u telefonskim govornicama i u zgradi Okružnog suda obratio Zagrebčanima, odnosno „Hrvatima Zagrebčanima“. Dok se hrvatski ministri bore „sa još uvijek jakim ostacima srbijanskih pljačkaša, koji se kao obično zaogrnuše plaštem šovinizma“, iz samih hrvatskih redova stigao je udar na vodstvo hrvatskog naroda, poručio je Maček. Za izvršitelje je rekao da su „šačica dijelom plaćenih a dijelom zavedenih ljudi, koji su sve upregli u kola beogradske reakcije, potpomognute, ako svi znaci ne varaju, vanjskim neprijateljima i naroda hrvatskoga i naroda srpskoga, da ometu normalni razvitak političkih prilika u pravcu demokracije i parlamentarizma, a time i konačnog dovršenja sporazuma hrvatskoga naroda sa narodom srpskim“. Pozvao je Maček „sve hrvatske rodoljube da pomognu pronaći krivce“. Ono što je zanimljivo da tada Maček protivnike proglašava ne samo

¹⁶⁶⁰ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 9, inv. br. 657, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava KB o eksploziji u javnoj telefonskoj govornici, 25. 2. 1940.

¹⁶⁶¹ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 9, inv. br. 724, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava Bansku vlast o eksploziji na vratima uprave *Hrvatskog dnevnika*, 20. 12. 1940.

¹⁶⁶² HR-HDA-1354-RIRO, kut. 19, inv. br. 1335, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava državnog odvjetnika o eksploziji paklenog stroja u zgradi Okružnog suda u Zagrebu, 22. 5. 1940. O Vineku vidi: Stipančević 2022a.

protivnicima hrvatskog naroda, već i demokracije te parlamentarizma koji bi na izborima za Hrvatski sabor doživjeli potop.¹⁶⁶³

U uvodniku *Hrvatskog dnevnika* dodatno je obrazložena u konspirološkoj maniri pozadina eksplozija. Navedeno je kako je hegemonistima i šovinistima u Beogradu „zazoran svaki uspjeh hrvatskoga naroda“ zbog čega žele Hrvate prikazati nesposobnima za vladanje. Spomenuti incidenti im zato idu na ruku, a za vrijeme diktature su ih „i sami provocirali“. Počinitelji takvih djela ne zaslužuju sućut niti se mogu pozvati „na eventualno rodoljubne motive“ jer „rodoljublje iziskuje disciplinu, jer bez discipline ne može ni jedan narod prosperirati, a najmanje hrvatski narod, koji još ni sada nije dovršio svoju borbu“. Sukladno konzervativnoj naravi stranke autor uvodnika apelirao je na red i mir: „Nama nije potreban kaos, jer je sva naša snaga u redu i poretku, koji sami trebamo održati u svojoj domovini. Tko pravi nered, taj istodobno slabi svoj vlastiti narod, jer mu oglede odvraća od cilja, prema kojemu ide, i od glavne opasnosti, koja mu prijeti“.

¹⁶⁶⁴ Juraj Krnjević je tekstom u *Seljačkom domu* znakovita naziva „Gospoda ustala protiv seljačke Hrvatske“ reagirao na eksplozije u Zagrebu. Pritom je sukladno ranije ocrtanoj populističkoj protugradskoj retorici HSS-a, poručio kako je „cjelokupni taj protunarodni rad vođen preko Zagreba“ uz ogradu da ne treba „poistovjećivati Zagreb s tom šačicom ljudi“ jer se „ogromna većina Zagrebčana nalazi u hrvatskim redovima“. Krnjević je također vrijeme napada doveo u vezu s posjedom talijanskog ministra Bottaija u Zagrebu.¹⁶⁶⁵

Banska vlast nakon toga je strahovala od terorističkih napada. Okružnicom kabineta bana od 26. lipnja 1940. upozoreno je da se „vrše pripreme za ubacivanje iz inostranstva u našu zemlju paklenih mašina“ koje bi se podmatale u vlakovima, javnim zgradama i sl. Okružnica takve aktivnosti povezuje s istim planom koji su spomenuli i Krnjević i Maček. Točnije, Banska je vlast sumnjala da će do eksplozija doći „kada za to nastane pogodan trenutak obzirom na međunarodnu situaciju, a to sve u cilju da se pred inostranstvom stvori uvjerenje da su u našoj zemlji nesređene prilike i da u njoj vlada nesigurnost“.¹⁶⁶⁶ Zanimljivo je da ni Maček ni Krnjević ni *Hrvatski dnevnik* nisu izrijeком prozvali ustaše za spomenuti napad, iako se to može između redova ustanoviti. Ustaše su ukratko rečeno predstavljeni kao korisni idioti velikosrba koji ruše

¹⁶⁶³ „Poziv predsjednika dra Mačka Zagrebčanima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 3. 1940., 5.

¹⁶⁶⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 3. 1940., 5.

¹⁶⁶⁵ Juraj Krnjević, „Gospoda ustala protiv seljačke Hrvatske“, *Seljački dom* (Zagreb), 7. 3. 1940., 1.

¹⁶⁶⁶ HR-DAZG-26, Redarstvena oblast za grad Zagreb, kut. 874., Povjerljivi spisi/dnevne zapovijedi 1940. g. 21/68, Prijepis okružnice kabineta bana o emigrantskoj ustaškoj akciji, 26. 6. 1940.

narodnu vlast. Spomenute eksplozije u telefonskim govornicama predstavljale su svojevrsnu prekretnicu nakon koje je Banska vlast vodila znatno oštriju politiku prema ustašama i simpatizerima koji su „prešli rubikon“, zauzevši radikalni stav prema HSS-ovoj vlasti protiv koje je dopušteno i nasilje. U tom kontekstu zanimljivo je poslijeratno svjedočenje diplomata NDH i ustaše Vladimira Židovca. Židovec tvrdi da su Maček i Budak i 1940. „podržavali neke, makar već slabe, veze“. Prema Židovcu, Maček nije „rušio posljednje mostove i prekidao razgovore, nego baš ustaše sami, koji su onda bili vrlo sigurni u svoju stvar“. Budak je Židovcu 1940. (Židovec ne navodi u kojem mjesecu) rekao da su Maček i HSS predložili razgovore, ali ih je Budak odbio.¹⁶⁶⁷

Kasnije će Zagreb potresti nove eksplozije u kojima ponekad nije bio jasan počinitelj, dok je ponekad sve upućivalo na ustaško djelovanje. Do eksplozije je u dvorištu kuće u Ilici 12 došlo 26. studenog 1940. u kasnim večernjim satima. Na toj se adresi nalazila kavana „Dverce“ pa je stradao stakleni zid kavane, a istoga dana nešto kasnije došlo je do eksplozije na ulaznim vratima „Apolo“ bara, dijela kavane „Evropa“ u Ilici 31. Nije bilo ozlijeđenih u nijednoj eksploziji.¹⁶⁶⁸ U veljači 1941. ponovno je podmetnuta eksplozija u Ilici 12, a tada je, „teško nastradala jedna nevina žena“. Redarstveno ravnateljstvo tim se povodom obratilo javnosti te je poručilo da su uhvaćeni počinitelji „ovog posljednjeg atentata“ i triju eksplozija 1940. pred „Dvercem“, „Apolo-barom“ i kavanom „Splendid“. Obavijestili su da je „Uhićena jedna teroristička skupina od 16 osoba, koja se pored već izvršenih pripremala, na čitav niz novih i težih atentata, sve u cilju da se stvaranjem nereda pokopa autoritet hrvatskih banovinskih oblasti i u daljnjem razvitku događaja pojača propaganda za nasilnu izmjenu postojećeg zakonskog državnog poretka“.¹⁶⁶⁹ Nakon posljednjeg napada Banska vlast je raspisala nagradu od 100.000 dinara onome „tko pruži bilo kakove podatke, koji bi mogli poslužiti vlastima za otkriće i hvatanje ovih terorista“, dok je za policajca ili žandara koji uhvate počinitelja bila predviđena nagrada od 50 tisuća dinara. U istoj se dnevnoj zapovijedi redarstva spominju i ubojstva redarstvenih organa „u posljednje vrijeme“, ali nije jasno o čemu je riječ niti koliko je policajaca ubijeno.¹⁶⁷⁰ Zanimljivo je da redarstveno ravnateljstvo,

¹⁶⁶⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 013.0.56, Autobiografija Vladimira Židovca, 10.

¹⁶⁶⁸ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 9, inv. br. 671, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava Bansku vlast o eksploziji u barovima „Dverce“ i „Apolo“, 27. 11. 1940.

¹⁶⁶⁹ „Obavijest Redarstvenog ravnateljstva o eksplozijama u Zagrebu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 2. 1941., 5.

¹⁶⁷⁰ HR-DAZG-26, Redarstvena oblast za grad Zagreb, kut. 874, Povjerljivi spisi/ dnevne zapovijedi 1941. g. 1/24, Dnevna zapovijed br. 9. od 5. veljače 1941.

iz nepoznatih razloga, nije spomenulo u priopćenju za javnost da je na istoj adresi bio smješten britanski konzulat u Zagrebu. Dinamit je eksplodirao na prvom katu zgrade, dok je konzulat bio smješten na drugom katu. Na prvom je katu bila smještena britanska čitaonica. Generalni konzul u Zagrebu izvijestio je odmah London kako je „materijalna šteta velika“, dok je jedna „Jugoslavenka teško ozlijeđena“ dok je mijenjala knjigu u britanskoj čitaonici.¹⁶⁷¹ Nejasna je pozadina te eksplozije. Britanci su isprva bili mišljenja kako bi „to moglo biti djelo Pavelića i njegove pronjemačke grupe“.¹⁶⁷² Međutim, hrvatski nacionalsocijalisti su „preuzeli odgovornost“ za tu eksploziju jednom elaboratu za ustaške vlasti.¹⁶⁷³

Maček u svojim memoarima spominje da su 30. studenog 1940. u Zagrebu istovremeno eksplodirale „tri paklene mašine“. Jedna je eksplodirala u dvorištu Banske palače, druga u dvorištu pokraj Mačekove kuće, dok je treća bačena u stan Jurja Krnjevića. U eksplozijama nije bilo žrtava, ali je, prema Mačeku, „sam Bog spasio Krnjevićevog dvanaestogodišnjeg sinčića, koji se u času eksplozije nalazio u hodniku, pa je ostao neozlijeđen, iako je eksplozija raznijela sobna vrata“.¹⁶⁷⁴ Počinitelji nisu pronađeni. Krnjevićev sin Krešimir prisjetit će se kako je bomba eksplodirala nekoliko metara od njega, pri čemu je bio „ozbiljno uzdrman, ali fizički neozlijeđen“ („seriously shaken but phsycially unharmed“). On navodi da se napad dogodio u prosincu 1940. i da su za njega odgovorne ustaše.¹⁶⁷⁵ Javnost o tom napadu nije bila obaviještena. U tom kontekstu valja spomenuti da je odjeljenje za državnu zaštitu ministarstva unutarnjih poslova izvijestilo u travnju 1940. kabinet bana kako ima informacije „da pripremaju frankovci u Zagrebu neku akciju protiv glavnog sekretara HSS g. dr. Krnjevića, koja bi trebala da se ispolji u nekom većem škandalu“.¹⁶⁷⁶

Iako je HSS i dalje imao većinsku podršku u Banovini Hrvatskoj, „frankovci“ su posebno ojačali nakon stvaranja Banovine Hrvatske. Ilustrativan je veliki izvještaj Štaba žandarmerijske brigade Banovine Hrvatske za bana Šubašića iz 16. ožujka 1940. u kojemu je sumarno navedeno

¹⁶⁷¹ TNA FO 371/30237. Maček u memoarima navodi da je stradala kćer „uglednog“ odvjetnika Schwartza kojoj su amputirane noge. Maček 2003, 206.

¹⁶⁷² TNA FO 371/30237.

¹⁶⁷³ HR HDA 1561. SDS RSUP SRH 01.51, Hrvatska nacional-socijalistička stranka rada, 6. Točnije, govori se o nespecificiranom napadu „na englesku čitaonicu“. Uz elaborat, pohranjen u arhivu SDS-a, navedeno je da je autor nepoznat, a potpisuju ga „Osnivači HN SSR“ 28. 9. 1941. Međutim, iz UDB-inih napomena razvidno je da je autor nacionalsocijalistički vođa Juraj Veselić.

¹⁶⁷⁴ Maček 2003, 206.

¹⁶⁷⁵ Krešimir Krnjević 2011, 281.

¹⁶⁷⁶ HR-HDA-155-BHKB, kut. 23, 22040/40, Obavijest MUP-a (odjeljenje za državnu zaštitu) o pripremi akcije frankovaca protiv Jurja Krnjevića, 23. 4. 1940.

političko raspoloženje stanovništva. U svim hrvatskim područjima je navedeno da HSS ima najveću podršku, ali je intenzitet protivljenja Banskog vlasti znatno varirao. Tako na području bjelovarske žandarmerijske čete „sklopljeni sporazum nije kod naroda naišao na neko veće oduševljenje. Pristaše HSS smatraju da je sporazumom malo dobiveno, ali imaju veliko povjerenje u vodstvo“.¹⁶⁷⁷ Ono što je posebno zanimljivo da na teritoriju spomenute žandarmerijske čete (obuhvaća i Koprivnicu, Križevce, Bjelovar i Đurđevac), nije zapaženo komunističko djelovanje, „ali je sigurno da se komunisti zaklanjaju iza frankovaca, jer na taj način šire nezadovoljstvo u narodu“.¹⁶⁷⁸ Žandarmerija je sličnu tendenciju primijetila i na području gospičke žandarmerijske čete (Otočacki, gračacki i gospički žandarmerijski vod): „Komunisti se u samostalnoj akciji ne primećuju, ali se njihov rad opaža u zajednici sa radom frankovaca iza kojih se kriju“.¹⁶⁷⁹ Iz takvog izvještaja ne treba izvući zaključak da su lokalni ustaški simpatizeri i komunisti djelovali koordinirano – to se ni ne navodi – već da su komunisti prepoznali nezadovoljstvo kompromisnom Banovinom Hrvatskom kod značajnog dijela stanovništva u tom području i iz općeg nezadovoljstva pokušali izvući korist za svoje političke ciljeve. Još jedan zaključak iz spomenutog izvješća koji se odnosi na bjelovarsku žandarmerijsku četvrt može se generalizirati: „Frankovci po selima nemaju pristaša, ali po varošima, a naročito među inteligencijom imaju oko 30-40 %“.¹⁶⁸⁰

Posljednji izbori 1938. pokazali su dominaciju HSS-a i u gradovima.¹⁶⁸¹ Međutim, HSS je tada bio općenacionalna fronta, ali sada je situacija znatno drukčija. Ne slučajno, HSS ne raspisuje općinske izbore u gradskim općinama. U gradovima su vjerojatno ustaše i ustaški simpatizeri bili brojniji od komunista i njihovih simpatizera. Američki konzul Arthur Bliss Lane razgovarao je 11. ožujka 1940. s Košutićem koji mu je rekao, kako je izvijestio nadređene, „da u Zagrebu nema više od 300 frankovaca“. Međutim, drugi izvori američkog diplomata govorili su da samo u Zagrebu ima od 6 do 20 tisuća „frankovaca“.¹⁶⁸² Valja se prisjetiti da je nakon ulaska u vladu s

¹⁶⁷⁷ HR-HDA-155-BHKB, kut. 1, 154/40, Izvještaj o pregledu jedinica Savskog žandarmerijskog puka, 16. 3. 1940., 6.

¹⁶⁷⁸ HR-HDA-155-BHKB, kut. 1, 154/40, Izvještaj o pregledu jedinica Savskog žandarmerijskog puka, 16. 3. 1940., 7.

¹⁶⁷⁹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 1, 154/40, Izvještaj o pregledu jedinica Savskog žandarmerijskog puka, 16. 3. 1940., 15.

¹⁶⁸⁰ HR-HDA-155-BHKB, kut. 1, 154/40, Izvještaj o pregledu jedinica Savskog žandarmerijskog puka, 16. 3. 1940., 7.

¹⁶⁸¹ Leček 2012, 237.

¹⁶⁸² Pešelj 1970, 54.

radikalima 1925. popularnost HSS-a u gradovima kolabirala. Na izborima 1927. HSS je dobio samo 18 posto u Zagrebu, a u Osijeku manje od 11 posto, iako je znatno bolji rezultat zadržao u dalmatinskim gradovima.¹⁶⁸³ Naravno, tadašnji HSS bio je slabiji od Mačekovog, ali razumno je očekivati da je pad podrške HSS-u u korist ustaša bio značajan u gradovima.¹⁶⁸⁴

Gotovo univerzalno pravilo je da će se proustaško djelovanje, a ranije je to bilo utvrđeno i za komunističko, javljati u gradovima. U izvještaju zagrebačkog centralnog presbiroa stoji da su za ideje frankovaca „naročito zagrijani ljudi intelektualnih zvanja“, dok se u izvještaju štaba IV. armijske oblasti iz svibnja uz inteligenciju navodi i „industrijski elemenat“.¹⁶⁸⁵ Ustaško djelovanje, barem je u širem smislu, pokret elita. To naravno i ne čudi zbog rada u uvjetima ilegalnosti koji je priječio zadobivanje šire podrške. No, činjenica da je kod inteligencije i gradskog stanovništva sve više rasla podrška ustaškom djelovanju zasigurno je mogla predstavljati problem za HSS.¹⁶⁸⁶

Ustaške simpatizere Banska je vlast detektirala i među manjim dijelom svećenstva. Svećenik iz Šibenika Ivo Guberina u srpnju 1940. je, prema žandarmerijskom izvještaju, na putu parobrodom iz Šibenika za Rogoznicu putnicima govorio „da je već izrađena karta naše države“ te da će Srbija biti jedna država, a Hrvatska i Slovenija druga na čelu s Antom Pavelićem. U selu Sapina Doca kod Rogoznice je 16. srpnja 1940. na misi rekao „da je Francuska propala jer ju je Bog kaznio što nije verovala u Boga i Crkvu“, dok je za Italiju rekao da će spasiti Hrvate.¹⁶⁸⁷ U drugom izvještaju vlasti Banovine Hrvatske Guberina je označen kao „vatreni pristalica dra Ante Pavelića“.¹⁶⁸⁸ Vlasti su smatrale da je župnik Stanko Drnas u župi Vojni-Gardun „izraziti i otvoreni frankovac“ preko kojega se šire frankovački letci, dok je župnik Bartul Ganza u Dicmu ustaški simpatizer. Don Filip Mimica, župnik u Posedarju, bio je „pristalica HSS“ prije Sporazuma Cvetković-Maček, ali je onda postao „frankovački opredijeljen“, prema saznanjima lokalnog čelnika HSS-a. Župnik fra Petar Berković u Drnišu bio je „nezadovoljan sa riješenjem hrvatskog

¹⁶⁸³ Biondich 2020, 226.

¹⁶⁸⁴ Na gradskim izborima u Zagrebu 1927. HSS je osvojio tek 2322 glasova od 19500. Hrvatski blok koji su činili Hrvatska stranka prava i Trumbićeva Hrvatska federalistička seljačka stranka osvojila je 9.749 glasova i dva zastupnika u beogradskoj Narodnoj skupštini. Vidi: Radonjić Vranjković 2008.

¹⁶⁸⁵ Boban 1961, 253-254.

¹⁶⁸⁶ Otpравниk poslova finskog poslanstva u Zagrebu zapisao je u svom izvješću iz studenog 1942. kako je Mačekova „jedina pogreška, kako se govori, što nije nikada pokušao pridobiti na svoju stranu ni u svoju stranku obrazovane Hrvate“. Delić 2021, 82.

¹⁶⁸⁷ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 8, inv. br. 610, Primorski žandarmerijski puk izvještava KB o djelovanju don Ivana Guberine, 21. 7. 1940.

¹⁶⁸⁸ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 9, inv. br. 704, Ispostava banske vlasti u Splitu izvještava Bansku vlast o akciji frankovaca u Šibeniku, 20. 4. 1940.

pitanja“ te je djelovao „među omladinom kao frankovac“. ¹⁶⁸⁹ Župnik u Kustošiji, tada odvojenoj administrativno od grada Zagreba, Vilim Cecelja sudjelovao je u pojedinim aktivnostima „frankovaca“. Slavko Kvaternik održao je predavanje 20. listopada 1940. u Hrvatskom domu, što je organizirao Gjuro Marković, koji je tih mjeseci dijelio letke ustaških sadržaja, zajedno sa župnikom Ceceljom. ¹⁶⁹⁰ Cecelja je kao organizator Kvaternikova predavanja kažnjen s 1500 dinara ili 15 dana zatvora u slučaju neutjerivosti pod argumentacijom da nije zatražio za događanje odobrenje vlasti. Cecelja se branio da je u sklopu proslave 1300 godišnjice veza Hrvata sa Sv. Stolicom organizirao niz predavanja među kojima je i Kvaternikovo predavanje „Geopolitička važnost hrvatskih zemalja“ s fokusom na ugovoru između pape Agatona i Hrvata. ¹⁶⁹¹

Retorika unutar domovinskog ustaškog gibanja protokom vremena sve je ekstremnija i jasno se veže uz Treći Reich i fašističku Italiju uz preuzimanje ideoloških obrazaca fašizma i nacizma. To će posebno doći do izražaja nakon francuskog poraza od Njemačke. Pobjeda Njemačke nad Francuskom ojačala je ustaške propagandne aktivnosti i djelovala je kao potvrda njihovih teza o vitalnosti Sila Osovine koje će pomoći u ostvarenju cilja hrvatske državne neovisnosti. Njemačka je „slomila vojnu silu zapadnih demo-plutokracija, te uz podršku Italije otvorila vrata novom jednom razdoblju ljudskog života“, navodi se u letku „Dr. Ante Pavelić – jedini spas Hrvatske!“. Svijet kapitalizma, demokracije, „svijet sazužen židovskim kapitalom i slobodnozidarskim klikama“ ja propao. No, ono što je najvažnije za ustašku poantu, je da propadaju „glavni predstavnici“ takvog svijeta, „francuski i britanski imperij“ pa tako i „njihovi vazali i vazalčići diljem Europe“ u koje zasigurno ubrajaju i Jugoslaviju. Takav razvoj događaja ujedno pokazuje da je potpuno promašena bila strategija HSS-a, odnosno vezanje uz zapadne demokracije:

„Kroz godine ta po Židovima i framasonima izdržavana gospoda iz vodstva HSS kušala su uvjeriti Hrvate, da su zapadne demokracije silne i moćne, a mlade fašističke države da su slabe i trule, te da će se moć Italije i Njemačke slomiti pod prvim udarcem francuske vojske i engleske mornarice. Nas hrvatske nacionaliste, koji smo neustrašivo tvrdili, da je budućnost svijeta prikovana uz osovinu Rim-Berlin, koja će stvoriti novu Europu, napadala su gospoda iz vodstva HSS kao tobožnje širitelje tuđe ideologije, kao fantaste, budale ili čak tudjinske plaćenike. Kad smo govorili, da se nezavisnost Hrvatske dade izvojevati samo tako, da se hrvatska politika čvrsto veže uz

¹⁶⁸⁹ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 6353, Izvještaj Ispostave banske vlasti u Splitu o raspoloženju svećenika prema akciji Pavelića, 19. 6. 1940., 1-2.

¹⁶⁹⁰ HR-HDA-155-BHKB, kut. 89, 1549/41, Izvještaj kotarskog poglavarstva u Zagrebu KB-u o nedozvoljenoj propagandi u Kustošiji, 7. 11. 1940.

¹⁶⁹¹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 89, 1549/41, Kotarsko poglavarstvo u Zagrebu izvještava o kazni izrečenoj župniku Vilimu Cecelji zbog predavanja Slavka Kvaternika, 6. 11. 1940.

osovinu Rim-Berlin, tada su nas zatvarali, bacali u koncentracione logore i na najpodliji način klevetali kao 'petu kolonu' i slično. A danas? Vrijeme nam je dalo stopostotno pravo. Što smo govorili, to je nastupilo sa svom silom i žestinom. Novi svijet se stvara pobjedonosnim silama Italije i Njemačke. O Hrvatima ovisi kakav će biti položaj hrvatskog naroda u tom novom svijetu. Hrvatski narod mora jasno i glasno kazati u očigled nove mirovne konferencije, koja će odrediti za stoljeća novu kartu Europe, da TRAŽI SVOJU VLASTITU NEZAVISNU DRŽAVU NA ČITAVOM NARODNOM I POVJESNOM PODRUČJU HRVATSKE, OD DRINE I KOTORA DO ČAKOVCA I MEDJUMURJA, te da ujedno traži samoodredjenje za Slovence i Crnogorce".¹⁶⁹²

Vodstvo HSS-a optuženo je u tom letku da je „za zdjelu leće“ prodalo „hrvatska prava beogradskoj čaršiji i ciganskoj kući Kara-Gjorgjevića“. Maček i njegovi suradnici su također kompromitirali Hrvatsku pred Njemačkom i Italijom zbog veza sa zapadnim silama zbog čega na mirovnoj konferenciji kojom će se uređivati novi ustroj Europi ne mogu biti „engleski špijuni Košutić i Krnjević i njihov šef Maček“, već samo Ante Pavelić. U slučaju da Hrvati i dalje budu „uz svoje žido-demokratske vodje“ moglo bi se dogoditi da „nova Europa“ ide na ruku Srbima, primjerice, predvođenima Milanom Stojadinovićem.¹⁶⁹³ *Hrvatska pošta* pisala je da „Maček i solunski dobrovoljac Šubašić žele Hrvate uvući u rat za očuvanje Velike Srbije, za profite engleskih kapitalista i lordova, za očuvanje njihove prćije koju si izdajom i prevarom stekoše na grbači hrvatskog naroda“.¹⁶⁹⁴

Ustaše su HSS kritizirali da su sada neiskreno promijenili priču nakon što je „skršena laž demokracije“, odnosno nakon što je pala „trula i lažna židovsko-masonska demokracija“. Zato „dojučerašnji **experti** englesko-francuski Dr. Juraj Krnjević i ing. Košutić“ (istaknuto u tekstu, op. a.) pokušavaju se prikazati simpatizerima Osovine.¹⁶⁹⁵ S Versajskim poretom koji je pao s njemačkim pobjedama mora propasti i hrvatska „tamnica Jugoslavija“ te će Hrvati prestati, poručuje se u ustaškom letku, „**biti plijen, kolonija Srba, utočište raznih dopetenaca i 'obećana zemlja' Židova!** Nikada Hitler ne bi slavio pobjedu, da nije prije **očistio** zemlju **od Židova, tog ogavnog crva, koji rastače zdravu jezgru svakog naroda. Nikada ni Hrvatima slobode, dok se ne riješe Cincara i Židova!** Organizatori propalog izleta u Moskvu pokušavaju se 'preorijentirati', ali im sada može samo budala nasjesti. Vuk dlaku mijenja, ali čudi nikada“ (istaknuto u tekstu, op. a.).¹⁶⁹⁶

¹⁶⁹² HR-HDA-155-BHKB, kut. 41, 41076/40, „Dr. Ante Pavelić jedini spas Hrvatske“

¹⁶⁹³ HR-HDA-155-BHKB, kut. 41, 41076/40, „Dr. Ante Pavelić jedini spas Hrvatske“

¹⁶⁹⁴ „Novi solunski front“, *Hrvatska pošta*, 1940., br. 10: 1-2.

¹⁶⁹⁵ HR-HDA-907-ZS, kut 21, inv. br. 1333, „Pobjeda osovine“.

¹⁶⁹⁶ HR-HDA-907-ZS, kut 21, inv. br. 1333, „Pobjeda osovine“.

Ustaše su primijetili kako „po uputama vodstva HSS agitatori te stranke“ govore da je Maček zapravo za „Nezavisnu Državu Hrvatsku, a njegova sadašnja politika da je samo taktika“. To su, prema autorima tog ustaškog letka, samo „riječi“, a Maček je ulaskom u vladu pokazao „da je sporazuman sa opstankom Jugoslavije, sa srpskom dinastijom, srpskom vojskom, srpskim žandarima“. Maček bi da mu je do neovisne države sazvao Hrvatski sabor i proglasio neovisnu državu te zamolio Italiju i Njemačku „da posreduju u hrvatsko-srpskome sporu“ kao što su one učinile u slovačko-mađarskom, rumunjsko-mađarskom i bugarsko-rumunjskom sporu.¹⁶⁹⁷ Iako Maček „govori – i to potajno – da je on za Nezavisnu Hrvatsku“ djeluje „u korist Srbije i srpskih saveznika“ i svojih „gospodara i najmodavaca; Židova, Engleza, slobodnih Zidara i sličnih“.¹⁶⁹⁸

Za značaj spomenutog razvoja događaja na europskom kontinentu (privremeni njemački trijumf) ilustrativan je tekst Ivana Oršanića u *Hrvatskoj smotri*. Oršanića, koji je ranije u esejima argumentirao protiv autoritarnih država, sada je pobjeda Njemačke nad Francuske uvjerila u superiornost totalitarnih sustava i nužnost hrvatskog pridruženja pobjedniku. Oršanić je u *Hrvatskoj smotri* 1937. detektirao zajedničke (totalitarne) karakteristike između Sovjetskog Saveza i Trećeg Reicha. Totalitarizam je definirao kao sustav u kojemu postoji „diktatura jedne misli (doktrine) nad mislima kolektiva (pojedinaца) sa krajnjom sankcijom ubijstva (sic)“.¹⁶⁹⁹ Takav sustav Oršanić je jasno ocijenio nemoralnim. Dapače, zaključio je „da su svi nosioci totalitarne misli t.j. misli, koja se ima diktaturom nametnuti svim ljudima nosioci zla i zločina“.¹⁷⁰⁰ Totalitarizam je, uzimajući u obzir da je čovjek „slobodno i odgovorno biće“, u bilo kojoj formi „negacija životnog smisla, i prema tome apsurd“, zaključio je Oršanić.¹⁷⁰¹ On je tada pozitivnom autoritetu kod Roosevelta i Mačeka, kojima je narod predao autoritet, suprotstavio autoritet u Njemačkoj koji je prešao u totalitarizam.¹⁷⁰² Policijski ataše Trećeg Reicha u Zagrebu za vrijeme NDH Hans Helm ocijenio je u opisu Ivana Oršanića da je krug oko *Hrvatske smotre* „od vajkada osudjivao nacionalsocijalističku politiku“.¹⁷⁰³

Godinu dana kasnije u istom je časopisu Oršanić argumentirao kako nacionalizam nije suprotstavljen demokraciji. Izvornom nacionalizmu suprotstavio je „doktrinarni nacionalizam“

¹⁶⁹⁷ HR-HDA-907-ZS, kut 21, inv. br. 1314, „Zgazi ih hrvatski narode“.

¹⁶⁹⁸ HR-HDA-907-ZS, kut 21, inv. br. 1314, „Zgazi ih hrvatski narode“.

¹⁶⁹⁹ Ivan Oršanić, „Problem totalitarizma“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), svibanj-lipanj 1937., 301.

¹⁷⁰⁰ Ivan Oršanić, „Problem totalitarizma“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), svibanj-lipanj 1937., 302.

¹⁷⁰¹ Ivan Oršanić, „Problem totalitarizma“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), svibanj-lipanj 1937., 305.

¹⁷⁰² Ivan Oršanić, „Problem totalitarizma“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), svibanj-lipanj 1937., 304.

¹⁷⁰³ HR-HDA-1521-3-6-170, Arhiv Helm, Ivan Oršanić

za koji je rekao da je „surogat, karikatura ili degeneracija historijskog nacionalizma“.¹⁷⁰⁴ Upozorio je protiv poistovjećivanja pozitivnog nacionalizma sa „samovoljnim ludorijama, doktrinarnom zaljubljenošću i nametljivošću, nasiljem i zločinom zamotanim u fraze sa nacionalističkim odbljescima, sa obranom kapitalizma od komunizma, jer sve to ne znači raditi za narod, nego na narodu praviti eksperimente i vršiti nasilje“.¹⁷⁰⁵

No, 1940. Oršanić istupa s tezom da pobjeda Njemačke potvrđuje vitalnost ideja koje predstavlja „novi poredak“ i da se u taj poredak nužno moraju uklopiti Hrvati svrstavanjem na pobjedničku stranu povijesti. Oršanić sukob na europskom kontinentu, za koji predviđa da će uskoro postati svjetski, tumači kao sukob između „ideje nacionalnih vladavina i država“ (novi poredak) nasuprot „plutokratske međunarodne diktature“ (stari poredak).¹⁷⁰⁶ Borba između njih vodi se na globalnoj razini pa je neutralnost u tom sukobu iluzorna i nemoguća. Predviđajući pobjedu načela koje predstavljaju „novi poredak“ u čemu je vidio „svjetsku povijesnu dinamiku u izmjeni poredaka“, Oršanić je poručio da „uklapanje u novi poredak mora biti psihološki, politički, kulturno i ekonomski potpuno jasno i određeno upravo zato, što se ne radi o povremenim pojavama, nego o povijesnom započinjavanju nove epohe, koja će obuhvatiti život cijeloga svijeta“.¹⁷⁰⁷

Istovremeno, ustaški letci sve otvorenije pozivaju na nasilje spram HSS-a koji je predstavljen kao puka ekspozitura navodno pobijeđenih zapadnih „plutokracija“ i Židova. U lecima se često apelira na slavu Adolfa Hitlera koji će pomoći naporima za stvaranjem samostalne hrvatske države nasuprot britanskim, masonskim i židovskim plaćenicima u HSS-u.¹⁷⁰⁸ Za ustaše sada HSS postaje glavni nositelj okupatorskog režima. U ustaškim proglasima nema razlike između HSS-a kao beogradskog sluga i same vlade u Beogradu. Dapače, primarna meta je HSS kao nositelj protuhrvatskog tiranskog režima protiv kojega je i nasilje opravdano. Već letkom iz ožujka 1940. naslovljenom „Maček kao pravi Jugoslaven“, poručuju ustaše kako se „približava dan obračuna za gnjusnu izdaju Mačekovu!!!“ zbog čega je uzaludno zatvaranje Budaka i njegovih istomišljenika.¹⁷⁰⁹ *Hrvatska pošta* upozorila je kako „nije daleko dan dolazka

¹⁷⁰⁴ Ivan Oršanić, „Problem nacionalizma“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), svibanj 1938., 310.

¹⁷⁰⁵ Ivan Oršanić, „Problem nacionalizma“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), svibanj 1938., 335.

¹⁷⁰⁶ Ivan Oršanić, „Uklapanje u novi poredak“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), studeni-prosinac 1940., 564.

¹⁷⁰⁷ Ivan Oršanić, „Uklapanje u novi poredak“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), studeni-prosinac 1940., 565.

¹⁷⁰⁸ *Hrvatska pošta* pisala je kako vlasti Banovine Hrvatske idu na ruku Židovima u Novskoj pa „narod već priča da je Banovina Hrvatska druga Palestina“. „Židovski teror u Novskoj“, *Hrvatska pošta*, 1940., br. 10: 5.

¹⁷⁰⁹ HR-HDA-907-ZS, kut 21, inv. br. 1315, „Maček kao pravi Jugoslaven“.

Poglavnikova“ kada će nastradati izdajice iz HSS-a. Sada su povod za tu prijetnju bile navodne financijske malverzacije u Gospodarskoj slogi za što je odgovoran čelnik te organizacije Ljudevit Tomašić. Hrvatska pošta je uputila iduću prijetnju: „Neka se zna: kad dođe Poglavnik kotrljat će se glave narodnih izdajica, a međutima (sic) i glava Ljudevita Tomašića, ako se ne nađu knjige o Tomašićevom poslovanju. Kotrljat će se glave...“ (istaknuto u tekstu, op. a.).¹⁷¹⁰

U istom broju izdvojene su ustaške pjesme koje se navodno pjevaju u Slavoniji. U jednoj od njih prijeti se izravno Vladku Mačeku („Čuješ Vlatko, ne ćeš proći glatko,/Doć će ANTE, bit će slabo za te!“) i općenito ustaškim političkim neistomišljenicima: „Svi izrodi trebate da znate,/Što je vama poručio Ante:/Mi ustaše skidat ćemo glave/Za slobodu Hrvatske Države!“.¹⁷¹¹

U letku naslovljenom „Zašto su proti 'frankovaca'“ koji potpisuje „Jedan bivši 'mačekovac', a sada 'frankovac'“ navodi se da su Srbi „podmitili i kupili Dra Mačeka i njegovu okolinu i u njima sada dobili svoje pomagače“. Maček i pristaše pak progone frankovce a „zaštićuju četnike i jugosokole“.¹⁷¹² Kao neprijatelji su u jednom letku koji je cirkulirao barem u rujnu i studenom¹⁷¹³, definirani „Srbi i Mačkovci“. U tom se letku govori kako navodno „srpski vojnički krugovi“ i HSS („Srbi i Mačkovci“) govore o likvidacijama frankovaca. Ustaše su im odgovorili da će preživjeti nacionalisti „a preživjet će mnogi, jer će preživjeti hrvatski narod – za svakog mrtvog druga naplatiti ne samo na krivcima nego i na njihovom devetom koljenu tako, da od zla sjemena ne bude ni imena!“¹⁷¹⁴ Povodom proslave Mačekova rođendana, koja je tumačena i kao rasipanje novaca „dok stotine tisuća seljaka i radnika želi da se najede crna hljeba“, u ustaškom letku naslovljenom „Što slavi gospodin Maček?“ upućena je prijetnja svima koji planiraju sudjelovati na proslavama Mačekova rođendana – **„Svaki Hrvat, koji će sudjelovati na paradama Mačkovog rođendana bit će fotografiran i njegova će slika ući u arhiv Ustaškog Pokreta i služiti će u skoroj budućnost kao važan dokumenat, da se pljeva odijeli od žita“**.¹⁷¹⁵ (istaknuto u izvorniku, op. a.) Čini se da su takve prijetnje imale barem

¹⁷¹⁰ „Nešto o 'nepotpisanim letacima“, *Hrvatska pošta*, 1940., br. 10: 2-3.

¹⁷¹¹ „Slavonija pjeva..“, *Hrvatska pošta*, 1940., br. 10: 3.

¹⁷¹² HR-HDA-907-ZS, kut. 20, inv. br. 1269, „Zašto su proti 'frankovaca'“.

¹⁷¹³ Letku su priloženi izvještaji o pronalasku. Jedan žandarmerijski narednik u Županji dobio ga je poštom, prema izvještaju zapovjednika stanice od 24. rujna 1940., dok je kotarsko poglavarstvo šibenik izvijestilo KB o pronalasku letka na Murteru 11.11.1940. HR-HDA-907, ZS, kut. 21., inv. br. 1327, „Svima koji prijete nacionalistima ubojstvom“

¹⁷¹⁴ HR-HDA-907-ZS, kut. 21, inv. br. 1327, „Svima koji prijete nacionalistima ubojstvom“

¹⁷¹⁵ HR-HDA-907-ZS, kut. 21, inv. br. 1328, „Što slavi gospodin Maček?“

određenog učinka u turbulentnoj međunarodnoj situaciji i u atmosferi neizvjesnosti. Trenutni poredak mnogima je izgledao labavo. Šef zagrebačke policije Rikard Vikert izdao je 14. veljače 1941. zapovijed u kojoj se navodi:

„Došlo mi je do znanja, da pojedini građani iskorišćuju svoja poznanstva sa redarstvenim činovnicima i službenicima na taj način, da ih odgovaraju od zakonitog, savjesnog i energičnog vršenja službe, govoreći im: 'da paze što rade, da se ne eksponiraju mnogo, jer da će doći drugo vrijeme i drugi ljudi na vlast, pa će ti službenici onda tobože stradati.' – Što je najžalosnije ovi se službenici doista i pokolebaju i stojeći onda pod utiskom takovih razgovora čine propuste koji mogu biti i sudski kažnjivi. – Svaki službenik mora da je svjestan toga, koliko su ove pojave štetne po autoritet vlasti, bez kojeg autoriteta njeni organi predstavljaju samo gomilu bijednika sa kojom će se svako po miloj volji poigravati“.¹⁷¹⁶

Jerko Skračić bio je kao ustaša zatočen 1940. u Lepoglavi, a naredne godine i u Krušćici. U svojim uspomenama na uzničke dane objavljenima 1942. Skračić donosi pjesmu koju su ustaški zatočenici pjevali za novu godinu:

„Hvalili se demokrati:
Da ih slijede svi Hrvati,
Al Hrvati kažu,
Demokrati lažu;
Ajme ća ću im ja

Mnogo su nam obećali
A u glad nas utrpali,
Al će platit skupo
Upravljanje glupo;
Ajme ća ću im ja.

Zbogom lijepe kuće, vile,
Što ih funte sagradile,
Za špijune samo
Jednu kaznu znamo;
Ajme ća ću mu ja

¹⁷¹⁶ HR-DAZG-26, Redarstvena oblast za grad Zagreb, kut. 874, Povjerljivi spisi/dnevne zapovijedi 1941. g. 1/24, Dnevna zapovijed br. 14. od 14. veljače 1941. Također, valja napomenuti da prema samom šefu policije Vikertu redarstveni detektivi nisu bili, eufemistički rečeno, pretjerano stručni i efikasni. Vikert je naredio 25. veljače 1941. organiziranje tečajeva za redarstvene detektive, nakon što je zaključio da je „stručna sprema pojedinih redarstvenih detektiva vrlo manjkava“. Ako se nakon tečaja utvrdi da detektiv nema „dovoljno pismenosti i inteligencije“, predviđeno je bilo otpuštanje iz službe. HR-DAZG-26, Redarstvena oblast za grad Zagreb, kut. 874, Povjerljivi spisi/dnevne zapovijedi 1941., g. (1/24), Dnevna zapovijed redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu 25. 2. 1941.

A Solunac hrabri Jovo
Neka znade samo ovo:
Ustaška će ruka
Sto mu dati muka;
Ajme ća ću mu ja.

Po Hrvatskoj svud se zbori
Srbima pod petam gori,
Sve će poć do djavla
Od Petra do Pavla;
Ajme ća ću im ja

Sva ta banda plaćenika
Strepi već od osvetnika;
Hrvatska će cijela
Kazniti nedjela;
Ajme ća ću im ja¹⁷¹⁷

Iz te pjesme vidimo praktički sve ustaške prigovore HSS-u po strofama. Prva strofa prigovor je HSS-u zbog navodnog demokratskog stava („Demokrati lažu“), treća je prigovor da su sluge Velike Britanije¹⁷¹⁸ („Zbogom lijepe kuće, vile,/Što ih funte sagradile“) i njeni špijuni (vjerojatno se u oba slučaja misli na Krnjevića), u četvrtoj vidimo učestalo ismijavanje s banom Šubašićem (on je sada postao „Jovo“) kao srpskim slugom, dok u petoj vidimo protusrpski stav. U ostalim strofama najavljuje se obračun s izdajicama i plaćenicima, pri čemu se, čini se, čak primarno misli na HSS. S ciljem suzbijanja ustaškog djelovanja za šefa policije postavljen je krajem 1940. pouzdanik Jure Šuteja, iskusni „profesionalac“ Rikard Vikert, ranije šef policije u Sarajevu i Banja Luci.¹⁷¹⁹

Zbog otvorenog hvaljenja Pavelića u sklopu zadruge Uzdanica, Banska vlast uhićuje i njene članove, ujedno i istaknute ustaše, poput Mladena Lorkovića, Ivana Oršanića i Jure Pavičića. Lorković je uhićen krajem studenog 1940. u Uzdanici.¹⁷²⁰ Dio ustaša bježi tijekom 1940.

¹⁷¹⁷ Skračić 1942, 38-39.

¹⁷¹⁸ U jednoj drugoj pjesmi koju su pjevali zatočenici iznosi se slična misao: „Vikert služi Srbima/Krnjević englezima,/A Šubašić narod vara,/Da slobodu stvara.“ Skračić 1942, 63.

¹⁷¹⁹ Opširno o Vikertu vidi: Stipančević 2021. Prema Vikertu je vladalo nepovjerenje kao dugogodišnjem dužnosniku represivnog aparata Kraljevine Jugoslavije. Međutim, Milan Martinović, i sam sarajevski HSS-ovac, navodi da je Vikert bio „vrlo ispravan i objektivan i dobar Hrvat“. Milan Martinović, „Moje uspomene iz velikog doba II.: Dodiri dra Mačeka i grofa Ciana?“, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg) 1958., 71.

¹⁷²⁰ M. Jareb 2006, 562.

ponovno u emigraciju kako bi izbjegli zatvaranje. Među njima su Jure Francetić, Ivo Guberina, Božidar Cerovski, Viktor Tomić, Tomislav Sertić.¹⁷²¹ Većina ustaških prvaka u zemlji, izuzev Slavka Kvaternika, pritvorena je do kraja Banovine Hrvatske. Svi su oni bili zatvoreni bez sudskog postupka, odnosno nezakonito i bez određenog trajanja „kazne“. Konstantinović je zabilježio 5. veljače 1941., nakon sastanka s Mačekom, Šutejem i Smoljanom, kako je Maček „veseo što je Vikert u Zagrebu pohvatao konce frankovaca“.¹⁷²²

Ustaše su prvo bile internirane u posebnoj zgradi lepoglavske kaznionice u kojoj su bili smješteni politički internirci bez presude. Uvjeti boravka u logoru daleko su bili od logora u totalitarnim zemljama. U svakom slučaju nije bila riječ o logorima smrti – autoru nije poznato da bi i jedan bilo komunistički bilo ustaški bilo nacionalsocijalistički logoraš bio ubijen. U rijetkim osvrtima o boravcima u logorima za vrijeme Banovine Hrvatske ne spominju se torture ili zlostavljanja zatočenika. Vođa (pro)ustaških studenata Radovan Latković priznaje kako život u Lepoglavi „bio u ono doba daleko od onoga što je bila, kasnije, srbokomunistička zloglasna Lepoglava“.¹⁷²³ Skračić opisuje kako su ustaški zatvorenici bili prenatrpani u jednoj prostoriji, dok je u sobi nasuprot njihove bilo samo „pet-šest“ nacionalsocijalista zbog čega su se interno dogovorili da se dio ustaša preseli kod nacionalsocijalista.¹⁷²⁴ Za nadzornika navodi da je tražio „bezuslovnu pokornost“, dok su ga se zatvorenici bojali „kao vatre“. U njemu su zatvorenici zbog postupaka „gledali risa, sotonu – ali nikako čovjeka“ te je „njegovom zaslugom postala lepoglavska kaznionica zavodom ne za ispaštavanje grijeha, iz kojeg bi kažnjenik mogao izići pošteniji i bolji, nego je bio prije, pa čak i vrijedan član društva – nego zemaljskim paklom, u kome su svi mrzili sve, a najviše svijet, život i njega, samodršca Uhrina“.¹⁷²⁵ Skračić ne navodi na koje se načine sve to manifestiralo u odnosu prema zatvorenicima. Sam Skračić donosi nekoliko zanimljivih stvari koje ukazuju na položaj zatvorenika. Opisuje on kako im je u Lepoglavi župnik Ferdo Krčmar, za kojega navodi da je bio „žestok“ ustaša, nosio i odnosio pisma. To su činili i pojedini stražari.¹⁷²⁶ Da režim u kaznionici nije pretjerano strog pokazuje i to da je u Lepoglavskoj kaznionici bilo ustaških simpatizera. Stražar bolnice, stanoviti „Benc“, bio je ustaški simpatizer, a među stražarima je bilo još ustaških pristaša. Benc ih je dovodio u Oršanićevu „školu“ gdje su

¹⁷²¹ M. Jareb 2006, 565.

¹⁷²² Konstantinović 1998, 290.

¹⁷²³ Latković 2001, 38.

¹⁷²⁴ Skračić 1942, 31.

¹⁷²⁵ Skračić 1942, 36.

¹⁷²⁶ Skračić 1942, 27, 51.

upijali ustašku ideologiju. Poslije je Benc maknut iz bolnice kao sumnjiv (kasnije je i otpušten), ali, Skračić zaključuje da je „ustaška misao prodrila do u najtajnije postaje ove nesretne kuće“.¹⁷²⁷

Prizemlje i pola prvog kata pripadalo je ustaškim zatvorenicima, a druga polovica prvog kata i drugi kat bili su komunistički. Na dvorište su komunistički i ustaški zatvorenici izlazili u različitim trenucima dana, ali su zajednički objedovali na hodniku.¹⁷²⁸ Zatvorenici su iskoristili boravak u zatvoru za ideološku izgradnju i bolje međusobno povezivanje. Radovan Latković se prisjeća:

„Kojiput nam se pričinjalo, da se nalazimo u jednom pododboru Matice Hrvatske (sic) ograđenom logorskim zidinama i policijskom stražom. Svakog dana, oko pet sati poslije podne, nakon improvizirane večere od paketa koje su nam slali rodbina i prijatelji, održavali smo redovito 'društveno sjelo'. Naši stari, ugledni hrvatski intelektualci, povelu bi razgovor o političkim pitanjima onoga vremena, izlagali svoje poglede i svoja predviđanja o temeljnim pitanjima hrvatske narodne zajednice i buduće hrvatske države. Razgovor bi se uvijek produžio kroz nekoliko sati, uvijek raznolik i poticajan. Bilo je prigoda i za šalu i za zabavu. Optimizam nas mladih i po godinama starijih, obilježavao je naše dane“.¹⁷²⁹

Franjo Dujmović čak tvrdi da je Oršanić za vrijeme boravka u Lepoglavi „priredio cjelokupni državni program, koji se uopće nije uzeo u obzir, nego je ostao negdje u pismohrani“.¹⁷³⁰ Šef odjela za državnu zaštitu Albert Platzter smatrao je da su „logori zapravo bili rasadište ideja“ te su zatvorenici „izlazili još borbeniji i iskusniji za borbu“.¹⁷³¹ Osim ideološkog kaljenja, ustaški su zatvorenici organizirali učenje talijanskog i njemačkog jezika.¹⁷³²

Zbog prenapučenosti u Lepoglavi osnovan je za ustaše i nacionalsocijaliste poseban logor u Kruščici kod Viteza 1941. Prema izvještaju odjelnog predstojnika za pravosuđe Žilića od 2. listopada 1940. u kaznenom zavodu Lepoglava bilo je oko 1200 osuđenih kriminalaca dnevno. U tom je kaznenom zavodu i oko 70 osoba „upućenih na prinudni boravak – interniraca“. Oni su bili smješteni u novoj zgradi kaznenog zavoda „unutar kaznionskog kružnog zida“. Ta je zgrada izvorno bila namijenjena za smještaj osuđenih starijih maloljetnika. Zbog prenapučenosti

¹⁷²⁷ Skračić 1942, 37.

¹⁷²⁸ Skračić 1942, 46.

¹⁷²⁹ Latković 2001, 38.

¹⁷³⁰ Dujmović 1976, 157-158.

¹⁷³¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH 010.30, Izjava Alberta Platzera 18. 6. 1945., 4.

¹⁷³² Skračić 1942, 50.

kaznenog zavoda, Žilić je tada apelirao na izmještaj interniraca iz kaznenog zavoda kako bi se u njihovu zgradu smjestili osuđeni stariji maloljetnici.¹⁷³³

Broj zatvorenih interniraca u Lepoglavi znatno je rastao, usprkos premještanju dijela zatvorenika u Krušćicu. U Lepoglavi su 24. veljače 1941. bile internirane 102 osobe u zgradi čiji je namijenjeni kapacitet bio 100 ljudi. Dvije su internirke bile smještene u sobi zavodske bolnice pa je u zgradi bio maksimalan broj zatvorenika. Zbog toga je navedenog datuma ravnateljstvo Kaznenog zavoda apeliralo na Bansku vlast da više ne šalje nove internice u Lepoglavu jer bi novi zatvorenici doveli do „prepunjenosti“ te bi došlo još većih problema s ishranom i higijenskim uvjetima.¹⁷³⁴ Nejasno je koliko je ljudi bilo u Krušćici. Ukupno 22 „frankovca“ prebačena su u Krušćicu 1. ožujka 1941. i četvero nacionalsocijalista. Među prvima su bili i Mladen Lorković te Ivan Oršanić. Među interniranim nacionalsocijalistima bili su njihovi vođe braća Slavko i Milan Govedić te Juraj Veselić. Dio ustaša zadržan je u Lepoglavi.¹⁷³⁵ Narodni zastupnik za Travnik Ante Budimirović, ključni čovjek HSS-a u Srednjoj Bosni, gradio je logor u Krušćici, prema navodima Alberta Platzera.¹⁷³⁶ Prema Platzeru taj je logor bio premalen da bi se svi zatočenici iz Lepoglave u njega premjestili. Njime je navodno trebao upravljati šef zagrebačke policije Vikert i trebao je biti „logor strožeg režima nego je bio u Lepoglavi“. To se nije dogodilo, reći će Platzer UDB-i, „jer je travničkim franjevcima uspjelo, da su internirani imali svega, tako, da im ništa nije falilo“.¹⁷³⁷ Logor u Krušćici bio je kratkog vijeka. Uredbom o povraćaju prava i poništaju osuda zbog političkih kažnjivih djela od 7. travnja 1941. omogućeno je puštanje na slobodu svih političkih zatvorenika osuđenih do 26. kolovoza 1939., osim osuđenih zbog „propagande komunizma“.¹⁷³⁸

Posebnu temu za odnos HSS-a prema nacionalističkoj oporbi, predstavlja položaj Matice hrvatske u Banovini Hrvatskoj. Prije samog odnosa, važno se osvrnuti na Filipa Lukasa,

¹⁷³³ HR-HDA-1362-R PK, kut. 2, inv. br. 113, Odjel za pravosuđe izvještava KB o prilikama u Kaznenom zavodu Lepoglava, 2. 10. 1940.

¹⁷³⁴ HR-HDA-155-BHKB, kut. 90, 17144/40, Izvještaj ravnateljstva kaznenog zavoda Lepoglava o broju interniranih, 24. 2. 1941.

¹⁷³⁵ HR-HDA-1362-R PK, kut. 3, inv. br. 210, Telefonska depeša ravnateljstvu Kaznenog zavoda Lepoglava, 1. 3. 1941.

¹⁷³⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH 010.30, Izjava Alberta Platzera 18. 6. 1945., 4.

¹⁷³⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH 010.30, Izjava Alberta Platzera, 18. 6. 1945., 4.

¹⁷³⁸ *Narodne novine* (Zagreb), 7.4.1941., 2., „Vraćena prava političkim osudjenicima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 4. 1941., 3.

predsjednika Matice hrvatske. Lukas nije bio ustaša i nije bio zagovornik fašizma.¹⁷³⁹ Dapače, u spornom govoru nakon kojega je Banska vlast uvela komesarijat u Maticu hrvatsku vidimo kritiku HSS-a iz demokratske perspektive. U fokusu njegovih radova je teoretiziranje o hrvatskom nacionalizmu i čimbenicima koji tvore naciju, a činjenica da on spominje rasne elemente, ne znači da promovira nacističku ideologiju „krvi i tla“, kako to prezentistički tumače njegovi kritičari.¹⁷⁴⁰ *Hrvatski dnevnik* pisao je u lipnju 1938. kako se Lukas „ne smatra 'Gotom', a nije ni rasista“ pa je logično da nema veze s tjednikom *Nezavisnost* Stjepana Buća.¹⁷⁴¹ No, njegova je uloga pogotovo kod mlađe generacije *hrvatskih nacionalista* bila instrumentalna. Funkcionirao je kao neka vrst najvećeg živućeg ideologa hrvatskog nacionalizma. Radovan Latković, vođa ustaških sveučilištaraca, ističe Maticu hrvatsku i njezina predsjednika Filipa Lukasa te tajnika Milu Starčevića kao ključne u „procesu sazrijevanja hrvatske srednjoškolske omladine.“¹⁷⁴² Kroz sveučilišni pododbor Matice hrvatske djelovali su brojni (pro)ustaški studenti poput Latkovića i Marka Čovića. U prvom poglavlju je bilo jasno da postoji određena napetost između Matice hrvatske i HSS-a, što je bilo razvidno iz polemike HSS-a i Mačeka s Kriškovićem. Međutim, nacionalna fronta protiv jugoslavenskog unitarizma dovela je do toga da kritike nisu prouzročile otvorenu konfrontaciju. Maček je Matici hrvatskoj 30. svibnja 1935. u pismu napisao da je „jedino društvo, koje je kroz sedam godina diktature imalo odvažnosti, da se odupre navali sa strane režima, i tako sačuva od ljage svoj hrvatski karakter“.¹⁷⁴³

Usprkos tim lijepim riječima, Maček se vjerojatno i tada s nepovjerenjem odnosio prema Lukasu. Maček je u pismu Anti Smith Paveliću naveo kako je Trumbića od kandidature na listi opozicije predvođene HSS-om 1935. odgovarala „klika Filipa Lukasa oko Matice Hrvatske“.¹⁷⁴⁴ Lukas je u više navrata kritizirao ideologiju HSS-a i prije Banovine Hrvatske. Primjerice, 27. prosinca 1936. na godišnjoj skupštini Matice hrvatske kazao da je „narodni duh“, „zastupan

¹⁷³⁹ Opširno o tome vidi: Hameršak 2010. Vedran Duančić smatra da je Lukas konzervativni nacionalist, ali je „obrazovao hrvatsku nacionalističku inteligenciju u diskursu kojeg je postalo teško razdvojiti od ustaške ideologije, i uz nju se politički svrstao“. Duančić 2020, 192.

¹⁷⁴⁰ U tom kontekstu valja spomenuti da Lukas u svojem panegiriku Augustu Šenoi navodi kako je veliki hrvatski književnik slovačkog podrijetla dokaz da „ne treba poistovjećivati rasu i narod“. Iako nije hrvatskog podrijetla Šenoa je ipak bio „odlična jedinica hrvatskog naroda“, što je istovremeno, smatrao je Lukas, dokaz asimilatorske snage hrvatske nacionalne ideje. Lukas 1997, 161-163.

¹⁷⁴¹ „Lukasov članak o Anti Starčeviću“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 6. 1938., 3.

¹⁷⁴² Latković 2001, 10.

¹⁷⁴³ Filip Lukas, „Neke moje uspomene iz života Matice hrvatske I“, *Hrvatska revija* (Buenos Aires), 1955., br. 2: 119.

¹⁷⁴⁴ HR-HDA-2124, Osobni fond Smith Pavelić Ante, kut. 6, košuljica 33, Pismo Mačeka Anti Smith Paveliću, siječanj 1958.

jednako u svakom staležu bez obzira na njihovo zanimanje“. Također je ocijenio pogrešnom ideju samoniklosti koju je zagovarao HSS. Pogrešnima je ocijenio ustrajanje na tome da je „autohtono stvaranje (...) jedino vrijedno“ te je istaknuo kako je nemoguće dokazati „što je zapravo u početku bilo naše“ niti to samo po sebi *a priori* znači da je dobro. Lukas je poručio kako je „naše“, „i ono, što smo od drugoga primili, ali što je kroz naš duh prošlo, i čemu smo dali opet svoj stvarajući pečat, barem sa simbiozom“. ¹⁷⁴⁵ Lukas je u tom pogledu znatno otvoreniji stranim utjecajima, za razliku od ideologa HSS-a koji ustraju na važnosti „iskonskog“ hrvatskog identiteta. Lukas, rodom iz Kaštel starog, će u tom kontekstu posebno apostrofirati važnost Dalmacije koja je „od pamtivijeka veza s mediteranskim narodima i kulturama.“ ¹⁷⁴⁶ U jednom eseju iz 1938. Lukas je kritizirao „načelno odbacivanje svega tuđega“ što zagovaraju „neki pristaše utopističke samoniklosti“, očito misleći na ideologe HSS-a. Takav postupak bi, kazao je Lukas, „bio dokaz kulturne inferiornosti i nesposobnosti da se od drugoga nešto nauči. Samo ono strano može biti štetno, što je po vlastitoj narodnoj osobnosti protivno i što bi je uništavalo, a ne oplođivalo. Tuđe je zapravo samo ono, što narod prima a ne može preraditi i pretvoriti u svoj vlastiti duhovni posjet“. ¹⁷⁴⁷

Lukas je bio suprotstavljen HSS-ovu populizmu i uzdizanju seljaka kao nositelja iskonskih vrijednosti. Nastupajući iz elitističke perspektive suprotstavljene HSS-ovu populizmu, Lukas je u eseju „Problem hrvatske kulture“ iz 1938. citirao španjolskog filozofa Ortegu Y Gasseta ¹⁷⁴⁸ po kojemu nacija „treba prosvijetljenu manjinu, kao što treba živo tijelo osim krvnih mišica povezanost živaca i mozak“. ¹⁷⁴⁹ U tom je kontekstu istaknuo kako se i u Hrvatskoj „čuju također glasovi, koji bi htjeli odstraniti elitu iz svih funkcija javnoga života, ili ih prisiliti da seljacima služe“. ¹⁷⁵⁰

¹⁷⁴⁵ Filip Lukas, „Za hrvatsku kulturnu cjelovitost“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1937., br. 2: 61-62. U govoru na jubilarnoj skupštini Matice hrvatske u srpnju 1943. Lukas je kazao da bi hrvatska književnost „bez utjecaja drugih kulturnih naroda postajala sve šturija i jednoličnija, i najposlije bi se povratila u primitivnost“. Lukas 1997, 341.

¹⁷⁴⁶ Filip Lukas, „Za hrvatsku kulturnu cjelovitost“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1937., br. 2: 62.

¹⁷⁴⁷ Lukas 1997, 260.

¹⁷⁴⁸ Jose Ortega Y Gasset je u svom najpoznatijem djelu *Pobuna mase* kritizirao iz perspektive 19. stoljetnog liberala uspon „čovjeka mase“, propast autoriteta, hijerarhija i izjednačavanje (ne)moralnog kodeksa između elita i mase, odnosno niveliranje u smjeru „čovjeka mase“. Uspon čovjeka mase po Ortegi Y Gassetu preduvjet je uspjeha i komunizma i fašizma. Vidi: Ortega y Gasset 2003.

¹⁷⁴⁹ Lukas 1997, 277.

¹⁷⁵⁰ Lukas 1997, 277.

Medijski aparat HSS-a nije se, onkraj spomenute polemike s Kriškovićem, često osvrtao na Maticu hrvatsku. U travnju 1939. *Hrvatski dnevnik* iskoristio je frazu „Budakovi istomišljenici iz Matice Hrvatske“ u kontekstu rasprava o Društvu autora.¹⁷⁵¹ No, ubrzo po uspostavi Banovine Hrvatske, glavni tajnik HSS-a Juraj Krnjević oštro će kritizirati Maticu hrvatsku. On se krajem 1939. u predavanju „Putevi naše inteligencije“ osvrnuo na Maticu hrvatsku u kontekstu napada na preuzimanje „tuđih ideologija“. Iako je istaknuo kako je „Povijest Matice Hrvatske (sic) svijetla“ te da „visoko stoji u našoj narodnoj povijesti“, napomenuo je kako „sada ima ljudi, koji misle, da preko te velike naše kulturne i narodne institucije mogu raditi upravo protivno onom, što su osnivači odredili Matici“. Zaključio je Krnjević kako će „sve što netko pokuša provesti drugim putem, nego li onaj, koji je hrvatski narod obilježio teškim patnjama i krvavim mukama, sve će to ostati izvan naroda kao suha grana i otpasti od našeg tisućgodišnjeg narodnog stabla“.¹⁷⁵²

Na prvoj skupštini Matice hrvatske za vrijeme Banovine Hrvatske održanoj 31. prosinca 1939. Lukas je odgovorio na Krnjevićev govor. Odbacio je prigovore da je Matica „napustila Matičinu staru ideologiju i postala tako na neki način osušena grana bez životnih sokova“, što je sugerirao Krnjević u spomenutom predavanju sveučilištarcima HSS-a.¹⁷⁵³ Citirao je Lukas spomenutu Mačekovu poruku Matici hrvatskoj iz 1935. te je istaknuo kako to pokazuje da je bila Matica hrvatska „smatrana od predstavnika hrvatskog naroda živim, a ne mrtvim stablom“.¹⁷⁵⁴ Lukasov govor na idućoj Matici hrvatske 29. prosinca 1940. vjerojatno je bila kap koja je prelila čašu u odnosu HSS-a prema Matici hrvatskoj, odnosno iskorišten je za udar vlasti na matičinu upravu.

U uvodniku *Hrvatskog dnevnika*, koji je napisao Ilija Jakovljević, upućena je ubrzo kritika Lukasu zbog govora koji je označen politikantskim i izvan okvira predviđenih za djelovanje Matice hrvatske. Jakovljević je poručio da Matica hrvatska „nije pozvana, da se miješa u politička pitanja, niti da dijeli lekcije bilo kojoj hrvatskoj političkoj stranci, kakvo stanovište ima zauzeti prema našim raznim nacionalnim i političkim problemima“, dok HSS-u ne treba „poduka u patriotizmu“. Jakovljević je ocijenio protivnim pravilima i zadaći Matice hrvatske polemiziranje

¹⁷⁵¹ „Kako izvješćuje 'Hrvatski narod'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 4. 1939., 3.

¹⁷⁵² „Putevi naše inteligencije“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), Božić 1939., 2.

¹⁷⁵³ Filip Lukas, „Ideološke smjernice u radu Matice Hrvatske“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1940., br. 2: 57.

¹⁷⁵⁴ Filip Lukas, „Ideološke smjernice u radu Matice Hrvatske“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1940., br. 2: 61.

s ideologijom HSS-a na glavnoj skupštini. Jakovljević je pritom, kao što je to uvijek radio HSS u polemici s protivnicima, odvojio ustanovu Maticu hrvatsku od „gospode“ na njenom čelu.¹⁷⁵⁵

Banska vlast nametnula je u Matici hrvatskoj komesarijat 11. siječnja 1941. (trajao će do 11. travnja 1941.) kojim je smijenjena dotadašnja uprava. Komesar je postao Ante Martinović, brat istaknutog sarajevskog HSS-ovca Milana Martinovića, bliskog suradnika ministra Jure Šuteja. Ante Martinović bio je pročelnik odsjeka za širenje pismenosti sarajevskog Hrvatskog kulturnog društva Napredak, a imao je instrumentalnu ulogu u Hercegovoju kampanji suzbijanja nepismenosti u Bosni i Hercegovini.¹⁷⁵⁶ Komesarijat je svakako predstavljen kao privremeno rješenje dok se ne srede prilike u Matici hrvatskoj.¹⁷⁵⁷ Sam komesarijat „bio je po svem sudeći i formalno nezakonit“.¹⁷⁵⁸ Tri dana kasnije Blaž Jurišić razriješen je dužnosti glavnog urednika *Hrvatske revije*.¹⁷⁵⁹ Međutim, istaknuti članovi Matice hrvatske bojkotirali su komesarijat, odnosno otklonili su suradnju s nametnutom upravom.¹⁷⁶⁰

Gospodarski tajnik Matice hrvatske i ustaša Mile Starčević interniran je u Lepoglavu. Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu obrazložilo je tu odluku time što se u prostorijama Matice hrvatske „nalazi prikriven razni ustaški materijal, te da pojedini namještenici u ustaškim akcijama i saradjuju“. Međutim, u pretresu prostorija Matice hrvatske 13. siječnja 1941. pronađena su tek tri paketa albuma, notesa i tabakiera izrađenih u Lepoglavi s natpisima „ŽAP“ (Živio Ante Pavelić), „Za dom spremni“ i ustaškim grbom. U Starčevićевой sobi i u studentskom pododboru nađeni su ustaški letci. Uz Starčevića tada je zatvorena i činovnica Matice hrvatske Vera Stipetić.¹⁷⁶¹ Jakovljević je uvodnikom u *Hrvatskom dnevniku* opravdao uvođenje komesarijata, argumentirajući kako Matica hrvatska „ima biti opća narodna ustanova daleko od bilo kakvih klika i koterija“, što je „do pred nekoliko godina zaista i bila“. Priznao je Jakovljević da je za

¹⁷⁵⁵ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 31. 12. 1940., 5.

¹⁷⁵⁶ „Ante Martinović, prosvjetni prvak Herceg-Bosne, odlazi iz Sarajeva“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 10. 1940., 10.

¹⁷⁵⁷ Ilija Jakovljević, „Komesarijat u matici Hrvatskoj“, *Savremenik* (Zagreb), 25. 1. 1941., 48.

¹⁷⁵⁸ Hameršak 2010, 876.

¹⁷⁵⁹ Hameršak 2003, 849-850.

¹⁷⁶⁰ Hameršak 2003, 851.

¹⁷⁶¹ HR-HDA-1362-R PK, kut. 3, inv. br. 191, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu obavještava Bansku vlast o upućivanju na prisilni boravak u Lepoglavu Mile Starčevića, Vere Stipetić i Jurja Milkovića, 3.2.1941. Iako je članak pisan u specifičnom kontekstu, ne može se odbaciti tvrdnja Blaža Jurišića da je zbog uhićenja Mile Starčevića, političkog zatvorenika koji je mučen za vrijeme diktature, hrvatsko građanstvo bilo zgroženo. „Vuku ga u tamnicu njegovi bivši robijaški supatnici (sic). U što li su se pretvorili, liznuvši samo malo vlasti!“, napisao je Jurišić. Blaž Jurišić, „Komesarijat u Matici Hrvatskoj: Malo uspomena iz crnih dana“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1941., br. 5: 266.

vrijeme diktature kralja Aleksandra Matica hrvatska „čuvala svoje općenarodno obilježje, kojim se doduše zamjerila tadašnjim vlastodršcima, ali je zato dobila punu potporu cijele hrvatske javnosti“. Međutim, na skupštinama Matice hrvatske drže se „polemički govori“, dok se „pod njezinim pokroviteljstvom“ razvija „čisto politička djelatnost“. Takvim postupcima Matica hrvatska je „sve više gubila svoje opće narodno obilježje postajući tribinom jedne skupine, koja ni po kulturnom radu ni po stvaralačkoj snazi svojih eksponenata nije stekla pravo ni na vodstvo, a kamo li na monopol u ovoj našoj kulturnoj ustanovi“. Nova će uprava, najavio je Jakovljević, osloboditi Maticu hrvatsku od partikularne politike i ponovno od Matice hrvatske napraviti „iznadstranačku kulturnu ustanovu, koja će se baviti samo svojim izdavačkim poslovima, ne ulazeći u stranačko političke sporove“¹⁷⁶²

Zanimljivo je da se u tim objašnjenjima Matici hrvatskoj zapravo nije prigovorio fašizam ili uže ideološko neslaganje, već primarno rušenje autoriteta vlasti i izlazak iz okvira misije namijenjene Matici hrvatskoj koja se stavila u službu protivnika HSS-a. Lukasov letak, koji je odgovor na uvodnike *Hrvatskog dnevnika*, Banska je vlast zabranila.¹⁷⁶³ *Hrvatski dnevnik* objavio je još dva uvodnika povodom Lukasova letka u kojima su sadržani i napadi na Lukasa kao bivšeg pristašu jugoslavenske nacionalne ideje.¹⁷⁶⁴ U drugom uvodniku kao posebno sporno istaknuto je da Lukas u pismu piše kako Matica hrvatska treba raditi „u duhu hrvatske nacionalne ideje i naše kulturne integralne samobitnosti“. To je označeno uvredljivim spram hrvatskog seljačkog pokreta i hrvatskog seljačkog naroda u kojemu nema nikoga tko bi bio protiv takve zamisli.¹⁷⁶⁵

Maček je u pismu Bogdanu Radici 1957. napisao kako je odbor Matice hrvatske „pokušao furtimaški stvarati po gradićima frankovačke političke organizacije od imenom 'Pododbor M.H.'“ Maček u tom pismu navodi kako HSS nije mogao dopustiti da Matica hrvatska „bude Hitler-Mussolinijeva, petokolonaška expozitura“ zbog čega su prvo neuspješno „redovnim putem“ promijeniti upravu, odnosno na skupštini. Plan je bio, kazao je Maček Radici, za vrijeme komesarijata upisati 2.300 seljaka „iz najbliže zagrebačke okoline kao utemeljiteljne članove pa da se onda sazove skupština“ koja bi odabrala novo vodstvo sklono HSS-u.¹⁷⁶⁶

¹⁷⁶² *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 1. 1941., 5.

¹⁷⁶³ HR-HDA-155-BHKB, kut. 86, 10385/41, Okružnica Banske vlasti o zabrani rasturanja letka „Članovima i prijateljima Matice Hrvatske“, 6. 2. 1941.

¹⁷⁶⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 2. 1941., 5; *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 2. 1941., 5.

¹⁷⁶⁵ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 2. 1941., 5.

¹⁷⁶⁶ Radica 1976, 454-455. Prema Milanu Martinoviću šef zagrebačke policije Vikert ustanovio je kako je Matica hrvatska „bila središte ustaške propagande“ iz koje se „širio razni ustaški propagandni materijal“. Ta je činjenica predstavljala „glavni razlog“ postavljanja komesara u Maticu hrvatsku, inače brata Milana

Mačekovo pismo funkcionira kao svojevrsna uputa Radici – koji nastupa u ime HSS-a – u slučaju nastavka polemike s Lukasom. Sukladno kasnijem razvoju događaja pokušavao je Maček prišiti Lukasu i Matici hrvatskoj fašizam pa je u članku spomenuo „neki pronacistički članak“ iz 1939. ili 1940. u časopisu Matice hrvatske.¹⁷⁶⁷ Međutim, to nije mogao biti razlog HSS-ova napada na Maticu hrvatsku, već politička prijetnja HSS-u i povezivanje s ustaškim pokretom. Naime, i unutar HSS-a su se znali pojaviti pronacistički tekstovi i članci, a vodstvo, pogotovo u drugoj polovici 1940., takve tendencije i nije s pretjeranim žarom suzbijalo. Sama *Hrvatska revija* pak daleko je bila od „pronacističkog“ glasila. Sve do uvođenja komesarijata u *Hrvatskoj reviji* prisutna je značajna razina pluralizma. Do 1933. u *Hrvatskoj reviji* objavljivali su i (pro)komunistički intelektualci poput Miroslava Krleže, Augusta Cesarca, Vase Bogdanova i Hasana Kikića čemu je, prema glavnom uredniku Blažu Jurišiću prigovarao „građanski sloj, koji je bio najjači oslonac Matice Hrvatske“.¹⁷⁶⁸ Ljevičarski autori poput Ivana Gorana Kovačića i Krste Hegedušića objavljuju radove u *Hrvatskoj reviji* još 1940., kao i Vladimir Nazor.¹⁷⁶⁹ Za urednika *Hrvatske revije* Blaža Jurišića Lukas će reći da je „čovjek širokih pogleda, ali dosta liberalnih nazora“.¹⁷⁷⁰ Marko Čović u tekstu za vrijeme NDH potvrđuje kako su „najmlađi“, među kojima je i sam Čović, Jurišiću prigovarali „da je suviše blag, suviše dobar, nedovoljno energičan i da pušta u 'H.R.' one i ono, što ne bi nikako smio puštati“.¹⁷⁷¹

Iz Mačekovog pisma razvidno je i da je HSS prije Lukasova govora na skupštini razmatrao neutraliziranje Lukasa i Matice hrvatske kao političke prijetnje. No vratimo se sada na sporni govor Filipa Lukasa koji je iskorišten kao povod za uvođenje komesarijata. Naime, u njemu ne da nema fašizma, nego je HSS kritiziran, između ostalog, iz demokratske perspektive. Lukas je prvo u govoru ponovio svoju kritiku HSS-ovog populizma – „Ne mogu se i ne smiju se dakle tvorevine jednoga narodnog staleža uzeti za jedini izraz narodnoga duha i samo u njima gledati narodna samonikla kultura, premda se ne može poreći, da imade staleža, kao što je kod nas seljački, koji

Martinovića. Milan Martinović, „Moje uspomene iz velikog doba II.: Dodiri dra Mačeka i grofa Ciana?“, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg) 1958., 71.

¹⁷⁶⁷ Radica 1976, 454-455.

¹⁷⁶⁸ „Matica Hrvatska- Značajan dokument – Pismo Blaža Jurišića Jakši Ravliću predsjedniku Matice Hrvatske 1964“, 197, 204-205.

¹⁷⁶⁹ „Matica Hrvatska- Značajan dokument – Pismo Blaža Jurišića Jakši Ravliću predsjedniku Matice Hrvatske 1964“, 205

¹⁷⁷⁰ Filip Lukas, „Neke moje uspomene iz života Matice hrvatske II“, *Hrvatska revija* (Buenos Aires), 1956., br. 1-2: 31.

¹⁷⁷¹ Marko Čović, „Hrvatska revija u suvremenoj hrvatskoj književnosti“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1941., br. 5: 237.

je jače ukorijenjen u svojoj zemlji i bliži duhovnom izvoru svoje vrste, a kao konservativni elemenat još i najuporniji čuvalac preuzete baštine iz prošlosti”.¹⁷⁷² Lukas je zaključio kako nije „narodni duh monopol jednog staleža“, kao što „rasne osobine narodnih članova nijesu ograničene na jedan stalež, već po etnobiološkom nasljedstvu krvno srodstvo obuhvaća sve narodne staleže jednako”.¹⁷⁷³

Posebno je zanimljivo da je takvu ideju Lukas kritizirao ne samo iz nacionalističke, već i iz demokratske perspektive. Istaknuo je naime da se tvrdnja da je seljaštvo istovjetno narodu „protivi i principu demokracije, jer ona stoji na principu jednakosti svih narodnih članova, pa je odgovornost vođa pred narodom baš specifični dokaz stvarne demokracije“. Ta je rečenica zasigurno bila i u službi kritike sustava s autoritarnim značajkama koji je uspostavio HSS. Da je tome tako, svjedoči i nastavak govora u kojemu će Lukas reći da „ne može ni jedna stranka, imala ona i pretežnu većinu u narodu, postaviti tvrdnju, da ona jedina predstavlja apsolutnu istinu i da su samo njezini nazori o svijetu ispravni i istiniti”.¹⁷⁷⁴ Trenutnu vlast optužio je za apsolutizam i samovolju braneci gledište sebe i istomišljenika od tiranije većine: „Demokracija stoga mora cijeliti političku volju i mišljenje svakoga od njih i ne priječiti slobodno očitovanje, jer inače u protivnom slučaju nije to demokracija, već apsolutizam i samovolja. Budući da postoji samo relativna istina, to može i manjina zastupati svoje mišljenje, koje pače može biti stvarnije i istinitije, no što je koji put mišljenje većine”.¹⁷⁷⁵ Kritike i „zapostavljanje“ (koje se ogleda u nedostatnom financiranju) Matice hrvatske tim su nerazumljivije, rekao je Lukas, jer i Matica hrvatska i HSS zastupaju „načelo hrvatske narodne individualnosti”.¹⁷⁷⁶

U kontekstu toga da je Lukas stavio Maticu hrvatsku i HSS u ravan kao istomišljenike, valja napomenuti da Lukas vjerojatno nije bio, za razliku od ustaških prvaka, u potpunosti protiv Banovine Hrvatske kao etape prema ostvarenju hrvatske neovisnosti. Sam Lukas bio je mišljenja kako Banovina Hrvatska „onakvim granicama opasana, s geopolitičkog gledišta nije imala uvjete za dugi život”.¹⁷⁷⁷ Nije uputio načelan prigovor sporazumijevanju s Beogradom za dobivanje autonomije. Čak i za vrijeme NDH, u govoru na skupštini Matice hrvatske u srpnju 1943. izrazio

¹⁷⁷² Filip Lukas, „Slavna skupštino!“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1941., br. 5: 230.

¹⁷⁷³ Filip Lukas, „Slavna skupštino!“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1941., br. 5: 230.

¹⁷⁷⁴ Filip Lukas, „Slavna skupštino!“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1941., br. 5: 231.

¹⁷⁷⁵ Filip Lukas, „Slavna skupštino!“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1941., br. 5: 231.

¹⁷⁷⁶ Filip Lukas, „Slavna skupštino!“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1941., br. 5: 232.

¹⁷⁷⁷ Filip Lukas, „Neke moje uspomene iz života Matice hrvatske II“, *Hrvatska revija* (Buenos Aires), 1956., br. 1-2: 38.

je razumijevanje za stvaranje jugoslavenske države, kao privremenog rješenja, 1918. Tada je kazao:

„Idejno uzeto, bilo je prirodno, sto su Hrvati, kada je njima iza posljednjega rata prema ondašnjim međunarodnim političkim prilikama — protivno načelu samoodređenja naroda — bilo onemogućeno, da se osamostale, a vlastitim snagama nije se dao taj udes izmijeniti, da se uklone mađarskom imperijalizmu, koji im je bio počeo i jezik ugrožavati, išli u državnu zajednicu sa srodnim narodima ovdje na jugu, ali svakako s uvjerenjem, da će u toj zajednici nastaviti svoj individualni život na svome povištnom prostoru“.¹⁷⁷⁸

Vratimo se Lukasovoj kritici HSS-a u spornom govoru. Predsjednik Matice hrvatske je iz demokratske i nacionalističke perspektive kritizirao autoritarne značajke HSS-ove vladavine i njihov populizam, odnosno ono što je on smatrao klasnim (seljačkim) ekskluzivizmom. To je još jedan dokaz da navodni pronacistički sentiment nije mogao potaknuti reakciju HSS-a. S druge strane, točno je, kako je to naveo i Maček, da su pododbori Matice hrvatske korišteni za ustaško organiziranje. Uostalom, upravo to je korektno naveo kao primarni razlog napada na Maticu hrvatsku. Filip Hameršak Komesarijat dovodi u vezu s nastojanjem HSS-a da se „utišaju u organizacijskom smislu neovisni glasovi koji su tražili veću hrvatsku samostalnost, u tom trenutku procijenjeni kao opasni za ono što je postignuto sporazumom“¹⁷⁷⁹, kao i s time da je dio odbornika Matice hrvatske „bio izravno povezan s ustaškim pokretom“. Hameršak navodi i da je teško reći u kojoj su mjeri pododbori „mogli služiti kao pravan za njegovu podzemnu mrežu“, misleći na ustaški pokret.¹⁷⁸⁰ Nije moguće rekonstruirati u kojoj su mjeri pododbori korišteni od ustaškog pokreta. Vladimir Židovec, koji je položio ustašku zakletvu u kolovozu 1940., opisao je u autobiografiji napisanoj za UDB-u djelovanje putem karlovačkog pododbora Matice hrvatske koji je s ustaškim suradnicima preuzeo u jesen 1940. Predsjednik karlovačkog pododbora bio je dr. Ante Nikšić, a prema Židovcu, centrala Matice hrvatske i Filip Lukas znali su za razvoj događaja u karlovačkom pododboru. Pododbor trebao je poslužiti, prema uputama Ante Vokića, za povezivanje s potencijalnim pristašama u okolnim mjestima. Ipak, rad se prema Židovcu sveo na „običan propagandni posao“ bez konspirativnih i revolucionarnih zadataka.¹⁷⁸¹ Dio

¹⁷⁷⁸ Filip Lukas, „Stogodišnja uloga Matice hrvatske u sklopu političkokulturne povijesti hrvatskog naroda“, *Hrvatsko kolo* (Zagreb), 1943., 22.

¹⁷⁷⁹ Do sličnog je zaključka došao i Višeslav Aralica po kojemu je komesarijat „očekivani nastavak politike ušutkavanja političke opozicije hrvatskom seljačkom pokretu, odnosno banskoj vlasti“. Aralica 2009, 107.

¹⁷⁸⁰ Hameršak 2003, 841.

¹⁷⁸¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 013.0.56, Autobiografija Vladimira Židovca, 11-12.

pododbora zasigurno je bio u službi ustaškog djelovanja. Komesar dakle nije postavljen u Maticu hrvatsku, kako je to naveo Filip Lukas, „bez ikakva motiva“.¹⁷⁸² Ipak, reakcija je zasigurno bila pretjerana te je bila primarno motivirana gušenjem zadnjih hrvatsko nacionalističkih opozicijskih glasova prema politici HSS-a. U tom je smislu ispravno tumačenje Blaža Jurišića da je HSS „zastupala ekskluzivističku ideologiju“ te se „nije držala principa koegzistencije“.¹⁷⁸³ Najbliže istini je ocjena Ive Bogdana da su u Matici Hrvatskoj „doista postojale političke djelatnosti, po pravilima nedozvoljene, ali, uza sve to, mjera je bila preoštra i neugodno je odjeknula u našoj javnosti“.¹⁷⁸⁴

Dok su Oršanić i drugi zatvoreni neprijeporno pripadali Ustaškom pokretu i zauzeli su intransigentan stav prema banskoj vlasti, to se svakako ne može reci za Filipa Lukasa i Maticu hrvatsku. Reakcija HSS-a nastavak je u prvom poglavlju opisane tendencije da HSS koji se percipira kao isključivi hrvatski nacionalni pokret u izvanrednom stanju onemogućava ikakvu kritiku s hrvatskih nacionalnih pozicija. U vodstvu Matice hrvatske svakako je bilo ustaša (poput Mile Starčevića), ali Filip Lukas to nije bio, kao ni generalno otvoreni za suradnju s neistomišljenicima glavni urednik *Hrvatske revije* Blaž Jurišić. Ugroza legitimiteta i kritika vodstva pokreta bila je dovoljna za žestoki obračun, što pokazuje koliko je malo vodstvo HSS-a dopuštalo kritiku s hrvatsko nacionalističkih pozicija koja bi udarala na temelje njihova prava da govore u ime hrvatskog naroda čiji je vođa Vladko Maček predstavljan kao emanacija njegovih težnji. Dok bi kontrola rada podružnica, odnosno provjera nastupaju li kao ustaške ćelije, definitivno bila opravdana, komesarijat je pretjerana reakcija. No, HSS je očito smatrao odbore Matice hrvatske mogućom političkom prijetnjom dominaciji HSS-a.

Skupina oko Stjepana Buća i tjednika *Nezavisnost* te malobrojni hrvatski „nacionalsocijalisti“ najmanje su istraživane nacionalističke skupine u Hrvatskoj prije Drugog svjetskog rata. Dok su neki proustaški intelektualci iznosili kritične stavove prema rasizmu, kod Stjepana Buća to nije slučaj. On je još sredinom tridesetih hvalio rasni model Hitlerove Njemačke.¹⁷⁸⁵ Buć je bio do 1925. član HRSS-a kada izlazi zbog stranke zbog ulaska stranke u

¹⁷⁸² Filip Lukas, „Bogdanu Radici“, *Hrvatska revija* (Buenos Aires), 1957., br. 1: 95.

¹⁷⁸³ „Matica Hrvatska- Značajan dokument – Pismo Blaža Jurišića Jakši Ravliću predsjedniku Matice Hrvatske 1964“, 206.

¹⁷⁸⁴ Ivo Bogdan, „Dr. Vladko Maček i suvremena Hrvatska: prigodom njegove smrti“, *Hrvatska revija* (Buenos Aires), 1964., br. 2-3: 158.

¹⁷⁸⁵ Stjepan Buć, „Rasna teorija nacionalno-socijalnoga pokreta“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), ožujak 1934., 89-94.

jugoslavensku vladu. Od Farkašićkog sporazuma suprotstavljen je političkim naporima HSS-a.¹⁷⁸⁶ Buć je u siječnju 1940. ustvrdio kako se problemi hrvatskog radništva mogu razriješiti „samo u jednome nacijskom socijalizmu, razumije se hrvatskome“.¹⁷⁸⁷ Buć je, kao što je ranije spomenuto, zatvoren zajedno s Budakom i njegovim suradnicima nakon eksplozija u telefonskim govornicama, a detaljniju aktivnost njega i njegovih pristaša nemoguće je rekonstruirati.

Usprkos zasigurno višestruko slabijoj potpori od one koju su imali ustaše, nemali broj nacionalsocijalista završio je u logorima Banovine Hrvatske. To bi ukazivalo na mogućnost da su oni proporcionalno bili najviše progonjeni od Banske vlasti. Nacionalsocijalisti, kako i samo ime kaže, modelirali su se prema nacističkom uzoru. Pojedine letke potpisivali su doslovnim prijevodom punog naziva nacističke stranke. Uglavnom su bili usmjereni na radništvo. To, naravno, nije bio hrvatski specificum. Primjerice, fašistički Strelasti križevi na izborima u svibnju 1939. dobili su u industrijskom dijelu Budimpešte znatno više glasova od socijaldemokrata.¹⁷⁸⁸

Hrvatske nacionalsocijaliste predvodili su Slavko Govedić i Juraj Veselić. Govedić (r. 1894) bio je istaknuti član *Hrvatskog radničkog saveza*, a impresum lista *Hrvatski radnik*, glasila HRS-a, pokazuje da je Govedić bio urednik tog časopisa od 15. svibnja 1937. do 21. studenog 1937. Kao kuriozitet valja spomenuti da su i Govedić i Alojz Pećnik, koji će preuzeti HRS 1938., bili sumještani iz Kumrovc¹⁷⁸⁹, kao i vođa jugoslavenskih komunista Josip Broz Tito. Govedić je marginaliziran na glavnoj godišnjoj skupštini 1938. pod utjecajem Augusta Košutića, koji je od Mačeka bio zadužen za kontrolu HRS-a.¹⁷⁹⁰

Govedić osniva Hrvatski radnički pokret (HRP), čiji će biti predsjednik. Andrija Mrzlečki, prvotno član HRS-a i Govedićev pristaša, tvrdi da je Hrvatski radnički pokret bio izvorno samo frakcija u HRS-u, ali je tu tvrdnju nemoguće potkrijepiti drugim izvorima.¹⁷⁹¹ Ubrzo nakon izbacivanja iz HRS-a stranicama *Hrvatskog radnika* koji je Govedić ranije uređivao možemo naći uvrede poput „razni gmizavci, puzavci, pokvarenjaci i sebičnjaci kova Govedićeva“.¹⁷⁹² Hrvatski radnički pokret bio je registriran kao sindikalna organizacija, ali je djelovao kao politička stranka.

¹⁷⁸⁶ Matković i Trogrlić 2019, sv. 1, 61.

¹⁷⁸⁷ Stjepan Buć, „Hrvatsko radništvo“, *Nezavisnost* (Zagreb), 12. 1. 1940., 3.

¹⁷⁸⁸ Connelly 2000, 401-402.

¹⁷⁸⁹ Mrzlečki 1971/1972, 31-32; „Alojz Pećnik predsjednik HRS-a“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 2. 10. 1938., 1.

¹⁷⁹⁰ Mrzlečki 1971/1972, 31.

¹⁷⁹¹ Mrzlečki 1971/1972, 31. Juraj Veselić u elaboratu za ustaške vlasti o Hrvatskoj nacional-socijalističkoj stranci rada navodi da je Hrvatski radnički pokret osnovan 12. veljače 1939. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH 01.51, Hrvatska nacional-socijalistička stranka rada, 2.

¹⁷⁹² Ante Vučić, „Akcioni odbor opozicije i 'Nezavisnosti'“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 31. 7. 1938., 6.

U kolovozu 1938. zbog „ilegalnog vrbovanja i prebacivanja“ hrvatskih radnika u Njemačku Govedić, tajnik Hrvatskog radničkog pokreta Stjepan Severinec te odbornik i pravozastupnik Juraj Veselić, kažnjeni su s 15 dana zatvora.¹⁷⁹³ Veselić je imao povijest osuda zbog protudržavnog djelovanja. Još u prosincu 1929. uhićen je zbog postavljanja paklenih strojeva u Zagrebu te ga je Državni sud za zaštitu države u lipnju 1930. osudio na godinu i po strogog zatvora u Srijemskoj Mitrovici. Veselić se u kolovozu 1939. s pristašama obratio njemačkom Generalnom konzulatu te je zatražio da se nekoliko mladih pristaša organizira put u Njemačku zbog pohađanja radničkog tečaja NSDAP-a kako bi bili opremljeni za propagiranje nacističkih ideja u Hrvatskoj.¹⁷⁹⁴

Pristaše Hrvatskog radničkog pokreta uglavnom će se za vrijeme Banovine Hrvatske nazivati hrvatskim nacionalsocijalistima sukladno novoj stranci koju će osnovati isti krug ljudi. Juraj Veselić predao je 6. svibnja 1940. deklaraciju vodstva Hrvatskog radničkog pokreta njemačkim predstavnicima u Zagrebu kojom traže „uspostavu hrvatske države na cijelom narodnosnom i povijesnom području hrvatskog naroda uz vojničku pomoć Njemačkog Rajha“. Ubrzo isti krug ljudi osniva novu stranku. Hrvatska nacional-socijalistička stranka rada (HNSSSR) osnovana je 15. lipnja 1940. u Veselićevoj odvjetničkoj pisarni u Zagrebu s programom uspostave hrvatske države uz blisku povezanost s Trećim Reichom.¹⁷⁹⁵ Prema izvještaju obavještajca SOE-a Glanvillea Slavko Govedić je skupio u listopadu 1940. „oko 50 tisuća potpisa“ za stvaranje „nacističke države u Hrvatskoj“ te ga je u Berlinu primio visokopozicionirani nacist Rudolf Hess.¹⁷⁹⁶ Antisemitizam hrvatskih nacionalsocijalista bio je u skladu u skladu s njemačkim uzorima. Tako se u letku nacionalsocijalista (potpisuje ga Hrvatska Nacional-Socijalistička Stranka Rada), koji se pojavio u listopadu 1940., za uhićenje njihovih prvaka optužuju „Izrodi Ziona“ koji su ih uhapsili „preko svojih slugu, a današnjih predstavnika politike u našoj domovini“. Pritom su nacionalsocijalisti haesesovce optužili kao slugu „židovske demokracije“ koji se prijetvorno predstavljaju prijateljima Trećeg Reicha.¹⁷⁹⁷ U jednom letku nacionalsocijalisti

¹⁷⁹³ HR-HDA-155-BHKB, kut. 36, 37739/40, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava o Hrvatskom radničkom pokretu Slavka Govedića, 20. 6. 1940., 2.

¹⁷⁹⁴ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 14, inv. br. 955, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu dostavlja Banskoj vlasti podatke o vladanju dr. Juraja Veselića, 28. 2. 1940.

¹⁷⁹⁵ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 01.51, Hrvatska nacional-socijalistička stranka rada, 3. Govedić simptomatično nije naveden, u tom elaboratu, kao član vodstva nove stranke. Kasnije je došlo do razlaza između Veselića i Govedića pa se u elaboratu za ustaške vlasti nastojala uspostaviti distanca spram Govedića.

¹⁷⁹⁶ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 6.

¹⁷⁹⁷ HR-HDA-907-ZS, kut 21, inv. br. 1307, „Hrvatski nacional-socijalisti u hrvatskim zatvorima!“

sažeto su predstavili svoj program. Prva točka jest uspostava neovisne Hrvatske, potom, „kult rada, reda i poštenja sa dalekosežnim socijalnim zakonodavstvom“, „pravo na rad i radna dužnost za sve“ te „progon židova i židovskog duha do uništenja“.¹⁷⁹⁸

Nacionalsocijalistima, kao manjoj ideološki kompaktnoj skupini, svojstveno je bilo subverzivno djelovanje s ciljem izazivanja pomutnje. Primjerice, zagrebačka policija pretresla je 17. lipnja 1940. stan Slavka Govedića zbog letka „Hrvatski nacionalni socijalista“ u kojemu se, kako je sažela policija, „poziva građanstvo na demonstracije protiv Saveznika i Židova, te na manifestacije Njemačkoj“. Prilikom uhićenja Govedića, nekoliko njegovih pristaša napalo je policajce u Varšavskoj ulici. Govedića su uspjeli osloboditi od policije jer su izazvali „zabunu i strku građanstva povcima 'Živio dr. Maček' - 'Dolje židovska policija'“.¹⁷⁹⁹ Hrvatski nacionalsocijalisti vjerojatno su bili, s obzirom na malobrojnost, proporcionalno najčešća meta represije Banske vlasti – što i ne čudi s obzirom na metode borbe protiv vlasti koje su koristili nacionalsocijalisti. Ponekad je internirano u logore više nacionalsocijalista nego ustaša. Primjerice, početkom ožujka 1941. u Krušćicu je poslano 7 ustaša, među kojima i tjelesni čuvar Mile Budaka Luka Gojčeta kao „temeljito sumnjiv da je imao veze sa prenošenjem oružja“. Istovremeno su tamo internirani „članovi 'borbenog odreda' Hrv. Nacional-Socijalista iz Karlovca“, njih čak 17.¹⁸⁰⁰ Prema Veselićevu elaboratu za ustaške vlasti oni su internirani „radi pokušaja atentata na bana Šubašića“, dok su prema istom izvoru u Krušćici bila 23 nacionalsocijalista i 29 ustaša.¹⁸⁰¹

¹⁷⁹⁸ HR-HDA-907-ZS, kut 21, inv. br. 1301, „Hrvatska braćo i sestre! Nacionalsocijalisti!“ Veselić je navodno kao predstavnik HNŠSR-a predao u jesen 1940. Trećem Reichu kartu predviđene hrvatske države u kojoj bi bila i cijela Vojvodina. Na čelu Hrvatske bio bi poglavnik, a ona bi bila podijeljena na četiri banovine sa župama. Nijemci bi imali autonomiju u novosadskoj banovini, Mađari bi se iselili iz Hrvatske, a na njihova bi mjesta došli Hrvati iz Mađarske. Hrvati katolici i muslimani „sačinjavali bi državni narod“, pravoslavni bi „imali biti sjedinjeni u rimokatoličkoj crkvi ili preseljeni u Srbiju“, dok bi se Židovi „imali postepeno iseliti iz Hrvatske“. Poredak u Hrvatskoj bio bi ustrojen „prema nacional-socijalističkom uzoru“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH 01.51, Hrvatska nacional-socijalistička stranka rada, 6.

¹⁷⁹⁹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 36, 37739/40, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava o Hrvatskom radničkom pokretu Slavka Govedića, 20. 6. 1940., 1.

¹⁸⁰⁰ HR-HDA-1372-R PK, kut. 3, inv. br. 179, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu obavještava Bansku vlast o interniranju ustaša i nacionalsocijalista u Krušćicu, 2. 3. 1941.

¹⁸⁰¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH 01.51, Hrvatska nacional-socijalistička stranka rada, 5. U istom se elaboratu navode razni teroristički akti hrvatskih nacionalsocijalista, poput napada „na englesku čitaonicu, kod Hrv. Dnevnika, u srpskoj 'Armiji' u gornjem gradu i kod stanova nekoliko masona i anglofila“. Takve navode nemoguće je provjeriti i treba ih uzeti sa skepsom jer se Veselić i njegove pristaše nastoje predstaviti kao avangarda revolucionarne borbe protiv Jugoslavije zbog čega preuveličavaju vlastiti značaj i snagu. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH 01.51, Hrvatska nacional-socijalistička stranka rada, 5.

Ulaskom u vlast HSS je izgubio dio popularnosti kod hrvatskih masa koje su priželjkivale uspostavu neovisne Hrvatske. Zbog istih je razloga djelomično bilo nezadovoljno i članstvo HSS-a koje se u nekim slučajevima okretalo ustaškom pokretu. Brojni članovi HSS-a simpatizirali su ustaše i imali svojevrsnu „dvojni“ lojalnost. Ustaških simpatizera posebno je puno bilo u Hrvatskoj seljačkoj zaštiti te u Hrvatskom radničkom savezu i Hrvatskom junaku. Potonje dvije organizacije posebno se obrađuju u idućem poglavlju pa na ovome mjestu neću ulaziti u tu problematiku. Takve je pojave, čini se, vodstvo generalno toleriralo ako ne bi dolazilo do izravnog dovođenja u pitanje legitimiteta stranke.¹⁸⁰² Zapovjednik HGZ-a Zvonimir Kovačević UDB-i je rekao kako je Mačeku „bilo poznato da stojim u dobrim odnosima sa Slavkom Kvaternikom i da odlazim na sjednice u Hrvatskog radišu, ali mi Maček zbog toga nije nikada predbacio ni jedne riječi“, iako bi, kako je rekao, „da je meni Maček samo jednom rekao da ne smijem s Kvaternikom razgovarat, moje veze s Kvaternikom bile bi sigurno prekinute“.¹⁸⁰³

Proustaški elementi posebno su dolazili do izražaja u Hrvatskoj seljačkoj zaštiti. „U Zaštiti mi imamo preko 70% svojih pristalica naročito u građanstvu. Mi bi mogli da Zaštitu pocepamo ali nećemo. Mi znademo dobro ko su naši, ali Maček ne zna ko su njegovi“, rekao je splitski ustaški prvak Edo Bulat vezi centralnog presbira.¹⁸⁰⁴ Prema izvještaju dopisnika centralnog presbira iz travnja 1940. Hrvatska seljačka zaštita izdigla se čak iznad autoriteta Vladka Mačeka.¹⁸⁰⁵ Usprkos infiltraciji ustaša u Hrvatsku seljačku zaštitu, ponegdje je dolazilo i do međusobnih sukoba. Primjerice, u veljači 1940. u Samoboru.¹⁸⁰⁶

Naravno, bilo bi pogrešno reći da je cijela zaštita bila u suglasju s ustaškim djelovanjem. Dapače, HSZ je često suzbijala ustaško djelovanje. Primjerice, članovi HSZ-a iz Ličkog Novog fizički su maltretirali kapelana u Gospiću Ivana Mihalića, kojega su sumnjičili da je ustaški simpatizer, „tražeći od njega, da im se izjasni, je li i on bio na gospićkoj stanici, kad je odlazio u Zagreb trgovac Jurica Frković“, vođa lokalnih „frankovaca“. Zaštitari su Mihalića pretresli, nakon čega su ga pred ljudima počeli vući prema Gospiću te su ga, prema pritužbi senjsko-modruškog biskupa Viktora Burića banu Šubašiću, „uz psovku na Boga vrijedjali kao 'gospodina' i

¹⁸⁰² Ispravan je zaključak Ljube Bobana da je „vodstvo (HSS-a, op. a) pokazivalo više tolerancije i elastičnosti prema desnim nego prema lijevim strujanjima u ovirima koje je pokrivala HSS“. Boban 1974, sv. 1., 9.

¹⁸⁰³ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.8, Saslušanje Zvonka Kovačevića 25. 9. 1948., 14.

¹⁸⁰⁴ Boban 1961, 245.

¹⁸⁰⁵ Boban 1961, 244.

¹⁸⁰⁶ M. Jareb 2006, 551.

svećenika“.¹⁸⁰⁷ U letku ustaške provenijencije „Povratiše se vremena Janka Bedekovića i drugova“, koji je širen u ožujku 1941., navodi se da je HSZ dodijeljena kao ispomoć policije da spriječi zasluženu odmazdu spram nositeljima represije nad Hrvatima u prvim mjesecima Banovine Hrvatske. Time se HSZ, koja je u letku nazvana „narodna zaštita“, pokazala „kao skroz protunarodna i protuhrvatska“, poručuje se u letku.¹⁸⁰⁸

Iako nije riječ o organizaciji povezanoj s HSS-om, već o časopisu, u kontekstu proustaških tendencija u hrvatskom seljačkom pokretu, valja spomenuti *Hrvatski ženski list*, časopis koji je uređivala Sida Košutić. Iako ga je uređivala sestra potpredsjednika HSS-a Augusta Košutića, *Hrvatski ženski list* bio je po pogledima bliži *hrvatskim nacionalistima*. Primjerice, Ivona Maixner, jedna od najistaknutijih intelektualki koje su pisale u tom listu, pohvalila je knjigu Mladena Lorkovića *Narod i zemlja Hrvata*, istaknuvši kako knjiga pruža „dokaz snage i vitalnosti hrv. Naroda, koju vlastiti sinovi, često zaslijepljeni i malodušni, a u ime 'većih i širokogrudnih' ideja nisu htjeli da priznaju“.¹⁸⁰⁹ Osim Maixner za *Hrvatski ženski list* pišu i druge intelektualke mlađe generacije koje se može podvesti pod (pro)ustaško djelovanje, poput Vjere Korsky.¹⁸¹⁰ Odmah po osnivanju NDH *Hrvatski ženski list* izrazit će podršku novoosnovanoj državi i poglavniku Anti Paveliću tekstem naslovljenim „Za dom spremni“ koji potpisuje Sida Košutić.¹⁸¹¹

Međutim, *Hrvatski ženski list* imao je za vrijeme Banovine Hrvatske podršku HSS-a. Konzervativno poimanje uloge žene koje je promovao *Hrvatski ženski list* odgovaralo je HSS-ovim nazorima.¹⁸¹² *Hrvatski ženski list* predstavljao se kao visoko intelektualni list za žene. „Elita naših

¹⁸⁰⁷ HR-HDA-155-BHKB, kut. 22, 4625/40, Senjsko-modruški biskup Viktor Burić žali se banu Šubašiću na maltretiranje svećenika od strane HSZ-a, 4.4.1940. Lokalni HSS-ovci tvrdili su da je kapelan sudjelovao u povorci omladinaca prilikom privođenja Jurice Frkovića i da je pucao iz revolvera. HR-HDA-155 KB, kut. 22, 4625/40, Izvještaj kotarskog poglavara u Gospiću o incidentu između kapelana i HSZ-a, 16. 4. 1940.

¹⁸⁰⁸ HR-HDA-155-BHKB, kut. 92, 22530/41, „Povratiše se vremena Janka Bedekovića i drugova.“

¹⁸⁰⁹ Ivona Maixner, „Dr. Mladen Lorković. Narod i zemlja Hrvata“, *Hrvatski ženski list* (Zagreb), lipanj 1940., 11.

¹⁸¹⁰ Vjera Korski, „Čuvajmo svoj hrvatski jezik“, *Hrvatski ženski list* (Zagreb), ožujak 1941, str. 14-15.

¹⁸¹¹ Sida Košutić, „Za dom spremni“, *Hrvatski ženski list* (Zagreb), svibanj-lipanj 1941., 1. U istom broju objavit će *Hrvatski ženski list* pismo doglavnika Mile Budaka Sidi Košutić. „Značajno pismo doglavnika dra Mile Budaka Sidi Košutić, urednici našeg lista“, *Hrvatski ženski list* (Zagreb), svibanj-lipanj 1941., 2-3. Prema podacima njemačkog policijskog atašea Hansa Helma August Košutić je, za vrijeme NDH, putem svoje sestre Side bio „u stalnoj vezi sa ženom Pavelića“, dok se Sida Košutić „stalno trudila, da dovede do izmirenja između Pavelića i njenog brata“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.5 Izradak Hansa Helma o HSS, 8.

¹⁸¹² Primjerice, Ivona Maixner piše: „Prava domena žene je obitelj i materinstvo“. Međutim, Maixner nije bila protiv žena u javnom životu (uostalom to je i sama bila) te je istaknula kako postoje „malobrojna stvorenja, elita“, odnosno žene koje mogu spojiti i obiteljski život i „rad izvan kuće“. Ivona Maixner,

inteligentnih žena“ čita *Hrvatski ženski list*, pisala je Sida Košutić.¹⁸¹³ U intervjuu za *Hrvatski dnevnik* Sida Košutić definirala je misiju svoga lista nasuprot zabavnim časopisima koji igraju na ženske „slabosti“ objavljivanjem „lošeg i frivolnog štiva“.¹⁸¹⁴ *Hrvatski dnevnik* hvalio je *Hrvatski ženski list*, izrazivši časopisu želju „da postigne potpuno uspjeh u plemenitom ostvarivanju hrvatskih narodnih ideala na kulturnome polju“.¹⁸¹⁵ Posebno je u *Hrvatskom dnevniku* hvaljena¹⁸¹⁶ zbirka pjesama *Hrvatska majka u pjesmi* objavljena u ožujku 1941. Tu je zbirku Sida Košutić uredila s Vinkom Nikolićem, a u uvodu je Košutić majčinstvo afirmirala kao „prirodni poziv“ i „najplemenitije čovječstvo“, zaključivši: „Radost je žene najveća nad kolijevkom“.¹⁸¹⁷ Hvaleći tu knjigu, u *Hrvatskom dnevniku* je navedeno kako je *Hrvatski ženski list* „pokazao u odgajanju sadašnje ženske generacije Hrvatica takvu veliku visinu, da bi mu zacijelo mogao zavidjeti mnogi i mnogi strani list namijenjen ženama“.¹⁸¹⁸ Podrška HSS-a listu nije ostala samo na medijskim napisima. Naime, odjel za prosvjetu Banovine Hrvatske preporučio je *Hrvatski ženski list* „svima narodnim školama, pa mu je time i sa službene kompetentne strane priznata njegova važna uloga u hrvatskom narodu“, objavila je urednica *Hrvatskog ženskog lista* u prosincu 1940.¹⁸¹⁹

U banovinskom aparatu također je bio znatan broj ustaša i ustaških simpatizera, pa čak i među samim odjelnim predstojnicima. Čak za trojicu odjelnih predstojnika sa sigurnošću se može zaključiti da su surađivali s ustaškim pokretom, iako je nejasno jesu li bili baš članovi UHRO-a. To su Mirko Lamer, predstojnik odjela za obrt, industriju i trgovinu, Ivica Frković, predstojnik odjela za šumarstvo te Šime Debelić, predstojnik odjela za veterinarstvo. Mirko Lamer ranije je bio suradnik Zavoda za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva i na taj je položaj, kao što je ranije spomenuto, imenovan na poticaj ravnatelja tog zavoda, kolege ekonomista Rudolfa Bičanića. Lamer je doktorirao ekonomiju u Njemačkoj. Nakon toga bio je kao stipendist Rockefellerove zaklade u SAD-u.¹⁸²⁰ U Njemačkoj je bio stipendist Zaklade Alexandera von Humboldta i dio malenog kruga hrvatskih studenata u Njemačkoj, među kojima su bili Vladimir

„Nekoliko misli o odgoju djevojaka“, *Hrvatski ženski list* (Zagreb), studeni 1939., 1-2. Opširno o HSS-u i ženama, odnosno o ženskim organizacijama HSS-a vidi: Leček 2006a.

¹⁸¹³ Sida Košutić, „Naša treća godina“, *Hrvatski ženski list* (Zagreb), siječanj 1941., 1.

¹⁸¹⁴ Hijacint Petris, „Jedan sat sa Sidom Košutić“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 11. 1940., 13.

¹⁸¹⁵ r., „Godina dana 'Hrvatskog ženskog lista'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 12. 1939., 6.

¹⁸¹⁶ Vidi: Franjo Krleža, „Hrvatska majka u pjesmi“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 3. 1941., 8.

¹⁸¹⁷ Košutić i Nikolić 1941, 1

¹⁸¹⁸ „Izašla je značajna knjiga 'Hrvatska majka u pjesmi'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 3. 1941., 11.

¹⁸¹⁹ „Pismo urednice nakon godinu dana“, *Hrvatski ženski list* (Zagreb), prosinac 1939., 17.

¹⁸²⁰ Pavlaković 1939, 23.

Košak i Ernest Bauer. Lamer će u NDH kratko biti državni tajnik u ministarstvu privrede, a Vladimir Košak bit će ministar financija i poslanik u Berlinu.¹⁸²¹ Upravo je prijateljstvo s Košakom, ustašom koji je djelovao i u okviru HSS-a, vjerojatno približilo Lamera ustašama. Vladimir Židovec navodi da je tijekom 1940. čuo „u ustaškim krugovima u Zagrebu“ kako „neki vidni mladji HSS-ovci potajno posve pristaju uz ustaše, kao Lamer, Košak i drugi“.¹⁸²²

Frković je ranije bio prije šef odjela u ministarstvu šuma i ruda, a u istom je ministarstvu ranije kao činovnik radio i predstojnik odjela za rudarstvo Belančić. Frković je iz te pozicije raznolike hrvatske političke krugove opskrbljivao informacijama, pa tako i HSS.¹⁸²³ Frković je bio, prema saznanjima UDB-e, „lični prijatelj i savetnik dra Mačeka“.¹⁸²⁴ Platzer navodi da je Frković ostao na položaju „jer je bio inače u intimnim odnosima sa drom Mačekom“, iako je širio ustašku propagandu.¹⁸²⁵ Prema nekrologu u jednom od glasila hrvatske političke emigracije ponuđeno mu je mjesto odjelnog predstojnika „od njegova školskog druga dr. Ivana Šubašića“, što je Frković prihvatio „nakon sporazuma s vodjama hrvatskih nacionalista“ Budakom i Kvaternikom.¹⁸²⁶ Brat predstojnika Frkovića, trgovac iz Gospića Jurica Frković, ujedno i vođa lokalnih „frankovaca“, uhićen je početkom ožujka zbog „saznanja“ zagrebačke policije da će u Gospić stići veća količina „zabranjenih novina i letaka frankovačke sadržine“. Iako pretresom kod Frkovića nisu ništa značajnije pronašli uhićen je. Zbog toga je 25 „omladinaca“ pjevalo pjesme bodreći uhićenog Frkovića, a prosvjedujući protiv uhićenja pucali su i iz revolvera.¹⁸²⁷ Frković se sukobio sa Šubašićem krajem 1940. kada je posjetio u Lepoglavi Lorkovića, Rukavinu, Oršanića i svog brata Juricu. Tada i podnosi ostavku na mjesto odjelnog predstojnika.¹⁸²⁸

¹⁸²¹ Ernest Bauer, „Na domak rata: izvadak iz mojih uspomena“, *Hrvatska revija* (München/Barcelona), 1983., br. 2: 253.

¹⁸²² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 013.0.56, Autobiografija Vladimira Židovca, 9.

¹⁸²³ Matković i Trogrlić 2019, sv. 1, 613, 749. Frković i Belančić radili su u centralnim državnim institucijama za vrijeme diktature, ali su kao takvi smatrani korisnima za napore HSS-a. Vidi: Matković i Trogrlić 2019, sv. 1, 613, 636-638, 711.

¹⁸²⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 300091 Ivica Frković, 7.

¹⁸²⁵ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.30, Izjava Alberta Platzera, 18. 6. 1945., 8.

¹⁸²⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 300091 Ivica Frković, 39.

¹⁸²⁷ HR-HDA-1354-RIRO, inv. br. 956, 360/40, Kotarsko poglavarstvo u Gospiću izvještava Bansku vlast o uhićenju Jurice Frkovića, 2. 3. 1940. Prema izvještaju Savskog žandarmerijskog puka skupilo se 15, a ne 25 Frkovićevih pristaša. Oni su prema tom izvoru uzvikivali: „Živio Ante Pavelić! Ajde Jurica i mi ćemo brzo za tobom, ovo nije pravo što se radi“. HR-HDA-1354-RIRO, kut. 14, inv. br. 956, 1360/40 Izvještaj Savskog žandarmerijskog puka o uhićenju Frkovića, 4. 3. 1940.

¹⁸²⁸ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 300091 Ivica Frković, 39. Nepoznato mi je kada je Frković točno prestao biti odjelni predstojnik. U svakom slučaju je u vijesti o priredbi u konviktu Narodne uzdanice 16. siječnja 1941. predstavljen kao „bivši odjelni predstojnik ing. Frković“. Činjenica da je sudjelovao na

Ono što je posebno zanimljivo je da su i Frković i Lamer postavljeni na te funkcije kao prijatelji i pouzdanici osoba koje se smatraju predstavnicima, uvjetno rečeno, projugoslavenskog krila stranke – Rudolfa Bićanića (Lamer) i Ivana Šubašića (Frković).

Šime Debelić imao je možda i najdužu povijest suradnje s ustaškim krugovima. Debelićeva supruga Vlasta bila je sestra Mladena Lorkovića. Sam Debelić uhićen je bio 2. prosinca 1929. jer je pomagao u bijegu iz zemlje Mladenu Lorkoviću i osuđen 10. svibnja na četiri mjeseca strogoga zatvora. Mile Budak i Ante Trumbić bili su kumovi na vjenčanju Šime Debelića i Vlaste Lorković. Debelić je nastavio biti u kontaktu s istaknutim ustaškim prvacima poput Milovana Žanića.¹⁸²⁹ Također je bio u kontaktu putem posrednika s Mladenom Lorkovićem i Andrijom Artukovićem.¹⁸³⁰

Po svemu sudeći šef kabineta bana Vladimir Šipuš također je imao, barem određene kontakte s ustašama. Šipuš je, kao i mnogi drugi kadrovi, „na taj položaj došao kao školski drug bana Šubašića u rkt. Klerikatu“.¹⁸³¹ Je li vodstvo HSS-a znalo za opisane pojave? Čini se da je. Albert Platzter u izjavi UDB-i poslije rata reći će da je o radu Frkovića, Lamera, Košaka, Debelića i drugih izvještavao Šubašića „koji mi je i sam o toj gospodi govorio kao o petokolonašima“. Korištenje tog izraza dakako treba uzeti sa rezervom uzimajući u obzir nezavidan položaj Platzera u trenutku dok daje izjavu.¹⁸³² Žiga Šol reći će u glasilu iseljeničkog HSS-a poslije rata kako je upozoravao Mačeka „na neke naše tobožnje pristaše, koji su već onda bili zakleti ustaše, a neki, kao na primjer dr. Hondl i komunisti. Ti ljudi, gdje god su mogli, sabotirali su rad banske uprave“. Šol je Mačeku predlagao „da sve te odjelne predstojnike rastjera i metne četiri narodna zastupnika za odjelne predstojnike, od kojih će svaki snositi odgovornost za rad svog resora, a ne sakrivati se iza bana Šubašića, kao tadani odjelni predstojnici“.¹⁸³³ Prema saznanjima obavještajca SOE-a Trevora J. Glanvillea (NERO) postojalo je udruženje banovinskih dužnosnika koji su blisko surađivali s ustašama. U njih je ubrojio, između ostalih, Šipuš, ali i šefa odjela za državnu zaštitu

priredbi pored drugih izaslanika Banske vlasti ukazivala bi na to da nije u potpunosti odbaćen iz HSS-a. Antun Šenda, „Hrvati muslimani u Zagrebu – kao kod kuće“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 1. 1941., 9.

¹⁸²⁹ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 8, inv. br. 571, Uprava policije u Zagrebu dostavlja Kraljevskoj banskoj upravi podatke o asistentu veterinarskog fakulteta dr. Šimi Debeliću u vezi traženja putovnice, 16. 3. 1938.

¹⁸³⁰ Ferdo BOŠNJAKOVIĆ, „Uspomene diplomatskog predstavnika N.D.H. u Finskoj: Sjećanja i svjedočanstva“, *Hrvatska revija* (München) 1977., br. 3: 326.

¹⁸³¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.30, Izjava Alberta Platzera 18.6.1945., 8. Prema Iliji Jukiću partizani su na okrutan način ubili Vladimira Šipuš, kojega nije uspio spasiti ban Šubašić. Jukić 1974, 256

¹⁸³² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.30, Izjava Alberta Platzera, 18. 6. 1945., 8.

¹⁸³³ Žiga Šol, „Odlomak o zatvoru iz predavanja 'Moje političke uspomene'“, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg), 1957., 90.

Alberta Platzera. Oni su, prema spomenutom izvoru, trebali pružiti Hrvatskoj zaštitu u slučaju okupacije po Silama Osovine od „pretjerano oštrog tretmana“. Zbog toga je Maček prema njima bio „popustljiv“, a prema nekim tumačenjima bio im je i „naklonjen“, iako je Glanville bio skeptičan prema tom tumačenju.¹⁸³⁴ Lamera, kojeg je pogrešno imenovao, „ekonomskim savjetnikom Banovine Hrvatske“ smjestio je uz Lamera i Košaka u odvojenu skupinu aktera koje se može ubrojiti u frankovce.¹⁸³⁵

Na sličnom je tragu i svjedočenje Vjekoslava Blaškova, istaknutog člana HRS-a. On je bio od 1935. do veljače 1939. tajnik splitske podružnice HRS-a, da bi nakon toga postao dužnosnik u središnjici u Zagrebu. Na prvoj je funkciji naravno blisko surađivao s vođama HSS-a u Splitu Paškom Kalitermom i Josipom Berkovićem. Blaškov, član HSS-a od 1935. ipak je smatrao „frankovce“ bližima svojem uvjerenju od HSS-a „radi njihove radikalne hrvatske politike prema Beogradu, te što sam znao da je njihov cilj stvaranje samostalne hrvatske države, dok kod vodstva seljačke stranke nijesam nikada bio na čistu o njihovim konačnim političkim ciljevima“. Zato je njegovao „prijateljske veze“ s mladim ustaškim simpatizerima u širem splitskom području poput Ante Luetića, Jordana Cčića i Luke Vodanovića. Od 1937. je Blaškov je „počeo češće zalaziti kod dr Ede Bulata“ koji će uskoro postati ustaški vođa u Splitu. U drugoj polovici 1938. upoznao je i Budaka preko Bulata. Blaškov se prisjeća da Paški Kaliterni „nije bilo po volji ovo moje prijateljstvo s frankovcima, te je prema meni gajio stanovito nepovjerenje“. Međutim, Blaškov je napredovao u hijerarhiji HRS-a i često će se za vrijeme Banovine Hrvatske pojavljivati na političkim skupovima s vođama HSS-a.¹⁸³⁶

Ti primjeri pokazuju da su ustaše i njihovi simpatizeri na relativno visokim funkcijama nastupali u okviru postojećih struktura. Primjeri u kojima bi pojedini visokopozicionirani haesesovci otkazali javno poslušnost vodstvu, bili su iznimno rijetki za vrijeme Banovine Hrvatske. Jedini je slučaj ranije spomenuti narodni zastupnik Lovro Sušić koji je još na sjednici hrvatskog narodnog zastupstva (jedini!) 29. rujna 1939. bio protiv Sporazuma Cvetković-Maček. On se u pismu Stjepanu Heferu još u lipnju 1939. požalio na postupke vodstva HSS-a:

¹⁸³⁴ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 5.

¹⁸³⁵ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 5.

¹⁸³⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Autobiografija Vjekoslava Blaškova, 8-9. Blaškov se družio i s Lavom Znidarčićem, mladim katoličkim i nacionalističkim intelektualcem koji je sudjelovao u demonstracijama proustaških studenata na Pravnom fakultetu. Znidarčić će za vrijeme NDH jedno vrijeme biti Blaškovljev tajnik. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Ispitivanje Vjekoslava Blaškova 12. 7. 1948., 54.

„Inače u politici opet 'status quo ante' uz glasine, da će do sporazuma ipak doći. Tko zna, što se plete između Beograda, Rima i Berlina! Moguće ćemo i tu biti izigrani. Opet se opaža malodušje ili nezadovoljstvo odnosno jedno i drugo. Očekuje se i traži jaki i brzo potezi, a mi kao da smo stali na stanovište, da ćemo čekati dok se osvijesti srpski narod, kad su njegovi političari – svi od reda – iznevjerili. Sve nešto čekamo, a sami nismo na čistu, od koga i što imademo dočekati. Kad bismo barem znali stalan pravac, onda još nekako. Ovako je teško ne samo zbog nas samih već napose zbog naroda, koji traži otvorene karte i jasan pogled. Upravo nemamo čime izići pred njega. Ja ipak vjerujem, da ćemo se maknuti bilo na koju stranu i to naskoro, jer ovako nije više ni moguće niti pametno: narod u svim pravcima propada a narodna povezanost a time i politička snaga slabi. Dao Bog, da nas nada ne iznevjeri i da što prije vedrije pogledamo (sic)!“.¹⁸³⁷

Sušić je na sjednici hrvatskog narodnog zastupstva 29. kolovoza 1939 kazao kako ne može prihvatiti „rješenje hrvatskoga pitanja koje neće u cjelosti provesti načelo: moja puška na mome ramenu, moja novčarka u mome džepu“.¹⁸³⁸ Svoj je mandat ubrzo stavio na raspolaganje. Usprkos protivljenju Sporazumu Cvetković-Maček, barem u toj formi, nije sumnjao u, kako je naveo u pismu tajniku kotarske organizacije HSS-a u Slunju Tomi Peričiću, „najbolje namjere vodstva“, ali se bojavao da će njegova politika imati nepoželjan završetak „jer će se borba imati voditi u Beogradu, a znamo, s kime imademo posla, i da su snage nejednake. Bojim se, da će prevladati duh hrvatsko-srpske koalicije, i da će se zaplivati vodama Jugoslavije i našu sudbinu povezati na život i smrt“.¹⁸³⁹ Ipak, istaknuo je kako ne želi izazvati razdor u hrvatskim redovima, a Mačeku je u 6. rujna 1939. napomenuo da je kao starčevićanac pristupio „bez ikakove rezerve u organizaciju HSS nalazeći, da ste Vi svojim radom divno proveli sintezu Starčevićevog nacionalizma i Radićevog socijalnog i kulturnog programa te time omogućili, da HSS izidje iz uskih granica jedne obične pol. stranke i postane organizacija cijelog Hrv. narodnog pokreta odnosno cijelog Hrvatskog naroda“.¹⁸⁴⁰ Mačeku je tim pismom obrazložio kako drži sporazum neprikladnim uzimajući u obzir trenutnu vanjskopolitičku situaciju i „hrvatsku narodnu snagu“. Spomenuo je Sušić kako je prije sjednice hrvatskog narodnog zastupništva „pred pojedinim prijateljima“ tumačio da bi na Mačkovom mjestu naložio dvadesetorici narodnih zastupnika „da istupimo kao oštra opozicija proti sporazumu, da tako dobijete za Vašu daljnju borbu u Beogradu

¹⁸³⁷ HR-DAOS-1177, Stjepan Heffer, kut 11, Pismo Lovre Sušića Stjepanu Heferu, 4. 6. 1939.

¹⁸³⁸ Jere Jareb, „Dr. Lovro Sušić i Maček-Cvetkovićev sporazum“, *Croatia Press* (New York), 1973., br. 1-2: 27.

¹⁸³⁹ Jere Jareb, „Dr. Lovro Sušić i Maček-Cvetkovićev sporazum“, *Croatia Press* (New York), 1973., br. 1-2: 27.

¹⁸⁴⁰ Jere Jareb, „Dr. Lovro Sušić i Maček-Cvetkovićev sporazum“, *Croatia Press* (New York), 1973., br. 1-2: 33.

jedno jako sredstvo, kojim ćete ih tamo plašiti i prisiljavati na veće popuštanje”.¹⁸⁴¹ Maček mu je za tjedan dana odgovorio relativno konciliijantno. Istaknuo je kako je izlišan prigovor koji mu je uputio Sušićev „politički istomišljenik“ Mile Budak¹⁸⁴² u tekstu „Lajbek je zakopčan“ da srcem, a ne razumom vodi politiku. Maček je kazao kako i on, kao i Sušić i njegovi istomišljenici, vode politiku „i srcem i razumom“ s razlikom „što nam je razumno gledanje na politiku skroz oprečno“. „Tko od nas gleda ispravnije, sudit će povijest već u najbližoj budućnosti“, napisao je Maček, prihvaćajući Sušićevu ostavku na mjesto narodnog zastupnika.¹⁸⁴³

Među visokopozicionirane HSS-ovce koji su bili i ustaše, valja ubrojiti Vladimira Košaka. Košak je bio zakleti ustaša od 1936., a za vrijeme Banovine Hrvatske postavljen je za ravnatelja novoosnovanog Povlaštenog hrvatskog industrijsko-trgovačkog dioničkog društva (POHIT d.d.) koje je Banska vlast osnovala krajem listopada 1940. POHIT je kupovao, prodavao i osnivao razna trgovačka poduzeća u sklopu napora za jačanjem uloge države u gospodarstvu u jeku teške gospodarske krize i poremećene međunarodne trgovine. Košak, rođen 1908. u Velikoj Gorici, već je kao student 1926. postao član HSS-a. U Frankfurtu, gdje se znanstveno usavršavao od 1934. do 1936., upoznao je preko Ante Trumbića Mladena Lorkovića. Ta će veza dovesti do njegove ustaške zakletve 1. lipnja 1936. Kao ustaša skupljao je novac za objavljivanje Hrvatskog naroda.¹⁸⁴⁴

Teško je sa sigurnošću ustvrditi je li Dragutin Toth surađivao s ustašama prije NDH u kojoj je obnašao, između ostalih, dužnosti ministra obrta, veleobrta i trgovine te ministra državne riznice. Toth je bio ravnatelj Gospodarske sloge da bi s tog položaja postao generalni direktor Privilegiranog izvoznog društva (PRIZAD), što je možda i najvažnija funkcija na državnoj razini koja je sada pripala hrvatskom kadru.¹⁸⁴⁵ Košak čak navodi da je Dragutin Toth kao zagrebački gradski zastupnik u dvadesetima „imao reputaciju radikalnoga ljevičara, a i u seljačkoj je stranci čitavo vrijeme važio kao ekstremni ljevičar“. Za vrijeme diktature osuđen je na četverogodišnju

¹⁸⁴¹ Jere Jareb, „Dr. Lovro Sušić i Maček-Cvetkovićev sporazum“, *Croatia Press* (New York), 1973., br. 1-2: 33.

¹⁸⁴² Budak je prije odlaska u emigraciju Mačeku preporučio suradnju sa Sušićem „kao pravaškim predstavnikom“. Budak je sastavio veći dio Sušićeve izjave koju je dao na sjednici hrvatskog narodnog zastupstva 29. kolovoza 1939. Karlo Mirth, „Dr. Lovro Sušić (1891-1972)“, *Croatia Press* (New York), 1973., br. 1-2: 19; Jere Jareb, „Dr. Lovro Sušić i Maček-Cvetkovićev sporazum“, *Croatia Press* (New York), 1973., br. 1-2: 36.

¹⁸⁴³ Jere Jareb, „Dr. Lovro Sušić i Maček-Cvetkovićev sporazum“, *Croatia Press* (New York), 1973., br. 1-2: 34.

¹⁸⁴⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 013.0.49, Dosje Vladimira Košaka, 1-2.

¹⁸⁴⁵ „Novi ravnatelj Gospodarske sloge“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 3. 1940., 8.

robiju.¹⁸⁴⁶ U jednom elaboratu UDB-e za Totha je navedeno da je bio formalni pripadnik ustaškog pokreta prije NDH.¹⁸⁴⁷ Košutić je na ispitivanju u OZN-i rekao da je Toth bio povezan s frankovcima preko GIMPEX-a¹⁸⁴⁸ (Gospodarsko importno i eksportno d.d.) i preko društva političkih zatvorenika.¹⁸⁴⁹ Kolega iz Gospodarske sloge Franjo Gašparović reći će UDB-i kako je Toth „pokazao znakove germanofilstva, ali je to više prikazivao kao ekonomsku nužnost i kao da mu imponira ekonomska organizacija III. Reicha“.¹⁸⁵⁰

Brojni nositelji visokih upravnih dužnosti ili zaposlenici u kabinetima HSS-ovih ministara obnašat će razne funkcije za vrijeme NDH. Šutejev pomoćnik Ante Filipančić, prema UDB-inim spoznajama, bio je ustaša. On će za vrijeme NDH biti prvo pomoćnih ministra financija, pa ministar financija. Osobni Mačekov tajnik bio je jedno vrijeme Ivan Kolak koji će biti šef kabineta Mladena Lorkovića.¹⁸⁵¹ Na nižim položajima je također bilo budućih ustaških kadrova, poput banovinskog cenzora Luke Fertilića i Milana Blažekovića. U konačnici, može se reći da je možda i najviše ustaša i ustaških simpatizera djelovalo u okviru aparata Banovine Hrvatske i unutar samoga HSS-a. Nakon dominacije srbijanskih kadrova u raznim institucijama, logično je da se HSS u određenoj mjeri morao oslanjati i na hrvatske kadrove koji su bili bliski ustašama. Primjerice, Milan Blažeković, koji je već u prvim danima NDH, počeo raditi u kabinetu državnog tajnika ministarstva vanjskih poslova NDH Mladena Lorkovića, napušta odvjetničku karijeru nakon Sporazuma Cvetković-Maček i prelazi u javnu službu da, kako je naveo u svom kratkom životopisu, „pojačam hrvatski činovnički kadar u Jugoslaviji“. Preko veze njegova oca Milivoja s ministrom financija Šutejem imenovan je pripravnikom u Državnom pravobranioštvu u Novom

¹⁸⁴⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 37-38. Toth je drugim zatvorenicima na robiji u Srijemskoj Mitrovici govorio da je radio za kratkotrajnu Mađarsku Sovjetsku Republiku Bele Kuna 1919. te da je nakon pada Kunove vlade pobjegao tako što je preplivao Dravu. Vidi: Abramović 1990, „Istina o takozvanom Ličkom ustanku 1932. godine u Brušanima“, 204-205. U arhivi njemačkog policijskog atašea u Zagrebu Hansa Helma stoji podatak da je Toth bio „sekretar“ Bele Kuna, ali Helm usprkos sumnjama nije ustanovio ništa konkretno u pogledu ranije Tothove navodne komunističke aktivnosti. U Helmovoj je arhivi pogrešno prezime navedeno kao „Todt“. HR-HDA-1521-3-6-217, Arhiv Helm, Todt Dr

¹⁸⁴⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 013.1, Izradak o političkim zbivanjima 1918-1941., 42.

¹⁸⁴⁸ GIMPEX je osnovan u okviru Gospodarske sloge u prosincu 1939. GIMPEX se bavio uvozom i izvozom raznih proizvoda – od poljoprivrednih proizvoda do strojeva i alata – kako bi ih članovi Gospodarske sloge dobili po boljoj cijeni. Njemačko tržište bilo je ključno za GIMPEX. Šute 2010, 419-422.

¹⁸⁴⁹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301409 August Košutić, 170.

¹⁸⁵⁰ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301978 Rudolf Bičanić, Izvadak iz saslušanja Franje Gašparovića, 95.

¹⁸⁵¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.11, „Put izdaje dr. Mačeka i družine“, 83.

Sadu 20. studenog 1939. Potom je 20. listopada 1940. premješten u Državno pravobranioštvo u Sarajevu, a 15. siječnja 1941. u Državno pravobranioštvo u Zagrebu.¹⁸⁵²

U jednom trenutku HSS je počeo paziti na infiltraciju ustaša u strukture Banovine Hrvatske. Nikola Rušinović, tada liječnik, prisjeća se da je tražio namještenje u jesen 1940., ali mu je predstojnik za zdravstvo Milutin Kosanović¹⁸⁵³ rekao kako mu je Krnjević naložio da ga ne smije zaposliti u banovinskoj službi.¹⁸⁵⁴ Rušinović je bio vođa *hrvatskih nacionalista* na medicinskom fakultetu ranije u 1930-ima. Međutim, slično kao i kod komunista, ne treba visoke funkcije u državnom ili stranačkom (ustaškom) aparatu za vrijeme NDH koje su obnašali pojedini HSS-ovci poistovjećivati s njihovom ranijom povezanošću s ustašama. Dapače, u većini slučajeva takve poveznice nije bilo. Primjerice, srijemskomitrovički HSS-ovac Petar Gvozdić bio je za vrijeme NDH jedan od glavnih ustaških dužnosnika u istočnom Srijemu. Za njega u memoarima Franjo Dujmović kaže da je „otvoreno osuđivao mlakost predsjednika HSS“.¹⁸⁵⁵

U takav iskaz imamo razloga sumnjati. Naime, ustaški tisak kritizirao je Gvozdića za vrijeme Banovine Hrvatske. *Hrvatska pošta* izvijestila je kako se u Hrvatskom domu u Srijemskoj Mitrovici 24. listopada 1940. odvila „gnjusna pijanka“. Na toj je pijanci bio prisutan komandant mjesta pukovnik Marković, a s njime se družio Petar Gvozdić koji je navodno, uz isticanje sloge Hrvata i Srba, rekao: „Živila Vojska. Živila Jugoslavija“. Marković i Gvozdić su, prema *Hrvatskoj pošti*, pjevali Lijepu našu i Bože pravde te su se izljubili i zajedno razbijali flaše i čaše. Za Gvozdića je *Hrvatska pošta* napisala da se „volio isticati kao radikalani Hrvat“ te da je nekada i kritizirao „Mačkov rad, kad ga nitko nije od vodstva čuo“.¹⁸⁵⁶

Zvonimir Kovačević, zapovjednik HGZ-a koji će sudjelovati u uspostavi vlasti NDH u njenim prvim danima, dok će kasnije biti ustaški pukovnik i stožernik Ustaškog stožera Prigorje, kritiziran je u letku *hrvatskih nacionalista* zbog intervencije protiv proustaških studenata na sveučilištu.¹⁸⁵⁷ Stjepan Hefer, ministar seljačkog gospodarstva NDH i veliki župan župe Baranja te Pavelićev nasljednik u emigraciji, također nije bio ustaša prije NDH. To potvrđuje i Matija Kovačić koji navodi da Hefer „nije pripadao desnom krilu stranke, nego više centru“.¹⁸⁵⁸

¹⁸⁵² HR-HDA-1006, Blažeković Milan, kut 48, 288, Curriculum vitae Milana Blažekovića, 1.

¹⁸⁵³ Rušinović pogrešno navodi ime predstojnika kojega je naveo kao Savicu Kosanovića.

¹⁸⁵⁴ Rušinović 1996, 82-83.

¹⁸⁵⁵ Dujmović 1976, 90.

¹⁸⁵⁶ „Gnjusna pijanka u Hrvatskom domu u Sr. Mitrovici 24. X. 1940“, *Hrvatska pošta*, 1940., br. 10: 4.

¹⁸⁵⁷ M. Jareb 2006, 551.

¹⁸⁵⁸ Kovačić 1970, 16.

Isti zaključak vrijedi za Živana Kuveždića, narodnog zastupnika u šidskom kotaru, koji će za vrijeme NDH jedno vrijeme biti ministar bez lisnice.¹⁸⁵⁹ Dapače, u tekstu „Sporazum i – gospoda“ za *Seljački dom* kritizirao je Kuveždić protunarodnu gospodu koja je „nama seljacima i vodstvu često predbacivala, da vodi jako mlitavu hrvatsku politiku“. Gospoda koja prigovaraju HSS-u da ne vodi „radikalnu hrvatsku politiku“ ne želi „sa zagrebačkoga asfalta u seljačko blato“, odnosno premještaj iz Zagreba u provinciju. Oni, kazao je Kuveždić, „vole razpravljati o 'Velikoj Hrvatskoj', ali samo u zagrebačkim kavanama“. Takvim se stavom ne stvara ništa „pa ni 'Velika Hrvatska'“. Po tome radu bi ta 'Velika Hrvatska' bila tolika, da bi gospoda iz Zagreba sa Jelačićevog trga mogla pljunuti na pogranični plot Hrvatske“, zaključio je Kuveždić, seljak iz Ilače.¹⁸⁶⁰ „Gospodski neljudi i šarlatani“ bili su Kuveždićeva meta u drugom tekstu. Opet je Kuveždić mislio na ustaše kritizirajući njihovo revolucionarno djelovanje. Priznao je Kuveždić da hrvatska domovina nije „sređena i usavršena, a nije niti mogla biti za tako kratko vrijeme od jedne i pol godine“. Apelirao je na ustaše da „dotjeraju i usavrše“ Hrvatsku i pomažu na uklanjanju problema. „Tako rade pravi rodoljubi, ne ruše nego nadograđuju“, istaknuo je Kuveždić.¹⁸⁶¹

U maloj sredini s malo visokoobrazovanih, logično je da su se brojni istaknuti članovi HSS-a i ustaše poznavali, pa čak i bili prijatelji. Slavko Kvaternik i Maček poznavali su se, kazao je sam Maček, „vrlo dobro! Bili smo čak 'per tu'“. ¹⁸⁶² Možda je baš njihovo poznanstvo utjecalo na to da Slavko Kvaternik za razliku od drugih istaknutih ustaša u domovini nije bio zatvoren za vrijeme Banovine Hrvatske. Kvaternik nije uhićen, ali je bio pod nadzorom vlasti. Usprkos tome, održavao je kontakte s Vladimirom Košakom.¹⁸⁶³ Kvaternik će u ključnim danima od državnog udara 27. ožujka do proglašenja NDH putem Košaka, Lamera i Debelića prenositi svoje poruke Mačeku.¹⁸⁶⁴ Tih dana s Kvaternikom će razgovarati i HSS-ovci potpuno odani vodstvu stranke poput Ljudevita Tomašića koji je zatražio od Kvaternika da obrazloži „svoje mišljenje kao poznati vojni stručnjak dr. Mačeku o potpunoj beznadnosti svakog otpora pred tolikom premoći Nijemaca u broju i oružju, da se zaštede uzaludne ljudske i materijalne žrtve itd.“¹⁸⁶⁵ Uzimajući

¹⁸⁵⁹ Geiger i Leček 2018, 44.

¹⁸⁶⁰ Živan Kuveždić, „Sporazum i – gospoda“, *Seljački dom* (Zagreb), 4. 7. 1940., 2.

¹⁸⁶¹ Živan Kuveždić, „Hrvatski narod je jedinstven“, *Seljački dom* (Zagreb), 27. 3. 1941., 1.

¹⁸⁶² Žigrović 1986, 238.

¹⁸⁶³ Kisić-Kolanović 1997, 108-10.

¹⁸⁶⁴ Kisić-Kolanović 1997, 131-133, 138

¹⁸⁶⁵ Kisić-Kolanović 1997, 130.

sve navedeno u obzir, sasvim je moguće da je vodstvo HSS „ostavilo“ Kvaternika na slobodi kao moguću vezu s protivnom nacionalističkom grupacijom.

Pojedini istaknuti ustaše bili su pak bivši članovi HSS-a. Primjerice, Vilko Begić, bivši austrougarski časnik, i sada jedna od ključnih osoba oko *Hrvatskog naroda*¹⁸⁶⁶, bio je član užeg vodstva HSS-a ranije u 1930-ima.¹⁸⁶⁷ Begić je od sredine 1938. surađivao je s listom *Nezavisnost* i odmiče se od HSS-a.¹⁸⁶⁸

Zanimljiv je slučaj i Marijana Šimića, trgovca iz Sušaka koji će kasnije biti ministar trgovine NDH, a bio je kurir za vezu ustaške organizacije u domovini i inozemstvu.¹⁸⁶⁹ No Šimić je, kao trgovac smješten na jugoslavensko-talijanskoj granici isti „posao“ obavljao i za HSS. Sušački trgovac rodom iz Makarske Šimić je bio član HSS-a i ranije je, smješten na „strateškom“ položaju na granici s Italijom, prenosio poruke vodstva HSS-a u inozemstvo. Isključen je iz stranke i isključivo se povezuje se isključivo s ustaškim gibanjem u zemlji.¹⁸⁷⁰ Uspostavom Banovine Hrvatske se, očito nezadovoljan radom HSS-a, izravno obratio banu Šubašiću zbog navodnog favoriziranja bivših Jugoslavena na Sušaku.¹⁸⁷¹

Vjerojatno je i bilo drugih nezadovoljnika koji su odavali dojam da u potpunosti slijede politiku Mačeka, ali su prema njoj imali rezervacije. Narodni zastupnik Janko Tortić kazao je kako su on i njegovi „prijatelji“ rezonirali da neće izlaziti iz stranke jer to koristi samo neprijatelju, dok će istodobno čuvati autoritet Mačeka te „niti među širim krugom pristaša nećemo iznositi nepovoljne pojave i događaje u stranci, jer neprijatelj mora ostati u uvjerenju, da je kod nas sve u najboljem redu“.¹⁸⁷² Tortić se 11. ožujka 1941. sastao sa Slavkom Kvaternikom te su razgovarali o planovima uspostave neovisne hrvatske države, pri čemu je Tortić dao prvenstvo Mačeku ako on prihvati politiku raskida s Beogradom. Kvaternik je prema Tortiću dijelio s njime to mišljenje.¹⁸⁷³ No, Tortićeve *post festum* konstrukcije valjalo bi uzeti s dozom rezerve. Prema Karlu Mirthu

¹⁸⁶⁶ HR-HDA-1361-CIZT, kut. 33, inv. br. 2938, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava ODZ o cenzuri *Hrvatskog naroda* i njegovim suradnicima, 14. 2. 1940., 2.

¹⁸⁶⁷ Boban 1974, sv. 1, 103. Matković i Trogrlić 2019, sv. 1, 452, 457-458, 636-638; Sadkovich 2010, 128; Čović 1975, 161. Begić je pregledao s Mačekom knjigu *Vođa govori* Mirka Glojnarića. Glojnarić 1936, 335.

¹⁸⁶⁸ HR-HDA-1361-CIZT, kut. 33, inv. br. 2938, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava ODZ o cenzuri broja *Hrvatskog naroda* i njegovim suradnicima, 14. 2. 1940., 2.

¹⁸⁶⁹ Kvaternik 1995, 24.

¹⁸⁷⁰ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 9, inv. br. 682, 522/40, PGR u Sušaku izvještava o akciji frankovaca, 29. 2. 1940.

¹⁸⁷¹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 7, 3153/39, Marijan Šimić u pismu banu Šubašiću kritizira imenovanje projugoslavenskih članova uprave gradskih poduzeća u Sušaku, 28. 10. 1939.

¹⁸⁷² J. Jareb 1997, 353

¹⁸⁷³ J. Jareb 1997, 362.

Maček je „uvijek s najvećim poštovanjem govorio“ o Lovri Sušiću jer je „odvažno kritizirao njegovu politiku“ odmah po utanačenju Sporazuma Cvetković-Maček. S druge strane, „nije htio ni čuti“ za Tortića jer je smatrao da je prešao ustašama „iz oportunističkih razloga“.¹⁸⁷⁴

U svakom slučaju, dio pristaša stranke naprosto je bio nezadovoljan, po njima, premalo dobivenim za Hrvatsku Sporazumom Cvetković-Maček. Pritom su preuzimali teze kojima su ustaše kritizirale Banskú vlast i vjerojatno se približavali njihovim pogledima. Pismo Imbre Kovačića iz sela Ljubljanića, člana organizacije HSS-a u kotaru Sisak koja je raspuštena, vjerojatno dobro oslikava širi trend i sumarno navodi ključne probleme za neke od pristaša HSS-a:

„Hrvatski narod okupio se u jednu zajedničku frontu pod vodstvom dr Mačeka samo na temelju programa, koji je kratko i jezgrovito sadržan u poznatoj krilatici: 'Moja puška na mom pleću, moja kesa u mom žepu (sic)'. To jest u kratko rečeno: Mi Hrvati hoćemo biti gospodari svoj na svome, hoćemo imati samostalnu i nezavisnu Hrvatsku (sic) državu. No međutim taj program je danas napušten. Vodstvo H.S.S. kao da je zaboravilo što je govorilo jučer. Sklapo se sporazum, odlazi se u vladu u Beograd, primaju se ministarske, senatorske, direktorske i druge časti, a narod ostaje na istom, u bijedi i nevolji. Sve će biti poboljšano u etapama, dotada se narod neka strpi. No lako je čekati onima koji primaju mjesečno judinih srebrnjaka na hiljade, a narod nema kore kruha. A što je najglasnije treba sada da oprostimo svima onima koji su do sada nama zadavali brige i jada, jer s njima sjedi zajedno današnje vodstvo H.S.S. Treba proći sada preko žrtava koje je narod podnosio. Treba se odreći (sic) svega svoga što je prije bilo sveto. Program se napušta. Kada je tomu tako, kada to sve mora tako biti, zašto se je vodila dvadeset godišnja borba? Zašto su davane žrtve? Zašto da sad napuštamo program? itd. itd. Braćo! Zadnji je čas! Pogledajte bolje! Otriježite se! Da ne kažete kasnije da niste znali! Biće onda prekasno!“¹⁸⁷⁵

Za pretpostaviti je da dobar dio članova stranke nije smatrao da su HSS i UHRO oštro suprotstavljeni te da je dosta ustaša djelovalo u sklopi općinskih i kotarskih organizacija. Prema saznanjima kotarskog poglavarstva u Prekom postojale su „tri skupine sumnjivih“ kao moguće pristaše „frankovluka“. To su bivši ustaše, bivši pristaše HSS-a i bivši pristaše Hrvatske pučke stranke. Ono što je zanimljivo je da su bivši ustaše „aktivni članovi HSS i kotarska organizacija HSS jamči za njih, da su najispravniji“. Bili su „pod najstrožim nadzorom i do sada nijesu dali povoda sumnji s frankovluka“.¹⁸⁷⁶

Ponegdje na terenu odnosi između „frankovaca“ i HSS-ovaca nisu bili zaoštreni, već su ostali na tragu hrvatske nacionalne fronte koje je prethodilo Banovini Hrvatskoj. Pomoćnik

¹⁸⁷⁴ Karlo Mirth, „Prva i posljednja slika dra Mačeka – iz sjećanja i washingtonskih razgovora“, *Hrvatska revija* (Buenos Aires), 1964., br. 4: 394.

¹⁸⁷⁵ HR-HDA-1451-HSS, kut. 7, f. 13, Imbro Kovačić iz sela Ljubljanića (kotar Sisak) žali se Banskoj vlasti zbog HSS-ovog napuštanja izvornog programa, 3. 9. 1940.

¹⁸⁷⁶ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 9, inv. br. 682, Ispostava banske vlasti u Splitu prenosi KB-u izvještaj vlasti u Prekom o frankovcima, 1. 7. 1940.

općinskog bilježnika u Gospiću i tajnik kotarske organizacije HSS-a Ivan Stilinović je u travnju 1940., prema lokalnim vlastima, „lumpovao“ u Hotelu Lika s „frankovcima“. Stilinović je „u napitom stanju držao nazdravicu“ pa je „da se dodvori frankovcima, rekao: 'Svi mi idemo za istim ciljem, za samostalnošću Hrvatske, samo su nam za sada putevi različiti'“. Zbog te izjave Stilinović je naposljetku podnio ostavku. Ipak, prema kotarskom poglavaru taj primjer „vrlo dobro karakterizira političke prilike među Hrvatima u Gospiću – koji su, može se reći istodobno i frankovci i Radićevci“.¹⁸⁷⁷ U Derventi, prema izvještaju kotarskog poglavarstva, lokalni „frankovci“, kojih je nabrojao nekolicinu, „partijski pripadaju H.S.S. pa njih je teško kontrolisati, ali pojedini funkcioneri organizacija H.S.S. vrlo dobro znaju, kako pojedinci misle i kakovim se idejama zanose. Jedino stoji, da za sada nisu aktivni i da ničim ne narušavaju red ili mir. Naravno aktivno se i boje istupiti, jer nisu sigurni, kako će se prilike i događaji (sic) razvijati, a jer aktivno neistupaju, nisu pojedine organizacije H.S.S. mogle protiv istih ništa preuzeti“.¹⁸⁷⁸

4.3. Jugoslavenski unitaristi i velikosrbi

Uspostavom Banovine Hrvatske krenulo se u smjeru federalizacije Jugoslavije, ideologija unitarnog jugoslavenstva je poražena, a HSS je dobio u svoje ruke razne poluge moći. Takav razvoj događaja nije bio po mjeri raznim jugoslavenskim unitarističkim krugovima koji su već godinama bili vlast. Smatrali su davanje autonomije Banovini Hrvatskoj uvodom u raspad države. S njima uvelike povezani velikosrpski nacionalisti također su bili nezadovoljni. Ubrzo su pokrenuli akciju „Srbi na okup“ i tražili pripajanje određenih kotara Banovine Hrvatske Vrbaskoj, odnosno Dunavskoj banovini. Srbijanske elite protiv Sporazuma Cvetković-Maček okupljale su se oko Srpskog kulturnog kluba na čijem je čelu bio Slobodan Jovanović, a čiji su istaknuti članovi Dragiša Vasić i Stevan Moljević Sporazum usporedili s Münchenskim sporazumom za Srbe.¹⁸⁷⁹ Politička i intelektualna elita Srbije sada je također „svela jugoslavensko jedinstvo na 'racionalni', građanski koncept“.¹⁸⁸⁰ Za čelnika Srpskog kulturnog kluba Slobodana Jovanovića jugoslavenstvo je bilo samo državna ideja, dok postoje odvojene hrvatske i srpske nacije.

¹⁸⁷⁷ HR-HDA-155-BHKB, kut 1, 816/40 Kotarsko poglavarstvo izvještava KB o političkoj situaciji u Gospiću, 28. 4. 1940., 4.

¹⁸⁷⁸ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 6129, 15956/40, Kotarsko poglavarstvo u Derventi izvještava KB o političkim prilikama u Derventi, 21. 10. 1940., 2-3.

¹⁸⁷⁹ Regan 2019, 296.

¹⁸⁸⁰ Troch 2015, 39.

Trenutna je situacija prema Srpskom kulturnom klubu marginalizirala srpski utjecaj i ugrozila državni integritet.¹⁸⁸¹

Nakon više od dvadesetogodišnjeg suzbijanja hrvatskog nacionalnog osjećaja i simbola hrvatskog nacionalizma, HSS je odmah po osnutku Banovine Hrvatske pokrenuo kampanju za odstranjivanjem jugoslavenskog unitarizma i njegovih nositelja iz birokracije, škola i javnog prostora. Splitski *Hrvatski glasnik* poručio je na dan sklapanja Sporazuma Cvetković-Maček:

„Današnji dan pozdravit će hrvatski narod kao početak ere, u kojoj će malo po malo, ali brzo i odlučno, nestati svih onih teških i mučnih posljedica koje su mu nanijeli i ostavili unitaristički i centralistički režimi, koji ne samo da su vladali bez pristanka i odobrenja hrvatskog naroda, nego je čitav njihov rad bio uperen na to da Hrvate kao narod unište, učine ih helotima jednog imaginarnog i papirnato i dekretiranog jugoslavenskog naroda, u koji su najmanje vjerovali nosioci ovih režima, jer su sami bili zadojeni velikosrpskim hegemonističkim idejama“.¹⁸⁸²

Hrvatski dnevnik pisao je u listopadu 1939. kako se „provodi čišćenje ne samo u Zagrebu, nego i u ostalim hrvatskim gradovima“ u kojima je „možda stanje i gore nego u Zagrebu“. Osijek je tako „bio najviše na udaru i u njemu se najviše sistematski radilo na uništavanju hrvatstva“.¹⁸⁸³ Članovi HSS-a ponegdje su i na simbolički način nastojali pokazati da je nastupio veliki rez s prethodnim stanjem. Tako je u Slavonskom Brodu zapovjednik Šimun Blažević s nekolicinom zaštitara poskidao natpisne ploče s gradske policije, realne gimnazije i kotarskog poglavarstva. Potom je desetak članova HSZ-a koračalo u povorci uz koje su bili građani „pjevujući posmrtnu pjesmu“ te su došli do Save i skinute ploče bacili u rijeku.¹⁸⁸⁴

Teško je procijeniti u kojoj je mjeri dolazilo do otpuštanja kadrova prošlog režima. Posebno je pitanje policijskih kadrova bilo osjetljivo. Novi ravnatelj splitskog redarstva Josip Zlatar poručio je kako će biti „personalnih promjena“, ali one „ne će imati nikakvi izvor mržnje ili osвете nego će biti izvršene, da se repariraju nepravde koje su bile učinjene prema narodu, te da se pravi ljudi stave na pravo mjesto“.¹⁸⁸⁵ Došlo je do određene rotacije kadrova. Etnički Hrvati policajci koji su bili u Srbiji premješteni su u Zagreb i obrnuto. Tako je već 30. rujna 1939. iz Zagreba u Beograd premješteno sedam policijskih agenata i pet policijskih stražara, a iz Zagreba

¹⁸⁸¹ Djokic 2007, 249-252.

¹⁸⁸² *Hrvatski glasnik* (Split), 26. 8. 1939., 6.

¹⁸⁸³ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 10. 1939., 5.

¹⁸⁸⁴ HR-HDA-158-BHODZ, kut. 12, 105/40, Izvještaj PGR-a u Slavonskom brodu o skidanju natpisnih ploča s javnih ustanova, 18. 12. 1939.

¹⁸⁸⁵ „Novi duh i novi rad na splitskom redarstvu“, *Hrvatski glasnik* (Zagreb), 14. 10. 1939., 6.

u Novi Sad pet policijskih agenata i 13 policijskih stražara.¹⁸⁸⁶ Novi šef policije u Novom Sadu postao je Teodor Vojnović, dotadašnji političko-upravni sekretar Banske vlasti u Zagrebu.¹⁸⁸⁷ Otpušteni su kadrovi koji su bili poznati po režimskoj represiji. U Požegi, gdje je bio disproporcionalno velik udio Srba u policiji, otpušteno je više policajaca u listopadu. Među otpuštenima je bio i Nikola Vurdelja za kojega je bilo „opće mišljenje, da je zlostavljao Hrvate“.¹⁸⁸⁸

Što se tiče birokratskog aparata, članovi JRZ-a govorili su o tektonskim promjenama, pri čemu su se zasigurno osjećali ostavljenima od Cvetkovića, predsjednika svoje stranke koji je sklopio sporazum s HSS-om i predao mu vlast u Banovini Hrvatskoj. Pritom valja napomenuti da iako dobrim dijelom, možda i u većini, takvi kadrovi jesu bili etnički Srbi, bilo je i dosta jugoslavenskih unitarista hrvatskog podrijetla. Oni će uglavnom za vrijeme Banovine Hrvatske nastupati u sinergiji s velikosrbima. Neimenovani pristaša JRZ-a iz Splita pismom se požalio Cvetkoviću, Mačeku i Šubašiću da se vrši osveta nad „Stojadinovićevcima“, da se „šikaniraju i progone državni službenici i privatni te autonomni nameštenici, čime, budite uvereni, stvara se samo protudržavni i protusporazumni elemenat, koji usled samoga otpuštanja od rada ne samo simpatizuje komuniste već prisvajaju njihove ideje“. Optužio je „tri splitska samozvana moćnika“ – Pašku Kaliternu, Jakova Agličića i Šimu Poduju – da „svuda naredjuju da se otpušta sve koji nisu Hrvati ili nisu glasali za HSS“.¹⁸⁸⁹ Otpušteni radnici gradske uprave Dubrovnika žalili su se banu Šubašiću da je otpušteno preko 50 službenika čiji „jedini grijeh taj što su odani državnom i narodnom jedinstvu“. Narodni zastupnik HSS-a Roko Mišetić navodno da im je rekao: „Općina nije nikakova bolnica. Dubrovnik je Hrvatski grad i ovdje će prvenstveno sjediti samo dobri i pravi Hrvati“.¹⁸⁹⁰ Nemoguće je reći u kojoj su mjeri činovnici nastojali promijeniti „kaput“ zbog promjene vlasti, ali se HSS često osvrtao na tu pojavu, što bi ukazivalo da ona nije bila rijetka. Već u listopadu 1939. Kuveždić govorio je o „laktarošima“ koji sada na sve moguće načine pokušavaju iz jugoslavenskog prijeći u hrvatski tabor.¹⁸⁹¹

¹⁸⁸⁶ „Premještanje policijskih agenata i redara“, *Novosti* (Zagreb), 3. 10. 1939., 5.

¹⁸⁸⁷ „Novi šef policije u Novom Sadu g. Teodor Vojnović“, *Novosti* (Zagreb), 3. 10. 1939., 5.

¹⁸⁸⁸ HR-HDA-158-BHODZ, kut. 28, 2093/40, PGR u Požegi izvještava ODZ o otpuštenim stražarima, 9. 1. 1940.

¹⁸⁸⁹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 7, 3436/39, Neimenovani pristaša JRZ-a iz Splita pismom Cvetkoviću, Mačeku i Šubašiću žali se zbog navodnog progona JRZ-ovaca od strane splitskih HSS-ovaca, 28. 10. 1939.

¹⁸⁹⁰ HR-HDA-155-BHKB, kut. 7, 3226/39, Otpušteni radnici gradske uprave Dubrovnika žale se Šubašiću jer su otpušteni zbog jutoslavenstva, 4. 10. 1939.

¹⁸⁹¹ Živan Kuveždić, „Smutljivci i 'laktaroši'“, *Seljački dom* (Zagreb), 19. 10. 1939., 3.

Srpski nacionalistički protivnici Banovine Hrvatske isticali su da odnos prema činovnicima ima karakter progona Srba. Takve je optužbe oštro odbacivao HSS, ističući da je, kako je to naveo *Hrvatski dnevnik*, „razmjerno u Hrvatskoj premješteno više činovnika Hrvata nego Srba“.¹⁸⁹² Također je navedeno da nitko nije otpušten, premješten ili umirovljen samo zato što je Srbin, već zbog ranijeg djelovanja protiv hrvatskog naroda.¹⁸⁹³ Optužbe o navodno velikim čišćenjima srpskih kadrova nisu osnovane. Riječ je o tome da je izražena dominacija Srba sada smanjena, a ne da su Srbi *en masse* otpušteni. Dobar indikator neosnovanosti takvih optužba je žalba Srpske pravoslavne crkvene opštine u Osijeku povjereniku Vladimiru Cesaru zbog otkaza Srbima u gradskoj upravi i poduzećima. Srpska pravoslavna crkvena opština prvo je kreativnim matematičkim postupkom ustanovila kako Nijemaca ima u gradu 50 posto¹⁸⁹⁴, dok Nijemci, Mađari, Slovaci i Židovi zajedno čine 65 posto. Hrvata je pak samo 20 posto, a Srba 15 posto. Međutim, u nedefiniranom Osijeku s okolicom broj Srba popeo se za 26 tisuća, dok je Hrvata u okolici 1500. Zato bi, poručila je Srpska pravoslavna crkvena opština u Osijeku, među gradskim namještenicima u Osijeku trebalo biti trostruko (sic) više Srba nego Hrvata, dok je trenutni omjer 541 Hrvat i 200 Srba.¹⁸⁹⁵ Gradsko poglavarstvo negiralo je da se otpuštaju Srbi, već nositelji prethodnog protuhrvatskog režima među kojima ima i Hrvata. Primjerice, 14. studenog 1939. osmorici radnika jednog gradskog poduzeća dan je otkaz ne zato što su Srbi, „već da se udovolji jednodušnom traženju ogromnog dijela osječkog građanstva, da se repariraju nepravde nanesene domaće, pučanstvu po minulim diktatorskim režimima“. Podacima za razna poduzeća gradsko poglavarstvo je pokazalo da su Srbi još uvijek zapravo zastupljeni iznad svog udjela u populaciji u gradskim poduzećima poput „Munjare“, i „Tramvaja“ u kojima su kumulativno činili 35,60 posto radnika, iako su samo 14 posto stanovništva. Pripadnici njemačke ili mađarske

¹⁸⁹² *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 3. 1940., 5.

¹⁸⁹³ „Istina o tobožnjem progonu Srba u derventskom kotaru“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 3. 1940., 5; *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 1. 1940., 5.

¹⁸⁹⁴ Prema popisu iz 1921. (za 1931. ne postoje podaci) u Osijeku je bilo 10.077 stanovnika (29,2 posto) kojima je njemački bio materinji jezik. Broj Nijemaca zasigurno je manji od broja govornika njemačkog jer je u gradu bila brojna židovska zajednica s 2.731 pripadnika. Prema popisu iz 1931. u Osijeku, gradu s 40.337 stanovnika, bilo je 30.330 rimokatolika, 5.884 pravoslavaca, 1.049 evangelika, 2.460 ostalih (uglavnom Židovi koji nisu navedeni kao posebna kategorija), 437 muslimana i 177 pripadnika drugih kršćanskih konfesija. Ne postoji popis po materinjem jeziku, ali je racionalno pretpostaviti da je postojala barem određena asimilacija u većinski narod te da se doseljavanjem povećao broj Hrvata. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, 258-259; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. II., 90.

¹⁸⁹⁵ HR-HDA-155-BHKB, kut. 12, 5607/39, Srpska pravoslavna crkvena opština žali se povjereniku grada Osijeka zbog otkaza Srbima u gradskoj upravi i poduzećima 28. 11. 1939.

manjine u velikoj su se mjeri „potpuno nacionalizirali i orijentirali u pravcu hrvatskom“ što pokazuju rezultati izbora 1935. i 1938., zaključilo je gradsko poglavarstvo.¹⁸⁹⁶ U Derventi je također je SPC predvodila borbu protiv tobožnjeg progona Srba činovnika. Arhijerejski namjesnik, čelnik Akcionog odbora za obranu srpskih interesa u Derventi poslao je Šubašiću telegram 14. prosinca 1939. „u ime 32000 Srba sreza derventskog“ kojim prosvjeduje zbog „mnogobrojnih progona i premještaja Srba činovnika sreza derventskog“, tražeći obustavu „svih daljih premještaja i progona Srba činovnika“.¹⁸⁹⁷

Iz činovničkog aparata Banovine Hrvatske premješten je manji broj Srba. Do 13. veljače 1940. devet Srba je stavljeno na raspolaganje iz odjela za tehničke radove, pri čemu jedan „po zahtjevu naroda“. U nekim je odjelima korištena fraza „jer se je svojim političkim radom onemogućio u narodu“, ali većina premještaja nije imala političku pozadinu. Iz odjela za narodno zdravlje premješteno je deset Srba, iz odjela za obrt, industriju i trgovinu, sedam službenika, iz odjela za socijalnu politiku nijedan, iz odjela za šumarstvo 13, iz odsjeka za veterinarstvo 13, iz odsjeka za rudarstvo nijedan, a iz odsjeka za seljačko gospodarstvo pet.¹⁸⁹⁸

Usprkos oštroj retorici, većina „starih“ kadrova, zasigurno je ostala na svojim mjestima u birokratskom aparatu. *Hrvatski glasnik* priznao je početkom studenog 1939. kako bi neupućeni promatrač, s obzirom na to „koliko se je pisalo o tom pustom smjenjivanju“, mogao pomisliti „da braća Hrvati čiste punom parom“. Ali to nije istina jer je Hrvatima „dragi Bog dao (...) meko srce pa nismo u 20 godina od režima naučili kako se smjenjuje i premješta bez buke i prašine“.¹⁸⁹⁹

Učitelji su bili najbrojniji sloj omražene „gospode“ u propagandi HSS-a. Njihovim premještajima i smjenom projugoslavenskih kadrova trebalo se kroatizirati obrazovanje. Iako zasigurno nisu bili omraženi kao žandari, neki su učitelji zasigurno u narodu bili omraženi kao „utjerivači“ ideologije integralnog jugoslavenstva.¹⁹⁰⁰ Često na zahtjev lokalnih organizacija HSS-

¹⁸⁹⁶ HR-HDA-155-BHKB, kut. 12, 5607/39, Gradsko poglavarstvo u Osijeku izvještava KB o predstavi JRZ-a zbog otkaza namještenicima gradskih poduzeća, 5. 12. 1939.

¹⁸⁹⁷ HR-HDA-155-BHKB, kut. 13, 7448/40, Akcioni odbor za obranu srpskih interesa u Derventi žali se na otpuštanje i premještaj Srba činovnika, 14. 12. 1939.

¹⁸⁹⁸ HR-HDA-156-BHPUB, kut. 6, 4319/40, Popis Srba službenika premještenih unutar Banovine i stavljenih na raspolaganje

¹⁸⁹⁹ „Korov treba iz korjena očistiti“, *Hrvatski glasnik* (Zagreb), 4. 11. 1939., 6.

¹⁹⁰⁰ Osim tog aspekta učitelji su i dalje često prikazivani u promidžbi HSS-a kao neproduktivni i često štetan element koji živi na račun potlačenog seljaštva. Kako je naveo u jednoj svojoj reportaži Mirko Glojnarčić: „Siromašni seljaci traže rada i kruha, a jedan dio inteligencije položaje“. Glojnarčić potom opisuje učitelje kao krvopije poštenog seljačkog puka: „Pokazat ću vam učitelja, rekao je seljak, koji kroz 25 godina svog rada nije u selu ništa drugo radio, nego nešto malo naučio djecu čitati i pisati i pio po klijetima od jutra do

a vršeni su premještaji učitelja koji su bili poznati kao Jugoslaveni. Tako su iz kotara Sinj premješteni učitelj Josip Boko i Petar Trek, što je Ispostava banske vlasti u Splitu, ocijenila kao „nešto minimalno čime se je mogla dati satisfakcija pristalicama HSS kojima je bilo poznato držanje i djelovanje ovih učitelja za vrijeme raznih diktatorskih režima u našoj državi“.¹⁹⁰¹ Ponekad su učitelji micani s položaja i na protupravne načine. Dvije učiteljice u Vratima (kotar Delnice) bile su navodno iznimno projugoslavenski nastrojene zbog čega su bile omražene u pučanstvu. Lokalni odred Hrvatske seljačke zaštite natjerao ih je u svibnju 1940. da napuste školu.¹⁹⁰²

Zasigurno nisu svi takvi učitelji uklonjeni s položaja. No, sada su organizacije HSS-a s najniže razine mogle ukazati na sporna imenovanja i zatražiti od stranke da ih zamijeni. Vidimo taj mehanizam iz pisma općinskog načelnika Suhopolja Mije Feta Stjepanu Heferu od 16. studenog 1940. u kojemu se navodi da je u Suhopolje prebačen nakon molbe učitelj Cveniće. „Čuli smo strašne stvari o njemu, što je radio u Bucanjecima, a ne manje bolje i u Cabuni“, napisao je Fet. Ako je istina ono što se priča o tom učitelju, „taj čovjek nebi smio imati namještene u našoj banovini“, zaključio je. Zatražio je potom od Hefera da se kod Krnjevića zauzme za to „da se taj čovjek odstrani bar iz našeg kotara“ te se upitao „zašto mu se daje bolje mjesto samo zato (sic) što je sisao krv hrv. narodu?“¹⁹⁰³ Heferu su se predsjednik i tajnik Seljačke sloge u Petrijevcima u rujnu 1940. žalili, uz potpis pet seljana, zbog toga što je u pučkoj školi učiteljica Dragica Vukadinović-Cenzer „istočno pravoslavne vjere i porijeklom Srpkinja“ u selu koje je „čisto Hrvatsko“. Zato je zatraženo premještanje spomenute učiteljice „tamo gdje imade više srpskog življa, jer nemožemo dozvoliti, da nam našu Hrvatsku i rimokatoličku djecu uči osoba druge vjere i nacije“.¹⁹⁰⁴

Posebno su na tapeti HSS-a bili članovi Jugoslavenskog sokola, organizacije koja je trebala usaditi jugoslavensku nacionalnu svijest i ideologiju u duše i umove Hrvata. Za sokolstvo je

mraka. I taj danas traži novu grupu i povišicu plaće, a nije ju tražio onda, kad je sjedio na raznim izborima za vrijeme diktature i nastojao, da bude na listini što više glasova“. Mirko Glojnarčić, „Prije svega briga za selo“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 8. 1940., 8.

¹⁹⁰¹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 30, 32551/40, Ispostava banske vlasti u Splitu (Upravno odjeljenje II) izvještava KB o progonu sokolaša, 19. 7. 1940.

¹⁹⁰² HR-HDA-155-BHKB, kut. 28, 28722/40, Kotarsko poglavarstvo u Delnicama izvještava o nezakonitom radu članova HSZ-a u Vratima, 29. 5. 1940.

¹⁹⁰³ HR-DAOS-1177, Stjepan Heffer, kut 13, Pismo općinskog načelnika suhopolja Mije Feta Stjepanu Heferu, 16. 11. 1940.

¹⁹⁰⁴ HR-DAOS-1177, Stjepan Heffer, kut 13, Predsjednik i tajnik Seljačke sloge u Petrijevcima žale se na učiteljicu u pučkoj školi, 21. 9. 1940.

Maček još za vrijeme diktature kazao, iako je sam bio sokolaš u mladosti, da je „isključivo češka institucija, stvorena uostalom po njemačkom uzoru, koja se uza sve napore nikako nije mogla aklimatizirati na hrvatskom tlu“.¹⁹⁰⁵ Član Sokolskog društva u Moravicama (tada Srpske Moravice) Jovan Petrović napadnut je u Zagrebu u listopadu 1939., gdje je išao sa ženom na pregled kod otolaringologa u Frankopanskoj ulici. Napadači su vidjeli na Petroviću sokolsku značku vičući, prema njegovom iskazu, „UBIJ, UBIJ, UDRI četnika, da ne hoda po hrvatskom Zagrebu“. Petrović je tvrdio da se sklonio u redakciju *Hrvatskog dnevnika*, koja je bila smještena Frankopanskoj, ali ga je osoblje *Hrvatskog dnevnika* izbacilo na ulicu te su ga četvorica napadača nastavili udarati bokserima.¹⁹⁰⁶ Incident zbog nošenja sokolske značke dogodio se u Dubrovniku u kolovozu 1940. Sin žandarmerijskog pukovnika Jovana Trišića s majkom je hodao dubrovačkim ulicama kada su ga dva muškarca zaustavila tražeći da skine sokolsku značku s revera kaputa. Nakon što je to odbio, muškarci su mu skinuli značku i bacili je.¹⁹⁰⁷

U Tisnom su 31. prosinca 1939. polupana stakla na ljekarni Ante Obratova, starješine lokalnog Sokola Kraljevine Jugoslavije. U Pirovcu su istoga dana četvorica lokalnih sokolaša uzvikivali parole protiv Mačeka te su pokušali omesti zabavu pristaša HSS-a. Dan kasnije dvojici sokolaša razbijeni su prozori na kući.¹⁹⁰⁸ U Betini je u listopadu demoliran Sokolski dom.¹⁹⁰⁹ Omladinci HSS-a i članovi Jugoslavenkog sokola su se u noći s 30. na 31. prosinca 1939. u kasnim noćnim satima u jednoj splitskoj gostioni potukli oko toga koje će se pjesme svirati, pri čemu je jedan od HSS-ovaca ispalio metak iz revolvera.¹⁹¹⁰

Kotarska organizacija HSS-a u Splitu predvođena narodnim zastupnikom Paškom Kaliteranom tražila je od bana Šubašića da spriječi manifestacije u Sokolskom domu nakon što su početkom studenog sokolaši pjevali „Nije sve zemlja Hrvatska“ i „Doli Maček“. Kaliterna je istaknuo kako su sokolaši kažnjeni samo s 500 dinara, što je premala kazna. Upozorio je da „građanstvo može lako izgubiti ekvilibar, te može doći do krvavih razračunavanja“. „Moje

¹⁹⁰⁵ „Predsjednik dr. Maček o sokolstvu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 9. 1939., 5.

¹⁹⁰⁶ HR-HDA-155-BHKB, kut. 4, 1961/39, Savez sokola Kraljevine Jugoslavije žali se Kabinetu bana na premlaćivanje sokolaša iz Moravica u Zagrebu, 13. 10. 1939.

¹⁹⁰⁷ HR-HDA-155-BHKB, kut. 30, 32551/40, Primorski žandarmerijski puk izvještava KB o šikaniranju sokolaša u Dubrovniku, 21. 8. 1940.

¹⁹⁰⁸ HR-HDA-158-BHODZ, kut. 13. Izvješće Ispostave banske vlasti u Splitu o sukobima između pristaša HSS i Sokola u Tisnom i Pirovcu, 1. 2. 1940.

¹⁹⁰⁹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 5, 2700/39, Sokolska župa Betina šalje banu Šubašiću fotografije demolirane unutrašnjosti Sokolskog doma, 24. 10. 1939.

¹⁹¹⁰ HR-HDA-1353-GSID, inv. br. 998, Ispostava banske vlasti u Splitu izvještava Zagreb o sukobu omladinaca HSS-a i sokolaša, 31. 12. 1939.

mišljenje da krvava razračunavanja nisu dobra, ali takodjer sam mišljenja da treba ukloniti sve momente koji mogu da dovedu do toga, a to se može jedino ako se bude strogo protiv tih nekoliko tipova koji vode sokol u Splitu, a koji su bili ništa drugo nego denuncijanti i podržavači svih protunarodnih režima do danas“, istaknuo je Kaliterna. Potom je nabrojao dužnosnike Sokola od kojih su neki i banovinski činovnici, suci i učitelji. Činovnike sokolaše treba otpustiti ili premjestiti „u daleke i zapuštene kotare, pa neka tamo pokažu svoju sposobnost a konačno treba riješiti postavljenje šefa prosvjednog odjeljenja u Splitu, jer odatle dolazi veliko zlo“, poručio je Kaliterna, istaknuvši kako „treba zlo liječiti radikalno“. ¹⁹¹¹

S druge strane, neki visoko pozicionirani članovi HSS-a nastojali su suzbiti revanšističke porive prema sokolašima. Kada je prilikom posvete hrvatske zastave u Ložišću na Braču 5. studenog 1939. svirala hrvatska himna, pored su prolazili članovi lokalnog Sokola. Okupljeni pristaše HSS-a zatražili su od sokolaša da skinu kape, na što oni nisu pristali te je potom došlo do tučnjave. Tučnjavu je zaustavila obližnja žandarmerijska patrola, a narodni zastupnik HSS-a Ivan Petar Mladineo poručio je: „Takav postupak od jedne i druge strane nedostojan je, prvacima koji su ovaj sporazum postigli, nije bio cilj da se stvara nezadovoljstvo medju partijama, već da je potrebna suradnja sviju u granicama zakona“. ¹⁹¹²

Pojedinci unutar stranke bili su skloniji fizičkim obračunima s pristašama jugoslavenske nacionalne ideologije, iako nema dokaza da je vodstvo poticalo takvo postupanje. Prema žalbi crikveničkog odvjetnika i člana Jugoslavenskog sokola Frane Brelića, nakon konferencije HSS-a u Crikvenici 3. rujna 1939., na kojoj su govorili Franjo Borić i Ilija Jakovljević, „opet su mrčene kuće i razbijana stakla na kućama jugoslavenski orijentiranih ljudi, naročito onih, koji kod zadnjih izbora nisu glasovali za vas“. Mladi HSS-ovci su pak u kavani Corso potjerali goste i pokidali stolove i stolice, porazbijali stakla i vrijeđali pojedince. Kasnije su u Sokolskom domu razbijena stakla i provaljeno je u stan podvornika kojemu su oduzeti ključevi Sokolskog doma. Pripadnici HSZ-a su pak ušli u Sokolski dom i izvijestili na njemu hrvatsku zastavu. ¹⁹¹³ Kotarsko poglavarstvo potvrdilo je Brelićev navod da su razbijani izlozi i prozori 16 ljudi koji su glasali za vladinu listu te jednom za Ljotićevu. Također su potvrdili i da je upućeno jedno prijeteće pismo

¹⁹¹¹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 15, 760/40, Kotarska organizacija HSS-a u Splitu obavještava bana Šubašića o incidentima u Sokolskom domu, 8. 11. 1939.

¹⁹¹² HR-HDA-158-BHODZ, kut. 9, 53424/39, Izveštaj kotarskog poglavarstva u Supetru o svečanom isticanju hrvatske zastave u selu Ložišću, 7. 11. 1939.

¹⁹¹³ HR-HDA-155-BHKB, kut. 5, 2154/39, Član Jugoslavenskog sokola u Crikvenici Frane Brelić žali se na nasilje nad njegovim istomišljenicima, 4. 9. 1939.

građevnom poduzetniku Martinu Caru u kojemu stoji. „Bivši gospodar Crikvenice, obavještavam Vas da se maknete iz Crikvenice, radi se o vašoj glavi, osudjeni ste, Vaš prijatelj“. Sam Brelić je gađan gnjilim kruškama. Brelić je u dokumentu za nasilje optužio „većinom nedoraslu mladež između 10-14 godina“, a kotarsko poglavarstvo potvrdilo je kako „postoji grupa omladinaca koji se postavljaju nad stranku i vodstvo i sude i izvršuje osude sami“ te bi im vodstvo trebalo „dati oštru lekciju jer u svojim akcijama ne vode računa o zakonskom stanju, o koje se stalno ogriješuju“ pa sada sprječavaju pristup školi troje učitelja šegrtske škole koji su glasali za vladu.¹⁹¹⁴

Pod prozorima Hotela Palace u Hvaru, gdje je stanovao jugoslavenski nacionalist Josip Avelini, po njegovom povratku iz Zagreba zapaljena je petarda koja je uništila pet-šest stakala. Avelini je bio omražen na Hvaru „zbog svoje oportune režimlijske i neugodne političke prošlosti“, ali je do napada došlo „bez saznanja ili inicijative vodstva H.S.S. ili H.S.Z., koja ovo također osuđuje, jer se na ovaj način spomenuti Avelini stvara narodnim mučenikom i političkom žrtvom, te zbog toga prevlađuje javno mnijenje, da je sve ovo možda i sam inscenirao“.¹⁹¹⁵

U novonastalim okolnostima HSS je obećavao da je sada nemoguća situacija u kojoj bi, kao ranije, državni represivni aparat ubijao ljude ili ih zlostavljao zbog iskazivanja hrvatskog nacionalnog identiteta. Objavljuju se u *Hrvatskom dnevniku* potresna svjedočanstva o mučenjima koje je provodio jugoslavenski represivni aparat nad političkim protivnicima.¹⁹¹⁶ Takve prikaze nalazimo i u 1940. objavljenim memoarskim zapisima Ivana Bernardića.¹⁹¹⁷ Među premještenim činovnicima i stražarima „ima i takvih koji su nesmiljeno zlostavljali hrvatske političke pritvorenike“, istaknuo je *Hrvatski dnevnik*. U istom je tekstu objavljeno svjedočanstvo političkog zatvorenika iz 1933. Ivana Miceka koji je izrijeком naveo da su ga tukli Branko Zwerger i Ljubomir Belošević, policijski agenti kojima će se suditi zbog ubojstva Šufflaya.¹⁹¹⁸

Branko Zwerger uhićen je već krajem rujna 1939. Tim povodom *Hrvatski dnevnik* pisao je kako hrvatski politički zatvorenici, koji su „pravi zatočnici narodne slobode“, moraju dobiti pravdu za pretrpljene torture, što će se postići „čišćenjem“ redarstva od takvih prijestupnika:

¹⁹¹⁴ HR-HDA-155-BHKB, kut. 5, 2154/39, Kotarsko poglavarstvo u Crikvenici izvještava o pritužbama odvjetnika dr Frane Brelića, 13. 10. 1939.

¹⁹¹⁵ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 19, inv. br. 1333, 464/40, Kotarsko poglavarstvo u Hvaru izvještava ODZ Banovine Hrvatske o zapaljenoj petardi pred Hotelom Palace, 28. 2. 1940.

¹⁹¹⁶ Vidi: *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 10. 1939., 5.

¹⁹¹⁷ Bernardić 1940, 9.

¹⁹¹⁸ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 10. 1939., 5.

„Ne mogu oni zaboraviti na tipove, koji su zabijali igle pod nokte, koji su vrećicama, ispunjenim pijeskom, udarali po slabinama, koji su vješali ciglu na osjetljivi dio tijela i koji su vršili druge torture, jer takav postupak nije predviđen ni u jednom zakonu niti ijedan niži organ smije poslušati nalog višeg organa, da izvrši takvo surovo djelo. Treba otkriti tajne famoznog tavana zagrebačkog redarstva u eri zle uspomene dra Bedekovića¹⁹¹⁹. Zagrebačko redarstvo treba tako pročititi, da u njemu ostanu samo čestiti činovnici i drugi službenici. Neka zagrebačko redarstvo bude ona ustanova, u koju će svaki građanin gledati s povjerenjem, a redarstvenik čovjek, koji će uživati simpatiju, jer je njegova služba ne samo naporna, nego i korisna. Kod toga čišćenja ne treba uzimati nikakvog obzira, krsti li se netko s tri prsta ili s pet prstiju, jer je sasvim svejedno, kojoj vjeroispovijesti ili narodnosti netko pripada, kad se radi o kažnjivim djelima. Ima u Hrvatskoj dovoljno i Hrvata i Srba, koji nisu okaljali svoje ruke i kojima se može povjeriti briga za javnu sigurnost. Možda će istraga pokazati, da je među t. zv. Hrvatima bilo i više neljudi, nego među Srbima. Ti će se nazovi Hrvati braniti, da nisu imali ona kuraže, koju su imali njihovi srpski drugovi, jer da ni u njih nisu imali povjerenja njihovi viši predstavnici, pa su se morali isticati brutalnošću. Ali se takav izgovor ne može primiti, jer tko se bojao svojih pretpostavljenih, taj se trebao još više bojati svojega naroda i pravde, koja je spora, ali je dostiživa. (...) Slobodan čovjek, koji nešto drži do svojega ljudskog dostojanstva, ne smije se, kada dolazi u dodir s vlašću, susretati (sic) s ljudima, koji su na njemu vršili protuzakonita djela. Takva vlast ne bi imala nikakvog autoriteta, a mi želimo, da se u Hrvatskoj vlast poštuje i da uživa povjerenje javnosti. A to je moguće postići samo promišljenim i savjesnim čišćenjima“.¹⁹²⁰

Hrvatski dnevnik predložio je u prosincu 1939. da se hrvatske političke kažnjenike kompenzira davanjem zemlje za kolonizaciju na sličan način kao što je ona dana srpskim ratnim dobrovoljcima iz Prvog svjetskog rata. Ona, napomenuto je, ne bi koristila HSS-u jer je HSS podjednako svugdje jak, za razliku od tzv. solunskih dobrovoljaca koji su išli na ruku određenim strankama. Hrvatski politički kažnjenici koji su seljaci trebali bi imati „prvenstvo kod kolonizacije“, što bi poslalo poruku mladima „da podju putem časti i da se sjete, kako ona (domovina, op.a.) ne zaboravlja one, koji na nju nisu zaboravili i koji je nisu napustili u najtežim vremenima“.¹⁹²¹

Nekoliko mjeseci nakon osnutka Banovine Hrvatske krenuo je i sudski proces protiv Beloševića, Zwergera i trećeoptuženog Dušana Večerince zbog ubojstva Šufflaya. Svjedok optužnice detektirao je u sklopu procesa u siječnju 1940. Zwergera kao fizičkog ubojicu Šufflaya koji ga je udario štapom u glavu od čega je Šufflay kasnije umro.¹⁹²² Državni odvjetnik zatražio je u lipnju smrtnu kaznu za ubojice Milana Šufflaya.¹⁹²³ Žiga Scholl istaknuo je da se proces našalost

¹⁹¹⁹ Zloglasni šef zagrebačke policije Janko Bedeković. O Bedekoviću vidi: Stipančević 2022b, 101-178.

¹⁹²⁰ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 9. 1939., 5.

¹⁹²¹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 12. 1939., 5.

¹⁹²² „Zwerger je fizički ubojica dra Šufflaya“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 1. 1940., 5.

¹⁹²³ „Državni odvjetnik dr. Smaić predložio je smrtnu kaznu za ubojice dra Šufflay-a“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 6. 1940., 8.

vodi samo protiv počinitelja zločina, ali i ne protiv „intelektualnih začetnika“.¹⁹²⁴ Okružni sud u Zagrebu osudio je nakon sudske rasprave od nekoliko dana u lipnju 1940. Branka Zwergera na doživotni zatvor, Beloševića na pet godina robije, dok je Večerinac oslobođen. Osuđeni su se žalili na presudu, a novi proces krenuo je pred Stolom sedmorice 30. listopada.¹⁹²⁵ *Hrvatski dnevnik* ukazivao je na političku pozadinu ubojstva, ističući da je Šufflay bio „žrtva mafije, koja je za vrijeme diktature vedrila i oblačila te sabljom i puškom čuvala 'red i poredak' u Hrvatskoj. Trebalo bi stoga jednom u punom svijetlu osvijetliti sve momente, koji su prethodili ovom barbarskom činu i sve sudionike privesti zasluženju kazni“.¹⁹²⁶ Naposljetku je novi postupak vođen samo protiv Beloševića, koji je prethodno bio osuđen za pomaganje u ubojstvu. On je na suđenju u siječnju 1941. oslobođen optužbi.¹⁹²⁷

U podtekstu toga tražila se kazna za provoditelje represije nad Hrvatima u proteklih dvadesetak godina. Suđenje ubojicama Milana Šufflaya treba promatrati upravo u tom kontekstu. Proces protiv ubojica Milana Šufflaya trebao je pokazati hrvatskoj javnosti da HSS uistinu upravlja situacijom i da su nositelji starog režima poraženi. Suđenjem izvršiteljima u možda najpoznatijem slučaju represije nad Hrvatima, nastojalo se na simbolički način „kompenzirati“ činjenicu da velika većina ljudi koji su činile zločine za njih neće odgovarati.

U prvim mjesecima Banovine Hrvatske zabilježen je porast političkog nasilja, pri čemu je došlo i do nekoliko ubojstava policajaca u Zagrebu koji su bili smatrani nositeljima represije nad Hrvatima. Vođa HSS-a Maček izravno je pozvao na smirivanje situacije u proglasu zagrebačkom građanstvu 14. listopada 1939.:

„Braćo građani, radnici i seljaci! Posljednjih tjedana ubijeno je u Zagrebu noći iz zasjede nekoliko osoba, među njima i redarstvenih stražara, za koje se drži, da su pod bivšim režimima iz političkih razloga počinili nedjelja. Razumljivo je ogorčenje protiv takvih osoba i bilo bi još razumljivo, da se ovakva nešto dogodilo protiv njih onda, dok su bili u mogućnosti počinjati nasilja nad hrvatskim narodom. Danas pako, kad oni ne samo nemaju mogućnosti, nego kad vlasti poduzimaju sve, da ovakve neljude pronadju i privedu zasluženju kazni, takvi čini su djela niske i podle osвете, koju mora osuditi svaki čovjek, koji ima kršćansku dušu. Ni jedan pojedinac nema prava da si sam kroji pravdu, kad mu je ona zajamčena po cijelom narodu. Takav rad stvorio bi opću nesigurnost i doveo do anarhije, a nesigurnost i anarhija su najopasniji neprijatelji slobode svakoga naroda. Zato, tko danas sprema i provodi zaplotnjačke napadaje, služi ili nesvjesno ili čak svjesno onima, koji tvrde, da hrvatski narod nije sposoban sam sobom vladati, i neprijatelj je slobode hrvatskoga naroda.

¹⁹²⁴ Žiga Scholl, „Za čiji račun je ubijen dr. Milan Šufflay?“, *Zagrebački list* (Zagreb), 15./16. 6. 1940, 9.

¹⁹²⁵ „Ljubomir Belošević ponovno odgovara zbog ubojstva Šufflaya“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 12. 1940., 8.

¹⁹²⁶ „Svjedok Golder tereti Beloševića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 31. 12. 1940., 8.

¹⁹²⁷ Stipančević 2019, 156.

Hrvatski narod vodi već 20 godina svoju borbu poštenim i otvorenim političkim metodama, i sve, što je do sada postigao, postigao je zahvaljujući njima, pa ne smije u današnjem času pasti ljaga na glavni grad svih Hrvata, da škodi izgradnji slobodne Hrvatske. Stoga je dužnost svakoga svijesnoga Hrvata, a naročito svakoga pristaše HSS, da bude u pomoći i Hrvatskoj građanskoj zaštiti i našim vlastima, da se gore spomenuti razorni rad onemogući".¹⁹²⁸

U uvodniku *Hrvatskog dnevnika* također se apeliralo na građane da ne uzimaju pravdu u svoje ruke, već da imaju povjerenja u novu „narodnu vlast“ u „slobodnoj Hrvatskoj“ koja ima narodni legitimitet, za razliku od prethodne. Državno odvjetništvo je, podsjetio je *Hrvatski dnevnik*, pod hrvatskom autonomijom, a žrtve su „bile samo oruđe u tuđim rukama“ pa to oruđe više nije opasno „čim se prebila ruka“. Djela osobne osvete mogu se „razumjeti samo onda, ako ne postoji pravna zaštita, a kod nas ta zaštita postoji i u to ne smije nitko sumnjati. To će nažalost osjetiti i počinitelji ovih osvetničkih djela, kada dodju u ruke suda“, istaknuo je *Hrvatski dnevnik*. Ukratko, *Hrvatski dnevnik* je sugerirao da su takva djela ranije možda i bila prihvatljiva protiv režima koji su provodili represiju protiv Hrvata, ali sada predstavljaju sabotiranje vlasti koja ima narodni legitimitet:

„Dok su u eri bivših režima naši politički istraženi imali moralnu potporu cijele hrvatske javnosti, jer se znalo, da su postupali u obrani svojega naroda, počinitelji sadašnjih napadaja na ljudski život trebaju znati, da hrvatska javnost gleda u njihovim djelima sabotažu rada našeg narodnog vodstva oko organizacije naše domovine Hrvatske. Ta se organizacija ima provesti u miru i ne smije te tolerirati ništa, što bi je smetalo. Pravna i životna sigurnost trebaju svakome biti zajamčeni u Hrvatskoj“.¹⁹²⁹

Na tom se primjeru opet ogleda konzervativnost, odnosno proturevolucionarni stav HSS-a koji je hrvatsku javnost, zasigurno željnu osvete za dugogodišnju represiju držao u umjerenim vodama. U atmosferi revanšizma, razumljivoj nakon 20-godišnje represije, HSS je pozivao na suzdržanost. Također, poruka je slična kao i kod prijema političkih zatvorenika – do sada se takvo djelovanje moglo opravdati jer je vlast bila nametnuta bez volje hrvatskog naroda i provodila je državnu represiju. Sada su pak u vlasti legitimni predstavnici hrvatskog naroda i državne organe treba poštivati. Krnjević je u izjavi za francusku agenciju Havas 24. listopada 1939. poručio kako su u Hrvatskoj „svi ti incidenti likvidirani, mir vlada u Hrvatskoj, kako u pokrajini, tako i u Zagrebu“. Pojedinačne ranije incidente objasnio je „akcijom elemenata, koji su igrali znatnu ulogu

¹⁹²⁸ „Poziv predsjednika dra Mačka zagrebačkom građanstvu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 10. 1939., 5.

¹⁹²⁹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 10. 1939., 5.

za vrijeme ranijih režima i koji žele vraćanje onog stanja, iz koga su oni izvlačili korist“. Izazivanjem nereda ti su elementi željeli tvrditi „da u Hrvatskoj, vlada anarhija i da je potrebno ponovo uvesti režim sile“, kazao je Krnjević. Reakcija naroda protiv nositelja vlasti u proteklih 20 godina je razumljiva i teško ju je spriječiti tijekom uvođenja, kako je kazao Krnjević, novog režima:

„Na putu smo da uvedemo novi režim poslije 20 godina protuhrvatskih režima. Mnogo toga se mora popraviti. U prelaznom dobu, u kome živimo, ne može se mimoći, da ne dodje do reakcije sa strane naroda protiv onih koji podržavaju ljude, koji su se koristili prošlim režimima. Zahvaljujući organizaciji naše stranke Hrvatska preživljava ovu krizu relativno povoljno“.¹⁹³⁰

Pojedine ekscese jugoslavenski i srpski protivnici HSS-a koristili su za formiranje narativa o ugroženosti Srba u Hrvatskoj. HSS je odgovarao da nema govora o ugroženosti Srba u Hrvatskoj, već su jedino ugroženi Hrvati u Bačkoj i Baranji. Dok je odjelnim predstojnikom za unutrašnje poslove Banovine Hrvatske „imenovan jedan odličan srpski rodoljub, u Bačkoj i Baranji ne mogu Hrvati dobiti ni subalterno mjesto u općinskoj službi“, poručio je *Hrvatski dnevnik*, obrušujući se na „alarmantne“ vijesti o ugroženosti Srba. Činovnici i policijski stražari nisu premješteni po etničkom ključu, naglasio je *Hrvatski dnevnik*, dodavši da ako među premještenima jesu Srbijanci, „nije to znak nikakvog progona Srba, jer na koncu ima u Hrvatskoj dovoljno domaćih sinova i Hrvata i Srba, kojima se može provjeriti takva služba“. Ubojstva „nekoliko policijskih stražara“ po istom su autoru „djelo individualne osvete i ne može se za to bacati odgovornost na hrvatski narod ili na Bansku Vlast, koja se revno brine za red i životnu sigurnost“. Hrvatska građanska zaštita surađuje na prevenciji takvih djela te se nastoji da se ni prema „onima, koji su se sami ogrješavali o zakon, ne postupa protuzakonito“. Naposljetku je *Hrvatski dnevnik* naveo da je nedavno ubijen predsjednik mjesne organizacije i zapovjednik HSZ-a u Španovici Petar Vrtar, ali HSS zbog toga ne kreira alarmantno stanje.¹⁹³¹

Statistika pokazuje da nema govora o orkestriranom nasilju nad Srbima. Od 26. kolovoza 1939., kada je osnovana Banovina Hrvatska, do 15. prosinca 1939. državno odvjetništvo u Zagrebu zabilježilo je sedam¹⁹³² kaznenih djela u kojima se sumnjalo da postoji politička pozadina, pri čemu je u pet slučajeva riječ o ubojstvu. Primjerice, 12. rujna 1939. na Jarunu je u

¹⁹³⁰ „Izjava dra Krnjevića glavnog tajnika HSS dopisniku HAVASA o prilikama u Hrvatskoj“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 10. 1939., 4.

¹⁹³¹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 10. 1939., 5.

¹⁹³² Državno odvjetništvo u Zagrebu navelo je u svom izvještaju devet slučajeva. Međutim u dva slučaja nije bio poznat motiv, dok se u preostalih sedam sumnjalo na političku pozadinu.

kući iz revolvera ubijen Ivan Domitrović, a njegov sin tvrdio je kako je ubijen jer je smatran četnikom. Na uglu Ozaljske i Varaždinske ubijen je 23. rujna policijski stražar Savo Nikšić sa šest metaka. U Rapskoj ulici 12. listopada ubijen je s nekoliko hitaca redarstveni stražar Novak Roksandić, a žena je teže povrijeđena. U Velikoj Gorici ubijen je kancelist kotarskog poglavarstva Dane Topić. Na području pod ingerencijom Državnog odvjetništva u Osijeku zabilježena su dva pokušaja ubojstva. U noći 15. listopada 1939. u Kusunjama kod Pakraca ubijen je Petar Vrtar, istaknuti član HSS-a. Državno odvjetništvo u Slavonskoj Požegi zabilježilo je uz to da su pristašu HSS-a tri muškarca u Sulkovcima izudarala kolcima i izboli nožem zbog čega je teško povrijeđen, a sumnjalo se na političke motive. Još je zabilježen jedan slučaj nanošenja teških ozljeda. Državno odvjetništvo u Petrinji nije zabilježilo nijedno kazneno djelo s političkom pozadinom, dok je pod ingerencijom bjelovarskog državnog odvjetništva ubijen jedan četnik i ranjen jedan rojnik HSZ-a. Državna odvjetništva u Sušaku, Derventi, Varaždinu i Ogulinu također nisu zabilježila nijedno kazneno djelo s političkom pozadinom u prvim mjesecima Banovine Hrvatske, dok su u Gospiću zabilježeno tri pokušaja ubojstva, među kojima su žandarmerijski narednik i tajnik organizacije HSS-a.¹⁹³³

Dakle, ukupno je zabilježeno šest ubojstava na području bivše Savske Banovine i Bosanske Posavine s mogućom političkom pozadinom u tri i pol mjeseca te nešto više slučajeva u kojima su žrtve bile teško ozlijeđene. Količina je to političkog nasilja za današnje razmjere velika, ali nije riječ o nečemu alarmantnom za međuratnu Jugoslaviju. Isti popis objavio je dva dana kasnije *Hrvatski dnevnik*, pri čemu mu je očito to dostavio kabinet bana kako bi se odgovorilo na neosnovane optužbe o progonu Srba u Banovini Hrvatskoj. *Hrvatski dnevnik* naveo je kako sumnja da u nekim slučajevima nije riječ o nasilju političke prirode te da su žrtve i HSS-ovci, dok je „broj kažnjivih djela protiv sigurnosti života, kod kojih postoji dovoljno jaka sumnja u politički motiv, razmjerno malen“. Poluslužbeno glasilo HSS-a zaključilo je kako se iz spomenutih podataka „jasno vidi, kako su bili pretjerani i zlonamjerni alarmantni glasovi o životnoj nesigurnosti Srba u Hrvatskoj, jer je životom postradao vrlo neznatan broj Srba, dok su ostali Hrvati ili po svome životu ili po rođenju“.¹⁹³⁴ Krnjević je na skupštini u Daruvaru 10. veljače 1940. poručio: „Viče se:

¹⁹³³ HR-HDA-155-BHKB, kut. 13, 6573/39, Državno nadodvjetništvo izvještava KB o ubojstvima, pokušajima ubojstva i teškim povredama od osnutka Banovine Hrvatske, 15. 12. 1939.

¹⁹³⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 12. 1940., 5.

'Ugroženo je Srpstvo', 'Srbi na okup', 'Hrvati nas ubijaju', a ja vas pitam, je li kod vas ubijen koji Srbin (povici 'nije'). Imade više ne-Hrvata, radićevaca, koji su izgubili glavu".¹⁹³⁵

Međunacionalni odnosi očito su u brojnim mjestima bili napeti, ali HSS nije poticao nasilje, već ga je suzbijao. Dapače, HSS je isticao da se ne radi o progonu Srba, nego jugoslavenskih unitarista, među kojima ima i etničkih Hrvata. Redarstveno ravnateljstvo izradilo je za Odjel za državnu zaštitu Banovine Hrvatske izvještaj o spomenutim pojavama. Zaključak je bio kako su se „nakon uspostave Banovine Hrvatske događali incidenti, ali ti incidenti niti su imali karakter, a niti se mogu uzeti kao jedna organizovana akcija uperena ‘protiv Srba i Hrvata, koji su jugoslavenski orjentisani’, i to stoga razloga, jer je u glavnomu motiv tih incidenata bio lična osveta i mržnja, te lično razračunavanje”.¹⁹³⁶ Spomenuti su se incidenti, zaključuje se u tom izvještaju, „događali u glavnom na periferiji među malim, primitivnim svijetom, te se je psihoza, koja se manifestirala već godine 1935 ponovila prema tzv. 'četnicima'”.¹⁹³⁷ Četnici su pod navodnicima jer je pojašnjeno da nije riječ uvijek o formalnim članovima četničkih udruženja¹⁹³⁸, nego se taj termin koristio uvelike za pristaše prošloga režima koji su „pod okriljem svoje političke pripadnosti često nezgodno istupali i vršili stanoviti teror nad svojom politički drugačije orjentiranom okolinom”.¹⁹³⁹ Iz Zagreba je u Beograd, vjerojatno od osnutka Banovine Hrvatske, odnosno u dva mjeseca, preselilo 200 ljudi, navodi se u tom izvještaju.¹⁹⁴⁰

U vezi teza srpskih nacionalista o progonu Srba, HSS-u je u „pomoć” priskočio i koalicijski partner SDS. Glavni tajnik stranke Sava Kosanović poručio je 22. listopada 1939. kako su „lažne vijesti” o progonu Srba.¹⁹⁴¹ Dva dana kasnije novi predsjednik SDS-a Srđan Budisavljević rekao je za *Hrvatski dnevnik* da odnos između Hrvata i Srba u Banovini Hrvatskoj „nikada nije bio, otkako se pamti, ljepši i harmoničniji nego li danas, otkako je u život privedena Banska Vlast u

¹⁹³⁵ „Skupština HSS u Daruvaru”, *Hrvatski list* (Osijek), 12. 2. 1940., 1.

¹⁹³⁶ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 5724, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu šalje ODZ-u zaštitu izvještaj o stanju javne sigurnosti u Zagrebu, 26. 10. 1939., 1.

¹⁹³⁷ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 5724, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu šalje ODZ-u izvještaj o stanju javne sigurnosti u Zagrebu, 26. 10. 1939., 1

¹⁹³⁸ U Zagrebu je bilo 217 četnika prema jednom popisu koji je zaplijenilo ministarstvo unutarnjih poslova. HR-HDA-155-BHKB, kut. 50, 46415/40, Ministarstvo unutrašnjih poslova šalje KB-u zaplijenjeni popis četnika u Dubrovniku i Zagrebu, 15. 6. 1940.

¹⁹³⁹ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 5724, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu šalje ODZ-u izvještaj o stanju javne sigurnosti u Zagrebu, 26. 10. 1939., 2.

¹⁹⁴⁰ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 5724, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu šalje ODZ-u izvještaj o stanju javne sigurnosti u Zagrebu, 26. 10. 1939., 2.

¹⁹⁴¹ „Dr Maček i dr Budisavljević o suradnji Hrvata i Srba”, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 10. 1939., 1.

banovini Hrvatskoj”.¹⁹⁴² *Hrvatski dnevnik* je pak poručio da HSS želi integrirati hrvatske Srbe u vlast iako bi mogao vladati i bez njih:

„Ta nas konstatacija iskreno veseli, jer premda mi Hrvati imamo u Hrvatskoj takvu većinu, da uvijek možemo bez poteškoća sastaviti parlamentarnu vladu i bez Srba, naša je iskrena želja, da se okupe sve snage u radu za obnovljenu Hrvatsku. Hrvatska seljačka stranka nikada nije bila protivnica srpskog naroda i njezina borba za slobodu Hrvatske nije bila borba protiv slobode srpskog naroda. Mi smo u više navrata istaknuli, da sve srpske demokratske snage trebaju poduprijeti Hrvate u njihovom nastojanju oko organiziranja slobodne Hrvatske, jer čim Hrvatska bude slobodna, ne će ni Srbija moći biti nametnutog režima”.¹⁹⁴³

Uistinu, HSS je u većinski srpskim mjestima imenovao nastavnike srpske nacionalnosti, poštivala se u tim mjestima upotreba ćirilica te su kotarski poglavari isto bili Srbi. Odjel za prosvjetu Banovine Hrvatske uputio je niže organe da se „više ne smije u nastavi zapostavljati gradivo iz hrvatske povijesti, književnosti i zemljopisa”, ali i da nastavnici trebaju „također uvijek paziti, da u obuci i u odgojnom postupku ne povrijede nacionalne ili vjerske osjećaje učenika bez razlike narodnosti i vjere”. Zato bi u školama, kako se izrijekom navodi u okružnici, u kojima su većina djece srpske nacionalnosti trebao „doći do izražaja i narodni duh srpskoga naroda”.¹⁹⁴⁴

Nasuprot lošem položaju Hrvata izvan Banovine Hrvatske, Krnjević će reći kako Srbi u krajevima gdje su većina „imaju svoju općinu, svoga učitelja, svoga bilježnika. Oni u Hrvatskoj srbuju, koliko hoće, samo je jedno, što od njih tražimo: da poštuju zemlju i grudu, na kojoj žive. Tako isto postupamo i prema ostalim narodnim skupinama, koje žive u našoj banovini”.¹⁹⁴⁵ Čajkovac je u predavanju učiteljima i učiteljicama, koje predstavlja svojevrzne smjernice za rad u školama, kazao kako je imperativ „uzgajanje tolerancije prema drugim narodima i vjerama”, što proizlazi iz programa braće Radića. „Ja to ovdje ističem, jer mi Hrvati nijesmo sami u našoj banovini Hrvatskoj. Imade kod nas kojih 880.000 braće Srba. U duhu te naše ideologije treba prema njima uzgajati u školi potpunu bratsku ljubav. Naša pedagogija treba ići usporedo s našom politikom u Hrvatskoj seljačkoj stranci i Seljačko-demokratskoj koaliciji”, poručio je Čajkovac, istaknuvši da je potrebno „i uzgajanje tolerancije prema drugim narodima, kojih ima kod nas, a

¹⁹⁴² „Novi predsjednik SDS dr Budisavljević o suradnji s HSS i položaju Srba u Hrvatskoj”, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 10. 1939., 5.

¹⁹⁴³ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 10. 1939., 5.

¹⁹⁴⁴ HR-HDA-159-BHOP, kut. 19, 2.2.1., Upute za poučavanje u narodnom duhu i metodičke napomene, 2. 11. 1940., 2.

¹⁹⁴⁵ „Mir, narodna i teritorijalna cjelovitost, socijalno uređenje zemlje”, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 9. 1940., 5.

to su Česi, Slovaci, Rusini, Nijemci i Mađžari. Svi oni treba da osjećaju hrvatsku socijalnu i nacionalnu širokogrudnost prema njima“. Pritom je naravno potrebno „paziti na to, da i ta djeca budu odgajana kao vjerni i odani podanici naše domovine, banovine Hrvatske“.¹⁹⁴⁶ U sredinama s podjednakim brojem Hrvata i Srba pazilo se da podjednako budu zastupljeni predstavnici HSS-a i SDS-a. Tako su u Glini , u kojoj je prema zadnjem popisu bilo 1144 katolika i 1106 pravoslavaca¹⁹⁴⁷, 31. listopada 1939. razriješeni predsjednik općine i članovi općinske uprave iz JRZ-a, nakon čega je imenovana privremena općinska uprava s predsjednikom Hrvatom na čelu i pet članova, od kojih su tri Srbina i dva Hrvata.¹⁹⁴⁸

Nije HSS nikada napadao Srbe *per se*, već se obrušavao na nepoštivanje hrvatskih nacionalnih simbola tko god bio za to odgovoran. Prilikom susreta Hrvatska-Mađarska u Dubrovniku krajem rujna 1940. troje plivača odbilo je „prodefilirati i nastupiti u trenirkama s hrvatskim grbom“. U tekstu *Hrvatskog dnevnika* nije navedeno koje su nacionalnosti, nego je samo istaknuto da nisu Hrvati, ali su sva tri sportaša „odgojena u Dubrovniku“. „Zar je Hrvatska, koja ih je odhranila, sramotna da nisu oni za nju htjeli nastupiti, iako je ona dvojici domovina?!“, zapitao se *Hrvatski dnevnik* i poručio im kada već „nisu htjeli da na svojim grudima ponesu častan, slavni i junački grb svoje domovine neka slobodno idu iz ovog hrvatskog grada onamo kamo misle da spadaju. Sretan im put! Kamo sreće kad bi i mnogi za njima“. Grad Dubrovnik i „hrvatska javnost“, napisao je *Hrvatski dnevnik*, iznimno su ogorčeni i traže „da se sva trojica javno osude i za uvijek isključe iz hrvatskog sporta, jer udaljenjem trojice plivača, koji još uz to nisu Hrvati, ne će ništa izgubiti ni Hrvatska, ni hrvatski narod, a ni hrvatski sport“.¹⁹⁴⁹

Prilikom posjete bana Šubašića južnom dijelu Banovine Hrvatske, tisak HSS-a potrudio se navoditi kako Šubašića dočekuju i predstavnici Srba. Ista se situacija dogodila i prilikom posjeta Šubašića Lici. Posjet bana Šubašića lici također je iskorišten kao dokaz da Srbi nisu ugroženi u Banovini Hrvatskoj. HSS-ovi mediji odaslali su poruku hrvatsko-srpske sloge, apostrofirajući slučajeve u kojima čak i svećenici Srpske pravoslavne crkve pozdravljaju bana Šubašića koji daje novce za obnovu crkava. Iz perspektive naknadnih događaja bizarnim se čini da se u istim novinskim člancima hvale s jedne strane „ustaški“ kraj Perušić i Pazarište te ustaša, kasnije i

¹⁹⁴⁶ Čajkovac 1940a, 17-18.

¹⁹⁴⁷ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. 2., 86.

¹⁹⁴⁸ HR-HDA-155-BHKB, kut. 7, 3380/39, Kotarsko poglavarstvo izvještava o situaciji u kotaru Glina, 7. 12. 1939.

¹⁹⁴⁹ N.K. „Ovakve treba isključiti iz hrvatskog sporta“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 9. 1940., 13.

visoki dužnosnik u NDH, Juraj (Juco) Rukavina,¹⁹⁵⁰ ali i sloga sa Srbima. Naime, Šubašić je posjetio Perušić i Gospić koji su, pisao je *Hrvatski dnevnik*, bili „žarište hrvatskoga otpora za vrijeme prošlih režima“, dok je 1932. u tom kraju došlo do pokreta „koji je pokazao da su netočne vijesti proširene po inozemstvu, da je hrvatski narod prihvatio novi režim“, pri čemu se vjerojatno misli na ustaški Velebitski ustanak. Bana je u Perušiću dočekaio puk iz okolnih mjesta, a među okupljenim mnoštvom je „bilo i t.zv. ustaša, a među njima i na smrt osudjeni, a kasnije pomilovani Juca Rukavina“. Šubašića su pozdravili Ante Vlanić, predsjednik kotarske organizacije u Perušiću i Ivan Sigurnjak, održavši pritom govore u kojima nije bilo „ni traga osvetničkim mislima“ čime su „najbolje demantirane glasine o neakvim progonima Srba“. Pred gradskim poglavarstvom Gospića Šubašića su dočekali lokalni čelnici i HSS-a i SDS-a, pri čemu je Bogdan Brujić u ime SDS-a odbacio teze o progonu Srba u Hrvatskoj. Šubašić je pak u govoru pozdravio „vas junačke Ličane, i u vašoj sredini braću Srbe“.¹⁹⁵¹ Potom su Šubašić, predstojnik Frković, i sam ustaša ili suradnik ustaša, predstojnik Pavešić i šef kabineta Šipuš posjetili većinski srpske predjele Like, pri čemu je u Udbini podignut slavluk i s hrvatskim i srpskim zastavama.¹⁹⁵²

U posljednjem izvještaju koji potpisuje M.V., vjerojatno Mirko Glojnarić, ponovno je istaknuto kako ni u „ustaškom“ Perušiću koji je puno stradao pod prošlim režimom nema revanšizma prema Srbima, pri čemu je opet apostrofirao Rukavina kao najpoznatija žrtva:

„A progoni odozgo? Ban je boravio u nekada 'ustaškom' Perušiću. Nema kuće, koja nije podnosila svoje žrtve. Mučeništvo Hrvata Perušića i Pazarišta bilo je nepodnosivo. Kuće su im popaljene, hapšeni su i progonjeni. Vodju ustaša Jucu Rukavinu, koji je nekoć bio oružnički časnik, mučili su u brojnim žandarmerijskim postajama i u tamnici u Gospiću. Oružnici su se izmijenili tukući ga, vješali su ga lancima o vrata, tadanji (sic) pomoćnik ministra unutarnjih poslova Dobrica Marković, koji je sudjelovao u istrazi, osobno ga je zlostavljao, udarao ga je nogama u usta i polomio mu zube pa kad je napokon Juca Rukavina pao u nesvijest, odvukli su ga, držeći ga za noge dok mu je tijelo klizilo preko stepenica na drugi kat. Godinama je on ležao u tamnici. Izišao je pred 2 mjeseca. Njegovo je ogorčenje razumljivo, ali nikakve mržnje prema njegovim susjedima Srbima nije ostalo. Nije bio ni jedan slučaj progona Srba u Perušiću“.¹⁹⁵³

¹⁹⁵⁰ Juraj (Juco) Rukavina sudjelovao je u ustaškom Velebitskom ustanku 1932. Pušten je prilikom amnestije 1939., ali je zatvoren u Lepoglavu 1940. (kasnije u Krušćicu) zbog ustaške djelatnosti. Za vrijeme NDH obnašao je brojne visoke dužnosti u Ustaškoj vojsci. *Tko je tko u NDH*, 351.

¹⁹⁵¹ „Ban Hrvatske na grobovima ličkih mučenika“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 12. 1939., 5.

¹⁹⁵² „Srpski seljaci dočekuju bana Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 12. 1939., 5.

¹⁹⁵³ M.V. „S banom Hrvatske kroz Liku“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 12. 1939., 3.

Banska vlast nije u većinski srpskim općinama umjesto kadra JRZ-a postavljala članove HSS-a, već SDS-a. Međutim, upitno je u kojoj je mjeri SDS bio popularan kod Srba u Banovini Hrvatskoj onkraj Banovine i Korduna. Kako je pisao *Obzor* u listopadu „glavna zadaća SDS“ je okupiti u svojim redovima većinu Srba u Banovini Hrvatskoj koji su do sada „žalibože“ većinom glasali „za sve prošle režime, što je nesumnjivo nepovoljno odjeknulo u hrvatskoj javnosti i bio jednom od uzroka, da se nije mnogo prije srušio hegemonistički sustav“. Pritom je *Obzor* pozvao SDS da i formalno odustane od toga da bude „srpsko-hrvatska stranka“ – u SDS-u je bilo jugoslavenski orijentiranih Hrvata poput Hinka Krizmana, Ljube Leontića i sl. – i postane samo srpska stranka. Trenutna bi situacija mogla biti „precedens za osnivanje novih sličnih stranaka, što ne bi bilo u duhu nove političke situacije“, a SDS „kao srpsko-hrvatska stranka, morala prije ili kasnije tražiti pristaše i među Hrvatima, a to bi neizbježno dovelo do trvenja sa HSS-om“, zaključio je *Obzor*.¹⁹⁵⁴

Kadrovi SDS-a u srpskim krajevima svjesno su protežirani kako bi se suzbio utjecaj velikosrpskih i jugoslavensko unitarističkih stranaka. Kao potonja je u Banovini Hrvatskoj djelovala i Jugoslavenska radikalna zajednica, koalicijski partner HSS-a u državnoj vladi. Zato je moguće da je HSS izbore u seoskim općinama u svibnju 1940. dijelom proglasio i pobjedom za suradnju s Hrvatima sklonog SDS-a nasuprot JRZ-u.¹⁹⁵⁵ Koalicija sa SDS-om nije ipak bila nimalo jednostavno. Riječ je o stranci koja je zagovarala jugoslavenski federalizam, kao što je rečeno, nadajući se da će time doći do revitalizacije jugoslavenske ideje. Također je za antikomunistički HSS bilo problematično što je SDS, osim desnog krila čiji je simbol Adam Pribićević, bio relativno blagonaklon prema komunistima koji su u dobroj mjeri infiltrirali stranku.¹⁹⁵⁶ Pojedini SDS-ovci, poput čelnika splitskog ogranka Ljube Leontića¹⁹⁵⁷ bivšeg orjunaša, a kasnije veleposlanika Titove Jugoslavije u Londonu, zagovarali su 1938. ideju „narodne fronte“ i oslanjanje na Sovjetski Savez.¹⁹⁵⁸ Takvu su ideju tada oštro kritizirali Ljudevit Tomašić, vođa splitskih HSS-ovaca Paško

¹⁹⁵⁴ „Stranačko kretanje“, *Obzor* (Zagreb), 5. 10. 1939., 3.

¹⁹⁵⁵ Grgić i Kardum 2023, 111-113.

¹⁹⁵⁶ Najnaklonjenijima za suradnju s HSS-om od srpskih opcija konzistentno su se pokazivale opcije koje nisu bile antikomunističke. Tako je krajem listopada lijevo krilo Demokratske stranke pozdravilo Sporazum-Cvetković i založilo se za suradnju sa SDK. „Demokratska ljevica za suradnju sa SDK“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 10. 1939., 5.

¹⁹⁵⁷ O Leontiću vidi: Matković 2012. O prijedorima unutar SDS-a vidi: Regan 2019, 129-136. O komunističkoj infiltraciji SDS-a vidi: Kardum 2022, 159-166.

¹⁹⁵⁸ Leontić će i za vrijeme vlade Cvetković-Maček zagovarati oslanjanje Jugoslavije na Sovjetski Savez, pri čemu je sofisticirano branio teritorijalnu ekspanziju Sovjetskog Saveza na baltičke zemlje i dio Finske. Vidi: Ljubo Leontić, „Kuda i kamo?“, *Nova riječ* (Zagreb), 22. 5. 1940., 4. U *Novoj riječi*, ovoga puta iz pera Josipa

Kaliterna, kao i HSS-ov tisak.¹⁹⁵⁹ Leontić će u svibnju 1940. javno zagovarati oslanjanje Jugoslavije na SSSR te će opravdavati ekspanzionizam Moskve nauštrb baltičkih zemalja i Finske, što će kritizirati i desno krilo SDS-a predvođeno Adamom Pribićevićem, bratom Svetozara Pribićevića.¹⁹⁶⁰

U *Novoj riječi*, tjedniku koji je izdavao u Zagrebu Većeslav Vilder¹⁹⁶¹, pisali su komunisti poput Augusta Cesarca. Za razliku od HSS-a, *Nova riječ* kao i SDS odlučno su se svrstali na stranu republikanaca u Španjolskom građanskom ratu.¹⁹⁶² Puno veća infiltracija komunista bila je prisutna u SDS-u nego u HSS-u.¹⁹⁶³ Toleriranje komunizma u SDS-u znalo je dovesti do problema u odnosu s organizacijama HSS-a. Povjerenik gradske općine u Bjelovaru izvijestio je u ožujku 1940. kako „Srbi u SDS šire pod vidom SD ljevičarstvo odnosno komunizam“. Povjereniku je bivši predsjednik SDS-a u Bjelovaru seljak Jovo Jeličić rekao kako je podnio ostavku na mjestu privremenog odbornika u lokalnom SDS-u „jer ne mogu trpiti da Srbi pod vidom organizacije SDS tjeraju komunizam“. U Bjelovaru je bilo, prema povjereniku, „opće poznato da je organizacija SDS već davno ljevičarski orjentirana“. Međutim, od 1936. HSS nije imao svoju organizaciju u Bjelovaru, odnosno od smrti predsjednika, bjelovarskog odvjetnika Ivše Lebovića. Od jeseni 1936. do jeseni 1939. djelovao je tek privremeni odbor sastavljen od nekoliko ljudi. Prema povjereniku „u taj odbor uvukli su se razni sumnjivi ljudi skrajnje loše moralne kvalifikacije“ poput klobučara Rudolfa Grabera „kojemu je glavni cilj, da ima monopol prodaje šešira za članove zaštite“. Graber je bio osuđen prije rata zbog prevarnog stečaja na mjesec dana zatvora, a kasnije je opet bio pod stečajem. Zbog toga spomenuti odbor „nije imao niti mogao imati nikakvog ugleda kod čestitih

Smoldake, možemo pronaći i opravdanje sovjetske invazije na Poljsku jer bi bez Sovjetskog Saveza „cijela Poljska“ bila okupirana od Njemačke. Josip Smoldaka, „Zašto ne napadaju Rusiju?“, *Nova riječ* (Zagreb), 28. 9. 1939., 1.

¹⁹⁵⁹ „Velika konferencija HSS u Splitu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 5. 1938., 3; *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 5. 1938., 3; *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 19. 5. 1938.; Paško Kaliterna, „Ne trebamo nikakvih frontova po tuđem uzoru“, *Seljački dom* (Zagreb), 19. 5. 1938., 1-2.

¹⁹⁶⁰ Kardum 2022, 160-161.

¹⁹⁶¹ Iako je bilo vjerojatno i blagonaklonijih prema komunistima od Vildera, barem po činjenici da je ostao u emigraciji i nakon Drugog svjetskog rata, za razliku od drugih istaknutih SDS-ovaca koje je kooptirao Titov režim poput Budisavljevića, Kosanovića i Krizmana, Dragoljub Jovanović je također primijetio kako Vilderu „nije smetalo što se u njihove redove uvlače komunisti i polukomunisti“. Jovanović 1973, 408.

¹⁹⁶² Pavlaković 2007, 238-242.

¹⁹⁶³ Josip Broz Tito prisjetit će se: „Najbolji odnosi postoje između nas i samostalnih demokrata. Naši drugovi i drugarice rade među pravoslavnim seljaštvom 'Seljačkog kola'. To su kulturne organizacije Samostalne demokratske stranke. Samostalni demokrati nam stavljaju na raspolaganje svoje listove i pozivaju nas na saradnju u štampi. Svi njihovi listovi bez izuzetka veoma dosljedno vode borbu protiv fašizma i reakcije“. Broz 1982, 198.

gradjana grada Bjelovara“. Po nalogu Krnjevića provedena je tijekom prosinca 1939. i siječnja 1940. reorganizacija stranačke organizacije, ali još nije izabran novi odbor. Ocrtna situacija dovela je do toga da su efektivno organizaciju HSS-a „vodili samostalni demokrati“. Tako se ljevičarski, prokomunistički karakter lokalnog SDS-a, prenio i na HSS pa su „privremeni odbor i općinska organizacija HSS takodjer ljevičarski orijentirane“. Povjerenik je bio mišljenja kako „Srbi samostalci koji šire među našim svijetom takove ideje ostaju i ostatiće uvijek samo Srbi, a cilj im je oslabiti odnosno uništiti nacionalno osjećaj hrvatski kod naših ljudi i tako ih kad po njihovom mišljenju vrijeme dodje lakše prevesti u Jugoslavenstvo ili veliko Srpstvo“.¹⁹⁶⁴

Samostalni demokrati, riječima Dejana Djokica, „nisu željeli da (Banovina Hrvatska, op.a.) postane previše neovisna o središnjoj vladi u Beogradu“.¹⁹⁶⁵ Međutim, ta se koalicija održala, a pred kraj Banovine Hrvatske za podbana je imenovan kao kadar SDS-a Svetozar Ivković. Glavni tajnik SDS-a Sava Kosanović rekao je da je to imenovanje „u duhu hrvatskih tradicija, po kojima je Srbin nosilac visoke časti podbana“ te je „u interesu uskladjivanja Srba i Hrvata u banovini Hrvatskoj“. Priznao je Kosanović da su protivnici Sporazuma „htjeli iskoristiti Srbe u Hrvatskoj, i to je njihova 'tradicionalna politika' koja nas je skupo stajala“. Toj se politici suprotstavio SDS pa je i razumljivo da je za podbana imenovan pristaša SDS-a, stranke „koja u Hrvatskoj reprezentira Srbe, koji nose sporazum i koji se zalažu za iskrenu suradnju s Hrvatskom seljačkom strankom“.¹⁹⁶⁶ Košutić je u svibnju 1940. poručio kako je SDK „fundamenat politike Hrvatske“, kao i „temelj slobodne Hrvatske i slobodne Jugoslavije“.¹⁹⁶⁷

Iako na najvišoj razini SDS i HSS javno¹⁹⁶⁸ šalju takve poruke, na nižoj su razini bile postojane tenzije. Među običnim članovima stranke i narodnim zastupnicima na „terenu“ SDS i

¹⁹⁶⁴ HR-HDA-155-BHKB, kut. 20, 3808/40, Povjerenik gradske općine izvještava PGR i KB o napadu na svoj stan, 27. 3. 1940.

¹⁹⁶⁵ Djokic 2007, 262. *Nova riječ* davala je platformu Josipu Smodlaku, starom dalmatinskom jugoslavenskom nacionalistu, koji je još u kolovozu 1939. bio na pozicijama o troplemenom jugoslavenskom narodu. U brošuri *Jugoslovensko rješenje Hrvatskog pitanja* isticao je da je nemoguće razgraničiti hrvatski i srpski teritorij te ustanoviti čisto „plemenske oblasti“. Nasuprot takvom rješenju predložio je stvaranje Dinarske Oblasti (Dalmacija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina) kao stupa jugoslavenske države, dok bi preostali dijelovi reformirane Jugoslavije bili Hrvatska, Srbija, Slovenija i Vojvodina. Smodlaka je strahovao da je etničko – po njemu plemensko – razgraničenje prva etapa u hrvatsko osamostaljenje, odnosno raspad Jugoslavije. Vidi: Smodlaka 1939.

¹⁹⁶⁶ „Solidarnost Srba s Hrvatima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 2. 1941, 5.

¹⁹⁶⁷ „Govori podpredsjednika ing. Košutića i ministra dra Budisavljevića na zasjedanju samostalnih demokrata“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 5. 1940., 5.

¹⁹⁶⁸ U dnevniku Hinka Krizmana, istaknutog člana SDS-a, vidljivo je nezadovoljstvo brojnim aspektima novouspostavljenog stanja. Nakon stvaranja Banovine Hrvatske i formiranja vlade Cvetković-Maček,

nije bio najpopularniji partner.¹⁹⁶⁹ O tome svjedoči više izvještaja. Odnos HSS-a i SDS-a bio je posebno napet u određenim mjestima. Prema izvještaju lokalnih vlasti iz travnja 1940. gospički su HSS-ovci smatrali „da su svi ovdašnji samostalci blizu simpatizerima komunizma“, dok i njihov čelnik Bogdan Brujić „nije daleko od njih“. U odvjetničkom uredu Bogdana Brujića bio je zaposlen kao odvjetnički pripravnik vođa gospičkih komunista Jakov Blažević koji će u komunističkoj Jugoslaviji obnašati brojne visoke funkcije, uključujući prvog javnog tužitelja Narodne Republike Hrvatske.¹⁹⁷⁰

Žandarmerija u Glinicama i Ponoru u slunjskom kotaru bila je ozloglašena zbog progona Hrvata, pri čemu je bilo i ubojstava i premlaćivanja čak i Srba pristaša SDS-a. Istaknuti član lokalnog HSS-a Mijo Mravinac žalio se da nositelji represije za vrijeme prošlog režima sada prelaze u SDS iz JRZ-a i ostaju na funkcijama, poput predsjednika općine u Veljunu Tode Dudukovića i predsjednika općine u Vukmaniću Mirka Krivokuće. Mravinac je u pismu govorio o „Bojkićima, Budisavljevićima, Kosanovićima i Vilderima“ koji gospodare primanjem u svoje redove bivših kadrova koji tako ostaju na vlasti usprkos uspostavi Banovine Hrvatske:

„Samostalni demokrati su imali desetak hiljada glasova i to 50% od njih pomoću nas Hrvata, a sad primaju sav ološ Stojadinovićev sebi, samo da imadu više glasova. Mi smo do sada trpili pa trpimo i nadalje jer za naše ljude nema niti sada mjesta, dočim Srbi samostalci proturavaju svagdje svoje. Sve za volju bratstva i sloge pusti se njima a i muslimanima, a mi opet ostajemo ondje gdje smo i prije bili. Da negovorim o drugom, samo kod žandarmerije primaju se i nadalje jedino Srbi, a kad sam ja poslao samo jednog Hrvata rečeno mu je na ovdašnjoj žandarmerijskoj stanici da je zakasnio. U Slunju opet na žandarmerijskoj stanici je neki žandar Janjatović plašio naše mladiće da će imati troška svaki preko 500 dinara čime ih je opet odbio. Sreski načelnik u Slunju dr. Stanko Ilić obilazi redom sve Stojadinovićeve Srbe samo da hi prevuče u Samostalnu demokratsku stranku, dočim Hrvate i Srbe samostalce niti ne gleda. Bivši sreski načelnik Dušan Šumonja je imao barem toliko ponosa da sa raznim banditima nije htio imati posla pa makar to bili i Srbi i njegova rodbina. Trebalo bi bezuvjetno da se smjesta Tode Duduković i Mirko Krivokuća smjene pa da se u Veljunu za komesara općine postavi Srbin samostalni demokrata Joso Sikirica iz Točka, a u Vukmaniću gdje je većina Hrvata jedan Hrvat. Mora se naravno u banovini Hrvatskoj raditi ravnopravno i pošteno, ali ipak bi se moralo osjetiti, da je to banovina Hrvatska a ne Srbska da tu nesmije ostati kao i prije pa da se provadja isti lopovluk i da tu negospodare razni Bojkići, Budisavljevići, Kosanovići i

Krizman je zapisao kako nije riječ o vladi narodnog sporazuma, već je uspostavljena „koaliciona vlada HSS i JRZ“. H. Krizman 2014, 137.

¹⁹⁶⁹ Primjerice, prema svjedočenju jednog člana lokalnog HSS-a, narodni zastupnik za kotar Šid Živan Kuveždić je u „u svom užem krugu“, „izražavao nepovjerenje prema SDS-u“ i to zato „jer je računao da će Srbi odalečiti se od pomaganja političke linije za Hrvatskom samostalnosti“. Geiger i Leček 2018, 239.

¹⁹⁷⁰ HR-HDA-155-BHKB, kut 1, 816/40, Kotarsko poglavarstvo izvještava KB o političkoj situaciji u Gospiću, 28. 4. 1940., 4.

Vilderi. Spremniji i brži u proteširanju svojih pristaša od samostalaca nema i njima nisu u tom pogledu dorasli ni razni Živkovići, Jevtići i Stojadinovići“.¹⁹⁷¹

Mravinac je zaprijetio da, ako se ne smjene Duduković i Krivokuća, neće izaći na senatorske izbore 12. studenog 1939. te će podnijeti ostavku na mjesto predsjednika općine Cetingrad, općinskog odbornika, zastupnika slunjske imovne općine i općinskog povjerenika Gospodarske sloge.¹⁹⁷²

Usprkos proklamacijama HSS-a i isticanju sloge s hrvatskim Srbima, čemu je trebao pridonijeti SDS, situacija na terenu često je bila drugačija. Međunacionalne napetosti često su dovodile do fizičkih obračuna, a ponekad su bile i na rubu oružanog incidenta. Vođa HSS-a u daruvarskom kotaru, narodni zastupnik Mijo Ipša izvijestio je 4. studenog 1939. kako se dio lokalnih Srba organizira u „tajne organizacije“. „Kriminalni tipovi organizirani su i financirani iz Beograda i to nije samo u Daruvarskom, već i u Grubišnopoljskom kotaru“, poručio je Ipša u dramatično intoniranom izvještaju. Istaknuo je kako je potrebno „temeljito preresetati“ žandarmerijski kadar u spomenuta dva kotara jer „oni će izazivati i ubijati dok ne bude zla“. Ipša je zaključio kako se, uzimajući u obzir „nepravdu i izazivanja“, i sam „čudi“ da ga narod „sluša“ te da je „miran“.¹⁹⁷³

Situacija u kojoj je dobar dio Hrvata naoružan putem Hrvatske seljačke zaštite, a dobar dio Srba putem četničkih udruženja, lako je mogla pokrenuti spiralu nasilja. Kotarsko poglavarstvo u Sisku izvijestilo je 7. studenog 1939. telefonski Bansku vlast kako Hrvatska seljačka zaštita iz Lekenika i Letovanića „već nekoliko dana vrši po terenu nekakva uredovanja, oduzima lugarima oružje, obavlja pretrese stanova, pa navodno čak i hapsi neke ljude, za koje se ne zna gdje su“. Četrdesetak članova HSZ-a naoružanih puškama i revolverima, izvijestio je kotarski poglavar, stiglo je 6. studenog u selo Pokupski Palanjek (tada Srpski Palanjek). Na ulazu nalazi se „šumica“ u kojoj su lokalni Srbi dočekali paljbom zaštitare, pri čemu je ispaljeno šezdesetak metaka. Potom kotarski poglavar opisuje atmosferu straha koja vlada, a na tragu je Ipšinog dopisa:

¹⁹⁷¹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 9, 4247/39, Općinski načelnik (Cetingrad) Mijo Mravinac žali se na postupanje SDS-a u slunjskom kotaru, 31. 10. 1939.

¹⁹⁷² HR-HDA-155-BHKB, kut. 9, 4247/39, Općinski načelnik (Cetingrad) Mijo Mravinac žali se na postupanje SDS-a u slunjskom kotaru, 31.10.1939.

¹⁹⁷³ HR-HDA-155-BHKB, kut. 8, 3617/39, Predstavka Mije Ipše o žandarima u kotarevima Daruvar i Grubišno polje, 4. 11. 1939.

„Slučajno su naišli žandarmi i intervenisali, inače se ne zna kakav bi završetak mogao biti. Iz dosta sigurnog izvora primljeno je obaveštenje, da su u Baniji i na granici Vrbaskе banovine primjećuje veliko uznemirenje i kretanje kod Srba, pa se je bojati da bi vrlo lako moglo doći do težih incidenata sa nedoglednim posljedicama. Molim, da se najhitnije preduzme potrebno, da HSZ prestane sa ovim bezakonjem, jer su veliki neredi inače neizbježivi. VRLO JE HITNO“.¹⁹⁷⁴

Iako nema govora o organiziranom progonu Srba niti je nasilje bilo jednostrano, glasine su ponegdje padale na plodno tlo. U Kraljevcanima (kotar Glina) početkom prosinca 1939. mještani su mislili:

„da će HSZ iz obližnjih Hrv. sela doć u Kraljevcane da napadne žand. stanice i mještane Srbe. Taj glas ušao je u selo i ljudi su se sakupili u većem broju da se od toga najavljenog napadaja odbrane. Sam komandir žandarmerijske stanice narednik Kesić izgubio je hladnokrvnost i povjerovao tim glasinama. Poduzeo je specijalne mjere za odbranu i svoju familiju preveo u žand. stanicu. Taj njegov postupak samo je još povećao nervozu i utvrdio ljude da će do napadaja doći. U tom uzbuđenju pucalo se, ali do nikakve nesreće nije došlo. Nitko od Hrvata nije napadnut, a jednako nije došlo ni do napada sa strane HSZ“.¹⁹⁷⁵

Spomenuti narednik ubrzo je premješten iz Banovine Hrvatske.¹⁹⁷⁶ S druge strane, hrvatsko pučanstvo u kotaru Valpovu bilo je uznemireno zbog naoružavanja kolonista u Gorici i organiziranja u četnička udruženja. Lokalni Hrvati vidjeli su u četnicima „neku povlaštenu kastu ljudi po vlastima, a ostali narod, kao da je raja iz turskih vremena“.¹⁹⁷⁷

Osim četničkih udruženja najotvorenije protiv Banovine Hrvatske djelovala je Srpska pravoslavna crkva. SPC je djelovao kao parapolitička ustanova i zaštitnik srpstva, znatno izlazeći iz okvira vjerske ustanove. Već je spomenuto kako je Srpska pravoslavna crkva izlazila iz vjerskih okvira prilikom žalbe zbog navodne zapostavljenosti Srba u osječkim gradskim poduzećima. Ono

¹⁹⁷⁴ HR-HDA-155-BHKB, kut. 8, 3650/39, Djelovanje Hrvatske seljačke zaštite u Lekeniku i Letovaniću, 7. 11. 1939.

¹⁹⁷⁵ HR-HDD-155-BHKB, kut. 1, 52/40, Kotarsko poglavarstvo u Glini izvještava o istrazi o četničkim udruženjima, 22. 1. 1940.

¹⁹⁷⁶ HR-HDA-155-BHKB, kut.1, 52/40, Kotarsko poglavarstvo u Glini izvještava o istrazi o četničkim udruženjima, 22. 1. 1940. Da su se alarmantne lažne vijesti o progonu Srba u Banovini Hrvatskoj uhvatile barem kod dijela Srba svjedoči i prijestup općinskog redara Milana Maralića iz Suseka (kotar Ilok). On je u gostioni 30. rujna 1940. govorio, između ostalog, „da su Hrvati vješali Srbe po Osijeku, Zagrebu i Sarajevu, da Banovina Hrvatska pljačka narod, i da jebe mater Hrvatima“. HR-HDA-155-BHKB, kut. 71, 71225/40, Izvještaj kotarskog poglavarstva u Iloku o prijestupu općinskog redara, 30. 9. 1940.

¹⁹⁷⁷ HR-DAOS-1177, Stjepan Heffer, kut. 10, Politička korespondencija, 1304/40, Poglavarstvo općine Vanjsko Valpovo izvještava kotarskog poglavara o ilegalnom dijeljenju oružja Srbima u prečanskim krajevima, 3. 10. 1940.

što je zanimljivo je da se Srpska pravoslavna crkvena opština u žalbi predstavila kao „jedina nacionalna i verska, vanpartijska institucija te prema tome izraziti i faktični predstavnik srpskog naroda u Oseku“.¹⁹⁷⁸ U predavci Srpske pravoslavne crkvene opštine u Novoj Gradišci upućenoj Patrijarhu, povodom odluke Gradskog vijeća Nove Gradiške da se Sokolskom društvu oduzme Sokolski dom – valja primijetiti da se ne radi o crkvenoj imovini – navodi:

„Ogorčenje ovdašnjih Srba suviše je veliko, i mi verujemo da oni neće moći vladati sobom ako zbilja dođe do izvršenja ove nepravde. Iz usta najmanje svakog drugog Srbina čuju se reči: 'Na pragu doma treba ginuti', 'Samo preko nas mrtvih možete ući u dom', 'Treba ga dići u vazduh'“.¹⁹⁷⁹

Retoriku izvanrednog stanja Srpske pravoslavne crkvene opštine koristile si u drugim situacijama. Više srpskih pravoslavnih opština žalilo se banu Šubašiću zbog protusrpskog pisanja nacionalističkog lista *Hrvatska gruda*. Srpska pravoslavna opština u Šibeniku je 12. kolovoza 1940. apelirala na Šubašića „da se spriječi daljnje vrijeđanje i izazivanje pravoslavnih Srba u Banovini Hrvatskoj, kako ne bi došlo do opravdane reakcije i u ovim tešim vremenima do nemilih posljedica“.¹⁹⁸⁰ Nakon toga upućena je neodređena prijetnja da će Srbi morati reagirati:

„Najenergičnije se protestuje protiv dozvoljavanja da se u hrvatskim listovima, usprkos dvostruke cenzure u Banovini Hrvatskoj, na adresu Srba i pravoslavlja štampaju izrazi: 'došljaci', 'stjenice', 'gamad' i sl, koji do krajnosti vrijeđaju i revoltiraju, te se bezuslovno zahtijeva da se tome najenergičnije stane na kraj i za sve nekulturne ispade i teške uvrede dađe puna zadovoljština. U protivnom, pravoslavni Srbi biće prisiljeni da sami, kao što su i pod tudjinom znali, zaštite čast svoga imena i sve svoje narodne i crkvene svetinje od bilo čijeg nasrtaja na njih“.¹⁹⁸¹

Iako HSS preuzima vlast, u narodu zbog batinjanja i mučenja omražena žandarmerija u pojedinim mjestima na lokalnim izborima 1940. čak pomaže oporbi HSS-u (Trogir i Konjic).¹⁹⁸² U više mjesta, prema izvještajima koje su lokalni HSS-ovci slali banu, vidimo da su isti ljudi ostali u žandarmeriji i nastavili provoditi staru politiku. Predsjednik kotarske organizacije HSS-a u Virovitici žalio se kotarskom poglavaru na ponašanje lokalnih žandara. Prema njegovoj

¹⁹⁷⁸ HR-HDA-155-BHKB, kut. 12, 5607/39, Srpska pravoslavna crkvena opština žali se povjereniku grada Osijeka zbog otkaza Srbima u gradskoj upravi i poduzećima 28. 11. 1939.

¹⁹⁷⁹ Konstantinović 1998, 621.

¹⁹⁸⁰ HR-HDA-155-BHKB, kut. 51, 49168/40, Prosvjed Srpske pravoslavne crkvene opštine u Šibeniku banu Šubašiću zbog pisanja lista *Hrvatska gruda*, 12. 8. 1940., 1.

¹⁹⁸¹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 51, 49168/40, Prosvjed Srpske pravoslavne crkvene opštine u Šibeniku banu Šubašiću zbog pisanja lista *Hrvatska gruda*, 12. 8. 1940., 2.

¹⁹⁸² Grgić i Kardum 2023, 80-81, 94,

predstavci prolazeći kroz Novo Trezinpole žandariski podnarednik Ilija Gjikanović, podnarednik Stjepanek i kaplar Mihajlo Vrzić pjevali su u veljači 1940: „Dok se Maček iz Ženeve vrati/Onda ćemo Hrvate vješati i klati“.¹⁹⁸³ HSS očito nije mogao računati na pouzdanost žandarmerije koja je često vodila politiku potkopavanja Banske vlasti. Prema izvještaju koji je u kolovozu 1940. podnijela kotarska organizacija HSS-a u Makarskoj Jurju Krnjeviću, u kotaru Makarska, a pogotovo u gradu, žandarmerija „radi protiv pokreta HSS i protiv Hrvatskog naroda, tako da je pasivna i radi razorno“. Pritom, „neki žandarmi vuku otvoreno za komunizam, a neki za fašizam Pavelića i to otvoreno“.¹⁹⁸⁴ Podnarednik Luka Glavota, primjerice, „otvoreno glasno među bivšim JRZ pristašama govori o komunizmu kao spasu, a neki o Paveliću kao spasu“. Zbog toga je kotarska organizacija HSS-a zatražila premještanje ili umirovljenje nekolicine žandara.¹⁹⁸⁵

U pojedinim su mjestima posebno bili loši odnosi između žandarmerije i HSZ-a. Kotarsko poglavarstvo u Dugom Selu tražilo je krajem veljače 1940. smjenu žandarmerijskog narednika Bože Katalinića, zapovjednika stanice u Brckovljanima „jer opasnost po javni red i mir“ u Brckovljanima „raste iz dana u dan“. Razlog je taj što između Katalinića i zapovjednika HSZ-a „postoji jak animozitet i to u tolikoj mjeri, da se jedan drugoga kloni“. Oni su bili u lošim odnosima jer je bila prisutna „stara mržnja osnovana na bolnim ranama iz prošlosti uslijed brutalnog postupka žandarmerije protiv tamošnjeg naroda a uz pomoć nekolicine konfidenata koji su bili pristalice bivših režima, a sadašnji komandant žandarmerijske stanice narednik Katalinić i dalje održava javno naročito prijateljske veze sa svojim starim konfidentima, pa time i dalje izaziva Hrvatsku Seljačku zaštitu i pojačava mržnju“. Kotarski poglavar zaključio je da ne može doći do „izmirenja, nego može biti mrtvih glava na jednoj i na drugoj strani ako se ne ukloni Katalinić“.¹⁹⁸⁶ Kada je splitski prvak HSS-a Paško Kaliterna u Dugom Ratu u prostorijama HRS-a održao sastanak sa 60 ljudi u siječnju 1941., zapovjednik žandarmerijske stanice pitao ga je za

¹⁹⁸³ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 6387, Kotarska organizacija HSS u Virovitici žali se kotarskom poglavarstvu u Virovitici na ponašanje žandara, 19. 2. 1940.

¹⁹⁸⁴ HR-HDA-1353-GSID, inv. br. 1095, Prijepis izvještaja kotarske organizacije HSS u Makarskoj glavnom tajniku Jurju Krnjeviću, 27. 8. 1940.

¹⁹⁸⁵ HR-HDA-1353-GSID, inv. br. 1095, Prijepis izvještaja kotarske organizacije HSS u Makarskoj glavnom tajniku Jurju Krnjeviću, 27. 8. 1940.

¹⁹⁸⁶ HR-HDA-155-BHKB, kut. 1, 302/40, Kotarsko poglavarstvo u Dugom Selu traži od Banske vlasti premještanje žandarmerijskog narednika Bože Katalinića, zapovjednika stanice u Brckovljanima, 26.2.1940., 1-2. Takav odnos dakako nije bio pravilo. Izvještaj o pregledu jedinica Savskog žandarmerijskog puka iz ožujka 1940. dobro pokazuje da su u pojedinim područjima odnosi HSZ-a i žandarmerije bile zategnuti, dok u drugima nije bilo sukoba. HR-HDA-155-BHKB, kut. 1, 154/40, Izvještaj o pregledu jedinica Savskog žandarmerijskog puka.

dozvolu održavanja sastanka jer sastanak nije bio najavljen. Kaliterna mu je odgovorio „da njemu ne trebaju dozvole, a da su žandarmi za lopove, a ne poštene ljude“.¹⁹⁸⁷ Zanimljivost u vezi HSS-ove kontrole upravnog aparata i savijanja propisa jest, da je kotarsko poglavarstvo nakon tog incidenta zatražilo kabinet bana za mišljenje primjenjuju li se na skupove HSS-a, ako ih sazivaju hrvatski narodni zastupnici, odredbe Naredbe o privremenoj zabrani okupljanja.¹⁹⁸⁸

Osim nategnutih odnosa sa žandarmerijom, ponegdje su predstavnici HSS-a bili u eksplicitno lošim odnosima s vojskom. Tako u Šibeniku nije bilo „ni službenog ni ličnog kontakta“ između vojnih vlasti (brigadni general i komandant mjesta Milan Damjanović te kapetan bojnog broda i komandant morske komande Slavomir Tomić) i HSS-a u kojemu su ključnu ulogu imali senator i predsjednik kotarske organizacije HSS-a Šime Belamarić te predsjednik mjesne organizacije HSS-a Dane Škarica. Oni nisu bili u kontaktu jer su predstavnici vojnih vlasti bili u dobrim odnosima s pojedincima koji su bili poznati po represiji hrvatskog nacionalnog identiteta.¹⁹⁸⁹ Takvo je stanje bilo u studenom, a ono se nije popravilo ni u naredna dva mjeseca. Vojni zapovjednici u Šibeniku očito su ostali na postavkama jugoslavenkog unitarizma. Senator Belamarić i povjerenik općine Šibenik Dragutin Vidović istaknuli su da vojne vlasti i dalje zabranjuju vojnicima i dočasnici posjećivanje Hrvatskog seljačkog doma, dok rezervisti prijavljuju mjesnom vodstvu HSS-a da pojedini časnici „izazivlju vojnike Hrvate, napadaju sporazum, predsjednika dra Mačeka i Banovinu Hrvatsku“. Zato su Belamarić i Vidović tražili premještaj zapovjednika Šibenika i časnika „koji su se ogriješili o načela sporazuma“.¹⁹⁹⁰ U Šibeniku se dogodio još jedan incident koji svjedoči o teškoj kohabitaciji između HSS-a i starih kadrova. Na skupštini HRS-a u gradskom kazalištu sredinom prosinca 1940, kojoj je prisustvovalo 1000 ljudi, bio je i redarstveni stražar Vaso Krivokuća koji „nije htio pozdraviti sviranje himne“ na zaprepaštenje okupljenih. Predstojnik redarstva i narodni zastupnik HSS-a Dane Škarica uspjeli su spriječiti „teške posljedice do kojih je moglo doći uslijed eventualnog

¹⁹⁸⁷ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 6480, Kotarsko poglavarstvo u Splitu izvještava KB o sastanku HSS-a u Dugom ratu gdje je Paško Kaliterna omalovažavao žandare, 27. 1. 1941.

¹⁹⁸⁸ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 6480, Kotarsko poglavarstvo u Splitu izvještava KB o sastanku HSS-a u Dugom ratu gdje je Paško Kaliterna omalovažavao žandare, 27. 1. 1941.

¹⁹⁸⁹ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 6144, 54196/92-1939, Referat šefa državne zaštite o odnosima između predstavnika vojnih vlasti i sadanjenog režima u gradu Šibeniku

¹⁹⁹⁰ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 6144, 34/40, Izvještaj Ispostave banske vlasti u Splitu o odnosu vojnih vlasti i građanstva u Šibeniku, 26. 1. 1940.

fizičkog obračunavanja“. Škarica je u svom govoru spomenuo kako još ima puno kadrova u banovinskoj službi koji u njoj ne bi trebali biti, referirajući se na Krivokuću.¹⁹⁹¹

Incident zbog nepoštivanja hrvatske himne od strane predstavnika vojnih vlasti zabilježen je i u Splitu. Kada je 15. listopada 1939. nakon zadušnice za Eugena Kvaternika svirala hrvatska himna na Narodnom trgu okupljeni građani su ustali, ali je nekoliko časnika jugoslavenske vojske ostala sjediti pred kavanom. Ispostava banske vlasti u Splitu tim je povodom zaključila:

„Samo umjerenosti izvjesnih lica može se zahvaliti, da nije došlo do fizičkog napada na ove oficire, jer konačno, ako se od svakog iole pristojnog čovjeka očekuje da ustane za vrijeme sviranja stranih himna, onda se valjda u Banovini Hrvatskoj ima pravo očekivati, da će i oficiri naše vojske ustati za vrijeme pjevanja ili sviranja naše hrvatske himne, koja je ujedno dio državne himne. Da je u ovom slučaju došlo do fizičkog napada, a i eventualno do upotrebe oružja od strane vojnih lica ili građana, moglo je doći do strahovitih posljedica po konsolidaciju ove državne zajednice, a za šta bi nosili krivicu samo ovi oficiri, čije se ponašanje nemože ničim protumačiti i opravdati. Takav slučaj u ovoj izloženoj graničnoj zoni našao bi sigurno odjeka ne samo u susjednoj zemlji, nego i u ostalom svijetu“.¹⁹⁹²

Drugdje su također zabilježeni slučajevi u kojima vojni predstavnici još uvijek gaze hrvatske nacionalne simbole. U ovom slučaju i doslovno i simbolički. Kada je Mladić Antun Mikanovec stigao u Prosvjetni dom u Dalju zbog regrutacije, član regrutne komisije Milovan Milosavljević otkinuo mu je broš sa slikom Mačeka i hrvatskom trobojkom, opsovao majku, bacio broš na pod i naredio da ga pogazi.¹⁹⁹³

Teškoće s kojima se HSS suočavao prilikom manevriranja između zahtjeva pristaša i realnosti kohabitacije u jugoslavenskoj vladi, dobro se oslikavaju prilikom ubojstva Ive Kozarčanina, urednika kulturne rubrike *Hrvatskog dnevnika*. Kozarčanin se 4. veljače 1941. u 2 ujutro, vraćao u supijanom stanju¹⁹⁹⁴ iz centra grada Ilicom prema Stenjevcu gdje je živio. Kod vojarne na Črnomercu ustrijelio ga je stražar iz razloga koji nisu do kraja razjašnjeni. Činjenica da

¹⁹⁹¹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 74, 90306/40, Izvještaj PGR-a o skupštini HRS-a u Šibeniku, 16. 12. 1940., 1-2.

¹⁹⁹² HR-HDA-1363-PS, inv. br. 6144, 122/39, Ispostava banske vlasti u Splitu izvještava o odnosu između vojnih vlasti i građanstva, 11. 11. 1939, 2-3.

¹⁹⁹³ HR-HDA-155-BHKB, kut. 63, 58430/40, Izvještaj kotarskog poglavarstva u Osijeku o incidentu u regrutnoj komisiji u Dalju, 24. 8. 1940.

¹⁹⁹⁴ Sugerirao je to Vinko Nikolić u jednom predavanju devedesetih: „Zanimljivo je ovdje spomenuti i to da se onda govorilo kako je Kozarčanin bio u veselom raspoloženju, kako se to kaže, i nije reagirao kako treba na opomene stražara“. Vinko Nikolić, „O Ivi Kozarčaninu“, *Zaprešićki godišnjak* (Zaprešić), 1997., 471-472.

je hrvatskog književnika usred Zagreba ustrijelio vojnik koji nije bio Hrvat niti je iz Hrvatske¹⁹⁹⁵, zasigurno bi u ranijim razdobljima izazvala žestoku reakciju HSS-a koji bi to iskoristio za mobiliziranje puka protiv nepravdi koje nanosi nametnuti strani represivni režim. Međutim, HSS je sada bio na vlasti. U *Hrvatskom dnevniku* i drugom tisku HSS-a te na komemoraciji za Kozarčanina nema povezivanja ubojstva s napadom na vojsku ili državu. Na naslovnici *Hrvatskog dnevnika* 5. veljače 1941. objavljena je osmrtnica s oprostajem uredništva od kolege. Nisu navedene pojedinosti Kozarčakinove smrti, tek stoji kako je „UREDNIŠTVO HRVATSKOG DNEVNIKA, užasnuto nad tragičnim događajem“ te da je Kozarčanin „naglo izgubio svoj mladi život“.¹⁹⁹⁶ Na trećoj stranici objavljen je tekst „Tragična smrt hrvatskog književnika Ive Kozarčanina“ sa značajnim prazninama koje je očito okljaštrila cenzura. U tom je tekstu navedeno kako je kako je u 2 ujutro „naglo prekinuta nit života našega miloga druga i hrvatskog književnika“.¹⁹⁹⁷

Uvodnik u istom broju također je, doduše u manjoj mjeri, cenzuriran. Nakon uvodne dvije rečenice u kojima se govori o gubitku za uredništvo Hrvatskog dnevnika i tragičnoj smrti, nalaze se bjeline koje je očito izbacila cenzura.¹⁹⁹⁸ Možda se upravo u tome djelu navodilo da je Kozarčanin ubijen, ali je autor uvodnika, vjerojatno Kozarčakinov nadređeni Ilija Jakovljević u ostatku teksta otklonio političku pozadinu Kozarčakinove smrti. U nastavku je opisano kako je Kozarčanin Ilicom išao pješke prema Vrapču gdje je učiteljica njegova supruga Marija da bi ga u Ilici zadesila „nagla smrt“.¹⁹⁹⁹ Drugi tekstovi o Kozarčaninu također su cenzurirani na mjestu na kojemu bi logički slijedio opis Kozarčakinove smrti.²⁰⁰⁰ Dan kasnije Maček je izrazio sućut obitelji Kozarčanina naloživši „da mu se podnese detaljan izvještaj“. Maček je poručio „da se moraju osvijetliti sve okolnosti, pod kojima je izgubio život ovaj talentirani hrvatski književnik, kojega je vodja hrvatskog naroda veoma cijenio“.²⁰⁰¹

¹⁹⁹⁵ Prema Vinku Nikoliću, koji je Kozarčanina poznao iz redakcije *Hrvatskog dnevnika* s kojim je surađivao, stražar je bio Makedonac. Vinko Nikolić, „O Ivi Kozarčaninu“, *Zaprešićki godišnjak* (Zaprešić), 1997., 471.

¹⁹⁹⁶ „IVO KOZARČANIN. Hrvatski književnik“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 2. 1941., 1.

¹⁹⁹⁷ „Tragična smrt hrvatskog književnika Ive Kozarčanina“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 2. 1941., 3.

¹⁹⁹⁸ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 2. 1941., 5.

¹⁹⁹⁹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 2. 1941., 5.

²⁰⁰⁰ Vidi: Dragutin Novaković, „U spomen dragom drugu Ivi Kozarčaninu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 2. 1941., 3.

²⁰⁰¹ „Saučešće predsjednika dra Mačka povodom smrti Ive Kozarčanina“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 2. 1941., 3.

Na sprovodu Kozarčanina bio je potpredsjednik August Košutić, kao i podnačelnik grada Zagreba Dolenc. Govor je na sprovodu održao Ilija Jakovljević koji je istaknuo da „naša srca nisu ispunjena samo bolju nego i strašnom srdžbom, što smo na ovakav način izgubili jednog dragog prijatelja, dobrog druga i krasnog čovjeka“. Time je sugerirao da postoje krivci za Kozarčaninovu smrt, što potvrđuje i činjenica da je Kozarčanina proglasio u svom govoru mučenikom.²⁰⁰²

Tek tjedan dana nakon Kozarčaninove smrti Banska vlast oglasila se o pozadini. I to nakon što je dan ranije vojska stacionirana u Zagrebu (Komanda mjesta) objavila kako je „strogo vodjenom istragom vojničkih vlasti i zagrebačke policije neosporno utvrđeno, da je stražar kaplar-pitamac upotrijebio oružje potpuno u skladu s postojećim vojničkim pravilima i propisima“. Prema toj verziji Kozarčanin je „na posve ispravnu propisnu opomenu na stražara goropadno, pogrđnim riječima i psovkama i fizički nasrnuo, radi čega je stražar pristupio izvršenju svoje dužnosti“. Kabinet bana opovrgnuo je takve navode „u pogledu odgovornosti kaplara Milije (sic) Jovanovića“, obavijestivši javnost, kako „Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu nije moglo do danas 'neosporno utvrditi, da je stražar kaplar-pitamac upotrijebio oružje potpuno u skladu s postojećim pravilima i propisima'“. ²⁰⁰³

Za vrijeme NDH Marko Čović i Savić Marković-Štedimlja okrivili su Jakovljevića posredno za slučaj Kozarčanin. Štedimlja, koji je bio u 23 sata 3. veljače u gostionici s Kozarčaninom, tvrdio je da je književnik bio pod pritiskom jer ga je Jakovljević tražio da postane tajnik u Matici hrvatskoj kojoj je uveden komesarijat, što on nije želio. Istovremeno se nije htio zamjeriti uredniku kako ne bi dobio otkaz u vremenu kada bi teško mogao naći novo zaposlenje. Kozarčanin je izbjegavao dati odgovor te je izbjegavao Jakovljevića. Kozarčaninu je navodno 1. veljače 1941. otkazana služba nakon čega „utučen lutao po zagrebačkim ulicama i krčmama, sastajući se s vremena na vrijeme sa svojim prijateljima, ali im nije govorio ništa o odpustu iz službe“ suočen sa svojom nezavidnom materijalnom situacijom. Odpust iz službe tajio je navodno i od prijatelja i svoje supruge. Zbog opisanog je navodno Kozarčanin bio u teškom rastrojstvu. Naime, našao se u teškoj financijskoj situaciji kao otac dvoje djece s ranijim dugovima. U takvom rastrojstvu polusamoubilački postupao je nasuprot stražaru koji ga je ustrijelio.²⁰⁰⁴

²⁰⁰² „Čitav kulturni Zagreb odao je s dubokom bolju u srcu posljednju počast tragično poginulom hrvatskom književniku Ivi Kozarčaninu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 7. 2. 1941., 2.

²⁰⁰³ „Komanda mjesta i banska vlast o smrti Ive Kozarčanina“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 2. 1941., 13.

²⁰⁰⁴ Savić Marković Štedimlja, „Kako je poginuo književnik Ivo Kozarčanin“, *Hrvatski narod* (Zagreb), 4. 2. 1942., 7

Marko Čović također je napisao da je Jakovljević htio Kozarčanina postaviti na položaj u Matici hrvatskoj pod komesarijatom znajući za loše materijalno stanje Kozarčanina.²⁰⁰⁵ Takva se teorija ne čini uvjerljivom, iako Kozarčaninove dugove potvrđuje jedan članak *Hrvatskog dnevnika* iz veljače 1941.²⁰⁰⁶ Međutim, Jakovljević je održao govor na sprovodu Kozarčanina. Također, Jakovljević je stupio u vezu s NOP-om po puštanju iz ustaškog logora preko Marije Kozarčanin.²⁰⁰⁷ Teško je vjerovati da bi Kozarčaninova supruga pomagala tobože suodgovornome za smrt njena supruga.

Međutim, Čovićeva rečenica u inače ostrašćenom članku o Jakovljevićevoj odgovornosti za Kozarčaninovu smrt, vjerojatno dobro oslikava raspoloženje djela javnosti prema reakciji zbog smrti Kozarčanina: „Takva je bila hrvatska sloboda za sporazuma, da se nije moglo (u slobodnoj Hrvatskoj?) napisati niti to, da je jednoga hrvatskoga književnika na ulici ubio srpski vojnik i da je taj vojnik dobio priznanje i pohvalu za svoje besprimjerno – junaštvo!“²⁰⁰⁸ Zanimljivo je da je na sličnom tragu pisao i Ilija Jakovljević u uvodniku *Hrvatskog dnevnika* 8. veljače 1941. U tom je uvodniku naglašeno kako postoje nedostaci Sporazuma Cvetković-Maček, ali da svi trebaju doprinijeti „izgradnji nove i ljepše Hrvatske, u kojoj će svaki njezin stanovnik biti slobodan čovjek, u kojoj će se poštivati sve naše kulturne vrednote, a osobna sigurnost biti u tolikoj mjeri zajamčena, da se nitko bez straha, da će biti kažnjen, ne će usuditi ustajati protiv tjelesnog integriteta građana i seljaka Hrvatske“.²⁰⁰⁹

5. Disonantne tendencije pod okriljem HSS-a

*„Općenito pomanjkanje pomladka u HSS, kao posljedica neodređenosti ideologije, odn. pomanjkanja ideologije uopće, dokazalo se je najbolje u vremenu, kada je stranka, od 1935. pa dalje, iz principijelne opozicije i općenitog pasivnog držanja počela prelaziti aktivnijoj politici“.*²⁰¹⁰

²⁰⁰⁵ Marko Čović, „Obljetnica smrti Ive Kozarčanina“, *Hrvatski narod* (Zagreb), 4. 2. 1942., 7.

²⁰⁰⁶ „Sram ga bilo!“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 2. 1941., 5.

²⁰⁰⁷ Jakovljević je pušten iz Stare Gradiške 18. prosinca 1942. On je UDB-i rekao je da je po povratku u Zagreb posjetio Mariju Kozarčanin „koja je stanovala u Stenjevcu, koja je sa drugaricom Zastavniković radila za NOP“. Nije naveo da je riječ o udovici Ive Kozarčanina, ali njegova supruga bila je Marija i živjela je u Stenjevcu. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301602 Andrija Hebrang, 999-1-0035., Ispitivanje Jakovljevića u UDB-i Zagreb, 26. 5. 1948., 3.

²⁰⁰⁸ Marko Čović, „Obljetnica smrti Ive Kozarčanina“, *Hrvatski narod* (Zagreb), 4.2.1942., 7.

²⁰⁰⁹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 2. 1941., 5.

²⁰¹⁰ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 52.

U prethodnom poglavlju dotakao sam se pojedinaca iz HSS-a koji su bili bliski ustaškom ili komunističkom pokretu. Međutim, kako je moglo biti razvidno iz tog teksta, riječ je generalno o izoliranim, nepovezanim pojedincima, pogotovo u slučaju malobrojnih komunističkih simpatizera, koji nikako nisu mogli tvoriti snažnije povezanu skupinu unutar HSS-a. Međutim, unutar glomazne stranke postojale su raznolike tendencije koje su često bile ideološki proturječne. One su se ponajviše ogledale u odnosu prema radničkom pitanju i selu, odnosu prema mladima i njihovoj mobilizaciji u stranku, vanjskopolitičkoj orijentaciji, ali i u odnosu prema Jugoslaviji i jugoslavenstvu. Te razlike nisu prerastale uglavnom u otvorene sukobe, ali ih je važno ocrtati tim više jer je nekoherentnost i višeznačnost HSS-a po svim spomenutim točkama utjecala i na kasnije raslojavanje stranke u Drugom svjetskom ratu.

Poseban izazov za HSS predstavljali su gradovi, sve veći udio radnika u općoj populaciji, kao i nepopularnost među mladima. Na svim spomenutim poljima komunisti i ustaše predstavljali su sve veću prijetnju HSS-u. Taj zaključak osobito vrijedi za studente. U odnosu prema neprijateljskoj studentskoj populaciji doći će do izražaja ranije izraženi populistički protuintelektualizam te animozitet prema intelektualcima i inteligenciji. Pritom su korisne definicije Georgea Schöpflina po kojemu je intelektualac „netko tko je uključen u stvaranje vrijednosti, ideja, alternativa i kritike sadašnjosti“, dok bi u inteligenciju spadali „nositelji tehničkog znanja uključeni u upravljanje tim vrijednostima i idejama“.²⁰¹¹ Manji dio inteligencije, točnije kako kaže Schöpflin, „radikalnu manjinu“, privlačila je vizija radikalne promjene s ciljem uspostave utopijskog društva. Međutim njihov broj nije toliko važan jer je „radikalna manjina mogla pridonijeti uspostavljanju granica rasprave i, u određenoj mjeri, postavljanju agende za ostatak intelektualne zajednice.“²⁰¹² Ni ustaše ni komunisti nisu imali većeg utjecaja u širim masama, pogotovo na selu, ali su privlačili dobar dio elite, kao i visokoobrazovane koji su željeli postati dio elite. To je prepoznao i Ivo Šarinić u *Ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta* kada je napisao da se u gradovima onkraj klasičnih proletera (radnički sloj) „sve više stvara proletarijat intelektualaca, ta najradikalnija i najopasnija gljivica svih mogućih revolucionarnih vrenja“.²⁰¹³

²⁰¹¹ Schöpflin 1990, 80.

²⁰¹² Schöpflin 1990, 82-83.

²⁰¹³ Šarinić 1935, 102.

5.1. (Neki) radnici su seljaci: Seljačka stranka u doba urbanizacije

Jugoslavija je bila izrazito poljoprivredna zemlja. U srednjoj i jugoistočnoj Europi u tridesetima se najviše stanovnika proporcionalno u Jugoslaviji bavilo poljoprivredom.²⁰¹⁴ Po određenim pokazateljima razvijenosti Jugoslavija je bila najgora u srednjoj i jugoistočnoj Europi izuzev Albanije. Jugoslavija je u istom razdoblju imala i najveći postotak nepismenih (46 posto), više i od Rumunjske s 45 posto. Bugarska je tada imala 34 posto nepismenih, Poljska 25 posto, Mađarska 10 posto, a Čehoslovačka 4 posto.²⁰¹⁵ Prema procjeni dohotka u bazi Maddison projekta, BDP po glavi stanovnika Jugoslavije iznosio je 1939. 2,072 dolara. Sjeverni susjed Mađarska imala je više nego dvostruko veći BDP per capita (4,524 dolara). Bugarska je imala veći BDP po glavi stanovnika (2,672 dolara), dok je Rumunjska imala manji BDP po glavi stanovnika od Jugoslavije (1,626 dolara).²⁰¹⁶

Jugoslavija je – Hrvatska dakako u znatno manjoj mjeri – bila pretežito agrarna nerazvijena zemlja. Od Jugoslavije su samo Bugarska i Rumunjska uvozile viši udio industrijskih proizvoda.²⁰¹⁷ Prema Bićaniću, „hrvatski krajevi sjeverno od Kupe i Save“ bili su među najrazvijenijima u Jugoslaviji i u ravni sa Slovenijom i Vojvodinom, ali „ima veoma zaostalih i upravo zapuštenih hrvatskih krajeva u Bosni i Dalmaciji, koji spadaju među najslabije krajeve u Jugoslaviji“.²⁰¹⁸ Zato bi ukupno hrvatske krajeve trebalo smjestiti u prosjek između najrazvijenijih (Slovenija i Vojvodina) i „najzaostalih“ krajeva (Makedonija, Sandžak i Crna Gora).²⁰¹⁹ Čak i razvijeniji dio Hrvatske, teritorij Savske Banovina imao je dva i po puta manju željezničku mrežu, korigirano za površinu, od Mađarske. Više željeznica od Hrvatske imali su čak Alžir i Tunis. Savska Banovina imala je 11 automobila na 10.000 stanovnika, nešto manje od Rumunjske s 12 automobila i Mađarske s 15 automobila.²⁰²⁰ SAD je tada imao čak 1875 automobila na 10 tisuća stanovnika, dok je i Irska imala više nego deset puta više automobila (121 na 10.000

²⁰¹⁴ Connelly 2000, 806. Globalno je u to vrijeme bilo malo zemalja u kojima bi prevladavalo gradsko stanovništvo. U SAD-u je 1940. još 43 posto stanovnika živjelo u mjestima s manje od 2500 stanovnika. Tooze 2015, 385.

²⁰¹⁵ Connelly 2000, 807.

²⁰¹⁶ Maddison Project Database 2023.

²⁰¹⁷ Bićanić 1939, 18-19.

²⁰¹⁸ Bićanić 1939, 21.

²⁰¹⁹ Bićanić 1939, 21-22.

²⁰²⁰ Bićanić 1939, 22.

stanovnika).²⁰²¹ Primorska banovina je po tom pitanju stajala znatno lošije – 5 automobila na 10 tisuća stanovnika. Jednak broj je imala Litva, Bugarska manje (4), a Poljska nešto više (7).²⁰²² Primorska banovina imala je slabiju željezničku mrežu i od Bugarske.²⁰²³

U industriji i rudarstvu je bilo zaposleno 11,7 posto privredno aktivnog stanovništva u Savskoj Banovini, što je usporedivo s Finskom, Latvijom i Rumunjskom. U susjednoj Mađarskoj bilo je zaposleno u industriji i rudarstvu 19 posto privredno aktivnog stanovništva.²⁰²⁴ Banovina Hrvatska je po pitanju industrijalizacije zbog pasivnih krajeva bila „tek nešto jača od prosjeka za cijelu zemlju“.²⁰²⁵

Međutim, urbanizacija i industrijalizacija događale su se relativno brzo. Urbanizacija je bila tim neminovnija uzimajući u obzir da je neodrživo velik broj ljudi živio na selu. Točnije, Hrvatsku je karakterizirala agrarna prenapučenost – previše ljudi živjelo je na selu s obzirom na dostupne obradive površine.²⁰²⁶ Na 100 hektara obradive površine u Banovini Hrvatskoj živjelo je 126 stanovnika – 113 u bivšoj Savskoj banovini, 172 u bivšoj Primorskoj banovini. Čak je i jugoslavenski prosjek bio manji. Naime, u Jugoslaviji je 114 stanovnika živjelo na 100 hektara obradive zemlje, u Bugarskoj 116, u Rumunjskoj 97, u Poljskoj 91, u Italiji 90, u Mađarskoj 72. Spomenute su zemlje u studiji Rudolfa Bićanića definirane kao agrarne, dok su u industrijskim zemljama, naravno, brojke još manje. U Njemačkoj je tako na 100 hektara obradive zemlje živjelo 52 stanovnika, u Francuskoj 48, u Engleskoj 30, u SAD-u 17, a u Kanadi 11. Bićanić je bio mišljenja kako je prosjek od 35 do 45 stanovnika na 100 hektara najprihvatljiviji za „današnje produkcijske prilike u poljodjelstvu u kulturnim zemljama Evrope“.²⁰²⁷ Prema izračunu Joze Tomasevicha, koji je koristio drugačiju metodologiju nego Bićanić, u Primorskoj banovini je agrarni višak iznosio oko dvije trećine od ukupnog broja seljaka.²⁰²⁸

Iako je gustoća stanovništva u Banovini Hrvatskoj bila relativno mala, agrarna prenapučenost bila je izrazito visoka. Pojedine su pokrajine bile agrarno prenapučene, uzimajući u obzir navedeni imperativ o broju stanovnika na obradivoj površini, usprkos relativno slaboj naseljenosti. Primjerice, Hercegovina bila relativno rijetka naseljena, ali je ujedno agrarno

²⁰²¹ Bićanić 1939, 23.

²⁰²² Bićanić 1939, 24.

²⁰²³ Bićanić 1939, 24.

²⁰²⁴ Bićanić 1939, 23.

²⁰²⁵ Gašparović 1940, 3.

²⁰²⁶ O agrarnoj prenapučenosti u međuratnoj Hrvatskoj vidi: Tomasevich 1955, 308-326

²⁰²⁷ Bićanić 1940, 7.

²⁰²⁸ Tomasevich 1955, 321.

prenaseljena, dok je Slavonija bila gusto naseljena, ali je imala još slobodnih obradivih površina. U tri hercegovačka kotara Banovine Hrvatske prosječno je bilo čak 267 poljodjelaca na 100 hektara obradive zemlje. U Srednjoj Bosni situacija je bila nešto bolja, dok je u kontinentalnoj Dalmaciji bilo 239 ljudi na 100 hektara obradive površine, a na otocima 227. Kotari u Hrvatskom zagorju također su imali preko 200 ljudi na 100 hektara obradive zemlje. Najmanja je gustoća s obzirom na obradivu površinu bila u Srijemu (63-72 stanovnika).²⁰²⁹

U Savskoj banovini, prema Bićanićevu izračunu, bilo je ukupno 600 tisuća stanovnika iznad prosjeka koji se uzimao kao poželjan za uspješno poljodjelstvo. S druge strane je bilo „mjesta za pristojnu kolonizaciju za svega 30.000 duša“ u krajevima koji nisu imali „višak agrarnog stanovništva“ poput kotara Šid i Ilok. Ukupno je postojao, prema Bićaniću, „višak agrarne prenaseljenosti od 985.000 duša ili okruglo 1 milijun duša“, dok je bilo prostora za kolonizaciju 54 tisuće stanovnika u krajeve koji nisu bili agrarno prenapučeni.²⁰³⁰ Iz toga je Bićanić izvukao prilično sumoran zaključak:

„Ogromna gustoća agrarnog stanovništva na poljodjelskoj površini pokazuje da smo dospjeli u teške agrarne prilike. Veoma mnogo ljudi živi na obradivoj zemlji. Njih je u poljodjelstvu znatno više nego ih treba za obrađivanje, i više nego ih zemlja može pristojno prehraniti“.²⁰³¹

Bićanićeva studija objavljena je u sklopu serije „Gospodarska struktura Banovine Hrvatske“ koju je pokrenuo Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva koji je funkcionirao u okviru Gospodarske sloge. On je, sa svojim brojnim stručnjacima, funkcionirao kao svojevrsni think-tank koji je davao i prijedloge politika koje bi mogla provoditi Banska vlast.²⁰³²

Milijun stanovnika (skoro dvije petine agrarnog stanovništva) koji su smatrani viškom za modernizaciju sela i osuvremenjenje proizvodnje predstavljali su za ideologiju HSS-a ogroman problem. Dok bi, kako je rekao Bićanić, s milijun ljudi manje na selu broj stanovnika na selu „približno odgovarao današnjem shvaćanju o potrebi zemlje za pristojan život“, ishitrenim rješavanjem problema agrarne prenapučenosti, moglo bi se lako doći u situaciju da „rješavajući

²⁰²⁹ Bićanić 1940, 7-9. Za agrarnu prenapučenost po svim kotarima vidi tablicu u: Bićanić 1940, 26-29.

²⁰³⁰ Bićanić 1940, 16.

²⁰³¹ Bićanić 1940, 8.

²⁰³² Prema Urošu Dujšinu riječ je o preteči Ekonomskog instituta koja je bila „prva ustanova za sustavan znanstveni rad na polju ekonomskih znanosti“. Dujšin 2004, 14.

jedno pitanje narodne nevolje stvaramo novo pitanje narodne nevolje”.²⁰³³ Odnosno, brzom urbanizacijom mogao bi se izgubiti seljački karakter zemlje i vrijednosti sele koje su za HSS bile vrhunaravno dobro. Rješenje je Bićanić vidio u setu mjera. Prva je mjera uvećanje površine obradivog zemljišta. To se moglo postići pretvaranjem pašnjaka u obradive površine, krčenjem šuma, melioracijama i sl. Druga je mjera intenzivnija obrada kako bi se smanjila za seljaka potrebna površina. Treća mjera podrazumijeva „iseljenje suviška stanovništva” u druge hrvatske krajeve (kolonizacija koliko je to moguće), u gradove i u inozemstvo.²⁰³⁴ Četvrta mjera podrazumijeva smanjenje broja poljoprivrednika putem javnih radova, industrije i „stvaranjem dopunskih zanimanja za seljački svijet, gdje je premalo zemlje”. U tom slučaju ne bi dolazilo do stalnog seljenja u gradove, već bi se manje seoskog stanovništva bavilo poljoprivredom. Posljednja je pak mjera „bolja podjela zemlje među poljodjelce”.²⁰³⁵ U sklopu potonjeg potrebno je provesti i reviziju seljačkog nasljednog i imovinskog prava.²⁰³⁶

Iz spomenutih mjera vidimo da je HSS planirao, što je više moguće, usporiti rast gradova. Takva politika logično slijedi iz seta vrijednosti koje je HSS smatrao poželjnim. Bićanić je naveo više razloga zašto je brza urbanizacija nepoželjna, a svi proizlaze iz ideoloških odrednica HSS-a definiranih u prvom poglavlju:

„Ne smatramo zdravom pojavom da pomažemo odviše razvoj velikih gradova kod nas. Razloga je tome mnogo: nezdrav život i propadanje stanovništva u gradovima, izrabljivanje generacija seljaka, koji dolaze u grad, proletarizacija sela, i t. d. A spomenut ćemo još jedno: živimo u doba, kada najnaprednije zemlje provode politiku dezurbanizacije, pa nemamo ni mi računa, da danas naseljujemo gradove, koje ćemo opet za neko vrijeme morati raseljavati pod pritiskom raznih faktora”.²⁰³⁷

S jedne strane je HSS bio svjestan da je neodrživa trenutna situacija, uvjetovana rapidnom demografskom ekspanzijom, u kojoj dobar dio seljaka živi od premalog seljačkog posjeda, dok je brza urbanizacija sa sobom nosila ogromne društvene probleme. Samim time je i agrarna proizvodnja bila neefikasna. Bićanić je zaključio u studiji objavljenoj godinu dana ranije kako bi

²⁰³³ Bićanić 1940, 16.

²⁰³⁴ Bićanić 1940, 19. Međutim, kako je napomenuo Bićanić, iseljavanje u druge zemlje je nepoželjna pojava i s ekonomskog i s nacionalnog gledišta. Stoga se vjerojatno mislilo na iseljavanje manjeg broja ljudi koje dolazi po inerciji, a ne o poticanju iseljavanja. Vidi: Bićanić 1940, 19.

²⁰³⁵ Bićanić 1940, 19.

²⁰³⁶ Bićanić 1940, 24-25.

²⁰³⁷ Bićanić 1940, 20-21.

hrvatska proizvodnja „morala biti dvostruko velika, da bude na evropskoj razini“.²⁰³⁸ Natalitet je u Hrvatskoj bio još uvijek u većini hrvatskih područja velik, a „višak“ ljudi sa sela se neminovno slijevao u gradove. Problem je, prema Bićaniću, stvaranje gradskog proletarijata i bijedan životni standard predgrađa, dok se „veliki gradovi mogu stvarati samo na račun eksploatacije sela i seljaštva“. Uz to što pad broja poljoprivrednika prati „stvaranje proletarijata, poluagrarnoga i industrijskoga za kojeg treba naći zaposlenje“, manje seljaka znači i manji porast stanovništva što „smatramo negativnom pojavom u životu naroda“, sumirao je Bićanić u prethodnoj studiji.²⁰³⁹

HSS naravno nije mogao spriječiti nezaustavljivi hod industrijalizacije i urbanizacije. Narodni zastupnik iz Dubrovnika Roko Mišetić primijetio je krajem prosinca 1940. da dolazi do velikog porasta broja obalnih i industrijskih radnika zbog migracija sa sela. Takva situacija, kazao je Mišetić, negativna je za postojeće radnike jer se stvara baza radnika koji ih mogu zamijeniti i time im se otežava pregovaračka pozicija za poboljšanje uvjeta rada. Stvaranje novih obalnih radnika trebalo bi spriječiti upošljavanjem seljaka na melioracijskim radovima, što bi ujedno spriječilo i „depupulaciju naših sela“.²⁰⁴⁰ Međutim, ekonomska logika dovodila je upravo do te pojave. Općeniti rast broja stanovnika nužno se prelijevao u gradove. Gradsko stanovništvo poraslo je od 1921. do 1931. za 42 posto, a u Srbiji za 78 posto. Broj stanovnika Zagreba povećao se za čak 71 posto.²⁰⁴¹ Jugoslavija je prema popisu iz 1921. imala 11,984.911 stanovnika, a Jozo Tomasevich procjenjuje da je 1939. imala 15.703.000.²⁰⁴² Time se samo pogoršavao postojeći problem agrarne prenapučenosti.

Ekonomske parametri navedeni na početku poglavlja su iz 1931., kada je napravljen zadnji popis stanovništva. Do 1939. situacija se morala promijeniti, pogotovo uzimajući u obzir tempo urbanizacije od 1921. do 1931. Primjerice, grad Zagreb je od 1921. do 1931. porastao s 108.674 stanovnika na 185.581, odnosno za 70,77 posto. Gradonačelnik Zagreba Mato Starčević je u tekstu za *Savremenik* u travnju 1940. napisao kako Zagreb ima oko 250.000 stanovnika „prema teoretskom računu“. Rast stanovnika u Zagrebu je, prema Starčeviću, gotovo isključivo rezultat velikih migracija iz sela i drugih gradova u Zagrebu jer „samo neznatno“ prirodni prirast utječe

²⁰³⁸ Bićanić 1939, 53.

²⁰³⁹ Bićanić 1939, 57.

²⁰⁴⁰ „Narodni zastupnik prof. Roko Mišetić protiv depupulacije sela“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 12. 1940., 5.

²⁰⁴¹ Bićanić 2004, 238.

²⁰⁴² Tomasevich 1955, 288.

na rast.²⁰⁴³ Starčević je kao „širu aglomeraciju“ definirao područje do 10 kilometara od središta Zagreba – tada niti Kustošija ne spada pod Zagreb, kao ni Jarun, Prečko, Rudeš, Vrapče, već pod kotar Zagreb. Dok je 1931. u široj aglomeraciji živjelo 230.741 ljudi, do 1940. se, prema njegovoj procjeni, broj popeo na „približno 300.000“.²⁰⁴⁴ U „užoj aglomeraciji“ (5 kilometara do središta grada) živjelo je, prema istom izvoru, „blizu 270.000“ ljudi.²⁰⁴⁵

Zagreb je bio možda i glavno industrijsko središte cijele Jugoslavije.²⁰⁴⁶ Prema Starčeviću 1910. je u Zagrebu bilo 3.510 industrijskih, obrtnih i trgovačkih poduzeća, a na kraju 1938. bilo ih je 11.956. Broj industrijskih poduzeća porastao je s 42 na 252 u istom razdoblju.²⁰⁴⁷ Zagreb je bio i najotvoreniji vanjskom svijetu od gradova Jugoslavije. Od 1931. do 1937. Zagreb je posjetilo 166.741 stranaca, po čemu je bio prvi u Jugoslaviji.²⁰⁴⁸ Za razliku od druge Jugoslavije kada je Beograd postao najveći i najznačajniji grad u zemlji, u prvoj Jugoslaviji nije bilo većeg disbalansa između Beograda i Zagreba. Grad Beograd bez Zemuna i Pančeva imao je 1931. tek 238.775 stanovnika.²⁰⁴⁹ I to nakon što je, centralističkom politikom Beograd industrijski razvijan nauštrb hrvatskih krajeva. Prema podacima koje donosi ekonomist Oto Frangeš broj industrijskih poduzeća na području trgovačkih, obrtnih i industrijskih komora u Zagrebu smanjio se s 1175 u Zagrebu 1929. na 609 osam godina kasnije. Istovremeno je na području trgovačkih, obrtnih i industrijskih komora u Beogradu broj industrijskih poduzeća porastao sa 126. u 1930. na 661 u 1937.²⁰⁵⁰

Već 1931. samo je 25,32 posto stanovnika Zagreba bilo rođeno u Zagrebu. Na prostoru Banovine Hrvatske ih je rođeno 137.000 (74 posto), a jako je velik bio broj rođenih u Dravskoj banovini (Slovenija) – 17.5419. Iz hrvatskih krajeva, očekivano, najveći je broj bio rođenih u Hrvatskom zagorju. Čak 27.292 stanovnika Zagreba 1931. (14,71 posto) bilo je rođeno u

²⁰⁴³ Mato Starčević, „Metropola Hrvatske“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 4. 1940., 193

²⁰⁴⁴ Mato Starčević, „Metropola Hrvatske“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 4. 1940., 194.

²⁰⁴⁵ Mato Starčević, „Metropola Hrvatske“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 4. 1940., 194.

²⁰⁴⁶ U Banovini Hrvatskoj Zagreb je svakako imao dominantnu ulogu. U zagrebačkom industrijskom području (Zagreb, Donja Stubica, Zlatar, Krapina, Velika Gorica, Samobor, Sisak i Karlovac) bilo je 250 poduzeća (38 posto svih poduzeća u Banovini Hrvatskoj) i 29.000 radnika (47 posto od ukupnog broja radnika u Banovini Hrvatskoj), kao i 58 posto ukupne industrijske proizvodnje. Nakon zagrebačkog industrijskog područja najjače je bilo osječko, nakon kojega su po snazi slijedili varaždinsko, sušačko pa splitsko industrijsko područje. *Obris industrijske strukture Banovine Hrvatske u godini 1938*, 8.

²⁰⁴⁷ Mato Starčević, „Metropola Hrvatske“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 4. 1940., 197.

²⁰⁴⁸ Mato Starčević, „Metropola Hrvatske“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 4. 1940., 197.

²⁰⁴⁹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. II., 12.

²⁰⁵⁰ Oto Frangeš, „Podizanje privrede u banovini Hrvatskoj“, *Ekonomist* (Zagreb), siječanj 1940., 13.

Hrvatskom zagorju.²⁰⁵¹ Iz te je činjenice HSS gradio narativ o donošenju „zdravog“ seljačkog duha u gradove. Zato je i stanovništvo periferije predstavljano, kako je to napisao *Hrvatski dnevnik*, kao „najvrijedniji dio zagrebačkog stanovništva“. Naime, u siromašnoj periferiji žive „znatnim dijelom ljudi, koji su tek došli sa sela i koji su donijeli svježinu sela i raspoloženje probudjenog hrvatskog naroda“.²⁰⁵² Periferija tako i pohrvaćuje grad i unosi u njega poželjne vrijednosti hrvatskog sela. U Zagrebu je bilo više od pola (52,93 posto) stanovnika seoskog podrijetla, odnosno bili su rođeni u mjestima s manje od pet tisuća stanovnika. U pojedinim je dijelovima Zagreba (Borongaj), čak 72,75 posto stanovnika bilo seoskog podrijetla. Natalitet je bio najveći u dijelovima grada s najviše stanovnika seoskog podrijetla pa je *Hrvatski dnevnik* poručio kako „statistika dokazuje da selo daje gradu svježe krvi i tako mu produžuje život“. Dok je u središtu grada bilo 22-25 posto djece, na Trešnjevci ih je bilo 31,50 posto. Dok je u Gornjem gradu mlađih od 20 godina bilo 44 posto, na Trešnjevci ih je bilo čak 77 posto.²⁰⁵³

Ključni je imperativ za HSS bio spriječiti da seljak u gradu postane „proleter“ i pristaša komunističke ideologije. U idealnom scenariju seljaci zapravo ne bi postali „radnici“, već bi nastavili njegovati seoske vrijednosti u gradu i tako bi se spasili od nepoželjnih pojava urbane civilizacije. Bićanić je u predavanju o „Seljačkoj državi“ u Zavodu za proučavanje narodnog gospodarstva čak rekao da seljak po ideologiji HSS-a „nije pojam profesije niti pojam staleža, već pojam kulturnog reda“ zbog čega „ostaje seljak i onaj, koji je napustio zemlju, ako je pripadnik autohtone seljačke kulture“.²⁰⁵⁴

Hrvatska seljačka stranka čitavo je vrijeme svoga postojanja stavljala fokus na seljaštvo koje je proglašeno istovjetnim hrvatskom narodu. Međutim, urbanizacija i industrijalizacija uzeli su maha u Hrvatskoj od 1918. do 1939. Hrvati više nisu bili tako dominantno seljački narod i znatno je rastao broj radnika. Na području Banovine Hrvatske osigurano je bilo 230.457 radnika i radnica 1939.²⁰⁵⁵ Teško je reći koliko je bilo radnika u Banovini Hrvatskoj. Ukupan broj bio je znatno veći s činovnicima zaposlenima u banovinskim zavodima i poljoprivrednim

²⁰⁵¹ Mato Starčević, „Metropola Hrvatske“, *Savremenik* (Zagreb), 1. 4. 1940., 193

²⁰⁵² *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14.10.1939., 5. Sličnu je retoriku kasnije preuzeo čak i liberalni dnevnik *Obzor* koji je pisao u studenom 1940. kako je Hrvatsko zagorje „košnica i srž hrvatskog narodnog organizma“ koje „najvećim dijelom obnavlja Zagreb“. *Obzor* (Zagreb), 20. 11. 1940., 3.

²⁰⁵³ „Selo daje gradu svježe krvi i tako mu produžuje život“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 10. 1940., 9.

²⁰⁵⁴ „Predavanje dra Bićanića o seljačkoj državi“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 3. 1940., 5.

²⁰⁵⁵ „Broj osiguranog radništva na području Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 9. 1939., 5.

radništvom.²⁰⁵⁶ Košutić je procijenio u veljači 1941. da u Hrvata ima oko pola milijuna radnika, odnosno s obiteljima „četrvtina cijelog hrvatskog naroda“.²⁰⁵⁷

Iako se i dalje ustraje na staroj retorici, gubitak fokusa sa seljaštva u politici HSS-a vidimo i u tome da HSS nije na državnoj razini uzeo ministarstvo poljoprivrede, iako bi se to očekivalo od jedne seljačke stranke. To je ministarstvo pripalo Zemljoradničkoj stranci, a HSS je, sukladno svom primarno nacionalnom karakteru, preuzeo resore koji nisu potpadali pod hrvatsku autonomiju kako bi utjecao na državnu politiku. Stranka se u tridesetima, a pogotovo za vrijeme Banovine Hrvatske morala uvelike baviti radnicima i smisliti odgovore na sve rapidniju industrijalizaciju. Ključnu ulogu u tom kontekstu imao je Hrvatski radnički savez (HRS), sindikat koji je obnovljen 1935., a djelovao je u okviru hrvatskog seljačkog pokreta. Izvorno je HRS osnovan 1921., a prema više izvora važnu ulogu u njegovu stvaranju imao je budući vođa ustaškog pokreta Ante Pavelić, iako će HSS-ovi izvori navoditi ključni utjecaj Stjepana Radića. Ante Pavelić tvrdit će da je HRS osnovao Franjo Huha na njegov nagovor.²⁰⁵⁸ U svakom slučaju Pavelić jest sudjelovao u osnivanju prvog HRS-a.²⁰⁵⁹ U *Hrvatskom radniku*, glasilu HRS-a, stoji da je 1920. grupa radnika u Zagrebu „na poticaj Stjepana Radića“ stvorila „Hrvatski radnički klub, koji je doskora prozvan Hrvatski radnički savez“.²⁰⁶⁰ Usprkos snažnom prisustvu, vjerojatno i dominaciji, pravaša u počecima HRS-a, već od 1922. presudni će utjecaj u tom sindikatu imati HRSS.²⁰⁶¹

HRS se predstavljao kao jedini stvarni zagovornik interesa hrvatskog radništva nasuprot režimskom Jugorasu povezanom s JRZ-om i marksistima koji ne mare za interese hrvatskog radnika, već interese međunarodnog proletarijata. Obilježavali su 1. svibnja kao Međunarodni praznik rada,²⁰⁶² dok su se međusobno pozdravljali kao „drugovi“ i „drugarice“, kao i članovi

²⁰⁵⁶ „Radništvo Banovine Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 3. 1940., 8.

²⁰⁵⁷ „Jubilej dvadeset godišnje borbe hrvatskog radništva“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 2. 1941., 3.

²⁰⁵⁸ Pavelić 2015, 361. Prema članu HRS-a Andriji Mrzlečkom „hrvatski radnici Starčevićanci“ osnovali su HRS „na poticaj nekih političkih prvaka grada Zagreba, a u prvom redu tadanjeg gradskog zastupnika dr. Ante Pavelića“. Mrzlečki 1971/1972, 24.

²⁰⁵⁹ M. Jareb 2006, 36. U elaboratu za UDB-u Blaškov je naveo da je HRS nastao iz Hrvatskog radničkog društva osnovanog 1919. „na inicijativu Ante Pavelića“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.0.3, Elaborat Vjekoslava Blaškova o Hrvatskom radničkom savezu, 1.

²⁰⁶⁰ „Razvitak Hrvatskog radničkog saveza“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 1. 5. 1936. 4.

²⁰⁶¹ Janjatović 1983, 71-83.

²⁰⁶² „Proslava 1. svibnja u svijetu“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 15. 5. 1936., 3.

Sindikata hrvatskih privatnih namještenika (SHPN), sindikalne organizacije za privatne namještenike koja je usko bila povezana s HSS-om.²⁰⁶³

Prvi predsjednik obnovljenog HRS-a bio je narodni zastupnik Ivan Peštaj koji je umro u svibnju 1937., a nakon njega kratko Josip Orsag. U rujnu 1938. predsjednik je postao tramvajski kondukter u Zagrebu Alojz Pećnik.²⁰⁶⁴ *Hrvatski radnik* objasnio je u prvom obnovljenom broju tog glasila HRS-a zašto je HRS „u uskoj vezi s hrvatskim seljačkim pokretom“. Prije svega, seljak i radnik žive od svoga rada i oboje su žrtve „izrabljivanja kapitalista“. Radnici su također djeca seljaka, dok nije istina da su interesi radništva i seljaka suprotstavljeni. Naime, u interesu je radnika da seljaštvo ekonomski ne propada jer u tom slučaju seljaci dolaze u gradove i snižavaju cijenu rada postojećih radnika. Seljaku je pak bitno da je radnik dobro plaćen jer mu tada može prodavati svoje proizvode. Odbačena je teza o nekompatibilnosti interesa seljaka i radnika jer je prvom u interesu prodati skuplji proizvod jer da u slučaju skupog seljačkog proizvoda „dobit odnose brojni kapitalistički posrednici“.²⁰⁶⁵

Košutić je u ime stranke bio zadužen za kontrolu rada Hrvatskog radničkog saveza.²⁰⁶⁶ Ideološka poruka HSS-a bila je da su i radnici seljačkog podrijetla te da interesi seljaka i radnika nisu suprotstavljeni. Stjepan Radić također je smatrao radništvo dijelom „puka“.²⁰⁶⁷ Žarković je zaključio kako „i napredak one neznane manjine naših čistih radnika sasvim ovisi o napretku hrvatskog seljaštva“. Naime, istaknuo je Žarković, „i seljak i radnik je sirotinja, koju nemilosrdno izrabljuje svjetski industrijalizam i vlastodržci. Isti mu je dakle protivnik, a isti im je i cilj – rješenje socijalnog pitanja, spas iz kandža svjetskog kapitalizma i stvaranje privredne, socijalne države“.²⁰⁶⁸ Marksizam pak, „promičući industrijalizam“ i borbom protiv HSS-a „nije slabio

²⁰⁶³ Vidi primjerice: „Što hoće Hrvatski radnički savez?: Drugovi radnici i radnice, organizirajmo se!“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 1. 5. 1936., 1-2; „Okvir borbe Saveza hrvatskih privatnih namještenika“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 1. 1941., 8; HR-HDA-155 KB, kut. 62., 57942/40, Izvještaj kotarskog poglavarstva u Čakovcu o širenju nedozvoljenih letaka HRS-a, 2. 9. 1940. Takvo oslovljavanje zapravo nije imalo isključivo komunističku ili općenito ljevičarsku konotaciju. Primjerice, koristili su ga španjolski falangisti. Payne i Palacios, 2014, 159

²⁰⁶⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH. 010.0.3, Elaborat Vjekoslava Blaškova o Hrvatskom radničkom savezu, 2.

²⁰⁶⁵ „Što hoće Hrvatski radnički savez?: Drugovi radnici i radnice, organizirajmo se!“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 1. 5. 1936., 1.

²⁰⁶⁶ Maček 2003, 173.

²⁰⁶⁷ Cipek 2001, 65-66.

²⁰⁶⁸ A.H. Žarković, „Hrvatski seljački pokret i radništvo“, *Evolucija* (Zagreb), lipanj-srpanj-kolovoz 1936., 305.

hegemoniju tuđinskoga svjetskoga kapitalizma nad hrvatskim radništvom i seljaštvom”.²⁰⁶⁹ Idealtip radnika za HRS i HSS bio je u svemu suprotstavljen radniku kakav je komunistički proleter u HSS-ovoj promidžbi. Radnik sklon HSS-u u idealnom je scenariju pošten, bogobojažni, konzervativni i nacionalno svjesni obiteljski čovjek nasuprot marksističkom destruktivnom anomijskom internacionalizmu.

Časopis *Hrvatski radnik* pobrojao je mnoštvo razloga zašto hrvatski radnik ne može biti komunist. Hrvatski radnik ne može biti komunist jer komunizam „niječe svaki patriotizam i svaku nacionalnost, propagirajući mjesto toga svoj internacionalizam“. Ne može biti komunist i jer komunizam negira privatno vlasništvo i zato što je komunizam, iako se „hvali pacifizmom“ osvojio Litvu, Estoniju i Latviju te je napao Finsku. Komunizam je također „upropastio obitelj, koja je temelj svakog naroda i svake države“. Komunizam je, između ostaloga, omogućio laki razvod braka zbog čega u Sovjetskom Savezu ima mnogo „zapuštene djece – 'bezprizornih'“. Komunizam također tvrdi da djeca pripadaju državi (kao i fašizam), a ne obitelji „što se opet protivi prirodnom zakonu“. Komunizam znači i „teror i nasilje“ i komunizam „niječe Boga”.²⁰⁷⁰

Jakov Bašić,²⁰⁷¹ čelnik Saveza hrvatskih privatnih namještenika (SHPN), reći će kako je SHPN je suprotstavljen marksističkoj ideologiji jer ona „ne priznaje Boga, ne priznaje slobodni seljački dom, ne priznaje svačije pravo na rad i život”.²⁰⁷² To dakako ne znači da je SHPN imao afirmativan odnos prema kapitalizmu koji je, prema Bašiću, „osobito negativno“ utjecao na Hrvate jer je razrušio „prastare zadružne zakone i običaje“ te je „raskopao mnogobrojna ognjišta, brojne i velike krvne i gospodarske zadruge, poremetio je sklad cjelokupnog narodnog života”.²⁰⁷³ Kao što je HRS-u bio suprotstavljen URS u kojemu su vodeću ulogu za vrijeme Banovine Hrvatske imali komunisti, tako je SHPN-u bio suprotstavljen Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije (SBOTIČJ) kojim su dominirali komunisti.

²⁰⁶⁹ A.H. Žarković, „Hrvatski seljački pokret i radništvo“, *Evolucija* (Zagreb), lipanj-srpanj-kolovoz 1936., 306

²⁰⁷⁰ „Zašto hrvatski radnik ne može biti komunist“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 1. 2. 1940., 9.

²⁰⁷¹ Bašić je bio jedan od osnivača SHPN-a. Prema svjedočenju suosnivača Jozo Bajurina SHPN je nakon organizacije trgovačkih pomoćnika u Zagrebu po prvi puta uspio uvesti osmosatno radno vrijeme za njih. Jozo Bajurin, „Pokojni Jakov Bašić“, *Danica* (Chicago), 26. 6. 1987., 4.

²⁰⁷² „Izvještaj o radu središnjice SHPN-a, koji podnaša redovitoj glavnoj godišnjoj skupštini saveza na dan 12. i 13. kolovoza 1940. godine u Zagrebu“, *Pravica* (Zagreb), 12. 10. 1940., 1.

²⁰⁷³ „Izvještaj o radu središnjice SHPN-a, koji podnaša redovitoj glavnoj godišnjoj skupštini saveza na dan 12. i 13. kolovoza 1940. godine u Zagrebu“, *Pravica* (Zagreb), 12. 10. 1940., 2.

Vrhunski izvor za proučavanje ideologije HRS-a jest autobiografija koju je u zatočeništvu UDB-e napisao Vjekoslav Blaškov, istaknuti član HRS-a i njegov svojevrsni ideolog. Njegov životni put, intelektualno sazrijevanje i promišljanja, zasigurno su nešto s čim se moglo poistovjetiti više članova tog nacionalističkog sindikata. Stoga ga vrijedi iznijeti kako bi se bolje razumio idejni svijet nacionalističkog radništva suprotstavljenog komunizmu u okviru HSS-a. Blaškov je rođen 1911. u Donjem selu na Šolti u ribarsko-težačkoj obitelji. Obitelj se kasnije seli u Split gdje živi u neimaštini pa je mladi Vjekoslav s osam godina postao ulični prodavač novina što će raditi do svoje 12 godine. Isprva neće pohađati osnovnu školu, ali je naposljetku završio četiri razreda osnovne škole nakon čega je radio kao stolarski naučnik, dok je obrtnu školu u Splitu za stolara završio 1929.²⁰⁷⁴ Blaškov je već sa 16 godina postao član Hrvatskog katoličkog omladinskog društva Oraz gdje je duhovnik bio poznati isusovac Petar Perica (autor pjesme „Rajska djevo kraljice Hrvata“) koji je za Blaškova bio „najveća i najznačajnija ličnost, koju sam ikada u životu susreo“. Utjecao je on, prema kazivanju samog Blaškova, na njegov stav protiv revolucije. Nakon zabrane orlova, Blaškov je bio član križarskog društva, a jedno vrijeme i predsjednik ogranka u splitskom Velom varošu.²⁰⁷⁵

Blaškov je kao mladić pročitao Marxov *Kapital* koji ga se kao radnika odraslog u neimaštini dojmio. Međutim, katolički obiteljski odgoj i članstvo u katoličkim organizacijama, nisu bili spojivi s Marxovim ateizmom koji ga je odbio od komunističkog pokreta. „Da u tim mojim godinama nije bio isto marksizam (sic) što i ateizam, da se je on neutralno, a ne neprijateljski držao spram vjere, ja bih vjerojatno tada bio postao marksista“, prisjetit će se Blaškov.²⁰⁷⁶ Daljnom samoizobrazbom, odnosno čitanjem engleske i američke političke literature, a osobito konzervativnog britanskog filozofa Edmunda Burkea te britanskog političkog teoretičara, ekonomista i laburističkog političara Harolda Laskija, Blaškov je „odklonio revolucionarni marksizam, kao mogući način ekonomskog i društvenog uređenja“, dok je boljševizam odbacio „ne samo iz vjerskih, nego i iz ostalih društvenih, gospodarskih i političkih razloga“.²⁰⁷⁷ Iz razgovara s kolegama zanatskim naučnicima pristašama komunizma, Blaškov je stekao uvjerenje

²⁰⁷⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Autobiografija Vjekoslava Blaškova, 1.

²⁰⁷⁵ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Autobiografija Vjekoslava Blaškova, 2. Andrija Mrzlečki, član HRS-a rođen 1910., potvrđuje da je većina „novih sindikalista“ prošla „Orlovskokrižarske kružoke proučivši opća pitanja iz kršćanske i nacionalne perspektive“. Mrzlečki 1971/1972, 31. Također vidi: Lakić 1986, 83-84.

²⁰⁷⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Autobiografija Vjekoslava Blaškova, 3.

²⁰⁷⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Autobiografija Vjekoslava Blaškova, 3.

„da je komunizmu više stalo do uništenja vjere, nego bilo čega drugoga“, a iz svoga je stava da je „kršćanstvo jedini temelj istinske čovječnosti i sreće ljudi na zemlji“ došao do zaključka o komunizmu kao ultimativnom neprijatelju prema kojemu je „razvio osjećaj mržnje“.²⁰⁷⁸

Komunizam mu je bio odbojan i zbog stava prema obitelji koju je smatrao „dogmom“, „svake istinske čovječnosti, svake pravde i ljepote, koja čovječjem životu daje najistinitiji i najprirodniji smisao“. ²⁰⁷⁹ Valja napomenuti kako Blaškov navodi da je na njega snažan dojam ostavila knjiga *Volja za moć* njemačkog filozofa Friedricha Nietzschea čije su ideje – kritika demokracije, egalitarizma, zagovaranje oštih hijerarhija – utjecale na mnoge radikalno desne, uključujući i fašističke pokrete u međuraću. Međutim, Nietzsche je istovremeno bio oštri kritičar kršćanstva. Blaškov opisuje unutarnje razdiranje zbog svijesti o proturječnostima između Nietzschea i kršćanstva: „Ovo djelo kojega danas smatram kobnim za kršćansku kulturu i civilizaciju, utjecalo je također na moj negativni stav prema marksizmu, ali je u stanovitoj mjeri škodilo i mojem kršćanskom svjedočenju. I moram priznati, da u kasnijem životu nijesam bio slobodan od Nitschejevih (sic) misli. Ove su me misli upravo progonile, iako sam kao kršćanin iskreno želio oteti im se. Možda su i nekoj moji postupci u javnom životu bili posljedica tih misli. U svakom slučaju po mome mišljenju Nitsche (sic) je najnegativnij filozof u odnosu na ideju čovječnosti“.²⁰⁸⁰ Ekonomski determinizam marksista za Blaškova, koji je vjerovao da snažni pojedinci pokreću povijest, zvučao je banalno, kao u fokusiranje na ekonomske nauštrb nacionalnih, rasnih, vjerskih i kulturnih faktora.²⁰⁸¹ Blaškov do atentata na Radića i druge narodne zastupnike nije „bio na čistu s time, o problemu hrvatske politike prema državi Jugoslaviji“, ali je nakon toga stekao čvrsto uvjerenje „da Hrvati trebaju stvoriti vlastitu državu, jer u državi Jugoslaviji Hrvati nemaju mogućnosti razvitka svoje nacionalnosti i političke slobode“. Pošto su njegovi prijatelji komunisti promatrali hrvatsko-srpski spor tek kao borbu hrvatskog protiv srpskog kapitala počeo je komunizam smatrati neprijateljem „ne samo mojim vjerskim i kulturnim idejama nego čak i političkim ciljevima hrvatskog naroda“.²⁰⁸²

Blaškov se već 1938. na stranicama *Hrvatskog radnika* nametnuo kao autor zapaženih teorijski potkovanih članaka. Zaključio je da revolucionarni put kojim su krenuli komunisti ne

²⁰⁷⁸ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Autobiografija Vjekoslava Blaškova, 3.

²⁰⁷⁹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Autobiografija Vjekoslava Blaškova, 4-5

²⁰⁸⁰ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Autobiografija Vjekoslava Blaškova, 7

²⁰⁸¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Autobiografija Vjekoslava Blaškova, 5-6.

²⁰⁸² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Autobiografija Vjekoslava Blaškova, 3-4.

koristi radnicima, već evolutivni pomaci. Ideju da je preko noći moguće promijeniti društvo Blaškov je smatrao utopijskom i destruktivnom. U tekstu iz 1938. poručio je:

„Mi smatramo opasnim i nepametnim demagoški harangirati radničke mase i spremati ih za samo rušenje, uzgajati mase na pretpostavkama bez ikakve veze sa stvarnim životom. Ovo je kobna zabluda, koja čitavi dio naroda – radništvo, čini razornim u narodnoj zajednici. Mi ne ćemo da radi šake kapitalista, koje se može sputati i onemogućiti i na drugi način rušimo sve duhovne ustanove društva, koje su se kroz cijelu poznatu povjest ljudskoga društva razvijale. - Preko noći ne postaje se pametan pa ni trajno sretan, - jer i sreću čovjek treba svakog dana da priprema i nanovo osvaja - , a još manje da bi jedna noć bila dovoljna, da čovjek kulturno oplemeni svoj um i da se isprave sve greške i slabosti, koje su ukorijenjene u ljudskoj prirodi, a ne samo u političkim i gospodarskim oblicima društvene organizacije. Samo fanatici i sektaši mogu vjerovati u ove nemogućnosti“.²⁰⁸³

Blaškov će za vrijeme NDH obnašati brojne visoke dužnosti, dok će 1948. biti uhvaćen i nakon suđenja pogubljen zbog sudjelovanja u „Akciji 10. travnja“ koju je predvodio Božidar Kavran. Međutim, ne vidimo u tekstovima objavljenima za vrijeme Banovine Hrvatske elaboraciju fašističke ideologije.²⁰⁸⁴ U tekstu naslovljenom „Sloboda“ Blaškov je istaknuo kako su „lična i narodna sloboda“ najveće vrijednosti, dok se jedino slobodan pojedinac može osloboditi „svakog teoretsko-utopističkog balasta“. Osobna nesloboda i „narodno ropstvo“ dovode do toga da umjesto „stvaralačkog oduševljenja, koje dominira u slobodi, nastupa mržnja sa svojim rušilačkim nagonom“. To bi značilo da je Blaškov slobodu promatrao kao ključni lijek protiv revolucionarnog, primarno komunističkog djelovanja. Komunistima pak, koje nije imenovao, negirao je pravo na slobodno djelovanje jer je inherentno njihovom cilju ugrožavanje i nacionalne i osobne slobode.²⁰⁸⁵

HRS-ova kritika kapitalizma generalno nije bila pretjerano razrađena, barem u javnim istupima. Točnije, nejasno je što je sve HRS želio nacionalizirati (kada bi to mogao) i do koje bi mjere država trebala intervenirati u ekonomske tokove. Vjekoslav Blaškov je u poslijeratnom elaboratu pojasnio kako je HRS smatrao da bi seljačka proizvodnja, mala trgovina i obrt trebali ostati privatni, dok bi „industrija, novčarstvo i velika trgovina“ bili državni. Tim bi se

²⁰⁸³ Vjekoslav Blaškov, „Naša sindikalna politika“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 23. 10. 1938., 1.3

²⁰⁸⁴ S druge strane, Blaškov je imao antisemitska uvjerenja. Vjerovao je u autentičnost *Protokola sionskih mudraca*, dok je i marksizam i neregulirani kapitalizam povezivao s djelovanjem Židova. Blaškov će priznati da je simpatizirao rješenja nacionalsocijalističke vlasti prema radničkom pitanju, ali je „nacional-socijalistički nazor na svijet, kako ga je formulirao njihov ideolog Rosenberg, bio najoprečniji kršćanstvu i možda nikada nijedan čovjek nije napisao veću blasfemiju protiv Krista nego što je to učinio Rosenberg u knjizi *Mit XX. Vijeka*“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Autobiografija Vjekoslava Blaškova, 5, 10.

²⁰⁸⁵ Vjekoslav Blaškov, „Sloboda“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 26. 10. 1939., 1.

poduzećima upravljalo putem upravnih odbora u kojima bi bili i predstavnici radnika iz poduzeća kojima bi pripadao dio dobiti. Država bi pak, prema zamislima HRS-a, gradila radničke domove, odnosno kuće, jer stambene zgrade „proždiru individualnost i jačaju oštrice klasne suprotnosti“. Obiteljski dom imao bi okućnicu s obradivim zemljištem čime se „ukorjenjuje“ kod pojedinca „pojam narodnosti i domovine, razvija samosvjest i osjećaj moralne i materijalne sigurnosti. On je svoj gospodar i svoj čovjek. Posjeduje čvrstu materijalnu bazu integriteta svoje ličnosti. Pojam privatno vlasništvo u ovom smislu jača osjećaj životne radosti u svakom pogledu“.²⁰⁸⁶

Te je ciljeve, kazao je Blaškov, HRS namjeravao „postići zakonitim putem bez upotrebe sile“ nasuprot revolucionarnom komunističkom djelovanju.²⁰⁸⁷ Blaškov je pritom usporedio HRS sa socijalističkim (zapravo socijaldemokratskim) sindikatima, ističući da je HRS poput njih „htio postići ono što je u danom momentu moguće“.²⁰⁸⁸ U svojoj autobiografiji Blaškov govori specifičnije o liberalnom kapitalizmu, a ne o kapitalizmu *per se*. Njega je trebalo uništiti na način da država „socijalizira čitav veliki kapital bilo industrijski financijski ili trgovački“.²⁰⁸⁹ HRS-ova vizija ekonomskog uređenja može se opisati kao snažno regulirani kapitalizam s jakim utjecajem države u ekonomiji.

HSS je želio što više očuvati seoske temelje kod novog radništva kako bi se spriječilo stvaranje komunističkih podržavatelja. Za vrijeme emigracije Maček će reći kako „kod provadjanja industrijalizacije treba paziti na to, da hrvatski radnik ne bude bezkućnik“. On, napisao je Maček, „mora imati svoj dom, makar i bez svih onih udobnosti koje ima američki radnik, ali dom u kojem će se njegova djeca odgajati u vjeri u Boga i ljubavi prema domovini i u kojem će njegova žena biti domaćica i majka. Ovo pak, kako se danas u Hrvatskoj narod proletizira, je, ma koliko se sagradilo tvornica, nebodera i autostrada, u nebo vapijući grijeh i zločin“.²⁰⁹⁰ Idealni radnik u viziji HSS-a živi u gradu u kući, obiteljski je čovjek i vezan je za svoj „dom“. Na takav način, rezonirao je HSS, spriječit će se komunističko osvajanje radničkog sloja. Šarinić je smatrao da radnik u gradu treba imati „makar sto hvati zemlje za obrađivanje“ kako bi

²⁰⁸⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.0.3, Elaborat Vjekoslava Blaškova o Hrvatskom radničkom savezu, 10.

²⁰⁸⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.0.3, Elaborat Vjekoslava Blaškova o Hrvatskom radničkom savezu, 11.

²⁰⁸⁸ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.0.3, Elaborat Vjekoslava Blaškova o Hrvatskom radničkom savezu, 11.

²⁰⁸⁹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Autobiografija Vjekoslava Blaškova, 4.

²⁰⁹⁰ Vladko Maček, „Industrijalizacija Hrvatske“, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg), 1962., 36.

nastavio njegovati barem rudimentarno seoski način života. Šarinić je smatrao kako je „i najmanja bašća za svaku obitelj prava Božja blagodat“, dok „proleterstvu treba učiniti kraj samo tako, da se svakoga beskućnika učini kućegospodarom, a time će nestati i one podloge, s koje se dižu najopasnije socijalne revolucije“.²⁰⁹¹

Radnik, za razliku od seljaka, uobičajeno brzo gubi vlastitu kulturu i nacionalnu svijest što je potrebno spriječiti. Dok su Hrvati u gradu Rijeci asimilirani u Istri, pisao je *Hrvatski dnevnik*, „pa i u onom dijelu, koji nije nikada politički pripadao Hrvatskoj, govori se i osjeća još i danas u selima jedino hrvatski“.²⁰⁹²

Vjekoslav Blaškov razradio je u autobiografiji ideju o spasonosnim radničkim kućama s okućnicom. Blaškov zapravo prepoznaje radničko otuđenje slično kao i Marx, ali ne nudi Marxovo rješenje. Mali obrtnik, radnik koji radi za sebe i seljak ideal su nasuprot najamnom radu u dehumanizirajućoj tvornici. Rad za druge stvara alijenaciju i neproduktivnost nasuprot seljačkoj i obrtničkoj utopiji. Prvo je odlika mehaničke civilizacije, a drugo superiorne organske. Blaškov je detaljno pojasnio svoju ideju:

„Seljak, koji radi na vlastitoj zemlji ili obrtnik u vlastitoj radnji obavlja posao izvjesnom radošću, ne mjeri duljinu radnoga vremena, osjeća se slobodan, nije podvrgnut nikakvoj nametnutoj disciplini rada, te njegov rad više imade karakter teškog športa, nego nekog fizičkog mučenja. Prirodni osjećaj, da rezultati rada pripadaju samo njemu, budi i razvija ljubav i volju za rad. Naprotiv kod najamnih radnika stvar stoji bitno drugačije. (...) Za njega je rad mučenje, koje traje točno određeno vrijeme i prekoračenje ovoga vremena samo na nekoliko minuta, čini ga još nezadovoljnijim. (...) Radi bez nekog osobitog interesa jer zna da rezultati rada ne pripadaju njemu, niti on može konačno te rezultate kontrolirati. On nije organski uklopljen u procesu rada, niti je on subjekt rada. Najamni radnik samo je tehničko sredstvo, objekt pomoću koga vlasnik izvršuje svoju volju. Radi bez nekog osobitog interesa jer zna da rezultati rada ne pripadaju njemu, niti on može konačno te rezultate kontrolirati. On nije organski uklopljen u proces rada, niti je on subjekt rada. Najamni radnik samo je tehničko sredstvo, objekt pomoću koga vlasnik izvršuje svoju volju. Ovaj osjećaj guši u radniku životnu radost rada, koja je kod seljaka ili samostalnog obrtnika objektivno uočiva. Iz ovoga se može razabrati, da je veća količina dnevne životne radosti u jednoga slobodnog seljaka i obrtnika, nego u jednog najamnog radnika. Svakako da je ovo posljedica u razlici vlasništva i likvidacijom privatnog vlasništva samo bi se povećao broj najamnih radnika, to jest prema mome shvaćanju broj onih, kojima rad nije puna radost“.²⁰⁹³

Brza industrijalizacija proizvodila je na zagrebačkoj periferiji upravo ono od čega je HSS najviše strahovao. Nekontrolirani porast grada proizveo je na periferiji veliki problem siromaštva

²⁰⁹¹ Šarinić 1935, 120.

²⁰⁹² t.p. „Hrvati izvan domovine“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 8. 1939., 3.

²⁰⁹³ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Autobiografija Vjekoslava Blaškova, 7.

kod novih stanovnika grada uz prateće društvene patologije. U Zagrebu 80 tisuća stanovnika, odnosno otprilike trećina, nije imala priključak za vodu.²⁰⁹⁴ *Hrvatski dnevnik* pisao je u rujnu 1940. kako na zagrebačkoj periferiji ponegdje i pet ljudi spava u jednom krevetu, dok 50 posto oboljelih od tuberkuloze nema svoj krevet zbog čega se ta zarazna bolest lako širi. Autor je tužno opisao nezavidni položaj stanovništva periferije:

„U ovim ulicama razvijena je prostitucija najniže vrste. Djevojke se prodaju za nekoliko cigareta. Djeca, nemajući što jesti, u mladim danima uče krasti. Često bježe od kuće. Divlji brakovi i nezakonita djeca, to je redovna pojava“.²⁰⁹⁵

Kako bi se riješili spomenuti problemi autor je predložio da grad, Banovina Hrvatska, radničke zadruge i poduzeća, koja na to treba prisiliti, grade radničke stanove, istaknuvši da se gradnja „ne treba prepustiti privatnoj inicijativi“.²⁰⁹⁶

Za vrijeme kratkog trajanja Banovine Hrvatske nisu se mogle materijalizirati prevelike mjere u toj sferi na tragu ideologije HSS-a (i HRS-a). Međutim, raspravljalo se o više prijedloga. Primjerice, gradski zastupnik Rožić u kolovozu 1940. najavio je uvođenje „posebnog socijalnog doprinosa za gradnju radničkih stanova, koji bi se imao uvesti u idućoj proračunskoj godini oporezivanjem imućnijih građana u korist rješenja ovog socijalnog problema“.²⁰⁹⁷ Gradski zastupnik Jakov Bašić, ujedno i predsjednik SHPN-a, podnio je interpelaciju gradskom načelniku u rujnu 1940. kojom je tražio gradnju 1000 radničkih stanova koji bi se odmah počeli graditi. Nakon tri godine isti bi se postupak ponovio. Prilikom gradnje tih stanova angažiralo bi se 5000 nezaposlenih radnika u gradu.²⁰⁹⁸ Pritom se vjerojatno mislilo na kuće, a ne na stanove u zgradama. SHPN je zahtijevao „ognjište vlastito“ za hrvatske privatne namještenike koji moraju „imati svoju vlastitu kuću“ što zahtijevaju „ne samo ekonomski već i čisto ideološki razlozi“. Naime, zaključeno je kako je „vlastito ognjište najubojitije oružje protivu komunističke nastrojenosti i propagande. Vlastito ognjište temelj je obiteljskom životu i sreći i njemu“.²⁰⁹⁹

²⁰⁹⁴ „80 tisuća stanovnika u Zagrebu nema priključka na vodu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 3. 1940., 9.

²⁰⁹⁵ „Pomoću jeftinih kredita od radničkog osiguranja mogla bi se izgraditi uzorna radnička naselja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 9. 1940., 9.

²⁰⁹⁶ „Pomoću jeftinih kredita od radničkog osiguranja mogla bi se izgraditi uzorna radnička naselja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 9. 1940., 9.

²⁰⁹⁷ „Gradsko zastupstvo pokrenulo pitanje radničkih stanova“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 8. 1940., 8.

²⁰⁹⁸ „Problem radničkih stanova kao polazna točka za rješenje nezaposlenosti“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 9. 1940., 9.

²⁰⁹⁹ „Izvjestaj o radu središnjice SHPN-a, koji podnaša redovitoj glavnoj godišnjoj skupštini saveza na dan 12. i 13. kolovoza 1940. godine u Zagrebu“, *Pravica* (Zagreb), 12. 10. 1940., 6.

Grad Zagreb uveo je u rujnu 1940. novi porez na luksuz te su povećani socijalni doprinosi. Predviđenih novih 6 milijuna prihoda vlast je preusmjerila u pučke kuhinje, povišenje nadnica, za sezonske radnike i jednokratnu pomoć siromašnima.²¹⁰⁰ HRS je pak sudjelovao u prikupljanju pomoći za nezaposlene radnike. U zimi 1940./1941. podijelio je nezaposlenim radnicima 170 tisuća dinara u novcu, hrani i ogrjevu.²¹⁰¹ Kulturno-prosvjetna zajednica HRS-a kupila je zemljište na otoku Krku gdje je bila planirana gradnja „oporavilišta“ za radnike.²¹⁰²

Prostor za djelovanje HRS-a znatno se otvorio stvaranjem Banovine Hrvatske kada on djeluje uz svesrdnu podršku HSS-a i Banske vlasti. Kadrovi HRS-a i SHPN-a preuzimaju ubrzo po osnutku Banovine Hrvatske Radničku komoru u Zagrebu. Istaknuti član HRS-a Viktor Galinec postao je predsjednik Radničke komore, a potpredsjednik Petar Baković iz SHPN-a.²¹⁰³ HRS potpisuje kolektivne ugovore za cijele industrije. Tako je u lipnju potpisao kolektivni ugovor za oko 20.000 radnika u 116 poduzeća u tekstilnoj industriji.²¹⁰⁴ Tijekom 1940. sklopljeno je 397 kolektivnih ugovora za 73.201 radnika, od čega ih je 277 sklopio HRS, 98 URS, HRS i URS zajedno 6, SHPN 12, Jugoras 2, HRS i SHPN zajedno 1.²¹⁰⁵ Broj članova HRS-a rapidno je rastao pa je u veljači 1941. taj sindikat imao 185.893 članova, što je znatan porast u odnosu na 133.092 godinu dana ranije. Riječ je o broju koji se odnosi na HRS u cijeloj Jugoslaviji jer je HRS imao dosta članova u rudarskim područjima Bosne i Hercegovine koji su ostali izvan Banovine Hrvatske.²¹⁰⁶ Koliko je rast članstva strelovit pokazuje i podatak da je HRS 1938. imao samo 92.407 članova.²¹⁰⁷

U svom djelovanju HRS se posebno usredotočio na borbu protiv krupnog stranog kapitala. On je predstavljan kao najveći protivnik interesa hrvatskog radnika, a tim više ako bi zapošljavao i strane radnike. Vjekoslav Blaškov je pod pseudonimom „OV“ pisao kak je „u rukama stranaca“ u Banovini Hrvatskoj „ogromna većina industrije i kapitala“, kao i „skoro 99%

²¹⁰⁰ „Tri gradske uredbe u vezi s prehranom pučanstva“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 9. 1940., 16; „Zajam od tri milijuna dinara za zimsku socijalnu pomoć“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 17. 9. 1940., 9.

²¹⁰¹ „Zimska pomoć HRS-a nezaposlenim radnicima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 2. 1941., 8.

²¹⁰² „Rad kulturno-prosvjetne zajednice HRS-a“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 1. 1941., 9.

²¹⁰³ „Veličanstveni ulazak predstavnika hrvatskog radništva u radničku komoru“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 3. 11. 1939., 1-2. Također vidi: „Veliko čišćenje u Radničkoj komori u Zagrebu“, *Hrvatski glasnik* (Split), 8. 1. 1940., 3.

²¹⁰⁴ „Sporazum između radništva i poslodavaca tekstilne industrije“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 6. 1940., 15.

²¹⁰⁵ „Godišnja skupština Radničke komore“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 1. 1941., 7.

²¹⁰⁶ „Još jedna vrlo plodna godina rada Hrvatskog radničkog saveza“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 2. 1941., 4.

²¹⁰⁷ „Glavna godišnja skupština Hrvatskog radničkog saveza“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 14. 12. 1939., 1.

industrijskih poduzeća“.²¹⁰⁸ U Banovini Hrvatskoj bilo je evidentirano tek 8.350 stranih državljana, najviše iz Češke i Italije²¹⁰⁹, a prema procjeni *Hrvatskog radnika* s neevidentiranim ih je bilo 50 tisuća. Oni pak „oduzimaju zaposlenje našim potrebnim“.²¹¹⁰ HSS-ova retorika protiv stranih radnika zasigurno je bila prijemčiva kod domicilnog radništva. Još krajem 1936. u *Hrvatskom dnevniku* je predlagano da bi „inozemcima“ trebalo izdavati dozvole boravka „samo u iznimnim slučajevima, nakon saslušanja mišljenja naših privrednih korporacija“ te je potrebno „prisiliti sva veća poduzeća, da namještene inozemce u najkraćem vremenu zamjene domaćim ljudima“.²¹¹¹ Da su posebno „nehrvatski“ poslodavci protiv izlaženja u susret radnički zahtjevima, HSS će često ponavljati. Krnjević će u prosincu 1939. na skupštini u Varaždinu reći kako se priča da su vlasnici velikih tvrtki u Čakovcu protiv radničkih zahtjeva zbog čega je poručio „toj gospodi, koja su dobrim dijelom nehrvati i koja bi morala biti sretna da mogu ovdje živjeti (...) da su prošla vremena, kad je tudjinac mogao kod nas uz pristanak vlasti izrabljivati hrvatski radni narod“.²¹¹²

Prisustvo stranih državljana primarno među rukovodećim kadrovima u tvrtkama, HRS je i ranije kritizirao²¹¹³, ali je sada imao znatno veću poluge moći pri ruci. *Hrvatski radnik* objavio je u srpnju 1938. tekst naslovljen „Zar moramo trpjeti toliki broj stranaca?“ u kojemu se kritizira postavljanje stranih državljana na rukovodeće položaje i na kompleksnije poslove, dok su hrvatski kadrovi nezaposleni. Također je istaknuo da druge zemlja tada nisu primale strane radnike zbog čega su brojni Hrvati iz njih protjerani „pa bi bilo logično, da oni zaposjednu mjesta onih stranaca, čiju su državu morali napustiti“. *Hrvatski radnik* naposljetku je zaključio da strancima nije mjesto u hrvatskim tvrtkama čak i kada kod Hrvata ne bi bilo nezaposlenih jer mnoštvo Hrvata živi u iseljeništvu i njih se može privući perspektivom dostupnih radnih mjesta.²¹¹⁴

²¹⁰⁸ OV, „Stranci protiv HRS-a“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 25. 7. 1940., 3.

²¹⁰⁹ Među njima je bilo (možda i najviše) etničkih Hrvata, primarno iz Istre koja je tada bila (najvećim dijelom) dio Kraljevine Italije. HR-HDA-157-BHOUP, kut. 2, 153/40, Okružnica o evidenciji i nadzoru stranih državljana, 24. 2. 1940.

²¹¹⁰ G., „Stranci u Hrvatskoj i zaštita domaćih radnika“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 26. 9. 1940., 3.

²¹¹¹ „Inozemci u hrvatskim krajevima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 11. 1936., 10.

²¹¹² „Velika skupština HSS u Varaždinu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 12. 1939., 1-2.

²¹¹³ Vidi: „Ponašanje stranaca u tekstilnoj tvornici Grivičića“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 13. 3. 1938., 3.

²¹¹⁴ „Zar moramo trpjeti toliki broj stranaca?“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 31. 7. 1938., 5. Na području koje je obuhvatila Banovina Hrvatska bilo je 1938. registrirano 700 stranih radnika, odnosno nešto više od 1 posto. Skoro dvije trećine bili su kvalificirani radnici kojih je bilo malo među hrvatskih radništvom. Činovnika

Slučajevi navodnog maltretiranja radnika i privilegiranog položaja specijalizirane strane radne snage posebno su izdvajani u *Hrvatskom radniku*. Tako su nadređeni, prema *Hrvatskom radniku*, zlostavljali hrvatske radnice u tvornici braće Ševčik, po narodnosti Čeha, u Zagrebu. Mađari zaposleni kao „radnici specijalisti“ navodno su tukli podređene radnike, a njihov je „specijalistički rad“ bio plaćen „vrlo dobro, dok naše domaće radništvo kuluči bez obzira da li kvalificirano ili nekvalificirano uz nadnicu od 3 do 4 dinara na sat“.²¹¹⁵ Po tom je pitanju HRS imao određenog uspjeha. Naime, nakon uspješnog štrajka u Dugoj Resi tvornica je pristala na zahtjev štrajkaša da „prvenstveno“ zapošljava domaće radništvo.²¹¹⁶

Već krajem studenog 1939. Vjekoslav Blaškov je sa stranica *Hrvatskog radnika* poručio kako je potrebno „naročito strani“ kapital „podvrći strogoj kontroli vlasti“.²¹¹⁷ Pod pritiskom HRS-a maknut je s položaja direktor rudnika „Monte promina“ u Siveriću direktor Wonko „inače stranac“ koji je navodno maltretirao radništvo.²¹¹⁸ Glasilo SHPN-a Pravica u rujnu 1940. apelirala je na otpuštanje svih stranih radnika koji nisu prijeko potrebni.²¹¹⁹ Košutić je poručio u veljači 1941. da „strance i tudjance“ ne treba zapošljavati umjesto hrvatske kvalificirane radne snage.²¹²⁰

Da HRS nije ekspozitura kapitalista kako su to tumačili komunisti²¹²¹, pokazuje i kampanja protiv kompanije Bata. Riječ je o jednoj od tada najvećih kompanija u Europi čiji je vlasnik Tomaš Bata izgradio veliki kompleks u Borovu kod Vukovara uz prateći smještaj za radnike. Tvornicom u Borovu upravljao je Srbijanac Toma Maksimović koji se ženidbom povezao s češkom obitelji Bata. Taj mu je položaj omogućio da postane i značajan politički faktor kao kandidat na nekolicini izbora.²¹²² U travnju 1940. *Hrvatski radnik* izvijestio da je Bata u Borovu otpustio 425 radnika jer su pokrenuli organiziranje u okviru HRS-a.²¹²³ Situacija u Bati je bila

stranaca bilo je dvjestotinjak (4 posto), što je povezano s velikim udjelom stranog kapitala. *Obris industrijske strukture Banovine Hrvatske u godini 1938*, 17-18.

²¹¹⁵ „Progon hrvatskih radnika u tvornici braće Ševčik“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 21. 9. 1939., 8.

²¹¹⁶ „Radništvo Duga Rese izvojevalo je prvu veliku pobjedu!“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 26. 10. 1939., 3.

²¹¹⁷ Vjekoslav Blaškov, „Poslodavci spekuliraju“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 23. 11. 1939., 1.

²¹¹⁸ „Direktor rudnika 'Monte promina' maknut“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 30. 11. 1939., 11.

²¹¹⁹ „Strane radike, koji nisu prijeko potrebni treba u najkraćem vremenu otpustiti“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 19. 9. 1940., 8.

²¹²⁰ „Jubilej dvadeset godišnje borbe hrvatskog radništva“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 2. 1941., 3.

²¹²¹ Avakumović primjećuje da je HRS organizirao štrajkove ne samo prije, već i nakon ulaska HSS-a u vlast, iako su optuživani da su „žuti sindikat“. Avakumović 1964, 149. Bosiljka Janjatović priznaje da je HRS organizirao štrajkove, ali ističe da je „smatrao štrajk krajnjim sredstvom“ te da su štrajkovi naposljetku „bili upereni i protiv socijalista i protiv komunista“ jer se njima nastojalo okupiti „radnike oko svog programa“. Janjatović 1983, 194.

²¹²² O tvornici u Borovu vidi: Kolar-Dimitrijević 2019.

²¹²³ „400 radnika otpustio je Bata u Borovu“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 18. 4. 1940., 9.

takva, prema *Hrvatskom radniku*, da radnici nisu zbog političkih veza vlasnika imali nikakva prava, dok poduzeće nije plaćalo sve potrebne poreze. Među dobro plaćenima koji su „krotitelji tamošnjih radnika“ u ime uprave tvornice pak nema ni jednog Hrvata. Plaće koje se isplaćuju radnicima variraju iz mjeseca u mjesec, a zbog loših uvjeta rada tvornicom hara tuberkuloza i druge zarazne bolesti. Među poslovođama pak ima ljudi „koji mrze i preziru, sve što je hrvatsko“.²¹²⁴

U Bati je (s povezanim tvrtkama) u Jugoslaviji bilo zaposleno 7165 radnika i tisuću sezonskih u ožujku 1940. Pritom je u Borovu tada radio tek 91 strani radnik, a ubrzo je trebalo 17 Čeha (podanika Češko-Moravskog protektorata) otići u Brazil gdje je Bata također imao pogone.²¹²⁵ Stranci su dakle mogli biti samo na rukovodećim položajima.²¹²⁶ Početkom 1941. više od 500 radnika Bate organiziralo se putem HRS-a, što je predstavljeno kao revolucionaran događaj jer je inače tvornica Bata navodno otpuštala sindikalno organizirane radnike.²¹²⁷ Ubrzo je održana u Hrvatskom domu u Vukovaru skupština radnika Bate. *Hrvatski dnevnik* obrušio se tim povodom na „strahovladu Maksimovića i drugova“, istaknuvši da su na visokim položajima u tvornici uz Maksimovića Česi, pri čemu neki nazivaju Hrvate „izdajicama slavenstva“.²¹²⁸ U HRS su navodno pristupili osim Hrvata u tvornici, i radnici Srbi, Nijemci i Mađari, dok je Maksimović preplašen organiziranjem HRS-a, nakon što su mu predali nacrt kolektivnog ugovora, povećao plaće za 10 posto.²¹²⁹ Kroz nekoliko tjedana je pak na pritisak HRS-a Bata počeo pregovarati o kolektivnom ugovoru, što je ranije odbijao. Radnici Borova članovi HRS-a u Zagrebu su se obratili podbanu Krbeku i Košutiću zbog situacije u Bati, a podban je poslao inspektora javne sigurnosti u Batu.²¹³⁰ Naposljetku su radnici Bate dobili kolektivni ugovor, što to je prema *Hrvatskom radniku*, bio „najznačajniji događaj u povijesti sindikalne borbe u ovoj zemlji“ jer sklapanje kolektivnog ugovora s Batom nije uspjelo ni češkim sindikatima. Nakon

²¹²⁴ x. y., „Dvije – tri riječi o T. T. Bata“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), Božić 1940. i Nova godina 1941., 5.

²¹²⁵ HR-HDA-157-BHOUP, kut. 2, 142/40, Kotarsko poglavarstvo u Vukovaru izvještava Bansku vlast o radnicima u Bati d.d., 28. 3. 1940.

²¹²⁶ *Hrvatska smotra* objavila je ožujku 1941. navodni popis rukovodećih kadrova tvornice „Bata“ d.d. u Borovu među kojima su veliku većinu činili Česi i Srbi. Vidi: Socialis, „Tko vodi tvornicu Bata“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), 1941., 173.

²¹²⁷ „Veliki uspjeh HRS-a u Borovu“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 16. 1. 1941., 7,

²¹²⁸ „Nekoliko riječi o 'Bati'“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 16. 1. 1941., 7.

²¹²⁹ -ov, „Naš najznačajniji prodor ili neuspjeh 'Bate' da opravda liberalni kapitalizam“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 21. 1. 1941., 1-2.

²¹³⁰ ov, „Pred velikom pobjedom 'Batinih' radnika“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 15. 2. 1941., 12.

kolektivnog ugovora Bata zbog HRS-a „plaća najbolje nadnice u cijeloj zemlji“, istaknulo je glasilo HRS-a.²¹³¹

Banska vlast generalno je nastojala moderirati zahtjeve između poslodavaca i sindikata, zaobilazeći metodu štrajka. S jedne strane je otežano pokretanje štrajka te sindikat pod okriljem HSS-a nije nastupao revolucionarno poput marksističkih sindikata, ali je političko vodstvo HSS-a tražilo i od poduzeća da u jeku teške ekonomske situacije ne otpuštaju radništvo. Košutić je na skupštini HRS-a 10. prosinca 1939. istaknuo kako teška ekonomska situacija zahtjeva odricanja sa strane vlasnika poduzeća koji inače kada tvrtke zapadnu u probleme traži državnu pomoć. „Kapital“, kazao je Košutić, „imade služiti narodu, ako je narodan, a jer smo mi sudionici rada u ovom narodnom velikom stvaranju, narodni je interes, da se i s radnikom stane postupati čovječanski i da ga se ekonomski ne da iscrpljivati i uništiti“.²¹³²

HRS je u pravilu išao dalje od načelnih zahtjeva HSS-om za većom ulogom države u ekonomiji. Rezolucijom na plenumu HRS-a u lipnju 1940. tražila se nacionalizacija „industrije kapitala“ bez pobliže definicije. „Drug Blaškov“ poručio je tada: „Ne budu li pojedinci znali staviti svoj kapital na raspolaganje za narodne potrebe, neka se i kod nas izvrši nacionalizacija svih poduzeća“. Dodao je da će tada hrvatski radnici raditi i više od devet sati ako treba jer će znati da rade „za svoju Banovinu Hrvatsku i svoju državu“, a ne za „privatne interese Sterna i Deutscha“.²¹³³ Iz SHPN-a su također dolazili neki radikalni prijedlozi. Poslovni tajnik SHPN-a Jozo Bajurin predložio je na sastanku SHPN-a u srpnju 1940. da se ljudima koji emigriraju iz Banovine Hrvatske „s ovdje zaradjenim novcem konfinira 50% njihovih imanja“. Naime, kazao je Bajurin, SAD rijetko prima strance „koji nisu teški rentijeri“ pa emigranti, „najčešće židovi“, iznose značajan kapital iz zemlje.²¹³⁴

Znatnim otežavanjem pokretanja štrajka smanjen je njihov broj te je oslabljen URS. Naredba o osnutku radničkih sudova je, prema tajniku HRS-a, smanjila štrajkove za skoro 70

²¹³¹ -ov, „Batini radnici dobili kolektivni ugovor“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 6. 3. 1941., 1.

²¹³² „Govor potpredsjednika HSS ing. A. Košutića“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 13. 12. 1939., 6.

²¹³³ „Plenum HRS-a“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 4.7.1940., 3. Poduzetnici Židovi ponekad su predstavljani u promidžbi HRS-a kao jedni od najgorih prema radnicima. Pritom je posebno paradoksalno da je Blaškov izdvojio „Deutscha“ iako je obitelj Deutsch-Maceljski financijski potpomagala političko djelovanje HSS-a. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 47. Također vidi: -ov, „Domaći kapitalisti i HRS“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 21. 11. 1940., 1.

²¹³⁴ „Svaki Hrvat mora imati posla i kruha“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 7. 1940., 8.

posto.²¹³⁵ Ranije je spomenuta Uredba o rješavanju radnih sporova koje je otežala podizanje štrajka s ciljem slabljenja djelovanja komunista putem URS-a. Međutim, ona je uvela mogućnost državnog povjerenika u poduzeća ako poslodavac ne izvršava svoje obveze prema radništvu. *Hrvatski radnik* posebno je pohvalio tu odredbu, ističući da je povjerenik odgovoran državi, a ne poslodavcu čime je „načet liberalističko-kapitalistički oblik privatne svojine, što predstavlja pravu prekretnicu u našem zakonodavstvu i u budućim odnosima rada i kapitala“.²¹³⁶ Zbog suzbijanja URS-a i podrške vlasti HRS je do kraja Banovine Hrvatske imao dominantan položaj među radništvom u Hrvatskoj. Prema Vjekoslavu Blaškoviću je uoči rata „preko 80% industrijskog radništva“ bilo u HRS-u.²¹³⁷

Mjere vlasti koja je znala ići na ruku zahtjevima radničkih sindikata, odnosno veća radnička prava, kao i veće porezno opterećenje utjecali, barem djelomice, na selidba industrijskih poduzeća u Srbiju i druge istočne dijelove Jugoslavije.²¹³⁸ Selidbi industrije doprinijele su i niže nadnice u Srbiji nego u hrvatskim područjima koje su po prirodi stvari privlačile pogotovo tekstilnu industriju ovisnu o niskim nadnicama.²¹³⁹

Taj je fenomen postojao i ranije, a teško je reći u kojoj je mjeri na njega utjecala politika Banovine Hrvatske. Naime, na području Uprave grada Beograda nisu postojala banovinska davanja, dok su u Savskoj banovini ona iznosila 25 posto. Stopa prireza na državne neposredne poreze bila je u Zagrebu dvostruko veća nego u Beogradu (40 na prema 20 posto).²¹⁴⁰ Kako bi doskočili bijegu industrijskih poduzeća krajem listopada 1940. donijeta je banska naredba kojom trgovačka poduzeća vrijedna više od 100 tisuća dinara te industrijska i zanatska poduzeća s više od 500 tisuća dinara moraju zatražiti odobrenje Banske vlasti za napuštanje Banovine Hrvatske.²¹⁴¹ Odjelni predstojnik za financije Vladimir Franolić, osobno zapravo nesklon

²¹³⁵ „Još jedna vrlo plodna godina rada Hrvatskog radničkog saveza“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 2. 1941., 4.

²¹³⁶ OV, „Uredba o rješavanju radnih sporova i njezini protivnici“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 30. 5. 1940., 1. Odredba o postavljanju povjerenika donijeta je, prema Vjekoslavu Blaškoviću, na prijedlog HRS-a. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.0.3, Elaborat Vjekoslava Blaškovića o Hrvatskom radničkom savezu, 7.

²¹³⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.0.3, Elaborat Vjekoslava Blaškovića o Hrvatskom radničkom savezu, 2.

²¹³⁸ „Zašto se ne provode socijalne reforme izvan Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 11. 1940., 5.; *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 11. 1940., 5.

²¹³⁹ Marks 1940, 7, 33.

²¹⁴⁰ Žebec-Šilj 2017, 50-51.

²¹⁴¹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 31. 10. 1940., 5; *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 11. 1940., 5; „Zašto se ne provode socijalne reforme izvan Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 11. 1940., 5.

državnog intervencionizmu u ekonomiju,²¹⁴² osvrnuo se na zasjedanju narodnih zastupnika i senatora SDK iz istočne Hrvatske krajem rujna na bijeg industrijskih poduzeća. On je kazao kako je porezno opterećenje veće u Banovini Hrvatskoj nego drugdje u Jugoslaviji zbog čega „mnogo industrija i poduzeća seli u istočne dijelove države“. Upozorio je da je potrebno „paziti da opterećenje kapitala ne bude preveliko, jer ćemo inače doživjeti, da će nam industrija odseliti“.²¹⁴³ *Hrvatski dnevnik* apelirao je na hrvatsko radništvo da zbog boljeg položaja u odnosu na ostatak zemlje „ne nasjedne destruktivnoj propagandi, da ne poduzima očajničke korake“ koji otežavaju poslovanje poduzeća „kako ne bi dao povoda za seobu industrije u druge krajeve, od koje će samo on imati štete“.²¹⁴⁴

Odjelni predstojnik za socijalnu politiku Rasuhin istaknuo je kako je „prva briga“ Odjela za socijalnu politiku „bila za čuvanje obitelji²¹⁴⁵, jer je ona osnovica svakoga naroda“ zbog čega se „obiteljima s mnogobrojnom djecom, a siromašnom, daje pripomoći“. Za poslodavce je kazao da se ponašaju slično kao poslodavci u Engleskoj „prije stotinu i više godina“ pa tako, između ostalog, žele da radnici rade „i do 16 sati dnevno, uposljuju žene i djecu, da rad bude jeftiniji“.²¹⁴⁶ Takvi opisi izgledaju apokaliptično iz današnje perspektive. No, karakteristično negativan ton prilikom opisivanja položaja radnika ne valja uzeti zdravo za gotovo. Je li zagrebački radnik uopće zarađivao malo u usporedbi sa sličnim gradovima? Hrvatski statističar Artur Benko Grado usporedio je realnu zaradu zagrebačkog radnika iz listopada 1937. s radnikom u Beču, Berlinu, Rimu, Londonu, Ottawi, Philadelphiji, Varšavi i Lisabonu. Iako je, očekivano, zarada bila višestruko veća u Ottawi i Philadelphiji pa i Londonu, zarada bečkog i rimskog radnika bila je tek nešto veća od zagrebačkog. Također, zagrebački je radnik zarađivao jednako kao varšavski i više nego lisabonski.²¹⁴⁷ U svakom slučaju situacija se za prosječnog radnika pogoršavala jer su cijene namirnica rasle brže od plaća. Odjelni predstojnik Rasuhin izjavio je u listopadu 1940. kako su cijene „životnih namirnica“ porasle za 36 posto u godinu dana, dok su plaće porasle za 15

²¹⁴² Vidi: Kljaić 2022.

²¹⁴³ „Zasjedanje predstavnika Istočne Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 10. 1940., 5.

²¹⁴⁴ „Zašto industrija napušta Hrvatsku“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12. 9. 1940., 5.

²¹⁴⁵ Vidi: „Temelj životne borbe i narodnog otpora je zdrava i jaka obitelj“, *Zagrebački list* (Zagreb), 5. 11. 1940., 5.

²¹⁴⁶ „Socijalna politika banovine Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 2. 10. 1940., 5. Ernest Marks je argumentirao protiv prevelikog udjela žena u tekstilnoj industriji. Smatrao je da bi muškarci trebali zamijeniti žensko radništvo kako bi bili u stanju „osnovati i uzdržavati obitelj, gdje će te žene naći svoj djelokrug rada – a ne u tvornicama“. Za takvu je tezu naveo kako je „jedan od naših postulata suvremene socijalne politike u Hrvatskoj“. Marks 1940, 45.

²¹⁴⁷ Artur Benko Grado, „Socijalna statistika“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 29. 12. 1939., 5.

postu.²¹⁴⁸ Nadnica radnika i radnica osiguranih u Banovini Hrvatskoj tek je u ožujku 1940. postala veća nego u kolovozu 1939. kada su nadnice počele padati. Istodobno je „porastao indeks života“ za samce 20,35 posto, a za radničku obitelj (muž, žena i dvoje djece) za 21,93 posto prema izračunu zagrebačke Radničke komore. Od ožujka do kraja 1940. nadnica je konstantno rasla pa je bila veća za 36 posto nego u kolovozu 1939. Međutim, troškovi života poskupili su od kolovoza 1939. do kraja 1940. za radnika samca 64 posto, a za radničku obitelj 68,77 posto.²¹⁴⁹

Ekonomska i socijalna politika HSS-a bila je u svakom slučaju intervencionistička. Generalno je vladao konsenzus u redovima HSS-a da državne vlasti imaju obvezu intervenirati u sukobima poslodavaca i radnika te ih moderirati, a ne prepustiti tržišnim mehanizmima. Ono što su zagovarali sindikati povezani s HSS-om dobro sažima pojam iskorišten na stranicama glasila SHPN-a *Pravice* – „narodni sindikalizam“. To podrazumijeva da drugi slojevi, pri čemu se primarno misli na seljaštvo, nisu suprotstavljeni interesima radništva (suprotno marksističkoj ideji „klasne borbe“) već je ono „samo jedna od karika u lancu narodnog gospodarstva. Njeni interesi su ujedno i interesi cijelog naroda i obratno“.²¹⁵⁰ Usprkos oštroj retorici ni HRS ni SHPN nisu zagovarali uništenje privatne inicijative u gospodarstvu i opću nacionalizaciju. Svakako su zagovarali velik udio države u gospodarstvu i određenu redistribuciju kapitala, odnosno, kako je to navela *Pravica*, „pravedno razgraničenje“ između rada i kapitala.²¹⁵¹ Takve zahtjeve oni nisu percipirali lijevima već samo intervencionističkim, a provodili su ih i lijeve (socijaldemokratske) vlade, ali i razni desni režimi (od blago autoritarnih do fašističkih).

Iako su se rijetko pozivali na strane uzore, ne čudi da su ih pronalazili na spektru od talijanskih fašista preko kršćanskih sindikata do britanskih laburista. No, zajednički nazivnik svakako je državna intervencija u tržišne tokove. Maček je još u siječnju 1940. dopisniku talijanske agencije *Stefani* kazao kako želi posjetiti Italiju te je naglasio, kako je to sažeo *Hrvatski dnevnik*, „da postoje mnoge točke socijalnog i političkog sistema Italije, koje zaslužuju da budu proučavane, osobito uređenje odnosa između radnika i poslodavaca, između rada i kapitala, kao i pitanje socijalne pomoći“. Kazao je i da njegovi suradnici za socijalna pitanja proučavaju talijanski

²¹⁴⁸ „Socijalna politika banovine Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 2. 10. 1940., 5.

²¹⁴⁹ „Standard života radnika u Hrvatskoj je ispod minimuma“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 3. 1941, 7.

²¹⁵⁰ M.M., „Narodni sindikalizam“, *Pravica* (Zagreb), 4. 1. 1941., 1.

²¹⁵¹ „Smisao hrvatske socijalne politike“, *Pravica* (Zagreb), 1. 3. 1941., 1.

socijalni sistem „kako bi nešto od toga mogli upotrijebiti u času kada u Hrvatskoj pripremamo ostvarenje našeg gospodarsko-socijalnog programa“.²¹⁵²

Sukladno HSS-ovom samoshvaćanju kao autohtonog pokreta, HRS je bio nesklon pozivati se na strane uzore. Međutim, kada bi to radili, uglavnom se govorilo o britanskim Laburistima. Krnjević je na plenarnom sastanku sekcija HRS-a u listopadu 1939. istaknuo kako „nigdje nema toliko radnika i nigdje tako malo komunista kao u Engleskoj“, sugerirajući da je upravo Laburistička stranka za to zaslužna.²¹⁵³ *Hrvatski radnik* također je hvalio Laburističku stranku zbog odbijanja suradnje s komunistima.²¹⁵⁴ O eklekticismu po tom pitanju svjedoči govor Alojza Pećnika, predsjednika HRS-a, na dvodnevnoj skupštini Radničke komore u siječnju 1941. On je kazao kako je socijalno-demokratska stranka „imala nekih pozitivnih rezultata, ali je poslije pošla krivim putem“, dok je istovremeno kao primjer nasuprot internacionalnim sindikatima naveo „talijanski narod, koji je načelu s Mussolinijem osnovao svoj prvi nacionalni sindikat“. Hrvatski su pak radnici, kazao je Pećnik, predvođeni Stjepanom Radićem drugi na svijetu osnovali „nacionalni“ sindikat.²¹⁵⁵

Prema Blaškovu HRS je uoči Drugog svjetskog rata „pokušao preko Krnjevića stupiti u vezu sa radničkim sindikatima u Engleskoj, koji su po svojoj ideologiji bili najbliži HRS-u“.²¹⁵⁶ S druge strane, poistovjećivali su se i s kršćanskim sindikalnim pokretima. Naime, Zagreb je u kolovozu 1938. posjetio osnivač pokreta Mladih kršćanskih radnika, belgijski katolički kardinal Joseph Leo Cardijn. Mladi kršćanski radnici u hrvatskom su javnom prostoru zvani „žosistima“ po francuskom akronimu organizacije – Jeunesse ouvrière chrétienne (JOC). Žosiste je posebno hvalio isusovac Stjepan Tomislav Poglajen, urednik časopisa *Život*, i gorljivi zagovornik sindikalnog djelovanja među radnicima temeljenog na socijalnom nauku Katoličke crkve.²¹⁵⁷ Cardijn je prilikom posjeta Zagrebu odsjeo u nadbiskupskom govoru kao gost nadbiskupa

²¹⁵² „Izjava dra Mačka dopisniku agencije Stefani“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 1. 1940., 6. Britanski poslanik u Beogradu Donald Campbell ocijenio je tada kako, prema njegovim informacijama, Maček neće posjetiti Italiju, dok Mačekovoj izjavi nije pridao veliki značaj. Vidi: Boban 1974, sv. 2., 325.

²¹⁵³ „Dr. Krnjević na plenarnom sastanku sekcija HRS-a“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 7. 10. 1939., 5.

²¹⁵⁴ „Engleska radnička stranka protiv komunizma“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 29. 5. 1936., 1.

²¹⁵⁵ „Manifestacija hrvatskog narodnog jedinstva“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 7. 1. 1941., 9.

²¹⁵⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.0.3, Elaborat Vjekoslava Blaškova o Hrvatskom radničkom savezu, 10. U britanskoj Laburističkoj stranci postojala je snažna antikomunistička struja. Primjerice istaknuti zastupnik Laburističke stranke u britanskom parlamentu Richard Stokes smatrao je Sovjetski Savez većom prijetnjom od nacističke Njemačke zbog čega je bio protivnik britanskog suprotstavljanja njemačkom ekspanzionizmu. Vidi: Crowcroft 2008.

²¹⁵⁷ Stjepan Tomislav Poglajen, „Revolucija što dolazi: Misli i utisci prilikom jubilarnog kongresa kršćanskih mladih radnika (žosista) u Parizu: 15-20 srpnja 1930“, *Život* (Zagreb), 7. 9. 1937., 321-329.

Alojzija Stepinca, dok je zajedno s Poglajenom obišao zagrebačku periferiju. Između ostalog, posjetio je i središnjicu Hrvatskog Radničkog Saveza u Frankopanskoj ulici gdje ga je dočekaو predsjednik HRS-a Josip Orsag.²¹⁵⁸ Uistinu, HRS je imao u svom djelovanju podršku Katoličke crkve koje je u tom sindikatu vidjela efektivnu protutežu ateističkom protukatoličkom djelovanju komunističkog pokreta.²¹⁵⁹

Valja napomenuti da na stranicama *Hrvatskog radnika* prije Banovine Hrvatske vidimo zagovaranje demokratskog poretka nasuprot totalitarnim režimima.²¹⁶⁰ U *Hrvatskom radniku* 1936. kritiziran je postupak nacističkih vlasti prema radništvu.²¹⁶¹ U prvom broju obnovljenog *Hrvatskog radnika* istaknuto je kako HRS „želi da prednjači u borbi protiv fašizma u radničkim redovima i inače, a za slobodu i čovječanska prava“.²¹⁶² HRS je poistovjećivao Stojadinovićevu vlast s fašizmom. Tako je na glavnoj skupštini HRS-a u rujnu 1938. usvojena rezolucija kojom se ističe da HRS kao „Hrvatska nacionalna sindikalna organizacija“ nema ništa s „intern marksističkim organizacijama, a isto tako niti s kapitalističko-fašističkim organizacijama kao primjerice policajci (sic) Jugoras, koja je organizacija bez oslonca i bez veze s radnicima...“.²¹⁶³ „Hrvatski radnički i seljački pokret stoji na temelju demokracije, i mi čvrsto vjerujemo u budućnost demokracije“, pisao je *Hrvatski radnik* u svibnju 1938. Tada je kritiziran i korporativni sustav u fašizmu jer je u korporativnim ustanovama radništvo u manjini, dok one slabo štite interese radništva.²¹⁶⁴

Međutim, za vrijeme Banovine Hrvatske HRS će zasigurno, kada se gledaju organizacije povezane s HSS-om, prednjačiti u hvaljenju Sila Osovine i kritici demokracije nakon njemačke pobjede nad Francuskom. Nakon štrajka radnika u splitskoj luci uvedena je Uredba o lučkom radu kojom su također otežani štrajkovi. *Hrvatski dnevnik* napisao je kako su luke svugdje „veoma pogodan teren za destruktivnu akciju“ te da štrajkovi „ne smiju biti generotni pokusi za anarhiju“.²¹⁶⁵ Ono što je posebno zanimljivo je da je *Hrvatski dnevnik* naveo kako su prilikom

²¹⁵⁸ „Osnivač 'žosista' u Zagrebu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 9. 1938., 5.

²¹⁵⁹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.0.3, Elaborat Vjekoslava Blaškova o Hrvatskom radničkom savezu, 11.

²¹⁶⁰ Vidi: „Stvaranje demokratskog bloka u svijetu“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 13. 2. 1938., 3.

²¹⁶¹ „Kako njemački fašisti postupaju s radništvom“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 1. 10. 1936., 2.

²¹⁶² „Što hoće Hrvatski radnički savez?: Drugovi radnici i radnice, organizirajmo se!“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 1. 5. 1936., 2.

²¹⁶³ „Potpuna jednodušnost hrvatskih radnika“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 19. 9. 1938., 2.

²¹⁶⁴ „O fašizmu“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 15. 5. 1938., 1.

²¹⁶⁵ (x), *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 8. 1940., 5.

regulacije tog pitanja „predstavnicima naših ustanova ispitali prilike i u drugim zemljama, osobito u Italiji, gdje je lučki rad veoma razvijen“.²¹⁶⁶ Za razliku od HSS-a, kod HRS-a puno češće nailazimo na antisemitizam. „Kapitalističko-židovska demokracija nalazi se na umoru“, pisao je *Hrvatski radnik* početkom listopada 1940. „Društveni život“ Hrvatske pod takvim su sustavom „rastrovali“, navodi se u istom tekstu, „Židovi i masoni, nosioci buržujsko-plutokratske demokracije. Rastrovali su ga odozgo i odozdo. Odozgo masonerija, a odozdo žido-marksisti“.²¹⁶⁷

HSS po dolasku na vlast, kao što je rečeno, preuzima Radničku komoru kojom su do tada upravljali komunisti ili komunistima skloni članovi URSSJ-a. U Radničkoj komori od poznatijih intelektualaca rade bivši marksist Milivoj Magdić²¹⁶⁸, dok je voditelj statističkog odjela ing. Ernest Marks.²¹⁶⁹ Radnička komora u prosincu 1940. osnovala je Hrvatski socijalni institut, kao svojevrsni think tank za socijalna i ekonomska pitanja.²¹⁷⁰ Prema Miri Kolar Dimitrijević taj je institut osnovan po uzoru na institut Njemačke fronte rada, državnog sindikata pod kontrolom NSDAP-a. Marks je u Berlinu u travnju 1940. proučavao spomenutu ustanovu te je razgovarao s njegovim istaknutim članovima.²¹⁷¹ Sredinom prosinca 1940. u Radničkoj komori predavanje je održao odjelni predstojnik Njemačke fronte rada Karl Wilhelm Trefz kojemu su dužnosnici Radničke komore predstavili socijalne ustanove Banovine Hrvatske, kao i Brestovac, lječilište socijalnog osiguranja.²¹⁷²

Međutim, ti momenti ne ukazuju na puko preslikavanje njemačkih uzora u okviru Radničke komore, već na preuzimanje obrazaca iz ideološki raznolikih sustava. Milivoj Magdić je u knjižici *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj* iz 1940. u izdanju Radničke komore, „izgradnju narodne zajednice“ u Hrvatskoj povezuje s oslanjanjem na autohtone uzore koji stoje onkraj borbe „između totalitarizma i individualizma“, dok „Hrvatska traži rješenje, koje ne će stajati ni u znaku kulta moći ni u znaku adoracije sebeljubive i osamljene ličnosti“. Hrvatski su uzori dakle suprotstavljeni i liberalizmu i rastućem totalitarizmu.²¹⁷³

²¹⁶⁶ (x), *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 8. 1940., 5.

²¹⁶⁷ -ov.-, „Jaka vlast“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 3. 10. 1940., 1.

²¹⁶⁸ Magdić je 1934. pravni referent SHPN-a, a od 1935. do 10. 4. 1941. bio je pravni referent Radničke komore. Magdiću su kao marksističkom renegatu 1938. komunisti razbili glavu i slomili nogu. Magdić 2021, 166.

²¹⁶⁹ Kolar-Dimitrijević 1976, 229.

²¹⁷⁰ „Osnovan Hrvatski socijalni institut“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 12. 1940., 5.

²¹⁷¹ Kolar-Dimitrijević 1976, 230.

²¹⁷² miles, „Zagreb je – sadašnjost i budućnost“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 12. 1940., 7-8.

²¹⁷³ Magdić 1940, 36.

Svakako se može reći da je HRS najdesniji od svih „grana“ Hrvatskog seljačkog pokreta. No, stranka je to tolerirala. HRS nikada nije dovodio u pitanje vodstvo HSS-a za razliku od, primjerice, predsjednika Matice hrvatske Filipa Lukasa. Oštru retoriku HRS-a očito je nekada bilo teško zauzdati pa je njemu i karakterističan veći radikalizam nego drugim granama hrvatskog seljačkog pokreta. Primjerice, na stranicama *Hrvatskog radnika* više puta je kritiziran rad Odjela za rudarstvo Banovine Hrvatske, na što se banu Šubašiću žalio odjelni predstojnik za rudarstvo Nikola Belančić.²¹⁷⁴ HRS je također radio na velikom angažiranju mladih u svoje redove, dok se HSS generalno plašio velike involviranosti mladih u političke procese.²¹⁷⁵

U pogledu veličanja mladih zbog idealizma, zanimljiv je tekst Vjekoslava Blaškova „Naša radnička omladina“ u kojemu u vitalističkoj i protuprosvjetiteljskoj maniri, povezujući mlade s idealizmom i spremnošću za podnošenje žrtava. Mladenački idealizam je, prema Blaškovu, izvor svakog produktivnog stvaranja:

„Najljepši je cvijet idealizma žrtva. Žrtva lična, žrtva doprinesena na oltar zajednice predstavlja motor istinskog napretka. Razum je protiv žrtava. On čovjeka vodi samo sebi i svojim interesima. Razum nije istinski pogon društvenog napretka. Pogon napretka je idealno žrtvovanje, gdje se ne pita računski, koliko ću dobiti u naknadu za svoj rad i napor. Idealizam ne pita za plaću, on mjeri drugom mjerom vrijednosti, nego što mjeri računski razum. Idealizam mjeri mjerom stvaralaštva, a njemu je bol potrebita pojava svakog radjanja savršenijeg života. U jednu riječ: idealizam je stvaralački, lijep i najsavršeniji oblik života. Koliko u narodu imamo idealista, toliko imamo kulturnih motora, koji neprestano rasvjetljavaju život naroda“.²¹⁷⁶

Mira Kolar-Dimitrijević u zborniku o fašizmu i neofašizmu iz 1976. tumači HRS kao zagovornika korporatizma i glavnog nositelja fašizacije u Hrvatskoj pri čemu su čak i javni radovi predstavljeni kao fašistička metoda (iako su je fašistički režimi koristili ona naravno nije samo njima svojstvena).²¹⁷⁷ Prema Kolar-Dimitrijević Banovina Hrvatska uzore je pronalazila „u fašističkoj Njemačkoj i Italiji, te se pod utjecajem propagande i unutrašnja politika sve više fašizira, a Banovina ima pasivnu profašističku orijentaciju“.²¹⁷⁸ Mira Kolar-Dimitrijević tvrdi kako

²¹⁷⁴ HR-HDA-155-BHKB, kut. 67, 63715/40, Odjelni predstojnik za rudarstvo žali se kabinetu bana zbog pisanja *Hrvatskog radnika*, 4. rujna 1940. i 9. rujna 1940.

²¹⁷⁵ O tome više u nastavku disertacije.

²¹⁷⁶ Vj. Bl, „Naša radnička omladina“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 11.5.1939., 6. Identičnu ideju izrazio je francuski antropolog Gustave Le Bon u svom čuvenom djelu *Psihologija gomila*: „Ne razumom, već najčešće protiv razuma stvorili su se osjećaji kao čast, samoprijegor, vjera, ljubav prema slavi i domovini, koji su dosad bili veliki pokretači svih civilizacija“. Le Bon 1989, 112.

²¹⁷⁷ Vidi: Kolar-Dimitrijević 1976.

²¹⁷⁸ Kolar-Dimitrijević 1976, 226.

je u Banovini Hrvatskoj „gotovo potpuno uveden korporativni sistem“. Minimalne nadnice, otežavanje štrajkova, kolektivni ugovori „isključivo s režimskim HRS-om“, preuzimanje radničkih ustanova poput Radničke komore, „formiranje radnih sudova i povjerenika rada, te progoni naprednih ljudi i otvaranje koncentracionih logora“ pokazuju, zaključila je Kolar-Dimitrijević, kako je napredovao proces fašizacije.²¹⁷⁹

Međutim, spomenute mjere naravno nisu fašističke *per se*.²¹⁸⁰ Također korporatizam nije svojstven samo fašističkim režimima, već je moguć i u demokratskim poretcima. Primjerice, on je prisutan u irskom ustavu iz 1937.²¹⁸¹ Kao što je sama Kolar-Dimitrijević napomenula, štrajkovi nisu zabranjeni, a URSSJ je zabranjen kao komunistička ekspozitura. Također, postupci HRS-a pokazuju da on nije bio u potpunosti režimski sindikat kakvim ga prikazuje. Iako je HSS nastojao usuglasiti interese sindikata (radništva) i poslodavaca to nije rađeno pukom represijom niti su ta dva kraka izgubili autonomiju djelovanja.²¹⁸² Također, nije postojala u Banovini Hrvatskoj struktura koja bi prisilno organizirala poslodavce koji bi potom „pregovarali“ s jedinim državnim sindikatom u kojemu je članstvo za radnike obvezno, dok bi zapravo država odlučivala o ishodu jer su oni stvoreni odozgo.²¹⁸³ Košutić je u veljači 1941. istaknuo kako su reforme u Velikoj Britaniji još prije rata „ograničile slobodu i privatne svojine u interesu narodne zajednice“ te je naglasio kako je HSS za to da se „sloboda sindikata u Hrvatskoj zakonom osigura“ te da su sindikati povezani s HSS-om nastali „slobodnom voljom radništva“.²¹⁸⁴ Dakle, izravno je otklonio organiziranje „odozgo“ svojstveno fašističkom korporatizmu, afirmirajući načelo slobodnog udruživanja.

²¹⁷⁹ Kolar-Dimitrijević 1976, 227.

²¹⁸⁰ O tendencioznosti spomenutog rada dobro svjedoči sljedeća rečenica: „Mirno rješavanje sporova između radnika i poslodavaca zapravo je fašistički 'klasni mir' u kojemu nema klasne borbe i u kojemu sve presnosti stoje na strani poslodavaca koje štiti država“. Kolar-Dimitrijević 1976, 226. Mirno rješavanje sporova ideal je većine suvremenih zapadnih demokracije.

²¹⁸¹ Costa Pinto 2017, 6.

²¹⁸² Organizacije industrijalaca i trgovaca načelno su podupirale Bansku vlast i na njihovom su čelu bili financijeri i pristaše HSS-a. Predsjednik industrijske komore Dragutin Cekuš hvalio je u travnju 1940. napore novih vlasti, ističući da se u teškoj ekonomskoj situaciji vlastiti interesi moraju podrediti „interesima zajednice“, čime se ujedno „ne isključuje inicijativu pojedinca“. Cekuš je hvalio „dirigiranu privredu“, a za novog predsjednika je predložio Milana Prpića, industrijalca bliskog HSS-u. Milanov brat Josip, prijatelj Mačeka i Krnjevića, bio je zamjenik senatora iz kvote HSS-a. Na čelu Trgovinsko-industrijske komore bio je pristaša HSS-a Stjepan Krasnik. „Hrvatski industrijalci ističu potrebu uske suradnje privrede s Bansom Vlašću“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 4. 1940., 7; „Kandidatska lita za izbore senatora u Hrvatskoj“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 10. 1939., 4.

²¹⁸³ Vidi: Costa Pinto 2017, 6-7.

²¹⁸⁴ „Jubilej dvadeset godišnje borbe hrvatskog radništva“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 2. 1941., 3.

Vratimo se na načelno stajalište HSS-a, za vrijeme Banovine Hrvatske prema ulozi države u ekonomiji. Razni oblici ekonomskog intervencionizma bili su iznimno popularni u Europi pogotovo nakon Velike ekonomske krize. Odbacivanje ekonomskog liberalizma u tom je trenutku vjerojatno postalo i nužnost zbog poremećaja u međunarodnoj trgovini, koji su i od ranije postojali, pogoršanih Drugim svjetskim ratom.²¹⁸⁵ U *Srpskom književnom glasniku* plastično je u listopadu 1939. opisan utjecaj rata na ekonomiju Jugoslavije

„Početak ratnoga stanja na granicama Poljske i Francuske svojim zamahom izbacio je iz koloseka ceo međunarodni privredni poredak. Zaraćene države su naglo i odlučno stavile pod kontrolu svoj uvoz i izvoz. Kreditno tržište je odjednom stalo. Banke i ulagači povukli su se u sebe. Potrošači su odjednom ograničili svoje kupovine. Dužnici, pred mogućnostima raznih političkih i privrednih iznenađenja, otkazali su poslušnost vršenju svojih obaveza prema svojim poveriocima. Kratko rečeno: i privatna i državna privreda našla se na raskrsnici punoj opštih i raznolikih pritisaka koji izazivaju nespokojstvo i brige“.²¹⁸⁶

Autor je zaključio kako neutralna Jugoslavija ne može izbjeći „novi talas poslovne i privredne krize“.²¹⁸⁷ Podastrijao je podatke po kojima tekstilna i metalska industrija, kao i industrija kože i obuće, kemijska industrija i industrija papira ovise o uvozu sirovina za funkcioniranje.²¹⁸⁸ Takvo se predviđanje pokazalo točnim. Također, razna roba široke potrošnje postala je sve manje dostupna zbog otežanog uvoza. Jugoslavenska vlada zato uvodi razne mjere kako ne bi nestalo određenih proizvoda za potrošače. Primjerice, u srpnju 1940. zabranjena je prodaja na malo svježeg telećeg, goveđeg i svinjskog mesa (osim unutarnjih organa) te na taj dan ugostiteljski objekti ne smiju prodavati jela od tog mesa.²¹⁸⁹

Poraz Francuske u lipnju protumačen je kao dokaz dotrajalosti ne samo liberalnih demokracija, nego i ekonomskog liberalizma. HSS, koji je i ranije bio kritičan spram ekonomskog liberalizma, sada govori o tome da je plansko gospodarstvo budućnost. August Košutić je na skupštini Gospodarske sloge sredinom lipnja 1940. najavio kako su prošli dani kapitalizma te da će Hrvatska imati plansko gospodarstvo. Međutim, nije Košutić mislio na komunističko plansko

²¹⁸⁵ Britanska će vlada provoditi blokadu njemačke trgovine, što je utjecalno i na neutralne zemlje na europskom kontinentu. Boban 1974, sv. 2, 305.

²¹⁸⁶ Dragan Milićević, „Naša industrija i ratno stanje u Evropi“, *Srpski književni glasnik* (Beograd), 1. 10. 1939., 182.

²¹⁸⁷ Dragan Milićević, „Naša industrija i ratno stanje u Evropi“, *Srpski književni glasnik* (Beograd), 1. 10. 1939., 182.

²¹⁸⁸ Dragan Milićević, „Naša industrija i ratno stanje u Evropi“, *Srpski književni glasnik* (Beograd), 1. 10. 1939., 182-186.

²¹⁸⁹ „Uvode se tri bezmesna dana“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3.7.1940., 5.

gospodarstvo. Naime, objasnio je kako međunarodna trgovina trenutno ne funkcionira te da se jedino moguće osloniti na domaći kapital koji „sad mora u cijelosti stupiti u službu naroda“.²¹⁹⁰ Ljudevit Tomašić je u lipnju 1940. na plenumu HRS-a u Radničkoj komori poručio kako je „završeno doba anarhije u privredi i da dolazi novi red naime, da mora doći do planskog gospodarstva“ na mjesto gospodarskog liberalizma koji je „doživio slom“. U novom će sustavu kapital, umjesto „u službi pojedinca“, biti u službi „narodu kao cjelini, narodnoj zajednici“.²¹⁹¹

Hrvatski dnevnik pojasnio je da će se u novom gospodarskom poretku u Europi, koji će se graditi „na načelu planske ili dirigirane privrede“, država „pobrinuti za stabilnost nadnica i cijena i voditi strogu kontrolu nad uvozom i izvozom, da bi se izbjegla opasnost od inflacije“.²¹⁹² Banska vlast maksimirala je cijene više proizvoda. Primjerice, u srpnju 1940. maksimirala je cijene ogrjevnog drveta i ograničila njegovu prodaju. *Hrvatski dnevnik* zaključio je kako „socijalni obziri zahtijevaju da i industrija podnese teret današnjih teških gospodarskih prilika“.²¹⁹³

Pritom je u promidžbi HSS-a naglašavano da ekonomski liberalizam odbacuju i demokratske i totalitarne države, a u oba slučaja razvoj u tim zemljama „predstavlja kraj samovolje liberalističkog kapitalističkog sustava“.²¹⁹⁴ Ratna situacija dovela je do raznih etatističkih mjera i u Velikoj Britaniji kao i do racioniranja. Takve su mjere i u Velikoj Britaniji protumačene kao potvrda „da je svršeno s liberalnim gospodarstvom u Europi i da će se stvoriti nešto novo, što će odgovarati velikim događajima i novom vremenu“.²¹⁹⁵

No, valja ponoviti kako se tim mjerama nije smjeralo ukidanju privatnog vlasništva i potpunom ukidanju privatne inicijative nauštrb državne. *Hrvatski dnevnik* pojasnio je kako se ne vodi borba „protiv kapitala kao takvog, već protiv kapitalističkog duha, koji bezobzirno iskorišćuje sve narodne slojeve za svoje sebične ciljeve“. Uvedena je dihotomija između kapitala „koji je određen u produktivne svrhe“, dok je kapitalizam „mentalitet iskorišćavanja, elemenat parazitstva, koji nema osjećaja prema čovjeku i narodu i koji nosi klice nemira i razbijanja narodnih produktivnih snaga.“²¹⁹⁶ HSS je razlikovao korisnu privatnu inicijative koja, kako je

²¹⁹⁰ „Kapitalizam propada – Hrvatska će imati plansko gospodarstvo“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 20. 6. 1940., 5.

²¹⁹¹ „Mora doći do planskog gospodarstva“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 6. 1940., 8.

²¹⁹² *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 7. 1940., 5.

²¹⁹³ „Banska Vlast je maksimirala cijene ogrjevnog drveta i ograničila njegovu prodaju“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 7. 1940., 5.

²¹⁹⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 11. 1940., 5.

²¹⁹⁵ x-, „Hrvatski dnevnik“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 7. 7. 1940., 5.

²¹⁹⁶ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 2. 1941., 5.

rekao Košutić, „kada je u poštenim rukama, može povećati narodno blagostanje, umnožiti imovinu naroda“. Tomu je suprotstavio „izrabljivače“ odnosno „nesocijalni kapital“.²¹⁹⁷

Korak u smjeru jače uloge države u gospodarstvu bilo je i osnivanje u studenom Povlaštenog hrvatskog industrijsko-trgovačkog dioničkog društva (POHIT d.d.) koji je bio banovinsko poduzeće.²¹⁹⁸ On je bio mješoviti holding „oko kojeg bi se imala okupiti domaća industrijska radinost i velika trgovina“.²¹⁹⁹ Odjelni predstojnik Lamer kazao je da je zadaća POHIT-a „vođenje industrijske politike u banovini Hrvatskoj“. POHIT je, između ostalog, osnivao i preuzimao poduzeća. Lamer je napomenuo kako se POHIT-om ne želi „istisnuti strani kapital“ jer domaći kapital ne može trenutno adekvatno zamijeniti strani. Međutim, određena poduzeća, napomenuo je Lamer, „radi nacionalne važnosti moraju biti pod nadzorom domaćeg kapitala“.²²⁰⁰ POHIT je trebao utjecati i na suzbijanje spomenutog seljenja industrijskih poduzeća iz Hrvatske. Između ostalog, POHIT je preuzeo većinu dionica u zagrebačkoj tvornici ulja.²²⁰¹

Na početku poglavlja spomenute su mjere Rudolfa Bićanića koje predstavljaju svojevrsni nacrt politika HSS-a s ciljem amortizacije negativnih posljedica urbanizacije i modernizacije. Javni radovi u njima su imali ključnu ulogu, pogotovo u jeku teške gospodarske situacije u kojoj je Hrvatska, kao i ostatak Europe, bila od 1939. do 1941. Banska vlast uvelike je koristila javne radove kao metodu za pomaganje nezaposlenima te za amortiziranje socijalnog nezadovoljstva. Također je planirano da se putem njih vrše razni modernizacijski projekti s ciljem povećanja obradivog zemljišta i rješavanja problema agrarne prenapučenosti. Predstojnik odjela za obrt, industriju i trgovinu postao je Mirko Lamer, ekonomski stručnjak i jedno vrijeme urednik zagrebačkog časopisa *Ekonomist*. Lamer je doktorirao ekonomiju u Njemačkoj, a ranije se istaknuo raspravama o blagodati javnih radova za ekonomiju i društvo. Lamerova habilitaciona teza bila je upravo o javnim radovima.²²⁰² Lamer je bio veliki zagovornik javnih radova kao jednog od stupova izlaza iz ekonomskih kriza oslanjajući se na kejnzijansku logiku o povećanju

²¹⁹⁷ „Jubilej dvadeset godišnje borbe hrvatskog radništva“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 2. 1941., 4.

²¹⁹⁸ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 11. 1940., 5.

²¹⁹⁹ E. Marks, „Holding društva u talijanskoj industriji kao oblik državnog intervencionizma“, *Ekonomist* (Zagreb) studeni-prosinac 1940., 465.

²²⁰⁰ E. Marks, „Holding društva u talijanskoj industriji kao oblik državnog intervencionizma“, *Ekonomist* (Zagreb) studeni-prosinac 1940., 465-466.

²²⁰¹ „'Pohitova' politika prema našoj industriji“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 7. 3. 1941., 5

²²⁰² Zlatko Gašparović, „Razvojni oblici ekonomske politike“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 1938., br. 7: 383.

potrošnje.²²⁰³ U jednom od svojih radova Lamer je sažeto pobrojao argumente u prilog javnim radovima:

„Javni radovi ne povećavaju samo u okviru javne ekonomije općeniti volumen investicija, već oni veoma jako utječu i na privatnu proizvodnu djelatnost, jer su privatna poduzeća pozvana, da dobavljaju potreban materijal za javne radove. Na taj način javni radovi pokreću živu djelatnost u mnogim privrednim granama, koje su u vezi s javnim radovima. Budući da su javni radovi većinom građevnog karaktera, to imaju od njih u prvome redu koristi industrije željeza, čelika, cementa, opeka i sve ostalo s time u vezi. A to su upravo one industrije, koje su obično najteže pogođene krizom. Radi povećanja zaposlenosti povećava se u tim industrijskim granama i radnička kupovna snaga, a s tim raste i njihova potražnja na tržištu, a onda se povećava i proizvodnja potrošnih dobara. Na taj način povećavaju javni radovi svojim primarnim i sekundarnim učincima nacionalni dohodak“.²²⁰⁴

Javne radove je u tom tekstu iz 1937. predlagao za izgradnju cesta i željeznica, isušivanje močvara i natapanje tla, izgradnju škola i hotela, elektrifikaciju itd. Pritom je posebno apostrofirao izgradnju cesta uz obalu Jadranskog mora kako bi se privuklo europske turiste koji bi onda, pošto bi im se povećao broj, isplatili tu investiciju i pomogli razvoju pasivnih krajeva.²²⁰⁵ Predsjednik HRS-a Alojz Pecnik apelirao je na bana Šubašića još u rujnu da utječe na problem velike nezaposlenosti kreditiranjem javnih radova i utjecanjem na tvrtke da ne otpuštaju radnike.²²⁰⁶ Mirko Lamer je na otvorenju zagrebačkog Zbora u travnju 1940. istaknuo da je industrijalizacija „potrebna, jer korisno uposluje suvišak seljačkog i radničkog pučanstva, te umnožava gospodarska dobra“.²²⁰⁷ Tom izjavom *de facto* je prešutno napuštena HSS-ova ideološka maksima o štetnosti industrijalizacije. Jozo Tomasevich, koji je surađivao s Lamerom u časopisu *Ekonomist*²²⁰⁸, zaključuje kako je u tridesetima postalo jasno da su „politika usmjerena prema rapidnom razvoju industrije i modernizacija poljoprivrede“ ključ rješavanja problema sela i poljoprivrede, što bi „zahtijevalo reviziju ideologije i programa većine seljačkih stranaka u jugoistočnoj i istočnoj Europi“.²²⁰⁹ Šef statističkog odjela Radničke komore i profesor na EKVŠ dr.

²²⁰³ O utjecaju britanskog ekonomista Johna Maynarda Keynesa na Mirka Lamera vidi: Baletić 2008, 211-213.

²²⁰⁴ Mirko Lamer, „O principima planske privrede“, *Hrvatsko kolo* (Zagreb), 1937., 96-97.

²²⁰⁵ Mirko Lamer, „O principima planske privrede“, *Hrvatsko kolo* (Zagreb), 1937., 102.

²²⁰⁶ HR-HDA-155-BHKB, kut. 2, 5456/39, Predsjednik HRS-a traži od bana Šubašića da djeluje zbog loše ekonomske situacije, 20. 9. 1939.

²²⁰⁷ „Prvi put u Banovini Hrvatskoj otvoren je zagrebački zbor“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 4. 1940., 8.

²²⁰⁸ Tomasevich se u uvodu svoje kapitalne studije *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, koju je objavio Stanford University Press 1955., Lameru – koji je tada također radio na Stanfordu – zahvalio na čitanju većine rukopisa. Tomasevich 1955, vii.

²²⁰⁹ Tomasevich 1955, 260.

ing. Ernest Marks zaključio je u knjižici, koju je objavila Radnička komora 1940., kako je „naš najteži socijalni problem“ agrarna prenapučenost pa je potrebna politika „koja će omogućiti zaposlenje velikom dijelu našeg naroda u industrijskim poduzećima“. Marks je smatrao kako je „politika racionalne industrijalizacije najvažniji dio seljačke politike“, misleći očito na industrijalizaciju koja neće biti rapidna i time dovesti u pitanje dominantno seljački karakter Hrvatske.²²¹⁰

S druge strane, prebrzo povećanje udjela gradskog stanovništva trebalo je spriječiti povećanjem obradivog zemljišta. HSS se posebno usredotočio na melioraciju kako bi se povećala količina obradivog zemljišta. *Hrvatski dnevnik* tvrdio je još prije Banovine Hrvatske da se melioracijom u Primorskoj Banovini može dobiti dodatnih 60 tisuća hektara plodne zemlje od koje bi se moglo prehraniti više od 100 tisuća ljudi.²²¹¹ Ljudevit Tomašić će u kolovozu 1940. najaviti da će „veliki javni radovi, koji će se prema intencijama predsjednika“ Mačeka „doskora otvoriti“ dovesti do melioracije polja, regulacije rijeka i sl. Na tim će prostorima nakon toga doći do velike poljoprivredne proizvodnje i moguće kolonizacije te će naposljetku „doći do novog gospodarskog života u banovini Hrvatskoj, uslijed čega će procvjetati sva privreda“.²²¹² Odjelni predstojnik za financije Vladimir Franolić kazao je, povodom drugog proračuna Banovine Hrvatske, kako Banska vlast želi započeti „velike javne radove“, ali je za njih potrebno steći sredstva „bilo unutarnjim zajmovima ili na drugi način“. „Veliki javni radovi, koji se odnose na isušenje polja, regulacije rijeka, izgradnju puteva, cesta, te izgradnju javnih zgrada, morat će se započeti, jer je već skrajnje vrijeme, da se mobiliziraju narodni kapitali i da se učine produktivnim za dobro cjeline“, poručio je Franolić.²²¹³

Naravno, Banovina Hrvatska kratko je trajala i većina predviđenih projekata nije ni započela. No, planirana je melioracija Lonjskog, Mokrog, Jelas i Crna-polja, Ribarskog polja, Posavine uzvodnog od Zagreba, Vrbničkog polja, Odranskog polja, dolina kod Bednje i Čazme, vodne zadruge Sisak Stari, Imotsko-bekijskog polja, Mostarskog blata, Sinjskog polja, Nadinskog blata, Polačkog polja, Vranjskog polja i jezera, Livanjskog polja i Buškog blata itd. Procijenjeni troškovi radova na melioraciji iznosili su više od milijarde i 209 milijuna dinara. Ti bi radovi

²²¹⁰ Marks 1940, 21-22.

²²¹¹ „'Zašto Dalmaciji prijeti glad'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 8. 1939., 11.

²²¹² „Spekulacija žitom jest veleizdaja naroda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 8. 1940., 8.

²²¹³ „Izjava odjelnog predstojnika dra Franolića o novom proračunu banovine Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 1. 1941., 5.

doveli do potpune melioracije 305.950 hektara zemljišta, od kojih je u tom trenutku 150.000 hektara bilo podvodno ili močvarno, dok je bila predviđena regulacija 376 kilometara riječnih tokova. Procjenjivalo se da će novostvoreno zemljište dati u Banovini Hrvatskoj višak žita od 13.600 vagona.²²¹⁴ Najviše projekata odobreno u Dalmaciji i Hercegovini. Banska vlast odobrila je u rujnu 1940. 10 milijuna dinara za melioraciju Mostarskog blata te 9 milijuna dinara za melioraciju Imotsko-bekijskog polja.²²¹⁵ Usprkos grandioznim planovima javni radovi nisu korišteni za veće infrastrukturne projekte, već za manje projekte. Primjerice, za gradnju Jakuševačke ceste angažirano je 310 radnika,²²¹⁶ dok je Banska vlast financirala je javne radove u Lici za ishranu pučanstva u iznosu od 5.713.500 dinara.²²¹⁷

U pogledu kolonizacije, kao jedne od proklamiranih politika HSS-a, nije postignut nikakav konkretniji pomak.²²¹⁸ Prvi proračun Banovine Hrvatske predvidio je fond od 16 milijuna dinara za kolonizaciju pučanstva iz agrarno prenapučenih krajeva u područja s viškom zemlje.²²¹⁹ Neizrečena svrha takvih napora bila je i protuteža ranijoj kolonizaciji Srba u hrvatske krajeve.²²²⁰ Organizacije HSS-a, Banska vlast i tisak uglavnom su razgovarali o kolonizaciji Dalmatinaca, Zagoraca, Bosanaca i Hercegovaca u žitorodnije krajeve na istoku Hrvatske.²²²¹

Većina ocrtanih planova dugoročnog je karaktera. Što se tiče mjera s trenutnim učinkom koje se tiču položaja seljaštva, najvažnija je Uredba o zaštiti seljačkog posjeda od ovrhe donijeta u Banovini Hrvatskoj u listopadu 1939. Tom je uredbom onemogućeno da se seljaku oduzme zbog utjerivanja duga kuća s okućnicom i dvorištem do 20 ari te obradivo zemljište od pola hektra po članu obitelji, odnosno minimalno tri hektra po obitelji. Za utjerivanje duga nisu se mogle

²²¹⁴ „Vodjin dan“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 7. 1940., 1.

²²¹⁵ Kasim Gujić, „Banska vlast odobrila je milijunske kredite za melioraciju polja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 9. 1940., 11; „Rekordna berba kukuruza i srednja berba groždja u Hercegovini“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 9. 1940., 13; K.G., „Što je s melioracijom najvećeg hercegovačkog polja?“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 11. 1940., 11.

²²¹⁶ „Javni će radovi zimske pomoći trajati do 10. travnja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 3. 1940., 8.

²²¹⁷ HR-HDA-155-BHKB, kut. 18, 2585/40, Okružnica o javnim radovima za prehranu pučanstva u Lici, 19. 2. 1940.

²²¹⁸ HSS je i ranije radio na povezivanju potencijalnih kolonista, članova Gospodarske sloge, putem zadruga „Zemlja“ na čijem je čelu bio budući odjelni predstojnik Josip Rasuhin. „Zemlja“ je organizirala nekoliko preseljenja zainteresiranih seljaka na nove posjede. Vidi: Šute 2010, 257-264.

²²¹⁹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 4. 1940., 5.

²²²⁰ Tomasevich 1955, 302-303.

²²²¹ Vlad Vrabec, „Velik broj djece je ponos Hrvatskog zagorja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 12. 1939., 15; Ivan Vukina, „Kolonizacija hrvatskih zagoraca“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 1. 1940., 7; „Rad na koloniziranju Zagoraca“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 1. 1940., 5. „Akcija za kolonizaciju dalmatinskih Hrvata“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 2. 1940., 6; „Osnivanje odjelka za kolonizaciju u Bosanskoj Hrvatskoj“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 2. 1941., 5.

zaplijeniti ni gospodarske zgrade nužne za rad na zemljištu zaštićenom uredbom.²²²² S druge strane, takva je odredba očekivano otežala kreditiranje seljaka.²²²³ U prosincu je pak izmijenjen Zakon o neposrednim porezima koji je ukinuo plaćanje zemljarine za većinu seljaka. Maček je tvrdio da je obuhvaćeno 80 posto seljaka, *Politika* je govorila o 3 milijuna zemljoradnika.²²²⁴ *Hrvatski dnevnik* tvrdio je kako je zemljarine oslobođeno 2.981.986 seljaka.²²²⁵

Rudolf Bičanić pojasnio je da se tom Uredbom o zaštiti seljačkog posjeda želi „sačuvati zemlju u seljačkim rukama“ što je „princip hrvatskog seljačkog pokreta, koji se baš time razlikuje od kapitalističkih shvaćanja“, ujedno protivan i „marksističkom gledanju, koje ide za tim, da se svi seljaci proletariziraju“. ²²²⁶ Dopunama Uredbe o zaštiti seljačkog posjeda specificirano je da se seljaka koji nema dovoljno obradivog zemljišta, ali ima šumu ili šikaru, također štiti od ovrhe pri čemu se dva hektra šume ili šikare računaju kao hektar obradivog zemljišta.²²²⁷

Teška ekonomska situacija pogodila je i selo, a pogotovo izrazito nerodna godina 1939.²²²⁸ Predsjednik Gospodarske sloge Ljudevit Tomašić pojasnio je kako je Europa i ranije ovisila o uvozu žita²²²⁹ iz Kanade, SAD-a i Argentine, ali je sada uvoz iz tih zemalja nemoguć. Dio Europe pak zbog rata nije posijao žito, a potrebe vojske za žitom su velike zbog čega nema prostora za izvoz. U nekim je krajevima Europe žetva bila znatno slabija nego ranije zbog prirodnih nepogoda. Zbog svih navedenih razloga niti državna vlada ni Banska vlast nisu krivi za probleme u prehrani pučanstva, istaknuo je Tomašić.²²³⁰

S ciljem adresiranja pitanja nestašica osnovan je i Pogod (Povlašteno gospodarsko d.d. Banovine Hrvatske), kao ekvivalent Prizada, ali za Banovinu Hrvatsku. Na čelu Pogoda bio je Slavko Flögel, dok su u ravnateljstvu kao predstavnici Banske vlasti bili Lamer, Kolar, Frković i Debelić, Ljudevit Tomašić u ime Gospodarske sloge, a Dragutin Toth u ime Prizada.²²³¹ Glavna zadaća Pogoda bila je osigurati dovoljne količine žita u cijeloj Banovini Hrvatskoj.²²³² Prema

²²²² Boban 1961, 228.

²²²³ Tomasevich 1955, 418-420.

²²²⁴ Boban 1961, 229.

²²²⁵ „Osam važnih uredaba“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 12. 1939., 5.

²²²⁶ „Uredba o zaštiti seljačkog posjeda – izraz želje hrvatskog seljaštva“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 10. 1939., 5.

²²²⁷ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. 2. 1941, 5.

²²²⁸ Šute 2010, 392.

²²²⁹ Vidi: Tomo Jančiković, „Prehrana Europe“, *Gospodarska sloga* (Zagreb), 1. 10. 1940., 1.

²²³⁰ Ljudevit Tomašić, „'Pogod' preuzeo prehranu naroda“, *Seljački dom* (Zagreb), 12. 9. 1940., 1-2.

²²³¹ „'Povlašćeno gospodarsko d.d. Banovine Hrvatske“, *Gospodarska sloga* (Zagreb), 17. 8. 1940., 1.

²²³² „Zadaća Pogoda“, *Gospodarska sloga* (Zagreb), 15. 10. 1940., 2.

anketi Gospodarske sloge, koja je provedena u jesen 1939., više od dva milijuna seljaka nije imalo dovoljno vlastitog žita u Banovini Hrvatskoj, dok je čak 66 od 99 kotara moralo uvoziti žito.²²³³ Pogod je otkupljivao viškove žita u žitorodnim krajevima Banovine Hrvatske (i izvan Banovine Hrvatske) te ih je redistribuirao u krajeve kojima je nedostajalo žita.²²³⁴

Hajkom na „špekulante“ koja je započela u drugoj polovici 1940. HSS je nastojao pomiriti interese seljaštva i radništva te pokušati svaliti krivicu za teško ekonomsko stanje na treću stranu – trgovce. Za ogromni rast cijena proizvoda u gradovima tako su postali odgovorni mitski „špekulanti“ koji gomilaju proizvode i manipuliraju tržištem, dok od seljaka za sitne novce kupuju proizvode. Već u rujnu 1939. donijeta je prilično nejasna i fleksibilna Uredba o suzbijanju skupoće i nesavjesne spekulacije. Naime ona je zabranila „proizvođačima, posrednicima i prodavcima tražiti za životne namirnice i ostalu robu veće cijene nego što je ona koja obezbjeđuje uobičajenu i dozvoljenu trgovačku dobit“.²²³⁵ Valja napomenuti da su praktički sve europske zemlje tada, zbog rata, imale probleme s nestašicom proizvoda. Kako bi adresirale taj problem uvodile su i drastične mjere. Primjerice, irska je vlada 1940., a ta je mjera bila na snazi do 1948., prisilila seljake da obrađuju zemlju i proizvode na njoj žitarice umjesto da ju koriste za ispašu ili sl.²²³⁶

HSS je brzo shvatio da je loša ekonomska situacija prijetnja delegitamaciji Banovine Hrvatske. Na nju su odgovorili konstruiranjem narativa po kojemu su pohlepni poduzetnici, primarno oni koji se bave trgovinom, odgovorni za nerealno povećanje cijena proizvoda. Ubrzo su im počeli upućivati i prijetnje, zahtijevajući smanjenje profita. Uredba o suzbijanju skupoće i nesavjesne spekulacije protegnuta je na područje Banovine Hrvatske krajem 1939. Nije odmah primijenjena u Banovini Hrvatskoj, iako je donijeta na državnoj razini 20. rujna 1939., zbog odredbi koje nisu odgovarale „posebnim prilikama i posebnom pravno-političkom položaju banovine Hrvatske, a drugo zato, jer je očekivala, da će naši industrijalci, trgovci i obrtnici sami unutar sebe obračunati s elementima, koji se ogriješe o socijalni moral“.²²³⁷ Kampanja protiv špekulanata rano je krenula u tisku pod utjecajem HSS-a. Glasilo HRS-a *Hrvatski radnik* pisao je već krajem studenog 1939. kako su u neutralnim državama Europe „pokušali iskoristiti ovu ratnu

²²³³ Šute 2010, 390, 397.

²²³⁴ Šute 2010, 397-413.

²²³⁵ Boban 1961, 231.

²²³⁶ Evans 2011.

²²³⁷ „Banska uredba o suzbijanju skupoće“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 12. 1939., 5.

psihozu kojekakvi mračni spekulanti u svoje svrhe“. Prema tom listu, cijene proizvoda dizane su nerazmjerno. Tako je za 30 posto u tri mjeseca porasla cijena odjevnim predmetima, za 50 posto je poskupilo brašno, grah za 120 posto, paprika za 178 posto, a svinjska mast za 15 posto.²²³⁸

Hrvatski dnevnik već je sredinom prosinca 1939. pisao kako je u 80 posto slučajeva povećana cijena proizvoda koji su već dugo u skladištima te da poslodavci trebaju pokazati solidarnost s pukom dizanjem plaća i ograničenjem vlastite zarade u teškim trenucima. „Ne bi za njih dobro bilo, ako na to budu prisiljeni. Bit će mnogo razboritije, ako tu potrebu sami uvide. To napose trebaju imati pred očima oni poslodavci, koji nisu pripadnici našega naroda i koji ne mogu u našoj sredini samo izvlačiti korist ne dajući ništa narodu, u kojemu i od kojega žive“, zaključio je u prijetjećem tonu *Hrvatski dnevnik*.²²³⁹ Raznim mjerama za borbu protiv, kako se govorilo, „skupoće“ i „nesavjesnog podizanja cijena“, između ostalog je zabranjeno sakrivanje robe, dok su cijene morale biti istaknute kako bi vlasti lakše provodile kontrolu. Zabranjeno je i kupovanje namirnica s ciljem gomilanja robe kako bi se ista kasnije prodala pa skupljijom cijenom.²²⁴⁰

U takvoj situaciji optuživani su pohlepni pojedinci da skrivaju višak žita te da ga gomilaju kako bi kasnije ga prodavali po enormnim cijenama. Ravnatelj Gospodarske sloge Ljudevit Tomašić obratio se javnosti krajem kolovoza 1940. o pitanju nestašica žita i spekulacije. Kazao je da zbog rata nema uvoza iz prekomorskih zemalja te da je pao i uvoz iz SSSR-a. Također je podbacila žetva 1940. U takvoj nezavidnoj situaciji Tomašić je obećao da će vlasti spekulaciju hranom „slomiti najdrastičnijim mjerama“. Nakon toga je spekulantima žitom uputio prijetnju logorima pa čak i u ubojstvu:

„Skrivanje žita u svrhu spekulacije, dok na drugoj strani narod gladuje, znači veleizdaju nad narodom, a veleizdaju treba nagraditi ili mitraljezima, ili u najblažu ruku koncentracionim logorima. Sve te spekulante, velike ili male treba poslati u koncentracione logore ili na javne radove pa da tamo spekuliraju. Zamislite si samo da posrednička dobit na žitaricama u banovini Hrvatskoj iznosi godišnje oko 700 milijuna dinara. Tome treba stati na kraj. Mi ne mislimo da ukinemo potpuno privatnu trgovinu sa žitom. Barem ne za sada. Ali je treba staviti pod državnu kontrolu. I trgovinu žitom i mlinove, a i proizvođače. Pod kontrolu mora doći i potrošnja i proizvodnja. Drugim riječima to znači, treba uvesti plansku privredu koja istovremeno mora biti i dirigirana. U ovom dijelu Europe, gdje mi živimo, sve države imaju dirigiranu privredu. Mi ne smijemo dozvoliti anarhiju u privredi, da svaki radi što hoće. Ne može se raspolagati ni sa zemljom, ni njezinim prirodom kako tko hoće. Pri tom ne mislim male seljake. Ne može raspolagati veliki kapital po svojoj volji. Ne može biti ni slobodnog uvoza ni izvoza, kako tko hoće i kako kome

²²³⁸ „Spekulanti opet na djelu: neopravdano povišenje cijena hrane i odjeći“, *Hrvatski radnik* (Zagreb), 30. 11. 1939., 1.

²²³⁹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. 12. 1939., 5.

²²⁴⁰ „Mjere Banske Vlasti protiv skupoće“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 12. 1939., 5.

odgovara. Ni industrija ne može proizvoditi što i kako hoće. Sve se mora staviti u red. Sve mora ići po jednom planu. Sve mora biti dirigirano sa stanovišta interesa narodne cjeline. Liberalističko-kapitalistički sistem je gotov. Privreda ne može služiti samoj sebi ni svojim interesima, nego interesima naroda“.²²⁴¹

Blaškov je ranije kazao na jednom skupu HRS-u da dok vlasti „ne uvedu za pojave špekulacije smrtnu kaznu, dotle neće biti dobro“.²²⁴² Takvu drakonsku mjeru opravdao je time što Hrvati, iako nisu izravno u ratu, žive „u nekom iznimnom stanju, tako reći naša privreda, moral i sve drugo je u ratnom stanju“ pa onaj tko spekulira „radi protiv narodnih interesa i treba ga osuditi na smrt“.²²⁴³ Na skupštini HRS-a u Šibeniku u prosincu 1940. usvojena je rezolucijom kojom se tražilo provođenje popisa živežnih namirnica, dok je istaknuto da se „pod prijetnjom smrtno kazne treba provesti obvezu prijavljivanja količine hrane od strane privrednika i od strane domaćinstava“.²²⁴⁴

Smrtna kazna za spekulante nije uvedena, iako je to traženo na skupštinama HRS-a, ali je zato odlučeno da se spekulante internira u jedan od najzabačenijih krajeva Banovine Hrvatske – Donji Lapac. Već 16. svibnja 1940. na razini države je donijeta uredba o upućivanje nesavjesnih spekulanta na prinudni boravak i prirodni rad koja je ubrzo protegnuta na područje Banovine Hrvatske. Ona je dala kotarskim i gradskim poglavarstvima ovlast da proizvođače, posrednike ili prodavače mogu poslati na prisilni boravak u drugo mjesto ako krše naredbe o suzbijanju skupoće i nesavjesne špekulacije, naredbe o nadzoru cijena ili gomilaju živežne namirnice i drugu robu s ciljem povećanja cijene tim proizvodima.²²⁴⁵ „Spekulanti“ su od rujna 1940. u Banovini Hrvatskoj slani u kotare Udbina i Donji Lapac, a spekulanti iz tih krajeva u kotar Prozor. O svakom slanju spekulanta na prisilni boravak Banska vlast je obavještavala javnost. Spomenuti su kotarevi odabrani da „u najpasivnijim krajevima“ spekulanti „vide neposredno bijedu i nevolju naroda“.²²⁴⁶

²²⁴¹ „Špekulacija žitom jest veleizdaja naroda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 8. 1940, 8.

²²⁴² HR-HDA-155-BHKB, kut. 29, 29898/40, Zapisnik sa skupa posvećenog socijalnom i društvenom stanju u Banovini Hrvatskoj, 6.

²²⁴³ HR-HDA-155-BHKB, kut. 29, 29898/40, Zapisnik sa skupa posvećenog socijalnom i društvenom stanju u Banovini Hrvatskoj, 7.

²²⁴⁴ A. Dagelić, „Veličanstvena manifestacija HRS-a u Šibeniku“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 12. 1940., 2.

²²⁴⁵ „I u Hrvatskoj će nesavjesni spekulanti biti upućivani na prisilni boravak i na prisilni rad“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 5. 1940., 5.

²²⁴⁶ „Spekulanti idu na prisilni boravak“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 9. 1940., 5. Više o tome vidi: Šute 2005. Valja napomenuti da su neki haesesovci, iako je to rijetka pojava, za špekulacije okrivljavali Židove. Odvjetnik iz Petrinje i član HSS-a Nikola Tusun okrivio je na skupu u Travniku za špekulaciju i nestašicu kukuruza trgovce Židove. Mijo Miković je u *Seljačkom domu* prenio dio članka Antuna Radića iz 1901. u

Neki su osuđeni i na zatvorske kazne zbog spekulacije poput ravnatelja pekarske zadruge Milana Bašića (dvomjesečni zatvor), pekarskog obrtnika iz Kustošije Dragutina Domitrovića (pet mjeseci zatvora) i mlinara Tome Kavura iz Stupnika (dva mjeseca zatvora).²²⁴⁷

Međutim, situacija s opskrbom pučanstva žitom nije se stabilizirala, kao ni cijene ključnih proizvoda. Maček je 7. prosinca 1940. u Gospodarskoj slogi rekao da treba u gradove uvesti „krušne karte“, pri čemu bi svatko tko ju podigne morao prijaviti zalihe koje posjeduje.²²⁴⁸ Pšenica je u kolovozu 1940. bila skuplja za 17 posto nego godinu dana ranije, kukuruz 22 posto, kukuruzno brašno 20 posto, mlijeko 29 posto, sir 64 posto, jaja 29 posto, krumpir 22 posto, grah 39 posto, bijeli kruh 13 posto, riža 17 posto.²²⁴⁹ Cijene većine navedenih proizvoda nastavile su rasti do kraja godine iako uglavnom sporijim tempom.²²⁵⁰

5.2. Avangarda radničke klase i „buduća hrvatska politička elita“: HSS i radikalizam mladih

Međuratno razdoblje doba je radikalizma. Društvena previranja i sukobi zadobivali su oštre konture, a pogotovo kod mladih popularne su bile bilo radikalno desne bilo radikalno lijeve ideje.²²⁵¹ Takav trend nije zaobišao ni Hrvatsku. Hrvatsko društvo tada je bilo iznimno mlado, što je demografski preduvjet za potencijalno revolucionarno gibanje.²²⁵² Prema Jozi Tomasevichu populacija Jugoslavije porasla je za 31 posto od siječnja 1921. do 1939. Jugoslavija je imala prema popisu 1931. 11.984.911 stanovnika, a Tomasevich procjenjuje da je 1939. imala 15.703.000 stanovnika. Najveći je to rast stanovništva u Europi nakon Albanije i Grčke.²²⁵³ Prema

kojemu govori o židovskim prekupcima u negativnom kontekstu. Sada je njima Miković pribrojio i Srbe: „Tako je bilo godine 1901. a danas? Prošlo je mnogo godina, izmijenilo se mnogo toga. Uz Abrahame, Izake i Jakove tako danas rade i Miljenki i i Dragoljubi i Bogoljubi i Vragoljubi“. HR-HDA-155-BHKB, kut. 67, 63523/40, Izvještaj kotarskog poglavarstva u Travniku o političkom sastanku povodom biranja mjesne organizacije HSS-a u Travniku, 5. 8. 1940.; Mijo Miković, „Nikad više neka ne bude ove igre s narodnom mukom!“, *Seljački dom* (Zagreb), 1. 8. 1940., 4.

²²⁴⁷ Ljudevit Tomašić, „Šta se govori o prehrani i spekulantima“, *Seljački dom* (Zagreb), 19. 9. 1940., 3.

²²⁴⁸ Vladko Maček, „Ne može i ne smije biti, da se netko osigura, a drugi da gladuje“, *Seljački dom* (Zagreb), 12. 12. 1940., 1.

²²⁴⁹ Milan Fišter, „Problem cijena i njihovo kretanje u banovini Hrvatskoj“, *Ekonomist* (Zagreb), srpanj-kolovoz-rujan 1940., 274.

²²⁵⁰ „Kretanje cijena u Banovini Hrvatskoj“, *Ekonomist* (Zagreb), studeni-prosinac 1940., 492-493.

²²⁵¹ Košutić je u pismu Mačeku 1951. za mlade rekao da su „prazna nada totalitaraca“. Maček i Škrabe 1999, 161.

²²⁵² Opširno o tome vidi u: Moller 1968. Moller na osnovu mnoštva povijesnih primjera poput reformacije, Francuske revolucije i uspona nacista na vlast zaključuje da „što je veći udio mladih, to je veća vjerojatnost kulturnih i političkih promjena“. Moller 1968, 254.

²²⁵³ Tomasevich 1955, 288-289.

posljednjem popisu stanovništva iz 1931. godine čak 34,6 posto stanovnika Jugoslavije bilo je mlađe od 14 godina, dok ih je tek 15,4 posto bilo starije od 50 godina.²²⁵⁴

Mladi su (pogotovo studenti) u znatno manjoj mjeri podržavali HSS od ostatka populacije. Nuđenje rješenja u granicama mogućeg i politike koje su se provodile na dugi rok nisu među studentima imali izgleda nasuprot radikalnim nacionalnim utopijama i utopijama besklasnog društva. Pripadanje zajednici koja je fanatično vjerovala u marksističku doktrinu te u nepogrešivost Sovjetskog Saveza i njenog lidera prilikom donošenja odluka za „boljitak“ čovječanstva, za mnoge je bila privlačna perspektiva. Komunizam je, kako to sažima Tony Judt, „nudio intenzivan osjećaj zajedništva sa suvjernicima“.²²⁵⁵ Povjesničar Eric Hobsbawm, koji je do kraja života ostao komunist, navodi „osjećaj 'masovne ekstaze'“ kao jedan od faktora privlačnosti komunizma.²²⁵⁶

Da je radikalizam zajednički nazivnik koji je povezivao dobar dio politički angažiranih mladih pokazuju i relativno česte promjene tabora. Zajedno s prvooptuženim HSS-ovim omladincem Bernardićem u ranije spomenutom slučaju pred sudom za zaštitu države optuženo je još osam osoba. Među njima su i budući ustaša Ljubomir Kremzir, ali i komunist Martin Franekić.²²⁵⁷ Kasnije poznati komunistički funkcioner Šime Balen bio je osuđen zbog dijeljenja ustaških materijala.²²⁵⁸ Kako svjedoči Ivan Benardić on je na robiji „prvi došao do izražaja kao 'ustaša' i napadač na Radića, Mačka i HSS“ te je pred njim navodno rekao: „Šta! Sto, dvjesto Pavelićevih mladića više vrijedi nego svi Mačekovi seljaci!“. Bernardić navodi da su poslije Balena došli i drugi „ultrafrankovci i 'ustaše'“, među kojima je i „Rupčić“.²²⁵⁹ Potonji je vjerojatno Nikola (Nina) Rupčić, Balenov kolega u seljačkoj komisiji Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske.²²⁶⁰ Ubrzo je na robiji radikalni mladić Šime Balen promijenio tabor i postao komunist. Sada je, prisjetio se Bernardić, Balen „počeo najednoć da se zagrijava za komunizam i za Marksa, da propovjeda komunizam, i da agitira za komunističku crvenu Hrvatsku, i da – on, koji je citirao Isusovce, redovito se ispovjedaio, obavještavao kući kako se moli, itd. – počne konačno držati 'predavanja' protiv vjere i Boga“.²²⁶¹ Bernardić navodi sedmoricu „frankovaca“ koji su prešli u

²²⁵⁴ Tomasevich 1955, 290-291.

²²⁵⁵ Judt i Snyder 2012, 97.

²²⁵⁶ Hobsbawm 2009, 70.

²²⁵⁷ Bernardić 1940, 168. Za cijelu optužnicu vidi: Bernardić 1940, 169-181.

²²⁵⁸ Sadkovich 2010, 221; Kardum 2022, 150.

²²⁵⁹ Bernardić 1940, 57.

²²⁶⁰ Jelić 1981, 179-180.

²²⁶¹ Bernardić 1940, 69-70.

komunistički tabor na robiji. Među njima je i Juco Rukavina koji će se ipak naposljetku ponovno vratiti u ustaški tabor na nagovor Stipe Javora.²²⁶²

Nažalost ne postoje memoarski spisi „preobraćenika“ koji bi iskreno ukazali na razloge prelaska iz jednog u drugi tabor. No, radikalizam je definitivno bio zajednički nazivnik. „Mussolinijeva krilatica *Libro e moschetto fascista perfetto* (Knjiga i puška savršen fašist, op. a.) mogla bi se vrlo lako prilagoditi zamjenom riječi 'fascista' riječju 'comunista', reći će sociolog Josip Županov.²²⁶³ U tom kontekstu između ostalog treba shvatiti i korištenje nacionalne simbolike kod hrvatskih komunista. Županov (r. 1923), koji je primao ustaške letke, knjigu *Sin Domovine* Augusta Cesarca o Eugenu Kvaterniku shvatio je „kao izmirenje komunističke ideje s hrvatskim nacionalnim identitetom“.²²⁶⁴ Generacijski jaz između HSS s jedne strane te ustaša i komunista s druge strane vidi se u u dobi vodećih članova pokreta. Većina istaknutih HSS-ovaca ušla je u politiku početkom nove države. Dvadeset godina kasnije oni više nisu bili tako mladi, a nova generacija nije stupila na scenu. Tu je diskrepanciju najbolje opisati na primjeru generacije Mladena Lorkovića. On je bio jedan od ključnih domovinskih ustaša, dok je gimnazijski kolega Branko Pešelj, kasnije tajnik Vladka Mačeka, i dalje bio potpuno nepoznat u široj javnosti.²²⁶⁵

Banovina Hrvatska imala je malo visokoobrazovanih. U zimskom semestru akademske godine 1939./1940. bilo je upisano 5.423 studenata i 1707 studentica. Najviše ih je bilo iz Banovine Hrvatske. Nakon toga je najviše bilo bugarskih studenata, njih čak 520 (439 studenata i 81 studentica). Nakon bugarskih studenata po brojnosti su slijedili studenti iz ostalih banovina Kraljevine Jugoslavije, pa studenti iz Italije (272 studenta) i Njemačke (116). Nešto više od trećine studenata bilo je iz Zagreba.²²⁶⁶

Međutim, nije sve u golim brojkama. Sa zagrebačkog sveučilišta regrutirala se buduća elita pa su nezadovoljni studenti, vjerojatno i više od nezadovoljnog dijela radnika i seljaka, predstavljali prijetnju vlasti. Oni su tvorili potencijalnu, riječima Petera Turchina, „protuelitu“ i time su bili prvoklasna prijetnja postojećem poretku koji nije mogao apsorbirati u sustav toliki broj aspiranata.²²⁶⁷ Dinko Tomašić također je prepoznao taj fenomen. Prema njemu nesvršeni

²²⁶² Bernardić 1940, 85.

²²⁶³ Županov 1998, 124.

²²⁶⁴ Županov 1998, 23.

²²⁶⁵ Branko Pešelj, Eugen Kvaternik i Mladen Lorković ista su generacija i bili su prijatelji. Kvaternik 1995, 196; J. Jareb 1995b, 271.

²²⁶⁶ „Statistički podatci o životu zagrebačkih sveučilištaraca“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 8. 1940., 8.

²²⁶⁷ Za više o tom mehanizmu i protuelitama kao temeljnoj prijetnji stabilnosti političkog poretka vidi: Turchin 2023.

studenti i inteligencija, nezaposlena ili nezadovoljna svojim statusom, vidjela je „u potpunom uništenju postojećeg društvenog poretka i izgradnji novog društva“ mogućnost za „osiguranje trajnih liderskih položaja“. ²²⁶⁸

Ideologije radikalno suprotstavljene dominantnoj, u svakom slučaju su prijetnja svakom poretku, usprkos tome što u datom trenutku nemaju previše pristaša. Kako tumači David Potter „disruptivne promjene uvijek počinju na rubovima društva“. ²²⁶⁹ Također, upravo „skupine čvrsto organizirane oko karizmatičnog vođe“ provode radikalne promjene. ²²⁷⁰ Revolucionarne ideološke pokrete, prema Michaelu Mannu, najčešće predvodi „avangardni pokret usmjeren na mlađe generacije, s karizmatičnim vođama i odlučnim, strastvenim aktivistima“. ²²⁷¹

Takav opis vrijedi za ustaše, a pogotovo za komuniste, ali nipošto za HSS. Staljin i Lenjin, prema Dinku Tomašiću, „komunističku partiju zamišljaju kao 'Glavni stožer' vojske uključene u otvorena neprijateljstva sa svojim smrtnim neprijateljima. Takva Partija zato mora biti organizirana s maksimalnom mogućom udarnom učinkovitošću i s najvećom mogućom fleksibilnošću i manevarskom sposobnošću. Takva stranka mora biti organizirana po načelima najstrože discipline i predanosti, te po načelima autoriteta i subordinacije“. ²²⁷²

Radikalizam je bio prijemčivo tlo kod studenata širom Europe. Rumunjska Željezna garda imala je najveću podršku među studentima. Krajnje desni Kamp Velike Poljske (OWP) također je bio jak na sveučilištu kao i španjolski falangisti. ²²⁷³ Payne zaključuje kako su studenti bili vjerojatno društveni sloj najskloniji fašističkim pokretima. ²²⁷⁴

Radnih mjesta bilo je manje nego mjesta na fakultetima pa su netom svršeni studenti – mladi, obrazovani i radikalni – predstavljali veliki problem za vlast. Trevor J. Glanville, britanski vicekonzul u Zagrebu i agent tajne službe SOE, bio je mišljenja kako su nezaposleni visokoobrazovani predstavljali jedan od glavnih problema za HSS, a ujedno su bili izvor regruta za „frankovce“ i komuniste:

„Hrvati imaju urođenu ljubav prema učenju iz knjige. Zbog toga se često razvijaju u intelektualne snobove i pridaju pretjeranu važnost vrijednosti sveučilišnog obrazovanja. Jedna od posljedica toga je stalni pritisak na zemlju jer svaka seljačka obitelj ima za cilj poslati barem jednog od svojih

²²⁶⁸ Tomašić 1948, 371.

²²⁶⁹ Potter 2021, 1.

²²⁷⁰ Potter 2021, 10.

²²⁷¹ Mann 2012, 6.

²²⁷² Tomašić 1957, 37.

²²⁷³ Payne 1995, 136-137, 260, 287, 321, 474.

²²⁷⁴ Payne 1995, 474.

sinova na zagrebačko sveučilište, odakle izlazi stalan tok diplomiranih studenata za koje nema nade ni mogućnosti zaposlenja. Zagreb, primjerice, svake godine proizvodi oko 1000 diplomiranih pravnika.²²⁷⁵ Ti nezaposleni fakultetski obrazovani degeneriraju u intelektualni proletarijat koji komunistima i frankovcima daje većinu njihov novaka“.²²⁷⁶

Studenata, za današnje okvire, nije bilo puno. U zimskom semestru 1939./1940. na zagrebačko je sveučilište bilo upisano 6427 slušača, od kojih su 4961 bili studenti, a 1466 studentice. Najviše ih je bilo na Filozofskom fakultetu (zajedno s farmaceutskim odsjekom), njih 1411, potom na Pravnom fakultetu (1378), Tehničkom (1122) i Medicinskom (1114).²²⁷⁷ Sveučilišta, pa čak i gimnazije, i dalje su pohađala uglavnom djeca iz dobrostojećih obitelji. U akademskoj godini 1940./1941. djeca seljaka činila su samo 9,67 posto studenata zagrebačkog sveučilišta, a radnika 6,75 posto. Djeca obrtnika činila su 7,45 posto studenata, dok su 77 posto studenata bili djeca trgovaca, posjednika, činovnika, umirovljenika i ljudi koji su potpadali pod „slobodna zanimanja“. *Hrvatski dnevnik* zaključio je kako se studenti „regrutiraju iz nužde ili prema materijalnim prilikama svojih roditelja“ te da je potrebna bolja selekcija u ranijem obrazovanju da bi „najdarovitija djeca“ nastavljala studij. Od postojećeg sustava „trpi svakako ukupna narodna proizvodnja i ukupni duhovni kapacitet hrvatskog naroda“ jer „gradovi još uvijek produciraju veći dio hrvatske inteligencije“.²²⁷⁸ Djeca činovnika činila su 41 posto studenata pa se „često taj mentalitet osjeća u djelovanju hrvatske inteligencije“. Vlasti su se nadale da će izgradnjom studentskih domova barem donekle promijeniti takvu situaciju i više otvoriti sveučilište seljačkoj djeci. Nakon odluke bana 1941. trebala je započeti izgradnja studentskog doma za 400 studenata Medicinskog i Veterinarskog fakulteta na zemljištu Medicinskog fakulteta između Vončinine i Voćarske ulice te doma za 200 studenata Poljoprivredno-šumarskog fakulteta i Ekonomsko-komercijalne visoke škole na zemljištu Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Maksimiru. Za studentice je ranije otvoren dom na Josipovcu, a ukupno je mogao primiti 103 studentice.²²⁷⁹ Do tada je postojao samo jedan javni dom za studente u Runjaninovoj u koji je moglo stati 320 studenata, kao i nekoliko privatnih domova.²²⁸⁰ Od akademske godine 1939./1940. postojao je Ured za socijalnu i zdravstvenu zaštitu slušača na čijem je čelu bio Andrija

²²⁷⁵ Riječ je o višestrukom pretjerivanju. Cijeli Pravni fakultet imao je manje od 1400 studenata 1939.

²²⁷⁶ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 7.

²²⁷⁷ HR-HDA-159-BHOP, kut. 5, 1.2.2., Statistika fakulteta i visokih škola

²²⁷⁸ „Osigurana je gradnja novih djačkih domova“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 3. 1941., 7.

²²⁷⁹ „Osigurana je gradnja novih djačkih domova“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 3. 1941., 7.

²²⁸⁰ „Osigurana je gradnja novih djačkih domova“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 3. 1941., 7.

Štampar. On je omogućavao studentima besplatan liječnički pregled, liječenje, lijekove, naočale, ortopedske sprave i sl. Siromašnijim studentima je pak davao pomoć za odijelo, obuću, knjige, ishranu u menzama, stanarinu i drugo.²²⁸¹ Studenti, kao što je vidljivo, obitavali su generalno u (širem) središtu Zagreba zbog čega su njihove manifestacije mogle lako privući pažnju stanovnika hrvatske metropole.

Seljačke djece nije bilo malo – s obzirom na udio u općoj populaciji – samo na sveučilištu, već i u gimnazijama. Prema zanimanju oca u gimnazijama Banovine Hrvatske bilo je 14 posto seljačke djece i sedam posto radničke. Najviše je (čak 34 posto) bilo djece javnih činovnika, 20 posto obrtnika i trgovaca, 10 posto privatnih namještenika, 4 posto većih privrednika, 4 posto slobodnih akademskih zvanja i 7 posto ostalih zanimanja.²²⁸² Na osnovu tih podataka HSS se dobro mogao nadovezati na populističku matricu o pokvarenoj odnarođenoj gospodi koja studira u gradovima. Kako je pisao Pavao Jemrić u *Seljačkom domu* u gradovima je „omladina sklona više svemu što je tuđe nego svome narodnome“ te je „prepuštena sama sebi i uplivu knjiga pisanih u duhu stranih ideja“ zbog čega „razni agitatori komunizma i fašizma lako nailaze na podporu gradske omladine, koja im služi kao lako upaljiv materijal“.²²⁸³ Narodni zastupnik Mijo Ipša pisao je u prosincu 1940. kako „gospodska djeca po školama i mnogi bezposličari po gradovima“ prosvjeduju protiv vlasti, iako je žive puno bolje od seljaka i radnika. Potom je tu „gospodsku djecu“ prikazao na karikaturalan način koji vjerojatno dobro odražava pogled tadašnjeg hrvatskog sela:

„Ti mladi gospodčići misle, da je sve na ovom svijetu stvoreno njima na službu. Čim su se narodili imali su dadilju, pa brižnu majčicu, koja je skupa sa ostalom poslugom gledala ugoditi mezimčetu, čak da bude tom djetetu ugodnije, išla je majka ginekologu da uništi drugi porod u sebi, da ne smeta prvorodencu. Kasnije kad je dječak poodrastao, već radi ugleda i imetka očeva i poradi prijateljstva razredi su prolazili i došli su mladići na sveučilište ili u koji drugi viši naučni zavod i odatle žele diktirati najprije profesorima, a kasnije i narodu, misleći, da je hrvatski narod njihova nekadašnja bijedna sluškinja“.²²⁸⁴

Na tom je tragu i pismo mjesne organizacije HSS-a u Cerniku kojom se traži puštanje iz Lepoglave Stjepana Ordanića, studenta „frankovca“ čiji je otac član HSS-a. Ono što je zanimljivo

²²⁸¹ „Statistički podatci o životu zagrebačkih sveučilištaraca“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 8. 1940., 8.

²²⁸² Leček i Petrović Leš 2010, 79-80.

²²⁸³ Pavao Jemrić, „Čuvajmo seosku omladinu od zaraze tuđih ideja“, *Seljački dom* (Zagreb), 25. 11. 1937., 4.

²²⁸⁴ Mijo Ipša, „Tko je izdajica hrvatskoga naroda“, *Seljački dom* (Zagreb), 12. 12. 1940., 2.

je da mjesna organizacija HSS-a ističe da je riječ o obitelji u kojoj su „dobri Hrvati i članovi HSS-a“, dok je „mladi student stradao družeći se u lošem gradskom društvu“.²²⁸⁵

Proustaški i prokomunistički studenti samopercipirali su se klicom buduće elite koja će povesti društvo prema boljem sutra. Komunistički studenti zasigurno su sebe smatrali „avangardom radničke klase“. Time više što su njihovi vršnjaci bili iznimno brojni u komunističkom pokretu.²²⁸⁶ Naime, SKOJ je imao više članova od same Komunističke partije Jugoslavije čime je, kako zaključuje Jože Pirjevec, komunistički pokret u Jugoslaviji „samo dokazivao da je više izraz prosvjeda intelektualnih nego malobrojnih radničkih masa, koje nisu bile radikalno usmjerene“.²²⁸⁷ Studenti su po prirodi stvari bili skloniji fanatizmu i usvajanju postulata marksističke ideologije i kao takvi iznimno korisni za kapilarno promicanje komunizma. Tomašić tumači kako se Tito prilikom procesa izgradnje i jačanja partijske strukture posebno usredotočio na studente, kao i gimnazijalce. Tomašić to dovodi u vezu s time da je Tito prepoznao „odanost, entuzijazam i militantnost grupe mladih studenata terorista u zagrebačkoj partijskoj organizaciji“ kao i na beogradskom sveučilištu.²²⁸⁸

Proustaški su se studenti samopercipirali, kako je to naveo jedan od njihovih vodja Radovan Latković, kao „buduća hrvatska politička elita“.²²⁸⁹ Sjećanja Radovana Latkovića koji je krajem 1934. postao član osnivač srednjoškolskog pododbora Matice hrvatske u III. realnoj gimnaziji u Zagrebu, odličan su izvor za samopoimanje mladih *hrvatskih nacionalista*. U spomenutom su pododboru bili i drugi istaknuti *hrvatski nacionalisti* mlađe generacije poput Zvonimira Cihlara, Halida Čauševića, Marka Čovića, Muhameda Hadžijahića, Ive i Vere Korsky, Ivone Maixner, Jerka Skračića i drugih.²²⁹⁰

Prema Latkoviću, odbor na kojemu su bile česta predavanja i rasprave o raznim pitanjima, je „poprimio vrlo brzo karakter političke škole, u kojoj se trebala odgajati, prema zamisli dra Starčevića, 'buduća hrvatska politička elita'“. Na sveučilištu Latković i njegovi znanci djeluju u

²²⁸⁵ HR-HDA-1362-R PK, kut. 3, inv. br. 211, Kabinet predsjednika Ministarstva savjeta dostavlja dr. Vladimiru Šipušu dopis u kojem prenosi molbu mjesne organizacije HSS-a u Cerniku za oslobođenje od prisilnog boravka u Lepoglavi studenta Ordanića, 27. 2. 1941.

²²⁸⁶ Na Pokrajinskoj konferenciji SKOJ-a za Hrvatsku, koja je održana u Zagrebu u siječnju 1941., „intelektualna omladina“ činila je čak 40 posto delegata, što je ogroman postotak s obzirom na udio u općoj populaciji. Polovicu delegata činili su „radnički omladinci“, dok je omladina sa sela činila tek 10 posto delegata. „Pokrajinska konferencija SKOJ-a“, *Srp i čekić*, siječanj-veljača 1941., 147.

²²⁸⁷ Pirjevec 2012, 75.

²²⁸⁸ Tomašić 1957, 36.

²²⁸⁹ Latković 2001, 21.

²²⁹⁰ Latković 2001, 10.

okviru Sveučilišnog pododbora Matice hrvatske i preuzimaju njegovi upravu. Tamo se percipiraju kao klica buduće nacionalno samosvjesne hrvatske elite koja će preuzeti vlast u hrvatskoj državi:

„Djelovali smo u povezanosti s postojećim društvima hrvatskih nacionalista, unoseći u njihov borbeni duh spoznaju potrebe političkog odgoja i pripremanja za odgovorne dužnosti koje ćemo morati preuzeti nakon svršetka studija, kad stupimo u javni život Hrvatske, napose u budućoj hrvatskoj državi. U tom pravcu djelovali smo ne samo među sveučilišnom nego i srednjoškolskom omladinom u Zagrebu i glavnim središtima hrvatskih pokrajina“.²²⁹¹

Kao takvi bili su nezadovoljni statusom koji im je „nudio“ Vladko Maček. Milan Blažeković je kao predsjednik kluba slušača prava bio u izaslanstvu Interkluba koje je 1935. uoči izbora posjetilo Mačeka. „Mi smo sveučilištarci mislili kako će nam biti povjerena posebna zadaća, a Maček je samo lakonski izjavio: 'Držite se kao što se drži cijeli hrvatski narod!' Sjećam se da smo otišli strašno razočarani“, prisjetio se Blažeković.²²⁹² Tias Mortigijja²²⁹³, vođa *hrvatskih nacionalista* na Pravnom fakultetu nekoliko godina prije Latkovića, opisat će nakon uspostave NDH detaljno posljednji susret s Mačekom 1. travnja 1935. uoči petosvibanjskih izbora koji je spomenuo i Blažeković. Nije Mortigijja bio samo protiv, kako je kazao, „nagodbenjačke politike“ HSS-a, već je bio razočaran i ulogom koju je sveučilištarcima namijenio Maček.²²⁹⁴ Mortigijja je bio jedan od članova predstavništva Interkluba koje je primio Maček. On je Mačeku izrazio načelno protivljenje Seljačko-demokratskoj koaliciji (SDK), odnosno koaliciji sa SDS-om. Maček je studentima održao kraći monolog o tome da intelektualci moraju slijediti narod, dok je otklonio uplitanje studenata u politička pitanja poput koalicije sa samostalcima. Mortigijja je sažeo osjećaj sudionika tog sastanka:

²²⁹¹ Latković 2001, 21.

²²⁹² Jonjić 1997b, 8. Za vrijeme NDH njegovat će se kult sveučilištaraca kao svojevrsnih prvoboraca u borbi za ostvarenje hrvatske neovisnosti. U jednom tekstu u glavnom dnevniku za vrijeme NDH, *Hrvatskom narodu*, sveučilište je proglašeno „hrvatskim Alcazarom“. Bitka za Alcazar bila je mitska za u njoj pobjedonosne snage generala Franca u Španjolskom građanskom ratu. Zagrebačko sveučilište „odigralo je u vrijeme ustaške borbe za oslobodjenje domovine ulogu španjolskog Alcazara, jer su njegovi slušači kroz cijelo to vrijeme uz velike žrtve i opasnosti bili rasadnikom ustaške misli i vrelo izražaja narodne volje u Hrvatskoj“, ističe se u spomenutom tekstu. „Hrvatski Alcazar“, *Hrvatski narod* (Zagreb), 25. 4. 1942., 1. Također vidi: Jerko Skračić, „Nosiodi novog života“, *Hrvatski narod*, 7. 5. 1941., 7.

²²⁹³ Mortigijja (r. 1913.) je prvo kao student bio u organizaciji HSS-a, ali je iz nje izašao 1936. i s istomišljenicima osnovao društvo „Eugen Kvaternik“. Mortigijja je bio intelektualni vođa *hrvatskih nacionalista* na sveučilištu. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 013.1.18, Izjava Grge Ereša o Tiasu Mortigijji i njegovoj djelatnosti na Sveučilištu, 21. 7. 1947., 114.

²²⁹⁴ Tias Mortidija, „Prvi i zadnji puta kod dra Vlatka Mačeka“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), studeni 1941., 573.

„Posjet je završio i mi smo izašli na ulicu u sasvim drugom raspoloženju. Bili smo razočarani! Od političkog vodstva nismo mogli očekivati, da će na taj način i u tom duhu govoriti o sveučilišnoj mladeži, koja se tako idealistički borila, toliko nesebično žrtvovala, a i toliko stradala baš radi manifestacija dru Mačeku“.²²⁹⁵

Proustaški sveučilištarci njegovali su kult mladosti, vjerujući da upravo oni kao avangarda nacionalno svijesnih mladih koji su ključni za regeneraciju društva, zaslužuju vodeću ulogu u društvenom i političkom poretku. Tias Mortigijja to je plastično objasnio u tekstu naslovljenom „Stvaranje političke elite“ u *Spremnosti*:

„Dio naroda, koji po svojim biološkim i psihičkim obilježjima predstavlja najmlađu granu živućeg naraštaja narodne skupnosti, zajednice – mladež – stvaralac je pretežno novih oblika i izražaja narodnog života, krčilac novih puteva i vidika. Omladina nosi novo i navješćuje ono, što će kasnije prevladati u javnom mnijenju i životu. Mladež unosi u političko zbivanje dinamizam borbe i stvaranje. Temeljne i izvorne snage hrvatstva snažno su izbijale preko omladine, tražeći ponovno oplođenje, novi izražaj svoje trajne vitalnosti“.²²⁹⁶

Radovan Latković je tijekom internacije u Lepoglavi u ožujku 1941. održao predavanje koje dobro oslikava svjetonazor studenata *hrvatskih nacionalista*. Napao je u njemu liberalizam, racionalizam i parlamentarni sustav, afirmirajući kult snage, vođe, volje i totalitarni sustav. Posebno je zanimljivo da vrijednosti mladih suprotstavlja HSS-u kao nositelju staromodnih koncepcija. Omladina u nacionalističkim pokretima, kazao je Latković, ima instrumentalnu ulogu upravo zbog idealističkog i borbenog duha koji ne može doći do izražaja u parlamentarnim sustavima:

„Baš borbenost, koja je uostalom neposredni izdanak idealizma, jest također jedan od važnih momenata, koji je nužno doveo omladinu u kolo nacionalističkih pokreta i odredio joj ondje važno mjesto. U parlamentarnom sistemu u koliko nije vladao izrazito pacifistički duh, toliko je sam sistem političkih stranaka i međusobnog gloženja predstavljao jedno defetističko i zbunjeno stanje, nadasve strano omladini“.²²⁹⁷

²²⁹⁵ Tias Mortidija, „Prvi i zadnji puta kod dra Vlatka Mačeka“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), studeni 1941., 575

²²⁹⁶ T. Mortigijja, „Stvaranje političke elite“, *Spremnost* (Zagreb), 30. 4. 1944., 1.

²²⁹⁷ Radovan Latković, „Značenje i uloga mladosti u nacionalističkim pokretima“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), svibanj-lipanj 1941., 245.

Uz to omladinu karakterizira to da ona „voli da sluša i da je se vodi“ pa joj „zahtjev discipline, kojeg nacionalizam nameće narodu“ nije breme već odgovara njenoj psihološkoj konstituciji.²²⁹⁸ „Cilj nacionalizma“, zaključio je Latković koji se referira na specifičnu vrstu autoritarnog nacionalizma, „jest provesti jednu snažnu unutrašnju revoluciju, a ta se sastoji baš u rušenju individualističko liberalnog defetističkog duha. Trebalo je zatalasati narod u duhu borbe, okrenuti njegove poglede od sitnih strančarskih natezanja i parlamentarnih diskusija k velikim ciljevima narodnog života i učvrstiti ga u vjeri u istine, koje ne otkrivaju silogizmi i intelektualna natezanja, nego krv i nacionalni osjećaj. Trebalo je vratiti vjeru u autoritete i napose u jedan vrhovni autoritet – vođu“.²²⁹⁹ Da u nacionalističkim sustavima – Latković se zapravo referira na fašističke (u generičkom smislu) sustave, a ne nacionalističke – mladi imaju važnu ulogu u javnom životu, Latković je potkrijepio primjerima njemačkog ministra propagande Josepha Göbbelsa, Itala Balba u Italiji, Corneliua Codreanu u Rumunjskoj, Šanoa Macha u Slovačkoj, njemačkim generalima u Drugom svjetskom ratu i drugima, koji su „u početku svojih odgovornih funkcija ministra, kvadrumvira, vođe ispod ili oko 30 godina“.²³⁰⁰ I u Hrvatskoj je, kazao je Latković, „teret oslobodilačke borbe nosila upravo isključivo omladina“, dok je ustaški pokret „tipični pokret mladosti i mlade ljude, čak često i nepunoljetne, nalazimo na svakom polju njegovog djelovanja. Među vješanima i ubijenima, među zatvaranima i interniranima, u redovima čisto intelektualnog rada, kao i terenskog revolucionarstva - svagdje su mladi, gotovo isključivo mladi“.²³⁰¹

Latković je superiornom „totalitarnom sistemu života“ suprotstavio individualističko društvo. Prvi će sustav donijeti sa sobom revoluciju koju nužno mora provoditi omladina: „Zato se i nacionalistička revolucija u svom konačnom cilju – totalnoj regeneraciji čitavog naroda ne može izvesti u redovima staraca, nego u redovima mladosti, koja je po svojoj i biološkoj i psihološkoj formaciji jedina sposobna da u sebi snažno i duboko doživi, proživi i ostvari

²²⁹⁸ Radovan Latković, „Značenje i uloga mladosti u nacionalističkim pokretima“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), svibanj-lipanj 1941., 248.

²²⁹⁹ Radovan Latković, „Značenje i uloga mladosti u nacionalističkim pokretima“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), svibanj-lipanj 1941., 246.

²³⁰⁰ Radovan Latković, „Značenje i uloga mladosti u nacionalističkim pokretima“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), svibanj-lipanj 1941., 248.

²³⁰¹ Radovan Latković, „Značenje i uloga mladosti u nacionalističkim pokretima“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), svibanj-lipanj 1941., 248.

revoluciju“.²³⁰² Kao potporu svojim tezama Latković je uzeo poziciju HSS-a u Hrvatskoj. Ona usprkos glomaznosti „nije bila nacionalistička stranka“ jer je „nosila u sebi individualističko-liberalni duh“ pa „nije nikada uspjela stvoriti jednu jedinstvenu veliku organizaciju omladine“. Nasuprot HSS-u kao predstavniku starih shvaćanja, djelovao je ustaški pokret s modernim i ispravnim shvaćanjem o ulozi mladih pa je „hrvatski nacionalistički pokret uspio okupiti mase hrvatske omladine i to ne samo svojim radikalnim nacionalnim stavom, nego i svojim duhom vjere, borbe, discipline, rada i ličnošću vodje“.²³⁰³

U „neprijateljskom taboru“ studenti su također imali važnu ulogu. Studenti su imali ključnu ulogu u jačanju jugoslavenskog komunističkog pokreta. Ivan Avakumović plastično je objasnio zašto su studenti bili najvažniji sloj za širenje komunizma:

„Čak i u Zagrebu, gdje je udio radnika u partijskoj organizaciji bio visok po jugoslavenskim standardima, studenti su činili većinu članova partije do 1940. godine. Studenti nisu ograničili svoju agitaciju samo na mjesto studija tijekom akademske godine. Oni su igrali najistaknutiju ulogu u obnovi partijske organizacije u područjima u kojima ona nije postojala neko vrijeme (tj. u Bosni, Makedoniji), širenju postojeće mreže te u širenju komunističkog utjecaja u reformističkim sindikatima. Studenti su, zbog svoje dobi i zanimanja, često dolazili u kontakt s učenicima u srednjim školama i mnogim udrugama koje su postojale radi dobrobiti mlađe generacije. Do 1941. godine mnoge od tih udruga i srednjih škola imale su članove SKOJ-a i simpatizere koji su širili riječ partije najbolje što su mogli i činili su jezgru prvih partizanskih odreda nakon Hitlerove invazije na Rusiju.“²³⁰⁴

Nasuprot takvoj ulozi koja je namijenjena mladima, valja predstaviti stajalište studenata pristaša HSS-a. Sveučilištarci HSS-a nisu za sebe svojatali ulogu „avangarde“ pokreta, već su se svjesno stavljali u sekundarni položaj ističući da mladi nemaju dovoljno iskustva i znanja pa ne smiju ići protiv vodstva pokreta. Anonimni autor potpisan kao Dr. J.M. u *Seljačkoj mladici*, časopisu HSS-ovih sveučilištaraca, jasno je obrazložio zašto mladi trebaju imati sporednu ulogu. Radikalizam mladih za HSS-ovce nije bio prednost, već prije mana:

„Mladost je vatrena, u njoj imade mnogo idealizam i poduzetnosti, ali nema dovoljno životnog i političkog iskustva. Odatle mladost ne smije nikada pokušati da čini nešto mimo narodnih vođa. Ono, što svima, pa i samim protivnicima našim, kod Hrvata najviše imponira, to je njihova svijest, njihova organizaciona sposobnost i disciplina. Tko god tu disciplinu ruši, taj ruši najjače oružje

²³⁰² Radovan Latković, „Značenje i uloga mladosti u nacionalističkim pokretima“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), svibanj-lipanj 1941., 249.

²³⁰³ Radovan Latković, „Značenje i uloga mladosti u nacionalističkim pokretima“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), svibanj-lipanj 1941., 252-252.

²³⁰⁴ Avakumovic 1964, 169.

narodno u pravednoj borbi. Kormilo narodne lađe drži u rukama iskusan i neustrašivi kormilar, koji je već sto puta dao dokaza svoje neslomivosti. Omladina naša, to su nabujala jedra, koja daju lađi pokretnu snagu, ali smjer koji treba danas očuvati i od Skile i od Haribde, taj smjer određuje. On koji je za kormilom, u skladu s jednodušnom i jasno izraženom voljom čitavog Naroda Hrvatskoga. Vođi treba vjerovati, jer je tu vjeru svojim dosadašnjim radom, svojim žrtvama i pregaranjima, zaslužio, inače svaki treba svoju narodnu dužnost da vrši ustrajno i nepokolebivo na mjestu, na kojemu stoji, i onda Narod Hrvatski (sic) mora dočekati bolje dane”.²³⁰⁵

Kompromisni Sporazum-Cvetković Maček u svakom slučaju nije bio po volji mlađoj generaciji koja je formirana u duhu radikalno suprotstavljenom državnoj ideologiji. O privlačnosti ustaških ideja među mladima svjedoči i sociolog Josip Županov koji će kasnije biti partizan. Županov je primao „ilegalni ustaški materijal s poglavnikovom fotografijom”. „Iako se nisam nikad priključio ustaškom pokretu, vjerovao sam (kao što su nekoć i komunisti vjerovali) da je Jugoslavija 'tamnica naroda' i želio da je đavao odnese – ma koji to đavao bio”, prisjetit će se Županov.²³⁰⁶ Županov ističe da je njega i školske kolege „'sporazumaška' politika Vladka Mačeka (...) razočarala – i sama riječ sporazumaštvo bila je pejorativna”.²³⁰⁷ Ivan Supek (r. 1915.), koji je bio komunistički sveučilištarac, prisjeća se kako se „mladeži nije sviđala popustljivost, provincijalnost i miroljubivost Radićevih nasljednika i težila je za radikalnijim preobražajima”. Sukladno tome, dodaje Supek, „borbeniji dio studenata” bio je „za revoluciju, bilo komunističku bilo nacionalističku u smislu stvaranja samostalne hrvatske države”.²³⁰⁸ Udba je u jednom internom elaboratu zaključila kako je „radikalizam dolazio on s lijeva ili s desna uvijek privlačan za omladinu”, pri čemu „Paveliću taj momenat kao dobrom psihologu nije izmakao”.²³⁰⁹

Paradoksalno upravo su formiranje u Jugoslaviji, obrazovanje i život vjerojatno utjecali na beskompromisni protujugoslavenski i revolucionarno nacionalistički stav nove generacije. Stara generacija odgojena u državi koja je funkcionirala po višestoljetno utvrđenim principima bez ekscesa, velikog nasilja i sl., podsvjesno je gajila hrvatsku tradiciju da se pregovaranjima s drugom stranom može doći do ustupaka. Nova je generacija došla do suprotnog zaključka – pregovorima se sa Beogradom ne može ništa postići. Ivo Korský, i sam sudionik tih procesa (r. 1918.) tumači kako je njegova generacija hrvatskih nacionalista odgajana u školi na način da je hvaljeno „nasilno oslobođenje srpskog naroda od stranog jarma”. Međutim, „nacionalističko pokoljenje” iz toga je izvuklo zaključak „da je sila, revolucionarna borba, jedini put do

²³⁰⁵ Dr. J.M. -b., „Omladino, samo je jedan ispravan put, put seljačke demokracije”, *Seljačka mladica* (Zagreb), 1. 5. 1936., 8.

²³⁰⁶ Županov 1998, 22.

²³⁰⁷ Županov 1998, 20.

²³⁰⁸ Supek 1992, 48.

²³⁰⁹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH 013.1, Izradak o političkim zbivanjima 1918-1941., 9.

oslobođenja“, ali u ovom slučaju oslobođenje od Jugoslavije. Takvom formiranju suprotstavlja činjenicu da je Mačekovo formativno razdoblje bilo u Austro-Ugarskoj:

„Austro-ugarski mentalitet dr. Mačeka nije mogao odgovarati novom pokoljenju, koje je naučilo u školi da je narodno oslobođenje najviša vrijednost za koju se mora sve žrtvovati i da je sila jedini put kojim se dolazi do narodne slobode. Zato se novo pokoljenje nikada nije oduševilo za obnovu Stranke prava, koja je njemu bila isto tako strana, austro-ugarska, kao i Seljačka stranka, dok je spremno prihvatilo temeljne ideje starčevićanstva i mnoge Radićeve misli“.²³¹⁰

Na sveučilištu su za vrijeme Banovine Hrvatske postojale tri jasno artikulirane struje među politički angažiranim studentima. Ranije je postojala i četvrta, jugoslavenski nacionalisti, ali je marginalna za vrijeme Banovine Hrvatske, odnosno *de facto* nepostojeća. S jedne su strane to bili proustaški *hrvatski nacionalisti*, zatim ljevičarski studenti predvođeni komunistima te studenti pristaše HSS-a. Proustaški sveučilištarci djelovali su prvotno putem Kulturnog akademskog društva August Šenoa osnovanog 1932. Neki od istaknutih ustaša poput Eugena Dide Kvaternika, Vlade Singera, Eriha Lisaka, Ive Herenčića i Ante Moškova bili su osnivači tog društva. Putem istog su društva 1935. i 1936. djelovali istaknuti ustaše poput Božidara Kavrana, Ice Kirina i Drage Gregorića.²³¹¹ *Hrvatski nacionalisti* na sveučilištu često su pokretali nove časopise jer bi ih vlasti zabranile. Tako je početkom 1940. Latković sa Zvonimirom Cihlarom i članovima Sveučilišnog pododbora Matice hrvatske pokrenuo *Uskok*.²³¹² Nakon raspuštanja Kulturnog akademskog društva August Šenoa osnovan je u jesen 1940. Ustaški sveučilišni stožer (USS) čiji je stožernik bio Zdenko Blažeković. USS je djelovao ilegalno.²³¹³

Jezgru djelatnosti ljevičara tvorili su organizirani članovi SKOJ-a oko kojih su se okupljali komunistički simpatizeri. Komunisti su djelovali i u okviru organizacije SDS-a.²³¹⁴ Također su kontrolirali u drugoj polovici tridesetih regionalna udruženja studenata – Brazda (studenti iz BiH), Lovćen (studenti iz Crne Gore), Mihailo Polit Desančić (vojvođanski studenti), Vardar

²³¹⁰ Korsky 1983, 142. Postojanje ocrtanog generacijskog jaza primijetio je i provincijal Hercegovačke franjevačke provincije Dominik Mandić. On je u izvještaju Juri Šuteju iz lipnja 1942. kazao kako Pavelića podržavaju „samo mlađi ljudi, otprilike do 30 godina, i svjetovnjaci i svećenici, koji su prolazili školama za vrijeme diktature od g. 1929. do 1940. i zadojili se prevratničkim idealima“. Boban 1985, 209.

²³¹¹ M. Jareb 2006, 470-471.

²³¹² Latković 2001, 34.

²³¹³ M. Jareb 2006, 560-561.

²³¹⁴ Jure Petričević, „Hrvati i Jugoslavija: osvrt na politiku dr. Vladka Mačeka“, *Hrvatska revija* (Buenos Aires) 1956., br. 3: 233.

(Makedonski studenti) i Triglav (slovenski studenti).²³¹⁵ Komunisti su djelovali i preko organizacije Seljačkog kola Adama Pribićevića te preko Kulturnog studentskog kluba prijatelja Seljačke sloge.²³¹⁶ Vični u infiltraciji raznih organizacija i korištenju općeg nezadovoljstva režimom, komunisti su znali sudjelovati i na manifestacijama eminentno hrvatsko nacionalističkog karaktera. Primjerice, prisustvovali su zadušnici za Stipu Javora 1937.²³¹⁷

Komunisti su Kulturno udruženje studenata pacifista (KUSP) u prvim mjesecima Banovine Hrvatske koristili kao paravan za svoje aktivnosti. Policija je pretresla 27. siječnja 1940. prostorije KUSP-a gdje su pronašli ilegalne komunističke letke i drugi materijal. Tom prigodom je pritvoreno 16 studenata i studenata. Policija je tada ustanovila da su se u okviru KUSP-a osnivali fakultetski odbori od po 10 članova svakog fakulteta koji su trebali imati ulogu kao „glavni borbeni centri krajno (sic) ljevičarske akcije na Zagrebačkom Sveučilištu“. Među uhićenima su bili istaknuti komunisti Vladimir Mađarević, Mladen Čaldarević, Dušan Čalić, Nada Solomun i Bogoslav Kadić, predsjednik Kluba medicinara.²³¹⁸

U oba tabora bilo je puno studenata koji nisu bili punopravni članovi ilegalnih organizacija (ustaške i komunističke). Prokomunistički studenti većinom su bili maksimalno članovi SKOJ-a, dok *hrvatski nacionalisti* na sveučilištu također nisu bili istovjetni ustaškom. Međutim, idejno su se i jedni i drugi slagali s komunizmom i ustaštvom.²³¹⁹

(Pro)komunistički i (pro)ustaški studenti bili su glavni pokretači političkih sukoba i previranja na sveučilištu. Oni su se sukobljavali i fizički, a u travnju 1937. u jednom od takvih sukoba od uboda nožem umro je student komunist Krsto Ljubičić.²³²⁰ *Seljački dom* tim je povodom pisao da se sukobljavaju dvije struje sveučilištaraca od kojih „jedni traže spas u fašizmu, a drugi u komunizmu, ne vidjevši, da hrvatski narod ima svoje ideje i da mu ne treba tuđih“.²³²¹ HSS-ovi

²³¹⁵ Hasanbegović 2007, 118-119.

²³¹⁶ Franjo Nevistić, „Hrvatsko sveučilište u komunističkom prikazu“, *Hrvatska revija* (München), 1960., br. 4: 691.

²³¹⁷ Franjo Nevistić, „Hrvatsko sveučilište u komunističkom prikazu“, *Hrvatska revija* (München), 1960., br. 4: 692.

²³¹⁸ HR-HDA-1349-PIOKK, kut. 8, inv. br. 360, 1-5.000, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava o komunističkim aktivnostima u siječnju, 31. 1. 1940.

²³¹⁹ Latković 2001, 37. Latković ističe kako se suradnja s UHRO-om intenzivirala povratkom Budaka i Lorkovića u zemlju te konkretno navodi jedan sastanak Lorkovića sa skupinom proustaških sveučilištaraca na kojemu je donijeta odluka o pokretanju štrajka. Latković 2001, 37

²³²⁰ Pavlaković 2009, 489, 502-503.

²³²¹ „Političke i kulturne vijesti“, *Seljački dom* (Zagreb), 22. 4. 1937., 10.

sveučilištarci u tim su sukobima generalno bili pasivni promatrač.²³²² Na beogradskom sveučilištu glavne stranke (zemljoradnici, demokrati i radikali) također su bile slabe među studentima. Međutim, na beogradskom je sveučilištu bila izražena dominacija komunista, za razliku od zagrebačkog sveučilišta.²³²³

Stjepan Gaži, vođa studenata haesesovaca, koji je u listopadu 1939. diplomirao pravo, ali je nastavio studij na Ekonomskoj komercijalnoj visokoj školi (EKVŠ) pa je još bio u studentskim organizacijama, tri su glavne skupine na sveučilištu po brojnosti „bile od prilike iste“. Međutim, između redova on priznaje da su studenti skloni HSS-u bili najslabiji od tri skupine. Komunisti su bili „u pogledu aktivnosti“ najjači, bili su vični u tajnom radu te su svoje članove uspješno ubacivali kod protivnika „u svrhu slabljenja i razbijanja njihovih organizacija“. Njihovi nacionalistički protivnici su se, prema Gažiju, „u prvome redu odlikovali spremnošću na izazivanje nereda i tučnjava“. I jedne i druge karakterizirali su „velika požrtvovnost i idealizam“. Za razliku od komunista i nacionalista haesesovci nisu bili kompaktni već su u svojim redovima imali pristaše i jedne i druge radikalne opcije.²³²⁴

Seljačka mladica, glasilo HSS-ovih sveučilištaraca, nastupala je iz klasične perspektive HSS-a o autohtonoj hrvatskoj ideologiji nasuprot „stranim“ ideologijama. Tako na stranicama tog lista možemo čitati da „u vlastitim snagama narodnim, kako se očituju u narodnoj prošlosti i sadašnjosti, treba tražiti lijeka svim nevoljama našim“, a ne „tražiti recepte“.²³²⁵ *Seljačka mladica* kritizirala je i komunizam ili fašizam, ali možemo pronaći diskurs u maniri narodne fronte. Tako je u *Seljačkoj mladici* u lipnju 1936. borba hrvatskog seljaštva protiv diktature imenovana kao „anti-fašistička borba“, a jugoslavenski režim kao „diktatura vojno-fašistička“. U istom se tekstu govori o osvajačima koji proglašavaju „interese svojih kapitalista općim interesima naroda“.²³²⁶ Ipak, odmah na narednoj stranici objavljen je razgovor sa studentom komunistom u kojemu se polemizira s njegovim stavovima.²³²⁷

²³²² Hasanbegović na primjeru zagrebačke Narodne uzdanice pokazuje kako su se muslimanski studenti podijelili na proustaške i prokomunističke elemente, zaključujući kako je HSS bio suočen „s potpunim gubitkom uporišta među sveučilišnom mladeži koja je u golemoj većini slijedila različite revolucionarne koncepte političkih i ideoloških protivnika Vladka Mačeka i njegove političke filozofije“. Hasanbegović 2007, 137. Opširnije o tome vidi: Hasanbegović 2007, 89-138.

²³²³ Avakumović 1964, 160-166.

²³²⁴ Stjepan Gaži, „Iz doma u svijet“, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg), 1957., 113.

²³²⁵ Dr. J.M. -b., „Omladino, samo je jedan ispravan put, put seljačke demokracije“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 1.5.1936., 8.

²³²⁶ „Hrvatski narod i fašizam“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 11. 6. 1936., 6.

²³²⁷ „Zašto nisam komunist?“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 11. 6. 1936., 6-7.

U *Seljačkoj mladici* su u studenom 1939. opisane tri struje na sveučilištu, onkraj HSS-a. Oni su prikazani pomalo na karikaturalan način, ali dobro predstavljaju način na koji je HSS vidio svoje neistomišljenike. Projugoslavenski studenti su predstavljeni kao režimski ljudi čije stavove uvjetuje koristoljublje te se uspinju u karijeri „preko lješina sposobnih i vrijednih hrvatskih intelektualaca“. Druga skupina su proustaški intelektualci koji se „u kavanama i salonima udaraju u prsa i tope se u bujici riječi o 'velikoj' i 'slobodnoj' Hrvatskoj““. Oni lažno preuzimaju starčevićansko ime pošto s visoka gledaju na seljaštvo. Posljednja skupina su „ljevičari – internacionalci“. Oni „žele proletarizirati seljaštvo, a onda ga povesti kroz revoluciju u 'novi poredak. Za njih je sve drugo malograđanština i konzervativizam,. Jedino je 'napredno' ono što oni ispovjedaju!“. Njima i hrvatskim nacionalistima zajednička je karakteristika da su „poklonici sile u najgrubljem obliku“. Usprkos proklamiranom radikalizmu autor je tvrdio da i proustaški i prokomunistički studenti nakon studija postaju „kruhoborci i karijeristi, a potom i najveći tračitelji (sic) hrvatskog naroda“.²³²⁸

Sveučilišna organizacija HSS-a imala je manje istaknutih ličnosti od *hrvatskih nacionalista* i komunista na sveučilištu pa je teško rekonstruirati stremljenja unutar nje zbog manjka memoarske i druge građe. Sredinom tridesetih sveučilišnu organizaciju HSS-a uvelike su infiltrirali komunisti. Predsjednik organizacije Franjo Puškarić čak se pridružio republikancima i poginuo u Španjolskoj 1937.²³²⁹ Muslimanski studenti ljevičari također su djelovali u Sveučilišnoj organizaciji HSS-a.²³³⁰ Na skupštini sveučilišne organizacije HSS-a u studenom 1938. prevladala je struja sklona *hrvatskim nacionalistima*. Tada je za predsjednika izabran Mato Kovačević, apsolvent EKVŠ i student prava.²³³¹ Nova skupština sveučilišne organizacije HSS-a održana je 25. listopada 1939.. Za predsjednika je tada izabran Stjepan Gaži, student EKVŠ.²³³²

Ivan Štefanac, kojega je UDB ispitivala 1946. i 1947. zbog pripadanja „ilegalnoj“ organizaciji HSS-a na sveučilištu, rekao je da su se u jesen 1939. na godišnjoj skupštini iskristalizirale tri struje u organizaciji. Desnu je predvodio dotadašnji čelnik Mato Kovačević, dio se članova „držao kao sredina, tj. neutralno“, dok je treći navodno bio lijevi, a pripadao mu je Štefanac. Naravno, takvu podjelu treba uzeti sa zrnom soli jer se Štefancu u UDB-inom

²³²⁸ „Prije svega“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 7. 11. 1939., 1.

²³²⁹ Rajčević 1959, 189; Kapor 1981, 48-52.

²³³⁰ Hasanbegović 2007, 105.

²³³¹ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 11. 1938., 5.

²³³² „Skupština sveučilišne organizacije HSS“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 10. 1939., 8.

zatočeništvu u interesu predstaviti članom „lijevog“ HSS-a. Lijeva je struja prema Štefancu bila protiv uprave predvođene Kovačevićem jer je ona „stupila u suradnju sa studentima frankovcima“. Skupština se raspustila zbog sukoba između struja, a osam dana kasnije na skupštini je kao delegat HSS-a bio Josip Reberski koji je priopćio odluku stranke da se organizacija raspušta. Potom je održana „osnivačka skupština“ uz prisustvo Ljudevita Tomašića kao nadziratelja i delegata stranke i izabrana je nova uprava, pri čemu su isključeni iz organizacije desni članovi „na čelu s Matom Kovačevićem, Jozo Bajurinom i dr.“, dok su na skupštinu pozvani bivši članovi koje je uprava na čelu s Matom Kovačevićem izbacila 1937. kao sklone ljevici.²³³³

Prema Marku Čoviću je na izborima u sveučilišnoj organizaciji HSS-a 1939. „nedopuštenim trikom, sasvim nedemokratski i na prevaru dvorska lista“ po želji Prilaza lista Stjepana Šiletića (studenta medicine) pretvorena u pobjedničku, iako je bila tek treća iza liste Potočanca (studenta agronomije) i drugoplasirane Kovačevićeve liste.²³³⁴ Nejasno je, je li Šiletić uistinu predvodio listu na izborima, ali je u svakom slučaju Gaži postao predsjednik, a ne Šiletić. Krajem listopada 1940. sveučilišna organizacija HSS-a imala je ukupno 732 člana na sveučilištu, od kojih su 50 bile studentice. Najviše članova bilo je na Pravnom fakultetu (153), Poljoprivredno-šumarskom (127), EKVŠ (107), Tehničkom fakultetu (104), Medicinskom fakultetu (81), Filozofskom fakultetu (73) i Umjetničkoj školi (7). Tada je Stjepan Gaži prestao biti predsjednik sveučilišne organizacije jer je postao činovnik konzulata Jugoslavije u Ženevi, a predsjednik je postao student prava Mladen Vrsaljko, dok je prvi potpredsjednik bio Ivan Štefanec. Drugi tajnik bio je Drago Stipac.²³³⁵

Studenti HSS-a promatrani su od svojih radikalnih oponenta kao kompromiseri povezani s vlašću i njihove ekspoziture. Sveučilišna organizacija svakog je utorka imala sastanke s dužnosnicima stranke, dok je jednom mjesečno odbor sveučilišne organizacije priman kod glavnog tajnika Krnjevića.²³³⁶ Stjepan Gaži je kao predsjednik sveučilišne organizacije svakoga

²³³³ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 019.79, Ispitivanje Ivana Štefanca 31.3.1947., 9-10. Štefanac tvrdi da ga je zbog „protuustaške djelatnosti“ Glavni ustaški stan osudio na smrt te da mu je to javljeno početkom prosinca 1940. S tim u vezi, 14. prosinca 1940. su ga po izlasku iz Gospodarske sloge, gdje je radio, dočekali ustaše – budući tajnici Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost Mladen Marković, Žarko Milić Štrkalj i Frankopan Fržop – koji su ga slijedili i nakon nekog vremena prema njemu ispalili hitac, ali su promašili. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 019.79, Ispitivanje Ivana Štefanca 31. 3. 1947., 10-11.

²³³⁴ Čović 1976, 211-212. Marko Čović navodi na drugom mjestu za Kovačevića da je bio „kandidat HSS-ovačke đlačke 'desnice'“. Čović 1975 292.

²³³⁵ „Godišnja skupština sveučilišne organizacije HSS“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 31. 10. 1940., 5.

²³³⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 019.79, Ispitivanje Ivana Štefanca 31. 3. 1947., 12.

tjedna posjećivao Krnjevića, a osim njega sa sveučilištarcima su se bavili Ljudevit Tomašić, Tomo Jančiković te tajnik Jurja Krnjevića Stjepan Pezelj.²³³⁷

Manje od dva mjeseca nakon osnutka Banovine Hrvatske na sveučilištu se dogodila velika tučnjava između proustaških i komunističkih studenata koja je isto ukazivala na slabost HSS-a među studentskom populacijom. Naime, studenti HSS-ovci u tim sukobima nisu sudjelovali.²³³⁸

Prema komunističkoj verziji incident je započeo tako što je „grupa desničara“ napala studente koji su prodavali list komunističkih studenata *Novi student* „i preko dva sata opsjedala u glavnoj zgradi, uz revolversku pucnjavu, jednu grupu hrvatskih studenata ljevičara“.²³³⁹ U proglasu ustaških studenata upućenom „Hrvatskom javnosti“ navedeno je samo da su studenti priredili „svoj sveučilišni miting“ na kojem su se založili „za stvaranje nezavisne hrvatske države, za Dr. Antu Pavelića, proti srpskog protektorata nad Hrvatskog i protiv okupacije Hrvatske po srpskim i arnautskim četama“.²³⁴⁰ U svakom slučaju došlo je do tučnjave na koju je ubrzo reagirala Hrvatska građanska zaštita uz prisustvo samog čelnika Zvonimira Kovačevića. Demonstracije je razbila HGZ na izravnu zapovijed Mačeka koji je tražio da se što prije uspostavi red.²³⁴¹ I komunisti i ustaše Zvonimira Kovačevića i HGZ predstavili su kao nepravedno strogo prema njihovim pristašama. Zvonimir Kovačević je, prema ustaškom letku, policiji naredio kada su ušli u sveučilište: „Bodite, bodite, i ako treba pucajte“.²³⁴² Komunisti su u jednom govorili o „ponovnom krvavom napadu izvršenom na Sveučilištu od strane franko-fašista“. Prema tom letku „frankovački“ studenti navodno su imali i revolvare. Usprkos tome HGZ je „dio studenata ljevičara predala policiji, dok prema revolverašima uhvaćenim na djelu nisu oduzimane nikakve mjere“.²³⁴³

Uvodnik *Hrvatskog dnevnika* o tom sukobu, koji je vjerojatno napisao Ilija Jakovljević, karakterističan je za odnos HSS-a prema takvim sukobima na sveučilištu i općenito prema studentima. Sukobi su osuđeni, dok su studenti prikazani kao iracionalna skupina opterećena

²³³⁷ Stjepan Gaži, „Iz doma u svijet“, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg), 1957., 113.

²³³⁸ Iako nisu sudjelovali u fizičkim sukobima, valja napomenuti da su i sveučilištarcima HSS-a bili organizirani u formaciji spremnoj za obračune. Naime, na sveučilištu je formirana „Akademska satnija zaštite“ 1939. koja je imala četrdesetak članova. HR-HDA-1561, SDS RSUP SRH 019.79, Ispitivanje Ivana Štefanca 31. 3. 1947., 11-12.

²³³⁹ „Nakon napada na prodavače našeg lista“, *Novi student* (Zagreb), 13. 12. 1939., 2.

²³⁴⁰ HR-HDA-907-ZS, kut. 20, inv. br. 1259, Hrvatskoj javnosti

²³⁴¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.8, Saslušanje Zvonka Kovačevića 25. 9. 1948., 20-21.

²³⁴² HR-HDA-907-ZS, kut. 20, inv. br. 1259, Hrvatskoj javnosti

²³⁴³ HR-HDA-907-ZS, kut. 9, inv. br. 350, Otvoreno pismo čitavoj hrvatskoj javnosti

mladenačkim radikalizmom koja zbog toga ne može imati važnu ulogu u političkom životu. „Jučer se naša 'zlatna mladež' ponovno iskazala. Na sveučilištu je opet došlo do tučnjave. Potukli su se t. zv. ljevičari i t. zv. desničari, a kako se u Zagrebu ne mogu ni dva cucka naganjati, da se odmah ne skupi nekoliko desetaka ljudi, nije čudo, da se jučer pred sveučilištem skupilo i nekoliko stotina besposlenih gradjana, većinom mladeži, među kojom je zapaženo i mnogo djece“, stoji na početku uvodnika. Umjesto da se posvete školovanju, „jedan dio naše 'zlatne mladeži' trati dane u besposlici i međusobnom obračunavanju štapovima, opekama i kamenjem“, poručuje se u tom uvodniku. Potom je autor pribjegao klasičnoj primjedbi da većina studenata ne sudjeluje u takvim aktivnostima već se „radije bavi svojim studijem“, što je pomalo izlišan prigovor jer većina ljudi nikada ne sudjeluje u političkim aktivnostima pa tako ni studenti. Posebno je naglašeno da članovi HSS-a na sveučilištu nisu sudjelovali u incidentu jer su kao „većinom seljačka djeca“ svjesni „da naši seljaci ne šalju svoje sinove na visoke studije, da se tuku, jer se u tučnjavi može svatko uvježbati i bez upisnine i školarine i bez skupih školskih knjiga i skripata“. ²³⁴⁴ Najvažnija politička poruka bila je da sveučilištarci ne mogu imati nikakvu političku ulogu, kako si to utvaraju:

„Ako možda netko misli, da će sveučilišna mladež davati ton našem političkom životu, taj je u najvećoj zabludi. Prošla su vremena, kad su mladi juratuši igrali ulogu u političkom životu. Danas živimo u vremenu općeg prava glasa, koje je dovelo seljaka u prvi red. Ne će dakle sveučilišna omladina odlučiti o pravcu našeg političkog života, a najmanje će to učiniti međusobnim fizičkim obračunavanjem. Ona će pobuditi mnogo više simpatija, ako se bude bavila pozitivnim radom, a napose studijem, jer je hrvatski narod uvijek trebao, a pogotovo će trebati u svojoj slobodnoj domovini što više dobrih stručnjaka i što više konstruktivnih radnika. Hrvatska će inteligencija imati u slobodnoj Hrvatskoj onakav položaj, kakav zasluži svojim radom. Koliko ona bude koristila zajednici, toliko će se i zajednica za nju brinuti. A zajednici mogu koristiti samo ljudi, vični radu i studiju, a ne ljudi, vični baratanju štapovima i kamenjem“. ²³⁴⁵

Krnjević će kasnije, kao i u slučaju manifestacija na Sušaku, sukobe povezati s tajnim planom potkopavanja vlasti HSS-a. Glavni tajnik HSS-a kazao je kako je potvrđeno da su prilikom demonstracija na sveučilištu „bili dovedeni predstavnici strane štampe“. ²³⁴⁶ Represivno djelovanje HSS-a prema sveučilištu pokazuje da je stranka bila svjesna svoje nepopularnosti među politički angažiranim studentima. Već 20. studenog 1939. Maček je podnio prijedlog uredbe kojim bi se promijenio zakon o sveučilištima i ukinula sveučilišna autonomija. Konstantinović je

²³⁴⁴ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 10. 1939., 5.

²³⁴⁵ *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 10. 1939., 5.

²³⁴⁶ „Govor dra Krnjevića o položaju hrvatskog naroda“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 12. 1939., 5.

bio mišljenja da je u pozadini Mačekova želja „da se obračuna sa frankovcima“.²³⁴⁷ Opća naredba Sveučilišta koja će nešto kasnije stupiti na snagu uistinu je „dokinula svaki privid sveučilišne autonomije“.²³⁴⁸ Drugim zakonskim mjerama Banska je vlast također nastojala suzbiti prevlast *hrvatskih nacionalista* i komunista na sveučilištu. Nakon što nisu pobijedili na dva vjerojatno najvažnija fakulteta (Pravnom i Medicinskom), retroaktivno je donijeta uredba po kojoj se uprave klubova biraju proporcionalnom metodom (d'hondt), dok su do tada pobjedničkim listama pripadala sva odbornička mjesta.²³⁴⁹

Proustaški studenti dominirali su na Pravnom fakultetu,²³⁵⁰ dok su na Medicinskom fakultetu bili dominantni bili komunisti.²³⁵¹ Na izborima 1939. HSS-ova je sveučilišna organizacija ostvarila relativno dobar rezultat. Međutim, to je relativno zavaravajući podatak o snazi HSS-a. Naime, i studenti lijevičari i *hrvatski nacionalisti* strateški bi uglavnom glasali za HSS ako bi vidjeli da nemaju šanse pobijediti drugu stranu.²³⁵² *Seljačka mladica* donijela je u tablici popis glasova za predstavničke odbore na izborima u Akademskoj godini 1939./1940. na medicini, pravu, agronomiji, EKVŠ-u, veterini, Šumarskom fakultetu i na izborima za klub Mendeljejev pošto na Filozofskom fakultetu nije bilo centralnog udruženja. U trenutku donošenja tog popisa nisu se održali rezultati na Tehničkom fakultetu. Ukupno su na svim tim fakultetima liste HSS-a dobile 670 glasova, *hrvatski nacionalisti* 641, a komunisti 383. Na medicini su pobijedili komunisti s 201 glasom nasuprot 154 za listu HSS i 152 za listu hrvatskih nacionalista. Na Pravnom fakultetu pobijedili su *hrvatski nacionalisti* s 217 glasova nasuprot 172 glasa – komunisti nisu imali listu već su glasali za HSS. Na agronomiji su pobijedili hrvatski nacionalisti sa 107 glasova nasuprot 85 HSS-ovih i 55 komunista. Na EKVŠ-u su pobijedili HSS-ovci sa 105 glasova nasuprot 88 glasova

²³⁴⁷ Konstantinović 1998, 73-74.

²³⁴⁸ M. Jareb 2006, 476.

²³⁴⁹ „Uveden je proporc u sveučilištarskim stručnim klubovima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 12. 1939., 5. Također vidi: „'Luč' se ograđuje“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 12. 1939., 5.

²³⁵⁰ I sam student prava Jerko Skračić reći će za Klub pravnika da je „leglo svega ustaštva na Hrvatskom sveučilištu“. Skračić 1942, 5.

²³⁵¹ Skojevac je najviše u listopadu 1942. bilo na medicinskom fakultetu – njih 70. Nakon toga na Tehničkom fakultetu (39), Agronomskom fakultetu (20), Filozofskom fakultetu (10), Pravnom fakultetu (9), EKVŠ (4) i troje na Umjetničkoj akademiji. Među studentima Bugarima navodno je bilo 70 skojevaca. Razumno je pretpostaviti da su i godinu-dvije ranije, odnosno u promatranom razdoblju, također skojevci bili najbrojniji na Medicinskom fakultetu. Vidi: Lengel Krizman 1969., 505.

²³⁵² Talijanski poslanik u Beogradu Mario Indelli također je prepoznao značaj slabog rezultata HSS-ovaca na izborima. U svom izvještaju ministru vanjskih poslova naveo je da u hrvatskoj rastu dva ekstremizma – „frankovci“ među sveučilištarcima i komunizam kod radništva. *I Documenti Diplomatici Italiani, Nona serie: 1939 – 1943.*, vol. 2, 386-387.

za komuniste i 45 za *hrvatske nacionaliste*. Na veterini su pobijedili hrvatski nacionalisti sa 72 glasa nasuprot 60 za HSS i 39 za komuniste. Kod studenata šumarstva HSS je osvojio 74 glasa, a *hrvatski nacionalisti* 33, dok komunisti nisu imali listu. Na izborima za klub Mendeljejev HSS je dobio 20 glasova, *hrvatski nacionalisti* 14, dok komunisti nisu istaknuli listu.²³⁵³ Na Tehničkom fakultetu pobijedili su komunisti sa 187 glasova nasuprot 160 glasova za listu *hrvatskih nacionalista* i 95 glasova za listu HSS-a.²³⁵⁴ Nakon rezultata izbora na Tehničkom fakultetu *hrvatski nacionalisti* pretekli su haesesovce po ukupnom broju glasova na sveučilištu.

Kojem je taboru sveučilišna organizacija HSS-a bila bliža? Iako su se ograđivali i od jednih i od drugih, postoje određene nijansirane razlike u odnosu prema prokomunističkim i proustaškim studentima. Studenti ljevičari letkom su pozvali 10. studenog 1939. svoje pristaše na pravu da glasaju za listu HSS-a predvođenu Mladenom Vrsaljkom „da bi se zajedničkim istupom onemogućio daljnji protustudentski rad sadašnje uprave“.²³⁵⁵ Na izborima na šumarstvu također nisu imali svoju listu. Takvo studentsko postupanje u duhu je politike „narodne fronte“, ali ne i u duhu novog revolucionarnog smjera proklamiranog nakon Pakta Ribbentrop-Molotov. Zato je čudno da je komunistički *Novi student* apelirao na suradnju s HSS-om za „uklanjanje dosadašnje reakcionarne uredbe i za provedbu novih demokratskih izbora u stručnim klubovima“. U istom se tekstu navodi da se studenti ljevičari bore „protiv uvlačenja naše zemlje u rat, za mir, slobodu“, ali i za „puno demokratsko sprovođenje narodnog sporazuma“.²³⁵⁶

No, usprkos tome i optužbama proustaških studenata da su haesesovci naklonjeni komunistima, oni su se u svojim istupima za vrijeme Banovine Hrvatske zapravo više ograđivali od komunista. Polemika putem *Seljačke mladice* ŽEM-a (vjerojatno student veterine Željko Marušić) s tekstom iz studentskog časopisa *hrvatskih nacionalista* Uskoka „Dualizam kao imperativ hrvatske vanjske politike“, pokazuje da su haesesovci studente hrvatske nacionaliste

²³⁵³ „Omjeri snaga“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 27.3.1940., 7. Studenti su tada, za današnje pojmove, bili izrazito politizirani. Na pojedinim je izborima bila i ogromna izlaznost. Tako je na izborima za stručna udruženja na EKVŠ-u glasalo 242 od 332 birača (72,89 posto). „Skupština stručnog udruženja na E.K.V.Š.-i“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 16. 12. 1939., 5. Na beogradskom je sveučilištu po svemu sudeći bilo više politički pasivnih studenata nego na zagrebačkom. Na izborima za klub studenata prava u Beogradu 1941. glasao je tek svaki osmi student, dok je 1939. na Pravnom fakultetu u Zagrebu glasala trećina studenata. Avakumovic 1964, 170.

²³⁵⁴ HR-HDA-1470-TVR, kut. 34, inv. br. 1470, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izvještava KB o održanim izborima na Tehničkom fakultetu, 20. lipnja 1940.; Franjo Nevistić, „Hrvatsko sveučilište u komunističkom prikazu“, *Hrvatska revija* (München), 1960., br. 4: 695.

²³⁵⁵ HR-HDA-907-ZS, kut. 9, inv. br. 352, Kolegice i kolege slušači pravnog fakulteta

²³⁵⁶ J.R. „Put jedinstva hrvatskih sveučilištaraca“, *Novi student* (Zagreb), 13. 12. 1939., 1.

smatraju zabludjelim radikalima, ali na relativnom srodnom političkom spektru. Autor spomenutog teksta u *Uskoku* založio se to da u hrvatskoj politici treba postojati dualizam pri čemu bi se *hrvatski nacionalisti* priklonili Silama Osovine, a HSS zapadnim saveznicima pa će Hrvati biti osigurani u slučaju oba ishoda rata. Takva je strategija, kazao je ŽEM, iluzorna jer sukob može završiti kompromisom pa bi se veliki mogli, kao i ranije u povijesti, nagoditi „na koži malih“. „Što ako pobijedi Rusija? Onda se dualizam proširuje u trializam, pa i onda blago nama – spasiti će nas ljevičari!“, poručio je ironično ŽEM. U nastavku je opravdao stranačku politiku neutralnosti, istaknuvši da mali narodi ne smiju biti rascjepkani već „ako žele očuvati svoj slobodni nacionalni život, moraju udruženo nastupati prema trećima“. Odnosno, sve tendencije u okviru hrvatskog političkog života (iz kojega neizravno izdvaja komuniste) trebale bi u teškom trenutku sadašnjice podržati strategiju HSS-a i time jačati poziciju hrvatskog naroda.²³⁵⁷

U tom kontekstu valja spomenuti i svjedočenje šefa odjela za državnu zaštitu Alberta Platzera UDB-i nakon rata. Platzer je napisao da mu je predsjednik sveučilišne organizacije HSS-a dao popis studenata koje bi trebalo pustiti iz Krušćice, a riječ je bila o frankovcima. S druge strane komuniste nije trebalo puštati, iako je Platzer navodno to tražio od bana Šubašića.²³⁵⁸ Ipak, studenti haesesovci pomagali su vlastima i u represiji ustaških studenata usprkos blažem stavu nego prema komunistima. Prema šefu Ustaškog sveučilišnog stožera Zdenku Blažekoviću dužnosnici HSS-ove sveučilišne organizacije predali su policiji popis dvjestotinjak studenata *hrvatskih nacionalista* koje treba uhititi. Nejasno je kada su predali taj popis, ali je Blažeković za njega saznao u jesen 1940.²³⁵⁹

Vratimo se na studentske izbore i komunističku podršku HSS-u na dva fakulteta. *Hrvatski narod* pisao je kako je na izborima na šumarskom fakultetu HSS-ova lista predvođena Zlatkom Degoricijom pobijedila uz pomoć „međunarodne brigade“ listu *hrvatskih nacionalista* koju je predvodio Karlo Mirth. *Seljačka mladica* odgovorila je da je suradnja bila moguća s „desničarima“, ali su oni „počeli dirati i vrijeđati naše najuzvišenije ideale – braću Radiće, a malo zatim i hrvatsko narodno vodstvo i predsjednika Dr. V. Mačeka“. *Seljačka mladica* napomenula je kako činjenica da netko glasa za njih „iz vlastitih pobuda“ ujedno „ne znači nikakovu suradnju“. Naglasili su da im naravno ne bi smetalo ni da za njihovu listu glasaju „desničari“. *Hrvatski narod* prigovorio je da su za HSS glasali mnogi „stranci“, marksisti i ljudi koji su do nedavno bili „jugosokoli“. *Seljačka*

²³⁵⁷ ŽEM, „Zašto smo za neutralnost“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 27. 3. 1940., 5.

²³⁵⁸ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.30, Izjava Alberta Platzera, 5.

²³⁵⁹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 013.1, Saslušanje Zdenka Blažekovića 1946., 129.

mladica odgovorila je i da je laž da postoje „jugosokoli“ koji bi glasali za HSS. Poručili su im da su na drugim fakultetima pokršteni Židovi „čak Führeri“. Referirali su se, pretpostavljam, na istaknutog ustaškog studenta na pravnom fakultetu Ivu Korskog.²³⁶⁰

Nakon što su na izborima za skupštinu kluba medicinara komunisti izašli sa svojom listom (i pobijedili), *Seljačka mladica* je poručila kako se time pokazuje jalovost ranijih optužbi da su oni „lijevi HSS-ovci“.²³⁶¹ Hrvatski nacionalisti su pak HSS-ovce pozivali da glasaju za njihovu listu protiv „stranaca“. U jednom letku *hrvatskih nacionalista* povodom izbora na Tehničkom fakultetu navodi se da je za komunističku listu na Medicinskom fakultetu glasalo 114 stranaca (40 Židova, 36 Slovenaca, 35 Srba i Crnogoraca i troje ostalih) i samo 87 Hrvata. Na Tehničkom fakultetu, prema tom letku, „među komunistima još više prevladavaju stranci, koji u našoj hrvatskoj sredini vode protuhrvatsku politiku“. Primarno se misli na Srbe i Židove koji su predstavljeni kao nositelji zamisli Kominterne i Sovjetskog Saveza, dok su studenti Bugari izdvojeni kao pozitivan primjer suradnje s hrvatskim studentima. Zanimljivo je da u tom letku u kojem se poziva na slogu Hrvata protukomunista nasuprot „srpsko-jugoslovensko-židovsko-komunističkom klinu“ stoji i poziv HSS-ovcima da glasaju za listu, kao i kritika da „u sukobu hrvatskih tehničara i Komunističke partije Jugoslavije ne može biti neke 'neutralnosti'. Tko nije s nama taj je protiv nas“.²³⁶²

HSS je pak koristio sličan, doduše znatno ublažen, diskurs kao *hrvatski nacionalisti* o „nehrvatskim“ studentima zbog kojih pobjeđuju komunisti. *Hrvatski dnevnik* pisao je da je na medicinskom fakultetu „dobivena relativna većina nehrvatskim glasovima“ jer je za ljevičarsku listu glasalo 40 Židova, za listu HSS-a jedan Židov, a za nacionalističku nijedan. Tim primjerom je opravdano i uvođenje proporcionalnog sustava jer „ne bi bilo pravo, da uslijed nepravednog i nazadnog izbornog sistema odlučuju o sveučilišnim klubovima ljudi, koji ne pripadaju hrvatskom narodu. I da svoje posebne poglede nameću kao obilježje raspoloženja hrvatskih sveučilištaraca iako je njihovo raspoloženje stvarno drukčije“.²³⁶³

Manjine su uistinu imale značajnu zastupljenost u komunističkim organizacijama, iako su Hrvati zasigurno bili većina. Naime, u zimskom semestru 1939./1940. na medicinskom je fakultetu rimokatolika među studentima bilo 768 od 1144. Iako je na tom fakultetu bilo više

²³⁶⁰ „Godišnja skupština Kluba studenata šumarstva“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 16. 12. 1939., 3-4.

²³⁶¹ „Skupština kluba medicinara“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 16. 12. 1939., 6.

²³⁶² HR-HDA-907-ZS, kut. 8, inv. br. 337, Hrvati slušači tehnike

²³⁶³ „Uveden je proporc u sveučilištarskim stručnim klubovima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 12. 1939., 5.

Židova nego na drugim fakultetima, u tom ih je semestru medicinu studiralo tek 72 pa sigurno nisu mogli imati presudnu ulogu u političkoj borbi. Pravoslavni je studenata bilo na medicinskom fakultetu 213, od kojih su čak 112 bili Bugari. Tehnički fakultet bio je uz medicinski konfesionalno najheterogeniji. U istom je semestru od 1122 studenata bilo 729 rimokatolika, 266 pravoslavaca i 82 Židova (navedeni u statistici kao „mojsijevci“). S druge strane, Pravni fakultet bio je najhomogeniji. Na tom je fakultetu tada bilo 1200 rimokatolika od 1378 studenata te samo 141 pravoslavac i 23 Židova.²³⁶⁴ Hrvati su u komunističkim organizacijama na sveučilištu 1929. činili oko 40 posto članova, a 1937. 60-65 posto.²³⁶⁵

Paradoksalno, komunisti su bili najsnažniji na Medicinskom fakultetu koji su po svemu sudeći pohađali bogatiji studenti.²³⁶⁶ S druge strane, ustaše su dominirale na Pravnom fakultetu. Djeca seljaka najčešće su u akademskoj godini 1939./1940. pohađali bogosloviju²³⁶⁷ (195 studenata) i Pravni fakultet (158 studenata). To i ne čudi jer su „izdatci za ove nauke najmanji“, tumačio je *Hrvatski dnevnik*.²³⁶⁸ Pravni fakultet općenito je imao najviše studenata jer se smatralo da se „pravni studij najlakše i najbrže svršava“.²³⁶⁹ *Seljačka mladica* je objavila razgovor sa studentom komunistom u kojemu autor odgovara na njegove „zablude“. Ono što je zanimljivo da je kao primjer licemjernog komuniste koji se zalaže za siromašne, a dolazi iz privilegirane obitelji, odabran, zasigurno ne slučajno, student medicinskog fakulteta.²³⁷⁰ Vođa proustaških studenata Franjo Nevistić navodi kako je Medicinski fakultet bio „najskuplji studij, pa je na ovim fakultetima komunistima došla pomoć od nehrvatskih glasača, posebno Židova i srpskih stipendista“. Nevistić, student filozofije i sam rodom iz „pasivnog“ kraja (Šuica kod Tomislavgrada), za studente medicine reći će da su bili „bogataški sinovi“.²³⁷¹

²³⁶⁴ HR-HDA-159-BHOP, kut. 5, 1.2.2., Statistika fakulteta i visokih škola

²³⁶⁵ Pavlaković 2009, 497.

²³⁶⁶ Među studentima Medicinskog fakulteta 1939. bilo je tek 7,6 posto sinova seljaka i 2,2 posto sinova radnika. Vidi: Rajčević 1959, 26.

²³⁶⁷ Odjelni predstojnik za narodno zdravlje Milutin Kosanović primijetio je da se pola seljačke djece školuje „da bi postali svećenici, jer se tu školuju kod katolika na trošak crkve“. „Odjelni predstojnik dr Kosanović o minimalnom postotku seljačke djece na sveučilištima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 2. 1941., 5.

²³⁶⁸ „Statistički podatci o životu zagrebačkih sveučilištaraca“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 8. 1940., 8.

²³⁶⁹ „Osigurana je gradnja novih djačkih domova“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 3. 1941., 7.

²³⁷⁰ „Zašto nisam komunist?“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 11. 6. 1936., 6-7.

²³⁷¹ Franjo Nevistić, „Hrvatsko sveučilište u komunističkom prikazu“, *Hrvatska revija* (München), 1960., br. 4: 694-695.

Čović također za studente *hrvatske nacionaliste* (i sam je bio jedan od njih) navodi da su bili „mahom siromašna djeca, a najviše baš siromašna djeca, iz siromašnih i osiromašenih hrvatskih pokrajina, sa sasvim čvrstim, sigurnim i već izgrađenim i političkim i socijalnim idejama“.²³⁷²

Julijo Cicilijani, vođa HSS-ovih studenata na medicinskom fakultetu tvrdi da su komunisti pobijedili 1939. i 1940. na izborima na tom fakultetu jer se „ogroman broj“ srpskih i crnogorskih studenata upisao tih godina na zagrebački medicinski fakultet jer na beogradskom nije bilo dovoljno mjesta. On je navodno od nositelja nacionalističke liste tražio 30-40 glasova kako bi „njihovom pomoću spriječili Srbe, Crnogorce, Slovence, Jugoslovane i komuniste da preuzmu Klub medicinara“, ali usprkos pristanku nositelja liste do toga nije došlo jer su to odbili „njegovi 'bogovi'“.²³⁷³

HSS je najviše kritizirao studente komuniste zbog odanosti Sovjetskom Savezu nauštrb hrvatskim interesima. *Seljačka mladica* posebno je kritizirala pisanje komunističkog *Novog studenta* koji je opravdavao sovjetska imperijalna osvajanja. „ŽEM“ je ukazao na to da komunistički studenti mijenjaju svoje stavove sukladno promjenama kod svog gospodara u Moskvi. Jednako kao što sada opravdavaju sovjetsko pokoravanje Poljske i baltičkih zemalja, tako bi opravdavali i sovjetsko pokoravanje Hrvatske:

„Gospodo 'hrvatski studenti ljevičari!' Jedno diskretno pitanje! Zašto niste marksisti u pitanju zarobljenja poljskoga naroda? Zar ste se ovih ljetnih praznika tako odmarali da ste zaboravili na svoje marksističke principe? Pokušali smo da pogodimo zašto predlažete savez sa SSSR. Vidimo, da vas u tome ne vode marksistički principi. Možda ćemo sada biti bolje sreće. Kažete da je pomoću 'Sovjetskoga Saveza spašen (?) narod Bjelorusije i Ukrajine od fašističkog jarma i ratnog uništavanja'. Hvala Bogu konačno je sinulo 'sunce slobode na Bijelorusu i Ukrajinu. Nije ni čudo da je od takvog silnog sijanja, udarilo u glavu i na mozak naših simpatičnih 'hrvatskih studenata ljevičara!'. Gordijski čovr je razriješen! Neboj se hrvatski narode za svoju slobodu. Hrvatski studenti brinu se za Tebe. Oni su našli načina da Tebe obasja 'sunce slobode', kao što je obasjalo Bijelorusiju i Ukrajinu. Sve je to upravo dirljivo lijepo, no mi ne možemo zaboraviti na sudbinu poljskoga naroda! 'Gospodo hrvatski studenti ljevičari', odgovorite nam na ovo pitanje! Što bi se dogodilo onda, kada bi Hrvatska doživjela sudbinu Poljske, a 'sunce slobode iz SSSR-a doprlo svojim zrakama, recimo, samo do Drine?! (aeroplanska veza između Moskve i Berlina odlično

²³⁷² Čović 1976, 214. Student sa „suprotne strane“ Ivan Supek također potvrđuje da su nacionalistički studenti „bili siromašni, pretežno iz seljačkih obitelji“, često iz krajeva u kojima se najviše osjetila režimska represija. Oni su, po njemu, zbog siromaštva trebali biti prirodni podržavatelji komunista, ali ih je od njih odvratilo agresivni ateizam komunista. Vidi: Supek 1992, 48. Tadašnja komunistička propaganda očekivano je negirala da siromašni studenti često podržavaju „frankovce“, ali priznajući njihovu snagu na sveučilištu. *Srp i čekić* pisao je kako „čak i gospodski sinovi, te zavedena djeca iz fratarskih i jezuitskih škola ne slijede gospodu sa vlasti, nego podliježu stranoj propagandi (frankovcima)“. „Još jedan udarac studentskoj omladini“, *Srp i čekić*, rujan-listopad 1940., 100.

²³⁷³ Julijo Cicilijani, „Od puka i gospode napraviti ćemo hrvatski narod“, *Hrvatska riječ* (Ohain), travanj 1961., 4.

funkcionira i mnogo se frekventira!) Kakav bi onda bio vaš stav i gledanje? Dali bi onda opet postali 'marksistički revolucioneri!'“.²³⁷⁴

Usprkos potpori vlasti (ili baš zbog toga?) HSS neće privlačiti najbriljantnije studente u svoje redove. Iako su sveučilištarcima HSS-a političari i ideolozi povezani sa strankom držali predavanja s ciljem „ideološke izobrazbe“, oni nisu ni približno bili fanatični u svojim uvjerenjima kao prokomunistički i proustaški studenti.²³⁷⁵ O učmalosti mladih HSS-ovaca u odnosu na dinamične radikale s lijeva i desna svjedoči i zbornik *Studenti o dru. Antunu Radiću* iz 1940. Riječ je o 16 eseja zagrebačkih sveučilištaraca koji su poslani na natječaj Seljačke sloge. U sklopu natječaja pružila se mogućnost odgovora na jedno od 8 pitanja povezanih s mišlju Antuna Radića.²³⁷⁶ Antun Radić kao glavni ideolog i njegove zastarjele teorije stare već četrdesetak godina nisu bile privlačne tadašnjoj mladeži, a upitno je koliko su i ih sami članovi HSS-a usvajali. Zato ne čudi da su na natječaj koji je Seljačka sloga raspisala 1940. za eseje o Antunu Radiću pristigli loši i, u boljem slučaju, mediokritetni radovi koje su, možemo pretpostaviti, većinom pisali pristaše HSS-a. Sami su priređivači krajem travnja 1940. zaključili: „Ocjenjivači konstatirali su kod natjecanja dobru volju, ali kod većine dosta slabo približenje k cilju.“.²³⁷⁷

Studenti su iznadprosječno definitivno sudjelovali u komunističkim, a pogotovo u ustaškim akcijama. O važnosti studenata za ustaško djelovanje svjedoči i iznimno velik udio studenata među „frankovcima“ koji su bili lišeni slobode u ožujku 1941.²³⁷⁸ Onkraj zagrebačkog centra, rada među studentima na sveučilištu i u organizacijama HSS-a, ustaše su bili relativno dobro organizirani i u Splitu, a predvodio ih je odvjetnik Edo Bulat.²³⁷⁹ U Splitu su djelovali i putem legalnog Hrvatskog akademskog društva Ante Trumbić koje je novčano potpomagao

²³⁷⁴ ŽEM, „Nekoliko riječi oko pisanja 'Novog studenta'“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 7. 11. 1939., 3. Kako su komunistički studenti na zagrebačkom sveučilištu gledali na narav Drugog svjetskog rata vidi u: „Hrvatski studenti i drugi imperijalistički rat“, *Novi student* (Zagreb), 24. 10. 1939., 1.

²³⁷⁵ „Iz sveučilišne organizacije HSS“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 15. 7. 1938., 3. Vidi: „Predavanje dra Čajkovca sveučilištarcima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 4. 1940., 5; „Predavanje Rudolfa Horvata o osnutku Hrvatske seljačke stranke“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 11. 1940., 5; „Aktuelno predavanje narodnog zastupnika Tomašića hrvatskim sveučilištarcima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 19. 12. 1940., 5; „Predavanje prvaka HSS za sveučilištarce“, *Obzor* (Zagreb), 29. 11. 1939., 3.

²³⁷⁶ *Studenti o dru. Antunu Radiću*, 4.

²³⁷⁷ *Studenti o dru. Antunu Radiću*, 4.

²³⁷⁸ HR-HDA-1362-R PK, kut. 3, inv. br. 210, Telefonska depeša ravnateljstvu kaznenog zavoda Lepoglava s popisom frankovaca koje treba uputiti u Krušćicu, 1. 3. 1941.

²³⁷⁹ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 8, inv. br. 616, Redarstveni agent izvještava redarstveno ravnateljstvo Split o Edi Bulatu koji je vikao Živio Ante Pavelić, 26. 2. 1940.

bogati trgovac i industrijalac te ustaški podržavatelj Leonard Grivičić.²³⁸⁰ Ono što je zanimljivo za ovo poglavlje je da su članovi tog društva bili isključivo studenti uz iznimku jednog diplomiranog tehničara. Točnije, većina su bili studenti prava, uključujući predsjednika Franu Sulića i potpredsjednika Vladimira Jonića, s izuzetkom jednog studenta teologije i jednog studenta tehnike.²³⁸¹ U komunističkim aktivnostima također su natproporcionalno sudjelovali studenti i učenici. Tako se 3. listopada 1940. u 21 po izlasku iz kina Olimp u Ilici 90. skupilo 40-50 mladih koji su bili većinom studenti i đaci te su vikali: „Dolje koncentracioni logori! Dolje kapitalizam! Dolje skupoća! Živio Staljin!“²³⁸² U manjim mjestima komunističke demonstracije često su predvodili studenti. Primjerice, većina sudionika komunističkih demonstracija u Šibeniku 1. rujna 1940. bili su studenti.²³⁸³

Onkraj zagrebačkog sveučilišta vlasti Banovine Hrvatske također su zabilježile da općenito kod mladih, pogotovo među srednjoškolcima, raste privlačnost ustaškog i komunističkog pokreta. Ispostava banske vlasti u Splitu izvijestila je kabinet bana 20. lipnja 1940. da „ekstremni desničarski elementi“ nemaju veći uspjeh među seljaštvom, ali „među srednjoškolskom omladinom osobito na gimnazijama, opaža se dosta jak pokret, a predvode ga redovito sjemeništarci“.²³⁸⁴

Ministarstvo unutrašnjih poslova poslalo je početkom 1940. okružnicu banovinama i Upravi grada Beograda kojom traži popis nastavnika i službenika u resoru prosvjete koji su komunisti ili simpatizeri komunizma. Ministarstvo je detektiralo mlade u školama kao sloj kod kojega komunisti imaju uspjeha:

„Komunistička propaganda nailazi na pozitivne rezultate općenito među neobuzdanom omladinom. Naročito pak među studentima i đacima, u onim školama, gde je odgoj školske omladine poveren nastavnicima komunistički orijentisanim, koji u svakodnevnom doticaju s

²³⁸⁰ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 9, inv. br. 666, 14439/39, Ispostava banske vlasti u Splitu izvještava ODZ o kretanju Leonarda Grivičića, 16. 12. 1939.

²³⁸¹ HR-HDA-155-BHKB, kut. 89, 16080/41, Izvještaj Ispostave banske vlasti u Splitu izvještava KB o Hrvatsko-kulturno prosvjetnom društvu Ante Trumbić u Splitu, 24. 11. 1940.

²³⁸² HR-HDA-1352-PŠPRS, kut. 10, inv. br. 505, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu šalje Banskoj vlasti izvještaj o pokušaju komunističkih demonstracija pred kinom „Olimp“ u Zagrebu, 4. 10. 1940.

²³⁸³ HR-HDA-1352-PŠPRS, kut. 10, inv. br. 514, PGR u Šibeniku izvještava Bansku vlast o komunističkim demonstracijama u Šibeniku 1. 9. i organizatorima tih demonstracija, 10. 9. 1940.

²³⁸⁴ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 9, inv. br. 682, 9141/1940., Ispostava banske vlasti u Splitu izvještava KB o snazi frankovaca, 20. 6. 1940., 1.

omladinom šire pogubne ideje u otvorenoj ili prikrivenoj formi, bilo usmeno bilo rasturanjem knjiga, brošura i letaka, namenjenih istome cilju“.²³⁸⁵

Kabinet bana ustvrdio je u jednoj okružnici poslanoj 15. siječnja 1941. da „razni pokreti, koji bi trebalo da budu daleko od škole preotimaju sve više maha u školama, odnosno da su često baš škole centar pojedinih ilegalnih akcija“.²³⁸⁶

Vodstvo HSS-a bilo je svjesno da je nepopularno kod mladih zbog čega je za općinske izbore u svibnju uvedena dobna granica od 24 godine, tri godine viša od prethodne. Isto je ograničenje uvedeno i u izborni red za Hrvatski sabor.²³⁸⁷ Nasuprot idolatriji mladih koju su njegovali posebno *hrvatski nacionalisti*, Maček i HSS-ovci, otvoreno su na mlade gledali kao na nezrele revolucionare koji mogu društvo povući samo prema dnu. Ilija Jakovljević pojasnio je u *Savremeniku* odluku vlasti, argumentirajući da ozbiljna vremena u kojima se nalazi hrvatski narod zahtijevaju takvu odluku jer se mladima lako može manipulirati. Pritom je eksplicitno Jakovljević naveo kako mladi mogu predstavljati prijetnju stabilnosti:

„Mjerodavni hrvatski politički faktori smatraju naime, da u sadašnjim vremenima trebaju o narodnim poslovima odlučivati što zreliji i izgrađeniji ljudi. Danas i stariji ljudi lako dolaze pod utjecaj vješto organizirane propagande, a to pogotovo vrijedi za mladež. Želja je tih faktora, da se u rasprave o političkim i komunalnim pitanjima unosi što manje strasti u ovim nemirnim vremenima“.²³⁸⁸

Moguće je zamisliti bijes kolega studenata kada vide da studenti HSS-ovci, suprotno svojim interesima, brane odluku stranke o glasanju s 24 godine. *Seljačka mladica* pisala je kako su protiv te odredbe „najoštrije istupile moderne struje kod kojih omladina igra veliku ulogu i daje im svoj omladinski ton sa svim posljedicama“.²³⁸⁹ Na prigovor o nelogičnosti da se može s 18 godina ratovati, a ne može glasati, *Seljačka mladica* je odgovorila da postoje razne dobne granice – 14 za ženidbu, 30 za narodnog zastupnika, a 40 za senatora. U vojsci, za razliku od situacije na

²³⁸⁵ HR-HDA-1359-TVR, kut. 33, inv. br. 1262, Okružnica ministarstva unutrašnjih poslova (odjeljenje za državnu zaštitu) kojom se traži popis nastavnika i drugih prosvjetnih radnika koji su evidentirani kao komunisti ili se sumnja da su komunisti, 4. 1. 1940.

²³⁸⁶ HR-DAZG-26, Redarstvena oblast za grad Zagreb, kut. 874, Povjerljivi spisi/dnevne zapovijedi 1941. g. 1/24, Prijepis okružnice kabineta bana o obavještanju ravnateljstva zavoda o postupku protiv učenika, 15. 1. 1941.

²³⁸⁷ *Narodne novine* (Zagreb), 16. 1. 1940., 1. Maček će reći kako „mladež prije navršene 24 godine još nije sposobna da jasno prosuđuje političke probleme, čemu je najbolji dokaz što su najgorljivije pristaše imali i Hitler i Mussolini i Pavelić i komunisti među nezrelom i tek poluzrelom mladeži“. Maček 2003, 201.

²³⁸⁸ Ilija Jakovljević, „Uz općinske izbore u Hrvatskoj“, *Savremenik* (Zagreb), 15. 1. 1940., 289.

²³⁸⁹ E.M., „24. godina“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 27. 3. 1940., 3.

biralištu, mladića od 18 godina „nitko ne pita, što on misli; u vojsci su važne njegove mišice (sic), a ne njegov mozak i on mora da čini ono što mu drugi naredjuje. Tamo se gubi njegov 'ja' i posve je sporedno ima li on 18 ili 50 godina“, zaključila je *Seljačka mladica*²³⁹⁰ Nasuprot takvom stavu, komunisti i ustaše vidjeli su u mladima priliku za promicanje svojih političkih ciljeva. U poluslužbenom prikazu djelovanja SKOJ-a za vrijeme NDH (i u manjoj mjeri za vrijeme Banovine Hrvatske), Emil Ivanc ističe kako se HSS „prema omladini odnosio neprijateljski“, dok je ustaška vlast „od omladine“ imala za cilj „stvoriti snažno oružje za obranu svojih ideja, temelj za masovnu podršku i u pothvatima“.²³⁹¹

Kao što se može očekivati iz odnosa prema studentima, HSS nije stavljao pretjerani fokus na pomladak stranke. Za razliku od, primjerice, brojnih proustaških časopisa koje su pokretali ljudi u dvadesetima, to je kod pristaša HSS-a bila rijetkost. Iznimka je donekle splitska organizacija HSS-a u kojoj je najvažniju ulogu imao agilni Vojislav (Vojko) Krstulović (r. 1918.).²³⁹² Omladinska organizacija HSS-a u Splitu tako je u listopadu 1939. pokrenula kratkotrajni list *Za slobodu i stare pravice*. U njemu se ipak daje veći značaj mladima nego što je to riječ kod *Seljačke mladice* sveučilištaraca HSS-a. Omladina je nužna kao nositelj dinamike koja je „neophodno potrebna u radu jedne narodne zajednice, jer ako nema nje, onda može doći u pitanje samo statika, koja je – opet – pogubna, jer priječi napredak, to najznačajnije presudno obilježje društvenog rada“, pisao je jedan mladi haesesovac iz Sušaka.²³⁹³ Dok se u časopisu priznaje kako se „jedan dio naše omladine zanaša za fašizmom, a drugi za komunizmom i sličnim ekstremima“,²³⁹⁴ časopis je predlagao ustrajanje na izvornoj ideologiji HSS-a, ali uz neodređenu dozu radikalizma. „Mi mlađi, na kojima počiva narodna budućnost, ostanimo zdravi, čili, jedri i poštenu u našim traženjima. Budimo radikalni u našim zahtjevima“, poručio je Vojko Krstulović.²³⁹⁵ Autor koji se potpisao kao „Priatelj mladeži“ poručio je da mladi trebaju „veliku ideju“ i jake ideale jer će se u suprotnom pristati i uz revoluciju koja joj daje smisao. Velikom idejom treba suzbiti ponašanje rašireno u trenutnoj generaciji „što se ubija, što se podaje pesimizmu, što se oduševljava

²³⁹⁰ E.M., „'24. godina“, *Seljačka mladica* (Zagreb), 27. 3. 1940., 3.

²³⁹¹ Ivanc 1961, 38.

²³⁹² O Krstuloviću kojega će komunisti ustrijeliti u Splitu na ulici 1944. vidi: Mladen Giunio-Zorkin, „Vojko Krstulović – Narodni Junak“, *Hrvatska riječ* (Opatovci), kolovoz 1959., 2.

²³⁹³ Ivan Črnja, „Uloga omladine u izgradnji nove Hrvatske“, *Za slobodu i stare pravice* (Split), studeni 1939., 2.

²³⁹⁴ Ante Paić, „Zdrava omladina – sretna Hrvatska“, *Za slobodu i stare pravice* (Split), prosinac 1939., 7.

²³⁹⁵ Vojislav Krstulović, „O lijepa, o draga, o slatka slobodo!“, *Za slobodu i stare pravice* (Split), listopad 1939., 2.

komunističkim materijalizmom, što je izgubila svaki moralni oslon, pa se valja u glibu slobodne ljubavi i protunaravnih grijeha: što živi samo za svoje Ja".²³⁹⁶

Međutim, umjesto jačanjem omladinske organizacije, HSS i Banska vlast su organizacijom za mlade koja je promicala tjelovježbu te odgajanje u hrvatskom nacionalnom duhu Hrvatski junak pokušali adresirati spomenute probleme među mladima. Vrhovni starješina Hrvatskog junaka, vjerojatno ne slučajno, bio je bivši „frankovac“ Milutin Majer, narodni zastupnik HSS-a iz Zagrebu. Vođa Hrvatskog junaka bio je Ivo Protulipac, ranije dugogodišnji čelnik Velikog križarskog bratstva.²³⁹⁷ Putem Hrvatskog junaka HSS je nastojao kooptirati dio katoličkih intelektualaca u okvire hrvatskog seljačkog pokreta. Milutin Majer je i ranije sudjelovao na križarskim svečanostima kao svojevrtni izaslanik HSS-a.²³⁹⁸ Šef propagande Hrvatskog junaka bio je novinar Mirko Glojnarčić koji je, valja primijetiti, kao i Protulipac bio dio Hrvatskog katoličkog pokreta. Hrvatski junak osnovan je davne 1936. kao „Sportsko tjelovježbeno i uzgojno društvo Junak“ čiji je vodja bio Ivo Protulipac, a glavni starješina²³⁹⁹ Milutin Majer. Međutim, društvo je nakon pola godine rada raspušteno 19. travnja 1937. Ipak je manjim intenzitetom društvo i dalje djelovalo u manjim zagrebačkim dvoranama. Kasnije će im Josip Torbar, narodni zastupnik HSS-a i predsjednik nogometnog kluba Građanski, dati dva puta tjedno na raspolaganje dvoranu Građanskog u Ilici 54, da bi u rujnu 1939. novoformirana vlast odobrila Hrvatski junak te su ubrzo odobrene aktivnosti Hrvatskog junaka u prostorima zagrebačkih škola.²⁴⁰⁰

Hrvatski junak prema pravilima je definiran kao omladinsko, izletničko, športsko i uzgojno društvo.²⁴⁰¹ Najniža organizacijska jedinica, formirana po teritorijalnom principu, bio je stijeg koji predvodi stjegovođa. Više stjegova činilo je župu na čelu sa župskim vođom, a više župa pokrajinu. Zadnja instanca je bio Savez hrvatskih junaka u Zagrebu koji je imao starješinstvo

²³⁹⁶ Prijatelj mladeži, „Prava riječ u pravo vrijeme“, *Za slobodu i stare pravice* (Split), listopad 1939., 3.

²³⁹⁷ Taj je dvojac uvijek priman u „paru“ od vladajućih pa je nejasno tko je formalno imao veću funkciju u organizaciji. Protulipac je efektivno vjerojatno bio važniji za organizaciju. Vidi: „Predstavnici Saveza Hrvatskog Junaka kod bana Šubića“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 3. 1941., 5. *Hrvatski dnevnik* naveo je za Ivu Protulipca krajem veljače 1941. da je „pročelnik i ideolog Hrvatskog Junaka“. P. „Gubčev dan Hrvatskog junaka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 2. 1941., 5.

²³⁹⁸ „Križarske svečanosti u Zagrebu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 5. 1938., 3.

²³⁹⁹ Kasnije je Majer imao funkciju „vrhovnog starješine“. Vidi: „Svečanosti Hrvatskog junaka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 5. 1940., 3; „Hrvatska omladina mora biti odgajana unutar hrvatskog seljačkog pokreta“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 1. 1941., 9.

²⁴⁰⁰ „Jedini stijeg koji postoji već pet godina“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 5. 1940., 8.

²⁴⁰¹ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 16, inv. br. 1082, Pravila društva Hrvatski junak

i glavno vodstvo. Članovi starješinstva bili su vrhovni starješina, njegovi zamjenici i članovi glavnog vodstva. Članovi glavnog vodstva bili su vođa i zamjenik, savezni zapovjednik, savezni tajnik, savezni blagajnik i gospodar, kao i pročelnici nekih odsjeka Glavnog vodstva.²⁴⁰² Glavno vodstvo bilo je „vrhovna upravna vlast u organizaciji“.²⁴⁰³ Za „uzgojni rad“, primarno tjelovježbu, uspostavljene su „odjeli“. Osnovni je odjel bio roj sa 7-15 članova na čijem je čelu bio rojnik. Veći odjel bio je vod na čelu s vodnikom pod kojim je bilo 30-50 članova Hrvatskog junaka. Tri voda činila su satniju sa 100-150 članova Hrvatskog junaka, a nekoliko satnija činilo je zbor kojemu je na čelu bio zapovjednik zbora.²⁴⁰⁴

Osim tjelovježbe, članovi Hrvatskog junaka mogli su se baviti i borilačkim vještinama poput hrvanja, boksa i mačevanja.²⁴⁰⁵ Unutar Hrvatskog junaka okupljali su se mladi do 21 godine. S 21 godinom članovi Hrvatskog junaka mogli su se upisati u HGZ.²⁴⁰⁶ Svaki član je morao je položiti ispit.²⁴⁰⁷ Redovni članovi su se dijelili „prema svojim nagnućima i područjima“ na jurišnike (tjelovježba i sport), pionire (prosvjetno i socijalno djelovanje), izvidnike i pomorce, dok su borci bili izdvojena kategorija članova koji se „kao izgrađeni pojedinci upotrebljuju za posebni rad na propagandi, i slično“.²⁴⁰⁸

Drugi kadrovi HSS-a, osim vrhovnog starješine Milutina Majera, također su sudjelovali u radu Saveza hrvatskog junaka kako je glasio naziv krovne organizacije sa sjedištem u Zagrebu. Narodni zastupnik Stjepan Hefer bio je starješina župe Hrvatskog junaka za Osijek.²⁴⁰⁹ Narodni zastupnik Ante Cividini s Protulipcem je osnivaio stjegove Hrvatskog junaka na području Ispostave banske vlasti u Splitu.²⁴¹⁰

Uloga Hrvatskog junaka bile je višeznačna. Fuzioniranjem HSS-a i dijela organiziranih katolika laika, koji su imali veliku popularnost kod mladih, HSS je pokušao odgovoriti na sve

²⁴⁰² *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 39-40, 46-48

²⁴⁰³ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 16, inv. br. 1082, Pravila društva Hrvatski junak

²⁴⁰⁴ *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 46, 49-50.

²⁴⁰⁵ *Prvi koraci hrvatskog junaka*, 10.

²⁴⁰⁶ Mirko Glojnarčić, „Velik dio hrvatske omladine organiziran je u 'Hrvatskom Junaku'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 5. 1940., 8.

²⁴⁰⁷ „Hrvatska omladina mora biti odgajana unutar hrvatskog seljačkog pokreta“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 1. 1941., 9.

²⁴⁰⁸ *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 37.

²⁴⁰⁹ „Proslava Matije Gubca u priredbi Hrvatskog junaka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 18. 2. 1941., 6.

²⁴¹⁰ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 5660, 13153/39, Izvještaj Ispostave banske vlasti u Splitu kabinetu bana o političkoj situaciji i raspoloženju naroda, 16. 12. 1939., 3-4; „Hrvatski 'Junak' na djelu“, *Hrvatski glasnik* (Split), 4. 11. 1939., 7.

veću popularnost ustaških i komunističkih ideja među mladima. Križari su naime 1938. imali 40.000 pristaša, čime su bili respektabilan faktor.²⁴¹¹

Milutin Majer je na prvom javnom nastupu Hrvatskog junaka u Sisku 1. listopada 1939. poručio kako članovi organizacije trebaju biti „puni vjere u Boga i odani katoličkoj crkvi“ te da „nesmiju biti kao neki balkanski, koji su samo pljačkali, krali i otimali i preoravali tuđu zemlju kao što je to bio Kraljević Marko i Ostali“. Naposljetku je afirmirao samostalnu hrvatsku državu kao cilj: „Hrvatski Junaci treba da nastave djelo svojih otaca i da zajedno sa čitavim hrvatskim narodom produže borbu sve dok se ne ostvari slobodna samostalna i neovisna hrvatska država. Hrvati treba da pokažu Jugoslaviji i čitavom svijetu da su dostojni svojih otaca“.²⁴¹² U priručniku za polaganje članskog ispita u Hrvatskom junaku jasno su određena tri cilja rada. „Uzgojni rad“ u Hrvatskom junaku imao je nacionalni, čudoredni i socijalni cilj.²⁴¹³ Ta su tri cilja sažeta time da je Hrvatski junak organizacija koja je „živi rad koji želi da hrvatskom narodu uzgoji čestite, narodnim tradicijama vjerne, za život i borbu duševno i tjelesno spremne, prosvjećene i duhom društvene pravde prožete sinove i kćeri (sic)“.²⁴¹⁴ Istovremeno bi (socijalni aspekt) „intelektualni pomladak“ trebao spoznati vrijednost ljubavi prema hrvatskom seljaku i radniku pa bi se uputila „omladina svih staleža na društvenu saradnju u velikoj narodnoj zajednici“. Što se tiče „čudorednog“ područja rada, Hrvatski junak je trebao suzbijati „među omladinom duh bezboštva“ dok bi mlade uputio „na vjernost idealima i vjeri njihovih otaca“.²⁴¹⁵ Geslo Saveza hrvatskog junaka bilo je „Za Boga i Hrvatsku“.²⁴¹⁶ Prilikom primanja u članstvo, nakon položenog ispita, članovi Hrvatskog junaka polagali su zakletvu koja savršeno oslikava tri temelja (populizam, hrvatski nacionalizam i konzervativizam) ideologije HSS-a. Međutim, razlika je u naglašavanju borbenosti, što nije svojstveno HSS-u:

„Pred Bogom – tim vjekovnim čuvarom zemlje i domovine naše Hrvatske – ovime svečano obećajemo i zavjeravamo se – da ćemo biti Hrvatski Junaci riječi i djela. – Bit ćemo sinovi dostojni djedova svojih – i ići ćemo putevima, – kojima su oni vodili Hrvatsku – njezinoj slavi i veličini. – Izjavljujemo svečano – da ćemo biti ljudi – starog hrvatskog poštenja, vjere i pravde – djeca napretka – i društveno obnovljene Hrvatske. – Obećajemo svojem Hrvatskom Junaku – punu poslušnost – da bi se tako očeličili – i postali pokoljenje boraca – neustrašivih u borbama i pogiblima

²⁴¹¹ Biondich 2021, 109. Također vidi: Lakić 1986, 74-84.

²⁴¹² HR-HDA-158-BHODZ, kut. 7, 47002/39, Izvještaj PGR-a u Sisku o nastupu Hrvatskog junaka, 2. 10. 1939.

²⁴¹³ *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 8.

²⁴¹⁴ *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 8.

²⁴¹⁵ *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 9.

²⁴¹⁶ *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 51.

života. – Obećajemo – da ćemo životne korake naše usmjeriti na dobro doma i roda našega – bez nagrade i plaće – jer je plaća naša u sreći bližnjega, – roda našega – i domovine naše Hrvatske. Veliki Bog neka nam dade jakosti u odlukama našim – i kako mi Hrvatskoj ostanemo vjerni – tako neka nama Bog pomogne!“²⁴¹⁷

Radikalizam je afirmiran i kroz simboliku znaka Saveza hrvatskog junaka – štit hrvatskog grba s prekrštenim buzdovanom i bakljom. Dok je baklja bila „znak prosvjete i napredka“, buzdovan je bio znak „snage i borbenosti“.²⁴¹⁸ Članstvo u Hrvatskom junaku bilo je eksplicitno etnički određeno. Hrvatski junak je, kako se navodi u priručniku, „strogo narodno društvo, pa u njemu mogu sudjelovati samo mladi Hrvati, i to samo takovi, koji su nacionalno zdravi i čiste nacionalne prošlosti“.²⁴¹⁹ Zato i ne čudi da nema spomena Jugoslaviji u organizacijama Hrvatskog junaka. Poput Majera koji je govorio o cilju samostalne i neovisne države, u priručniku za polaganje članskog ispita također možemo pronaći naznake takvog cilja. U njemu se navodi da će novi naraštaj stvoren putem Hrvatskog junaka biti u stanju staviti se u službi naroda i ostvariti „hiljadugodišnji san hrvatskog naroda: slobodnu i prostorno cjelovitu hrvatsku Domovinu“.²⁴²⁰ Na drugome mjestu stoji da bi članovi Hrvatskog junaka trebali biti „duševno i tjelesno spremni da se, kad dođe čas, stave kao jedan u pokret za ostvarenje konačnih ciljeva hrvatskog naroda“.²⁴²¹

Društvo nije bilo konfesionalno određeno, već je bilo otvoreno i za katolike i muslimane hrvatske nacionalnosti.²⁴²² Milutin Majer tvrdio je u ožujku 1941. da se za Hrvatski junak počinju interesirati i mladi muslimani te da ponegdje u Bosni „islamska mladež s ljubavlju saradjuje i ima slučajeva upravo uzornog rada“, dok su pojedini muslimanski mladići bili na tečajevima i taborima Hrvatskog junaka.²⁴²³

Hrvatski junak također je trebao zamijeniti prijašnje sokolske organizacije. Dok je Hrvatski sokol zabranjen uspostavom diktature kralja Aleksandra Jugoslavenki Sokol je promovao ideologiju integralnog jugoslavenstva. Maček je dao izjavu protiv sokolstva kao češke ustanove nekompatibilne s hrvatskim narodom, iako je sam bio član Hrvatskog sokola.²⁴²⁴ *Hrvatski dnevnik* najavio je 21. rujna 1939. kako će uskoro biti „sva hrvatska omladina na okupu i

²⁴¹⁷ *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 13-14.

²⁴¹⁸ *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 51.

²⁴¹⁹ *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 8.

²⁴²⁰ *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 17.

²⁴²¹ *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 26.

²⁴²² *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 20.

²⁴²³ Milutin Majer, „Hrvatski junak sprema niz nastupa i tabora“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 3. 1941., 8

²⁴²⁴ Glojtnarić 1936, 237-238.

začlanjena u svojim omladinskim organizacijama“, pri čemu je „najvažnije“ organizirati srednjoškolsku omladinu. Do sada su učenici mogli biti članovi Jugoslavenskog sokola, Jadranske straže, Ferijalnog saveza, Trezvene mladeži i Jugoskauta koji ne odgovaraju hrvatskom duhu pa mladež nije bila organizirana već je gubila „dragocjeno slobodno vrijeme, koje bi morala posvetiti svom odgoju“. U Zagrebu tako u blizini gimnazija i općenito srednjih škola „djaci lutaju ulicama, šecu parkovima, skupljaju se pred kinematografskim reklamama, obilaze cirkuske plotove, skaču oko nogometnih igrališta i tako dalje“. Školski je pak odgoj u prošlim vremenima bio prožet jugoslavenskom ideologijom pa sve te nedostatke treba pokriti nova organizacija za mladež sukladna novouspostavljenoj Banovini Hrvatskoj, hrvatskoj nacionalnoj ideologiji i idejama HSS-a. Za to je bila namijenjena organizacija Hrvatski junak i to prvenstveno za srednjoškolsku omladinu s odjelima za sport, glazbu, umjetnost, tehniku i sl. Kroz Hrvatski junak omladina će, zaključio je Hrvatski dnevnik, „svoje slobodno vrijeme moći utrošiti korisno, oplemenjivati duh i odgajati se u hrvatskoj narodnoj misli“.²⁴²⁵

Hrvatski junak i njegovi predstavnici sudjelovat će ubrzo na raznim manifestacijama HSS-a. U listopadu 1939. Protulipac će u ime Hrvatskog junaka sudjelovati na posveti zastave Hrvatskog konjanika, dok će u Novoj Gradišci na skupu HSS-a članovi Hrvatskog junaka uz glazbu stupati iza Krnjevića i odreda HSZ-a.²⁴²⁶ Na dočeku bana Šubašića u Splitu, kao i u Sinju i Livnu, također će biti organizirano članovi Hrvatskog junaka.²⁴²⁷ Stjegovi Hrvatskog junaka sudjelovat će na dočeku Hrvata iz Bačke i Baranje u Zagrebu i na proslavi rođendana „vođe“ Mačeka u Zagrebu.²⁴²⁸ Predstavnici Hrvatskog junaka Ivo Protulipac i Milutin Majer primljeni su u stanu Vladka Mačeka krajem travnja 1940.²⁴²⁹ Dvjestotinjak članova Hrvatskog junaka sredinom svibnja 1940. marširalo je, nakon posvete zastave I. stijega u Crkvi Sv. Katarine na Gornjem Gradu, zagrebačkim ulicama prema Zagrebačkom zboru gdje su održali zbor.²⁴³⁰ Odjel za unutarnje poslove Banovine Hrvatske naložio je u lipnju kotarskim poglavarstvima u lipnju da

²⁴²⁵ s., „Hrvatska omladina okupu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 9. 1939., 10.

²⁴²⁶ „Posveta zastave 'Hrvatskog konjanika'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 16. 10. 1939., 1-2; „Ostanite čvrsti i složni kao do sada!“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 20. 11. 1939., 2.

²⁴²⁷ „Svečani doček bana hrvatske u Splitu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 11. 1939., 3; „Ban Hrvatske u Sinju i Livnu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 11. 1939.

²⁴²⁸ „Srdačan doček Hrvatima iz Bačke i Baranje“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 4. 1940., 4; „Veličanstvena manifestacija Zagreba vodi – spasiocu mira“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 7. 1940., 6.

²⁴²⁹ „Predstavnici Hrvatskog Junaka kod predsjednika dra Mačka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 5. 1940., 5.

²⁴³⁰ Mirko Glojnarčić, „Velik dio hrvatske omladine organiziran je u 'Hrvatskom Junaku'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 5. 1940., 8

članovima Hrvatskog junaka „idu u svemu na ruku, posebno kod pribave besplatnih ili jeftinih prenočišta (sic), prikazivanja ljepota i karakteristika kraja, pristupa u eventualne izložbe, muzeje itd“.²⁴³¹

Hrvatski junak organizirao je za svoje članove razne tečajeve, predavanja i „taborovanja“. Odnosno, osim učvršćenja nacionalne ideje i ideološke izgradnje, bio je posvećen tjelovježbi. Primjerice, u Zagrebu je krajem 1939. i početkom 1940. održan tečaj za više od 70 članova Hrvatskog junaka na kojima su održana stručna predavanja i tjelovježbe, ali i politička (nisu tako predstavljena) predavanja koja su održali odjelni predstojnik za socijalnu politiku Josip Rasuhin i narodni zastupnik Milutin Majer. Na tečaju je pozdravni govor održao Ivan Protulipac, dok je glavni tajnik HSS-a Juraj Krnjević prisustvovao vježbama i nakon Protulipca održao govor okupljenima. Ponovio je uobičajene teze HSS-a o odgoju u narodnom duhu i u seoskim vrijednostima te je apelirao na vrlinu discipline koja se izgrađuje u Hrvatskom junaku:

„Hrvatski Junak će vas naučiti i da budete duševno čili i zdravi i uputit će vas dobru. Vi ćete ostati vjerni idealima hrvatskog sela iz kog smo nikli, čuvati narodnost i vjeru otaca i na tom temelju naći ćete pouku za cio život. Jer na selu vidimo toliko divnih uzora za nas: Rodilo se dijete – cijelo se selo veseli, umro je čovjek – cio narod se žalosti, nastala je vatra, i cio narod pomaže. Na selu nema takvih socijalnih opreka kao u gradu, i tu neka je polazna točka za rješavanje svih socijalnih problema. Hrvatski Junak vam i tu daje pouku i vi imate zadaću da budete dio onog hrvatskog naroda, koji će, duševno i tjelesno zdrav, biti i ostati svoj“.²⁴³²

Šef propagande Hrvatskog junaka Glojnarčić će kao narode koji imaju „savršene omladinske organizacije“ izdvojiti Nijemce i Talijane. Hrvati pak trebaju krenuti s organizacijom omladine, za što će poslužiti Hrvatski junak koji je osnovan „pored političkih, kulturnih i prosvjetnih organizacija hrvatskog seljačkog pokreta“. Glojnarčić je u tom tekstu iz travnja 1940. naveo da Hrvatski junak ima „desetke tisuća članova“. Omladini treba približiti hrvatsko seljaštvo i to ne samo putem predavanja već ona treba otići na selo „da vidi rad seljaka, da osjeti tegobe, koje proživljava onaj, koji obradjuje zemlju i privredjuje svima kruh i da sama upozna svoju domovinu, koju će onda to većma ljubiti i cijiniti“. Učenje u „praksi“ nasuprot intelektualizmu općenito će biti moto Hrvatskog junaka. Odlazak na selo i rad na selu mladiće će očvrstnuti, napisao je Glojnarčić, „pa ne će izgledati kao mekušci, koji se boje prehlade, kad ih malo

²⁴³¹ HR-HDA-157-BHOUP, kut. 116, 33745/40, Okružnica o molbi Saveza hrvatskih junaka, 6. 6. 1940.

²⁴³² „Dr Krnjević o Hrvatskom Junaku“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 1. 1940., 5.

poškropi kiša, već će biti otporni prema svemu. Bit će zdrava i snažna omladina, čija će i pokoljenja onda biti jaka”.²⁴³³

Takav bi odgoj, odnosno čeličenje dekadentnih gradskih srednjoškolaca na seoskom suncu uz upoznavanje seoskih običaja i vrijednosti, trebalo pridonijeti stvaranju inteligencije koja neće biti odnarođena, barem je tako rezonirao Mirko Glojtnarić. U lipnju 1940. održano je „taborovanje“ u Ozlju za osamdesetak članova Hrvatskog junaka. Oni su tijekom „taborovanja“ živjeli u tridesetak šatora. Rano su se ustajali, imali su predavanja, vježbe, izlete, spremali su hranu i sl. Sam događaj poprimao je i formu određene poluvojne obuke. Glojtnarić je opisao kako je izgledao dan na taborovanju:

„Čim trubač u jutro rano zatrubi na ustajanje, ne traje ni punih pet minuta, a već su svi mladići odjeveni i stoje u vojničkom redu. Tada dolazi ceremonija dizanja zastave. Hrvatska trobojka diže se na visoki jarbol, koji je postavljen u sredini tabora. U stavu 'pozor' stoje svi mladići, dok se diže zastava. Trubač svira određeni pozdrav... Ista ceremonija obavlja se i na večer kod zalaza sunca. Kroz dan mladići vježbaju pod stručnim vodstvom, a predaju im se i drugi predmeti, koji su u vezi s tjelesnim odgojem. Na izlete u okolicu odlazi se pjevajući i sa zastavom. U taboru ostaju samo stražari. Kao u svakom taboru, tako je i ovdje morala biti na prvome mjestu disciplina. Ako se netko od mladića ne bi pristojno ponašao ili bi učinio kakvu pogrešku bio bi kažnjen. – Tri smjene stražarenja“ – odredio bi vodja tabora – Razumijem! – glasio je odgovor bez prosvjeda. – Disciplina mora biti...“²⁴³⁴

Na takvim se manifestacijama njegovao kult snage i muškosti. Glojtnarić je naveo kako su na taborovanju bila djeca seljaka, trgovaca ili obrtnika i manji broj čiji su „očevi intelektualci“, ali „prave 'gospodske djece' tamo nije bilo“. Njih nema ni u Hrvatskom junaku, kazao je Glojtnarić, „jer se njihove mamice boje, da dijete ne slomi nogu kod vježbanja ili da se ne zamaže, dok bi zaista bilo strašno i barbarski, kad bi se dozvolilo, da – podere hlače! Takva djeca koju se mazilo od kolijevke, odlaze uvijek s roditeljima, a u rijetkim slučajevima s rođacima ili sami. Njihovo ljetovanje mora biti 'u skladu s društvenim položajem', pa se prema tome i izabire mjesto i okolina u kojoj će takav mladi gospodin provesti praznike“.²⁴³⁵ Glojtnarić je na kraju zaključio: „Prošlo je vrijeme hohštapliranja i gospodovanja, a nastupilo doba rada i stvaranja zdravih ljudi i jakih

²⁴³³ Mirko Glojtnarić, „Omladinski kongres u Zagrebu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 4. 1940, 14. Slično se navodi i u priručniku Hrvatskog junaka za članski ispit. Hrvatski junak nije „jedan od onih kukavaca i puzavaca, kojima je jedini cilj i svrha života, da žive mekoputno i udobno na račun drugih“, stoji u priručniku. *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 3.

²⁴³⁴ Mirko Glojtnarić, „Trebamo pravu narodnu inteligenciju“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 6. 1940., 9.

²⁴³⁵ Mirko Glojtnarić, „Trebamo pravu narodnu inteligenciju“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 6. 1940., 9.

karaktera, jer nam je to sada najpotrebnije“.²⁴³⁶ Mlade je trebalo usmjeriti prema „produktivnim“ aktivnostima. Tako u glasilu Hrvatskog junaka *Vihoru* možemo pročitati da trenutno za vrijeme praznika omladina „planduje, ašikuje, hofira, igra karte, troši vrijeme u ludo“, a potrebno je napraviti promjenu da ona stvara „svojim žarom i mladenačkom voljom“ za dobrobit hrvatskog naroda. Hrvatska omladina ne smije „poći putevima poražene omladine francuske, češke itd.“, već „putevima, koji joj osiguravaju slobodu, sretnu i zdravu budućnost!“.²⁴³⁷ Članovi Hrvatskog junaka upućeni su da se suzdržavaju od alkohola koji je predstavljen kao jedan od glavnih izvora društvenih problema. Hrvatski junak tako umjesto „krčme“ ide „na vježbu, u prirodu, u planine, gdje ima više sunca i lakše se diše“.²⁴³⁸

Poluvojni aspekt Hrvatskog junaka afirmirao je i Jozo Bajurin, istaknuti član SHPN-a, u tekstu za *Hrvatski dnevnik* o omladinskim organizacijama. Kod velikih naroda, kazao je Bajurin, omladinske organizacije „predstavljaju danas samo škole za predvojničku izobrazbu. One su često puta čisto militarističke“. Iako Hrvati nemaju imperijalističke zahtjeve niti je cilj da Hrvati postanu „osvajajući narod“ potrebno je mlade „neprestano odgajati prvenstveno u nacionalnom borbenom duhu“, zaključio je Bajurin.²⁴³⁹ Hrvatski junak trebao je pripremiti nove generacije da usvoje, neovisno o društvenom sloju iz kojeg dolaze, ideologiju HSS-a, odnosno da prihvate tradicionalne vrijednosti hrvatskog sela. Točnije, pošto je Hrvatski junak bio uglavnom usmjeren na gradove, vrijednosti „periferije“ koja je ionako u predodžbama HSS-a seoska. Fedor Cicak, poput Protulipca i drugih kadrova Hrvatskog junaka istaknuti pripadnik križarskog pokreta, detaljno je obrazložio tu zamisao u tekstu o Hrvatskom junaku za glasilo zagrebačkih HSS-ovaca, dnevnik *Zagrebački list*:

„Ne, srce našega grada nije Grič, on je prošlost, časna prošlost njegova. Niti Ilica s bankama, poslovnica, trgovina i kavana, jer valjda nitko ne će reći da su bankari i dame na pločnicima pred kavanama, duh i srce Zagreba. A ni oni što stanuju u velikim blokovima sivih palača, odijeljeni nepremostivim ogradama svojih posjetnica na zaključanim vratima stanova, sami potpuno sami bez veze sa životom zajednice. Srce Zagreba, pravi živi i borbeni Zagreb, to je Trešnjevka, Sv. Duh, Martinovka i Trnje, sa svojim ljudima i ženama, domovima i organizacijama, kinematografima i vrtuljcima, sa svojim brigama i bolima, radostima i borbenim težnjama“.²⁴⁴⁰

²⁴³⁶ Mirko Glojnarčić, „Trebamo pravu narodnu inteligenciju“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 27. 6. 1940., 9.

²⁴³⁷ Vega, „Naši srednjoškolci preko praznika“, *Vihor* (Zagreb), 25. 11. 1940, 10. Također vidi: *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 15-17.

²⁴³⁸ *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 23.

²⁴³⁹ Jozo Bajurin, „Potrebe i značenje omladinske organizacije u gradu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 7. 3. 1940., 13.

²⁴⁴⁰ Fedor Cicak, „Junaci dolaze s periferije“, *Zagrebački list* (Zagreb), 15./16. 6. 1940., 12.

Cicak reproducira HSS-ovu populističku matricu o dobrom narodu i pokvarenim elitama. S jedne strane je „klasa radnog naroda Zagreba, i ostalih naših gradova“ koju čini radništvo i obrništvo, dok je s druge strane „'ona druga klasa' to su bankari i tvorničari, veliki vlasnici i veletrgovci (u velikom broju stranci), slobodna zvanja, visoko činovništvo i ostatak starog jakog građanstva“. Takav jaz treba prevladati Hrvatski junak jer će odgojiti djecu „one druge klase“ ispravnim vrijednostima, što će naposljetku proizvesti svojevrstu nacionalističku meritokraciju i hijerarhiju utemeljenu ne na klasnom podrijetlu, već u stvarnim sposobnostima za dobrobit hrvatskog naroda:

„H. J. nije klasna organizacija, nego narodna. Sin trgovca ili liječnika, zajedno s radničkim sinom. Zajedno kod vježbe, zajedno pod šatorom, u jednakom odijelu, poderani po visini, jer priroda poznat različito, pod vodstvom, ali ne onoga koji je član privilegovane klase društva, nego pod vodstvom onoga, koj (sic) je najспособniji. Imade to svoj smisao, duboki smisao. To je odgoj za hrvatsku (sic) narodnu zajednicu. Ne za Hrvatsku od danas, nego onu koja će biti – sutra. Hrvatsku bez kasta i klasne mržnje. (...) H.J. prima u svoje redove i, kako se to danas kaže 'buržujsku' omladinu, ali ne zato da ona ostane, nego da prestane biti 'buržujška', a postane narodna. Jer buržujstvo nije imalo oznaka klase, nego klasnog poroka, a ako odbacimo riječ 'klasnog', vidjeti ćemo, da ostaje samo 'porok' – zlo!, t.j. jedan loši, nesocijalni stav prema životu i ljudima okoline. A svatko zna da buržuja ima ne samo među buržoazijom, dakle klasom građanskom, nego i drugdje. Kada nekog zafrkavamo, pa mu kažemo: 'Ti si buržujk (sic!) Što znači? Znači: Ti si mekoputan, sebičan, nesocijalan, ponašaš se ili oblačiš drugačije nego većina i slično. (...) Ako se društvena zajednica može izmijeniti, mislimo bolje i pravedno, onda je to moguće samo pomoću izgradnje, dakle odgoja novih ljudi. Na mjesto interesa klase – snaga i veličina narodne zajednice. Na mjesto loših navika i krivog odgoja klase – odgoj omladine u službi naroda, većine naroda, u službi radnog naroda. Kod odgoja buržujске omladine postavlja se ovaj problem odgoja: Na mjesto duha razbojničke borbe za većim dobitkom, bez obzira na ljude i zajednicu – odgoj odgovornih vođa i organizatora hrvatske narodne privrede“.²⁴⁴¹

Uvjerenost u važnu ulogu koju će pripadnici Hrvatskog junaka imati u budućnosti vidimo i na stranicama časopisa *Vihor*, glasila Hrvatskog junaka. Omladina je, navodi se u tom časopisu, „izvršilac nacionalnih, socijalnih i kulturno-prosvjetnih revolucionarnih pothvata“ te „faktor prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Ona je udarna snaga jedne nacije“.²⁴⁴² Hrvatski junak za razliku od drugih organizacija povezanih s HSS-om nije bio pretjerano masovna organizacija.²⁴⁴³

²⁴⁴¹ Fedor Cicak, „Junaci dolaze s periferije“, *Zagrebački list* (Zagreb), 15./16. 6. 1940., 12.

²⁴⁴² Ivica Jelinović, „Za bolju budućnost našeg roda“, *Vihor* (Zagreb), 25. 11. 1940., 2.

²⁴⁴³ Zdenka Lakić ispravno zaključuje u, inače tendencioznom članku o Hrvatskom junaku, kako se „u odnosu na nacionalno pitanje Hrvatski junak manifestirao kao elitna organizacija hrvatske omladine“. Lakić 1986, 84.

Dapače, on je eksplicitno definiran kao „elitna, pionirska četa hrvatskog naroda“ zbog čega se „svaki njezin vojnik mora isticati od drugih po svojoj osobitoj duševnoj i tjelesnoj spremi“.²⁴⁴⁴ Plan nije bio da se mladi upisuju, kako je rekao Glojnarčić, „en masse, već da se postepeno odgajaju rojnici, vodnici, satnici, stjegovodje itd., pa da se sukcesivno stvaraju organizacije odgojenih mladića. Bilo bi najlakše popisati svu mladež, koja želi u 'Hrvatski Junak' naučiti ih stupati i nekoliko zapovijedi, pa onda s njima izaći na ulicu i pokazati svijetu, kako je u kratkim vremenu učinjeno čudo“.²⁴⁴⁵ Ukupno je osnovan 141 mjesni stijeg Hrvatskog junaka do 5. siječnja 1941. kada je održana glavna godišnja skupština Hrvatskog junaka. Tada je Hrvatski junak imao više od 20 tisuća članova s položenim članskim istupom („pravi članovi“), dok ih je još nekoliko tisuća učilo za ispit.²⁴⁴⁶ Održano je 19 tabora, a najveći je bio u Ozlju, dok je održano oko 2600 „prosvjetnih predavanja i sastanaka“ i 17 tisuća tjelovježbenih.²⁴⁴⁷ U 1941. planirani su, osim tabora, kuharski i sanitetski tečaji za članove Hrvatskog junaka.²⁴⁴⁸

Iako je Hrvatski junak imao zadaću da mladi ne odu u lijevu ili desnu „ekstremnost“ te da omladinu vodi „jedino putem, kojim ide hrvatsko seljaštvo“,²⁴⁴⁹ ustaše su uvelike koristili organizaciju za svoje djelovanje. Hrvatski junak ubrzo je postao platforma za proustaško djelovanje te se pokazalo da HSS nije uspio putem Hrvatskog junaka kanalizirati radikalizam mladih za jačanje svoje vlasti. Narodni zastupnik HSS-a Ante Cividini održao je 7. listopada 1940. jedno predavanje za pučkoškolce i jedno za srednjoškolce. Nakon njega je govorio član Hrvatskog junaka Ante Jakaša koji je svoj govor završio s pozdravom „Za dom“²⁴⁵⁰. Međutim, prisutni mladi su umjesto odzdrava „Za dom“, odgovorili sa „Spremni“, uzvikujući tako ustaški poklič, a ne pozdrav Hrvatskog junaka. Nakon idućeg govornika ponovila se ista situacija, dok je prilikom

²⁴⁴⁴ *Prvi koraci hrvatskog junaka*, 26.

²⁴⁴⁵ Mirko Glojnarčić, „Velik dio hrvatske omladine organiziran je u 'Hrvatskom Junaku'“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 5. 1940., 8

²⁴⁴⁶ „Hrvatska omladina mora biti odgajana unutar hrvatskog seljačkog pokreta“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6.1.1941., 9; „Plodan rad Saveza Hrvatskog Junaka“, *Zagrebački list* (Zagreb), 6. 1. 1941., 4.

²⁴⁴⁷ „Hrvatska omladina mora biti odgajana unutar hrvatskog seljačkog pokreta“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 1. 1941., 9.

²⁴⁴⁸ Milutin Majer, „Hrvatski junak sprema niz nastupa i tabora“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. 3. 1941., 8.

²⁴⁴⁹ „Hrvatska omladina mora biti odgajana unutar hrvatskog seljačkog pokreta“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 1. 1941., 9.

²⁴⁵⁰ Pozdrav Hrvatskog junaka bio je „Za dom“, ali bez odzdrava „Spremni“ kao u ustaškom pokliču. Članovi Hrvatskog junaka međusobno su se pozdravljali s tim pozdravom. Ako bi članu Hrvatskog junaka nadređeni uzviknuo „Za dom!“, „junak“ bi trebao „za vrijeme dok se desnica nalazi podignuta na pozdrav“ odgovoriti „Za dom!“. *Prvi koraci Hrvatskog junaka*, 53. Također vidi: „Hrvatski 'Junak' na djelu“, *Hrvatski glasnik* (Split), 4. 11. 1939., 7; Ante Jakaša, „Stvarajmo frontu rada i borbe“, *Vihor* (Zagreb), 25. 11. 1940., 15; Malvić 2021, 78.

razlaza netko od okupljenih uzviknuo „Živio dr. Pavelić“, na što je „veći dio“ okupljenih uzvratio s „Živio“.²⁴⁵¹ Ban Šubašić je naposljetku 8. veljače 1941. poručio nižim organima da je potreban „diskretan“ nadzor nad funkcionerima i članovima Hrvatskog junaka jer su se u tu organizaciju „uvukli izvjesni elementi, kojima tamo po njihovom radu i osjećaju nema mjesta nego im ova organizacija služi samo za to, da lakše sakriju svoj nedozvoljeni rad“.²⁴⁵² Akter prilikom incidenta u Šibeniku Ante Jakaša za tri će mjeseca završiti „među frankovcima“ na robiji u Lepoglavi. Za njega su vlasti navele da je „aktivni organizator kod Junaka inače jedan od istaknutih frankovačkih batinaša“.²⁴⁵³

Nejasno je kakva je uloga Ive Protulipca u tim gibanjima, odnosno je li on proustaško djelovanje tolerirao ili poticao. Ivan Oršanić tvrdio je kako je Protulipac „bio Hrvat, ali za Jugoslaviju“, svrstavajući ga time u red političkih podržavatelja koncepcije Vladka Mačeka. Uredništvo emigrantske *Hrvatske revije*, vjerojatno glavni urednik Vinko Nikolić, priznalo je kako se Protulipac „blagonaklono odnosio prema Mačekovoj Banovini Hrvatskoj, kritički spram Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, dapače je bio u njoj dvaput zatvoren“.²⁴⁵⁴ Autor, sam suvremenik događanja, istaknuo je značaj Protulipca za mlađu generaciju. Protulipac i organizacije koje je stvarao poput Orlovskog saveza, Velikog križarskog bratstva i Hrvatskog Junaka predstavljali su za Nikolića „najčišći pojam nacionalnog (ne samo katoličkog) prvoborca, uzor i ideal nama mladima, vođu kojega se moralo slijediti, i mi smo ga slijedili, i okupilo se oko njega sve što nije bilo u Sokolu“.²⁴⁵⁵ U drugom tekstu koji potpisuje uredništvo navodi se kako je Protulipac htio Vinku Nikoliću povjeriti „važnu i odgovornu dužnost“ u Hrvatskom junaku.²⁴⁵⁶ Pritom je pojašnjen odnos Protulipca prema Banovini Hrvatskoj:

²⁴⁵¹ HR-HDA-1354-RIRO, kut. 9, inv. br. 693, Kotarski poglavar u Gospiću izvještava Bansku vlast o održanom predavanju u organizaciji Hrvatskog junaka, 8.10.1940.

²⁴⁵² HR-HDA-1354-RIRO, kut. 16, inv. br. 1087, Okružnica KB-a o nadzoru nad Hrvatskim junakom, 8.2.1941.

²⁴⁵³ HR-HDA-1362-R PK, kut. 3, inv. br. 210, Telefonska depeša ravnateljstvu kaznenog zavoda Lepoglava 1.3.1941.

²⁴⁵⁴ Uredništvo, „Sam Protulipac je bio Hrvat, ali za Jugoslaviju“, *Hrvatska revija* (München) 1973., br. 3: 476.

²⁴⁵⁵ Uredništvo, „Sam Protulipac je bio Hrvat, ali za Jugoslaviju“, *Hrvatska revija* (München) 1973., br. 3: 476.

²⁴⁵⁶ Uredništvo, „Sam Protulipac je bio Hrvat, ali za Jugoslaviju“, *Hrvatska revija* (München) 1974., br. 2: 268.

„Svi mi dobro znamo, da smo unutar *političke realnosti* primili Banovinu kao stanovito olakšanje, ali samo *kao stepenicu i korak naprijed* k ostvarenju hrvatske državnosti, a tako se, uvjereni smo, i dr. Protulipac 'blagonaklono odnosio' prema Banovini“.²⁴⁵⁷

Perspektiva je to koja nije odudarala od većine HSS-a, ali je Protulipčev bliski suradnik, iznad spomenuti Ante Jakaša, osnivač Stijega Hrvatskog junaka u Splitu, ponudio nešto drugačiju interpretaciju Protulipca. Jakaša se prisjeća kako je Protulipac smatrao da će Njemačka izgubiti rat te se bojao talijanskih i mađarskih pretenzija na hrvatski teritorij. Priznaje i da je Protulipac pozitivno gledao na Banovinu te je u njoj „iskreno gledao samo jedan strateški manevar, jednu etapu, koju treba iskoristiti da se Hrvati ojačaju organizaciono, politički, ekonomski i na terenu poluvojničkih organizacija, te da se na taj način stvore preduvjeti za stvaranje Hrvatske Države na njenom cjelokupnom teritoriju, ali nikako i nikada kao definitivno rješenje 'hrvatskog pitanja'“.²⁴⁵⁸ Dapače, prema Jakaši Protulipac u travnju 1940. „uspostavlja konkretnu koordinaciju rada s pok. Slavkom Kvaternikom“²⁴⁵⁹. Jakaša tvrdi da mu je Protulipac povjerio organiziranje „Hrvatskih Jurišnika“, „sastavljenih od specijalno izabranih omladinaca starijih od 16 godina, sa svrhom konkretne revolucionarne borbe“. Jakaša napominje i da ga Protulipac nije maknuo s pozicije u Hrvatskom junaku nakon što je interniran u Lepoglavu.²⁴⁶⁰

Međutim, Jakašine navode o velikoj koordinaciji djelovanja između Protulipca i Kvaternika ipak treba uzeti s određenom dozom skepse – ili makar dosege djelovanja. Realnijim se čini da je Protulipac, poput primjerice Kovačevića s Kvaternikom, imao kontakte s „drugom stranom“ te je tolerirao njezino djelovanje. Oršanić je ipak bio jedan od najistaknutijih ustaša u zemlji, a u Lepoglavi je bio upravo s Jakašom, te je teško vjerovati da bi pogrešno ocijenio Protulipčevo političko stajalište za vrijeme Banovine Hrvatske. Donekle je to razvidno i iz Jakašinog sjećanja. Naime, on ukazuje na razliku između Budaka koji je tražio otvorenu konfrontaciju s aparatom Banovine Hrvatske nasuprot pragmatizmu Kvaternika, pri čemu je Oršanić dijelio Budakovo razmišljanje. Oršanić je bio, smatra Jakaša, mišljenja „da je tadanje

²⁴⁵⁷ Uredništvo, „Sam Protulipac je bio Hrvat, ali za Jugoslaviju“, *Hrvatska revija* (München) 1974., br. 2: 267.

²⁴⁵⁸ Ante Jakaša, „Oršanićev 'kompleks' Protulipca“, *Hrvatska revija* (München) 1974., br. 2: 270.

²⁴⁵⁹ Kvaternik će u svojim sjećanjima spomenuti Hrvatski junak u kontekstu organizacija „koje su imale za cilj stvaranje hrvatske države“. Kisić-Kolanović 1997, 89.

²⁴⁶⁰ Ante Jakaša, „Oršanićev 'kompleks' Protulipca“, *Hrvatska revija* (München) 1974., br. 2: 273.

vrijeme zahtijevalo javnu i beskompromisnu akciju protiv Banovine i Jugoslavije, i, prema tome, sve ostalo je bezvrijedno ili nenacionalno“ zbog čega je bio kritičan prema Protulipcu.²⁴⁶¹

Iz svega navedenog postavlja se pitanja je li djelovanje Protulipca koje je detaljno opisao Jakaša u koliziji sa zamislama HSS-a ili barem dijela HSS-a? Čini se da je vodstvo, slično kao kod Blaškova²⁴⁶² ili Kovačevića toleriralo kontakte s pripadnicima ustaškog pokreta. Sasvim je moguće da je HSS smatrao da, u datim okolnostima, takvi kontakti ne predstavljaju otegotnu okolnost, dok je radikalnije tendencije (u nacionalno revolucionarnom smjeru) među mladima i među radništvom bolje držati uz sebe institucionalno nego ih suzbijati. Međutim, bila to zamisao ili ne, pokušaj je završio fijaskom, odnosno neuspjehom svođenja mladenačkog radikalizma na okvire pobočne uloge u podršci HSS-u. Protulipac je za lokalne čelnike postavljao ustaše. Primjerice, Danijel Crljen²⁴⁶³ imenovan je vođom Hrvatskog junaka u Derventi, vojni zapovjednik na taborovanjima bio je budući ustaški pukovnik i general HOS-a Tomislav Rolf. Jakaša opisuje duh na taborovanjima koji je bilo teško usuglasiti s evolutivnom koncepcijom HSS-a: „Nijedan omladinac, koji je sudjelovao na tim taborovanjima, ne može zaniijekati revolucionarni duh, koji je vladao za čitavo vrijeme njegovih trajanja“.²⁴⁶⁴ Matična ideologija HSS-a teško se mogla spojiti s Hrvatskim junakom. S jedne strane konzervativizam i umjerenost te protumladenački sentiment nasuprot polumilitarizaciji i adoraciji mladosti.

Pošto je Hrvatski junak, osim spomenutog aspekta integracije mladih, važan i zbog pokušaja približavanja HSS-a katoličkim intelektualcima, valja se osvrnuti i na suprotne tendencije za vrijeme Banovine Hrvatske. Taj ja aspekt bio tim važniji jer se dio intelektualaca koji su izrasli u Hrvatskom katoličkom pokretu okupio oko *Hrvatske smotre* (Ivan Oršanić, Dušan Žanko, Vilko Rieger i sl.). Taj se krug intelektualaca protokom vremena sve više stapao s ustaškim pokretom. S druge strane katolički mjesečnik *Hrvatska prosvjeta* Petra Grgeca, u kojoj je u 20-ima

²⁴⁶¹ Ante Jakaša, „Oršanićev 'kompleks' Protulipca“, *Hrvatska revija* (München) 1974., br. 2: 275.

²⁴⁶² Blaškov je, kao član Velikog križarskog bratstva poznavao od ranije predsjednika Ivu Protulipca koji je sada bio na čelu Hrvatskog junaka. Protulipac mu je predložio da se radnička omladina organizira u okviru Hrvatskog junaka, što je Blaškov predstavio predsjedniku HRS-a Pećniku. Takvom organizacijskom povezivanju mladeži HRS-a i Hrvatskog junaka se, prema Blaškovu, usprotivio Maček pa do njega nije došlo. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Ispitivanje Vjekoslava Blaškova 12. 7. 1948, 54.

²⁴⁶³ Za vrijeme NDH ustaški pukovnik Danijel Crljen, autor propagandne knjige *Naš poglavnik* iz 1943., bio je detektiran od vlasti kao „frankovac“. Prema izvještaju kotarskog poglavarstva u Gospiću iz travnja 1940. Crljen, tada profesor Realne gimnazije u Gospiću, dijelio je mladima „frankovačke značke“, a nakon što je pozvan 22. travnja 1940. na vojnu vježbu u Knin direktoru škole rekao je: „Nadam se da se više nećemo sresti u Jugoslaviji“. HR-HDA-155-BHKB, kut 1, 816/40, Kotarsko poglavarstvo izvještava KB o političkoj situaciji u Gospiću, 28. 4. 1940., 2.

²⁴⁶⁴ Ante Jakaša, „Oršanićev 'kompleks' Protulipca“, *Hrvatska revija* (München) 1974., br. 2: 273.

pisao i Ilija Jakovljević, nije zauzela konfrontacijski stav prema Banovini Hrvatskoj i HSS-u. Dapače, u *Hrvatskoj prosvjeti* je istaknuto kako je Uredba o Banovini Hrvatskoj „znatna s hrvatsko-nacionalnog i s nacionalno-političkog stajališta“. Na tragu gledišta HSS-a izražen je optimizam da će Banovina Hrvatska steći i ovlasti koje trenutno nema poput financijske samostalnosti pa i vojske.²⁴⁶⁵ Posebno je važno, navodi se u tom članku, da je hrvatski narod dok se Europa nalazi u previranju priznata „kao narodno-politički subjekt na svom narodnom teritoriju“.²⁴⁶⁶ U fokusu tog katoličkog mjesečnika dobrim dijelom je bio strah od širenja njemačkog rasizma i širenja „neopoganstva“ nauštrb katoličkog faktora u Srednjoj Europi koji se pogotovo intenzivirao nakon što je progutana Poljska, najveća katolička država u srednjoistočnoj Europi.²⁴⁶⁷

Janko Šimrak naglasio je u *Hrvatskoj straži* kako je osnivanje Banovine Hrvatske važno iz više razloga. Prije svega, Hrvatska se „pojavila na zemljopisnoj karti“, obuhvatila je „veliku većinu Hrvata“ te je sjedinjena Trojednica u Banovini Hrvatskoj što „nas veže s tradicijama hrvatske samostalne države u vrijeme Tomislava, Krešimira i Dmitra Zvonimira. Osnivanje Banovine Hrvatske također označava „prvi jaki poraz lažnoga jugoslavenstva nakon toliko desetljeća“. Iako je spomenuo kako „boli“, „pitanje Srijema, Hrv. Krajine, Kotora, Subotice“, izrazio je, barem u prvoj fazi, razumijevanje za trenutni teritorijalni opseg Banovine Hrvatske. Slično poput HSS-a kazao je da će biti potrebno promijeniti granice Banovine Hrvatske i to posebno u Baranji, Bačkoj, Srijemu i Vrbaskoj banovini. Osim toga, istaknuo je kako je „važna činjenica“ da je uspostavljena Banska vlast i da je obnovljen Hrvatski sabor čiji će se zastupnici birati na demokratskim izborima.²⁴⁶⁸ *Hrvatska straža* je za bana Šubašića napisala da je „vjernik rimokatoličke Crkve, prijatelj katoličkoga svećenstva, pa u svojoj osobi utjelovljuje tradicije našega naroda“.²⁴⁶⁹

Međutim, dnevnik *Hrvatska straža* bio je ponekad trn u oku HSS-a. Za razliku od Oršanića, najistaknutiji novinari i intelektualci okupljeni oko *Hrvatske straže* poput Ive Bogdana i Ive

²⁴⁶⁵ Vivus, „Banovina Hrvatska“, *Hrvatska prosvjeta* (Zagreb), studeni 1939., 213-214.

²⁴⁶⁶ Vivus, „Banovina Hrvatska“, *Hrvatska prosvjeta* (Zagreb), studeni 1939., 215.

²⁴⁶⁷ Cys, „Anschluss i nova vanjskopolićka situacija“, *Hrvatska prosvjeta* (Zagreb), ožujak 1938., 75-77; Ivan Degrel, „Poljska u krvi i plamenu“, *Hrvatska prosvjeta* (Zagreb), listopad 1939., 181-183; „Crkva i rat“, *Hrvatska prosvjeta* (Zagreb), studeni 1939., 238. Druge katolićke tiskovine također su prepoznale protukršćansku narav nacionalsocijalizma. *Hrvatska straža* kritizirala je nacionalsocijalizam zbog širenja „novog poganstva“, ističući da nacionalsocijalizam nije samo politićki, već i vjerski pokret. „Nova 'svetišta' Trećeg Reicha“, *Hrvatska straža* (Zagreb), 4. 3. 1938., 5.

²⁴⁶⁸ J.Š. „Znaćenje banovine Hrvatske“, *Hrvatska straža* (Zagreb), 29. 8. 1939., 2.

²⁴⁶⁹ „Izjava novoga hrvatskoga bana“, *Hrvatska straža* (Zagreb), 29. 8. 1939., 3.

Lendića nisu djelovali u koordinaciji s ustaškim pokretom, ali su bili kritični prema vlasti Banovine Hrvatske. Oni nisu spomenuti u poglavlju o „političkim protivnicima“ jer se pisanje *Hrvatske straže*, za razliku od *Hrvatske smotre*, nemože podvesti pod proustaško djelovanje. Krnjević tvrdi da je preko Augustina Juretića, svećenika bliskog HSS-u koji je bio tada konzultor pri predsjedništvu Biskupske konferencije u Zagrebu, primio poruku da Stepinac nema veze s *Hrvatskom stražom*.²⁴⁷⁰ Ivo Bogdan pojasnio je u pismu Dr. Anti Smith Paveliću iz 1962. funkcioniranje *Hrvatske straže*. Bogdan navodi izrijekom kako je *Hrvatska straža* primala „direktive od posebnog odbora u kojemu su bili zastupani Biskup i crkveni redovi, a u glavnom od zagrebačkog Nadbiskupa“. Bogdan se prisjeća i da je Stepinac „u vrijeme Banovine bio bliži politici HSS dok sam ja i većina redakcije bili uz nacionalističku struju“. Prema Bogdanu upravo je zbog potonjeg, „najviše zalaganjem pok. Juretića (Augustina Juretića, op.a), Hrvatska Straža bila obustavljena odnosno pretvorena u dnevnik Hrvatski Glas, koji je iza toga izlazio kratko vrijeme“.²⁴⁷¹ Bogdanovo je opažanje da su pristaše Banovine Hrvatske u hrvatskom kleru bili „oni isti koji su na izborima 1938. bili protiv Mačka, jer je Korošec onda išao zajedno sa Stojadinovićem“. S tim u vezu dovodi otpor mlađih u katoličkim krugovima „koji su reagirali nacionalistički“.²⁴⁷²

Hrvatska seljačka zaštita prema nekim je izvorima krajem siječnja 1940. razmatrala atentat na ravnatelja *Hrvatske straže*, svećenika Janka Šimraka.²⁴⁷³ Krnjević se na skupu u Cerniku u studenom 1939. obrušio se izravno na Šimraka napomenuvši usputno da je nekoć bio vatreni Jugoslaven. „Taj Šimrak i njemu slični u Zagrebu, koji nisu vrijedni, da obrišu prah s cipela našega predsjednika, razbacuju lažne letke i nabacuju se na našeg predsjednika, da bi tako spriječili, da

²⁴⁷⁰ J. Krnjević 1978, 103.

²⁴⁷¹ HR-HDA-2124, Osobni fond Smith Pavelić Ante, kut. 2, kuverta 7, Pismo Ive Bogdana Dr. Anti Smith Paveliću, 12.6.1962., 4-5. Prema uredniku *Hrvatske straže* Danijelu Uvanoviću *Hrvatski glas* je, „razliku od 'Hrvatske straže' kojoj se zamjeralo da je frankovačka i klerofašistička, trebao da bude politički neobojen, već katolički i informativan“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 013.1.18, Ispitivanje Danijela Uvanovića 11. 8. 1947., 14.

²⁴⁷² HR-HDA-2124, Osobni fond Smith Pavelić Ante, kut. 2, kuverta 7, Pismo Ive Bogdana Dr. Anti Smith Paveliću, 12.6.1962., 5. Zanimljiva je i tvrdnja Bogdana da je za vrijeme kampanje protiv masonerije zaustavio pisanje protiv masona, što je podupro Stepinac, „jer mi se činilo Geschmacklos (neukusno, op. a.) napadati ljude, koji su bili progonjeni (premda se oni za šestojanuarske diktature nisu tako ponašali prema hrvatskoj katoličkoj inteligenciji) i koji su u velikom dijelu napustili integralno jugoslavenstvo i nastupali kao Hrvati“. Bogdan ispravno primjećuje kako je „kampanju protiv Masonerije (što Krnjević zaboravlja) nastavio HSS-ovski 'Zagrebački list'“, dok je Glojnarčić „donosio njemačke podatke i pisao koješta, proglašujući masonima svakoga tko se stanovitim ljudima nije svidio“. HR-HDA-2124, Osobni fond Smith Pavelić Ante, kut. 2, kuverta 7, Pismo Ive Bogdana Dr. Anti Smith Paveliću, 12. 6. 1962., 5.

²⁴⁷³ Karaula 2020, 335-336.

se hrvatski narod organizira na seljačkim temeljima do kraja i provede politiku, za koju su braća Radići okupili hrvatski narod za pobjedu, kojoj će ga voditi predsjednik dr Maček“, poručio je Krnjević. Šimraku je naposljetku uputio relativno neuvijenu prijetnju: „Svima njima ja bih rekao samo jednu riječ: neka zapamte Isusove riječi: 'Tko se mača laća...'. Kako tko radi, tako će mu biti“.²⁴⁷⁴

Između episkopata i HSS-a nije dolazilo do otvorene konfrontacije, iako je nadbiskup Stepinac kritički promatrao pojedine postupke Banske Vlasti, pogotovo zatvaranje *hrvatskih nacionalista*.²⁴⁷⁵ Sarajevski nadbiskup Šarić nastavio je i nakon Banovine Hrvatske hvaliti Mačeka s kojim se sastao u studenom 1939. te se, njegovim riječima, „divio mudrosti i jakosti duha dra Mačka“. Krnjevića je također hvalio te je „čestitao dru Mačku, što mu je Bog dao takvu desnu ruku“.²⁴⁷⁶ Osim Šarića biskupi generalno nisu istupali s političkim porukama. Iznimka je propovijed krčkog biskupa Josipa Srebrnića na Rabu u travnju 1940. On je tada poručio kako je mir potrebniji nego ikada. Krčki biskup kao žrtve „grupe sile“ naveo je katolički poljski narod i Čehe, dok je za Finsku i Norvešku, žrtve sovjetske odnosno njemačke agresije, kazao da predstavljaju „poduku, da se složimo i Bogu molimo za mir“. Završnom rečenicom pozvao je, između redova, na podržavanje politike Vladka Mačeka: „Mir i napredak očuvati će hrvatski narod samo tada, ako bude slušao i pokoravao se svojim narodnim vodjama i poglavarima katoličke crkve“.²⁴⁷⁷

5.3. Unutarnji prijevori u stranci i (vanjsko)političke koordinate vodstva

Hrvatski radnički savez i Hrvatski junak u zahtijevali su posebnu obradu kao organizacije koje djeluju uz blagoslov HSS-a i pod okriljem hrvatskog seljačkog pokreta, ali su znatno različitije od matice stranke po svom fokusu (radnici i mladi) i metodama (radikalizmu). Unutar same stranke postojale su različite tendencije i razmimoilaženja, ali njih nije najjednostavnije ocrtati. Naime, usprkos općeprihvaćenom narativu o lijevom i desnom krilu stranke i sl., sukobi unutar HSS-a nisu se uglavnom vodili između protukomunističkih i prokomunističkih frakcija

²⁴⁷⁴ „Veliki govor dra Krnjevića o aktuelnim političkim pitanjima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 11. 1939., 5.

²⁴⁷⁵ Karaula 2020, 337.

²⁴⁷⁶ „Nadbiskup Šarić o predsjedniku dru Mačku i dru Krnjeviću“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 11. 1939., 5.

²⁴⁷⁷ HR-HDA-155-BHKB, kut. 23, 22746/40, Izvještaj kotarskog poglavarstva u Rabu o propovijedi biskupa Srebrnića, 28. 4. 1940.

ili protuustaških i proustaških. To je i razvidno iz poglavlja o političkim protivnicima HSS-a u kojemu su navedeni pojedinci i skupine koje su bile sklone komunistima ili ustašama. Sukobi unutar kotarskih ili gradskih organizacija često nisu imali nikakvu ideološku pozadinu, već je bila riječ o osobnim obračunima i animozitetima, koji su dolazili do izražaja zbog disfunkcionalnosti stranačkog aparata i njegovog lošeg funkcioniranja. Razmimoilaženja vidimo i po relativno velikom broju „disidentskih“ listi HSS-a na općinskim izborima u svibnju 1940.²⁴⁷⁸

U svakom slučaju u više mjesta dolazi do sukoba unutar stranačkih organizacija – u Splitu, Gospiću, Požegi, Slavanskom brodu, Đakovu itd.²⁴⁷⁹ U nekim je slučajevima, poput sukoba unutar slavonskobrodske organizacije, teško reći je li riječ primarno o ideološki motiviranom sukobu ili o sukobima bez jasnih ideoloških kontura.²⁴⁸⁰ Sukob u splitskoj organizaciji vjerojatno je bio najznačajniji i mogao je imati najveće posljedice po rad stranke. Riječ je o dugotrajnom sukobu između dva dominantna HSS-ovca u tom području – narodnih zastupnika Paška Kaliterne i Josipa Berkovića. Iako će Berković za vrijeme NDH biti potpredsjednik Hrvatskog državnog sabora te poslanik u Bratislavi, dok će Kaliterna ostati uz Mačeka, njihov sukob nije bio ideološke prirode. Ne postoje dokazi koji bi govorili u prilog tome da je Berković bio povezan s lokalnim „frankovcima“. Još 28. ožujka 1936. Kaliterna i Berković potpisali su „Sporazumno utanačenje“, odnosno službeno izmirenje, u prisutnosti narodnih zastupnika Joze Mratinovića, Ive Čelana i Josipa Silobrića kao svjedoka te Žige Scholla kao zapisničara i delegata vodstva. Tim je dokumentom dogovoreno funkcioniranje općinskih i rajonskih organizacija u splitskom kotaru. Kaliterna i Berković su pritom dobili gotovo jednake ovlasti. Primjerice, organizacije HSS-a nisu mogle odbiti primitak članova koje preporuče Kaliterna ili Berković, na sastanke mjesnih, gradskih, općinskih i kotarskih organizacija trebali su se pozivati i Kaliterna i Berković. Isplate iz blagajne gradske organizacije u Splitu za kotar Split vrše se, prema sporazumu, uz potpis Kaliterne koji je bio predsjednik kotarske organizacije, a za grad Split uz potpis obojice. Izbori odbora rajonskih i gradskih organizacija trebali su se ponovno održati uz prisustvo Kaliterne i Berkovića. Naposljetku je odlučeno da „sukob između organizacije i narodnih zastupnika“ rješava Maček ili njegov delegat. Kaliterna i Berković obvezali su se „da će svagdje složno i

²⁴⁷⁸ Vidi: Grgić i Kardum 2023, 150-217

²⁴⁷⁹ Boban 1961, 247-248.

²⁴⁸⁰ Vidi: Leček 2005b, 249-252; Leček 2006c, 424-427. Prema Ivanu Milecu svakako nije riječ o sukobu ljevice i frankovaca koji naposljetku preuzimaju HSS, već je ispravnije reći da se „središnja, Mačkova, struja borila protiv napada s ljevice i desnice“. Milec 2021, 396-397.

zajednički nastupati tako, da će prestati govorkanja o njihovoj neslozi“ te da se neće jedan drugome miješati u izborne kotare. Split je pak prestao biti centrala stranke za Dalmaciju te su sve kotarske organizacije u Dalmaciji trebale biti u izravnoj vezi s vodstvom u Zagrebu.²⁴⁸¹

Međutim, sukob nije time razriješen. Trumbić je ocijenio sredinom 1936. da je riječ o posrednoj borbi između „Mačka i familije Radić“ pri čemu je potonju predstavljao potpredsjednik Košutić kao Radićev zet. Berković se žalio Trumbiću kako Maček ima povjerenja u Kaliteru, dok je on sam hvalio Augusta Košutića, zeta Stjepana Radića, ali i njegova sina Vlatka Radića.²⁴⁸²

Sukob će se nastaviti i za vrijeme Banovine Hrvatske te će imati implikacije za djelovanje HSS-a u širem splitskom području. Ispostava banske vlasti u Splitu izvijestila je Zagreb sredinom prosinca 1939. kako je u pogledu unutarstranačkog spora najznačajniji sukob između Berkovića i Kaliterne „koji je u zadnje vrijeme dobio najoštrije oblike“ zbog čega su se „pristalice HSS faktično razdijelili u Splitu i njegovoj okolini u dvije grupe“. Uz Berkovića su bili narodni zastupnici Stipe Matijević (Makarska) i Josip Mratinović (Kaštela). Kako bi se razriješio sukob u Splitu je stvoren politički odbor s 15 „vidjenijih pristalica HSS“ koji će provesti reorganizaciju svih organizacija HSS-a u Splitu. Spomenutu situaciju su koristili „naročito komunisti“. Povjerenik Ispostave banske vlasti u Splitu Mate Bulić zaključio je kako su „razmirice“ između Kaliterne i Berkovića „više lične prirode“.²⁴⁸³ Po naredbi glavnog tajnika Krnjevića potom su provedeni izbori u mjesnim organizacijama HSS-a u gradu Splitu. Javno se nikada nije govorilo o sukobu Kaliterne i Berkovića, već samo da postoje problemi unutar HSS-a koji su tom reorganizacijom prevladani.²⁴⁸⁴

Činjenica da je doglavnik za vrijeme NDH Stipe Matijević bio uz Berkovića mogla bi se retrospektivno tumačiti kao plod tajnog ustaškog djelovanja. Međutim, za to ne postoje nikakvi

²⁴⁸¹ HR-DAZG-100, Odvjetnička pisarnica Scholl, Žiga, kut. 2, Omot „Dr. Žiga Scholl. Advokat“, Sporazumno utanačenje, 28.3.1936. Odras takvog dualizma vidimo i prilikom pokretanja najvažnijeg glasila HSS-a u Dalmaciji, splitskog *Hrvatskog glasnika*. Izdavači su bili Berković i Kaliterna, a čitateljima su se u prvom broju obratili odvojenim člancima. Josip Berković, „Hrvatskoj javnosti dalmatinske Hrvatske“, *Hrvatski glasnik* (Split), 22. 12. 1938., 2; Paško Kaliterna, „Vjerujmo i radimo za bolju budućnost Hrvatske“, *Hrvatski glasnik* (Split), 22. 12. 1938., 2.

²⁴⁸² Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 148.

²⁴⁸³ HR-HDA-1363-PS, inv. br. 5660, 13153/39, Izvještaj Ispostave banske vlasti u Splitu kabinetu bana o političkoj situaciji i raspoloženju naroda, 16. 12. 1939., 5.

²⁴⁸⁴ „Puna jednodušnost, uzorna sloga i primjerna disciplina vladala je na skupštinama Mjesnih organizacija HSS“, *Hrvatski glasnik* (Split), 21. 12. 1939., 6; „Glavni tajnik HSS dr Juraj Krnjević pristašama HSS u Splitu“, *Hrvatski glasnik* (Split), 22. 12. 1939., 6; „Hrvatski glasnik“, *Hrvatski glasnik* (Split), 8. 1. 1940., 2; „Prve upute za rad rejonskih organizacija HSS u Splitu“, *Hrvatski glasnik* (Split), 20. 1. 1940., 5.

dokazi. Dapače, na jednom skupu pristaša HSS-a u Makarskoj 5. studenog 1939. Matijević se obrušio na članove HSS-a koji tajno rade za komuniste ili ustaše. Matijević je poručio „da je ovo seljački dom i kuća i da onima koji budu kušali rušiti, kao i onima koji će se udružiti s frankovcima i JRZ u cilju da se stvori zabuna nema mjesta u tom domu“. Simpatizerima komunista ili frankovaca poručio je da osnuju vlastitu stranku, „ali neće se dozvoliti da se podmuklo ruje u hrvatskim redovima“.²⁴⁸⁵

Ponegdje jesu detektirane jasne ideološke razlike između suprotstavljenih grupa unutar organizacija HSS-a. Tako su u Punatu (tada Aleksandrovu) na Krku postojale dvije frakcije, pri čemu je jedna bila „okupljena oko Križara“ te je bila za „energičan stav prema nešto ljevičarski nastrojenim elementima u mjesnoj HSS organizaciji“. Toj je grupi mjesni odbor prigovarao „da je frankovački raspoložena i da iz njenih redova potiču oni, koji su noći između 13. i 14. prošlog mjeseca lijepili plakate protiv dr. Mačeka i postojećeg drž. uređenja“.²⁴⁸⁶

Neki su prijepori unutar organizacija HSS-a imali klasnu pozadinu. Tako se Dušan Franić, kotarski zapovjednik HSZ-a za kotar Makarsku žalio glavnom tajniku Jurju Krnjeviću na Matu Hrstića za kojega je rekao da je „navodni tajnik“ općinske HSS-a u Vrgorcu. Sebe je Franić predstavio kao predstavnika seljaštva koje trpi „čisti zulum i teror Hrstić Mate i družbe ili kako ih naš seljak nazivlje 'Vrgorsko cincarske čaršije'“.²⁴⁸⁷

Ponegdje je dolazilo do incidenata koji su ukazivali na slabljenje legitimiteta predstavnika HSS-a. U selu Pole HSS-ovci su ispitivali zastupnika Tomašića u vezi danih obećanja prije dolaska na vlast. Tomašić je pobjegao s okupljanja „ali su ga seljaci silom skinuli s vlaka i natjerali da odgovara na pitanja“.²⁴⁸⁸ Sastanak narodnih zastupnika Stipe Matijevića i Tome Baburića u Podgori 15. prosinca 1940. prekinut je nakon što su iz okupljene mase od stotinjak ljudi počeli padati povici da su sazivači sastanka „narodni izdajnici, jer su prije obećavali da se ne će služiti vojska, plaćati poreze, plaćati onoliko činovnika – sada od toga nema ništa i još k tome narod je bez kruha“.²⁴⁸⁹ Sve to svjedoči samo o nezadovoljstvu, ali ne i da su postojala veća ideološka

²⁴⁸⁵ HR-HDA-158-BHODZ, kut. 9, 53423/39, Izvještaj sa sastanka pristaša HSS u Makarskoj, 5. 11. 1939.

²⁴⁸⁶ HR-HDA-155-BHKB, kut. 25, 24787/40, Kotarsko poglavarstvo na Krku izvještava KB o sukobu između frakcija HSS-a u Aleksandrovu, 11. 5. 1940.

²⁴⁸⁷ HR-HDA-155-BHKB, kut. 25, 24607/40, Predstavka Dušana Franića protiv Mate Hrstića glavnom tajniku Jurju Krnjeviću, 7. 5. 1940., 1-2.

²⁴⁸⁸ Boban 1961, 250.

²⁴⁸⁹ HR-HDA-1364-IUKJ, inv. br. 245, Kotarsko poglavarstvo u Makarskoj izvještava KB o sastanku narodnih zastupnika Stipe Matijevića i Tome Baburića u Podgori, 18. 12. 1940.

trvenja i propitivanje temeljnog ideološkog pravca stranke. U tom kontekstu takvi prijeperi na lokalnoj razini nadilaze pretenzije ovoga rada.

Osim navedenih sukoba na lokalnoj razini, valja spomenuti i list *Slobodni glas* Vladimira Radića, sina Stjepana Radića koji je imao dugu povijest latentnog sukoba s Mačekom vodstvom stranke. Još 1932. Trumbiću je Henry Pozzi rekao kako Vladimir u Parizu govori da je „vodja hrvatskoga naroda“ i očevo nasljednik.²⁴⁹⁰ Vladimir je i Dragiši Cvetkoviću 1937. rekao da Maček „nije vođa“ usprkos činjenici da je na čelu pokreta.²⁴⁹¹ Sin Vladimira Radića Stjepan Radić mlađi potvrđuje da njegov otac „Mačeka nije previše volio“. Imao je vjerojatno ambiciju naslijediti svoga oca, a prema ocjeni njegova sina, „nažalost već tada je žestoko pio i nije bio čovjek na kojeg se moglo računati“.²⁴⁹² Pitanje je koliko ozbiljno treba shvatiti njegovo pisanje. Ugroza stranci definitivno nije bio, a ekstremne promjene razmišljanja u kratkom vremenu i nekonzistentnosti ukazuju na određenu političku neuravnoteženost. Vladimir Radić ranije je u *Narodnom valu*, poput Magovca, bio na strani republikanaca u Španjolskom građanskom ratu.²⁴⁹³ Krajem 1941. predstavnicima Trećeg Reicha će hvaliti Adolfa Hitlera.²⁴⁹⁴

Vladimir Radić je za Uskrs 1940. objavio prvi broj časopisa *Slobodni glas*. Časopis nije kritizirao Banskú vlast, ali ju nije ni hvalio. U uvodnom tekstu čitateljima znakovito se ne govori o Vladku Mačeku, već samo o veličini Stjepana i Antuna Radića.²⁴⁹⁵ Ideološki pravac časopisa, što je općenito svojstveno Vladimiru Radiću, nije bio pretjerano koherentan. Tako u njemu nalazimo opis Mile Budaka kao „poznatog borca“²⁴⁹⁶ u nekrologu njegovoj supruzi te pohvalu novom Budakovu romanu *San o sreći*²⁴⁹⁷, ali i hvalu²⁴⁹⁸ uspostavi diplomatskih odnosa Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom u kojemu se ističe da je i Stjepan Radić predlagao „uspostavu diplomatskih odnosa sa ovom najvećom slavenskom državom“ o kojoj se govori i kao o „velikom slavenskom gorostasu“ uz zaključni poklič „Živila seljačka i radnička Rusija“. U narednom se pak broju nalazi

²⁴⁹⁰ Matković i Trogrlić 2019, sv. 1, 270.

²⁴⁹¹ Djokic 2007, 119.

²⁴⁹² Lipovac i Radić 2020, 50. Josip Torbar je Trumbiću izrazito negativno ocijenio Vladimira Radića u veljači 1934: „Kreten, pijanica, naša sramota u Parizu, vara naše radnike i pumpa im novac, druguje sa činovnicima i špijonima poslanstva, dolazi u jutro kući i tako uvijek dok ima novaca“. Matković i Trogrlić 2019, sv. 1, 673.

²⁴⁹³ Pavlaković 2007, 240-241.

²⁴⁹⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301409 August Košutić, Prijevod izvještaja iz arhive Hansa Helma od 14. 11. 1941, 506-507.

²⁴⁹⁵ „Nekoliko riječi čitateljima 'Slobodnog Glasa'“, *Slobodni glas* (Zagreb), Uskrs 1940., 3.

²⁴⁹⁶ „Tragična smrt gdje Ivke Budak“, *Slobodni glas* (Zagreb), 18. 4. 1940., 3.

²⁴⁹⁷ „Novi roman dra Budaka 'San o sreći'“, *Slobodni glas* (Zagreb), 19. 7. 1940., 8.

²⁴⁹⁸ „Uspostava odnosa sa Sovjetskom Rusijom“, *Slobodni glas* (Zagreb), 25. 5. 1940., 1.

kritika boljševičke Rusije koja „vodi ustrajnu i nepomirljivu propagandu i borbu protiv crkve i vjere u opće“²⁴⁹⁹, dok Radićeva sestra Milica krivi dekadentni demokratski sustav za francuski poraz od Njemačke.²⁵⁰⁰

Također, postoje određene ideološki nespojive tendencije unutar stranke koje nisu proizvele ozbiljnije sukobe. Pritom, valja spomenuti Rudolfa Hercega i njegove ideje. Herceg i pojedinci koje je okupio oko Seljačke sloge znali su još od tridesetih biti u sukobu s katoličkim intelektualcima. Tendencija je to koja se javlja nasuprot ocrtanom trendu u sklopu Hrvatskog junaka. U pojedinim akcijama Seljačke sloge pod ravnanjem Hercega katolički intelektualci vidjeli su širenje neopoganstva. Naime, Seljačka sloga pozvala je 11. lipnja 1936. pristaše da, kako to sažima Zdenko Radelić, „dočekaju izlazak sunca u četiri sata ujutro, kako bi se time odala počast Radićima, koji, kako je rečeno, zapravo predstavljaju 'Božić hrvatske seljačke misli'“. Naravno *Hrvatska straža* i *Katolički list* kritizirali su takvu zamisao kao profaniranje vjere, ali i sarajevski *Katolički tjednik* inače iznimno sklon HSS-u.²⁵⁰¹

Rudolf Herceg sukobio se i za vrijeme Banovine Hrvatske s crkvenom hijerarhijom. Ovoga puta oko proslave 1300 godina kršćanstva i u vezi kampanje opismenjavanja Seljačke sloge. Katolička akcija pripremala se 1940. za obilježavanje 1300 godišnjice kršćanstva u Hrvata u narednoj godini (misija opata Martina iz 641.). Katolička akcija zatražila je od Seljačke sloge da tim povodom organizira „smotru nabožnih popjevaka“. Međutim, Seljačka sloga je uvjetovala svoje sudjelovanje time da „neki župnici obustave napadaje na Seljačku Slogu i na autohtonu hrvatsku narodnu kulturu“.²⁵⁰² Uvjet je bio i da „za etnografski karakter smotre“ budu zaduženi „narodnoznanstveni stručnjaci i predsjedništvo Seljačke sloge“.²⁵⁰³

U zahtjevu koji je Seljačkoj slogi 3. srpnja 1940. uputila Nadbiskupska kancelarija Katoličke akcije, odnosno njen tajnik Pavao Jesih i glazbeni referent Matija Ivšić obrazložen je cilj „da se kroz cijelu jubilarnu 1941. godinu na posebni način manifestira visoka svijest Hrvatsva, združena sa katoličanstvom“. Zapravo su od Hercega, odnosno predsjedništva Seljačke sloge,

²⁴⁹⁹ „Boljševizam i Bog“, *Slobodni glas* (Zagreb), 14. 6. 1940., 5.

²⁵⁰⁰ Milica Devčić-Radić, „Koga Bog hoće upropastiti – oduzme mu pamet!“, *Slobodni glas* (Zagreb), 19. 6. 1940., 1 i 3

²⁵⁰¹ Radelić 1999, 50.

²⁵⁰² „Prosvjetni pregled“, *Seljački dom* (Zagreb), 1. 8. 1940., 8.

²⁵⁰³ „Uvjeti za suradnju s Katoličkom akcijom“, *Seljačka sloga* (Zagreb), listopad-studen 1940., 244.

tražili upravo ono za što su se zalagali pa je teško Hercegovo postupanje objasniti drugačije nego osobnim antagonizmom.²⁵⁰⁴

Herceg je još u jednom navratu polemizirao s katoličkim tiskom za vrijeme Banovine Hrvatske. Kada je *Hrvatska straža* objavila u listopadu 1940. tekst Jožčenka (Josip Blažina) „Autohtona kultura“, reagirao je Rudolf Herceg zbog „izrugivanja“ sa seljaštvom, a time i s hrvatskim narodom: „Bez autohtone hrvatske narodne (seljačke) kulture nema hrvatske narodnosti niti seljačkog pokreta, dakle niti obstanka hrvatskomu narodu. Zato: rugati se autohtonoj kulturi znači rugati se hrvatskomu seljačkom pokretu i hrvatskom seljačkom narodu, znači pljuvati na svoje roditelje i djedove, na domovinu Hrvatsku i na izvor narodne snage“. Za *Hrvatsku stražu* napisao je da je bila „list pučkaških prvaka dra Šimraka i Barića, a sada ju neki smatraju glasilom Katoličke akcije ili čak glasilom nadbiskupa dra Stepinca“.²⁵⁰⁵ *Hrvatska straža* odgovorila je da nije riječ o tekstu autora *Hrvatske straže*, već je samo iz sušačkih novina *Istina* prenijet tekst. *Hrvatska straža* poručila je i da je „vrlo neumjesno“ što je Herceg spomenuo Stepinca jer je vlasnik *Hrvatske straže* „konzorcij, koji ima svog predstavnika i on za list odgovara“.²⁵⁰⁶

Biskupi su pozitivno odgovorili na molbu Seljačke sloge da sudjeluju u njejoj kampanji opismenjavanja čiji je cilj bio smanjiti nepismenost ispod 10 posto za muškarce i žene²⁵⁰⁷ do idućeg popisa stanovništva koji se trebao obaviti 1. siječnja 1941., ali je odgođen zbog rata. Seljačka sloga tvrdila je da je već drastično smanjila nepismenost svojom kampanjom.²⁵⁰⁸ Svećenstvo se u listopadu 1940. uključilo u kampanju, a 13. listopada su s oltara trebali ukazati važnost suzbijanja

²⁵⁰⁴ „1300-godišnjica pokrštenja Hrvata: Priedlog za proslavu smotrom nabožnih narodnih popjevaka“, *Seljačka sloga* (Zagreb), listopad-studen 1940, 243.

²⁵⁰⁵ Rudolf Herceg, „Nepošteno izrugivanje hrvatskom seljačkom narodu“, *Seljački dom* (Zagreb), 17. 10. 1940., 4.

²⁵⁰⁶ „'Istina', šala, 'neumjerenost', nakana..“, *Seljačka sloga* (Zagreb), listopad-studen 1940., 300-301.

²⁵⁰⁷ Rudolf Herceg tvrdio je u svibnju 1940. kako je već manje od 10 posto nepismenih muškaraca, ali ne i žena. Herceg 1940, 16. Opšrinije o kampanji opismenjavanja u okviru Seljačke sloge vidi: Leček 2005a, 54-62.

²⁵⁰⁸ „Hoćemo li mi Hrvati ove zime postati sasvim pismen narod“, *Seljačka sloga* (Zagreb), listopad-studen 1940., 246-247; „Odgovori crkvenih poglavara“, *Seljačka sloga* (Zagreb), listopad-studen 1940., 249-252; „Javna skupština za pismenost“, *Seljačka sloga* (Zagreb), listopad-studen 1940., 280-281. Službeni podaci o (ne)pismenosti u promatranom razdoblju ne postoje. Udio (ne)pismenih značajno je, prema popisu iz 1931., varirao geografski, dobno i rodno. Dok je u kotaru Varaždin bilo pismeno 87,7 posto stanovnika 1931. (90 posto muškaraca i 85,4 posto žena), u kotaru Prozor bilo je pismeno tek 13,9 posto ljudi (22,3 posto muškaraca i 5 posto žena). U kotaru Ljubuški bilo je pismeno 1931. 62,8 posto mladića od 11 do 19 godina, ali tek 19,7 posto njihovih vršnjakinja. Među starijima od 60 u Ljubuškom bilo je pismeno 12,6 posto muškaraca i 1,1 posto žena. Velike razlike u dobnim skupinama pokazuje da se u relativnom kratkom razdoblju uistinu mogla brzo suzbiti nepismenost, što je HSS tvrdio da je učinio svojom kampanjom. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine*, knj. III., 70, 72, 94.

nepismenosti.²⁵⁰⁹ Tim povodom Krnjević je izdao okružnicu o suzbijanju nepismenosti, pohvalivši što će 13. listopada u propovijedima svećenici govoriti o nepismenosti. No, dodao je spornu rečenicu iz koje izbija nepovjerenje prema dijelu svećenstvu: „Ali za svaki slučaj bit će ipak potrebno, da seljački prvaci pripaze, je li sve, što bude tamo rečeno, u skladu s hrvatskim seljačkim pokretom. Najbolje bi stoga bilo, da se ono, što bude dobro rečeno, odmah poslije mise pred crkvom javno pohvali, a ono, što bi po mišljenju naših ljudi bilo krivo, da se odmah mirno ispravi“. *Katolički list* oštro je kritizirao tu Krnjevićevu rečenicu, optuživši ga za „izraz nepovjerenja hrvatskom kleru“.²⁵¹⁰ Herceg je istaknuo da se Krnjevićeva opaska da se „pripazi, je li sve, što bude tamo – rečeno, u skladu s hrvatskim seljačkim pokretom“ odnosila i na crkvu i na školu, jer su se dan ranije održavala predavanja u školama o suzbijanju nepismenosti. Herceg je kazao kako je stav HSS-a da „nauk vjere tumače svećenici“, ali suzbijanje nepismenosti nije stvar vjere već „prosvjetna politika cijeloga hrvatskoga naroda, pa se dakle smije i treba prosuđivati“. Do sada su pak „iz političkih razloga neki svećenici i mnogi učitelji“ bili protiv toga da se unutar kuće, što je nalagala kampanja Seljačke sloge, suzbija nepismenost te u tom kontekstu treba tumačiti Krnjevićevu poruku, dodao je Herceg.²⁵¹¹

Rudolf Herceg vjerojatno zbog konfliktnosti i drugih spornih ideja nije igrao tako istaknutu ulogu kako bi se očekivalo od dugogodišnjeg člana i predsjednika Seljačke sloge. Herceg je zastupao međusobne oprečne ideje. S jedne strane je zastupao etnički utemeljenu verziju hrvatskog nacionalnog identiteta uz odbacivanje svega što nije „autohtono“ seljačko i samim time hrvatsko. Za Hercega su „kulturna individualnost“ i narodnost bili sinonimi.²⁵¹² S druge je strane pak zastupao ideju da će „svjetski sukobi prestati kad će postojati država Pangea s narodima, kulturnim individualnostima bez granica. Pangea bi imala zakonodavnu i izvršnu vlast, u svjetski parlament delegate bi slali svi narodi, a vladu predstavnici država“. Pangea bi jedina imala vojsku i izdavala bi novac.²⁵¹³ Njegovu je ideju u jednoj knjižici iz 1940. popularizirao Dinko Tomašić. Sociolog je u toj knjižici istaknuo kako se HSS rano „zalagao za ideju svjetskoga mira i okupljanje čitavoga ljudstva u jednu općechovječansku zajednicu“.²⁵¹⁴ Ideje nalik „Pangei“

²⁵⁰⁹ „Vjerski predstavnici i pismenost“, *Seljačka sloga* (Zagreb), listopad-studen 1940., 252.

²⁵¹⁰ „Nepogrešivi su – u svemu.“, *Seljačka sloga* (Zagreb), listopad-studen 1940., 262-263. Također vidi: „Okružnica dra Krnjevića“, *Seljačka sloga* (Zagreb), listopad-studen 1940., 257-259.

²⁵¹¹ Rudolf Herceg, „Miran Hercegov odgovor“, *Seljačka sloga* (Zagreb), listopad-studen 1940., 263-264.

²⁵¹² Rudolf Herceg, „Bez autohtone narodne ili seljačke kulture – propast.“, *Seljačka sloga* (Zagreb), listopad-studen 1940., 242.

²⁵¹³ Tomašić 1940b, 6.

²⁵¹⁴ Tomašić 1940b, 14.

razvijali su i drugi agraristički političari poput Aleksandra Stambolijskog u Bugarskoj ili Milana Hodže u Čehoslovačkoj.²⁵¹⁵ Ideje o „pangeji“ koje su promovirali Herceg i ranije Božidar Magovac još su 1934. napadali Milica Devčić-Radić u časopisu *Evolucija i Hrvatska straža*.²⁵¹⁶ Fantazije o globalnoj kvazi-državi bile su odbojne većini članova Mačekova HSS-a. Šarinić se u *Ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta* obrušio na ideje „bratstva i unifikacije čovječanstva izražene upravo zorno u tobožnjoj ideji panevropa, pa čak i u ideji pangeje!“. Sve navedeno prema Šariniću je predstavljalo „atak na nacionalizam i nacionalnu demokraciju“.²⁵¹⁷

Osim Hercega i Tomašića u spomenutoj knjižici, iz redova HSS-a nisu se mogle čuti afirmacije Hercegovе ideje „pangeje“, fundamentalno suprotstavljene nacionalističkom određenju stranke. Njegovu radu na opismenjavanju puka i čuvanju narodnih običaja putem Seljačke slogе pridavani su isključivo pozitivni epiteti, ali su njegovi opširniji ideološki traktati bili često predmet sprdnje političkih protivnika. Kada je Herceg polemizirao 1940. s predstojnikom odjela za seljačko gospodarstvo Slavkom Kolarom, književnik i agronom Kolar je s podsmjehom kritizirao Hercegovе utopističke zamisli o „pangeji“.²⁵¹⁸ O oslabljenom položaju Hercega svjedoči i činjenica da je s njime izravno polemizirao odjelni predstojnik Banske vlasti bez snažnije pozadine u stranci i to bez posljedica. Kolar će reći kako je Herceg bio „već svima, i u vlastitoj stranci, dodijao, te je svima bilo drago da se našao netko da mu dade po prstima“.²⁵¹⁹ Nesuvislost i nekoherentnost njegovih teza, koje drugi članovi baš i nisu promovirali, ali se od njih nisu uglavnom ni ograđivali, protivnici su iskorištavali za obračun s ideologijom HSS.²⁵²⁰

Članovi vodstva HSS-a imali su različite poglede na nekoliko važnih pitanja. Moguće je detektirati nekoliko raznolikih stajališta po raznim koordinatama, iako to nesuglasje uglavnom nije proizvodilo sukobe. Riječ je uglavnom o razlikama koje su suptilne i može ih se iščitati iz pojedinih istupa ili postupaka članova HSS-a za vrijeme Banovine Hrvatske, a važno ih je ocrtati s obzirom na kasniji raspad stranke. Riječ o razlikama koje se tiču odnosa prema Jugoslaviji i jugoslavenstvu i vanjskopolitičku orijentaciju. Odnos prema ideološkim fenomenima koji su potresli međuratnu Europu, poput fašizma i komunizma bit će obrađen samo usputno. Vodstvo

²⁵¹⁵ Mitrany 1951, 137-138.

²⁵¹⁶ Radelić 1999, 38-42.

²⁵¹⁷ Šarinić 1935, 143.

²⁵¹⁸ Kulundžić 1977, 485-496.

²⁵¹⁹ Kulundžić 1977, 494.

²⁵²⁰ Vidi: Vladimir Židovec, „In hoc signo vinces“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), srpanj 1941., 341; Drago Čepulić, „Nešto o originalnosti i 'autohtonosti' jakobinske Hercegovе 'pangeje'“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), svibanj-lipanj 1941., 253-260.

stranke u principu je unisono antikomunističko s mogućim izuzetkom Bićanića, što je ranije obrađeno.

U kontekstu prvog nužno je zasebno obraditi ličnost Ivana Šubašića koji odudara od ostatka vodstva HSS-a. Ugrubo i donekle neprecizno možemo reći da unutar stranke postoje ljudi poput Šubašića koji su u načelu zadovoljni postignutim Banovinom Hrvatskom te smatraju južnoslavensku državnu zajednicu poželjnom, te većine u vodstvu poput samog Mačeka, a pogotovo Košutića i Krnjevića, koji žele što više proširiti ovlasti i teritorij Banovine Hrvatske, a u konačnici vjerojatno ostvariti i hrvatsku neovisnost. U potonje spadaju uz Košutića i Krnjevića Ivan Pernar, Josip Torbar, Ljudevit Tomašić, Đuro Kemfelja, Žiga Šol. Podjela je to na one koji Jugoslaviju smatraju poželjnom državom i većinu koja je smatra više ili manje privremenim nužnim zlom u teškim međunarodnim okolnostima.

Međutim, čak i prvi tabor sigurno je smatrao da je potrebno proširiti ovlasti Banovine Hrvatske. Šubašić je u rujnu 1944. smatrao da Hrvatska treba imati vlastitu vojsku što bi ukazivalo da je držao konfederaciju poželjnim oblikom jugoslavenske državne zajednice.²⁵²¹

Ban Šubašić nije imao organski utjecaj i autoritet u stranci. Funkcija bana bila je namijenjena Augustu Košutiću, ali je knez Pavle bio protiv. Šubašić je ranije bio svojevrsna „veza“ između Mačeka i dvora. Šubašić je bio „solunski dobrovoljac“ što je posebno isticano u ustaškoj promidžbi protiv Banovine Hrvatske i HSS-a. Marko Čović ga je u memoarima posprdno nazvao „banom s Kajmakčalana“.²⁵²² Šubašić je 1916. prebjegao na istočnom frontu ruskim jedinicama. Potom je u Odesi²⁵²³ organiziran odred od zarobljenih južnih Slavena koji su poslani na Solunski front. Kao zapovjednik jedne francuske postrojbe u borbama odlikovan je ordenom Francuske „Za Hrabrost“, a kasnije i ordenom „Belog orla s Mačevima“ zbog sudjelovanja u proboju solunskog fronta.²⁵²⁴ Vodstvu HSS-a približio se nakon što se Josip Vandekar oženio za kćer Stjepana Radića Milicu. Šubašić je bio Vandekarov vjenčani kum i kum djeci Josipa i Milice.²⁵²⁵

²⁵²¹ Šepić 1983, 317-318.

²⁵²² Čović 1975, 288.

²⁵²³ U Odesi su u listopadu 1916. masakrirani hrvatski zarobljenici koji su odbijali boriti su u jugoslavenskim odredima na strani saveznika. O Šubašićevoj ulozi u tim zbivanjima širile su se razne priče koje je teško provjeriti. Franjo Dujmović tvrdi da je u Odesi Šubašić „željeznom motkom tukao“ Franju Malčića iz Čučerja, narodnog zastupnika HSS-a za zagrebački kotar. Marko Čović navodi istu anegdotu, samo je smješta u Dubrudžu gdje je Malčić „dobio jugoslavenskom Šubašićevom batinom po turu“. Dujmović 1976, 143; Čović 1975, 26.

²⁵²⁴ Šepić 1983, 16.

²⁵²⁵ Šepić 1983, 17. Na tom je vjenčanju 1921. Maček bio vjenčani kum Milici Radić. Maček je kasnije bio krsni kum Šubašićeve kćeri. Perić 2003, 172.

Samom Mačeku posebno se politički približio nakon što je vođa HSS-a osuđen 1933. na zatvorsku kaznu. Šubašić je tada postao posrednik između Mačeka i kralja koji je u njega imao povjerenje. Kasnije će istu ulogu imati u odnosu između Mačeka i kneza namjesnika Pavla.²⁵²⁶ Iako je izabran za narodnog zastupnika u kotaru Delnice 1935. i 1938.,²⁵²⁷ nije imao značajniju podršku na terenu. Smoljan potvrđuje kako se Šubašić „nije u stranačkom životu tako isticao da bi sa strane vodstva stranke bio predložen za tako visoku funkciju“.²⁵²⁸ Mačkov sin također je mišljenja da ga vođa HSS-a nije svrstavao u „prvi rang“.²⁵²⁹

Dok je Šubašić uživao povjerenje Mačeka i Mačekove obitelji, najistaknutiji HSS-ovci u zemlji 1934. gajili su nepovjerenje prema Šubašiću, koji je tada posjećivao i Mačeka u zatvoru, sumnjajući u njegovu lojalnost.²⁵³⁰ Šubašić je u razgovoru s Konstantinovićem rekao da su ga 1934. smatrali agentom dinastije.²⁵³¹ Takva se percepcija, barem donekle, nastavila i kasnije. Odnosno, u najmanju ruku postojalo je nepovjerenje prema Šubašiću. Nikola Rušinović navodi da je Ivan Pernar, koji je inače imao ugled kod *hrvatskih nacionalista* i kao žrtva atentata u Narodnoj skupštini, „grmio na sav glas protiv 'dvorskog špijuna'“.²⁵³² S druge strane Lovro Sušić, protivnik Sporazuma Cvetković-Maček, koji je bio Šubašićev prijatelj još od dvadesetih, gledao je na Šubašića „kao hrvatskog rodoljuba“. U pismu upućenom Šubašiću 8. rujna 1939. Sušić je naveo da se raduje što je upravo Šubašić postao ban te mu je zaželio „od srca mnogo sreće za korist i napredak naše drage Hrvatske“.²⁵³³

Prema Košaku Šubašić „nije u redovima HSS nikada bio obljubljen“. Šubašić nije bio u dobrim odnosima, prema Košaku, s Košutićem, Pernarom i Reberskim, dok je zato bio „uvijek u najužem kontaktu s Jurom Šutejem“.²⁵³⁴ Krnjević će 1953. u jednom pismu reći za Šubašića da je „pokvaren čovjek“.²⁵³⁵ Tortić ističe da je hrvatsko narodno zastupstvo reagiralo na imenovanje

²⁵²⁶ Šepić 1983, 17.

²⁵²⁷ Šepić 1983, 17.

²⁵²⁸ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301060 Bariša Smoljan, Saslušanje Bariše Smoljana 26.8.1949., 60.

²⁵²⁹ Maček i Škrabe 1999, 32.

²⁵³⁰ Matković i Trogrlić 2019, sv. 1, 613, 636-638, 650-651. Također vidi: Krešimir Devčić, „Lakaj Karadjordjevića i sluga velikosrba: Lažni hrvatski 'ban' u Englezkoj“, *Hrvatski narod* (Zagreb), 4. 6. 1944., 4.

²⁵³¹ Konstantinović 1998, 370.

²⁵³² Rušinović 1996, 68.

²⁵³³ Jere Jareb, „Dr. Lovro Sušić i Maček-Cvetkovićev sporazum“, *Croatia Press* (New York), 1973., br. 1-2: 34, 36.

²⁵³⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 28-29.

²⁵³⁵ HR-HDA-1451-HSS, kut. 8, fasc. 21., Pismo Jurja Krnjevića, 21. 9. 1953.

Šubašića „hladno i u uvjerenju, da će on otići, čim se novo stanje toliko učvrsti, da može poslužiti kao baza za daljnje napredovanje“.²⁵³⁶

Nepopularan i nekarizmatičan bansku funkciju obavljao je birokratski, dok je glavni autoritet i dalje imao „vođa“ hrvatskog naroda Vladku Mačeku.²⁵³⁷ Jukiću je Maček navodno rekao da Šubašić funkcionira dobro ako poštuje upute, ali ne može djelovati po vlastitoj političkoj inicijativi.²⁵³⁸ To je vjerojatno i bila Mačekova zamisao – Šubašić će samo činovnički ustrojiti vlast i djelovati po uputama stranke. Prema Marku Čoviću Šubašić je u stranci „smatran političkim pridošlicom, arivistom i pikzibnerom“. Po svemu sudeći nije smatran ni pretjerano kompetentnim pa samim time ni prijetnjom autoritetu stranke i zadanom smjeru. To dobro oslikava Čovićevo prenošenje riječi Ilije Jakovljeviću kojemu su se on i Josip Andrić, predsjednik Društva bačkih Hrvata, požalili na projugoslavenski govor Šubašića u Vrbovskom. Jakovljević je navodno rekao: „Znate, Šubašić je selski advokat, fiškal koji nedjeljom pojede svoj gablec, a onda popije i svoj špricer. Međutim ovog se je puta prevario pa je popio svoj špricer (valjda i više špricera) prije gableca pa je sve pobrkao i sve je ispalo naopako. Sve je ispalo onako kako ne treba“.²⁵³⁹

Međutim, takva funkcija daje i polugu za pridobivanje nove moći. S vremenom se kristalizirao određeni antagonizam između dijelova stranke i banovinskog aparata. Josip Horvat smatra da je postojalo „trenje između banske vlasti i stranke kojoj je vodstvo preuzeo stvarno dr. Krnjević“.²⁵⁴⁰ Prema Smoljanu Košutić i Krnjević, a pogotovo Košutić, nisu bili uopće u kontaktu sa Šubašićem.²⁵⁴¹ Ta činjenica također ukazuje na disfunkcionalnost u odnosu između stranke i Banske vlasti. Naime, Maček je kao potpredsjednik vlade dobar dio vremena provodio u Beogradu pa bi bilo za očekivati da Košutić i Krnjević kao najvažnije osobe u stranci nakon Mačeka daju inpute Banskoj vlasti i kontroliraju je. Određene razmirice definitivno su postojale. Prema Albertu Platzzeru Đuro Kemfelja, zapovjednik HSZ-a, je „bio protiv dra. Šubašića“. Zbog toga je Platzzer navodno uspio ishoditi u ljeto 1940.²⁵⁴² slanje okružnice po kojoj pripadnici HSZ-a

²⁵³⁶ J. Jareb 1997, 345.

²⁵³⁷ Maček priznaje da Šubašić „nikako nije mogao osvojiti narodnih simpatija“ zbog „nešto odviše autokratskog nastupa a još više uslijed lošeg izbora svojih činovnika suradnika“. Maček 2003, 193.

²⁵³⁸ Jukić 1974, 236.

²⁵³⁹ Čović 1975, 47-48.

²⁵⁴⁰ Horvat 1984, 335.

²⁵⁴¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301060 Bariša Smoljan, Saslušanje 30. 8. 1949., 62.

²⁵⁴² U tekstu se govori o ljetu 1944., ali je očigledno riječ o tipfeleru.

moraju tražiti dozvolu od organa Banovine Hrvatske za nošenje oružja.²⁵⁴³ U toj je okružnici izrijekom navedeno da osobe koje žele nositi oružje moraju za to ishoditi dozvolu vlasti te da od tog načela nisu izuzeti pripadnici HSZ-a i HGZ-a.²⁵⁴⁴

Dva ili tri dana kasnije Maček je, prema Platzeru, tražio poništenje te okružnice „na zahtjev Kemfelje“. Platzer je u Rogaškoj Slatini uspio isposlovati od Mačeka da ne dođe do poništenja okružnice pa je ona redefinirana na način da se dozvole izdaju na temelju popisa koji kotarskim poglavarstvima daju kotarski zapovjednici HSZ-a. Platzer je zapravo imenovan na funkciju kako bi u ime Banske vlasti suzbio ekscese zaštite, ali, kako je naveo u tom iskazu za UDB-u, nije uspio „pokušaj čišćenja zaštite“ tom okružnicom jer „mnogi – zapravo svi – kotarski zapovjednici nisu uopće po nalogu Kemfelje dostaviti (sic) spiskove, jer su smatrali uvredom da bi mi kontrolirali sreske načelnike“.²⁵⁴⁵

Određene probleme u odnosu stranke i Banske vlasti pokazuje i slučaj cenzure *Zagrebačkog lista*. Na prvoj stranici tog lista čiji je vlasnik bio Žiga Scholl 20. svibnja 1940. objavljeni su jedan pored drugog tekstovi s naslovima „Nastati će nova Hrvatska“, ispod kojega je bio tekst pod naslovom „Mussolini odlučuje“. Dan kasnije redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu kaznilo je *Zagrebački list* zbog remećenja javnog mira i poretka. Novinari Viktor Dujšin, Ivan Grubiša i faktor Gabro Lorković tužili su Bansku vlast Banovine Hrvatske upravnom sudu. zbog te odluke i to putem odvjetnika Žige Scholla, narodnog zastupnika i prijatelja Vladka Mačeka (i susjeda, Scholl je živio u Deželićevoj 53). Argumentirali su da ti članci nisu međusobno povezani te da je za izricanje kazne zadužen redoviti kazneni sud, a ne upravna vlast zbog čega su zatražili poništenje presude. Naime, Banska vlast potvrdila je u pogledu krivnje odluku redarstvenog ravnateljstva, a kaznu snizila na 100 dinara. Također su naveli da su u tekstu postupili „i više nego li oprezom“ jer je cenzor „g. Fortilio“ (vjerojatno se misli na Luku Fertilića) odabrao, iako ga nisu bili dužni obavijestiti, jedan od tri ponuđena naslova, odnosno „Mussolini odlučuje“.²⁵⁴⁶

Nemoguće je rekonstruirati jesu li uistinu postojale veće razmirice između stranke i aparata Banovine Hrvatske. Po svemu sudeći, sporovi na toj relaciji ipak nisu poprimali ozbiljnije

²⁵⁴³ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301498 Ivan Šubašić, Izjava Alberta Platzera 18. 6. 1945., 75.

²⁵⁴⁴ HR-HDA-155-BHKB, kut. 21, 49176/40, Okružnica: Članovi HSZ-a pravo držanja i nošenja oružja, 28. 7. 1940.

²⁵⁴⁵ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301498 Ivan Šubašić, Prijepis rukom pisane izjave Alberta Platzera 18. 6. 1945., 75.

²⁵⁴⁶ HR-DAZG-100, Odvjetnička pisarnica Scholl, Žiga, kut. 1. Tužba upravnom sudu na poništenje rješenja Banske vlasti. Fond nije u trenutku pisanja bio sortirani. Spomenuti se spis nalazi u omotu na kojemu piše „Dujšin i dr.“.

konture. Disfunkcionalnost u odnosima između Banske vlasti i stranke nije bila ideološke prirode. Dapače, Šubašićevi kadrovi često su čak radili za ustaše i nema govora o tome da bi radili na nekom „projugoslavenskom“ smjeru na čelu sa Šubašićem. Primjerice, Frković je imenovan na funkciju odjelnog predstojnika kao Šubašićev prijatelj.²⁵⁴⁷ Odjelni predstojnik za financije Vladimir Franolić bio je Šubašićev šogor.²⁵⁴⁸ Šef kabineta bana Vladimir Šipuš, Šubašićev najbliži suradnik, surađivao je s „frankovcima“ i Nijemcima.²⁵⁴⁹ Prevelik broj odjelnih predstojnika karakterizira prijateljstvo sa Šubašićem da bi to bilo slučajno. Slavko Kolar i Šubašić također su bili „intimni prijatelji“ još od gimnazijskih vremena.²⁵⁵⁰ Drugi su pak odjelni predstojnici bili bliski prijatelji međusobno poput Kolara i Lamera ili Kolara i Zvonimira Pavešića.²⁵⁵¹ Potonji je pak bio bliski prijatelj obitelji Maček.²⁵⁵²

Šubašić je, očekivano, djelovao prema direktivama Mačeka. Međutim, prema iskazu Bariše Smoljan, Maček je bio nezadovoljan situacijom pa je „jedno vrijeme namjeravao, da napusti mjesto podpredsjednika vlade u Beogradu i da preuzme lično rukovodjenje Banovinom umjesto Šubašića“.²⁵⁵³ Ilija Jukić također navodi u svojim memoarima da je Maček 1941. želio smijeniti Šubašića „jer je pravio nered“, ali je smjenu spriječio rat.²⁵⁵⁴

No, vratimo se na Šubašićev odnos prema Jugoslaviji. Od srbijanskih političara on je bio percipiran kao njima najskloniji iz HSS-a. Također je u govorima znao Jugoslaviji i jugoslavenstvu davati svojevrсни metafizički značaj, za razliku od svih drugih HSS-ovaca koji su svodili „državnu zajednicu“ na brak iz koristi. Konstantinović je 8. rujna 1939. zapisao u svoj dnevnik: „Dolazi Šubašić oko 17 časova. Rad kreće brže i brže. On se oduševljava zajedničkim radom na dobru Jugoslavije. Hteo bi carstvo Jugoslaviju. Misli da Hrvati ne mogu nigde iz Jugoslavije. Nema nam života van granica ove države. Optimist je. – On se pokazuje kao iskren i lojalan pregovarač“.²⁵⁵⁵ Iz Konstantinovićeve dnevnika vidimo da je Šubašić promatran kao „razumni“ dio HSS-a

²⁵⁴⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 300091, Ivica Frković, 39.

²⁵⁴⁸ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.30, Izjava Alberta Platzera, 8. Franolić nije dijelio Šubašićeve stavove. Zamjerao je Mačeku što nije prihvatio Njemačku ponudu za preuzimanjem vlasti u Hrvatskoj. Smatrao je da u tom slučaju „ne bi došlo do krvoprolića“. 189. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301498 Ivan Šubašić, Saslušanje Oktavijana Svježića 7. 2. 1948., 189.

²⁵⁴⁹ O tome detaljnije u nastavku potpoglavlja.

²⁵⁵⁰ Kulundžić 1977, 469.

²⁵⁵¹ Kulundžić 1977, 475, 477.

²⁵⁵² Maček i Škrabe 1999, 81.

²⁵⁵³ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301060 Bariša Smoljan, Saslušanje 30. 8. 1949., 62-63.

²⁵⁵⁴ Jukić 1974, 235.

²⁵⁵⁵ Konstantinović 1998, 47.

nasuprot, primjerice, Krnjeviću koji daje radikalne izjave. Tako Konstantinović 4. rujna 1940 bilježi: „Priča mi (Cvetković, op.a.) da sa nekim Hrvatima ide teško. I Knez se ljuti. Zvao Šubašića i rekao mu jasno. Šubašić ima protiv sebe i stranku i seljačku zaštitu i sve. Maček je pola u vladu pola u opoziciji. Krnjević je govorio strašne stvari u Sarajevu i sada o sportu. Tako više ne može. Doći će im Stojadinović!“²⁵⁵⁶ Nekoliko godina kasnije, točnije u srpnju 1944. kada će i Šubašić i Konstantinović ponovno biti u vladi, Šubašić će srbijanskom kolegi reći: „Da nisam istrajao u borbi oko Sporazuma, Maček bi danas bio na istoj liniji sa Pavelićem“.²⁵⁵⁷

Šubašić je u Čakovcu 20. studenog 1940. govorio o Štrigovi koja je „u zajedničkoj domovini Jugoslaviji, ali i ona treba da pripadne majci domovini, Hrvatskoj“. Ta je rečenica simptomatična jer su HSS-ovci pazili da ne govore o Jugoslaviji kao domovini. Domovina je bila samo Hrvatska, a Jugoslavija državna zajednica. Šubašić je povezao sudbinu Međimurja sa sudbinom grada na drugom rubu Jugoslavije – Bitolja u Makedoniji koji su nehotice ranije bombardirali Talijani tijekom rata s Grčkom. Šubašić je kazao:

„Kao što vam sada u Čakovcu ovdje govorim u dokaz, da smo zaista povezani u Jugoslaviji, ovoga momenta, s ovoga mjesta, šaljem pozdrav našem vodji dru Mačku, koji je u Beogradu, (Živio!) s tim, da poruči tom našem Beogradu i bratskom srpskom narodu, da mi istodobno šaljemo pozdrave našoj najjužnijoj braći našem Bitolju. Jer dok mi mislimo na Bitolj, dotle će Bitolj misliti, da ovdje postoji njegova granica, koju treba čuvati i oni ovdje i mi tamo“.²⁵⁵⁸

Nakon njega Krnjević je govorio o hrvatskoj „domovini“ kao jednoj od europskih „zemalja“ nakon što je Šubašić govorio o Jugoslaviji kao domovini.²⁵⁵⁹ Iznimnost Šubašićevog govora zamijetili su suvremenici. Radoje Janković, bliski suradnik Milana Stojadinovića i dugogodišnji diplomat, zadovoljno je zabilježio u svom dnevniku kako Šubašić „drži rodoljubne govore u Čakovcu“.²⁵⁶⁰

Razlika između Krnjevićeva i Šubašićeva govora nije bila iznimka. Jere Jareb prisjetio se kako je prisustvovao Šubašićevom govoru u Šibeniku. Nakon njegova govora, koji je on ocijenio jugoslavenskim, a narod ga je navodno „saslušao u šutnji“, okupljenima se obratio narodni zastupnik iz Splita Paško Kaliterna i „održao jedan vatreni hrvatski i otvoreno

²⁵⁵⁶ Konstantinović 1998, 175.

²⁵⁵⁷ Konstantinović 1998, 370.

²⁵⁵⁸ „Govor bana dra Šubašića u Čakovcu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 11. 1940., 5.

²⁵⁵⁹ „Govor dra Krnjevića u Čakovcu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 21. 11. 1940., 5.

²⁵⁶⁰ Janković 2021, 170.

protujugoslavenski govor. Narod mu je oduševljeno klicao i odobravao“.²⁵⁶¹ Juraj Krnjević, iako će za vrijeme Drugog svjetskog rata biti u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi iz taktičkih razloga i uvjerenosti u pobjedu zapadnih saveznika, bio je po svemu sudeći pristaša hrvatske državne neovisnosti. To se moglo nagovijestiti iz nekih njegovih govora, a ubrzo po završetku Drugog svjetskog rata otvoreno će zauzeti tu platformu.²⁵⁶² Britanski veleposlanik kod jugoslavenske vlade u egzilu G. W. Rendell, čiji je Krnjević bio potpredsjednik, izvijestio je 10. svibnja 1943. nadređene o razgovoru s Krnjevićem pet dana ranije. Rendell je naveo kako je Krnjević „iako osobno vrlo prijateljski, prilično teži nego inače prema jugoslavenskom pitanju“. Britanski je diplomat zamijetio kako se Krnjević „po prvi puta činio gotovo otvorenim separatistom“ (for the first time he seemed almost openly separatist). Zbog takvih nagnuća, koja je zasigurno nastojao i suzbiti²⁵⁶³ svjestan britanske predanosti očuvanju jugoslavenske države, Krnjević je kod Rendella stvorio uvjerenje da „s Krnjevićem nećemo daleko stići“ te da bi London trebao od Šubašića stvoriti „glavnog hrvatskog predstavnika“ (chief Croat representative). Iako je za Šubašića rekao da je „usijana glava i neiskusna“ (hot-headed and inexperienced), preferirao ga je pred Krnjevićem jer je „više realist“, očito u odnosu prema srpskim predstavnicima i Jugoslaviji.²⁵⁶⁴ Potpredsjednik HSS-a u tom je pogledu bio blizak Krnjeviću. Ranije je navedeno više izjava Košutića iz kojih se moglo naslutiti da je Banovina Hrvatska samo prva faza, indicirajući da je samostalnost konačni cilj.²⁵⁶⁵

²⁵⁶¹ J. Jareb 1995a, 72.

²⁵⁶² Krnjević je 1980. objavio prijevod i original svojega odgovora britanskom veleposlaniku u proljeće 1943. u kojemu taksativno navodi koja područja HSS traži za hrvatski teritorij. Od tih dokumenata za Krnjevićev je stav važnija sljedeća rečenica: „Kada ćete pročitati barem neke od ratnih dokumenata, što ću ih ja iznijeti iz sada nedavnoga objavljenoga ratnog Arhiva londonskoga minsitarstva ratnih poslova (Foreign Officea) lahko ćete vidjeti da je suradnja između Pavelića u Zagrebu i mene u Londonu u ono doba u istinu postojala, da su tu bile velike mogućnosti i gotovo sigurnost da bi se Nezavisna Država Hrvatska (NDH) trajno održala i nakon propasti Mussolinijeve i Hitlerove kao samostalna i suverena država i da ne bi pred konac rata trebao Pavelić bježati iz Hrvatske, niti bi hrvatska vojska doživjela Bleiburg, a ni ja ne bi ostao u neznam već koliko dugoj emigraciji, nego bi se po svršetku rata vratio doma“. Juraj Krnjević, „Važni po hrvatski narod diplomatski dokumenti iz prošloga svjetskoga rata“, *Kalendar hrvatski glas* (Winnipeg), 1980., 44-45.

²⁵⁶³ Rudolf Baričević poziva se na svjedočanstvo neimenovanog suradnika Krnjevića prema kojemu je glavni tajnik HSS-a „sondirao teren za svoju akciju“ pa je tako upitao engleskog biskupa „kakva bi bila reakcija engleske vlade ako bi on sastavio hrvatsku vladu u emigraciji“. Odgovor je bio jasan: „Poslali bi vas na Isle of Man“. Na Otoku Manu bila je tada najzloglasnija britanska kaznionica. Baričević 1993, 163.

²⁵⁶⁴ TNA FO 536/6/3144A/19/43

²⁵⁶⁵ Košutićev stav o Jugoslaviji čehoslovački diplomat koji je s njime razgovarao krajem 1937. sažeo je na sljedeći način: „Pojam Jugoslavije kao ideje i koncepcije države mu je tuđ, prema tome pojmu on vjerojatno nema odnosa ni osjećajno ni razumski“. Boban 1974, sv. 1, 310.

Britanski obavještajac Stephen Clissold je u elaboratu iz 1944. uvrstio Košutića, Pernara i Reberskog u desno krilo stranke. Pritom je za Košutića napisao kako se „čini da po temperamentu i sklonostima pripada desnom krilu stranke i dijeli strah srednje klase od svakog pokreta koji bi podsjećao na komunizam”.²⁵⁶⁶ Međutim, takav bi zaključak mogao vrijediti doslovno za svakog visoko pozicioniranog HSS-ovca. U ovom kontekstu Clissold vjerojatno, imajući u vidu ratno savezništvo s komunističkim Sovjetskim Savezom, nevoljkost spomenute trojice da se priključe partizanima objašnjava antikomunističkim stavom, ali je i svjestan da Košutić, Pernar i Reberski nevoljko prihvaćaju Jugoslaviju što je možebitno problematično za britanske interese.

Pernar i Kemfelja navodno su bili među zagovornicima ustanka koji bi poveo HSS nakon atentata na Stjepana Radića.²⁵⁶⁷ Ivan Pernar, žestoki antikomunist, smatran je generalno naklonjenim frankovcima.²⁵⁶⁸ Pernar je još kao student bio starčevićanac,²⁵⁶⁹ a kao odvjjetnički perovođa radio je u odvjjetničkoj pisarni dra Vladimira Prebega, poznatog pravaša.²⁵⁷⁰

Bliski prijatelj Ivana Pernara, senatora za vrijeme Banovine Hrvatske, bio je ministar Josip Torbar. Pernarova i Torbarova supruga bile su sestre te su oni bili blisko povezani. Pernar i Torbar živjeli su u istoj kući u Gajevoj ulici.²⁵⁷¹ Prema Košaku oni su „važili unutar HSS kao najizrazitiji desničari”.²⁵⁷² OZNA je u elaboratu iz veljače 1945. Uvrstila Pernara, Torbara i Reberskog kao glavne nositelje struje koju su nazvali „desno krilo frankovački orijentirano”.²⁵⁷³ Židovec tvrdi da su u ustaškim krugovima, za razliku od odnosa prema Krnjeviću, Šubašiću i Šuteju, prevladavala „povoljna mišljenja” spram Košutića i Pernara „za koje se je smatralo da stoje prilično desno”. Također se smatralo da ni Maček „nipošto nije tako intrasigentan (sic) spram ustaša, kako su to bili na pr. Krnjević i Šubašić”.²⁵⁷⁴ Prema Konstantinovićevoj bilješci o razgovoru sa Šutejem, potonji je bio mišljenja da „Torbar šuruje sa Pernarom, koji opet radi sa frankovcima i svim fakinima”. U istom je razgovoru Šutej rekao kako je Maček htio Pernara u vladi, ali je Šutej

²⁵⁶⁶ Boban 1980, 69.

²⁵⁶⁷ Kvaternik 1995, 200-201. Pernar je od revionističkih sila smatran vođom „radikalnoga krila HSS-a”. Sadkovich 2010, 302. Dragoljub Jovanović, koji je bio jedno vrijeme na robiji s Ivanom Pernarom, također ga je, naravno iz srbijanske perspektive, smatrao radikalnim. Jovanović 1973, 443.

²⁵⁶⁸ PETRIĆ, „Prilozi za biografiju Ivana Pernara (1889.-1967.)”, 184-188.

²⁵⁶⁹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301140 Ivan Pernar, 3.

²⁵⁷⁰ Šarinić 1935, 186.

²⁵⁷¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301409 August Košutić, Iskaz Marijana Hanžekovića, 266.

²⁵⁷² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 28.

²⁵⁷³ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.15, Izradak o 'neprijateljskom radu HSS-a' 1945 godine, 11.

²⁵⁷⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 013.0.56, Autobiografija Vladimira Židovca, 9-10.

poručio da on neće biti dio takve vlade.²⁵⁷⁵ Barišu Smoljana je teško smjestiti. Čini se da je bio između dvije opisane struje.²⁵⁷⁶

Milivoj Magdić je u svom poslijeratnom nedovršenom spisu *U vučjoj jami* detektirao je u HSS-u skupinu koju je nazvao *homines novi*. Oni nisu bili „prvorodjeni borci hrvatskog seljačkog pokreta“. Po njemu su upravo takve pridošlice bile nositelji lijevih i liberalnih tendencija u konzervativnoj i hrvatskoj državotvornoj stranci kakav je bio HSS. Za Jakovljevića, Bićanića i Jančikovića on će reći da su bili „vječni liberali“.²⁵⁷⁷ Konstruirajući pravocrtnu putanju koja je vodila do Jakovljevićeva pristupanja partizanima iz lijevog ili liberalnog stava, Magdić ga je pogrešno svrstao u skupinu zajedno s Bićanićem i Jančikovićem. On je bio *homines novi* u stranci kao i potonji, ali se ne uklapa u obrazac pridošlica u stranku tehnokratskog usmjerenja, blagonaklonijih prema Jugoslaviji od ostatka stranke i ponekad sklonih ljevici. Ivan Andres primjer je koji bi se bolje uklapao od Jakovljevića. *Homines novi*, dakako, nisu bili međusobno povezani unutar stranke i bili su ideološki jako raznoliki. Magdić ih svrstava na ljevicu i među komunističke simpatizere.²⁵⁷⁸ Međutim, neki od novih članova stranke dolazili su s desna – poput Jakovljevića i Glojnarića koji su prišli stranci kao intelektualci koji su do tada djelovali u okviru Hrvatskog katoličkog pokreta. Također, brojni *homines novi* imali su jasnu ideologiju koju su zastupali te ih se ne može svesti samo na osobe koje su se pridružile stranci iz oportunih razloga. *Homines novi* nisu imali realnu snagu na terenu, već su stekli utjecaj u stranci kao odabiri vrha stranke, odnosno vjerojatno Vladka Mačeka kao stručnjaci za određena područja (Bićanić za ekonomiju) ili kao korisni za međunarodne kontakte stranke (Andres). Jančiković je pak bio jedan od ključnih odvjetnika Vladka Mačeka.²⁵⁷⁹ Nije teško zamisliti da se u tom trenutku približio vođi HSS-a, dok je Bićanić stranci postao blizak tijekom zajedničkog robijanja s Mačekom. Za razliku

²⁵⁷⁵ Konstantinović 1998, 278, Djokic opravdano Andresa, Jukića, Šuteja i Šubašića svrstava u članove HSS-a koji su bili „umjereni u smislu da su bili za sporazum sa Srbima i smatrani su općenito projugoslavenskima“. Djokic 2007, 76

²⁵⁷⁶ „Slavonac“ (Ilija Jakovljević) OZN-u je izvijestio početkom prosinca 1943. kako Smoljan „nije separatista“, dok je za Košutića naveo upravo suprotno. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301409 August Košutić, 479-480. Košak će pak reći da je Smoljan „važio kao izraziti desničar“, HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 31.

²⁵⁷⁷ Magdić 2021, 72.

²⁵⁷⁸ Općenito postoji tendencija da komunisti „lijeve“ HSS-ovce proglašavaju izvornima, a *hrvatski nacionalisti* „desne“ izvornima, Čović će tako za Glojnarića reći „jedini autentični HSS-ovac u čitavoj redakciji 'Hrvatskog Dnevnika'“. Valja posjetiti da je Glojnarić prilično kasno pristupio redovima HSS-a – tek sredinom tridesetih. Čović 1975, 171.

²⁵⁷⁹ Boban 1996, 26; Radelić 2008, 344.

od Šuteja koji je bio na čelu sarajevske organizacije i glavni čovjek u Bosni i Hercegovini ili mostarskog narodnog zastupnika Bariše Smoljana, Ivan Andres i Tomo Jančiković nisu imali političke veze s rodnim Vinkovcima niti su iz popularnosti među pristašama crpili svoju moć.

Tomu u prilog govori i kandidiranje za narodnog zastupnika izvan mjesta rođenja ili kraja u kojem su u tom trenutku stanovali. Jančiković je kandidiran 1935. i izabran za zastupnika u Novom Marofu, dok je Ivan Andres bio narodni zastupnik za kotar Rab.²⁵⁸⁰ Oportunističko priključenje stranci možemo primijetiti kod Andresa te kod podbana Ive Krbeka. Ono što možemo primijetiti i kod Krbeka i kod Andresa je obrazac prilaženja gotovo svakoj vlasti. Andres (r. 1883.) je prvo bio mađaron. Više članova vodstva HSS-a opisalo ga je kao oportunistu. Krnjević je suradniku UDB-e 1952. rekao za Andresa da je „čisti oportunista, ranije madjaron“.²⁵⁸¹ Ilija Jakovljević je OZN-u izvijestio pod kodnim imenom „Slavonac“ da Andres „nema kontakta sa pristašama stranke. Čeka da opet zasjedne na ministarsku stolicu. Za Austrije je bio podžupan, a u jednom madjarskom listu napisao je članak u kojem je dokazivao, da je Slavonija madjarska“.²⁵⁸² Prema Košaku Andres je spadao „među 'nove ljude', odnosno 'skorojeviće'“ u HSS-u te je za pristaše bilo iznenađenje da je postao ministar pa čak i narodni zastupnik.²⁵⁸³ Andresa će kao oportunista opisati i britanski konzul Rapp i talijanski konzul Giovanni Gobbi.²⁵⁸⁴ Košutić je OZN-i rekao za Andresa da „nije stranački čovjek i nije Radićevac“. Na ministarsku je funkciju prema Košutiću imenovan „više kao čovjek visoke naobrazbe i neke vrsti poliglota“ – govorio je prema Košutiću francuski, njemački, engleski, talijanski, mađarski i grčki.²⁵⁸⁵ Jakovljević će izvijestiti OZN-u da je Andres „priličan erudit“ i „poliglot“.²⁵⁸⁶

Upravo su vladanje stranim jezicima i međunarodni kontakti Andresa vinuli u vrh HSS-a. Andres je kao odvjetnik u tridesetima odrađivao poslove za britanski konzulat.²⁵⁸⁷ Njegov je odvjetnički ured bio među jačima u Zagrebu pa je razumljivo Andres stekao veliki imutak. Andres je zastupao velike francuske tvrtke u Jugoslaviji i bio je odvjetnik francuskog generalnog

²⁵⁸⁰ Boban 1996, 20.

²⁵⁸¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301056 Juraj Krnjević, 180.

²⁵⁸² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301409 August Košutić, 479.

²⁵⁸³ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 32.

²⁵⁸⁴ Vodušek Starić 2002, 76; *I Documenti Diplomatici Italiani, Nona serie: 1939 – 1943.*, vol. IV, 267.

²⁵⁸⁵ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301409 August Košutić, 175. Košak navodi kako se Andres u razgovoru volio „razbacivati frazama u stranim jezicima“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 32.

²⁵⁸⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301409 August Košutić, 479.

²⁵⁸⁷ Matković i Trogrlić 2019, sv. 1, 55.

konzulata.²⁵⁸⁸ Govorio je nekoliko jezika, kretao se u visokom društvu i kao takav bio je od koristi za stranku. Prilikom puta u London u kolovozu 1934. Andres je razgovarao sa čuvenim britanskim ekonomistom Johnom Maynardom Keynesom.²⁵⁸⁹ Andres je Mačeku pomagao prilikom susreta s predstavnicima Francuske i Velike Britanije kao govornik engleskog i francuskog jezika.²⁵⁹⁰

Andres je, poput Šubašića, jedan od rijetkih HSS-ovaca koji je znao govoriti o Jugoslaviji, bratstvu južnoslavenskih naroda i sl. Nakon razgovora s Andresom 24. studenog 1939. Konstantinović je zabilježio da je Andres „protiv forsiranja državnog karaktera Hrvatske. Kaže da je hteo u zemlju propasti kad je Krbek pred njegovim načelnicima rekao da treba da metnu u glavu da je Hrvatska država“.²⁵⁹¹ Andres je krajem travnja u Budimpešti razgovarao sa sovjetskim poslanikom u mađarskoj prijestolnici Nikolajem Ivanovičem Šaronovom koji je primijetio kako je Andres „puno pričao o srodstvu slavenskih naroda“.²⁵⁹² Andres je kao ministar krajem veljače 1940. posjetio Sofiju gdje je domaćinima kazao da je stupanjem „na sveto bugarsko tlo“ osjetio bit poslovice „krv nije voda“. Bugarima se zahvalio „i u ime 16 milijuna Slavena iz bratske Jugoslavije“.²⁵⁹³ Međutim, Andres je vjerojatno bio indiferentan prema nacionalnom pitanju. On se prilagođavao postojećoj situaciji. Za vrijeme NDH Andres će tako pregovarati s ustašama o ulasku HSS-a u strukture vlasti NDH.²⁵⁹⁴ Andres se 1945. prilagođava novoj stvarnosti. Od tada pa sve do 1952. izvještavat će Oznu, odnosno Udbu, o situaciji u vrhu sada ilegalnog HSS-a pod kodnim imenom „Ivančević“.²⁵⁹⁵

Ivo Krbek bio je gradonačelnik Zagreba za vrijeme diktature kralja Aleksandra. U NDH je prvo otpušten s pravnog fakulteta, da bi početkom 1944. nastavio predavati na Pravnom fakultetu. U ime HSS-a sudjelovao je na pregovorima s partizanima. Ostao je u partizanima i otkazao lojalnost HSS-u čije je interese trebao zastupati usprkos tome što je August Košutić uhićen po dolasku na pregovore u Topuskom. Stjepan Pezelj, Krnjevićev tajnik, Udbinom je doušniku 1940. kazao da je smatrao Krbeka prevrtljivcem „slabog karaktera i da vodstvo HSS-a

²⁵⁸⁸ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 31-32.

²⁵⁸⁹ Matković i Trogrlić 2019, sv. 1, 790.

²⁵⁹⁰ Matković i Trogrlić 2019, sv. 2, 421-422, 440-441.

²⁵⁹¹ Konstantinović 1998, 76.

²⁵⁹² *Документы внешней политики СССР*. Т. XXIII, 231.

²⁵⁹³ „Manifestacija u Sofiji“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 2. 19410., 2.

²⁵⁹⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301409 August Košutić, 3. Prema nedatiranom izvještaju „Slavonca“ Andres je osobno razgovarao i s Pavelićem. HR-HDA-1491-OZNA, kut. 27, 5.13.9.7.

²⁵⁹⁵ Radelić 2008.

nije nikada imalo povjerenja u njegovu osobu“. Po uspostavi komunističke vlasti Krbek je govorio da je bio uvijek sklon marksizmu.²⁵⁹⁶

Tomo Jančiković kojega spominje i Magdić svakako je *homines novi* – u doslovnom smislu kasnog pristupanja stranci. Jančiković je kao student bio pristaša Demokratske stranke Ljube Davidovića.²⁵⁹⁷ Košak Jančikovića ubraja u „skorojeviće“. On se kao odvjetnik u političkim procesima za vrijeme diktature približio HSS-u. Jančikovićeva supruga bila je Vera Pilar, kćer Ive Pilara.²⁵⁹⁸ Međutim, generalno je smatran bliskim Šubašićevim i Andresovim pogledima. Šime Balen bio je mišljenja kako je Jančiković „iskreni pobornik zajedničkog života jugoslavenskih naroda“. ²⁵⁹⁹ Nasuprot takvoj ocjeni, valja napomenuti da je i Jančiković znao govoriti o hrvatskoj neovisnosti kao cilju borbe. Naime, 20. kolovoza 1939. je povodom 45 godišnjice proslave vatrogasnog društva u Gornjoj Rijeci (kotar Novi Marof) pred 300 ljudi rekao kako će Hrvatska biti „samostalna država“ s vladom u Zagrebu na čelu s predsjednikom Mačekom.²⁶⁰⁰

Ilija Jukić bio je „vanjsko politički informator i savjetnik“ Mačeka ekvivalentan Bićaniću za ekonomska pitanja.²⁶⁰¹ Jukić je prvotno uređivao novine Hrvatske težačke stranke u Banjoj Luci.²⁶⁰² Od 1924. radio je u ministarstvu vanjskih poslova, a od 1928. do 1932. u poslanstvu Jugoslavije u Londonu. Dvije godine kasnije napušta ministarstvo vanjskih poslova te je s Većeslavom Vilderom pokrenuo mjesečnik *Pogledi*, što bi ukazivalo na to da je još tada bio blizak jugoslavenstvu. Ono što je zanimljivo je da je u izvješću zagrebačke policije navedeno da je „dosta ljevičarski nastrojen“. ²⁶⁰³ Međutim, za potonje nisam našao nikakve druge dokaze.

HSS je dosljedno cijelo vrijeme zagovarao politiku ostajanja izvan svjetskog sukoba i posljedično politiku neutralnosti. U trenutku kada je neutralnost postala neodrživa politika, nije bilo lomova unutar stranke zbog prihvaćanja pristupanja Trojnog paktu. Ipak, izvan tog okvira jasno je bilo da u vodstvu stranke pojedinci osobno favoriziraju zapadne sile, točnije Veliku Britaniju, dok je drugima bliže povezivanje s Njemačkom. Druge velike sile praktički su u tom trenutku irelevantne. Francuska je poražena, Sovjetski Savez tek je sklopio diplomatske odnose s

²⁵⁹⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 300583 Ivo Krbek, 1-4.

²⁵⁹⁷ Boban 1996, 20.

²⁵⁹⁸ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 34.

²⁵⁹⁹ Boban 1996, 50.

²⁶⁰⁰ HR-HDA-1353-GSID, inv. br. 973, Kotarsko poglavarstvo u Novom Marofu izvještava o nedozvoljenom političkom govoru dr. Tome Jančikovića, 29. 8. 1939.

²⁶⁰¹ Boban 1996, 242.

²⁶⁰² Jukić 1965, 250.

²⁶⁰³ Matković i Trogrlić 2019, sv. 1, 304.

Jugoslavijom, dok Italiju na jugoistoku Europu ističe Njemačka kao dominantan osovinski faktor. Vanjskopolitičke preferencije članova vodstva HSS-a potrebno je posebno obraditi jer u vremenu svjetskom sukoba mala nacija poput hrvatske nema preveliki prostor za manevriranje. Valja napomenuti da britansko ili njemačko podržavanje određenih aktera nema nužno temelj u ideološkoj srodnosti. Primjerice, britanska tajna služba SOE financirala je, prema vlastitoj karakterizaciji, „poznatog makedonskog terorista Savu Ivanova“, člana VMRO-a.²⁶⁰⁴ Za VMRO je krajem listopada namijenila potencijalnih 300.000 dinara i to za „potencijalne sabotaže”.²⁶⁰⁵ Pojedini britanski krugovi u jednom su trenutku čak razmatrali zadobivanje na svoju stranu vojske na jugu Jugoslavije – na granici s Grčkom – koja bi uspostavila posebnu vlast odvojenu od ostatka Jugoslavije u slučaju pristupanja Trojnom paktu.²⁶⁰⁶ U kontekstu takve „fleksibilnosti“ valja spomenuti da je Glanville predložio u rujnu 1941. da SOE stupi u kontakt sa Stjepanom Bućem, hrvatskim nacionalistom poznatim po pronacističkim stavovima još u ranim tridesetima,²⁶⁰⁷ jer je ocijenio da bi Buć mogao biti nezadovoljan položajem unutar struktura NDH te će „vjerojatno biti voljan započeti novi tajni pokret kako bi sačuvao hrvatske interese u slučaju britanske pobjede.”²⁶⁰⁸

Svatko tko je mogao poslužiti britanskom cilju sabotaže njemačkih ratnih napora bio je potencijalni suradnik. Pogotovo od druge polovice 1940. kada se u Banovini Hrvatskoj intenzivirao se rat između britanskih i njemačkih tajnih službi koji je imao reperkusije na HSS-ovu vlast, a pogotovo na sigurnosni aparat. Agent SOE-a u Zagrebu tvrdio je da je u Zagrebu od dvjestotinjak detektiva većina bila na njemačkom platnom spisku. Točnije, da ih tek manje od 50 nije bilo. Takve tvrdnje zvuče pomalo nerealno, pogotovo uzimajući u obzir da na idućoj stranici izvještaja vidimo kako je taj isti agent SOE-a imao pristup dosjeima zagrebačke policije te da je surađivao sa šefom političke policije Ladislavom Šoprekom.²⁶⁰⁹ Britanske tajne službe smatrale su da su Nijemci ubili agenta SOE-a G.S. Frodshama u rujnu 1940. koji se, prema službenoj verziji, ugušio od plina u svom stanu u središtu Zagreba.²⁶¹⁰

²⁶⁰⁴ TNA HS 5/965, AH 10 izvještava DH 2, 22. 10. 1940.

²⁶⁰⁵ TNA HS 5/965, AH 10 izvještava DH2, 22. 10. 1940.

²⁶⁰⁶ Onslow 2005, 52-53.

²⁶⁰⁷ Vidi: Stjepan Buć, „Rasna teorija nacionalno-socijalnoga pokreta“, *Hrvatska smotra* (Zagreb), ožujak 1934., 89-94.

²⁶⁰⁸ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 47.

²⁶⁰⁹ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 21-22, 32.

²⁶¹⁰ TNA HS 5/965, Telegram to London, repeated SAVING ISTANBUL, 16.9.1940.; Onslow 2005, 28.

Vratimo se na HSS i vanjskopolitičku orijentaciju članova vodstva. Najistaknutiji pristaša Velike Britanije bio je glavni tajnik Juraj Krnjević. Ranije je navedeno kako je hvalio britanski društveno-politički sustav kao superioran. Još za vrijeme studija u Budimpešti čitao je britansku literaturu te je postao veliki pobornik britanskog političkog sustava, što je rijetkost za tadašnju elitu formiranu u austro-ugarskom kontekstu i u njemačkom kulturnom krugu.²⁶¹¹ Od 1929. do 1939. bio je u emigraciji, a u engleskoj političkoj eliti stekao je brojne kontakte među kojima je i budući premijer Winston Churchill.²⁶¹² Takve stvari nisu promakle stranim diplomatskim predstavnicima. Talijanski je diplomat izvijestio Rim kako se u Zagreb iz Londona vratio Krnjević „prožet britanskim načelima“ (imbevuto di principi britannici).²⁶¹³

Jure Šutej i ban Šubašić također su bili naklonjeni Velikoj Britaniji. Njemačka štampa kritizirala je Šuteja sredinom siječnja 1941. zbog dijela njegova govora.²⁶¹⁴ Šutej je protivnik rasta njemačkog utjecaja u Jugoslaviji. Konstantinović je zapisao 23. siječnja 1941. kako je Šutej „naoštren protiv Nemaca“.²⁶¹⁵ Postoje indicije da je Rikard Vikert, koji je postavljen za šefa zagrebačke policije po Šutejevoj zamisli, surađivao s agentima SOE-a.²⁶¹⁶ Albert Platzter, čelnik odjela za državnu zaštitu Banovine Hrvatske, svjedoči kako je Šubašić izbjegavao kontakte s njemačkim konzulom zbog čega je, prema Platzeru, njemački poslanik Von Heeren posjetio Zagreb. S druge strane „podržavao je ban veze sa engleskim konzulom Rapom i izravno i putem kapetana (Bogoslava, op.a.) Erny-a“.²⁶¹⁷ Podban Krbek također je bio probritanski usmjeren. Za vrijeme pregovora koji su doveli do Sporazuma Cvetković-Maček Krbek je navodno konzula Rappa informirao o pregovorima.²⁶¹⁸ Prema Vladimiru Židovcu ustaše su 1940. držale da su Krnjević, Šubašić i Šutej predstavnici „anglofilskog krila“ u stranci.²⁶¹⁹

Rudolf Bičanić također je bio za oslanjanje na Veliku Britaniju. Bičanić je raspravi *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija* kritizirao preveliko oslanjanje ekonomije na

²⁶¹¹ Prpić 2004, 8-9.

²⁶¹² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301056 Juraj Krnjević, 3-4. Spomenuti su navodi o Krnjevićevom članstvu u masonima, a prema UDB-i bio je i agent Intelligence Servicea. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.4, Dr. Juraj Krnjević, glavni tajnik HSS-a, 1a; HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301056 Juraj Krnjević, 3. Međutim, za takvu tezu nisam pronašao druge dokaze ili indicije.

²⁶¹³ *I Documenti Diplomatici Italiani, Nona serie: 1939 – 1943.*, vol. II, 442.

²⁶¹⁴ Konstantinović 1998, 277.

²⁶¹⁵ Konstantinović 1998, 280.

²⁶¹⁶ Onslow 2005, 23.

²⁶¹⁷ HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301498 Ivan Šubašić, Izjava Alberta Platzera 18. 6. 1945., 75-76.

²⁶¹⁸ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 300583 Ivo Krbek, 1-2.

²⁶¹⁹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 013.0.56, Autobiografija Vladimira Židovca, 9-10.

Njemačku. Argumentirao je kako je pogrešno shvaćanje „da je naša ekonomija komplementarni i podređeni dio neke druge ekonomije 'na velikom prostoru' kojoj ima služiti“.²⁶²⁰ Bićanić se referirao na njemački koncept *Großraumwirtschaft* po kojemu Treći Reich treba ekonomski ovladati primarno jugoistokom i istokom Europe kako bi bio što više samodostatan.²⁶²¹ Britanska publicistkinja i obavještajka Elizabeth Wiskemann za Bićanića navodi da je „umjereni“ savjetnik Vladka Mačeka te da joj je govorio kako je vezanjem valute s njemačkom Jugoslavija došla u ekonomsku ovisnost o Hitleru.²⁶²² Pridajući Bićaniću pozitivnog označitelja lako iščitavamo činjenicu da je Bićanić odgovarao britanskoj politici i u vanjskopolitičkom pogledu i kao „umjeren“ po pitanju odnosa između Hrvata i Srba.

Dva izvještaja agenata SOE-a pružaju dobar uvid u kontakte te tajne službe i britanskih diplomatskih predstavnika općenito s HSS-om. Prvi je izvještaj sastavio Alexander Glen 17. studenog 1941.²⁶²³ agent SOE-a kodnog imena A/H 10 čiji je paravan bila funkcija pomoćnika pomorskog atašea pri britanskom poslanstvu u Beogradu.²⁶²⁴ Drugi je sastavio Trevor J. Glanville koji je početkom 1940. postao vicekonzul u Zagrebu. Međutim, njegov glavni posao bio je obavještajne prirode pa će on pod kodnim imenima NERO i DH/4 biti ključni operativac SOE-a u Hrvatskoj.²⁶²⁵ Krajem rujna 1941. napisat će za nadređene opširan „Izvještaj o aktivnostima S.O.2-a (sekcija SOE-a, op.a) u sjeverozapadnoj Jugoslaviji“ (Report on S.O.2. activities in North Western Yugoslavia) koji pruža odličan uvid u kontakte SOE-a i Britanaca s hrvatskim političkim faktorima.²⁶²⁶ Veze britanske tajne službe s hrvatskim političkim akterima bile su puno slabije nego sa srpskima kojima je općenito London inklinirao.²⁶²⁷ Glen u svom izvještaju iz studenog 1941. navodi kako se samo „nekoliko puta“ susretao s predstavnicima HSS-a zbog čega nema saznanja o njima s iznimkom ministara Šuteja i Smoljana. S druge strane, s pripadnicima SDS-a uspostavio je „čvrsto prijateljstvo“, a „pogotovo s dr. Budisavljevićem“.²⁶²⁸

²⁶²⁰ Bićanić 1939, 104.

²⁶²¹ O tome vidi: Berend 1998, 113-129.

²⁶²² Wiskemann 1968, 103.

²⁶²³ TNA HS 5/912, Glen report, 17. 11. 1941

²⁶²⁴ Vodušek Starić 2002, 31.

²⁶²⁵ Vodušek Starić 2002, 80-72.

²⁶²⁶ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941.

²⁶²⁷ Glanville u svom izvještaju, objašnjavajući razloge neuspjeha britanske politike, između ostalog navodi: „Naše uzastopne misije poticale su ideju 'Velike Srbije' i apsolutno ignorirale postojanje Hrvata“. TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 1.

²⁶²⁸ TNA HS 5/912, Glen report, 17. 11. 1941., 1.

Glenova je procjena bila da HSS nije naklonjen Njemačkoj, ali je, procjenjujući da je snaga Njemačke velika, stranka „bila sklona poduzeti gotovo sve da bi izbjegla rat“. Glen je smatrao da su hrvatski članovi vlade bili spremni dati dozvolu za transport kroz teritorij Jugoslavije njemačkog ratnog materijala, a možda i postrojbi, prema Grčkoj ako bi time zemlja izbjegla rat.²⁶²⁹ Glen je specificirao da su od hrvatskih članova vlade Maček i ministri „s iznimkom Andresa i Torbara bili protunjemački, ali su zbog straha od Njemačke inzistirali na tome da se ništa na poduzme kako se ne bi isprovociralo Osovinu“. Taj je strah utjecao i na to da politiku neutralnosti smatraju jedinom ispravnom politikom.²⁶³⁰ Glen dakle ubraja Mačeka, Smoljana i Šuteja u, uvjetno rečeno, probritanske hrvatske članove vlade, a Andresa i Torbara u sklonije Njemačkoj. Nakon pristupanja Trojnom paktu ostavku su podnijeli Branko Čubrilović iz Zemljoradničke stranke, Srđan Budisavljević iz SDS-a i Mihajlo Konstantinović. Na svu trojicu London se mogao osloniti u svojim naumima. No, posebno je zanimljiv Glenov navod da je Miloš Tupanjanin,²⁶³¹ iz Zemljoradničke stranke i ključna britanska osoba uz Trifunovića Birčanina u planu sprječavanja približavanja Jugoslavije Njemačkoj, radio od siječnja na organiziranju ministara koji bi se suprotstavili njemačkom pritisku za uspostavom stanovitog pakta o „dobronamjernoj neutralnosti“ između Beograda i Berlina u slučaju njemačkog napada na Grčku i Tursku. Toj skupini ministara na koje su Britanci mogli računati (Čubrilović, Budisavljević i Konstantinović) pridružili su se prema Glenu početkom ožujka Smoljan i Šutej.²⁶³² Kada su ministri raspravljali o pristupanju Trojnom paktu, Šutej je, prema Glenu, kao Čubrilović, Budisavljević i Konstantinović rekao da će podnijeti ostavku u slučaju pristupanja Trojnom paktu. Tupanjanin je javio Britancima da će i Šutej podnijeti ostavku, a možda i Cvetković. Međutim, Šutej je, kao što je poznato, na kraju ostao uz vladu.²⁶³³ Glen će za Krnjevića reći da je „izuzetno pametan i, vjerujem, pošten čovjek kojeg su Britanci u Zagrebu smatrali pouzdanim“. Međutim, vjerojatno misleći na Krnjevićev hrvatski nacionalizam, kazao je kako je „uskogrudan i time šteti i jugoslavenskoj i

²⁶²⁹ TNA HS 5/912, Glen report, 17. 11. 1941., 5-6.

²⁶³⁰ TNA HS 5/912, Glen report, 17. 11. 1941., 7.

²⁶³¹ Tupanjanin je bio i na platnom spisku sovjetske tajne službe NKVD pa je nejasno kome je primarno bio lojalan. Gorodetsky 1999, 139; Onslow 2005, 52.

²⁶³² TNA HS 5/912, Glen report, 17. 11. 1941., 8.

²⁶³³ TNA HS 5/912, Glen report, 17. 11. 1941., 9. Kao kuriozitet u vezi utjecaja rasnih teorija na proučavanje stvarnosti kod britanskih obavještajaca, valja spomenuti da je Glen Cvetkovićovo suzdržanje od glasanja tumačio kao „čin kompromisa karakterističan za njegovu romsku narav“ (gypsy nature). TNA HS 5/912, Glen report, 17. 11. 1941., 9.

hrvatskoj stvari“, iako je ocijenio kako je „njegov cilj vjerojatno hrvatska autonomija u okviru federalnih granica Jugoslavije“. ²⁶³⁴

SOE je financirala aktivnosti raznih političkih aktera u Kraljevini Jugoslaviji, ali puno više srpskih stranaka i izvanstranačkih faktora, nego kod Hrvata. ²⁶³⁵ Od istaknutijih pripadnika HSS-a s Britancima je usko povezan bio Ilija Jukić. On je bio Rappov „informatör“. ²⁶³⁶ Jukić je također bio jedan od suradnika SOE-a u Jugoslaviji. ²⁶³⁷

SOE je financirao list *Pravica* SHPN-a, kao i djelovanje samog sindikata. Britanski su obavještajci surađivali s glavnim tajnikom SHPN-a Jakovom Bašićem. SHPN-u je agent NERO pridao veći značaj od onog koji su objektivno imali, možda kako bi opravdao svoje postupanje. Agent SOE-a naveo je kako je SHPN „moćna organizacija“ koja je „osigurala značajne koncesije od poslodavaca“. Isprva su bili, prema istom izvoru, „skloni njemačkom sustavu rada koji je organizirala država, ali su kasnije pristali na gledište britanskih sindikata“. NERO je priznao da je većina članova SHPN-a prešla frankovcima, dok je za Bašića pogrešno naveo kako se skriva od novih vlasti. ²⁶³⁸

Za razliku od Krnjevića, a u manjoj mjeri i Mačeka, Košutić je inklinirao Nijemcima. Košutić je smatran germanofilom. ²⁶³⁹ Talijanski generalni konzul u Zagrebu Gobbi smjestio je, u svom izvještaju od 26. veljače 1941., Košutića nasuprot Šubašiću, Šuteju i Krnjeviću po vanjskopolitičkoj orijentaciji. ²⁶⁴⁰ Gobbi je smatrao kako se Košutić ponaša drugačije – primjerice nije se pojavio na prijemu kod britanskog poslanika – od spomenute trojice i to vjerojatno u dogovoru s Mačekom jer bi mu Košutić mogao poslužiti u odnosu sa Silama Osovine. ²⁶⁴¹

Blaškov je kao istaknuti član HSS-a surađivao s Košutićem koji je bio zadužen od stranke za HRS. Prema Blaškovu Košutić je „bio poznat zbog svoga zalaganja za njemačku orijentaciju, a bio je izrazito antimarksistički raspoložen“. ²⁶⁴² Prema šefu obavještajnog centra ustaškog vojnog

²⁶³⁴ HS 5/912, Glen report, 17.11.1941., 13. Bogoslav Erny iz britanskog konzulata u Zagrebu bio je zadužen za komunikaciju s Krnjevićem s kojim se „svakodnevno dopisivao“. Vodušek Starič 2002, 79.

²⁶³⁵ Iznimka u Hrvatskoj je relativno marginalna skupina splitskih jugoslavenskih nacionalista predvođena Manfredom Paštrovićem i braćom Angjelinović. Oni su obavljali i pojedine diverzantske zadatke za SOE. Vodušek Starič 2002, 96-97.

²⁶³⁶ TNA HS 5/965, NERO report, APENDIX B „Memorandum by DH/4 on his questioning by agents of the counter espionage department of the Italian ministry of war“, 27. 9. 1941., 3.

²⁶³⁷ Vodušek Starič 2002, 75.

²⁶³⁸ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 6.

²⁶³⁹ Vlašić 2015, 172.

²⁶⁴⁰ U tekstu piše „Ernjevid“. Zsigurno je riječ o tiskarskoj grešci.

²⁶⁴¹ *I Documenti Diplomatici Italiani, Nona serie: 1939 – 1943.*, vol. VI, 637-638.

²⁶⁴² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Ispitivanje Vjekoslava Blaškova 13. 7. 1948, 58.

redarstva Branku Figuriću Košutić je po pitanju vanjske politike bio „neke vrsti germanofil, t.j. polazi sa stanovišta da je hrvatski narod u neku ruku prisiljen suradjivati s Njemcima, radi povjesnih i kulturnih veza, te naročito u gospodarskom pogledu radi susjedstva i različite privrede, koje da se upodpunjuje“.²⁶⁴³ Albert Platzer također je naveo za Košutića da je „germanofil“.²⁶⁴⁴ Njemački policijski ataše Hans Helm razgovarao je u proljeće 1944. s Košutićem. Zaključio je da je Košutić „voljan na suradnju njemačko-hrvatsku, kao i održavanje prijateljskih odnosa, pri čemu je naročito naglašavao jake tradicionalne kulturne veze“.²⁶⁴⁵

U rujnu 1940. Košutić je razgovarao s njemačkim ekonomskim atašedom Ulrichom von Hassellom. Andres je potonjem preporučio upravo Košutića jer je „za nemačku liniju“, kako je naveo Hassell u izvještaju Berlinu.²⁶⁴⁶ Wiskemann je s Košutićem razgovarala još dok je bio u emigraciji u Beču. U svojim je memoarima zapisala „da je Košutić previše spreman slušati nacistička obećanja“, dok joj se Maček u tom pogledu „činio opreznijim“.²⁶⁴⁷ Američki konzul James Meily izvijestit će nadređene da je Košutić nakon početka Drugog svjetskog rata s „nekoliko visokih banskih dužnosnika“ pokušavao utjecati na Mačeka da se „sporazumi s Njemačkom“ (to come to an understanding with Germany). U tom kontekstu je naveo da su „razni članovi“ te frakcije „posjećivali Njemačku s navodnim političkim ciljevima“, ali je nejasno na što je točno mislio.²⁶⁴⁸

Niti mjesec dana od proglašenja NDH, točnije 4. svibnja 1941. Otto Mitterhammer, zamjenik savjetnika za tisak u njemačkom poslanstvu u Zagrebu sastao se u Glojnaricevoj kući u selu Mače u Hrvatskom zagorju s Glojnaricom, Košutićem i Franjom Leakovićem, koji je bio jedan od urednika *Hrvatskog dnevnika* i zapovjednik motoriziranih postrojbi HSZ-a. Prema izvještaju Hansa Helma, redarstvenog atašea u njemačkom poslanstvu, Mitterhammer je, kako to sažima Anđelko Vlašić, „namjeravao navedene HSS-ovce pridobiti za obavještajnu suradnju i za zajedničko nastojanje da se uz podršku njemačke strane nepopularni ustaški režim zamijeni

²⁶⁴³ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.9, Saslušanje Branka Figurića 9. 10. 1945, 11.

²⁶⁴⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.30, Izjava Alberta Platzera, 18. 6. 1945., 3.

²⁶⁴⁵ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301839 Vladko Maček, 193.

²⁶⁴⁶ Vlašić 2015, 175. Košutić je Hassellu rekao da se nipošto HSS ne želi vezati s Italijom, dok je istaknuo i da se HSS „sve više organizuje prema nemačkom uzoru (jedna vrsta SA-a i SS-a)“. Vlašić 2015, 175. Međutim, takve bi izjave vjerojatno trebalo protumačiti u kontekstu diplomatske kurtoazije i podilaženja predstavniku velike sile u razgovoru, a ne kao faktično stanje stvari. Usporedivo s time u lipnju 1939. Košutić je poslaniku SAD-a Laneu govorio o „demokratskoj naravi Hrvata“. Pešelj 1970, 45.

²⁶⁴⁷ Wiskemann 1968, 103.

²⁶⁴⁸ Pešelj 1970, 80.

režimom u kojem bi glavnu ulogu igrao HSS". Prema Helmu Košutić i Mitterhammer ranije su nekoliko puta posjetili Glojnarica u njegovoj kući. Na spornom sastanku ništa nije dogovoreno, ali su ustaške vlasti dan kasnije uhitili Glojnarica, Košutića i Leakovića i smjestili ih u zatvor na Savskoj cesti.²⁶⁴⁹ Dogovaranje s potpredsjednikom najveće hrvatske stranke ne bi samo po sebi moralo značiti ništa, ali činjenica da je Košutić tu u kombinaciji s Leakovićem i Glojnaricom, mogla bi ukazivati na to da su Nijemci računali na raniji Košutićev pronjemački sentiment koji im zasigurno nije promaknuo. Glojnaric po nekim izvorima bio suradnik njemačke službe EK.²⁶⁵⁰

S Meilyjevom tezom o pronjemačkoj frakciji poklapa se izjava Vladimira Krena Udbi da je „dio vodstva HSS-a“ bio mišljenja „naročito u g. 1940., da je stvar zapadnih sila izgubljena i da treba svakako stati na stranu Njemačke i učiniti neki aranžman s Nijemcima“. Kren će reći da su „osobito inzistirali“ na politici u tom smjeru Pernar i Andres.²⁶⁵¹

Najistaknutiji pristaša pronjemačke linije u HSS-u uz Košutića bio je Ivan Andres usprkos ranijoj povezanosti s britanskim i francuskim krugovima.²⁶⁵² Generalni konzul Italije u Zagrebu Gobbi izvijestio je 8. ožujka 1940. Rim kako određeni krugovi u HSS-u žele približavanje Njemačkoj. Gobbi nije bio siguran o kojim je članovima HSS-a riječ, ali u njih je ubrojio Dragutina Totha, ministra trgovine Andresa i (pogrešno) Bićanića te neimenovane elemente u Gospodarskoj slogi. Prema Gobbijevim informacijama Maček, Krnjević, Košutić i Šubašić razgovarali su o potencijalnom kreiranju „pronjemačke tendencije“ (tendenzia filo-tedesca) u okviru stranke kao korektiva trenutnoj probritanskoj i profrancuskoj liniji. Ona bi olakšala stranci zadobivanje potpore kod eksponenata njemačkih interesa i pronjemačkih hrvatskih nacionalista te bi oslabila položaj Pavelića i osigurala položaj HSS-a i Hrvatske u slučaju poraza Francuske i Velike Britanije.²⁶⁵³

Andres je još u ožujku 1940. putovao u Berlin. Primio ga je ministar vanjskih poslova Joachim von Ribbentrop s kojim se „zadržao u dugom razgovoru“. Ribbentrop je tada Andresu

²⁶⁴⁹ Vlašić 2010, 35-36.

²⁶⁵⁰ *Nemačka obavještajna služba u okupiranoj Jugoslaviji V: ustaška NDH*, 208. Također vidi: HR-HDA-1521-2-1-2-459, Arhiv Helm, Mirko Glojnaric;

²⁶⁵¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.11, „Put izdaje dr. Mačeka i družine“, 61b.

²⁶⁵² Andres je napisao u travnju 1938. tekst za *Hrvatski dnevnik* koji odiše ljubavlju prema Francuskoj. Ivan Andres, „Prava slika Francuske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14.4.1938., 23. Njegov sin Branko dobio je stipendiju British Councila za studij u Velikoj Britaniji. Vodušek Starić 2002, 75.

²⁶⁵³ *I Documenti Diplomatici Italiani, Nona serie: 1939 – 1943.*, vol. IV, 267-268.

uručio veliki križ ordena za zasluge njemačkog orla.²⁶⁵⁴ Andresa su u Beogradu posjećivali razni državni dužnosnici Trećeg Reicha. Početkom svibnja posjetio ga je državni tajnik Hermann Esser, šef za turističku propagandu Njemačke.²⁶⁵⁵ Također, Andres je „imao dobre veze“ s Franzom Neuhausenom generalnim konzulom Njemačke u Beogradu.²⁶⁵⁶ Krajem svibnja Andres je u beogradskom Hotelu Majestic priredio banket u čast njemačkog trgovinskog izaslanika. Tom prigodom je kazao „da se gospodarstvo velikog Reicha i Jugoslavije upotpunjuje“.²⁶⁵⁷ Istu će tezu ponoviti u tekstu za bečki list *Neues Wiener Tagblatt* u ožujku 1941.²⁶⁵⁸ Andres je bio jasno percipiran od drugih članova vlade kao naklonjen Njemačkoj. Nakon sastanka sa Šutejom 27. lipnja 1940. Konstantinović je zabilježio Šutejeve riječi da „Andres treba da ide u Berlin. On je zgodan, inače on nema ništa sa ideologijom seljačke stranke. 'On je Mađaron!'. Bio bi zgodan u Berlinu“.²⁶⁵⁹ Knez Pavle rekao je krajem 1940. Konstantinoviću: „Andres je otišao daleko sa Nemcima!“.²⁶⁶⁰ Navodno je uoči dolaska na sajam u Leipzig Andres njemačkim novinama rekao da je siguran u pobjedu Trećeg Reicha.²⁶⁶¹

Vratimo se na tezu Meilyja o pripadnicima pronjemačke frakcije koji su posjećivali Njemačku. Nejasno je na što Meilly točno misli, ali istaknuti članovi HSS-a sudjelovali su na raznim gospodarskim događajima u Njemačkoj. Takvi su posjeti zasigurno korišteni i za kontakte s njemačkim političarima. Na Bečkom velesajmu u rujnu 1940. Košutić je bio u ime Mačeka, a Andres u ime vlade. S Košutićem je putovao i zapovjednik motoriziranih odreda HSZ-a Franjo Leaković.²⁶⁶² Njemačku su tih dana posjetili i Ljudevit Tomašić kao ravnatelj Gospodarske sloge te Tomo Jančiković kao ravnatelj Zavoda za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva. Oni su sudjelovali na velesajmu u Leipzigu. „Nadam se, da će se gospodarske veze između Hrvatske i velikog njemačkog Reicha i u buduće razvijati najpovoljnije. Prilikom našeg sadašnjeg puta na leipziški sajam naišli smo na ogromno zanimanje njemačkih gospodarskih faktora“, kazao je po povratku u Hrvatsku novinarima Jančiković. Razgovori su se posebno vodili o izvozu vina putem

²⁶⁵⁴ „Ministar dr Ivan Andres kod njemačkog ministra von Ribbentropa“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 3. 1940., 2.

²⁶⁵⁵ „Njemački državni tajnik Esser kod dra Andresa“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 5. 1940., 5.

²⁶⁵⁶ J. Jareb 1997, 357.

²⁶⁵⁷ „Značajni govori ministra dra Andresa i njemačkog poslanika von Herrena“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 26. 5. 1940., 5.

²⁶⁵⁸ Ivan Andres, „Jugoslavija i Sile osovine“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 3. 1941., 11.

²⁶⁵⁹ Konstantinović 1998, 145-146.

²⁶⁶⁰ Konstantinović 1998, 261.

²⁶⁶¹ Konstantinović 1998, 317.

²⁶⁶² „Jugoslavija i Hrvatska na bečkom velesajmu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 9. 1940., 5.

Gospodarske sloge.²⁶⁶³ Pojava Jančikovića u Njemačkoj tim je čudnija jer je vodstvo očigledno intencionalno u posjete Njemačkoj slalo članove koji su bili skloni suradnji s Berlinom, a ne primjerice Krnjevića ili Šuteja. U tom je kontekstu zanimljiva ocjena Košaka da je kod Jančikovića postojala „interesantna ‘kombinacija’ ljevičarstva, glavnog zastupanja njemačkih trgovačkih poduzeća i vanjsko-političke anglofilske orijentacije”.²⁶⁶⁴ Poslije rata Jančiković se branio da je u Njemačku išao kao predstavnik Gospodarske sloge i ravnatelj Zavoda za proučavanje seljačkog gospodarstva zbog tehničkih stvari, odnosno, zbog nabave plugova.²⁶⁶⁵ Prema Platzzeru Jančiković je percipiran da spada u „protunjemački dio HSS-a”.²⁶⁶⁶

Tomašić i Jančiković posjetili su zajedno München, Berlin i Prag. Iz Praga se Jančiković vratio u Zagreb, a Tomašić je potom posjetio velesajam u Beču i Bratislavi. Hrvatskim novinarima prenio je kako su oni „najljepše primani” u Njemačkoj te da su „dragocjena”, „velika iskustva, koja je Njemačka stekla u organizaciji svoga gospodarstva”. Tomašić je kazao da 60 posto proizvoda u Hrvatskoj dolazi iz Njemačke, dok 50 posto hrvatskog izvoza otpada na Njemačku. Šef Gospodarske sloge kazao je da se „nipošto” rat ne odražava negativno na njemačke sajmove te da je zabilježena rekordna posjećenost bečkog i leipziškog sajma. Dok je Tomašić bio u Berlinu britansko je zrakoplovstvo bombardiralo grad pa je proveo u skloništu otela oko tri sata. „Čitava ta stvar nije tako strašna, koliko se o njoj možda pripovijeda”, obavijestio je hrvatsku javnost Tomašić.²⁶⁶⁷ Nekoliko dana kasnije u Zagreb su stigli „predstavnici njemačke privrede” koje je dočekaio upravo Tomašić. Predsjednika savjetodavnog vijeća njemačke privrede Heinricha Hunkea predstavnici HSS-a odveli su i na hrvatsko selo. Prije Jastrebarskog bili su u Desincu, a gosti su posjetili i Samobor te Svetu nedjelju te su razgledali dom Gospodarske sloge. U ime HSS-a prisutni su bili zastupnik Reberski sa suprugom, Jančiković, Košak i Leaković.²⁶⁶⁸

Od odjelnih predstojnika najistaknutiji predstavnik pronjemačkog smjera bio je Mirko Lamer. On je početkom ožujka 1941. proveo deset dana u Trećem Reichu. Posjetio je Leipzig, Berlin, Prag i Beč „te je stupio u vezu s predstavnicima njemačkog narodnog gospodarstva,

²⁶⁶³ „Dr. Jančiković o zanimanju Njemačke za hrvatsku privredu”, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 9. 1940., 5.

²⁶⁶⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 34.

²⁶⁶⁵ Boban 1996, 25. Jančiković će ostati uz vladu Tito-Šubašić te će postati viceguverner Narodne banke. Boban 1996, 291.

²⁶⁶⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301498 Ivan Šubašić, Izjava Alberta Platzera 12. 10. 1945., 100-101.

²⁶⁶⁷ „Izradjuje se plan gospodarske suradnje izmedju Njemačke i Hrvatske”, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 5. 9. 1940., 5.

²⁶⁶⁸ „Predstavnici njemačke privrede u hrvatskim selima”, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 9. 1940., 3.

napose s predstavnicima njemačkog ministarstva privrede“ U Berlinu je održao predavanje na kojemu su bile i „najistaknutije ličnosti ministarstva vanjskih poslova, privrede i propagande, kao i predstavnici privrednih komora Reicha“. ²⁶⁶⁹ Predstojnik banova kabineta Šipuš također je imao kontakte s Nijemcima. Platzter će za Šipušu reći da je bio pravaš, ali ne i ustaša, i germanofil kod kojega je u kabinet „vrlo često“ dolazio njemački ataše za tisak Mitterhamer, pri čemu bi njihovi razgovori „obično dugo trajali“. Platzter tvrdi da je Šubašić namjeravao svog školskog prijatelja zamijeniti sa stanovitim Matijašićem, činovnikom SUZOR-a koji je bio njegov suborac kao jugoslavenski dobrovoljac u Prvom svjetskom ratu. ²⁶⁷⁰ Većinu navedenih aktera iz Banske vlasti je kao pronjemačke aktere detektirala i britanska tajna služba SOE, odnosno njen agent Glanville koji je Šubašića upozoravao na Šipušu. Šubašić odgovarao da Šipuš za njega „špijunira Nijemce“. ²⁶⁷¹ U ožujku 1941. Šubašić je kapetanu Bogoslavu Ernyju iz britanskog konzulata rekao da je Šipuš više u njemačkom konzulatu nego u uredima Banske vlasti. ²⁶⁷² Šipuš je, prema saznanjima SOE-a, bio odgovoran i za puštanje „frankovaca“ iz kaznionica 8. travnja 1941. ²⁶⁷³ Glanville je naveo kako je Lamera HSS poslao na studij u SAD, ali je on potpao pod utjecaj Vladimira Košaka koji je bio zagovornik „pseudo-njemačke sheme planske ekonomije“. Za Dragutina Totha i Ljudevita Tomašića u svom je izvještaju istaknuo kako su bili „za blisku suradnju s Osovinom“. ²⁶⁷⁴

6. Epilog: HSS od državnog udara 27. ožujka do proglašenja NDH 10. travnja

„Vjetrovi cvile.
Pred kućom plaću matere i žene.
Konac je ljeta i staroga svijeta.
Koga se tiču tuđe uspomene?“ ²⁶⁷⁵

Ilija Jakovljević, 1940.

²⁶⁶⁹ „Nakon duljeg boravka u Njemačkoj vratio se u Zagreb odjelni predstojnik dr Lamer“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 12.3.1941., 5. Lamer je od srpnja 1941. bio državni tajnik u ministarstvu obrta, veleobrta i trgovine NDH, a početkom 1942. odlazi u Švicarsku. Zanimljivo je, pogotovo u vezi s ocrtanim pronjemačkim djelovanjem, da su ga tada Nijemci sumnjičili da u Švicarskoj radi na kontaktima između zapadnih saveznika i NDH. Vidi: Jonjić 2011, 270-271.

²⁶⁷⁰ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301498 Ivan Šubašić, Izjava Alberta Platzera 12. 10. 1945., 100.

²⁶⁷¹ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 10.

²⁶⁷² TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 22.

²⁶⁷³ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 47.

²⁶⁷⁴ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 10.

²⁶⁷⁵ Jakovljević 1940, 76.

Banovina Hrvatska nastala je u „nezahvalno“ vrijeme. Poklopila se vremenski s Drugim svjetskim ratom koji je HSS pod svaku cijenu želio izbjeći. Ekonomske posljedice zbog rata u Europi snažno su se osjetile u Hrvatskoj. Sam HSS nije davao trijumfalne izjave. Diskurzivno je bio u defenzivi.²⁶⁷⁶ Krnjević u članku za Božić 1940. u kojemu svodi bilancu prethodne godine navodi kako Hrvati „uzevši u obzir općenite prilike, u kojima se danas svijet kovitla, kao što i ono, što smo proživjeli – mogu biti zadovoljni s ovom godinom“. Priznaje se dakle prešutno da situacija nije idealna, ali se ističe da bi bila puno gora da na vlasti nije HSS. Banovina Hrvatska je, istaknuo je Krnjević, „preživjela porođajne muke“. Glavni razlozi za optimizam su po njemu to što nitko u Hrvatskoj neće gladovati i što je vođa hrvatskog naroda osigurao mir u Hrvatskoj. Pojedine poteškoće objašnjene su i time što Banovina nije još dobila sve ovlasti koje su nužne „za ispunjavanje njezine zadaće“. Zbog toga je u narodnoj godini potrebno „definitivnije, a ako iako opće prilike dozvole, i definitivno uređenje položaja Hrvatske i hrvatskoga naroda“.²⁶⁷⁷

Američki diplomat Meily izvijestio je u listopadu 1940. nadređene kako je sve veće nezadovoljstvo te da raste utjecaj frankovaca i komunista na račun HSS-a.²⁶⁷⁸ Sami HSS-ovci sigurno su bili svjesni da bi u slučaju parlamentarnih izbora koji bi bili tajni ostvarili značajno slabiji rezultat nego 1938. pa i 1935. Pešelj je bio mišljenja da bi Mačkov HSS izgubio na tim izborima „strašno puno, više nego Radić“ 1927. nakon ulaska u jugoslavensku vladu. Izgubio bi više jer je, kako priznaje Pešelj, 1938. u HSS-u „bilo svakoga vruga u njoj, jer je Maček bio simbol hrvatskoga otpora“.²⁶⁷⁹ Radićev HSS je na izborima 1927., nakon ulaska u vladu, dobio 381.371 glasova, a samo dvije godine ranije dobio je 532.872 glasa. Dakle, dobio je skoro trećinu glasova manje.²⁶⁸⁰

Ekonomska situacija bila je sve gora, što je utjecalo na percepciju vlasti.²⁶⁸¹ Dinko Šuljak koji je bio za vrijeme Banovine Hrvatske bio upravni činovnik na Pagu zaključuje kako je tada HSS na terenu gubio popularnost. Šuljak ukazuje i na tadašnju percepciju da se funkcioneri HSS-a bogate i da djeluju primarno za ostvarenje vlastitog probitka.²⁶⁸² Ranije je spomenuto kako su u

²⁶⁷⁶ Vidi: Mirko Glojnarčić, „Pod zadimljenim šatorom ciganka Julika rekla je veliku istinu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 1. 1941., 5.

²⁶⁷⁷ Juraj Krnjević, „Pod kakovim okolnostima dočekujemo Božić“, *Seljački dom* (Zagreb), 25. 12. 1940., 1.

²⁶⁷⁸ Pešelj 1970, 57.

²⁶⁷⁹ Mirko Galić, „Tko je oklevetao Radića“, *Start* (Zagreb), 20. 1. 1990., 74.

²⁶⁸⁰ J. Jareb 1995a, 73.

²⁶⁸¹ Boban 1961, 234-237.

²⁶⁸² Šuljak 1988, 29-30.

ustaškim lecima često spominje motiv korupcije HSS-ovih visokih dužnosnika i njihovog osobnog bogaćenja dok je puk u teškoj ekonomskoj situaciji. Takva je situacija dovela stranku čija je promidžba godinama bila usmjerena upravo protiv takvih pojava u tešku situaciju. Bile istinite optužbe na račun HSS-ovaca ili ne (teško ih je provjeriti), percepcija o korupciji svakako je bila prisutna. Hercegovački franjevac Oton Knezović u pismu Filipu Lukasu iz kolovoza 1940. piše kako su Šutej i Smoljan „postali gori korupcionisti nego i sami Srbi“, dok je „Mačekova okolina srozala svu našu politiku u blato te će biti vrlo teško narod podići iz ogavnog i moralnog pada“. Za Jakovljevića je naveo kako je „kupio najljepšu vilu u Crikvenici, a to mu nije moglo donijeti uredništvo Hrv. Dnevnika ni razbludan život“.²⁶⁸³

Navodnu korupciju visokih dužnosnika HSS-a obilato su koristili protivnici koji su na tome mogli lako kapitalizirati ukazujući na licemjernost HSS-ove propagande protiv „pokvarene gospode“. U letku „I mi čestitamo! Dr. Vlatku Mačeku prigodom godišnjice sporazuma“ koji potpisuju „Hrvatski Nacionalisti, Ustaše i Domobrani“ detaljno su opisane navodne koruptivne aktivnosti HSS-ovih ministara i istaknutih članova te posljedično veliko bogaćenje. Pamfletističkim tonom posebno je apostrofirana nespojivost HSS-ove retorike s djelovanjem njihova vodstva. Primjerice, za Hercega se u letku navodi da „psuje na gospodu“, ali „ne radi ništa osim što cijelo po podne u kavani karta“ i već godinama živi u Hotelu Esplanade.²⁶⁸⁴

²⁶⁸³ HR-HDA-803, Jurišić Blaž, kut. 13, 2674, Pismo fra Otona Knezovića, 17.8. 1940. Nije naslovljeno kome se šalje pismo, ali ono započinje s „Gospodine predsjedniče“. Za pretpostaviti je da je riječ o predsjedniku Matice hrvatske Filipu Lukasu jer Knezović u tekstu apelira da se njegov tekst objavi u *Hrvatskoj reviji*, časopisu Matice hrvatske pod uredništvom Blaža Jurišića. Valja još jednom napomenuti da je takve tvrdnje nemoguće provjeriti, ali ukazuju na javnu percepciju djelovanja HSS-ovih ministara. Bariša Smoljan generalno je bio možda i najčešća meta zbog percipiranih koruptivnih aktivnosti. *Hrvatska pošta* pisala je da Barišu zovu i „Grabiša“. „Bariša Smoljan hrani gladnog njemačkog ministra“, *Hrvatska pošta*, 1940., br. 10: 6. Knezović govori upravo o osobama rodом iz njegovog kraja (Jakovljević i Smoljan) pa se može pretpostaviti da su takve informacije kolale Hercegovinom. No, plaća u *Hrvatskom dnevniku* zapravo je mogla priuštiti puno toga Jakovljeviću. U reviziji poslovanja *Hrvatskog dnevnika* iz 1937., što Knezović nije mogao znati niti drugi koji su smatrali da su takva bogatstva nepravedno ili nezakonito stečena, navodi se da Jakovljević kao glavni urednik prima plaću od 7 tisuća dinara mjesečno. HR-DAZG-100, Odvjetnička pisarnica Scholl, Žiga, kut. 2., „Pregled poslovanja poduzeća H.D.“, 30. 1. 1937. Dokument se nalazi u omotu s natpisom „Dr. Žiga Scholl. Advokat“. Plaća je to više nego trostruko veća od plaće činovnika IV. grupe u Kraljevini Jugoslaviji. Pod tu grupu spadali su, primjerice, ravnatelji gimnazija. Vidi: Grgić 2020, 799-800.

²⁶⁸⁴ HR-HDA-907-ZS, kut 21, inv. br. 1305, „I mi čestitamo! Dr. Vlatku Mačeku priogdom godišnjice sporazuma“, 15. Vidi i letak sličnoga sadržaja „Otvoreno pismo!: Gospodinu dr. Ivanu Šubašiću, banu banovine Hrvatske“. HR-HDA-155-BHKB, kut. 66, 61033/40, Kotarsko poglavarstvo u Ludbregu izvještava o zaplijenjenim lecima, 2. 9. 1940.

Uz te izazove svom legitimitetu, HSS će se uskoro suočiti s događajima na koje nije mogao utjecati i koji nisu išli u prilog stranačkoj strategiji. Nakon pada Francuske Njemačka postupno privlači u svoju političku sferu preostale, do tada neutralne zemlje. Trojnom paktu pridružuju se Mađarska (20.11.1940.), Rumunjska (23.11.1940.) i naposljetku Bugarska 1. ožujka 1941.²⁶⁸⁵ Pod pokroviteljstvom Sila Osovine rješavaju se teritorijalni sporovi u prilog sila gubitnica iz Prvog svjetskog rata. Rumunjska gubi dio Transilvanije u korist Mađarske, kao i južnu Dobrudžu u korist Bugarske. Shodno takvoj dinamici je i pritisak na Jugoslaviju da se priključi Trojnom paktu. Do toga je naposljetku i došlo 25. ožujka 1941., što su podržali HSS-ovi ministri u vladi. Odluka je to potpuno u skladu s maksimom HSS-a o nužnosti izbjegavanja ulaska u Drugi svjetski rat. Naime, Jugoslavija je dobila prilično povoljne odredbe te se ona ne bi morala priključiti ratu protiv drugih država. Samim pristupanjem pretpostavljalo se da je Jugoslavija sigurna od njemačke invazije. Također, Maček je bio svjestan da Velika Britanija ne može pružiti nikakvu pomoć protiv Njemačke.²⁶⁸⁶ Međutim, postoje indicije kako je Maček smatrao da takvo vezanje može pomoći i hrvatskim zahtjevima za većim ovlastima u Jugoslaviji. Tada već bivši ustaški dužnosnik Vlado Singer, koji je bio u zarobljeništvu zajedno s Mačekom u Jasenovcu, izvijestio je vlasti NDH o Mačkovom rezoniranju:

„'Eto slušajte (sic) – počeo je Maček – kako sam ja zamišljao razvoj događaja poslije podpisa pakta Srbi ne bi ničim mogli opravdati držanje vojske, već bi ju morali raspustiti, a time bi se automatski ojačao naš položaj i mi bi pojačali naše zahtjeve'. 'Zar ne bi Srbi baš rješenjem vanjsko-političkog položaja mogli zauzeti intransigentnije stanovište prema nama Hrvatima, i baš o postojanju hrvatskog pitanja naći izgovor za držanje, vojske?', prekinuh ga. 'Ne, moje je mišljenje' – veli Maček – 'da Njemci ne bi mogli nikada dopustiti da Srbi poslije pakta drže na nogama vojsku, koja bi im kasnije mogla činiti neprimamljive, i ne samo da bi tražili raspuštanje, nego i sveopća razoružanja. A Jugoslavija bez vojske i razoružana ne bi predstavljala (sic) za nas Hrvate nikakvu opasnost, pogotovo, kada smo već imali banovinu. Mi bi naše zahtjeve postepeno pojačavali, sve dok ne bi postigli naše ciljeve, i t.j. podpunu slobodu... - Izvan granica Jugoslavije? upitao sam ga. – Sad bila ta Sloboda izvan granice ili u okviru, to je za mene nuzgredno – odgovorio mi je dr. Maček.²⁶⁸⁷ (Podcrtano u tekstu, op. a.)

²⁶⁸⁵ Boban 1974, sv. 2, 370.

²⁶⁸⁶ Konstantinović 1998, 310.

²⁶⁸⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.1, Izvještaj Vlade Singera o razgovoru s Vladkom Mačekom, 11. Dokument je pohranjen u fondu SDS-a i nije navedeno da razgovor s Mačekom vodi Vlado Singer. Međutim, istovjetan dokument objavljen je u časopisu hrvatske političke emigracije *Republika Hrvatska*. U napomeni stoji kako je uredništvo izvješće, koje je Singer iz Stare Gradiške poslao nadređenima 9. 4. 1942., dobilo od Srećka Rovera. On je napisao kako je izvješće dobio od Božidara Kavrana 1948. u Austriji. Kavan mu je rekao da je Singer izvještaj poslao Eugenu Kvaterniku. „Vlado Singer o dru Vladku Mačeku“, *Republika Hrvatska* (Buenos Aires), 1974., br. 97: 62-84.

Tezu da bi pristupanje Trojnom paktu kasnije dovelo do slabljenja vojske kao faktora koji je bio protivan zahtjevima HSS-a za jačanjem hrvatskog položaja, Maček je iznio i u razgovoru s otpravnikom poslova slovačkog poslanstva sredinom veljače. Maček je u razgovoru s otpravnikom poslova kazao da se ne boji srpskog pokušaja krnjenja hrvatskih prava nakon rata zbog snage hrvatskog naroda te je istaknuo i da „vojska neće u miru igrati nikakvu ulogu jer će doći do potpune demobilizacije“.²⁶⁸⁸ Sličnu je misao Maček izrazio u razgovoru 28. ožujka 1941. s ing. Michaelom Dörfflerom, suradnikom njemačkih službi. Prema Dörfflerovom izvještaju Maček je nakon državnog udara u Jugoslaviji i u jeku moguće njemačke invazije „davao prednost mirnom rješenju, u kom bi slučaju moglo doći do demobilizacije i rada na podizanju poljoprivrede i trgovine“.²⁶⁸⁹

Iz vlade su nakon pristupanja Trojnom paktu izašli predstavnici Zemljoradničke stranke i Samostalne demokratske stranke te Mihailo Konstantinović. Zemljoradnici i samostalni demokrati su *de facto* funkcionirali kao ekspozitura Velike Britanije te će imati važnu ulogu u puču protiv vlade Cvetković koji će se uskoro dogoditi. Naime, samo dana nakon pristupanja Trojnog pakta vojnim udarom je smijenjena vlada Cvetković-Maček kao i prijestolonasljednik knez Pavle.²⁶⁹⁰ Operativno su za puč odgovorni brigadni general ratnog zrakoplovstva Borivoje Mirković i major kraljeve garde Živan Knežević. Oni su za predsjednika vlade postavili pukovnika Dušana Simovića koji je i ranije u dva navrata bio u kombinacijama za rušenje kneza Pavla.²⁶⁹¹ Podržavatelji puča sami po sebi bili su heterogena skupina. S jedne strane je riječ o probritanskim akterima nezadovoljnim politikom približavanja Njemačkoj vlade Cvetković-Maček poput Zemljoradničke stranke (u manjoj mjeri i SDS-a) koju je već mjesecima financirala britanska tajna služba SOE. Od stranaka glavnu je ulogu u puču definitivno imala Zemljoradnička stranka koja je imala do potpisivanja Trojnog pakta ministra u vladi (Branko Čubrilović). Iz tjednog izvještaja SOE-a krajem listopada 1940. o namijenjenim sredstvima raznim akterima u Jugoslaviji, vidimo da je čak 1,250.000 dinara bilo namijenjeno Zemljoradničkoj stranci, a ukupno

²⁶⁸⁸ Boban 1974, sv. 2, 383-384. Otpravnik poslova slovačkog poslanstva bio je mišljenja kako Maček nije napustio izvorni program, ali je stranka „morala ujedno i tražiti putove, kako bi taj program u danim i teškim prilikama mogla ispuniti, ako već ne odmah stopostotno, onda barem u velikoj većini“. Boban 1974, sv. 2, 384.

²⁶⁸⁹ Boban 1974, sv. 2, 391.

²⁶⁹⁰ O državnom udaru vidi: Hoptner 1972, 245-279; Janjetović 2006.

²⁶⁹¹ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 16-18.

tek 500.000 dinara za sve aktivnosti zagrebačkog centra SOE-a koji je obuhvaćao i Sloveniju.²⁶⁹² Britanci su imali na raspolaganju i tajnu organizaciju Narodna odbrana predvođenu četničkim vojvodom Ilijom Trifunovićem Birčaninom (kodnog imena Daddy) koja je ranije razmatrala atentat na kneza Pavla.²⁶⁹³

Pučiste su podržavale glavne oporbene srpske stranke koje će ubrzo ući u vladu (radikali i demokrati),²⁶⁹⁴ Srpska pravoslavna crkva, kao i nacionalistička protusporazumska inteligencija, čiji će najistaknutiji predstavnik profesor Slobodan Jovanović, predsjednik Srpskog kulturnog kluba, postati potpredsjednik vlade. Iz vizure HSS-a ponovno je došla do izražaja problematičnost saveza sa SDS-om koji je imao drugačije koncepcije. SDS je politika očuvanja Jugoslavije izvan njemačke interesne sfere gurala prema suradnji s velikosrbima, jugoslavenskim unitaristima i vojskom kojima je zajedničko da su protivnici koncepcija HSS-a. Puč je, prema Vladku Mačeku, iznenadio srpske ministre izuzev Srđana Budisavljevića iz SDS-a koji je, kako je ispravno naslutio Maček, „vjerojatno bio u zavjeru upućen“.²⁶⁹⁵

Vodstvo SDS-a imalo je razgranate kontakte s britanskom tajnom službom. SOE je financirala Vilderovu *Novu riječ*, iako su bili svjesni njihove ranije podrške Sovjetskom Savezu.²⁶⁹⁶ Većeslav Vilder pobjegao je iz zemlje već u ožujku 1941. strahujući za život zbog sve većeg njemačkog utjecaja.²⁶⁹⁷ Prema Glanvilleu pojedini članovi te stranke, među kojima je izrijeком spomenuo Savu Kosanovića, „dali su neprocjenjivu pomoć našim ratnim naporima“.²⁶⁹⁸ Vođe

²⁶⁹² TNA HS 5/965, AH 10 izvještava DH 2, 22. 10. 1940. Zemljoradnička stranka tražila je u listopadu 1940. čak i oružje od SOE-a. TNA HS 5/965, AH 10 izvještava DH 2, 8. 10. 1940.

²⁶⁹³ Milovančev 2021. Ranije su pak Britanci spriječili jedan atentat na kneza Pavla koji im je tada još bio pogodan jer je uspijevaao održati neutralnost. Tri umirovljena srpska generala planirala su 16. lipnja 1940. izvršiti atentat na princa Pavla, ali je jedan od zavjerenika otkrio plan grofu Josephu Bombellesu koji je to javio Britancima. Oni su odmah informirali o tome ministra unutarnjih poslova Stanoja Mihaldžića koji je uhitio zavjerenike. HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 17. Foreign Office je prvotno, po izbijanju Drugog svjetskog rata, bio za neutralnost balkanskih zemalja, svjestan geografske izoliranosti tog prostora. Međutim, politika se mijenja talijanske invazije na Grčku u listopadu 1940. kojoj je u pomoć priskočio London. Onslow 2005, 9, 38-40.

²⁶⁹⁴ Među njima je bilo i političara koji, za razliku od većine, nisu bili poznati kao protivnici Sila Osovine. Ministar vanjskih poslova Momčilo Ninčić imao je dobre veze s talijanskim vladajućim krugovima te je pokušavao uvjeriti Sile Osovine da puč nije usmjeren protiv članstva u Trojnom paktu. HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 19.

²⁶⁹⁵ Prpić 2004, 35. U elaboratu za UDB-u o Samostalnoj demokratskoj stranci navodi se kako su Zemljoradnička straka i SDS „aktivno učestvovali“ u spomenuto puču, dok je „osobito aktivan bio Srdjan Budisavljević“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.0.2, Samostalna demokratska stranka, 20.

²⁶⁹⁶ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 5.

²⁶⁹⁷ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 4-5.

²⁶⁹⁸ TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 5.

SDS-a su, riječima ključnog britanskog obavještajca u Jugoslaviji, „aktivno sudjelovali u pripremama za rat i blisko su surađivali s Britancima”.²⁶⁹⁹

Vratimo se na puč. Nakon što je izvršen puč, knez Pavle propušten je u egzil, a kralj Petar II. proglašen je punoljetnim te je preuzeo dužnost kralja iako uopće nije bio upućen u namjere pučista.²⁷⁰⁰ Puč je potpuno promijenio njemačku politiku prema Jugoslaviji. Iako je vlada obećavala da ostaje u Trojnom paktu, Hitler je puč promatrao kao britansku zavjeru protiv njemačkih interesa i izdaju srbijanskih elita. Hitlerova Njemačka do tada je dosljedno bila na stajalištu jedinstva jugoslavenske države nastojeći cijelu zemlju obuhvatiti u svoju sferu.²⁷⁰¹ Pritom je u jugoslavenskom slučaju nacistička rasna doktrina tumačena na način da Njemačka, kako je to sažeo R. W. Seton-Watson, „srdačno pozdravlja prirodni proces ujedinjenja među Južnim Slavenima”.²⁷⁰²

Puč u Beogradu u potpunosti je iznenadio HSS i poremetio njegove koncepcije.²⁷⁰³ HSS je, razumljivo, s nepovjerenjem gledao na pučiste.²⁷⁰⁴ Tim više što je vojska bila možda i najizraženiji protivnik hrvatske autonomije,²⁷⁰⁵ a vladu su podržavali i drugi faktori moći suprotstavljeni naporima HSS-a poput Srpske pravoslavne crkve i Srpskog kulturnog kluba.²⁷⁰⁶ Pučisti su isprva razmatrali i uvođenje vojne diktature.²⁷⁰⁷

²⁶⁹⁹ TNA HS 5/912, Glen report, 17.11.1941., 6.

²⁷⁰⁰ HR-HDA-2124, Osobni fond Smith Pavelić Ante, kut. 5, 25, „Vlada generala Dušana Simovića (u zemlji) – do uspostave NDH”, 1.

²⁷⁰¹ Boban 1974, sv. 2, 81-82, 84, 420.

²⁷⁰² Seton-Watson 1934, 658.

²⁷⁰³ Jančiković je kazao da je puč „potpuno iznenadio” Mačeka i vodstvo HSS-a te je „izazvao i stanovitu paniku i zaprepaštenje”, dok je „prevladalo uvjerenje da je puč u stvari, odnosno među inim, atak na postignutu hrvatsku autonomiju izraženu u banovini Hrvatskoj”. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.11, „Put izdaje dr. Mačeka i družine”, 95.

²⁷⁰⁴ HSS će u emigraciji generalno puč 27. ožujka 1941. označavati tragičnim događajem. Maček će reći: „Izgubili su razbor i gurnuli zemlju u rat! Gurnula ju je i srpska opozicija. Eto, gurnula i dočegala ga! Mi ga nismo priželjkivali ni u snu. Unatoč svemu, i nas je beogradski puč strovalio u propast”. Žigrović 1986, 237.

²⁷⁰⁵ Vojska je bila protiv hrvatske autonomije. Konstantinović je zapisao u svoj dnevnik 23. studenog 1939.: „Generali su protiv sporazuma”. Konstantinović 1998, 75. U izvješćima jugoslavenske vojske isticalo se kako odnos Hrvata prema vojsci nije promijenjen Banovinom Hrvatskom, već, kako se navodi u izvještaju Četvrte armijske oblasti Generalštabu iz studenog 1939., postoji „sada legalno širenje u narodu političko-hrvatskog separatizma i jačanje nekompromisnog hrvatskog nacionalizma koji predhodi jugoslavenskoj ideji (...). Ovakva potpuna negacija jugoslovenstva ogleda se i u preizranju jugoslovenske vojske”. Zapovjednik Četvrte armijske oblasti general Petar Nedeljković bio je mišljenja „da se hrvatski narod u masi neće boriti ako dođe do rata”. Miletić 2023, 22-23.

²⁷⁰⁶ HR-HDA-2124, Osobni fond Smith Pavelić Ante, kut. 5., kuverta 25, „Vlada generala Dušana Simovića (u zemlji) – do uspostave NDH”, 9.

²⁷⁰⁷ TNA HS 5/965, Some notes on Yugoslav politics since 27th march, 1941., 10. 6. 1941., 1.

Kada je izveden državni udar u Beogradu regent knez Pavle bio je u vlaku prema Brdu kod Kranja. Zapovjednik Četvrte armijske oblasti Nedjeljković zaustavio je po naredbi vlak u Zagrebu. U Banskim dvorima sastali su se Maček s Košutićem i Krnjevićem, knez Pavle i ban Šubašić. Nedeljko je bio u predvorju konferencijske dvorane. Maček je Pavlu predložio otpor pučistima. Konkretno, predložio je uhićenje Nedjeljkovića, dok bi knez na njegovo mjesto postavio generala Augusta Marića. Međutim, Pavle je odbio Mačkovu sugestiju, vratio se u Beograd, potpisao abdikaciju i potom napustio zemlju.²⁷⁰⁸ August Marić, zapovjednik Savske divizije (kasnije zapovjednik domobranstva NDH), u svom je poslijeratnom iskazu kazao je da je HSS nakon puča diseminirao stranačkim organizacijama poruku „da se obveznici ne odazivaju daljim pozivima u vojsku, a stoku i vozila da skrivaju po šumama“.²⁷⁰⁹

U vrijeme puča Andres, Torbar, Šutej i Smoljan su u Beogradu. Kada je izveden puč hrvatski ministri odvedeni su u Upravu grada, potom u generalštab. Simović ih je posjetio i pitao žele li ući u novu vladu, na što je Šutej rekao da moraju razgovarati s Mačekom. Nakon Mačkova telefonskog pristanka hrvatski su ministri ušli u vladu.²⁷¹⁰ Hrvatski su ministri tako bili u vladi već 27. ožujka „o podne“, a ostali su na istim položajima kao u vladi Cvetković-Maček.²⁷¹¹ Kada je Petar II. preuzeo kraljevsku vlast svi su članovi vlade položili pred njim prisegu osim potpredsjednika Mačeka čije je mjesto ostalo prazno.²⁷¹²

Istovremeno, Njemačka se sada okrenula Mačeku kao predstavniku Hrvata, pokušavajući ga privoljeti da proglasi pod njihovim patronatom neovisnu Hrvatsku. Njemačka je i ranije Mačeka promatrala kao osobu koja će spriječiti klizanje Jugoslavije u probritanski tabor. Njemački diplomat Ulrich von Hassell, koji je tada bio u Bukureštu, zabilježio je u dnevniku 27. ožujka kako je primio „alarmantne vijesti iz Jugoslavije“. Odmah je posumnjao da iza puča stoje Britanci zbog čega se zapitao jesu li Maček i Franc Kulovec, predsjednik Slovenske ljudske stranke (SLS), dobrovoljno ostali uz vladu.²⁷¹³ U svakom slučaju, Njemačka je očito jasno prepoznala da hrvatski predstavnici nemaju nikakve veze s državnim udarom. Njemački poslanik Von Heeren rekao je Iliji Jukiću dan nakon državnog udara: „Što god da se dogodi, vi Hrvati nemate se razloga bojati

²⁷⁰⁸ Miletić 2023, 33-34.

²⁷⁰⁹ Miletić 2023, 98.

²⁷¹⁰ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301060 Bariša Smoljan, Saslušanje 1. 3. 1946., 43-4.

²⁷¹¹ HR-HDA-2124, Osobni fond Smith Pavelić Ante, kut. 5, kuverta 25, „Vlada generala Dušana Simovića (u zemlji) – do uspostave NDH“, 3.

²⁷¹² „Njv. V. Kr. Petar II. uzeo u svoje ruke kraljevsku vlast“, *Seljački dom* (Zagreb), 3. 4. 1941., 1.

²⁷¹³ *Von Hassell* 1971, 181.

ratnih strahota jer ste se korektno ponašali prema Reichu“.²⁷¹⁴ Milan Blažeković razgovarao je u Argentini u siječnju 1953. sa slovačkim diplomatom Bohdanom Galvanekom koji je u vrijeme puča bio poslanik u Rimu. Galvanek je tih dana bio na večeri u japanskom poslanstvu kojoj nije prisustvovao jugoslavenski poslanik Ristić. Bio je na njoj i njemački poslanik Mackensen koji je rekao da Berlin računa na Mačeka, prepričao je Galvanek Blažekoviću.²⁷¹⁵

Maček će morati donijeti odluke s dugoročnim posljedicama u narednim danima. Maček, Krnjević, Košutić i Šubašić održali su petosatni sastanak u jutarnjim satima 28. ožujka u zgradi sabora. Tada je odlučeno da u Beograd ide ban Šubašić kako bi izvidio situaciju u razgovorima s novom vladom.²⁷¹⁶ *Hrvatski dnevnik* izvijestio je 28. ožujka kako Maček nije odlučio hoće li pristupiti vladi.²⁷¹⁷ Šubašić je razgovarao u Beogradu s hrvatskim ministrima i Simovićem, dok je u Zagrebu o tome što napraviti vijećao Maček s dva svoja glavna suradnika – Košutićem i Krnjevićem. Šubašić će razgovarati i s ministrom vanjskih poslova Momčilom Ninčićem te s ministrom vojske generalom Ilićem.²⁷¹⁸ Vjerojatno ne slučajno 28. ožujka Maček je održao sastanak s Košutićem, Krnjevićem, Lamerom, Zvonimirom Pavešićem, Debelićem i šefom industrijskog odsjeka Banske vlasti Josipom Cabasom.²⁷¹⁹ Valja primijetiti da su svi oni osim Pavešića bili bliski ustašama. Tih je dana Kvaternik razgovarao, između ostalih, s Košakom, Debelićem i Lamerom. Upravo je preko Lamera i Debelića Mačeku poručio da ne bi trebao ući u „vladu pučista“.²⁷²⁰ Debelić i Frković su putem bana Šubašića Mačeku prenijeli Kvaternikovu poruku da ne ulazi u vladu te da će „svi nacionalisti stajati kao jedan čovjek iza njega“, dok zauzvrat traže samo raspuštanje logora i puštanje političkih zatvorenika.²⁷²¹

Šubašić se sutradan vratio. Mačeku je rekao da nova vlada priznaje Trojni pakt. Nezadovoljan Šubašićevim izvještajem i njegovim optimizmom u pogledu mogućnosti

²⁷¹⁴ Jukić 1974, 64.

²⁷¹⁵ HR-HDA-1006, Blažeković Milan, kut 48, omot 288, Parcijalni dnevnik Milana Blažekovića, 9-10.

²⁷¹⁶ Vlašić 2010, 19.

²⁷¹⁷ „Nj. V. Kralj Petar II. uzeo u svoje ruke kraljevsku vlast“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 3. 1941., 1; „Ban Hrvatske dr Ivan Šubašić otputovao u Beograd kao izaslanik predsjednika dra Mačka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 3. 1941., 10; „Ban dr Ivan Šubašić je u stalnoj vezi s hrvatskim ministrima u Beogradu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 3. 1941., 5.

²⁷¹⁸ „Nova vlada Jugoslavije predstavila se kralju Petru II“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 3. 1941., 1.

²⁷¹⁹ „Konferencije kod predsjednika dra Mačka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 3. 1941., 5. Stranka u domovini će preko Lamera i Cabasa, tada kao visokih dužnosnika NDH, održavati vezu s inozemstvom za vrijeme Drugog svjetskog rata na hrvatskim prostorima. Vidi: Vlašić 2010, 65-66.

²⁷²⁰ Krizman 1978, 358.

²⁷²¹ Kisić-Kolanović 1997, 131. Politički zatvorenici (osim komunista) bit će pušteni na slobodu 7. travnja 1941., ali je nejasno je li na to utjecala Kvaternikova poruka.

izbjegavanja rata sa Silama Osovine, Maček šalje političara većeg kalibra u Beograd – Augusta Košutića.²⁷²² Britanski konzul Rapp razgovarao je 28. ožujka s Krnjevićem na zahtjev potonjeg. Krnjević je kazao Rappu u tom razgovoru da je Maček predložio njega za položaj potpredsjednika vlade Jugoslavije, dok je Krnjević predložio Košutića za taj položaj. Rapp je apelirao na Krnjevića da prihvati položaj jer je, kako je istaknuo u izvještaju Foreign Officeu, „njegova (Krnjevićeva, op.a.) prisutnost u Beogradu za nas vrlo vrijedna, vrednija od Košutićeve“.²⁷²³

Zasigurno ne slučajno Krnjević je prebacio odgovornost na Košutića. Naime, temeljni cilj vodstva HSS-a bio je očuvati Hrvatsku izvan svjetskih sukoba, što bi ulaskom Krnjevića u vladu definitivno bilo otežano. Ulaskom Košutića u vladu poslala bi se poruka Njemačkoj potpuno drugačije naravi jer je Košutić bio poznat kao pronjemački orijentiran. Stavljanje Krnjevića „po strani“ zbog višeg interesa ne bi se dogodilo prvi puta. Naime, prije nego što je Cernelutti otišao u Rim u studenom 1938., Maček je 29. listopada 1939. njemu prenio gledišta HSS-a za talijanskih vrh. U njima se nalazi i eksplicitno ograđivanje od Krnjevića kojega se vjerojatno smatralo smetnjom u uspostavi odnosa s Italijom i Njemačkog zbog probritanskog stava te kritiziranja fašizma i nacizma.²⁷²⁴ Međutim, teško je vjerovati da se to radilo „iza leđa“ Krnjeviću. Maček i Krnjević ostat će do kraja života najbliži politički suradnici te će Maček upravo Krnjevića odrediti za svog nasljednika.

Hrvatski dnevnik u više je navrata isticao kako u Hrvatskoj nema „incidenata“, kontrastirajući takvu situaciju sa prosvjedima protiv Njemačke u Beogradu.²⁷²⁵ Prije puta Košutića u Beograd glavni trojac stranke (Maček, Košutić i Krnjević) razgovarao je u Mačkovu stanu s glavnim tajnikom SDS-a Savom Kosanovićem, dok je Maček u svom stanu primio više narodnih zastupnika uključujući šefa svog kabineta Antu Odića i Reberskog.²⁷²⁶ Košutić se po dolasku u Beograd sastao sa Šutejem, Smoljanom i Torbarom te s predsjednikom SDS-a Srđanom Budisavljevićem.²⁷²⁷ Američki poslanik u Beogradu Lane razgovarao je 29. ožujka s Jukićem koji mu je rekao kako su postavljena tri uvjeta za ulazak u vladu. Potrebno je razjasniti Mačeku tko je

²⁷²² Vlašić 2010, 20.

²⁷²³ Boban 1990, 237; Vlašić 2015, 18-19

²⁷²⁴ Boban 1964, 318.

²⁷²⁵ „Nova vlada Jugoslavije predstavila se kralju Petru II“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. 3. 1941., 1; *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 3. 1941., 5; „Korektno držanje Hrvata prema Nijemcima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 4. 1941., 5.

²⁷²⁶ „Konferencija u stanu dr Mačka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 3. 1941., 5.

²⁷²⁷ „Konferencije potpredsjednika HSS ing. Košutića u Beogradu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb) 1. 4. 1941., 5.

iz vlade i vojske odgovoran za državni udar, povećati hrvatsku autonomiju i nastaviti politiku neutralnosti.²⁷²⁸

Situacija je dana bila krajnje napeta i nejasna u Zagrebu, ali i u Beogradu. Američki poslanik Arthur Bliss Lane izvijestio je 30. ožujka 1941. o kaosu u Beogradu. Pritom je posebno apostrofirao utjecaj Srpske Pravoslavne Crkve i vojske, ustanova koje su možda bili najmoćniji i najizraženiji protivnici hrvatske autonomije. Zbog pritiska SPC-a i vojske protiv sporazuma s Njemačkom, vlada će „možda biti prisiljena prihvatiti raskid s Hrvatskom“ (rupture with Croatia), zaključio je Lane. Laneu je neimenovani „utjecajni pravoslavni biskup“ rekao dan ranije „da su politika Crkve križ i neovisnost i da će, ako Hrvati ne prihvate to načelo, Srbija ih pustiti da odu“.²⁷²⁹ Agencija AP objavila je 30. ožujka, što je prenio *New York Times*, kako Maček za ulazak u vladu traži garanciju autonomije i garanciju ostanka u Trojnom paktu. Neimenovani „važni član Mačekova intimnog kruga“ AP-u je rekao kako je „nova vlada definitivno zadobila povjerenje svih Srba, ali je izgubila povjerenje svih Hrvata“. AP je na to dodao kako kod Hrvata vlada uvjerenje da je državni udar „više usmjeren protiv Hrvatske nego protiv Trojnog pakta“.²⁷³⁰

Maček je strahujući za sigurnost s obitelji spavao u stanu Josipa Prpića²⁷³¹, industrijalca koji je financirao stranku.²⁷³² Albert Platzer tvrdi da su se vodeći HSS-ovi bojali da će ih vojne vlasti uhititi. Vrtar u zgradi gdje se nalazio kabinet bana rekao mu je kako je nakon puča, koji se dogodio po noći, u jutro narednog dana Banske dvore „čuvao odred od 100 zaštitnika“ jer su kolale glasine da će vojska uhititi bana i ući u Banske dvore. Maček je, prema Platzeru, tih dana „bio vrlo zamišljen i uzrujan, a naročito je bio uzrujan one večeri prije nego je otputovao u Beograd da stupi u vladu“.²⁷³³

Košutić je 31. ožujka razgovarao sa Simovićem. Od Simovića je tražio priznanje Trojnog pakta, garancije hrvatskoj autonomiji, osnivanje regentstva kojemu bi bio i jedan Hrvat. Također je tražena smjena ministra vojske zbog ranijih protuhrvatskih stavova, dok je predloženo da ministar vojske bude Dušan Trifunović. Nejasno je što je odgovorio Simović u vezi regentstva i ministra vojske, ali je svakako dao jamstva da se neće dirati u hrvatsku autonomiju te da vlada ostaje u Trojnom paktu, iako je Košutić bio skeptičan u pogledu toga da će Jugoslavija ostati izvan

²⁷²⁸ Pešelj 1970, 59-60.

²⁷²⁹ Pešelj 1970, 60-61.

²⁷³⁰ „Matchek Demands Reported“, *New York Times* (New York), 30. 3. 1941., 19.

²⁷³¹ Prpić je još u Radićevo doba bio podupiratelj HSS-a. Jovanović 1973, 324.

²⁷³² Prpići su bili prijatelji obitelji Maček i Krnjević. Maček i Škrabe 1999, 79.

²⁷³³ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301498 Ivan Šubašić, Izjava Alberta Platzer, 12. 10. 1945.

rata.²⁷³⁴ Zajedno s Košutićem u Zagreb su stigli ministri Šutej i Smoljan, dok je Andres od ranije bio u Zagrebu. Košutić je po povratku prvo posjetio Mačeka, nakon čega je održan u Banskim dvorima sastanak na kojemu su bili Maček, Košutić, Krnjević, Smoljan, Šutej, Andres i Šubašić.²⁷³⁵ Postoje indicije da se Košutić u Beogradu sastao s njemačkim poslanikom Viktorom von Heerenom.²⁷³⁶ U svakom slučaju, dan nakon državnog udara Andresa je u Beogradu posjetio njemački poslanik u Beogradu Von Heeren.²⁷³⁷ Ne znamo o čemu su Andres i Von Heeren razgovarali, ali Andres je 30. ožujka u banovom kabinetu razgovarao s Mačekom i Šubašićem pa je razumno pretpostaviti da ih je obavijestio o sadržaju tog razgovora.²⁷³⁸ Maček će još jednom primiti Andresa s kojim je „dulje vremena vijećao“.²⁷³⁹ Mačeku je 1. travnja putem posrednika Berlin poručio da ne surađuje s pučističkom vladom te da je predviđena neovisna Hrvatska u slučaju propasti Jugoslavije. Istoga dana u Zagreb su poslani Walter Malletke, suradnik Alfreda Rosenberga te Edmund Veessenmayer iz SS-a kako bi utjecali na hrvatske političke faktore da proglase neovisnost. Veessenmayer je imao „iskustva“ u sličnim situacijama jer je sudjelovao u naporima Njemačke da Slovačka proglasi neovisnost 1939.²⁷⁴⁰

Košutić nakon sastanka užeg vodstva HSS-u u Zagrebu ponovno ide u Beograd 2. travnja sa Šutejem, Smoljanom, Antom Odićem i Ilijom Jakovljevićem, a ubrzo je u Beograd stigao i Andres.²⁷⁴¹ Vjerojatno je tog dana postignut dogovor o uvjetima ulaska u vladu. Boban zaključuje kako je o tome Košutić mogao obavijestiti Mačeka istoga dana navečer ili ujutro 3. travnja. Prema britanskom izvoru dogovoreno je da će u Državnom savjetu, koje će imati funkciju regentstva, biti kraljica Marija, Maček i Slobodan Jovanović. Senat bi se ukinuo, ali je HSS odustao od inzistiranja na ostavki ministra vojske Ilića. Također je dogovoreno da će žandarmerija prijeći u ingerenciju Banovine Hrvatske.²⁷⁴² Smatrajući da je ključno pokušati sačuvati mir, Maček je ušao

²⁷³⁴ Boban 1974, sv. 2, 395-397.

²⁷³⁵ „Konferencije u Zagrebu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 2. 4. 1941., 5.

²⁷³⁶ Vlašić 2010, 20.

²⁷³⁷ „Von Heeren kod dra Andresa“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 30. 3. 1941., 5.

²⁷³⁸ „Konferencija predsjednika dra Mačka, bana dra Šubašića i ministra dra Andresa“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1. 4. 1941., 5.

²⁷³⁹ „Primanja kod predsjednika dra Mačka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 4. 1941., 5.

²⁷⁴⁰ B. Krizman 1975, 157-159.

²⁷⁴¹ „Konferencije popredsjednika ing. Košutića u beogradu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. 4. 1941, 5.

²⁷⁴² Boban 1974, sv. 2, 398.

u vladu. Također je izvukao dobre koncesije od Beograda uvjerivši se da nova vlast nema snage suzbijati hrvatsku autonomiju koja dapače ima priliku za dodatni razvoj.²⁷⁴³

Međutim, samo dan-dva ranije situacija je izgledala znatno drugačije. Kćer Josipa Prpića, Neda Prpić Gamiršek, tvrdi da je njen otac razgovarao s Mačekom i molio ga da ne ide u Beograd jer će ga ubiti. Maček je navodno odgovorio: „Ja moram ići, ja moram pokušati spasiti mir, jer ako dođe do rata, nas će Hrvate poklati“.²⁷⁴⁴ Maček je u noći s 1. na 2. travnja spavao u vili Josipa Prpića u Jurjevskoj ulici 29. Josip Prpić i Janko Vernić sastavili su 2. travnja zapisnik o poruci njemačkog konzula dr. Mačeku koji se nalazi u dosjeu Vladka Mačeka koji je vodila tajna služba druge Jugoslavije. Iz tog zapisnika jasno je kako Maček zapravo još nije siguran je li pučistička vlada eksplicitno usmjerena protiv HSS-a i hrvatske autonomije. Ako se ispostavi da je to točno, Maček je poslao preko Vernića poruku njemačkom konzulu da pruži oružanu i financijsku podršku HSS-u te da vojno intervenira. Prpić je Verniću 2. travnja oko 9:30 rekao da je Maček u noći s 1. na 2. travnja „noćio radi svoje bolje sigurnosti“ u stanu. Prpić je Verniću dao poruku za generalnog konzula Freundta da ju „najhitnije dostavi“. Poruku vrijedi prenijeti u integralnom obliku:

„1/Ukoliko bi vojne vlasti nenadano i nasilno spriječile, da g. Dr. Vlatko Maček i dalje vrši slobodno funkcije kao vodja hrvatskog naroda, što bi neminovno dovelo do teškog krvoprolića ne samo u Zagrebu, već i u krajevima, koje obitavaju Hrvati moli g. Dr. Maček Njemački Reich za što bržu vojničku intervenciju 2/Ako nastupi slučaj pod 1 voljan je sav hrvatski narod, organiziran i discipliniran u stranci oduprijeti se silom oružja protiv svakog takovog nasilja, ali kako nije naoružan moli se Njemački Reich, da najbržim načinom ustupi na određena mjesta cca 20.000 pušaka s municijom, 3/G. Dr. Vlatko Maček garantira vladi Njemačkog Reicha za sve svoje uže političke saradnike, da su isti istog njegovog mišljenja za stvorenu odluku. 4/Ukoliko bi Generalni Konzul g. Dr. Freundt držao za potrebno ovu poruku provjeriti, poručuje g. Dr. Vlatko Maček, da to može odmah putem svojih organa izravnog kod njega dati učiniti.“²⁷⁴⁵

²⁷⁴³ Branko Figurić imao je saznanje da je Maček „osobno bio protiv“ pridruženja Simovićevoj vladi „ali je bio pod jakim pritiskom okoline, naročito šuteja, Šubašića i Krnjevića. Servirana su mu izvješća iz kojih je proizlazilo da četnici spremaju Hrvatima Bartolomejsku noć“ ako se ne pridruže vladi Dušana Simovića. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.9, Zapisnik sa saslušanja Branka Figurića 9. 10. 1945., 16.

²⁷⁴⁴ Mirjana Polić Bobić i Darko Till, „Sjećanja Nede Prpić Gamiršek na život u Zagrebu između dvaju svjetskih ratova“. *Hrvatska revija* (Zagreb), 2014, br. 3.: 79. Supruga Josipa Prpića potvrdila je Ljubi Bobanu kako je Prpić Mačeka „uporno molio da ne ide u beograd, iz razloga sigurnosti“. Boban 1990, 247.

²⁷⁴⁵ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301839 Vladko Maček, Zapisnik Josipa Prpića i Janka Vernića o poruci njemačkog konzula dr. Mačeku, 2. 4. 1941., 251. Na dnu dokumenta stoji: „Zaključeno, ispravno pronađeno i potpisano Zagreb, dne 17. travnja 1941. godine“.

Vernić je, prema tom zapisniku, prenio poruku povjereniku njemačkog konzula Haeffneru u 12 sati i oko 14 osobno konzulu dr. Freundtu „koji je tom prilikom zamolio za sadržaj proglasa g. Dr. Vlatka Mačeka na hrvatski narod a koji proglas bi aeroplani njemačke vojske bacali narodu do znanja“.²⁷⁴⁶ Idućeg dana povjerenik je Verniću proslijedio poruku za Mačeka: „1/ Akcija njemačke vlada napram Jugoslavije je u toku bilo sa ili bez g. Dr. Vlatka Mačka. 2/g. Dr. Vlatko Maček neka se što prije skloni na sigurno mjesto pa neka to javi, pa će se od tog časa smatrati pomoć njemačke vojske kao zatražena“. Vernić tu poruku nije uspio osobno uručiti Mačeku. Potom je zajedno s Prpićem krenuo u stan Mačeka (Prilaz 9). Tamo su ustanovili da je nemoguće Mačeku predati njemački odgovor „jer je cjela kuća iznutra zaposjednuta po vojnoj policiji i da su dva časnika vojske kod Dr. Mačka, pa je stoga prisustvo g. Janka Vernića neprovedivo“. Vernić je ubrzo obavijestio povjerenika njemačkog konzula da poruka nije prenijeta.²⁷⁴⁷

No, poruka je možda i došla do njemačkog konzula jer je on izvijestio Berlin kako mu je Maček prenio „preko meni osobnog poznatog konfidenta da se poslije jučerašnjih savjetovanja odlučio za prekid s Beogradom“ te da odlazak Košutića, Andresa, Šuteja i Smoljana u Beograd „služi samo da se dobije na vremenu“.²⁷⁴⁸ Međutim, Maček je nakon povratka Košutića očito donio suprotnu odluku zadovoljan Simovićevim koncesijama i svjestan rizika kombinacije s Njemačkom.²⁷⁴⁹ Nakon konferencije u Banskim dvorima sa Šubašićem, Košutićem i Krnjevićem Maček je navečer krenuo u Beograd.²⁷⁵⁰

Ljubo Boban donosi cijeli zapisnik koji potpisuju Vernić i Prpić. On izražava skepsu prema autentičnosti dokumenta za koji navodi da je „navodno pronađen u zgradi njemačkog poslanstva u Zagrebu, kad je u tu zgradu poslije rata smješten čehoslovački konzulat“. Boban navodi da mu je prijepis dala Fikreta Jelić-Butić koja je pak taj dokument dobila iz Praga.²⁷⁵¹ Ja sam istovjetan zapisnik s vlastoručnim potpisima Vernića i Prpića pronašao u UDB-inom dosjeu o Mačeku. UDB

²⁷⁴⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301839 Vladko Maček, Zapisnik Josipa Prpića i Janka Vernića o poruci njemačkog konzula dr. Mačeku, 2. 4. 1941., 252.

²⁷⁴⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301839 Vladko Maček, Zapisnik Josipa Prpića i Janka Vernića o poruci njemačkog konzula dr. Mačeku, 2. 4. 1941., 252.

²⁷⁴⁸ Boban 1974, sv. 2, 398.

²⁷⁴⁹ Američki konzul Meily imao je saznanje da je nadbiskup Stepinac apelirao na Mačeka da uđe u Simovićevu vladu Pešelj 1970, 80-81.

²⁷⁵⁰ „Možemo osigurati mir“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 4. 1941., 1.

²⁷⁵¹ Boban 1990, 246-247.

uz taj dokument nije stavila napomene i po svemu sudeći nije sumnjala u njegovu autentičnost.²⁷⁵² Supruga Josipa Prpića je u razgovoru s Bobanom 1988. izrazila mišljenje da su podaci iz zapisnika o obraćanju Nijemcima „netočni, odnosno, tako nešto ona tada uopće nije mogla zapaziti“.²⁷⁵³ No, krunski Bobanov argument protiv autentičnosti zapisnika jest to da „iz drugih podataka nije vidljivo zbog čega bi došlo do preokreta u Mačekovu stavu poslije konferiranja 1. travnja i situacije 2. travnja“. Boban ističe i kako „nije vidljivo da li se podaci iz zapisnika mogu dovesti u vezu s navedenim izvještajem njemačkog konzula 2. travnja“.²⁷⁵⁴ Međutim, nemamo razloga sumnjati u autentičnost dokumenta. Tim više, jer je zapravo sasvim jasno da je Maček tih dana bio u dilemi što učiniti te da nije formirao čvrst stav. To potvrđuje i sljedeća epizoda s njemačkim izaslanikom.

Naime, prije odlaska u Beograd, ali nakon što je na spomenutoj konferenciji s Košutićem, Krnjevićem i Šubašićem potvrđeno da Maček ide u Beograd, vođu HSS-a je posjetio izaslanik Trećeg Reicha Walter Malletke u njegovom zagrebačkom stanu – u predsoblju je tada bio Košutić. Malletke je trebao nagovoriti Mačeka da osnuje neovisnu hrvatsku državu.²⁷⁵⁵ Maček je odbio Malletkea koji je izvijestio Berlin kako je Maček „već bio održao savjetovanje s banom Šubašićem, generalnim tajnikom Krnjevićem i ministrom Košutićem, u toku kojeg se on već apsolutno vezao“.²⁷⁵⁶ Malletke je stekao dojam kako se Maček osjećao pritisnutim uza zid. Maček je smatrao kako HSZ nema šanse pružiti otpor srpskoj vojsci ako bi HSS igrao na kartu proglašenja neovisnosti. Emisar Trećeg Reicha mislio je kako Maček smatra „da u Berlinu neće imati nikakvu potporu“. Neizravno se stječe dojam iz izvještaja Malletkea da on nije ni imao ovlasti obvezati se u tom smjeru, što je nagnalo Mačeka da ostane pri odluci o priključenju vladi Dušana Simovića:

„Da bi ipak spasio hrvatske težnje, Maček je smjestio stao pregovarati s Beogradom. Osim toga, Maček nije više bio – kako mi je sam rekao – gospodar svog djelovanja, budući da su u utorak i srijedu (1. i 2. travnja) već bili pristigli veći kontingenti srpskih trupa u Zagreb i čitavu Hrvatsku koji bi onemogućili oružani ustanak njegove Zaštite. Maček se žalio što njegovoj Zaštiti – usprkos njegovoj molbi – nije izručeno oružje. On sam raspolaže, međutim, samo s jednim vrlo malim oružanim kontingentom. Maček je vjerovao da se nalazi u teškom položaju prinude gdje nema izbora. Kad sam stigao, Maček se već tako vezao da je jedva mogao natrag. Da sam imao ovlaštenje da mu izjavim da njemačke trupe stoje pripravne na granici da mu priteknu u pomoć, Maček bi po

²⁷⁵² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301839 Vladko Maček, Zapisnik Josipa Prpića i Janka Vernića o poruci njemačkog konzula dr. Mačeku, 2. 4. 1941., 251-252.

²⁷⁵³ Boban 1990, 247.

²⁷⁵⁴ Boban 1990, 247.

²⁷⁵⁵ B. Krizman 1975, 159-161.

²⁷⁵⁶ B. Krizman 1975, 1561.

mom mišljenju opozvao svoju odluku da putuje u Beograd. No, moja ovlaštenja nisu išla toliko daleko, tako da on i u pogledu mog uvjeravanja nije imao čvrstu garanciju da će Njemačka bezodvlačno intervenirati. Htio bih još primijetiti da sam nastupao samo kao izaslanik Reichsleitersa Rosenberga, kako sam i bio dobio uputu".²⁷⁵⁷

Maček je, čini se, mislio da kao osoba prema kojoj Berlin nije nepovjerljiv može svojim položajem vladi utjecati na očuvanje mira, odnosno spriječiti rat za koji je vjerovao da će imati katastrofalne posljedice po Hrvate. Ministar Ivan Andres razgovarao je 4. travnja, kada se Maček pridružio vladi, s otpravnikom poslova slovačkog poslanstva. Andres je kazao da Maček, kako je izvijestio otpravnik poslova Bratislavu, „misli prvenstveno na sudbinu svoga naroda i ni u kojem slučaju ne namjerava povezivati tragediju Srba sa svojim narodom. Ako će srpski dio vlade biti sposoban razumno gledati na prijedloge dr Mačeka i ako ih primi, to znači da će biti sačuvan mir i prema tome, ujedno će biti spašena i Jugoslavija“. Međutim odluku je Maček, kako je kazao Andres, donio kako bi spriječio rat s Njemačkom jer bi „rat upropastio također i hrvatski narod“ te on „svoje odluke donosi obazirući se samo na to što mu interesi hrvatskog naroda nalažu“. Andres je kazao da je Maček, za slučaj da se ne očuva mir, „donio odluku koja je bila diktirana potrebama njegova naroda i interesima njegove zemlje“. Maček je također „pokazao da je sudbinu hrvatskog naroda moguće osigurati i na drugoj bazi i pod drugim državnopravnim uvjetima“. Potvrđujući ranije navedene Mačekove navode (Singeru i slovačkom otpravniku poslova), Andres je kazao da Maček traži demobilizaciju „iako ne u punom opsegu i ne odmah“. Na prigovor slovačkog otpravnika poslova da bi Maček mogao izgubiti popularnost među Hrvatima zbog svog poteza, Andres je odgovorio da Maček „danas ne nastoji spašavati Jugoslaviju, već nastoji spasiti mir i ukloniti od vlastitog hrvatskog naroda posljedice rata. Neće li danas uspjeti, dr Maček ne kani spašavati Jugoslaviju radi Jugoslavije“.²⁷⁵⁸

Proglasom nakon ulaska u vladu 4. travnja Maček je poručio kako „zajedničkom suradnjom i zajedničkim naporima možemo osigurati mir“. Jačajući svoju poruku da je nužno ostanu izvan rata Maček je kazao da kao kršćanin pamti Kristove riječi: „Blaženi, koji mir grade, jer će se sinovi Božji nazvati“. Pristašama je poručio da će se hrvatska autonomija dodatno produbiti. „Prava Hrvatske bit će ne samo poštivana i učvršćena nego i produbljena“, poručio je sada prvi potpredsjednik jugoslavenske vlade Maček.²⁷⁵⁹

²⁷⁵⁷ B. Krizman 1975, 163.

²⁷⁵⁸ Boban 1974, sv. 2, 404.

²⁷⁵⁹ „Možemo osigurati mir“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 4. 1941., 1.

Mir se nije mogao očuvati, ali je Maček dobio prilično velike koncesije za ulazak u pučističku vladu, što opet pokazuje da mu je primarno bilo osigurati što veće ovlasti za Hrvatsku. Hrvatska je nakon Mačekova ulaska u vladu dobila žandarmeriju. Druge, do tada sporne ovlasti, također su prenijete na Banovinu Hrvatsku. Naime, sam Sporazum ostao je nedorečen oko nekih pitanja pa se, primjerice, vodio spor oko pravosudnih nadležnosti. Naime, usprkos pravosudnoj autonomiji Banovine Hrvatske, Državni sud za zaštitu države i dalje je bio samo u Beogradu. Taj je sud donosio presude, kao što i samo ime kaže, za delikte počinjene protiv „države“, primarno komuniste i ranije same HSS-ovce. Da je HSS tražio postojanje suda koji ima u sebi naziv „državni“ u Banovini Hrvatskoj, također ukazuje na njihove intencije. Razgovori o tome intenzivirali su se u veljači 1941. Maček je tražio banovinski sud jer je tumačio da je Banovina Hrvatska autonomna u sudstvu, dok je Konstantinović bio za državni sud pri čemu bi hrvatski ban predlagao suce u suglasnosti s ministrom pravde.²⁷⁶⁰

Taj i drugi sporovi sada su ekspresno riješeni. U četvrtom izdanju *Hrvatskog dnevnika* 6. travnja 1941., točno na dan napada Sila osovine na Kraljevinu Jugoslaviju, na naslovnici je donijeta vijest: „Proširena i pojačana autonomija Hrvatske“. Dogovoreno je 5. lipnja donošenje deset uredbi kojima je proširena autonomija Banovine Hrvatske koja je sada dobila ingerenciju nad oružništvom/žandarmerijom (Uredba o oružništvu Banovine Hrvatske), dok ministarstvo unutarnjih poslova više *de facto* nije imalo ingerenciju u Banovini Hrvatskoj (Uredba o razgraničenju poslova ministarstva unutrašnjih poslova i Banovine Hrvatske i Uredba o ovlaštenju bana Banovine Hrvatske za reguliranje pitanja javne sigurnosti, mira i poretka).²⁷⁶¹ Stol sedmorice u Zagrebu je pak preuzeo ovlasti Državnog suda za zaštitu države na teritoriju Banovine Hrvatske.²⁷⁶² Dva dana kasnije spomenute su Uredbe proglašene u Narodnim novinama.²⁷⁶³ Banovini Hrvatskoj ojačana je i financijska autonomija u narednim danima kada je već efektivno propala Kraljevina Jugoslavija. Hrvatska je dobila porez na poslovni promet i trošarinu na električnu struju i električno svijetlo.²⁷⁶⁴

²⁷⁶⁰ Konstantinović 1998, 304.

²⁷⁶¹ „Nove uredbe o Banovini Hrvatskoj“, *Obzor* (Zagreb), 7. 4. 1941., 3; „Proširena i pojačana autonomija Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. 4. 1941., 1.

²⁷⁶² Boban 1974, sv. 2, 406.

²⁷⁶³ „Cjelokupna redarstvena služba na području Hrvatske potčinjena je banu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 4. 1941., 3; „Ovlast bana da regulira javnu sigurnost, mir i poredak“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 4. 1941., 3; „Banovinski sud za zaštitu države“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 8. 4. 1941., 3.

²⁷⁶⁴ „Na Hrvatsku prenesen je porez na poslovni promet i trošarina na električnu energiju i električno svijetlo“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 10. 4. 1941., 3.

Svjesna njemačke ugroze, vlada je pokušavala uvjeriti Berlin da puč nije usmjeren protiv članstva Jugoslavije u Trojnom paktu. Sam Maček nije bio na čisto jesu li u tom smjeru iskrene namjere srbijanskih članova vlade. Krnjeviću je u pismu 1951. rekao kako je „stekao dojam, da su civili u Simovićevoj vladi bili spremni zadržat na snazi pakt, nego po potrebi ići i dalje, a Simović i Ilić htjeli su (očito pod uplivom Engleza) rat“.²⁷⁶⁵ Dan kasnije započela je invazija Sila Osovine, predvođenih Njemačkom, na Kraljevinu Jugoslaviju.

Ulazak Mačeka u vladu iznenadio je i diplomatske predstavnike. Onni Talas poslanik Finske u Rimu, koji je ranije bio na funkciji u Beogradu, izvijestio je 21. svibnja 1941. Helsinki:

„Tragično je da čovjek, koji je nesebično žrtvovao svoj rad za dobrobit naroda i kojeg se općenito nazivalo nekrunjenim kraljem, slijedom okolnosti bude svrgnut u presudnim trenucima svoje zemlje. Ostaje misterijem što je potaknulo Mačeka da pristupi vladi premijera Simovića!? meni su objasnili, što ne zvuči nemoguće, da su Mačeka uvjerali kako će njegovim ulaskom u vladu spriječiti rat između Njemačke i Jugoslavije, jer će Njemačka povjerovati u to kako vlada čiji je član Maček, neće nikada poduzeti neko prijateljstvo protiv Njemačke“.²⁷⁶⁶

Mačekova odluka o ulasku u Simovićevu vladu definitivno je, kako ocjenjuje Jere Jareb, „razbila jedinstvo HSS-a“.²⁷⁶⁷ Matija Kovačić razgovarao je 5. travnja s Ivanom Pernarom u njegovom stanu u Zagrebu. Pernar se, prema Kovačićevom sjećanju, osobno nije slagao s Mačekovim pozivom na odazivanje mobilizaciji i otpor Njemačkoj.²⁷⁶⁸ Naravno, Pernar je poštovao odluku Mačeka i njegovo neslaganje nije imalo političke implikacije, ali možemo zamisliti da je i nekim drugim istaknutim haesesovcima odluka o pristupanju vladi Dušana Simovića bila problematična. Već dan nakon pridruženja vladi Janko Tortić²⁷⁶⁹ i Marko Lamešić odvajaju se od Mačeka i s ustaškim predstavnicima Slavkom Kvaternikom, Mladenom Lorkovićem i Edom Bulatom predaju deklaraciju Edmundu Veessenmeyeru tražeći uspostavu hrvatske države.²⁷⁷⁰ Veessenmayer je mislio da će deklaraciju potpisati i Šime Debelić, ali to se nije

²⁷⁶⁵ Prpić 2004, 113.

²⁷⁶⁶ Delić 2021, 41.

²⁷⁶⁷ J. Jareb 1995a, 75.

²⁷⁶⁸ Kovačić 1970, 17.

²⁷⁶⁹ Tortić nipošto nije bio beznačajan član HSS-a. Kao dugogodišnji član stranke bio je jedno vrijeme glavni urednik stranačkog glasila *Seljačkog doma* te je bio prvi urednik časopisa *Gospodarska sloga*. Za vrijeme Banovine Hrvatske postavljen je za direktora podružnice Avale u Zagrebu. Tortić je imao gostionu u Prilazu Đure Deželića preko puta stana Vladka Mačeka. Tamo je Maček uz pivo s prisutnima znao razgovarati i pričati „razne političke novosti s najviše viceva“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.8, Saslušanje Zvonka Kovačevića 25. 9. 1948., 13.

²⁷⁷⁰ M. Jareb 2006, 572.

dogodilo.²⁷⁷¹ U izvještaju konzula SAD-a u Zagrebu Jamesa Meilyja od 13. lipnja 1941. o „ustaškom državnom udaru u Zagrebu“ navodi se izrijeком da je Mačekova odluka o priključenju vladi Dušana Simovića označila „kolaps HSS-a“. Mnogi su pristaše Mačeka bili „šokirani“ (stunned) i Maček „nije više bio njihov lider“.²⁷⁷² S takvom se ocjenom poklapa Tortićevo svjedočanstvo da su „narodni zastupnici i drugi narodni prvaci“ molili Mačeka „da ne odlazi u Beograd, nego, kada već nije mogao spasiti mir, da spašava Hrvatsku!“²⁷⁷³

Dva dana nakon Mačekova pridruženja vladi Njemačka sa saveznicama (Mađarskom, Italijom i Bugarskom) izvršila je invaziju na Kraljevinu Jugoslaviju. Tek navečer 8. travnja, dva dana nakon početka rata Maček se obratio Hrvatima. Ono što je zanimljivo da u svojoj poruci nema nikakvog apela na državno jedinstvo, Jugoslaviju, jugoslavenstvo i sl. Maček, potpredsjednik državne vlade, nije obratio Jugoslavenima, već se obratio Hrvatima iz pozicije neformalnog „vođe“. Nije ostao u Beogradu, već se vratio narodu čiji je „vođa“. Maček je tek suzdržano pozvao Hrvate na „puni red i disciplinu“:

„Hrvatski narode! Braćo i sestre! Vratio sam se u vašu sredinu pa vam tim povodom velim ovo: Stigla nas je najveća nesreća, što jedan narod može stići, a to je rat. To zlo može se ublažiti samo na taj način, da budemo složni i disciplinirani. Slušali ste me do sada u svima teškim časovima, pa sam siguran, da ćete to činiti i odsada. Ja ću među vama ostati i dijeliti s vama kao i do sada sve dobro i zlo. Razumije se, da ću u svakom pojedinom slučaju na uobičajeni način davati upute bilo putem naših organizacija bilo putem posebnih izaslanika, koji će biti ili narodni zastupnici ili drugi opće poznati prvaci stranke. U ovom času tražim od vas puni red i disciplinu na svakom mjestu, bili kod kuće ili u vojsci. Završavam našim starim pozdravom: 'Vjera u Boga i seljačka sloga!'"²⁷⁷⁴

U proglasu je opet evidentno rijetko spominjanje Jugoslavije i apel na obranu zbog zaštite hrvatskih interesa, dok je, kao što je ranije rečeno, *Hrvatski dnevnik* u fokus tih nekoliko dana stavljao nove ovlasti koje je stekla Banovina Hrvatska. Pad Mačekova ugleda zbog ulaska u vladu bio je vidljiv kada su se 8. travnja pobunili pripadnici 108. pukovnije kod Bjelovara. Hrvatski pričuvnici otkazali su poslušnost jugoslavenskoj vojsci. Mačekovi apeli na poslušnost pobunjenicima, čak i nakon što je stigao kao njegov izaslanik Đuro Kemfelja, bili su neuspješni.²⁷⁷⁵

U nekoliko dana nakon napada raspali su se i jugoslavenska država i vojska. Maček je, nakon što je Hrvatima poručio da se bore protiv njemačke vojske, pozvao Hrvate (i pristaše i

²⁷⁷¹ J. Jareb 1997, 328.

²⁷⁷² Pešelj 1970, 81. Također vidi: Krišto 2001, 18-19.

²⁷⁷³ J. Jareb 1997, 346.

²⁷⁷⁴ „Poruka predsjednika dra Mačka hrvatskom narodu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 4. 1941., 1.

²⁷⁷⁵ Miletić 2023, 161-162.

dužnosnike HSS-a) na pokoravanje vlastima novoproglašene Nezavisne Države Hrvatske. Na ta dva načina opet se pokazao kao „vođa“ hrvatskog naroda, odnosno njegov neformalni suveren koji daje legitimitet jednoj ili drugoj državi. Nije se Hrvatima obraćao ni u jednom ni u drugom slučaju kao potpredsjednik jugoslavenske vlade nego kao „vođa Hrvata“.

Iako je Maček pozvao na otpor njemačkoj vojsci putem proglasa, nejasno je kakve je upute Maček davao svojim pristašama, a pogotovo paravojnoj formaciji HSS-a, za vrijeme Travanjskog rata. Naime, Hrvatska seljačka zaštita sudjeluje u razoružavanju jedinica jugoslavenske vojske, dok HGZ uspostavlja vlast u gradu Zagrebu. Tada rajonski zapovjednik zaštite Zvonimir Kovačević posjetio je, po nagovoru Kvaternika, 10. travnja Mačeka kod kojega je bio, između ostalih, narodni zastupnik Reberski. Pošto su njemačke trupe nadirale prema Zagrebu Kovačević je zatražio uputu, a Maček mu nije dao konkretan odgovor. „To vam je teška stvar, neznam ništa što bih odgovorio, snadjite se kako znate“, rekao je Maček, prema Kovačevićevu iskazu.²⁷⁷⁶ Kovačević je iz tog odgovora zaključio da može HGZ staviti na raspolaganje Kvaterniku.²⁷⁷⁷ Prilikom uspostave vlasti NDH, uključujući razoružavanje vojnika jugoslavenske vojske i uspostavu temelja poretka, važnu će ulogu imati HSZ i HGZ.²⁷⁷⁸

Nejasno je i kako je funkcionirao aparat Banovine Hrvatske. Šef kabineta bana Šubašića Šipuš je prema saznanjima UDB-e „sugerirao“ Vladimiru Krenu, avijatičkom kapetanu jugoslavenskog zrakoplovstva, da prebjegne zrakoplovom u Graz prije njemačkog napada, što je on i učinio.²⁷⁷⁹

Vratimo se sudbini hrvatskih ministara u Beogradu. Maček je napustio vladu 7. travnja i najavio da će ga zamijeniti u vladi na mjestu potpredsjednika Juraj Krnjević. U Kupinec je Maček stigao već 8. travnja prije podne.²⁷⁸⁰ Kada je vlada, nakon povlačenja iz Beograda održala sjednicu u Palama kod Sarajeva 11. travnja, četiri hrvatska člana vlade (Torbar, Krnjević, Šutej i Smoljan) sastali su se nasamo kako bi dogovorili što učiniti. Smoljan je UDB-i kazao kako je on rekao da

²⁷⁷⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.8, Saslušanje Zvonka Kovačevića 25. 9. 1948., 64. Vrijedi spomenuti da je Krnjević u jednom tekstu izvorno objavljenom 1985. napisao kako je „Hrvatska Seljačka i Građanska Zaštita pod vodstvom pukovnika Zvonka Kovačevića bila prva koja je 1941. došla do Drine, ondje postavila granicu i branila je, dok ju tadašnji naredbodavci iz Zagreba nisu pozvali natrag i razoružali, a na njihovo mjesto došli su četnici i kasnije partizani da ubijaju, siluju i pljačkaju hrvatsko stanovništvo Bosne i Hercegovine“. Juraj Krnjević, „Bleiburg 40 godina kasnije“, *Zbornik Hrvatske seljačke stranke* (London), 1987., 77

²⁷⁷⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.8, Saslušanje Zvonka Kovačevića 25. 9. 1948., 23.

²⁷⁷⁸ Karaula 2015, 441-469.

²⁷⁷⁹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH. 010.11. „Put izdaje dr. Mačeka i družine“, 540-541.

²⁷⁸⁰ Boban 1974, sv. 2, 409.

neće napustiti zemlju zbog obiteljskih razloga, a Torbar zbog zdravstvenih.²⁷⁸¹ Smoljan i Torbar otišli su u mjesto blizu Travnika kako bi posjetili zastupnika HSS-a Antu Budimirovića gdje su uhićeni od ustaških vlasti i dovedeni u Zagreb. Torbar je u Zagrebu pušten, a Smoljan je zadržan na policiji 15 dana i nakon toga pušten.²⁷⁸² U emigraciju su otišli upravo članovi vlade koji su sloveli kao najveći zagovornici povezivanja s Velikom Britanijom. Naime, Andres je već ranije napustio vladu.²⁷⁸³ O crtane vanjskopolitičke preferencije članova vodstva HSS-a u bitnome se, s iznimkom Smoljana, poklapaju s time je li netko napustio zemlju ili nije. Maček će Singeru reći da je Krnjević određen za izbjegličku vladu „jer je on i onako uvijek govorio, da neće u Hrvatskoj dočekati Nijemce“ koje „strašno mrzi“. Za Šuteja je rekao kako misli da nije otišao dobrovoljno u emigraciju jer bi u tom slučaju poveo sa sobom ženu i sina.²⁷⁸⁴

Nakon prethodnog potpoglavlja teško je ne primijetiti da u zemlji primarno ostaju ljudi koji su ranije zapaženi kao zagovornici vezanja uz Njemačku dok u inozemstvo odlaze probritanski članovi vodstva. Nažalost, postojeća dokumentacija i nepostojeći memoarski iskazi o tome, ne dozvoljavaju rekonstrukciju događaja. Međutim, takva raspodjela jest svojevrsna naznaka da je vodstvo odlučilo ostaviti dio vodstva potencijalno i na jednoj i na drugoj strani, ostajući otvoreno za obje kombinacije. Nemoguće je potvrditi da je upravo to bio plan HSS-a, ali to ne bi bilo neobično. Stranka je, svijesna nezavidnog položaja naroda bez vlastite nacionalne države koji je predvodila, uvelike modificirala svoju politiku kako bi se prilagodila velikim silama. Takva odluka svakako je mogla biti donijeta jer nije nastupilo potpuno rasulo. U Kupincu su se 8. travnja sastali Maček, Košutić, Krnjević i Šubašić.²⁷⁸⁵ Tada su vjerojatno odlučili tko ostaje u zemlji, a tko odlazi u emigraciju.²⁷⁸⁶ U kancelariji Šubašića, prema iskazu Zvonimira Kovačevića, održan je 8. ili 9. travnja 1941. sastanak na koji je Kovačevića kao rajonskog zapovjednika HGZ-a pozvao Kemfelja. Na tom su sastanku uz Šubašića i Kemfelju bili Reberski

²⁷⁸¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301060 Bariša Smoljan, Saslušanje 1. 3. 1946., 44.

²⁷⁸² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301060 Bariša Smoljan, Saslušanje 1. 3. 1946., 45.

²⁷⁸³ Berislav Anđelinović u pismu stranačkom kolegi i prijatelju Manfredu Paštoviću navodi da je Andres prosvjedovao protiv kršenja Trojnog pakta prilikom podnošenja ostavke, dok su Smoljan, Torbar i Kulenović „jednostavno dezertirali i pobjegli sa zadnje ministarske sjednice na Palima, i ne obavijestivši kolege“. Paštović 2018, 360.

²⁷⁸⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.1, Izvještaj Vlade Singera o razgovoru s Vladkom Mačekom, 8-9.

²⁷⁸⁵ „Sastanak hrvatskog narodnog vodstva u Kupincu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. 4. 1941., 7.

²⁷⁸⁶ Prema SOE-u „opći konsenzus“, vjerojatno kod trojice Mačkovih suradnika, bio je da bi Maček trebao otići u emigraciju, što je on odbio, „navodeći da vođa seljaka mora ostati sa svojim narodom kako bi dijelio s njima sve opasnosti i nevolje“. TNA HS 5/965, NERO report 27. 9. 1941., 27.

i Krnjević. Dan kasnije Šubašić i Krnjević napustili su Zagreb.²⁷⁸⁷ Istaknuti članovi HSS-a koji su ostali u zemlji i oni koji su je napustili nastavili su suradnju ukoliko se nisu izravno stavili u službu ustaša ili komunista.²⁷⁸⁸

Maček će 10. travnja 1941., kada je Slavko Kvaternik proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku, pozvati na pokoravanje vlastima novouspostavljene države. Maček je u svojoj poruci istaknuo kako je Kvaternik, „vodja nacionalističkog pokreta u zemlji proglasio danas slobodnu i nezavisnu državu na cjelokupnom historijskom i etnografskom području Hrvatske te je preuzeo vlast“. Pozvao je Maček „sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokorava“ i „sve pristaše HSS, koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike i odbornike i. t. d., da iskreno suradjuju s novom narodnom vladom“.²⁷⁸⁹ Toga dana Kvaternik i njemački predstavnik Veessenmayer stigli su u Mačkov stan u Prilazu Gjуре Deželića. S Mačekom je u stanu bio August Košutić kojemu je predsjednik HSS-a diktirao sadržaj proglaša. Iako su se naknadno pojavljivale interpretacije o prisilnom proglašu i supstancijalnom mijenjanju proglaša, po svemu sudeći to nije istina.²⁷⁹⁰ Kvaternik je kazao da je od Mačeka zamolio izjavu „'da se održi mir i red' i sačuva kontinuitet narodne volje i legalitet vodstva“. Maček se tomu nije opirao i Kvaternik kod njega nije opazio strah.²⁷⁹¹ Kvaternik tvrdi da nije bilo primjedbi na proglas te da su ga Maček i Košutić sastavili u „najviše pola sata“.²⁷⁹² Košutić je rekao Ozni da nije dopušteno bilo u proglašu navesti da je Kvaterniku vlast predala Njemačka vojska niti da Maček ostaje predsjednik HSS-a. Prema Košutiću Maček je pozvao općinske načelnike na suradnju „očito računajući analogno iz prošlog svjetskog rata da bi mogli koristiti narodu zaštićujući ga pri rekvizicijama i drugim mjerama koje su se mogle očekivati od neprijatelja“.²⁷⁹³

Odjelni predstojnici uglavnom su nastavili djelovati u strukturama NDH. U Banskim dvorima su Kvaternika dočekali svi odjelni predstojnici Banske vlasti na čelu sa Franjom Žilićem

²⁷⁸⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.8, Saslušanje Zvonka Kovačevića 25. 9. 1948., 63-64.

²⁷⁸⁸ Više o tome vidi: Radelić 1996

²⁷⁸⁹ „Poruka dra Vladka Mačka“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 11. 4. 1941., 4.

²⁷⁹⁰ Boban 1974, sv. 2, 410-415.

²⁷⁹¹ Kvaternik tvrdi da bi strah u takvoj situaciji bio nesvojstven Mačkovu karakteru: „Osim toga, tko pozna dr. Mačeka njegovu odornu snagu u pasivi i defenzivi, taj zna, da te sile nema, koja bi njega na kakve pismene izjave, protiv njegove volje i osvjedočenja, prisilila. Kako je neodlučan u akciji stvaranja, tako je neslomive volje u defenzivi. To je povjestno dokazano. Taj strah Mačeka bio bi za mene i svakog koga pozna, jedan 'novum' k tome strah bez prijetnje i bez svake sile. Poznavajući temeljne crte Mačkovog karaktera znao sam, da bi svaka prijetnja bila depasirana i nebi vodila uspjehu“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301839 Vladko Maček, 272-273.

²⁷⁹² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301839 Vladko Maček, 273.

²⁷⁹³ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje 301409 August Košutić, Saslušanje 30. 6. 1945., 197.

te su mu predali vlast.²⁷⁹⁴ Prema Platzeru, kada je Slavko Kvaternik stigao u Banske dvore po proglašenju NDH, poljubio je Lamera i rekao: „A i ti si tu dragi Mirko“.²⁷⁹⁵ Iako su bili prisutni svi odjelni predstojnici, nije bilo ni bana ni podbana Svetozara Ivkovića. Iako je riječ o tekstovima pisanim u okviru ratne propagande (ali suprotstavljenih strana!), vrijedi spomenuti i tezu da je Šubašić protivno Mačekovoj volji otišao iz zemlje te da je on kao najviši činovnik trebao dočekati nositelje nove vlasti. Krešimir Devčić, suprug Radićeve kćeri Milice Devčić Radić napisao je u glavnom dnevniku u NDH, *Hrvatskom narodu*, kako je Maček Šubašiću pred bijeg iz Zagreba postavio pitanje: „Pa Šuba, kuda ćeš Ti?“. Maček je Šubašiću 10. travnja, prema Devčiću, kazao: „Hrvatski ban ne smije napustiti hrvatski teritorij. Možeš ići do Mostara i do Dubrovnika, i tamo se stavi u dodir sa njemačkim vlastima, kad dodju“. Nasuprot uputi, prema Devčiću, „da kao predstavnik tadašnje vlasti dočeka novu situaciju“, Šubašić je napustio zemlju.²⁷⁹⁶ Ilija Jakovljević tvrdio je u *Glasi Slavonije*, partizanskom glasilu, kako je Maček Šubašiću rekao da dočeka Nijemce i ostane na vlasti. Edo Bulat tvrdio je kako mu je Maček to rekao 1945. Maček je prema toj verziji uputio Šubašića da kao „najviši činovnik Hrvatske“ kod Nijemaca „nadje neki modus vivendi“.²⁷⁹⁷ Maček u svojim memoarima, kao ni HSS-ovci u emigraciji, koliko mi je poznato, nisu iznosili te tvrdnje, iako je Šubašić imao negativan imidž kao naivac koji je nasuprot željama stranke poslužio utvrđivanju komunističke vlasti.²⁷⁹⁸

Zdenko Radelić primjećuje da Maček u apelu 8. travnja nije spomenuo Jugoslaviju, dok je 10. travnja apel uputio „suzdržano i biranim riječima“. Radelić uvjerljivo zaključuje: „Iz dotadašnjeg djelovanja te prošlih i budućih izjava jasno proizlazi da to nije bila njegova prava politika, nego isključivo taktički potezi. Osnovna mu je namjera bila da izbjegne sukobe, krvoproliće i rat“.²⁷⁹⁹

Pozivanje na pokoravanje vlastima NDH s jedne je strane ostavilo prostora za interpretaciju po kojoj je Maček legitimirao novu državu čime bi HSS mogao postati potencijalna vlast ako bi se pokazalo da će Njemačka pobijediti u ratu. S druge strane, vodeći HSS-ovci, odnosno barem oni koji su ostali uz Mačeka, nisu sudjelovali u vlasti NDH pa je HSS bio

²⁷⁹⁴ „General Slavko Kvaternik preuzeo vlast u Banskim dvorima“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), Uskrs 1941., 4.

²⁷⁹⁵ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.30. Izjava Alberta Platzer, 18.6.1945., 10.

²⁷⁹⁶ Krešimir Devčić, „Lakaj Karadjordjevića i sluga velikosrba: Lažni hrvatski 'ban' u Englezkoj“, *Hrvatski narod* (Zagreb), 4. 6. 1944., 4.

²⁷⁹⁷ J. Jareb 1995a, 77.

²⁷⁹⁸ Vidi: „Umro bivši ban dr. Ivan Šubašić“, *Hrvatska riječ* (Jemeppe-sur-Meuse), 4. 4. 1955., 2.

²⁷⁹⁹ Radelić 1999, 75-76.

„nekompromitirana“ građanska opcija poželjna za poslijeratne kombinacije u slučaju zapadnog trijumfa. Također, drugi čovjek stranke Krnjević postao je potpredsjednik izbjegličke vlade, što je mogao biti dokaz za to da je cijela stranka uz zapadne zemlje. Krnjević je u emigraciji pojasnio logiku svog sudjelovanja u izbjegličkoj vladi:

„Ja vam mogu reći po svome iskustvu, ja sam u doba rata trideset mjeseci sjedio sa Srbima u vladi u Londonu. Sjedio sam ja u vladi radi toga, da cijeli zapadni svijet vidi, da smo mi Hrvati i ja tajnik najveće hrvatske političke stranke – na strani Zapada, da smo na strani Amerike, ove države Kanade, cijeloga zapadnoga svijeta, jer mi, Hrvatska seljačka (sic) stranka nismo ni jednoga časa vjerovali da bi konačno Hitler i Mussolini mogli pobijediti“.²⁸⁰⁰

S druge strane su i Nijemci računali na HSS kao rezervnu opciju u odnosu na ustašku vlast usprkos Mačkovu odbijanju ponude za uspostavom hrvatske države. Činjenica da je Maček bio prvotni odabir Nijemaca ne sugerira ideološko poklapanje između nacističke ideologije i ideologije HSS-a. Dapače, u više primjera se pokazala sklonost Berlina uklapanju postojeće vlasti u novi poredak nasuprot ideološki srodnim fašističkim strankama. Tako su u Danskoj ostavili socijaldemokratsku vlast, umjesto nametanja fašističke vlasti. U Češko-Moravskom protektoratu su se oslonili na Emila Hachu, umjesto manje eksplicitno fašističke stranke Vlajka. U Francuskoj je situacija bila slična.²⁸⁰¹ Payne tumači da je Hitlerova ponuda Mačeku sukladna njegovoj „sklonosti vladavini pouzdanih konzervativaca ili desničara“ nasuprot ideološki srodnijim strankama.²⁸⁰²

Zašto je Maček odbio njemačku ponudu? Tezu o ideološkom razlogu odbacivanja njemačke ponude naveliko je promovirao HSS u emigraciji. „Za Boga Kristuša! Tko je mogao očekivati da ću se vezati uz Hitlerovu Njemačku“, rekao je Maček Žigroviću.²⁸⁰³ Pešelj će reći da je Maček „odlučio pristupiti u jugoslavensku vladu i time pokazati, da HSS ostaje vjerna načelima demokracije u borbi protiv totalitarnih sila Europe“.²⁸⁰⁴ Tumačenje Mačkovih kritičara s pozicije hrvatskog nacionalizma jest da je Maček odbio ponudu kao uvjereni pristaša jugoslavenske države. To obrazlažu time da je Maček prihvatio vezivanje Jugoslavije uz Treći Reich pristupom u Trojni pakt, a nije prihvatio vezanje s Njemačkom iz hrvatske državotvorne perspektive.²⁸⁰⁵

²⁸⁰⁰ Što je i što hoće Hrvatska seljačka stranka, 9. U: HR-HDA-1959. Juraj Krnjević, kut. 5.

²⁸⁰¹ Kochanski 2022, 25.

²⁸⁰² Payne 1995, 406-407.

²⁸⁰³ Žigrović 1986, 236.

²⁸⁰⁴ Branko Martin Pešelj, „Pravedna Jugoslavija – utopija ili mogućnost“, *Hrvatska revija* (München/Barcelona), 1986., 125.

²⁸⁰⁵ Jonjić 2000, 205-277.

Maček je bio mišljenja da pod svaku cijenu treba izbjeći hrvatsko sudjelovanje u Drugom svjetskom ratu. U datom trenutku pristupanje Trojnom paktu ocijenio je kao jedino moguće za održanje tog cilja.²⁸⁰⁶ Na ultimativni cilj izbjegavanja rata utjecalo je i Mačekovo, gotovo fatalističko, uvjerenje da mali narodi ne mogu uspješno manevrirati između velikih sila koje će nužno, ako to odgovara njihovim promijenjenim interesima, odbaciti ih.²⁸⁰⁷

Objekti teze – Maček „Jugoslaven“ i Maček uvjereni demokrat koji odbija suradnju s totalitarnim državama – valja odbaciti kao ahistorijska tumačenja. U istom je tekstu Pešelj sugerirao i da je razlog odbijanja mišljenje da će Sile Osovine izgubiti rat, što je ipak znatno drugačije od odbijanja njemačke ponude zbog odanosti demokratskim vrijednostima.²⁸⁰⁸ Odnosno, oni se mogu i ne moraju poklapati. Pešelj sažima takvo razmišljanje:

„Mnogi među nama, uključiv tu i Predsjednika Mačeka, nismo vjerovali u konačnu pobjedu Njemačke i Italije, i bilo nam je jasno, da što god primimo od tih sila, propast će, kad one izgube rat, a u međuvremenu da ćemo skupi platiti našu 'nezavisnost', budemo li je primili od fašističkih susjeda. Prema tome, nije se postavljalo pitanje: da li Hrvati imaju pravo na svoju suverenu i nezavisnu državu, nego, da li je momenat svrsishodan, u kojem se to postizava i da li su namjere onih, koji nam to nude, nesebične i iskrene“.²⁸⁰⁹

Nekoliko je momenata u tom pasusu koje valja raščlaniti. S jedne strane Pešelj implicira da je vodstvo HSS u idealnom scenariju za neovisnost Hrvatske, ali neovisnost koju „daju“ revizionističke sile zapravo ne bi u praksi bila neovisnost jer bi takva država nužno ovisila o njihovoj dobroj volji.²⁸¹⁰ Također, primarni razlog bilo bi uvjerenje da će Sile Osovine izgubiti rat. Potporu za tezu da je to primarni razlog nalazimo na nekoliko razina. Iako je Maček ostao po strani čime se nije okaljšao za poslijeratne kombinacije kod zapadnih saveznika (Krnjević je pak otišao u izbjegličku u vladu), ostao je u zemlji. Skupina oko Košutića više se puta za vrijeme rata spominjala u kombinacijama s Njemačkom. U tom je kontekstu indikativan u prethodnom

²⁸⁰⁶ Žigrović 1986, 236.

²⁸⁰⁷ Žigrović 1986, 281.

²⁸⁰⁸ I jedno i drugo objašnjenje zapravo daje i Maček: „Jest, i to je točno! Ali, radilo se je i o načelima! U pitanje je došla hrvatska demokracija, Hrvatska Seljačka stranka! Isto tako i zapadne demokracije! S druge strane, ja sam znao, da ih osovinske sile ne će slomiti“. Žigrović 1986, 236.

²⁸⁰⁹ Branko Martin Pešelj, „Pravedna Jugoslavija – utopija ili mogućnost“, *Hrvatska revija* (München/Barcelona), 1986., 125.

²⁸¹⁰ Uvjerljiva je teza Zdenka Radelića da je „sredinski“ dio stranke koji je podržavao vodstvo (Mačeka, Košutića, Krnjevića i druge) „prihvaćao samu ideju hrvatske države, ali u skladu s ideologijom i tradicionalnom politikom stranke, odbacio je suradnju s ustaškim režimom i njegovu radikalnu politiku, osobito uvjete i način stvaranja NDH“. Radelić 1996, 14.

poglavlju spomenuti sastanak u kući Mirka Glojnarića. „Predviđanje“ da će Nijemci izgubiti rat može lako izgledati kao naknadna pamet. Međutim, Maček je u raspravi s članovima vlade u veljači 1941. iznio mišljenje da će Njemačka izgubiti rat iako je, svjestan da je okružen Silama Osovine bio naposljetku za ulazak u Trojni pakt, kazao kako misli da će Njemačka izgubiti rat.²⁸¹¹ Singerovo izvješće o razgovoru s Mačekom također potvrđuje to Mačekovo uvjerenje i tezu da je primarni razlog Mačekove odluke upravo uvjerenje da će Njemačka izgubiti rat. Iz Singerova izvješća vidi se u kojoj mjeri percepcija o mogućnosti njemačke pobjede utječe na Mačekovo razmišljanje o svrsishodnosti raznih kombinacija:

„Više se je puta govorilo o Krnjeviću i o njegovoj djelatnosti u Londonu. Već je spomenuto, da je u prvo vrijeme bilo momenata, kada je pokazivao sklonost, da dade izjavu, kojom, bi osudio rad Krnjevića. ‘Pa ja bih dao izjavu’ – govori bih (sic) – ‘ali dotle, dok sam zatvoren ne mogu. Smatralo bi se, da sam to učinio iz straha ili zbog svog osobnog komoditeta, to meni bi služilo na čast, a ne bi imalo ni potreban efekt’. Jednom drugom zgodom kasnije, rekao je: ‘Bio bih spreman dati jednu izjavu, u kojoj bih napao komun. Krnjevića, ali onako uvijeno, ne zbog toga što je u Londonu, već što radi na bazi Jugoslavije i to samo onda, ako bih istodobno mogao osuditi i vaš režim pa manifestirati svoje demokratsko osvjedočenje, a prema Njemačkoj bi se ogradio time, da ja jesam za političku suradnju s osovinom ali unutarne uredjenje ima se prepustiti nama, te i oni sami uvijek kažu da nacionalizam su roba za izvoz, a mi imao lijepu poslovicu ‘nije svaka čizma za svaku nogu’. Kasnije, kada je nastao zastoj na ruskoj fronti, podpuno mijenja mišljenje. Ne govori više o tom, da bi dao kakovu izjavu. ‘Vidite’ – govorio je Maček – moral ruske vojske je jak, ne kažem da će Rusija potući Njemačku, ali Rusija je preogromna da bi se ju moglo okupirati. Sada do svibnja nema ništa, a dotle će Rusi moći izgraditi svoju drugu obranbenu liniju. Može past i Moskva, ali onda dolazi Volga i tu će opet nastati zastoj, a u Rusiji zima brzo dolazi. Pretpostavimo li pak, da će Njemačka umijeti savladati Rusiju, nikako ne mogu dopustiti, da će to biti tokom ove godine, i oni će se u toj vojni tako iscrpiti, dok će anglo-amerikanci biti podpuno svježi i istom doći u zamah. Hitler će možda oboriti boljševizam, to će i Englezima konvenirati, a možda će mu oni u tom indirektno pomoći, ali će onda Hitler morati to prestati ili će Njemačka radi iscrpljenosti i oskudice hrane morati kapitulirati. Zato ja ne bih dao nikada kakove izjave protiv Engleza, jer se još uvijek ne zna, kako će se svršiti, a ja vjerujem u englesku pobjedu. Meni je Cambell rekao, da će Englezi moći ratovati i deset godina. Vi igrate hazard vi s vašom orijentacijom stavljate sve na kocku, a narod ne smije hazardirati u koliko ne će da ga nestane. Ja takovu politiku osudjujem i ne bih je nikada vodio’. ‘Pa vi uopće ne vodite nikakvu politiku i sami kažete, da ste se povukli, jer zaista ne znate, što bi bilo pametno učiniti’, upao sam mu. ‘Pustite vi to, ja imam svoju taktiku, taktiku čekanja i možda je najbolja taktika: šutiti i čekati. Konac djelo krasi. Tako sam ja činio i za vrijeme diktature, pa sam – iako su mi se vaši izrugivali u ‘iš ni vrit taktikom’ srušio diktaturu, ‘odgovorio mi je Maček’”.²⁸¹²

²⁸¹¹ Konstantinović 1998, 308-309.

²⁸¹² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.1, Izvještaj Vlade Singera o razgovoru s Vladkom Mačekom, 13-14.

Maček je Singeru dodatno pojasnio svoju ideju da se ne smije „hazarderski“ igrati samo na jednu opciju: „Jedan narod nikada ne smije ‘secati’ samo na jednu kartu²⁸¹³, mi moramo uvijek imati dva i tri zeljena u vatri. Zato ja prije i nisam nikada osudio Pavelića iako se nisam slagao s metodama vaze borbe, pa zašto da sada osudjujem Krnjevića. Ja ću čutjeti i tko zna neće li nam to jednoga dana ipak dobro doći. Samo se ja bojim da je sve uzaludno i da nama prijete propast. Događaji će se tak razvijati nakon pobjede Engleza da tu ni Krnjević neće moći ništa učiniti. Budućnost nam je crna vrlo crna. Hrvatska će nestati, nju će rascjepati“.²⁸¹⁴

7. Zaključak

Hrvatska seljačka stranka pod Vladkom Mačekom djelovala je u iznimno nezahvalnim međunarodnim i unutarnjopolitičkim okolnostima. U jeku teških ideoloških sukoba koji su potresali europski kontinent i rasta popularnosti raznih autoritarnih i totalitarnih rješenja s desna u fašističkoj i s lijeva u komunističkoj varijanti, vodstvo HSS-a projiciralo je sliku stranke kao umjerene, zdravorazumske stranke koja će inkrementalnim pomacima očuvati koheziju i jedinstvo hrvatskog naroda (i seljaštva) te njegove običaje i tradicionalne vrijednosti. Stranka je koristila populističku retoriku s temeljnom postavkom da seljaštvo kao jedini iskonski hrvatski društveni sloj predstavlja sam narod. Ono je predstavljano kao izvor snage i autohtonih vrijednostima hrvatskog naroda nasuprot gradskim vrijednostima koje su suštinski *import* iz vanjskog svijeta protiv kojih se treba boriti. Seljaštvo je ujedno i očuvalo suštinu hrvatske nacije te u postojećim političkim okolnostima predvodi političku borbu za ostvarenje hrvatskih prava.

²⁸¹³ To je bila konstantna Mačekove politike. Valja primijetiti da je nakon 1945. najbliži suradnik Mačeka bio Juraj Krnjević koji se otvoreno zalagao za samostalnu hrvatsku državu. S druge strane, uz njega su bili i njegov tajnik Branko Pešelj te Ilija Jukić koji su zagovarali (kon)federalizaciju Jugoslavije i suradnju sa srbijanskom i slovenskom protukomunističkom emigracijom. Vidi: Tepeš 2021, 168-181, 275-282.

²⁸¹⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.1, Izvještaj Vlade Singera o razgovoru s Vladkom Mačekom, 14. Sličnu je misao u emigraciji Maček izrekao i Karlu Mirthu s kojim je razgovarao u Washingtonu. Mirth je opisao Mačekov stav: „U pogledu Nezavisne Države Hrvatske, dr. Maček mi je rekao, da on osobno ne zamjera, što se je našao dr. Pavelić ili netko drugi, da 'igra na tu kartu. Ono, što on najviše zamjera, jest što Pavelić nije vodio pametniju politiku. On, Maček, nije vjerovao, da Hrvatima išta dobra može doći od političkog oslona na Osovinu Rim-Berlin. Ali oni, koji su izabrali taj put, morali su drugačije postupati, a ne na način, kojim su nanijeli ogromnu štetu cijelom narodu“. Karlo Mirth, „Prva i posljednja slika dra Mačeka – iz sjećanja i washingtonskih razgovora“, *Hrvatska revija* (Buenos Aires), 1964., br. 4: 390.

Mačekov HSS njeguje kult vođe i ideju da je HSS jedini stvarni predstavnik hrvatskog naroda, a motiv prijetnje jedinstvu utjecat će na njihovu kasniju monolitnost i autoritarnost.

Hrvatski nacionalizam HSS-a također je povezan s glorifikacijom seljaštva kao temeljnog društvenog sloja. Međutim, usprkos retorici o autohtonosti, i HSS-ovci će u tridesetima sve više zapadati u naglašavanje zapadnog karaktera hrvatske nacije kako bi se afirmirala hrvatska nacionalna samobitnost nasuprot težnjama za izgradnjom jugoslavenske nacije. Hrvati tako postaju branitelji zapadne civilizacije putem svoje vjekovne odanosti Katoličkoj crkvi. Nacionalizam HSS-a razlikuje se od verzije *hrvatskog nacionalizma* koju će zagovarati ustaški pokret i njemu bliski pojedinci. HSS je prigrlio evolutivni put prema rješenju hrvatskog pitanja, nasuprot revolucionarnom razbijanju Jugoslavije pod svaku cijenu. Iako je stranka razmatrala i druge opcije, poput povezivanja Italije s ciljem razbijanja Jugoslavije, naposljetku se odlučila za sporazum s vladajućim srbijanskim krugovima kojim je stvorena Banovina Hrvatska. Tomu je pridonijela nesklonost vodstva stranke odlučnom povezivanju sa Silama Osovine zbog uvjerenja da one neće pobijediti u ratu zbog čega bi i uspostava hrvatske države bila privremena. Također su bili svjesni da sila na koju bi se mogli osloniti u protujugoslavenskim planovima – Italija – ima teritorijalne pretenzije na hrvatski etnički teritorij. Treći temeljni aspekt ideologije HSS-a je konzervativizam. Idealtipno društveno uređenje u ideologiji HSS-a suštinski je konzervativno. Ono funkcionira prema navodno iskonskim seljačkim tradicijama koje nije uništila modernost. Skepsa HSS-a prema kapitalizmu povezana je upravo s njegovom težnjom za očuvanjem organskog poretka na selu s tradicionalnim društvenim strukturama koje disruptivni učinak kapitalizma uništava, pa tako i stare zadruge koje su često predstavljene kao ideal. Religija i vjera u ideologiji HSS-a imaju važnu ulogu u očuvanju tradicionalnog poretka, dok se moral utemeljen u kršćanstvu uzima kao datost. Za razliku od Radićeva HSS-a, Mačekov će HSS njegovati i bolje veze s crkvenom hijerarhijom pa će tako pojedini biskupi i izravno podržavati politička nastojanja HSS-a.

Banovinu Hrvatsku HSS je smatrao zalogom za jačanje hrvatskog položaja. Ona je uspostavljena provizorno i brojni HSS-ovi zahtjevi nisu ispunjeni. Kratkotrajno postojanje Banovine Hrvatske HSS je nastojao iskoristiti za jačanje hrvatskog nacionalnog identiteta u kulturnoj i obrazovnoj sferi, afirmiranjem kod podanika svijesti o tome da je hrvatska domovina ključna, a ne „državna zajednica“ Jugoslavija koja može, ali i ne mora postojati. Raznim simboličkim mjerama Maček se afirmirao kao „vođa Hrvata“ i paralelni (hrvatski) lider u

Jugoslaviji nasuprot prijestolonasljedniku Pavlu i predsjedniku vlade Dragiši Cvetkoviću. Iako je bio potpredsjednik Jugoslavije, Maček je bio i ostao primarno – vođa Hrvata. Najveći ustupak HSS je u svojim nastojanjima dobio tek pred kraj rata kada je žandarmerija prešla u hrvatske ruke. Stranka je uvjeravala pristaše da ne odustaje od hrvatskog nacionalizma prihvaćanjem jugoslavenske države te se često u porukama dalo naslutiti da je potonji postupak samo instrumentalan i privremen. Integracija većine Hrvata u jednoj autonomnoj jedinici, što je postignuto Banovinom Hrvatskom, nije za HSS značila kraj njihovih težnji na polju rada na hrvatskoj nacionalnoj integraciji. Muslimane su još uvijek nastojali obuhvatiti u hrvatski nacionalni korpus i, između ostalog, na osnovu toga proširiti granice Banovine Hrvatske u ostatku Bosne i Hercegovine. Ako bi došlo do stvaranje srpske jedinice, HSS je smatrao da bi Hrvatskoj trebali pripasti određeni kotari u Bosni i Hercegovini, kao i nekoliko kotara u Baranji i Bačkoj.

Iako se HSS prije rata i u prvim mjesecima Banovine Hrvatske primarno povezivao sa zapadnim demokratskim državama i propovijedao demokratski ideal, to se uvelike promijenilo nakon poraza Francuske od nacističke Njemačke u lipnju 1940. U tisku HSS-a sve se više napušta demokracija kao ideal te se ističu vrline pobjedonosnih Sila Osovine. Međutim, usprkos nedvojbenim značajkama koje povezuju HSS s rastućim valom (koji počinje i ranije) desnih diktatura u Europi, oponašanje Sila Osovine pa tako i fašizma i nacizma, relativno je ograničeno. Maček se protivio uvođenju protužidovskih mjera, represija nad političkim protivnicima relativno je blaga, a vlast je i dalje govorila da će se održati izbori za Hrvatski sabor. Izbori su održani samo za seoske općine u svibnju 1940., ali taj potez ipak pokazuje želju HSS-a da legitimira izborima svoju vlast, što nije mogla u potpunosti autonomno učiniti jer je ovisila o dogovoru sa svojim koalicijskim partnerima u državnoj vladi. Iako su autori povezani s HSS-om više puta isticali i pravo zaštite manjina od većine, činjenica je da je HSS u praksi djelovao često upravo kao kočničar pluralizma na hrvatskom političkom spektru. To se naravno može objasniti realpolitičkom potrebom da se razriješi hrvatsko pitanje, ali se taj stav dodatno intenzivirao za vrijeme Banovine Hrvatske te je rezultirao represijom nad političkim protivnicima. I prije Banovine Hrvatske HSS-ovi su redovno političke neistomišljenike proglašavali „gospodom“, nositeljima tuđih ideologija, rušiteljima jedinstva hrvatskog naroda ili stranim plaćenicima. Kao što treba odbaciti teze o tome da je HSS zastupao liberalnu demokraciju zapadnog tipa, ne smije se pasti ni u drugu krajnost i staviti HSS-ovu represiju neistomišljenika u ravan s dvama

pokretima koji su za vrijeme Banovine Hrvatske iskazivali jasnu tendenciju za uspostavom totalitarne države. Kult vođe Mačeka također je bio relativno benevolentan. Maček je hvaljen kao vjerni sluga svoga naroda koji će mu očuvati mir zbog čega je prisiljen raditi određene kompromise, uključujući i pristupiti Trojnom paktu. Očuvanje Jugoslavije (i Hrvatske) izvan ratnih zbivanja po svemu sudeći bio je temeljni zadatak vodstva HSS-a koje je tome prilagođavala svoju ideologiju s čime u vezu treba dovesti i protumasonsku hajku u medijima u drugoj polovici 1940. Za razliku od Ustaško-domobranskom pokreta, HSS je smatrao da u slučaju rata Hrvati vjerojatno neće dobro proći zbog teritorijalnih pretenzija Sila Osovine i da će se u kaosu otvoriti prostor za komunističko djelovanje.

Nastankom Banovine Hrvatske dolazi do oštrije ideološke polarizacije u hrvatskoj politici. Do tada je borbu protiv jugoslavenskog unitarizma predvodio Vladko Maček kojega su kao vođu priznavali svi relevantni hrvatski politički akteri. S jedne strane vlast HSS-a sada dovodi u pitanje Komunistička partija Jugoslavije, zatim Ustaško-domobranski pokret i njegovi simpatizeri te raznorodne velikosrpske i jugoslavensko unitarističke opcije. Suočeni s prijetnjom opcija koje su poput komunista otvoreno zagovarali uništenje građanskog društva i postojećeg poretka, s opcijama (ustaše) koje su sve češće zagovarali otvoreno nasilje protiv HSS-a i velikosrpskim protivnicima Banovine Hrvatske koji su se grupirali i u paravojnim formacijama, HSS je koristio i represivne metode u borbi s tim političkim protivnicima. HSS je u Banovini Hrvatskoj izgubio određene značajke nacionalnog pokreta, a kao zagovornica očuvanja trenutnog stanja, u vremenu ratnog vihora i ekstremističkih prijetnji s lijeva (komunisti) i ustaše (desna), stranka je postala autoritarnija nego ranije. Stranka je generalno imala antikomunistički stav te je i za vrijeme politike narodne fronte, kada su komunisti pokušavali surađivati s „građanskim“ strankama, odbijala suradnju s komunistima. Komunističku internacionalnu ideologiju HSS je smatrao protivnom interesima hrvatske nacije, istovremeno ističući da komunisti često djeluju u sprezi s jugoslavenskim unitaristima. Također je HSS kritizirao komunizam iz konzervativne perspektive kao ideologiju koja svojim ateizmom uništava religiju, organski poredak i obitelj kao temeljnu društvenu jedinicu. Usprkos antikomunističkom stavu, na marginama stranke djelovali su pojedini komunistički simpatizeri, a komunisti su pojedine organizacije HSS-a u provinciji pokušavali i preuzeti. Međutim, njihov utjecaj unutar stranke generalno se može svesti na kontakte s pojedincima i infiltraciju manjeg broja organizacija.

Dok su HSS i Ustaško-domobranski pokret – i razni hrvatski nacionalisti njemu bliski – do Banovine Hrvatske nevoljko koegzistirali, sada dolazi do otvorenog političkog sukoba. HSS je generalno ranije priznavao i ustaškim borcima postignuća u borbi za „hrvatsku stvar“, ali sada oni postaju tuđi korisni idioti. Nakon eksplozija 24. veljače 1940. u zagrebačkim telefonskim govornicama u ustaškoj izvedbi, HSS kreće u obračun s najistaknutijim ustaškim pojedincima pa je tako uhićen Mile Budak. Do kraja Banovine Hrvatske većina najistaknutijih ustaških vođa (kao i brojni komunisti) bit će smještena prvo u Lepoglavi, a potom u novoosnovanom logoru Kruščici kod Viteza. Razlike između HSS-a i Ustaško-domobranskog pokreta nisu se više mogle izglati. Dok su potonji zagovarali revolucionarno rješenje i korištenje svih dostupnih sredstava za ostvarenje hrvatske neovisnosti i vezanje sa Silama Osovine, HSS je nastojao korak po korak jačati hrvatske pozicije. HSS se represivno obračunao i s Maticom hrvatskom, kroz koju su djelovali i ustaše, ali se njenog predsjednika Filipa Lukasa ne može s njima poistovjetiti, zbog dovođenja u pitanje nekih od temeljnih postulata ideologije HSS-a i kritike djelovanja stranke. Međutim, usprkos s jedne strane suzbijanju otvorene ustaške aktivnosti, ustaše i ustaški simpatizeri unutar stranke u velikoj su mjeri tolerirani. Nekoliko odjelnih predstojnika (Mirko Lamer, Šime Debelić i Ivica Frković) kao i visoki dužnosnici HSS-a (Vladimir Košak, Dragutin Toth, Vladimir Šipuš) surađivali su s ustašama ili su bili ustaše. Nakon osnivanja Banovine Hrvatske HSS pokreće obračun s proponentima do tada vladajuće jugoslavenske nacionalne ideologije. Posebno su u tom kontekstu bili ozloglašeni članovi Jugoslavenskog sokole. Pristaše HSS-a u više su ih napada fizički napali i uništavali imovinu te organizacije. Također, dolazi do čišćenja birokratskog aparata i policije – iako ne pretjerano opsežnog – od pristaša ranijeg režima. Iako su velikosrpski protivnici HSS-a tvrdili da nova vlast progoni Srbe *per se*, takav zaključak daleko je od istine. Vlast je nakon ubojstava nekoliko policajaca u Zagrebu, koji su bili poznati po ranijoj represiji hrvatskih nacionalista, pozvala na smirivanje i nastojala je suzbiti revanšističke tendencije. U svakom slučaju progon nositelja ranije vlasti nije bio etnički ograničen. Dapače, na snazi je i dalje bila Seljačko demokratska koalicija (SDK) sa Samostalnom demokratskom strankom (SDS) usprkos poteškoćama na terenu u njenom funkcioniranju zbog koketiranja te stranke s komunistima i činjenice da SDS vjerojatno nije želio daljnje labavljenje Jugoslavije i posljedično jačanje autonomije Banovine Hrvatske. Unatoč proklamiranoj ideji da je nastupilo bolje doba hrvatsko-srpskih odnosa, na terenu ponegdje odnosi između Hrvata i Srba bili toliko napeti da je prijetilo i izbijanje oružanih obračuna. Banovinu Hrvatsku, s odmakom vremena odlikovat će sve

intenzivniji veći proces radikalizacije gotovo svih aktera. Komunisti, potaknuti smjernicama iz Moskve, operativno se radikaliziraju, kao i frankovci s desna. Istovremeno kod srpskog pučanstva određeni krugovi Srpske pravoslavne crkve te intelektualna elita probuđuju histeriju o progonu itd. Vlast na sve to odgovara sve većom represijom. Uspostavljenim stanjem nitko do kraja nije bio zadovoljan niti je ono tumačeno kao konačno. Također, usprkos naglašeno miroljubivom stavu HSS-a prema hrvatskim Srbima koje se nastojalo integrirati u aparatu Banovine Hrvatske, međunacionalna situacija na terenu bila je u mnogim krajevima iznimno uzavrela. Činjenica je da su u tom trenutku i na hrvatskoj i na srbijanskoj strani bili ljudi koji su suzbijali takve tendencije da ne dođu do izražaja, ali u trenutku implozije državne moći i nestabilnosti postojeće napeto stanje vrlo je lako moglo eskalirati.

U promatranom razdoblju do izražaja dolaze razne disonantne tendencije koje je teško spojiti s agrarno populističkom i konzervativnom naravi stranke. Hrvatske prostore u međuraću je sve više pogađao problem agrarne prenapučenosti. To je izazvalo problem za ideologiju HSS-a koja je desetljećima isticala da je gradska civilizacija izvor zla, dok je život na selu ideal. Rapidni rast stanovništva uvjetovao je seljenje viška na rad u gradove. HSS je nastojao na taj izazov odgovoriti mobiliziranjem radništva putem sindikata Hrvatski radnički savez (HRS) koji je bio suprotstavljen (pro)komunističkim sindikatima. Radnik je, prema predodžbama HSS-a, trebao sačuvati što više od seoskog načina života na predgrađu, po mogućnosti tako da vlasti potiču izgradnju kuća s okućnicom koja bi mu omogućila da ostane u dodiru sa seoskim načinom života nasuprot komunističkom proleteru. Banska vlast i HSS generalno su zastupali intervencionističke obrasce po pitanju uloge države u ekonomskom životu. Nastojali su ići na ruku zahtjevima sindikata, raznim mjerama pomagati osiromašenom radništvu i sl. Temeljni društveni sloj koji su zastupali – seljaštvo – nastojali su zadržati na svojoj strani odredbom o zemljišnom minimumu koja je onemogućila gubitak zemljišta za seljačku obitelj ispod zadanog minimuma. Teška ekonomska situacija uvjetovana ratom u Europi i posljedično otežanim uvozom raznih proizvoda, utjecala je i na popularnost Banske vlasti. Vlast je hajkom na špekulante, koji navodno kupuju proizvode po nižoj cijeni zadržavaju je u skladištima i kasnije prodaju po znatno skupljim cijenama, nastojala održati svoju popularnost i kod radništva i kod seljaštva. Hrvatsko seljaštvo i radništvo predstavljeni su kao žrtva mračnih sila koje rade za interese međunarodnog kapitala nasuprot hrvatskom narodu.

Nepopularnost HSS-a kod mladih predstavljala je možda i najveći izazov za novouspostavljenu vlast HSS-a u Banovini Hrvatskoj. Umjerena, konzervativna ideologija HSS-a koja je stavljala naglasak na seljaštvo, nailazila je na manje plodno tlo kod mladih nego u općoj populaciji. Posebno to vrijedi za studente zagrebačkog sveučilišta koji su u većoj mjeri podržavali ustaše i komuniste nego HSS. Radikalizam studenata i srednjoškolaca bio je nespojiv s ideološkim postulatima HSS-a. Kako bi doskočili tom problemu, stranka je pokušala putem organizacije Hrvatskog junaka, u suradnji s istaknutim članovima Velikog križarskog bratstva (VKB), organizirati srednjoškolce sukladno ideologiji HSS-a. Članovi te organizacije odgajani su u nacionalističkom duhu te su na tečajevima promicane vrijednost sela nasuprot navodnom degenerizmu i protunacionalnim vrijednostima gradova. Taborovanja Hrvatskog junaka imala su poluvojni prizvuk, a sukladno mladenaštvu, unutar te organizacije bio je naglašen radikalizam nespojiv s ostatkom HSS-a. Zato i ne čudi da su ustaše koristile tu organizaciju za svoje djelovanje zbog čega ju je naposljetku počela nadzirati Banska vlast.

U sklopu same političke stranke također su postojale razne tendencije. Iako je autoritet vođe Mačeka držao stranku na okupu bilo je jasno da su pojedini članovi (npr. Šutej, Šubašić, Andres) skloniji kompromisu sa srbijanskim elitama, dok su, primjerice, Košutić, Krnjević i Pernar, odrješitiji hrvatski nacionalisti. Također, pojedini su članovi stranke bili probritanskog stava (Krnjević, Šutej pa i sam Maček), dok su drugi bili skloniji Njemačkoj (Andres, Košutić, Pernar). U razdoblju od vojnog udara 27. ožujka 1941., kada je svrgnut s vlasti knez Pavle i predsjednik vlade Dragiša Cvetković, do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941., doći će do izražaja raznolikost unutar stranke. Pojedinci se ubrzo odvajaju od stranke (Tortić i Lamešić), dok je vodstvo nekoliko dana neodlučno oko toga što učiniti, da bi naposljetku Maček odbio njemačku ponudu za proglašenjem hrvatske države i ušao u novu vladu kao potpredsjednik. Ipak, ne povlači se s vladom u London, već poziva Hrvate i dužnosnike HSS-a na pokoravanje novoj vlasti NDH.

Opisani trendovi mogu objasniti i rasipanje stranke u Drugom svjetskom ratu koju je na okupu držao Maček svojim ugledom i neprikosnovenim liderstvom, što on gubi ulaskom u vladu predvođenu Dušanom Simovićem. Vodstvo stranke bilo je dosljedno antikomunističko, ali ne i protuustaško. Agrarni populizam kao značajka HSS-a gubi na važnosti u sukobu s realnošću neminovne industrijalizacije i agrarne prenapučenosti. Nacionalistički aspekt ostaje u limbu zbog

nejasnoća za brojne pristaše (koji učitavaju razne stvari) o tome što je krajnji cilj HSS-a.²⁸¹⁵ Konzervativizam i proturadikalizam modificiraju se dijelom putem Hrvatskog junaka. Pojedine organizacije povezane sa strankom ubrzo će prijeći vlastima NDH *en masse*. I to upravo organizacije koje se teško mogu pomiriti s temeljnim postavkama ideologije HSS-a. Sa populizmom i konzervativizmom te sukladno tome veličanju seljaštva i podcjenjivačkom stavu prema mladeži kao sloju sklonom radikalnim protukonzervativnim politikama. Zato i ne čudi da su Hrvatski radnički savez (HRS)²⁸¹⁶ te Hrvatski junak²⁸¹⁷ nastavili funkcionirati uspostavom NDH priznajući novu vlast i podređujući joj se. Jedna stranka ne može zadovoljiti interese i seljaka i radnika, biti i konzervativna i protuintelektualna i ujedno za mlade. Teško je ujedno tolerirati ustaške simpatizere u stranci i održati koaliciju sa zagovornicima narodne fronte iz jugoslavensko federalističkog SDS-a koji je još uvijek njegovao aspekte ideje o nacionalnom jedinstvu južnih Slavena. Neodređenost i „catch all“ karakter stranke bili su snaga u relativno mirnom razdoblju, ali će postati kobni za stranku zbog nekompaktnosti kada Drugi svjetski rat stigne i na hrvatske prostore.

²⁸¹⁵ Vladimir Košak sažeo je spomenute probleme: „Neodređenost, odn. konfuzija u programu HSS postojala je, po mom osobnom shvaćanju, od vjeka, a u našem razdoblju postala je još neodređenija. Izbačen je bio niz parola, kao na pr. ‘slobodna Hrvatska’, ‘politička sloboda’, ‘socijalna pravica’ i t. d., a da se nikada nije potanje označilo, što te parole konkretno predstavljaju, te nitko nije znao zapravo, što one znače, odnosno svatko si ih je tumačio na svoj način i prema vlastitim intencijama. Nekoji su odlučno htjeli od ‘pokreta’ povratak k ‘partiji, te su u tu svrhu grozničavo tragali za ‘ideologijom’. Herceg je pokušao s ‘Pangeom’, a zatim s izdavanjem sabranih djela Stjepana i Antuna Radića. Dr. Dinko Tomašić je pokušao s nekoliko predavanja, stavljajući težište na Antuna Radića, Dr. Rudolf Bičanić je pokušavao razraditi neke ekonomske elemente i t. d., ali sve to nije pomagalo, odn. nije bilo u stanju zakrpati i pokriti praznine ideologije Hrv. seljačke stranke“. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Izradak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a, 15.

²⁸¹⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 015.7./11, Autobiografija Vjekoslava Blaškova, 11-12.

²⁸¹⁷ Za razliku od HRS-a koji je postojao cijelo vrijeme NDH, Hrvatski junak zabranjen je 25. lipnja 1941. Lakić 1986, 88-89.

8. Summary

Ideological Transformations of the Croatian Peasant Party in the Banovina of Croatia

The author examines the ideological transformations of the largest Croatian political party in the interwar period, the Croatian Peasant Party (Hrvatska seljačka stranka, HSS), during the period of the Banovina of Croatia (1939–1941), when the party held power in this newly established autonomous unit and was part of the government at the national level. Under the leadership of Vladko Maček, the HSS differed from the party led by Stjepan Radić. Although the party continued to focus on the interests of the peasantry, it became more of a national movement than it was under Radić. Consequently, the party's leadership was almost exclusively composed of individuals of non-peasant origin. Moreover, unlike Radić's HSS, the party under Maček no longer expressed a pronounced Pan-Slavic sentiment.

The fundamental tenets of Maček's HSS ideology were populism, nationalism, and conservatism. The HSS identified the peasantry with the Croatian nation, positioning it against corrupt elites who were seen as working against both the peasantry and the interests of the Croatian nation. According to the HSS ideologues, economic and social life should be modeled in accordance with the interests of the peasant majority. The peasantry was viewed as the sole custodian of the authentic Croatian spirit and values, as opposed to foreign ideologies. In the HSS's view, this spirit should permeate various fields of human endeavor, including the arts, which were considered contaminated by "foreign" influences originating from the cities.

In the context of the 1930s, when the HSS spoke of "foreign" ideologies, it primarily referred to fascism, Nazism, and communism. In line with the theory of the two totalitarianisms, HSS members perceived shared characteristics among these ideologies, such as revolutionary zeal, the glorification of violence, and authoritarianism, all of which stood in stark contrast to the original populist ideology of the Croatian countryside. However, it would be incorrect to claim that the HSS criticized fascism and Nazism on the one hand, and communism on the other, from the perspective of liberal democracy. Like other populist movements, the HSS embraced democracy, but without the checks and balances that would limit the will of the people, as interpreted by the "leader of the Croatian people", Vladko Maček. Thus, even before coming to

power, the party equated critique leveled against it with treason against the Croatian people and the undermining of its unity at a time when such unity was deemed essential.

The nationalist dimension is often an integral part of populist movements and, according to some authors (e.g. Rogers Brubaker), an inherent one. This certainly holds true for HSS, which led the Croatian struggle against Yugoslav unitarism and for the recognition of the Croatian nation. Despite emphasizing supposedly autochthonous peasant values that exist separately from „Western“ and „Eastern“ influences, the HSS in this period increasingly affirmed Croatian national identity by highlighting cultural, civilizational, and religious differences in contrast to the Serbs. These differences, the members of the HSS argued, were of primary importance, rather than linguistic similarity. Ultimately, they undermined the Yugoslav national ideology, as the Croats, being primarily Catholic and Western people, were fundamentally different from the Eastern Serbs, who had been shaped by Byzantine and Ottoman influences, which contributed to the formation of a completely different *mentalité*. Such arguments, frequently employed by other Croatian interwar nationalists, were particularly elaborated in several lectures delivered by the party's vice president August Košutić in Dublin and London during his exile.

The HSS saw itself as the representative of authentic nationalism, in contrast to more international and cosmopolitan influences. However, the nationalism of the HSS, while defined by ethno-cultural characteristics (hence the emphasis on peasantry), was peaceful and defensive. It did not escalate into hatred toward other nations, including the Serbs. The HSS program was ambiguous regarding its ultimate goal. Its slogan, "Free Croatia," was modeled after the Irish Free State. Until 1939, there was no open break or hostility between the HSS and the revolutionary branch of Croatian nationalism led by the Ustaša movement under Ante Pavelić, which advocated the disintegration of Yugoslavia at any cost, with any ally, and by any means, in stark contrast to the HSS. The leadership of the HSS considered several options for resolving the Croatian question, including seeking Italian assistance in late 1938 and early 1939 to achieve Croatian independence. Aware of the risks of such an endeavor and the fact that Italy had claims on Croatian territories along the Adriatic coast, they ultimately opted for an agreement with the Serbian elite to create the autonomous Banovina of Croatia. However, this was not the only possible outcome, as evidenced by the praise for Slovak secession in the press associated with the HSS, as well as the party's contacts with Slovak nationalists.

HSS is often overlooked in discussions of conservatism. However, HSS's ideology aligns with conservative principles. HSS advocated incremental changes over revolutionary upheavals, emphasizing stability and traditional peasant communities as a counter to the disruptive effects of capitalism and liberal cosmopolitanism in urban areas. During Europe's turbulent ideological conflicts, HSS critiqued radical social changes proposed by communism and fascism from a conservative standpoint, rejecting both revolutionary solutions to Croatian issues and broader social problems. The HSS ideology, as articulated by Maček and other leaders, upholds a traditional, conservative vision of peasant culture, contrasting sharply with the perceived moral decay and alienation of urban life. Maček's reflections highlight the conservative, anti-revolutionary nature of the peasant lifestyle, emphasizing its role in preserving stability and community values against disruptive forces of capitalism and urbanization. The critique of capitalism by HSS aligns with a conservative perspective, focusing on its destabilizing effects on traditional communities rather than advocating for socialist alternatives. This critique reflects a broader conservative belief in the preservation of established social structures and values amidst the challenges posed by modernity.

On August 26, 1939, the Cvetković-Maček Agreement was reached between Yugoslav Prime Minister Dragiša Cvetković and Maček, which led to the creation of the autonomous Banovina of Croatia. Cvetković-Maček agreement was a compromise that did not fully meet HSS's demands. Its conclusion was influenced by the threat of World War II, with different sources indicating that Maček's decision was at least partly driven by a desire to secure HSS's position in the government and avoid potential repression. The agreement marked a dramatic shift from HSS's previous stance of boycotting state institutions. The agreement allowed HSS to gain significant government positions, including Maček as Vice Prime Minister. The HSS's goal appeared to be moving towards a confederation, aiming for a looser association within the Yugoslav framework, aligning with their vision of Croatia gradually evolving into full independence.

Maček's rhetoric, especially in interviews with foreign media, often emphasized Croatian interests over Yugoslav unity. This was evident in his portrayal of Croatia as effectively a separate entity within the Yugoslav (still *lege artis* unitary) state, despite its formal status. Regent Prince Paul was not presented as the supreme leader of the Croatian people. Instead, Vladko Maček was portrayed as the main authority. The agreement allowed the HSS to implement its national

ideology, aiming to solidify Croatian identity and eradicate remnants of Yugoslavism. Yugoslavia was perceived by HSS as a contractual community lacking a shared metaphysical foundation. HSS's educational policies aimed to strengthen Croatian identity.

In the newly acquired positions, HSS sought to consolidate the Croatian national identity and enhance the jurisdiction of the Banovina of Croatia, particularly in the realms of security (gendarmerie) and finance. Relations between the central government, in which the HSS participated, and the party itself were marked by tension. This is not unexpected, given that the HSS opted for a solution within Yugoslavia as a „lesser" evil. The policies of the HSS within the Banovina of Croatia demonstrate that Croatian nationalism remained the foundation of their ideology, although they were compelled to make certain compromises under altered circumstances. Given that Yugoslavia was reduced to a contractual community without a foundational myth or ideology binding it together, it was logical that the HSS would argue that the country could disintegrate if the Agreement was not upheld. August Košutić expressed the view that the state was merely a "suit," while the people were the "body". By this, Košutić wanted to emphasize that the interests of the Croatian people were the true essence of any policy and that these interests might not always conform to the framework of the (Yugoslav) state.

The HSS was not satisfied with the borders of Banovina of Croatia. The party's leadership actively communicated to their followers that current boundaries were not final and encouraged efforts to integrate territories perceived as ethnically or historically Croatian, primarily in the remaining areas of Bosnia and Herzegovina. The party viewed Muslims of Bosnia and Herzegovina as "Croats of Islamic faith" and sought to integrate them into the Croatian nation. That was also used to strengthen territorial claims for some areas in Bosnia. The second aspect of the HSS efforts to strengthen the position of Croats and ultimately expand the borders of Banovina Croatia was focused on Croats in Bačka and Baranja. This example shows the HSS's favoring of the ethnic principle over the historical one when advocating for the territorial enlargement of Banovina of Croatia. For instance, the entire Srijem region, including Zemun and Petrovaradin – which had become suburbs of Belgrade and Novi Sad in the new state – had been part of autonomous Banska Hrvatska in Austro-Hungary. However, in Eastern Srijem, Serbs were significantly more numerous than Croats, while in Baranja and parts of Bačka – areas that were not part of Banska Hrvatska – Croats were more numerous than Serbs, but Germans and Hungarians outnumbered Croats.

During the interwar period, particularly in the 1930s, the idea of democracy did not hold the prestige it does today. By 1940, there were only five democracies left in Europe. In this context, the HSS advocated for democratic governance following a period of dictatorship and hybrid rule in Yugoslavia. The Cvetković-Maček Agreement of 1939 was framed as a step towards democratization. HSS rhetoric underscored parliamentary democracy as essential for complex state structures, criticizing both fascist and communist totalitarian regimes for their suppression of individual freedoms. However, the HSS's version of democracy diverged from liberal democratic principles, emphasizing a collectivist, agrarian-based vision over individualistic, liberal democracy. Following the German victory over France in June 1940., ideological landscape in Europe was drastically different. Now, the inadequately defined notion of "peasant democracy" carried various connotations, often juxtaposed against "bourgeois democracy", which was criticized as a manipulation of true democratic ideals. The HSS began to distance itself from the Western democratic model, which it increasingly criticized as outdated. The party's rhetoric suggested a move towards a distinct Croatian model, which would align with traditional values and involve state intervention in economic affairs, challenging the foundations of economic liberalism. Despite sporadic praise for the German and Italian regimes, HSS leaders avoided fully endorsing the totalitarian models of the Axis powers, emphasizing instead the uniqueness of the Croatian context.

The cult of Vladko Maček, recognized as the "leader of all Croats" and the embodiment of the Croatian people's will, was established long before the creation of the Banovina of Croatia, where it continued to evolve. Maček, as Vice President of the Yugoslav government, remained a quasi-sovereign figure representing the Croatian people, while the Ban Šubašić was relegated to a mere administrative role executing Maček's will. Maček's birthday was celebrated as a national holiday in Croatia, marking him as a direct successor to Radić and a central figure in the HSS's symbolic calendar. His public appearances often carried semi-military undertones, and his persona was constructed to align with populist ideals, portraying him as a man of the people and a symbol of rural virtues despite his urban origins. This portrayal was supported by ceremonial practices and public spectacles, reinforcing his status as a leader who embodied the Croatian national spirit and values. A key role in these efforts to build the leader's cult was played by the celebrations of Maček's birthday in July. The only birthday celebration for Vladko Maček during the Banovina of Croatia took place on July 20, 1940, following the usual program and route

through Zagreb. The procession highlighted Maček's role in preserving peace, reflecting the central narrative that he was a selfless leader – “the Peace savior”. Despite the economic difficulties and unfulfilled promises, HSS's propaganda suggested that without Maček, Croatia would have faced severe conflict and war.

Prior to the establishment of the Banovina of Croatia, the HSS was mainly the unchallenged political representative of the Croatian people. However, the results of the 1938 elections were misleading, as HSS was supported by diverse political factions. With the creation of the Banovina of Croatia, pro-Ustaša Croatian nationalists openly attacked the HSS, and the Communist Party shifted its strategy more openly against the HSS due to the Ribbentrop-Molotov Pact. HSS remained strong but faced challenges from internal factions, communist and Ustaša infiltrations, and issues arising from its loose organizational framework. The main political opponents of the HSS during the Banovina of Croatia were the communists, the Ustaša, as well as various Yugoslav unitarists and Greater Serb nationalists.

The HSS maintained a strong anti-communist stance. It portrayed communism as a destructive ideology, opposed to Croatian national identity, family, order, and religion. In the 1930s, the HSS rejected any alliances with communists, emphasizing national unity and condemning the People's Front policy. The HSS capitalized on communist support for Soviet expansionism and promoted an anti-communist agenda. The Communists prioritized infiltrating political parties, societies, and organizations. The HSS became a primary target for infiltration, yet there was no cohesive left-wing faction within it, contrary to claims from the Communist era. Infiltrators acted independently within party ranks, often opposing the core anti-Communist stance of HSS leadership. The influence of communists in the HSS has been greatly exaggerated. The leadership was practically unanimous in its anti-communist stance. Some communists infiltrated HSS organizations, but evidence of substantial influence or a "left-wing" faction within the party remains limited.

During the Banovina of Croatia, the Ustaša openly opposed the HSS, labeling it as a traitor to Croatian interests and a servant of Belgrade. After the explosions at Zagreb telephone booths in late February, for which the Ustaša were responsible, the HSS responded with repression and the imprisonment of most Ustaša leaders in the country. The conflict between the HSS and Ustaša during Banovina of Croatia can be interpreted as a clash between conservatives and the radical right. Entering into the government, the HSS experienced a decline in popularity among the

Croatian masses, who desired an independent Croatia. Notably, certain HSS members and affiliates exhibited dual loyalty, supporting the Ustaša movement while holding roles within HSS structures and the Banovina of Croatia apparatus. This dual allegiance was evident among figures like Mirko Lamer, who was appointed as head of the Department of Crafts, Industry, and Trade, despite having strong ties with Ustaša leaders. Although this infiltration of Ustaša sympathizers was known to some HSS leaders, it was often tolerated, provided it did not directly challenge the party's authority.

The establishment of the Banovina of Croatia marked a shift towards federalization within Yugoslavia, challenging the ideology of Yugoslav unitarism and granting significant power to the HSS. This development was opposed by various Yugoslav unitarist factions and Serbian nationalists, who viewed it as a prelude to the disintegration of the state. In response to decades of suppression of Croatian national sentiment, the HSS initiated efforts to eliminate Yugoslav unitarism from the bureaucracy, schools, and public life in Croatia. Some officials and teachers were reassigned or dismissed, particularly those associated with the ideology of integral Yugoslavism. Criticism of these actions came from Serbian nationalists and Yugoslav unitarists, who alleged widespread persecution of Serbs. However, records indicate that such claims were exaggerated, and rather reflected a reduction in the overrepresentation of Serbs. The HSS contended that most personnel changes were aimed at rectifying past injustices, not motivated by ethnic discrimination. In the majority-Serbian municipalities, the HSS did not appoint its own members to replace the cadres of the Yugoslav Radical Union (JRZ). Instead, it installed members of its coalition partner, the Independent Democratic Party (SDS). Despite HSS's proclamations of unity with Croatian Serbs, and the anticipated support from SDS, the situation on the ground often contradicted these claims. Internal conflicts within the HSS, as well as issues with the gendarmerie and military forces, further complicated the situation. Instances of poor cooperation and strained relations between HSS representatives, gendarmerie, and military personnel contributed to a volatile atmosphere.

Croatian society was primarily agrarian. However, urbanization and industrialization in Croatia were relatively rapid due to overpopulation in rural areas, characterized by high agricultural density. The HSS recognized the challenges of agricultural overpopulation and sought solutions through land reclamation, intensification of agricultural practices, internal colonization, and encouraging alternative employment opportunities. The HSS aimed to

maintain the rural character and values of Croatian society while acknowledging the inevitability of industrialization and urbanization. As industrialization progressed, the party increasingly engaged with worker issues, significantly involving the Croatian Workers' Union (HRS), a union tied to the Croatian peasant movement, which was re-established in 1935. The HRS and associated organizations such as the Union of Croatian Private Employees (SHPN) positioned themselves ideologically against Marxism, promoting a vision of an economically autarchic Croatia aligned with conservative, religious, and national values. The HSS aimed to prevent the rise of communism among the working class by preserving rural values and promoting a vision of economic regulation that maintained small-scale private ownership while subjecting larger industries to state control. The HRS's policies reflected a broader interventionist economic and social strategy aligned with the HSS, which advocated for state involvement in mediating labor disputes and regulating the economy. This included calls for the nationalization of industries in cases where private capital did not align with "national interests".

The HRS ideology drew from a diverse range of international influences, including Christian labor movements, British Labour Party policies, and certain aspects of Italian corporatism. In Europe, interventionist strategies gained prominence, especially following the Great Depression, as the need to counteract economic disruptions and the deteriorating conditions in international trade became apparent. War in Europe had disrupted the international economic order, causing sudden and severe controls over imports and exports, and a halt in credit markets. The defeat of France in June was interpreted as a sign of the obsolescence of both liberal democracies and economic liberalism. Consequently, HSS, previously also critical of economic liberalism, began to advocate for a loosely defined planned economy. The public works projects were presented by the HSS as crucial for tackling unemployment and modernizing infrastructure, focusing on initiatives like road construction and land reclamation. However, due to the brief existence of the Banovina of Croatia, many of these ambitious plans, including large-scale land reclamation, were either postponed or left unfulfilled.

The interwar period was characterized by radicalism, with intense social upheavals and conflicts. Radical ideologies, whether from the far right or left, were particularly appealing among the youth, a trend which was also evident in Croatia. At the time, Croatian society was notably young. In 1931, 34.6% of Yugoslavia's population was under the age of 14, while only 15.4% were over the age of 50. Young people, particularly students, were less supportive of the HSS than the

general population, The radicalism of students posed a significant challenge to the existing order, as they formed a "counter-elite" (Peter Turchin) The lack of job opportunities for young graduates exacerbated their discontent, turning them into a source of recruits for radical movements. During the Banovina of Croatia, university students were divided into three main political factions: pro-Ustaša nationalists, pro-communists, and supporters of the HSS. HSS-aligned students were perceived as passive and weakest of these three factions. The appeal of radical ideologies among Croatian youth, both Ustaša and communist, outstripped the moderate appeal of HSS. The HSS struggled to attract the most brilliant students, reflecting a broader dissatisfaction with its ideological approach. The contrast between radicalized students and the comparatively less dynamic HSS members highlighted the challenges faced by the HSS in mobilizing younger generations. In response, the HSS implemented age restrictions for voting, arguing that mature decision-making was essential in turbulent times, reflecting a broader distrust of youth involvement in political affairs.

The HSS tried to discourage these trends with the organization "Hrvatski junak" (Croatian hero). Led by former "frankist" Milutin Majer and Catholic activist Ivo Protulipac, the organization aimed to integrate Catholic intellectuals into the Croatian peasant movement, countering the growing popularity of Ustaša and communist ideas among the youth. "Hrvatski junak" sought to replace previous Sokol organizations by emphasizing rural values and a strong national identity. Activities included physical exercise, military-style training, and lectures, aiming to develop disciplined, ideologically aligned youth that embodied Croatian national ideals, regardless of their social background. Although its stated mission was to prevent youth from drifting into left or right "extremism," the Ustaša successfully infiltrated the organization, using it as a platform for pro-Ustaša activities. This infiltration revealed that the HSS failed in its attempt to channel youthful radicalism to strengthen its own authority. Instances of Ustaša influence included the adoption of Ustaša slogans during gatherings, leading Ban Šubašić to order discreet surveillance over Hrvatski Junak organizations in early 1941.

Internal conflicts within the HSS were complex and often personal rather than ideological. Contrary to the common narrative of factions based on communist or Ustaša sympathies, many disputes, such as those in Split and other cities, stemmed from personal rivalries or organizational dysfunction. The leadership of the HSS exhibited divergent perspectives on key issues, particularly regarding Yugoslavia and its future as well as foreign policy. Although these

differences rarely escalated into open conflict, they are crucial to understanding the eventual dissolution of the party. One notable divide concerned the nature of the Croatian relationship with Yugoslavia. While Ivan Šubašić, a prominent figure within the party, supported a Yugoslav state, the majority of the leadership, including Vladko Maček, Košutić, and Krnjević, advocated for increased autonomy for Croatia, with some likely envisioning eventual independence. Šubašić's role within the party was somewhat isolated. Although trusted by Maček, he lacked significant influence and was viewed with suspicion by other party leaders, who questioned his loyalty and perceived him as a royalist sympathizer. Despite being appointed Ban of Croatia, Šubašić was seen as a bureaucrat, fulfilling directives from the party rather than acting independently.

Within the leadership of the HSS, there were differences regarding the preferred foreign policy orientation. While HSS supported neutrality, as the global conflict intensified, party members were divided over foreign policy priorities. Key individuals within the party, such as Party secretary Juraj Krnjević, Minister of Finance Jure Šutej, and Ban Šubašić, favored alliance with Western powers, particularly Great Britain, despite the unavoidable influence of Nazi Germany in the region. The Special Operations Executive (SOE) maintained contact with some HSS members but had stronger ties with Serbian politicians, reflecting London's broader geopolitical strategies. On the other hand, figures like Minister of Trade and Industry Ivan Andres and vice-president of the HSS August Košutić were more inclined towards cooperation with Nazi Germany, seeing it as a necessity for maintaining Croatian economic and political stability.

After defeating France, Germany gradually drew neutral countries into its sphere of influence, with Hungary, Romania, and Bulgaria joining the Tripartite Pact. Yugoslavia was pressured to join the Pact, which it did on March 25, 1941, with support from HSS ministers. The HSS's guiding principle was to avoid involvement in World War II, and Yugoslavia's favorable terms seemed to ensure that. However, within days of Yugoslavia's signing, the Cvetković-Maček government was overthrown in a coup. The coup shocked the HSS, disrupting its plans and forcing Maček to consider new strategies. While the coup leaders invited Croatian ministers to join the new government, HSS officials were divided. Maček was particularly wary of the army and other institutions that had historically opposed Croatian autonomy. Germany, meanwhile, attempted to court Maček, hoping he might support an independent Croatia under Axis patronage. Maček eventually, after several days of deliberation joined the government. Maček

believed that his presence in the government might prevent an invasion by the Third Reich. He also promised to supporters that Croatian autonomy would be enhanced. Maček gained significant concessions for entering the government, showing his primary goal was to secure greater powers for Croatia. Following his entry into government, Croatia gained control over the gendarmerie, and other contentious powers were transferred to the Banovina of Croatia. Maček's decision to join the government fractured the unity of the HSS. Some prominent members, like Janko Tortić and Marko Lamešić, sought to establish an independent Croatian state and distanced themselves from Maček. A few days after the invasion began, Yugoslavia and its military disintegrated. Maček urged Croats to comply with the newly established Independent State of Croatia (NDH) authorities. The HSS's internal diversity became more apparent after the March 1941 coup and the declaration of the NDH under the auspices of Axis powers. Discrepancies within the party reflected the party's struggle to maintain cohesion amid changing political realities.

Key words: Banovina of Croatia, Kingdom of Yugoslavia, Croatian Peasant Party, Vladko Maček, nationalism, populism, ideology

9. Bibliografija

9.1. Arhivski izvori

HR-HDA: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb:

- fond 155, Banovina Hrvatska. Kabinet bana (BHKB)
- fond 156, Banovina Hrvatska. Predsjednički ured bana. (BHPUB)
- fond 157, Banovina Hrvatska. Odjel za unutarnje poslove (BHOU)
- fond 158, Banovina Hrvatska. Odjeljak za državnu zaštitu (BHODZ)
- fond 159, Banovina Hrvatska. Odjel za prosvjetu (BHOP)
- fond 746, Obitelj Maršić
- fond 790, Benko Grado Artur
- fond 803, Jurišić Blaž
- fond 815, Obitelj Radić
- fond 820, Sremec Zlatan
- zbirka 907, Zbirka stampata (ZS)
- fond 1005, Bićanić Rudolf
- fond 1006, Blažeković Milan
- fond 1031, Gregorić Pavle
- fond 1260, Hrvatski radnički savez (HRS)
- zbirka 1349, grupa II, Periodička izvješća o kretanju komunizma (PIOKK)
- zbirka 1352, grupa V, Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka (PŠPRS)
- zbirka 1353, grupa VI., Građanske stanke i društva (GSID)
- zbirka 1354, grupa VII., Režimske i reakcionarne organizacije (RIRO)
- zbirka 1359, grupa XVI., Teror vladajućeg režima (TVR)
- zbirka 1361, grupa XVIII., Cenzura i zabrana tiska (CIZT)
- zbirka 1362, grupa XX., Robija – Politički kažnjenici (R PK)
- zbirka 1363, grupa XXI, Politička situacija (PS)
- zbirka 1364, grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji (IUKJ)

- fond 1451, Hrvatska seljačka stranka (HSS)
- fond 1491, Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku (OZNA)
- fond 1521, Hans Helm – policijski izaslanik pri Poslanstvu III. Reicha u Zagrebu
- zbirka 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (ZIG NDH)
- fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH)
- fond 1959, Krnjević Juraj
- fond 1990, Košutić August
- fond 2124, Smith Pavelić Ante

HR-DAZG: Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu, Zagreb

- fond 26 Redarstvena oblast za grad Zagreb
- fond 100, Odvjetnička pisarnica Scholl, Žiga

HR-DAOS: Hrvatska, Državni arhiv u Osijeku, Osijek:

- fond 1177, Stjepan Heffer

HR-DAZD: Hrvatska, Državni arhiv u Zadru, Zadar:

- fond 222, Kotarski sud u Biogradu
- fond 584, Osobni arhiv Manfred Paštović

Zavičajni muzej Biograd

- fascikla NOB 3

TNA: Ujedinjeno Kraljevstvo, The National Archives, London

- FO 371, Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906-1966
- FO 536, Foreign Office: Embassy and Legation, Yugoslavia (Formerly Croatia, Serbia and Slovenia): General Correspondence
- HS 5, Special Operations Executive: Balkans: Registered Files

9.2. Objavljeni izvori

I Documenti Diplomatici Italiani, Nona serie: 1939 – 1943.

- VOLUME II (25 ottobre - 31 dicembre 1939). Rim: Libreria Dello Stato, 1957.
- VOLUME III (1 gennaio - 8 aprile 1940). Rim: Libreria Dello Stato, 1959.
- VOLUME IV (9 aprile – 10 giugno 1940). Rim: Libreria Dello Stato, 1960.
- VOLUME V (11 giugno - 28 ottobre 1940). Rim: Libreria Dello Stato, 1965.
- VOLUME VI (29 ottobre 1940 - 23 aprile 1941). Rim: Libreria Dello Stato, 1986.

Документы внешней политики СССР. Т. XXIII. 1940-22 июня 1941 г. В 2 кн. Кн. 1. 1 января-31 октября 1940 г. Moskva: Международные отношения, 1995.

9.3. Novine i časopisi

- *Božićnica* (Zagreb), 1925., 1929.
- *Croatia* (Ženeva), 1930. – 1931., 1933. – 1934.
- *Croatia Press* (New York), 1973.
- *Danica* (Chicago), 1987.
- *Economist* (London), 1939., 1947.
- *Ekonomist* (Zagreb), 1939. – 1940.
- *Evolucija* (Zagreb), 1934., 1936.
- *Glas koncila* (Zagreb), 1988.
- *Gospodarska sloga* (Zagreb), 1936., 1939. – 1941.
- *Hrvatica* (Zagreb), 1939.
- *Hrvatska pošta*, 1940.
- *Hrvatska revija* (Zagreb), 1929., 1935., 1937., 1938., 1940., 1941., 2014.
- *Hrvatska revija* (Buenos Aires; Pariz; München; Barcelona), 1955. – 1957., 1960., 1964., 1970., 1973., 1974., 1977., 1983., 1986., 1987.
- *Hrvatska prosvjeta* (Zagreb), 1936., 1939.

- *Hrvatska riječ: list hrvatskih radnika u slobodnoj Europi* (Jemeppe-sur-Meuse; Ohain), 1955., 1959. – 1961.
- *Hrvatska smotra* (Zagreb), 1934., 1936. – 1938., 1940., 1941.
- *Hrvatska straža* (Zagreb), 1938. – 1941.
- *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1936. – 1941.
- *Hrvatski glas* (Winnipeg), 1969.
- *Hrvatski glasnik* (Split), 1938. – 1940.
- *Hrvatski list* (Osijek), 1940. – 1941.
- *Hrvatski narod* (Zagreb), 1939. – 1941., 1942., 1944.
- *Hrvatski radnik* (Zagreb), 1936. – 1941.
- *Hrvatski ženski list* (Zagreb), 1939. – 1941.
- *Hrvatsko kolo* (Zagreb), 1937., 1938., 1943..
- *Izraz* (Zagreb), 1939. – 1940.
- *International Peasant Union Bulletin* (New York), 1950., 1954.
- *Kalendar Hrvatski glas* (Winnipeg), 1956. – 1959., 1962., 1964., 1965., 1980.
- *Klasje naših ravni* (Zagreb), 1942.
- *Književnik* (Zagreb), 1936. – 1939.
- *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1939/1940* (Zagreb), 1941.
- *More: Glasilo Jadranske straže Banovine Hrvatske: Mjesečnik za promicanje hrvatskih pomorskih ciljeva* (Zagreb), 1940.
- *Nedjeljna Dalmacija* (Split), 1992.
- *Novosti* (Zagreb), 1939.
- *Obzor* (Zagreb), 1939. – 1941.
- *Narodne novine* (Zagreb), 1940. – 1941.
- *New York Times* (New York), 1929., 1936., 1937., 1939. – 1941.
- *Nezavisnost* (Zagreb), 1940.
- *Nova Evropa* (Zagreb), 1939. – 1941.
- *Nova Hrvatska* (London), 1976.
- *Nova riječ* (Zagreb), 1939. – 1940.
- *Novi student* (Zagreb), 1939.
- *Politika* (Beograd), 1939. – 1940.

- *Pravica* (Zagreb), 1940. – 1941.
- *Republika Hrvatska* (Buenos Aires), 1974.
- *Savremenik* (Zagreb), 1937., 1940. – 1941.
- *Seljačka mladica* (Zagreb), 1936., 1939., 1940.
- *Seljačka sloga* (Zagreb), 1936., 1940.
- *Seljački dom* (Zagreb), 1936. – 1941.
- *Slobodni glas* (Zagreb), 1940.
- *Spectator* (London), 1934.
- *Spremnost* (Zagreb), 1944.
- *Srpski književni glasnik* (Beograd), 1939.
- *Srp i čekić 1940-1941*. Zagreb: Historijsko odjeljenje Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, 1951.
- *Start* (Zagreb), 1990.
- *Večernji list* (Zagreb), 1994.
- *Vihor: List nove hrvatske omladine* (Zagreb), 1940.
- *Vijenac* (Zagreb), 2022., 2023.
- *Vjesnik* (Zagreb), 2011.
- *Zagrebački list* (Zagreb), 1939. – 1941.
- *Zaprešićki godišnjak* (Zaprešić), 1997.
- *Za slobodu i stare pravice* (Split), 1939.
- *Zbornik Hrvatske seljačke stranke* (London), 1985., 1987.
- *Židov* (Zagreb), 1936., 1940.
- *Život* (Zagreb), 1940.

9.4. Literatura

- Abramović, Ivica. 1990. „Istina o takozvanom Ličkom ustanku 1932. godine u Brušanima“. *Časopis za suvremenu povijest* 22, br. 1-2: 187-207.

- Avakumovic, Ivan. 1964. *History of the Communist Party of Yugoslavia*, sv. 1. Aberden: Aberdeen University Press.
- Ančić, Mladen. 2022. „Neuspjela emancipacija. Hrvatska akademska historiografija i parcijalna kolektivna pamćenja“. *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe* 8: 179-251.
- Aralica, Višeslav. 2007. „Što je nacija ustaškim intelektualcima?“. U: *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, uredili Tihomir Cipek i Josip Vrandečić, 265-303. Zagreb: Alineja.
- Aralica, Višeslav. 2009. *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Aralica, Višeslav. 2016. *Kmet, fiškal, hajduk: Konstrukcija identiteta Hrvata 1935. – 1945*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Babić, Ivan. 1976. „Moja misija kod Saveznika godine 1944.“. U: *Hrvatska revija: Jubilarni zbornik 1951-1975*, uredio Vinko Nikolić, 240-279. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- Babić, Mijo. 2018. „Zašto sam danas u tuđini?“. U: Goran Miljan i Ivica Šute. *Revolucionari i ubojice: Iz povijesti hrvatske nacionalističke emigracije u međuraću*, 53-114. Zagreb: Srednja Europa.
- Balen, Marija Vica. 2009. *Bili smo idealisti: uspomene jedne revolucionarke*. Disput: Zagreb.
- Baletić, Zvonimir. 2008. „Recepcija Keynesa u Hrvatskoj“. *Ekonomski pregled* 59, br. 5-6: 205-221.
- Banac, Ivo. 1994. „Bosnian Muslims: From Religious Community to Socialist Nationhood and Postcommunist Statehood, 1918-1992“. U: *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, uredio Mark Pinson, 129-153. Cambridge: Harvard University Press.
- Banac, Ivo. 1992. „'Emperor Karl Has Become a Comitadji': The Croatian Disturbances of Autumn 1918.“. *The Slavonic and East European Review* 70, br. 2: 284-305.
- Banović, Snježana. 2012. *Država i njezino kazalište. Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu 1941. – 1945*. Zagreb: Profil.
- Banović, Snježana. 2013. *Kazalište krize*. Zagreb: Durieux.
- Baričević, Rudolf. 1993. *Život u emigraciji: Članci i pisma*. Zagreb: Vigo commerce.

- Barić, Nikica. 2000. „O problemu nacionalnog sastava žandarmerije nakon sporazuma Cvetković-Maček“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 32, br. 1: 179-189.
- Bartulin, Nevenko. 2014. *The Racial Idea in the Independent State of Croatia*. Leiden; Boston: Brill.
- Bazala, Vladimir. 1943. „Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu“. U: *Naša domovina*, sv. 2., *Hrvatska kultura – politička povijest Hrvata*, uredio Filip Lukas, 1001-1006. Zagreb: Izdanje Glavnog ustaškog stana.
- Benigar, Aleksa. 1993. *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*. Zagreb: Glas koncila, Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda u Zagrebu.
- Bernardić, Ivan. 1940. *Život iza željeznih rešetki: Prema vlastitom iskustvu i neposrednom opažanju*. Zagreb: Vlastita naklada.
- Behschnitt, Wolf Dieter. 1992. „O tipologiji nacionalizma u Srba i Hrvata“. *Časopis za suvremenu povijest* 24, br. 3: 227-238.
- Berend, Ivan T. 1998. *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe Before World War II*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press.
- Berend, Ivan T. 2006. *An Economic History of Twentieth-Century Europe: Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bićanić, Rudolf. 1939. *Pogled iz sovjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*. Zagreb: Vlastita naklada.
- Bićanić, Rudolf. 1940. *Agrarna prenapućenost*. Zagreb: Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva 'Gospodarska sloga'.
- Bićanić, Rudolf. 1996. *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Nakladni zavod Globus.
- Bićanić, Rudolf. 2004. *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*. Zagreb: Dom i svijet, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Biondich, Mark. 2000. *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928*. Toronto: University of Toronto Press.
- Biondich, Mark. 2007. „Vladko Maček and the Croat Political Right, 1928-1941“. *Contemporary European History* 16, br. 2: 203-213

- Biondich, Mark. 2016. „Nationalism and Populism in the Balkans: The Case of Croatia“. U: *Transformations of Populism in Europe and the Americas: History and Recent Tendencies*, uredili John Abromeit i dr., 51-67. London: Bloomsbury Academic.
- Biondich, Mark. 2020. „The Croat Peasant Party: From Stjepan Radić to Vladko Maček“. U: *The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History*, uredili John Lampe i Ulf Brunnbauer, 263-271. London; New York: Routledge.
- Biondich, Mark. 2021. „The Crisis of Legitimacy and the Rise of the Radical Right in Interwar Yugoslavia (1918–1941)“. U: *Conservatives and Right Radicals in Interwar Europe*, uredio Marco Bresciani, 96-117. London; New York: Routledge.
- Blašković, Pero. 2014. *Sa Bošnjacima u Prvom svjetskom ratu*. Zagreb: Fortuna.
- Blinkhorn, Martin. 1990. „Introduction. Allies, Rivals, or Antagonists? Fascists and Conservatives in Modern Europe“. U: *Fascists and Conservatives: The Radical Right and the Establishment in Twentieth-Century Europe*, uredio Martin Blinkhorn, 1-13. Routledge.
- Boban, Ljubo. 1961. „O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj“. *Istorija XX veka*, zbornik radova VII, uredio Dragoljub Janković, 226-264. Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke.
- Boban, Ljubo. 1964. „Oko Mačkovih pregovora s grofom Čanom“. *Istorija XX veka*, zbornik radova VI, uredio Dragoljub Janković, 303-357. Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke.
- Boban, Ljubo. 1965. *Sporazum Cvetković-Maček*. Beograd: Institut društvenih nauka,
- Boban, Ljubo. 1974. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, sv. 1. Zagreb: Liber, Otokar Keršovani.
- Boban, Ljubo. 1974. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, sv. 2. Zagreb: Liber, Otokar Keršovani.
- Boban, Ljubo. 1980. „Misija Tome Jančikovića u inozemstvu 1943. godine“. *Časopis za suvremenu povijest* 12, br. 1: 27-74.
- Boban, Ljubo. 1985. *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943.: izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*. Zagreb: Globus.
- Boban, Ljubo. 1996. *Dr. Tomo Jančiković: HSS između saveznika i jugoslavenskih komunista*. Zagreb: Školska knjiga.
- Boban, Ljubo. 1987. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*. Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost.

- Boban, Ljubo. 1990. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije III*. Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost.
- Bonifačić, Antun. 1938. *Mladice*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bokovoy, Melissa K. 1998. *Peasants and Communists: Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941-1953*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Bottai, Giuseppe. 2001. *Diario 1935 – 1944*. Milano: Biblioteca Universale Rizzoli.
- Brass, Tom. 2000. *Peasants, Populism and Postmodernism: The Return of the Agrarian Myth*. London; Portland: Frank Cass.
- Bratanić, Branimir. 1941. *O smotrana hrvatske seljačke kulture*. Zagreb: Mala knjižnica Seljačke sloge.
- Bresciano, Marko. 2021. „Introduction“. U: *Conservatives and Right Radicals in Interwar Europe*, uredio Marco Bresciani, 1-20. London; New York: Routledge.
- Broz, Josip (Tito). 1982. *Autobiografska kazivanja*, sv. 1. Priredili Pero Damjanović i drugi. Beograd: Narodna knjiga, Institut za suvremenu istoriju, Obod, Partizanska knjiga,
- Broz, Josip (Tito). 1983. *Sabrana djela*, tom 6. Uredio Pero Damjanović. Beograd: Izdavački centar „Komunist“, Beogradski izdavačko grafički zavod, Izdavačko-knjižarsko poduzeće „Naprijed“.
- Brubaker, Rogers. 2017. „Why Populism?“. *Theory and Society* 46: 357-385.
- Brubaker, Rogers. 2019. „Populism and Nationalism“. *Nations and Nationalism* 26, br. 1: 1-23.
- Bušić, Krešimir. 2011. *Djelovanje bačkih Hrvata u kulturnim institucijama NDH*. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu (Hrvatski studiji). 2011.
- Cabo, Miguel. 2021. „Farming The Nation: Agrarian Parties and the National Question in Interwar Europe“. *Studies on National Movements (SNM)* 8, br. 1: 1-26.
- Canovan, Margaret. 1999. „Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy“. *Political Studies* 47, br. 1: 2-16.
- Channon, Henry. 1967. *The Diaries of Sir Henry Channon*. Uredio Robert Rhodes James. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Ciano, Galeazzo. 2015. *The War Diaries of Count Galeazzo Ciano 1939-1943*. London: Fonthill.
- Cipek, Tihomir. 2001. *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića*. Zagreb: Alinea.
- Cipek, Tihomir. 2012. „Funkcija političkog mita. O koristi mitskog za demokraciju“. *Analiza Hrvatskog politološkog društva* 9, br. 1: 7-19.

- Cipek, Tihomir. 2015a, „Neposredna demokracija u ideologiji HSS-a“. U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, uredili Zorislav Lukić i Hrvoje Petrić, 12-26. Zagreb: Matica hrvatska, Povijesno društvo Križevci, Zaklada braće Radić, 2015.
- Cipek, Tihomir. 2015b. „Konzervativizam. Mađarska i Hrvatska u komparativnoj perspektivi 1918. - 1945.“. *Časopis za suvremenu povijest* 47, br. 2: 293-305.
- Connelly, John. 2000. *From Peoples into Nations: A History of Eastern Europe*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Conway, Martin. 1997. *Catholic Politics in Europe, 1918-1945*. London; New York: Routledge.
- Costa Pinto, Antonio. 2017. „Corporatism and ‘Organic Representation’ in European Dictatorships“. U: *Corporatism and Fascism*, uredio Antonio Costa Pinto, 1-19. New York: Routledge.
- Crowcroft, Robert. 2008. „‘What is Happening in Europe?’ Richard Stokes, Fascism, and the Anti-War Movement in the British Labour Party during the Second World War and After“. *History* 93, br. 4: 514-530.
- Čajkovac, Sigismund. 1940a. *Temeljna načela za školski zakon*, Zagreb: Merkantil.
- Čajkovac, Sigismund, prir. 1940b. *Čitanka za I. razred pučkih škola u Banovini Hrvatskoj*. Zagreb: Izdanje naklade školskih knjiga i tiskarnica Banovine Hrvatske.
- Čajkovac, Sigismund, prir. 1940c. *Čitanka za II. razred pučkih škola u Banovini Hrvatskoj*. Zagreb: Izdanje naklade školskih knjiga i tiskarnica Banovine Hrvatske.
- Čajkovac, Sigismund, prir. 1940d. *Čitanka za III. razred pučkih škola u Banovini Hrvatskoj*. Zagreb: Izdanje naklade školskih knjiga i tiskarnica Banovine Hrvatske.
- Čajkovac, Sigismund, prir. 1940e. *Čitanka za IV. razred pučkih škola u Banovini Hrvatskoj*, Zagreb: Izdanje naklade školskih knjiga i tiskarnica Banovine Hrvatske.
- Čaldarović, Mladen. 1993. „Politička moć i tradicionalni mentalitet“. *Društvena istraživanja* 2, br. 6: 989-992.
- Čapo, Hrvoje. 2015. *Kraljevina čuvara: represivni aparat monarhističke Jugoslavije na području hrvatskih zemalja (1918. – 1941.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Čović, Marko. 1975. *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.

- Čović, Marko. 1976. „Nacionalizam moje generacije: Pregršt malih sjećanja na velike dane“. U: *Hrvatska revija: Jubilarni zbornik 1951-1975*, uredio Vinko Nikolić, 203-228. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- Davies, Norman. 2012. *Vanished Kingdoms: The History of Half-Forgotten Europe*. London: Penguin.
- De Cleen, Benjamin, i Yannis Stavrakis. 2020. „How Should we Analyze the Connections Between Populism and Nationalism: A Response to Rogers Brubaker“. *Nations and Nationalism* 26, br. 2: 314-322.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*. 1932. Sarajevo: Državna štamparija.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. Knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*. 1938. Beograd: Državna štamparija.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., Knjiga III, Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*. 1938. Beograd: Državna štamparija.
- Delić, Ante, prir. 2021. *Tajni dokumenti o NDH: Izvešća finskih diplomatskih predstavnika u Zagrebu 1941.-1944.* Split: Naklada Bošković.
- Deneen, Patrick. 2020. *Zašto liberalizam nije uspio*. Preveo Mijo Pavić. Zagreb: Verbum
- Dizdar, Zdravko. 2006. „Odnos ustaša prema HSS-u na koprivničkom području i u ustaškom logoru Danica kraj Koprivnice (1941./42.)“. *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja* 5, br. 9: 86-118.
- Djokic, Dejan. 2007. *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia*. New York: Columbia University Press.
- Doak, Kevin M. 2001. „Building National Identity Through Ethnicity: Ethnology in Wartime Japan and After“. *Journal of Japanese Studies* 27, br. 1: 1-39.
- Dominois, Fuscien. 1935. *Jedan Razgovor sa dr. Mačekom: nacionalist ili seljak*. Zagreb: Štampa Bana Šaban.
- Duančić, Vedran. 2020. *Geography and Nationalist Visions of Interwar Yugoslavia*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Dujmović, Franjo. 1976. *Hrvatska na putu k oslobođenju: Uspomene i prosudbe*. Rim; Chicago: Ziral.

- Dujšin, Uroš. 2004. „Predgovor“. U: Rudolf Bićanić. *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, 11-30. Zagreb: Dom i svijet, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Eaton, Nicole. 2023. *German Blood, Slavic Soil: How Nazi Königsberg Became Soviet Kaliningrad*. Ithaca; London: Cornell University Press.
- Eatwell, Roger. 2006. „Introduction: New Styles of Dictatorship and Leadership in Interwar Europe“. *Totalitarian Movements and Political Religions* 7, br. 2: 127-137.
- *Encyclopedia Britannica*. s.d. „Pacifism“, pristupljeno 22. veljače 2024. <https://www.britannica.com/topic/pacifism>.
- Evans, Bryce. 2011. „Coercion in the Irish Countryside: The Irish Smallholder, the State, and Compulsory Tillage 1939–45“. *Irish Economic and Social History* 38, br. 1: 1-17.
- Farrell, Mel. 2018. *Party Politics in a New Democracy: The Irish Free State, 1922–37*. London: Palgrave Macmillan.
- Fiala, Andrew. 2023. „Pacifism“. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Izdanje jesen 2023., uredili Edward N. Zalta i Uri Nodelman, pristupljeno 21. veljače 2024. <https://plato.stanford.edu/entries/pacifism/>.
- Freedon, Michael. 1996. *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford: Oxford University Press.
- Freedon, Michael. 2003. *Ideology: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Freudenberg, Aleksandar. 1940. *Kazalište za narod: K reformi Hrvatskog Narodnog Kazališta*. Zagreb: Zaklada Tiskare Narodnih Novina u Zagrebu.
- Frol, Frane. 1976. „Napredne snage HSS u NOP-u“. U: *Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*, uredili Dušan Čalić i Ljubo Boban, 279-283. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Fukuyama, Francis. 2011. *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Furet, Francois. 1997. *Prošlost jedne iluzije: Ogled o komunističkoj ideji u XX. stoljeću*. Prevele Radmila Zdjelar i Gordana V. Popović. Zagreb: Politička kultura.
- Gašparović, Franjo. 1940. *Industrija Banovine Hrvatske*. Zagreb: Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva 'Gospodarska Sloga'.

- Gat, Azar, i Alexander Yakobson. 2013. *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gat, Azar. 2022. *Ideological Fixation: From the Stone Age to Today's Culture Wars*. Oxford University Press.
- Geiger, Vladimir, i Suzana Leček. 2018. *Krivnja i kazna. Politika odmazde i sudski proces ministru u vladi NDH Živanu Kuveždiću 1948.-1949*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske: 1939 – 26. kolovoza – 1940*. 1940. Zagreb: Tisak zaklade tiskare Narodnih novina u Zagrebu.
- Globačnik, Matko. 2021. *Historizam i marksizam u hrvatskim ideološkim sukobima Drugoga svjetskog rata*. Zagreb: Plejada.
- Glojnarić, Mirko. 1936. *Vođa govori: Ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata*. Zagreb: Tiskara 'Danica'.
- Glojnarić, Mirko. 1938. *Slovački narod i njegova sloboda: Oslobođenje Slovačke, Andrej Hlinka, razgovori s prvim slovačkim ministrima, te senzacionalno otkriće u leglu nemorala, razvrata i mračnjaštva u masonskoj loži*. Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod.
- Glojnarić, Mirko. 1941. *Masonerija u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod.
- Glojnarić, Mirko. 1996. *Borba Hrvata: Kronika dvaju desetljeća povijesti (1939-1939)*. Zagreb: Bill Commerce, Nova stvarnost.
- Gorodetsky, Gabriel. 1999. *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia*. New Haven; London: Yale University Press.
- Graham, Stephen. 1939. *Alexander of Yugoslavia. The Story of the King Who Was Murdered at Marseilles*. New Haven: Yale University Press.
- Grgić, Stipica. 2010. „Radić nakon Radića: Stvaranje kulta heroja Stjepana Radića (1928.-1934.)“. *Časopis za suvremenu povijest* 42, br. 3: 723-748.
- Grgić, Stipica. 2017. „Accepting the Border, Choosing the Border: The Štrigova and Razkrižje Micro-region in the First Half of the 20th Century“. *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, br. 3: 26-43.
- Grgić, Stipica. 2020. *Između režimske ideologije i potreba građana: Savska banovina 1929-1939*. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija.

- Grgić, Stipica, i Tomislav Kardum. 2023. *Maček nam je vođa! Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa.
- Griffin, Roger. 1991. *The Nature of Fascism*. London; New York: Routledge.
- Guberina, Petar, i Kruno Krstić. 1940. *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Gužvica, Stefan. 2020. *Prije Tita: Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936-1940*. Zagreb: Srednja Europa.
- Hameršak, Filip. 2003. „Komesarijat u Matici hrvatskoj: od juridičkog spora do političkog pravorijeka“. *Časopis za suvremenu povijest* 35, br. 3: 835-858.
- Hameršak, Filip. 2005. „JUKIĆ, Ilija“. *Hrvatski biografski leksikon (on-line)*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 6. travnja 2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/jukic-ilija>.
- Hameršak, Filip. 2010. „O Matici, Hrvatskoj, fašizmu i historiografskom objašnjenju“. *Časopis za suvremenu povijest* 42, br. 3: 865-900.
- Hanák, Péter. 1996. „The Anti-capitalist Ideology of the Populists“. U: *Populism in Eastern Europe: Racism, Nationalism And Society*, uredio Joseph Held, 145-159. New York: East European Monographs.
- Hanovs, Deniss, i Valdis Tēraudkalns. 2014. „Happy Birthday, Mr. Ulmanis! Reflections on the Construction of an Authoritarian Regime in Latvia“. *Politics, Religion & Ideology* 15, br. 1: 64-81.
- Harre, Angela. 2008. „Between Marxism and Liberal Democracy: Romanian Agrarianism as an Economic Third Way“. U: *Societal Change and Ideological Formation Among the Rural Population of the Baltic Area 1880-1939*, uredio Piotr Wawrzeniuk, 57-73. Huddinge: Södertörns högskola.
- Hasanbegović, Zlatko. 2007. *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945. Doba utemeljenja*. Zagreb: Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Hasanbegović, Zlatko. 2008. „Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi“. *Časopis za suvremenu povijest* 40, br. 3: 969-998.
- Hasanbegović, Zlatko. 2022. *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941. (U ratu i revoluciji 1941.-1945.)*. 2. izdanje. Zagreb: Fortuna.

- Haslam, Jonathan. 2021. *The Spectre of War: International Communism and the Origins of World War II*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Hayek, Friedrich A. 2011. *The Constitution of Liberty*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hazony, Yoram. 2021. *Vrlina nacionalizma*. Preveo Andrej Bukarica. Zagreb: Školska knjiga.
- Herceg, Rudolf. 1928. *Nemojmo zaboraviti: Hrvatska politika mora biti seljačka*. Zagreb: Jugoslovenska štampa.
- Herceg, Rudolf. 1940. *Seljačka sloga: Idejno čistilište hrvatskog i razsadište svjetskog seljačkog pokreta*. Zagreb: Tipografija.
- Hessel Tiltman, Hubert. 2015. *Peasant Europe*. London; New York: Routledge.
- Hobsbawm, Eric. 2009. *Zanimljiva vremena: Život kroz dvadeseto stoljeće*. Preveo Damjan Lalović. Zagreb: Disput.
- Hoptner, Jacob B. 1972. *Jugoslavija u krizi 1934 – 1941*. Preveo Oto Livac. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Horvat, Josip. 1940. *Ante Starčević: Kulturno-povjesna slika*. Zagreb: Tipografija.
- Horvat, Josip. 1984. *Živjeti u Hrvatskoj 1900-1941: Zapisi iz nepovrata*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Horvat, Josip. 1962. *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*. Zagreb: Stvarnost.
- Horvat, Rudolf. 1942. *Hrvatska na mučilištu*. Zagreb: Kulturno-historijsko društvo Hrvatski rodoljub.
- Horvat, Stjepan. 2022. *Mi izbjeglice. Razmatranja o suvremenoj hrvatskoj problematici iz perspektive izbjegličkog logora*. Priredili Slađana Josipović i Domagoj Tomas. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Hroch, Miroslav. 2006. *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*. Zagreb: Srednja Europa.
- Hrستیć, Ivan. 2015. „Društvena struktura i nastup H (R) SS-a u Dalmaciji (1922-1929)“. U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, uredili Zorislav Lukić i Hrvoje Petrić, 255-268. Zagreb: Matica hrvatska, Povijesno društvo Križevci, Zaklada braće Radić.
- Hruboň, Anton. 2018. *Alexander Mach – Radikál z povolania*. Bratislava: Premedia.

- Hunt, Lynn. 2002. „Against Presentism“. *Perspectives on History* 40, br. 6., pristupljeno 29. siječnja 2024. <https://www.historians.org/perspectives-issue/may-2002/>.
- Ionescu, Ghița. 1969. „Eastern Europe“. U: *Populism: Its Meaning and National Characteristics*, uredili Ghița Ionescu i Ernest Gellner, 97-121. New York: Macmillan.
- Iordachi, Constantin. 2010. „Introduction. Fascism in Interwar East Central and Southeastern Europe: Toward a New Transnational Research Agenda“. *East Central Europe* 37, br. 2-3: 161-213.
- Išek, Tomislav. 1991. *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929 – 1941*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
- Ivanc, Emil. 1961. *Nepokorena mladost: SKOJ u prvim godinama ustanka*. Zagreb: Lykos.
- Jakir, Aleksandar. 2007. „O nekim aspektima procesa oblikovanja nacionalnih identiteta na primjeru Dalmacije između dva svjetska rata“. U: *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, uredili Tihomir Cipek i Josip Vrandečić, 127-139. Zagreb: Alineja.
- Jakovljević, Ilija. 1940. *Otrov uspomena*. Zagreb: Izdanje hrvatske književne naklade domaćih i stranih pisaca.
- Jakovljević, Ilija. 2008. *Izazov kršćanskog humanizma. Članci, eseji i komentari*. Priredio Vladimir Lončarević. Zagreb: Glas Koncila.
- Jakovljević, Ilija. 1999. *Konclogor na Savi*. Zagreb: Konzor.
- Jančiković, Tomo. 1939. *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938*. Zagreb: Tiskara 'Merkantile'.
- Janković, Radoje. 2021. *Kako je ubijana Kraljevina Jugoslavija*. Priredila Danica Otašević. Novi sad; Čačak: Prometej, Gradska biblioteka 'Vladislav Petković Dis'.
- Janjatović, Bosiljka. 1983. *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi: Hrvatski radnički savez, 1921-1941 godine*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske.
- Janjetović, Zoran. 2006. „27. ožujak 1941.: uzroci, akteri, ideologija, posljedice“. *Časopis za suvremenu povijest* 38, br. 3: 1013-1029.
- Jareb, Jere, prir. 1982. *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*. Cleveland: Mirko Šamija.
- Jareb, Jere. 1994. „Publikacije domobransko-ustaškog pokreta u izbjeglištvu i iseljeništvu 1929.-1944. - II. dio“. *Časopis za suvremenu povijest* 26, br. 3: 413-425.

- Jareb, Jere. 1995a. *Pola stoljeća hrvatske politike: Povodom Mačekove autobiografije*. Zagreb, Institut za suvremenu povijest. Pretisak izvornika Buenos Aires: Knjižnica Hrvatske revije, 1960.
- Jareb, Jere. 1995b. „Kratki životopis Eugena Dide Kvaternika“. U: Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja 1925-1945. Prilozi za hrvatsku povijest*, uredio Jere Jareb, 263-304. Zagreb: Nakladničko društvo Starčević.
- Jareb, Jere. 1997. „Svjedočanstvo Janka Tortića o Hrvatskoj seljačkoj stranci i o travanjskim događajima 1941.“ *Časopis za suvremenu povijest* 29, br. 2: 325-366.
- Jareb, Mario. 2006. *Ustaško-domobranski pokret: Od nastanka do travnja 1941*. Zagreb: Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest.
- Jareb, Mario. 2021. „'Narod i njegov vođa': Ustaštvo i populizam“. U: *Populistički duhovi vremena i izazovi demokraciji. Studije o populizmima*, uredio Velimir Veselinović, 345-382. Zagreb: Despot Infinitus.
- Jareb, Mario. 2022. „Marseilles 1934: The Death of the King“. U: *A Transnational History of Right-Wing Terrorism: Political Violence and the Far Right in Eastern and Western Europe since 1900*, uredili Johannes Dalfinger i Moritz Florin, 115-128. London; New York: Routledge.
- Jelić, Ivan. 1981. *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945.*, sv. 1. Zagreb: Globus.
- Jelić-Butić, Fikreta. 1983. *Hrvatska seljačka stranka*. Zagreb: Globus.
- Johnson, Matthew. 2016. „Introduction: Conservatism and Ideology“. U: *Conservatism and Ideology*, uredili Matthew Johnson, Mark Garnett i David Walker, 1-3. London: Routledge.
- Jonjić, Tomislav. 1997a. „Marija Hranilović: Moja su braća dala živote za Hrvatsku!“. *Politički zatvorenik* 7, br. 58: 9-14.
- Jonjić, Tomislav. 1997b. „Razgovor s dr. Milanom Blažekovićem: „S optimizmom gledam u hrvatsku budućnost!““. *Politički zatvorenik* 7, br. 60: 7-10.
- Jonjić, Tomislav. 1997c. „Dr. Ivo Korsky: Životnost hrvatskog nacionalizma“. *Politički zatvorenik* 7, br. 63: 7-9.
- Jonjić, Tomislav. 2000. *Hrvatska vanjska politika 1939.-1942*. Zagreb: Libar.
- Jonjić, Tomislav. 2011. „O pokušaju osnivanja hrvatskoga komiteta u Švicarskoj 1943. godine. Diplomatska izvješća Senjanina Josipa Milkovića“. *Senjski zbornik-prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 38, br. 1: 217-332.

- Jonjić, Tomislav. 2022. „Zapisnik tzv. Konferencije prvaka HSS-a u zagrebačkom hotelu Esplanade u rujnu 1945. godine“. *Arhivski vjesnik* 65, br. 1: 137-196.
- Jonjić, Tomislav, i Stjepan Matković. 2014. *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907. – 1944.)*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- Jovanović, Dragoljub. 1973. *Ljudi, ljudi...: Medaljoni 56 umrlih savremenika*. Beograd: Izdanje piščevo.
- Jovanović Stoimirović, Milan. 2000. *Dnevnik 1936-1941*. Novi Sad: Matica srpska.
- Judt, Tony, i Timothy Snyder. 2012. *Thinking the Twentieth Century*. New York: The Penguin Press.
- Jukić, Ilija. 1965. *Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda*. London; München: Logos.
- Jukić, Ilija. 1974. *The Fall of Yugoslavia*. Preveo Dorian Cooke. New York; London: Harcourt Brace Jovanovich, 1974.
- Jukić, Ilija. 1980. „In memoriam: kardinalu Stepincu“. U: *Stepinac mu je ime: zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata* (knjiga druga), uredio Vinko Nikolić, 311-314. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- Lakić, Zdenka. 1986. „Prodor ideologije fašizma u redove omladine. Djelovanje 'Hrvatskog junaka' u razdoblju 1939-1941.“. *Marksistička misao*, br. 3: 57-90.
- Lasić, Stanko. 1989. *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, knjiga prva, *Kritička literatura o Miroslavu Krleži od 1914. do 1941*. Zagreb: Globus.
- Latković, Radovan. 2001. *Živjeli smo i borili se za Hrvatsku: Moja sjećanja na borbu za ostvarenje hrvatske državne nezavisnosti i slobode hrvatskoga naroda*. Zagreb: Naklada Jurčić.
- Le Bon, Gustave. 1989. *Psihologija gomila*. Preveo Ivan Lulić. Zagreb: Globus, Pravni fakultet sveučilišta u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom.
- Leček, Suzana. 2005a. *Seljačka sloga u Slavoniji, Srijemu i Baranji : (1925.-1941.)*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Leček, Suzana. 2005b. „Slavonski brod i uspostava Banovine Hrvatske 1939.“. *Scrinia slavonica* 5, br. 1: 229-253.
- Leček, Suzana. 2006a. „'Dosada se samo polovica hrvatskog naroda borila'. Hrvatska seljačka stranka i žene (1918.-1941.)“ *Historijski zbornik* 59, br. 1: 93-130

- Leček, Suzana. 2006b. „Selo i politika. Politizacija hrvatskog seljaštva 1918-1941“. U: *Hrvatska politika u XX. stoljeću : zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u palači Matice hrvatske, 27-29. travnja 2004.*“, uredio Ljubomir Antić, 119-143. Zagreb: Matica hrvatska.
- Leček, Suzana. 2006c. „Brodski odvjetnik Filip Markotić – ‘desni’ haesesovac?“. *Scrinia Slavonica* 6, br. 1: 402-447.
- Leček, Suzana; i Tihana Petrović Leš. 2010. *Znanost i svjetonazor. Etnologija i prosvjetna politika Banovine Hrvatske 1939. – 1941.* Zagreb: Srednja Europa, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavonskom Brodu.
- Leček, Suzana. 2012. „Hrvatska seljačka stranka i njeni gradski birači: primjer Vinkovaca na skupštinskim izborima 1938“. *Scrinia Slavonica* 12, br. 1: 205-240.
- Leček, Suzana. 2015. „Priča o uspjehu – strategije i metode političke borbe Hrvatske seljačke stranke (1918 – 1941)“. U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, uredili Zorislav Lukić i Hrvoje Petrić, 27-48. Zagreb: Matica hrvatska, Povijesno društvo Križevci, Zaklada braće Radić.
- Lee, Stephen J. 2000. *European Dictatorships 1918 – 1945.* Drugo izdanje. London; New York: Routledge.
- Legutko, Ryszard. 2019. *Demon u demokraciji. Totalitarne kušnje u slobodnim društvima.* Preveo Antonio Akmadža. Zagreb: Verbum.
- Lengel-Krizman, Narcisa. 1969. „Studentski pokret za vrijeme rata i okupacije (1941.-1945.)“. U: *Spomenica u povodu 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, sv. 1., uredio Jaroslav Šidak, 499-508. Zagreb: Tisak izdavačkog zavoda Jugoslavenske Akademije.
- Lengel-Krizman, Narcisa. 2006. „Numerus clausus-jesen 1940“. *Časopis za suvremenu povijest* 38, br. 3: 1007-1012.
- Levinger, Matthew; i Paula Franklin Lytle. 2001. „Myth and Mobilisation: The Triadic Structure of Nationalist Rhetoric“. *Nations and Nationalism* 7, br. 2: 175-194.
- Lewis, Gavin. 1978. „The Peasantry, Rural Change and Conservative Agrarianism: Lower Austria at the turn of the Century“. *Past & Present* 81, br. 1: 119-143.
- Lipovac, Marijan. 2017. „'Ustaška demokracija' – Izbor načelnika, donaćelnika i gradskog zastupstva grada Zagreba 1944. godine“. *Zbornik Janković* 2, br. 2: 228-251.
- Lipovac, Marijan; i Jana Radić. 2020. *Dobro ugođena politika: Sjećanja Stjepana Radića mlađeg.* Zagreb: Sandorf.

- Lorković, Mladen. 2005. *Narod i zemlja Hrvata*. Split: Marjan Tisak.
- Lukas, Filip. 1997. *Hrvatska narodna samobitnost*. Zagreb: Dom i svijet.
- Lukić, Zorislav. 2021. *Hrvatska seljačka stranka u borbi za hrvatsku samostalnost do 1941*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Karaula, Željko. 2015. *Mačekova vojska: Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*. Zagreb: Despot infinitus.
- Karaula, Željko. 2015. „'Naš vođa' – stvaranje kulta Vladka Mačeka“. *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, uredili Zorislav Lukić i Hrvoje Petrić, 149-164. Zagreb: Matica hrvatska, Povijesno društvo Križevci, Zaklada braće Radić.
- Karaula, Željko. 2016. „Prilog za biografiju Rudolfa Bičanića (1905.–1968.).“ *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 10: 201-228.
- Karaula, Željko, ur. 2020. *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca 1934.-1945.: iz arhiva UDBA-e*. Zagreb: Despot Infinitus.
- Kapor, Čedo, ur. 1981. *Krv i život za slobodu! Slike iz života i borbe studenata iz Jugoslavije u Španiji*. Šesto izdanje. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Zajednica univerziteta Jugoslavije publik.
- Kardum, Tomislav. 2020. „Ideološki pogledi Milana Šufflaya“. *Časopis za suvremenu povijest* 52, br. 3: 899-931.
- Kardum, Tomislav. 2022. *Između revolucije i obrane države: komunisti u Banovini Hrvatskoj (1939.-1941.)*. Zagreb: Despot infinitus.
- Kasekamp, Andres. 2018. „The Rise of the Radical Right, the Demise of Democracy, and the Advent of Authoritarianism in Interwar Estonia“. U: *War, Revolution, and Governance: The Baltic Countries in the Twentieth Century*, uredili Lazar Fleishman i Amir Weiner, 76-100. Boston: Academic Studies Press.
- Katz, Daniel; i Hadley Cantril. 1940. „An Analysis of Attitudes Toward Fascism and Communism“. *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 35, br. 3: 356.
- Kershaw, Ian. 2009. *Hitler*. London: Penguin.
- Kisić-Kolanović, Nada, ur. 1997. *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*. Zagreb: Golden marketing.
- Klaić, Bratoljub. 1971. „Jedna mladost u sjeni Stjepana Radića“. *Forum* 10, br. 1-2: 44-83

- Kljaić, Stipe. 2017. *Nikada više Jugoslavija: Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929. – 1945.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Kljaić, Stipe. 2021. *Povijest kontrarevolucije: Hrvatska konzervativna misao od 1789. do 1989.* Zagreb: P.I.P. Pavičić.
- Kljaić, Stipe. 2022. „Vladimir Franolić: slabo poznati hrvatski ekonomist u obrani slobodnog protoka kapitala i europskog mira između dva rata“. *Arhivanalitika*, pristupljeno 30. srpnja 2024. <https://arhivanalitika.hr/blog/vladimir-franolic-slabo-poznati-hrvatski-ekonomist-u-obrani-slobodnog-protoka-kapitala-i-europskog-mira-između-dva-rata/>.
- Kochanski, Halik. 2022. *Resistance: The Underground War in Europe, 1939-1945*. London: Allen Lane.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. 1976. „Utjecaj fašizma na ekonomsko-socijalnu politiku Hrvatske do travnja 1941. godine“. U: *Fašizam i neofašizam*, uredio Inoslav Bešker, 221-232. Zagreb: Fakultet političkih nauka, Centar društvenih djelatnosti saveza socijalističke omladine.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. 2019. „Društveni i politički utjecaj na osnivanje i rad tvornice Bata u Borovu od 1931. do 1945. godine“. U: *Bata – Borovo (1931.-2016.): Povijesno naslijeđe i perspektive*, uredili Dražen Živić, Ivana Žebec Šilj i Sandra Cvikić, 21-35. Zagreb; Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Koljanin, Milan. 2008. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918 – 1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Konjhodžić, Mahmud. 1940. *Seljački pokret u Hrvatskoj: (reportaže)*. Zagreb: Štamparija Grafika.
- Konstantinović, Mihailo. 1998. *Politika sporazuma, dnevničke beleške 1939–1941, londonske beleške 1944–1945*. Novi Sad: Agencija Mir.
- Kopeček, Michal. 2019. „Czechoslovak Interwar Democracy and its Critical Introspections“. *Journal of Modern European History* 17, br. 1: 7-15.
- Korsky, Ivo. 1983. *Hrvatski nacionalizam. Članci i eseji*. Buenos Aires: Ateneo Republicano Croata.
- Košutić (Kossutitch), August. 1933. „The Croatian Problem“. *International Affairs* 12, br. 1: 79-106.

- Košutić, Sida; i Vinko Nikolić, ur. 1941. *Hrvatska majka u pjesmi*. Zagreb: Izdanje mjesečnika „Hrvatski ženski list“.
- Kovačić, Davor. 2002. „Prilozi za životopis Ilije Jakovljevića“. *Časopis za suvremenu povijest* 34, br. 1: 159-174.
- Kovačić, Matija. 1970. *Od Radića do Pavelića: Hrvatska u borbi za svoju samostalnost (uspomene jednoga novinara)*. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- Kozarčanin, Ivo. 1937. *Sam čovjek*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Krišković, Vinko. 2003. *Izabrani politički eseji*. Priredio Dubravko Jelčić. Zagreb: Matica hrvatska.
- Krišto, Jure. 2001. *Sukob simbola: Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Krišto, Jure. 2004. *Hrvatski katolički pokret (1903.-1945.)*. Zagreb: Glas koncila, Hrvatski institut za povijest.
- Krizman, Bogdan. 1975. „Njemački emisar W. Malletke kod V. Mačeka uoči napada na Jugoslaviju 1941“. *Časopis za suvremenu povijest* 7, br. 2: 152-163.
- Krizman, Bogdan. 1978. *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: Globus.
- Krizman, Bogdan, ur. 1981. *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943: Dokumenti*. Zagreb; Beograd: Globus, Arhiv Jugoslavije.
- Krizman, Hinko. 2014. *Dnevnik (1937.-1941). Život u politici*. Uredio Željko Karaula. Bjelovar; Varaždin: Tiskara Horvat, Gradski muzej Varaždin.
- Krnjević, Juraj. 1978. „Moje uspomene na kardinala Stepinca: Kako sam ja doživio Alojzija Stepinca?“. U: *Stepinac mu je ime: zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata* (knjiga prva), uredio Vinko Nikolić, 102-104. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- Krnjević, Krešimir. 2011. „Krešimir Krnjević“. U: *The History of Neuroscience in Autobiography: Volume 7* (7. izdanje), uredio Larry R. Squire, 280-334. Oxford: Oxford University Press.
- Kuck, Jordan Tyler. 2014. *The Dictator without a Uniform: Kārlis Ulmanis, Agrarian Nationalism, Transnational Fascism, and Interwar Latvia*. Doktorska disertacija. University of Tennessee.
- Kulundžić, Zvonimir. 1968. *Miškina: Presjek kroz stvarnost hrvatskog sela od Kuhen-Héderváryja do poglavnika*. Koprivnica: Ogranak Matice hrvatske.

- Kulundžić, Zvonimir. 1977. *Slavko Kolar i njegovo vrijeme*. Zagreb: Nezavisno autorsko izdanje.
- Kvaternik, Eugen Dido. 1995. *Sjećanja i zapažanja 1925-1945. Prilozi za hrvatsku povijest*. Uredio Jere Jareb. Zagreb: Nakladničko društvo Starčević.
- Mach, Alexander. 1935. *Razgovor sa drom. Mačkom o hrvatskom problemu*. Zagreb: Štamparija Grafika.
- Maček, Andrej, i Nino Škrabe. 1999. *Maček izbliza*. Zagreb: Disput.
- Maček, Vladko. 1937a. *Bit hrvatskoga seljačkoga pokreta*. Zagreb: Dom Stjepana Radića.
- Maček, Vladko. 1937b. *Istina o krvavim događajima u Senju dne 9.V.1937*. Zagreb: Tiskara Merkantile.
- Maček, Vladko. 1954. „Bit hrvatskog seljačkog pokreta“. U: *Pedeset godina Hrvatske seljačke stranke (1904-1954)*, uredio Božidar Vučković, 8-13. Pittsburgh: Glavni odbor organizacija HRSS-a u Sjedinjenim Državama Amerike.
- Maček, Vladko. 1962/1963. „Dr. Macek's Comments on the Review of His Autobiography“. *Journal of Croatian Studies* 3-4: 183-188.
- Maček, Vladko. 1980. „Kardinal Alojzije Stepinac“. U: *Stepinac mu je ime: zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata* (knjiga druga), uredio Vinko Nikolić, 306-307. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- Maček, Vladko. 2003. *Memoari*. Zagreb: Dom i svijet.
- Maček, Vladko. 2004. „Predgovor“. U: Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, 35. Zagreb: Dom i svijet, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2004.
- *Maddison Project Database* 2023. 2023. Pristupljeno 3. lipnja 2024. <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2023>.
- Magdić, Milivoj. 1940. *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj*. Zagreb: Izdanja radničke komore.
- Magdić, Milivoj. 2021. *U vučjoj jami: Hrvatska politika od Supila do Tita*. Uredio Stipe Kljaić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Mann, Michael. 2012. *The Sources of Social Power*, sv. 3., *Global Empires and Revolution, 1890–1945*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Malvić, Luka. 2021. „Historijat organizacije Hrvatskog junaka na Sušaku“. *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske* 16, br 1: 61-101.
- Marks, Ernest. 1940. *Brojčano stanje i kretanje radnika i namještenika u Banovini Hrvatskoj*. Zagreb: Izdanja Radničke komore.
- Matanić, Niko. 1940. *Dr Antun Radić – Njegove misli i njegovo značenje*. Zagreb: Tipografija.
- „Matica Hrvatska – Značajan dokument – Pismo Blaža Jurišića Jakši Ravliću predsjedniku Matice Hrvatske 1964.“. 1964. U: *Izazov*, uredio Jure Petričević, 187-216. Brugg: Adria.
- Matković, Hrvoje. 1991. „Šufflayeva akcija za osnivanje Hrvatske narodne radikalne stranke“. *Časopis za suvremenu povijest* 23, br. 1-3: 167-173.
- Matković, Hrvoje. 2002. „Prilog proučavanju političke djelatnosti Jurja Krnjevića“. *Časopis za suvremenu povijest* 34, br. 1: 93-106.
- Matković, Hrvoje. 2008. „Razgovor s dr. Jerom Jarebom u povodu 80. godišnjice njegova života“. *Časopis za suvremenu povijest* 40, br. 3: 709-728.
- Matković, Stjepan. 2012. „Ljubo Leontić: njegovi politički pogledi 1939.-1947“. U: *Intelektualci i rat 1939.-1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.*, uredili Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina, 71-81. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Plejada.
- Matković, Stjepan, i Marko Trogrlić, prir. 2019. *Političke bilješke Ante Trumbića 1930.-1938.*, sv. 1., 1930.-1934. Zagreb; Split: Hrvatski institut za povijest; Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Matković, Stjepan; i Marko Trogrlić. 2019. „Trumbićevo povijesno značenje i objavljivanje njegovih bilježaka“. U: *Političke bilješke Ante Trumbića 1930.-1938.*, priredili Stjepan Matković i Marko Trogrlić, sv. 1., 1930.-1934. Zagreb; Split: Hrvatski institut za povijest; Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2019., 7-35.
- Matković, Stjepan, i Marko Trogrlić, prir. 2019. *Političke bilješke Ante Trumbića 1930.-1938.*, sv. 2., 1935.-1938. Zagreb; Split: Hrvatski institut za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Matossian, Mary. 1958. „Ideologies of Delayed Industrialization: Some Tensions and Ambiguities“. *Economic Development and Cultural Change* 6, br. 3: 217-228.
- Mayer, Arno J. 1981. *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*. New York: Pantheon Books.

- Mazower, Mark. 1999. *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. New York: Alfred Knopf.
- McMeekin, Sean. 2021. *Stalin's War: A New History of World War II*. New York: Basic Books.
- Milec, Ivan. 2021. „Promjena brodske gradske uprave 1942. godine – sukob stare i nove elite?“. *Scrinia Slavonica* 21, br. 1: 389-430.
- Miletić, Marko B. 2023. *Banovina Hrvatska i Dravska banovina u Travanjskom ratu 1941.: Prova grupa armija Jugoslavenske vojske u ratu 1941. godine*. Zagreb: Despot infinitus.
- Miljan. Goran. 2023. „Croats“. U: *European Fascist Movements: A Sourcebook*, uredili Roland Clark i Tim Grady, 125-140. Routledge.
- Milovančev, Nikola. 2021. „Planirani atentat na kneza Pavla uoči drugog svjetskog rata“. *Zbornik Janković* 5, br. 5-6: 156-168.
- Mirth, Karlo. 2003. *Život u emigraciji*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Mylonas, Harris, i Maya Tudor. 2023. *Varieties of Nationalism: Communities, Narratives, Identities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mitrany, David. 1951. *Marx Against Peasants: A Study in Social Dogmatism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Moller, Herbert. 1968. „Youth as a Force in the Modern World“. *Comparative Studies in Society and History* 10, br. 3: 237-260.
- Mortigijja, Tias (objavljeno bez imena autora). 1937. *Dinko Tomašić u pravom svijetlu*. Zagreb: Odbor hrvatskih pravnika.
- Mortigijja, Tias. 1996. *Moj životopis*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Motyl, Alexander J., ur. 2001. *Encyclopedia of nationalism*, sv. 2. *Leaders, Movements, and Concepts*. San Diego: Academic Press.
- Mrduljaš, Saša. 2017. „Etnička struktura istočnog Srijema (1921.) i razgraničenje između Hrvatske i Srbije (1945.-1947.)“. *Scrinia Slavonica* 17, br. 1: 181-210.
- Mrduljaš, Saša. 2019. „Etnički sastav naselja Boke Kotorske prema popisu stanovništva iz 1900. godine“. *Migracijske i etničke teme* 35, br. 3: 241-276.
- Mrzlečki, Andrija. 1971./1972. *Uspomene na 50 godišnjicu Hrvatskog radničkog saveza*. Kempen: Udruženje Hrvatskih radnika Europe.
- Mudde, Cas; i Cristóbal Rovira Kaltwasser. 2017. *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

- Murgić, Božidar. 1936. *Dr. Vladko Maček: Vođa Hrvata*. Drugo Izdanje. Zagreb.
- Nairn, Thomas. 1997. *Faces of Nationalism: Janus Revisited*. London; New York: Verso.
- *Nemačka obaveštajna Služba u okupiranoj Jugoslaviji*, knj. V, *Ustaška NDH*. 1958. Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava državne bezbednosti III odeljenje: Beograd.
- Newman, John Paul. 2015. *Yugoslavia in the Shadow of War: Veterans and the Limits of State-Building, 1903–1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nielsen, Christian Axboe. 2014. *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press.
- Nolte, Ernst. 2003. *Европейская гражданская война (1917-1945): Национал-социализм и большевизм*. Logos: Moskva.
- Novak, Božo. 2007. „Smrtna presuda građanskom novinarstvu“. *MediAnali* 1, br. 2: 149-162.
- Oakeshott, Michael. 1962. „On being Conservative“. U: Michael Oakeshott, *Rationalism in Politics and Other Essays*, 168-196. London: Methuen & Co.
- *Obris industrijske strukture Banovine Hrvatske u godini 1938*. 1940. Zagreb: Ekonomski institut Banovine Hrvatske.
- Onslow, Sue. 2005. „Britain and the Belgrade Coup of 27 March 1941 revisited“. *Electronic Journal of International History* 8: 1-57.
- Ortega y Gasset, Jose. 2003. *Pobuna masa*. Prevela Duška Gerić Koren. Zagreb: Golden marketing.
- Paprika, Ivan. 1975. „Prilog poznavanju suradnje lijevog krila HSS i KP u Podravini“. *Podravski zbornik* 1: 34-42.
- Pareto, Vilfredo. 2011. *Uspon i pad elita: Primjena teoretske sociologije*. Preveo Dragutin Hlad. Zagreb: Feniks knjiga.
- Paštović, Manfred. 2018. *Generacija dvaju ratova*. Uredio Željko Karaula. Bjelovar: Tiskara Horvat.
- Pavelić, Ante. 2015. *Doživljaji*. Zagreb: Despot infinitus.
- Pavlaković, Vjeran. 2004. „Matija Gubec Goes to Spain: Symbols and Ideology in Croatia, 1936–1939“. *Journal of Slavic Military Studies* 17, br. 4: 727-755.

- Pavlaković, Vjeran. 2007. „Vladko Maček, the Croatian Peasant Party and the Spanish Civil War“. *Contemporary European History* 16, br. 2: 233-246.
- Pavlaković, Vjeran. 2009. „Radicalization at the University of Zagreb During the Spanish Civil War, 1936–1939“. *Historijski zbornik* 62, br. 2: 489-510.
- Pavlaković, Vladimir. 1939. *Banovina Hrvatska: Politička, administrativna i ekonomska struktura*. Zagreb: Binoza.
- Pavlek, Mihovil Miškina. 1938. *Zašto hrvatski seljak nije komunist?* Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod.
- Pavlek, Zvonimir. 2013. „Razapeti Miškina“. *Podravski zbornik* 39: 231-236.
- Payne, Stanley G. 1995. *A History of Fascism, 1914-1945*. London: University College London Press.
- Payne, Stanley G. 2006. *The Collapse of the Spanish Republic, 1933–1936: Origins of the Civil War*. New Haven; London: Yale University Press.
- Payne, Stanley G. 2011. *Civil War in Europe, 1905 – 1949*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Payne, Stanley G.; i Jesús Palacios. 2014. *Franco: A Personal and Political Biography*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Payne, Stanley G. 2021. „The Road to Revolution“. *First Things*, pristupljeno 20. ožujka 2024. <https://www.firstthings.com/article/2021/01/the-road-to-revolution>.
- Payne, Stanley G. 2022. „Antifascists After Fascism“. *First Things*, pristupljeno 27. svibnja 2024. <https://www.firstthings.com/article/2022/01/antifascists-after-fascism>.
- Perić, Ivo. 2003. *Vladko Maček: Politički portret*. Zagreb: Golden marketing.
- Petanjek, Maksimilijan. 1939. *Dr. Maček: Vođa hrvatskog naroda*. Zagreb: Binoza.
- Petrić, Hrvoje. 2017. „Prilozi za biografiju Ivana Pernara (1889.-1967.)“. *Zbornik Janković* 2, br. 2: 167-206.
- Pešelj, Branko. 1954a. „Hrvatska seljačka stranka između dva rata“. U: *Pedeset godina Hrvatske seljačke stranke (1904-1954)*, uredio Božidar Vučković, 19-25. Pittsburgh: Glavni odbor organizacija HRSS-a u Sjedinjenim Državama Amerike.
- Pešelj, Branko. 1954b. „Peasantism: Its Ideology and Achievements“. U: *Challenge in Eastern Europe*, uredio C. E. Black, 109-131. New Jersey: Rutgers University Press.

- Pešelj, Branko M. 1970. „Serbo-Croatian Agreement of 1939 and American Foreign Policy“. *Journal of Croatian Studies* 11-12: 3-82.
- Petanjek, Maksimilijan. 1939. *Dr. Maček: Vođa hrvatskog naroda*. Zagreb: Binoza.
- Pirjevec, Jože. 2012. *Tito i drugovi*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Pilav, Muhamed. 1996. *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem. Sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bjegunca*. Zapisao i uredio Vlado Pavlinić. Zürich: Bošnjački institut.
- Pleše, Branko. 1993. „ČAJKOVAC, Sigismund“. *Hrvatski biografski leksikon (on-line)*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 6. travnja 2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/cajkovac-sigismund>.
- Potter, David. 2021. *Disruption: Why Things Change*. Oxford: Oxford University Press.
- Prgomet, Josip. 2000. „Dinko Tomašić (1902.-1975.)“. U: *Liberalna misao u Hrvatskoj: Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, uredili Andrea Feldman, Vladimir Stipetić i Franjo Zenko, 365-384. Zagreb: Friedrich Nauman Stiftung.
- Prieto, Lourenzo Fernández; i Miguel Cabo. 2020. „Agrarian Movements, the National Question, and Democracy in Europe, 1880–1945“. U: *The First World War and the Nationality Question in Europe: Global Impact and Local Dynamics*, uredio Xosé M. Núñez Seixas, 266-290. Leiden; Boston: Brill.
- Prpić, Neda. 2004. *Dr. Juraj Krnjević: Tri emigracije I. Razgovori – pisma – prilozi*. Zagreb: Udruga za promicanje hrvatske političke povijesti Neda Prpić-Gamiršek.
- *Prvi koraci Hrvatskog junaka. Priručnik za prvi članski ispit*. 1939. Zagreb: Savez hrvatskih junaka.
- Radelić, Zdenko. 1996. *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Radelić, Zdenko. 1999. *Božidar Magovac: S Radićem između Mačeka i Hebranga*. Zagreb: Dom i svijet.
- Radelić, Zdenko. 2008. „Izvešća Oznina/Udbina doušnika Ivančevića o stanju u HSS-u (1945.-1952.)“. *Časopis za suvremenu povijest* 40, br. 2: 343-371.
- Radica, Bogdan. 1976. „Vladko Maček i njegova pisma: povijest jedne suradnje“. U: *Hrvatska revija: Jubilarni zbornik 1951-1975*, uredio Vinko Nikolić, 414-463. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.

- Radica, Bogdan. 1984. *Živjeti nedoživjeti*. Knjiga druga. *Uspomene hrvatskog intelektualca kroz apokalipsu Jugoslavije*. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- Radić, Antun. 1936a. *Sabrana djela I*. Uredili Vladko Maček i Rudolf Herceg. Zagreb: Seljačka sloga.
- Radić, Antun. 1936b. *Sabrana djela II*. Uredili Vladko Maček i Rudolf Herceg. Zagreb: Seljačka sloga.
- Radić, Antun. 1936c. *Sabrana djela III*. Uredili Vladko Maček i Rudolf Herceg. Zagreb: Seljačka sloga.
- Radić, Stjepan. 1906. *Slavenska politika u Habsburžkoj monarkiji*. Zagreb: Vlastita naklada.
- Radić, Stjepan. 1908a. *Frankova politička smrt. Izvoješće o glavnoj razpravi u tiskovnoj parnici proti uredniku „Doma“*. Zagreb: Hrvatska pučka seljačka tiskara.
- Radić, Stjepan. 1908b. *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*. Zagreb: Hrvatska pučka seljačka tiskara.
- Radić, Stjepan. 1923. *Put k seljačkoj republici*. Zagreb: Naklada Radićeve slavenske knjižare.
- Radonjić Vranjković, Paulina. 2008. „Gradski i parlamentarni izbori u Zagrebu 1927. godine“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 40, br. 1: 249-274.
- Raić, Vlaho. 1953. *Životni problemi hrvatskog naroda. Zašto Hrvatska mora biti narodno homogena država*. Buenos Aires: Piščeva naklada.
- Raić, Vlaho. 1955. *Hrvatska ili Jugoslavija? Gledište Dra. V. Mačeka*. Buenos Aires: Piščeva naklada.
- Rajčević, Vojo. 1959. *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata 1918-1941*. Zagreb: Izdavačko knjižarsko poduzeće Mladost.
- Ramet, Sabrina P. 2007. „Vladko Maček and the Croatian Peasant Defence in the Kingdom of Yugoslavia“. *Contemporary European History* 16, br. 2: 215-231.
- Regan, Krešimir. 2008. „Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska“. *Časopis za suvremenu povijest* 40, br. 2: 397-423.
- Regan, Krešimir. 2019. *Sporazum ili nesporazum? Srpsko pitanje u Banovini Hrvatskoj (1939.-1941.)*. Zagreb: Naklada Breza.
- *Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2022 (Croatia)*. Pristupljeno 3. svibnja 2024. <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/croatia.pdf>.

- Riley, Ben; i Rhys Davies. 1932. „The Croats Under Yugo-Slavian Rule“, pristupljeno 5. travnja 2024. http://www.studiacroatica.org/revistas/169/16901.htm#_ftn1.
- Robinson, Paul. 2019. *Russian Conservatism*. Ithaca; London: Northern Illinois University Press.
- Roshwald, Aviel. 2006. *The Endurance of Nationalism: Ancient Roots and Modern Dilemmas*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rušinović, Nikola. 1996. *Moja sjećanja na Hrvatsku*. Zagreb: Meditor.
- Sabolić, Ivan, ur. 1936. *Zbornik hrvatskih seljaka I*. Zagreb: Knjižnica hrvatskih seljaka Selo govori.
- Sadkovich, James J. 2010. *Italija i ustaše 1927.-1937*. Preveo Zoran Bošnjak. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Sajti, Enikő A. 2003. *Hungarians in the Voivodina, 1918-1947*. New York: Columbia University Press.
- Schivelbusch, Wolfgang. 2007. *Three New Deals: Reflections on Roosevelt's America, Mussolini's Italy, and Hitler's Germany, 1933-1939*. New York: Picador.
- Schöpflin, George. 1990. „The Political Traditions of Eastern Europe“. *Daedalus* 119, br. 1: 55-90.
- Schreiner, Paul. 2010. *Spašeni iz Zagreba: Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*. Prevela Suzana Glavaš. Zagreb: Fraktura.
- *Seljačka demokracija u zamahu: Konferencija predstavnika samostalnih demokrata 27. oktobra 1935. u Zagrebu*. 1935. Zagreb: Štamparija Grafika
- Sesardić, Neven. 2022. *Konsenzus bez pokrića*. Zagreb: Školska knjiga.
- Seton-Watson, Robert William. 1934. „Some Aspects of the Danubian Problem. *International Affairs* 13, br. 5: 651-667.
- Silkin, Aleksandr. 2022. „Образ власти в «Конституции нейтральной крестьянской республики Хорватия» (1921)“. *Центральноевропейские исследования* 14, br. 5: 223-245.
- Skenderović, Robert; i Mario Bara. 2015. „Pogled prema istoku: djelovanje Hrvatske seljačke stranke u Baranji, Bačkoj i Banatu“. U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, uredili Zorislav Lukić i Hrvoje Petrić, 473-494. Zagreb: Matica hrvatska, Povijesno društvo Križevci, Zaklada braće Radić.

- Skračić, Jerko. 1942. *Pod drugim ključem: Sjećanja na život ustaških zatočenika u Lepoglavi 1940. i 1941. god.* Zagreb: Naklada pisca.
- Smith, Anthony D. 1988. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.
- Smith, Anthony D. 2010. *Nationalism: Theory, Ideology, History*. 2. izdanje. Cambridge: Poliy Press.
- Smodlaka, Josip. 1939. *Jugoslovensko rješenje Hrvatskog pitanja*. Zagreb: Štamparija Grafika.
- Sremec, Nada. 1940. *Nismo mi krive (Slavonska žena)*. Zagreb: Gospodarska sloga.
- Sremić, Domagoj. 2021. „Populistička retorika braće Antuna i Stjepana Radića“. U: *Populistički duhovi vremena i izazovi demokraciji. Studije o populizmima*, uredio Velimir Veselinović, 307-344. Zagreb: Despot Infinitus.
- Stipančević, Mario. 2019. „Mlada Jugoslavija–teroristička ispostava zagrebačke policije“. *Arhivski vjesnik* 62, br. 1: 127-155.
- Stipančević, Mario. 2021. „Tragom Rikarda Vikerta, posljednjega međuratnog upravitelja zagrebačke policije“. *Časopis za suvremenu povijest* 53, br. 1: 185-219.
- Stipančević, Mario. 2022a. „Vladimir Vinek's Dribbles: Fragments for the Portrait of a Football Player and a Police Officer from Zagreb“. *Review of Croatian History* 18, br. 1: 211-243
- Stipančević, Mario. 2022b. *Redarstveni bestijarij: Portreti međuratnih upravitelja zagrebačke policije*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- Stojadinović, Milan. 1963. *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*. Buenos Aires: El Economista.
- *Studenti o dru. Antunu Radiću: 16 sastavaka zagrebačkih sveučilištaraca na natječaj Seljačke sloge*. 1940. Zagreb: Tipografija.
- Stuparić, Darko, ur. 1997. *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941. – 1945*. Zagreb: Minerva.
- Supek, Ivan. 1992. *Krivoojernik na ljevici*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Sweet, James H. 2022. „Is History History? Identity Politics and Teleologies of the Present“. *Perspectives on History* 60, br. 6., pristupljeno 29. siječnja 2024. <https://www.historians.org/research-and-publications/perspectives-on-history/september-2022/is-history-history-identity-politics-and-teleologies-of-the-present>.

- Šalaj, Berto. 2021. „Što je populizam?“. *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku* 3, br. 11: 55-61.
- Šarinić, Ivo. 1935. *Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta*. Zagreb: Nakladni zavod Jos. Čaklović.
- Šarinić, Ivo. 1936. *Hrvatska seljačka demokracija*. Zagreb: Tisak Tipografije.
- Šepić, Dragovan. 1983. *Vlada Ivana Šubašića*. Zagreb: Globus.
- Škvorc, Đuro. 2022. „Pukovnik Ivan Babić – život i djelo“. *Zbornik Janković* 6, br. 7: 157-185.
- Štulhofer, Aleksandar. 1993. „Prijetnje, zaborav i tragovi: o recepciji Tomašićevog djela“. *Društvena istraživanja* 2, br. 6: 981-988.
- Šuljak, Dinko. 1988. *Tražio sam Radićevu Hrvatsku*. Barcelona; München: Knjižnica Hrvatske revije.
- Šute, Ivica. 2005. „Put za Donji Lapac. Ili kako je Banska Vlast postupala sa spekulantima u Banovini Hrvatskoj“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 37, br. 1: 255-282.
- Šute, Ivica. 2010. *Slogom slobodi! Gospodarska sloga 1935-1941*. Zagreb: Srednja Europa.
- Šute, Ivica. 2015. „Hrvatska seljačka stranka i njezina ekonomska organizacija – Gospodarska sloga (1935-1941)“. U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, uredili Zorislav Lukić i Hrvoje Petrić, 81-98. Zagreb: Matica hrvatska, Povijesno društvo Križevci, Zaklada braće Radić.
- Šute, Ivica. 2021. „Vladko Maček's Apartment in Zagreb and Farm in Kupinec: Symbolic Places of Power of the Croatian Peasant Movement in the 1930s.“. *Studia ethnologica Croatica* 33, br. 1: 149-170.
- Švab, Mladen. 1998. „GLOJNARIĆ, Mirko“. *Hrvatski biografski leksikon (on-line)*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 8. travnja 2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/6959>
- Tamir, Yael. 2019. „Not so Civic: Is There a Difference Between Ethnic and Civic Nationalism?“. *Annual Review of Political Science* 22: 419-434.
- Tepeš, Ivan. 2021. *Hrvatska politička emigracija – HSS*. Zagreb: AGM.
- Tomašić, Dinko. 1937. „Peasants and Propaganda in Croatia“. *Public Opinion Quarterly* 1, br. 3: 68-74.

- Tomašić, Dinko. 1940a. „Constitutional Changes in Yugoslavia“. *Political Science Quarterly* 55, br. 4: 582-593.
- Tomašić, Dinko. 1940b. *Sojetski mir na novim socijalnim temeljima*. Zagreb: Klub ABC.
- Tomašić, Dinko. 1943. „Reconstruction in Central Europe“. *American Political Science Review* 37, br. 5: 888-903.
- Tomašić, Dinko. 1948. „Ideologies and the Structure of Eastern European Society“. *American Journal of Sociology* 53, br. 5: 367-375.
- Tomašić, Dinko. 1957. *National Communism and Soviet Strategy*. Washington: Public Affairs Press.
- Tomašić, Dinko. 1962-1963. „Ethnic Components of Croatian Nationhood“. *Journal of Croatian Studies* 3-4: 3-18.
- Tomašić, Dinko. 2013. *Društveni i politički razvitak Hrvata*. Zagreb: Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
- Tönnies, Ferdinand. 2001. *Community and Civil Society*. Uredio Jose Harris. Preveli Jose Harris i Margaret Hollis. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tooze, Adam. 2015. „The War of the Villages: The Interwar Agrarian Crisis and the Second World War“. U: *The Cambridge History of the Second World War*, sv. 3, *Total War: Economy, Society and Culture*, uredili Michael Geyer i Adam Tooze, 385-412. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomas, Domagoj. 2023. „Croatian and Slovak Political Catholicism and Clericalism in the Period Between the First and the Second World War“. *Review of Croatian History* 19, br. 1: 245-277.
- Tomasevich, Jozo. 1955. *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford: Stanford University Press.
- Toshkov, Alex. 2019. *Agrarianism as Modernity in 20th-Century Europe: The Golden Age of the Peasantry*. London; New York: Bloomsbury.
- Traverso, Enzo. 2016. *Fire and Blood: The European Civil War 1914–1945*. Preveo David Fernbach. London: Verso Books.
- Troch, Pieter. 2015. *Nationalism and Yugoslavia: Education, Yugoslavism and the Balkans Before World War II*. London; New York: I. B. Tauris.
- Tuđman, Ankica. 2006. *Moj život s Francekom*. Zagreb: Večernji list.

- Turchin, Peter. 2023. *End Times: Elites, Counter-Elites, and the Path of Political Disintegration*. New York: Penguin.
- Ulam, Adam B. 1976. *Ideologies and Illusions: Revolutionary Thought from Herzen to Solzhenitsyn*. Cambridge; London: Harvard University Press.
- Ujević, Mate. 2011. *Kršćanski idealizam i društveni angažman. Rasprave, članci i autobiografski spisi*. Priredio Božidar Petrač. Zagreb: Glas Koncila.
- Vanheuckelom, Tristan. 2024. „Elections: The End of Belgium?“, *The European Conservative*, pristupljeno 8. lipnja 2024. <https://europeanconservative.com/articles/brussels/elections-in-belgium-crack-up-or-continuity/>.
- Van Creveld, Martin. 1973. *Hitler's Strategy 1940–1941: The Balkan Clue*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van den Berghe, Pierre L. 2002. „Multicultural Democracy: Can it Work?“. *Nations and Nationalism* 8, br. 4: 433-449.
- Van Dijk, Teun A. 1998. *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage.
- Vlašić, Anđelko. 2010. *Političko djelovanje Augusta Košutića tijekom Drugog svjetskog rata i poraća (1941.-1964.)*. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu (Hrvatski studiji).
- Vlašić, Anđelko. 2015. „Glas hrvatskoga seljačkog pokreta. Politički govori, izjave i novinski članci Augusta Košutića između dva svjetska rata“. U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, uredili Zorislav Lukić i Hrvoje Petrić, 165-176. Zagreb: Matica hrvatska, Povijesno društvo Križevci, Zaklada braće Radić.
- Vodušek Starič, Jerca. 2002. *Slovenski špijoni in SOE 1938-1942*. Ljubljana: Samozaložba.
- Vojak, Danijel. 2013. „LAXA, Eugen“. *Hrvatski biografski leksikon (on-line)*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 7. svibnja 2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/laxa-eugen>.
- Vojak, Danijel; i Davor Kristijan. 2015. „Djelovanje Hrvatske seljačke zaštite i Hrvatske građanske zaštite na samoborskom području pred Drugi svjetski rat“. U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, uredili Zorislav Lukić i Hrvoje Petrić, 311-322. Zagreb: Matica hrvatska, Povijesno društvo Križevci, Zaklada braće Radić.
- Von Hassell, Ulrich. 1971. *The von Hassell diaries, 1938-1944: The Story of the Forces Against Hitler Inside Germany*. Westport: Greenwood Press.

- Vrandečić, Josip. 2007. „Protuintegracijski sadržaj hrvatskih povijesnih regionalizama“. U: *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, uredili Tihomir Cipek i Josip Vrandečić, 97-113. Zagreb: Alinea.
- Ward, James Mace. 2013. *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Ithaca; London: Cornell University Press.
- Weber, Eugen. 1965. „The Right: An introduction“. U: *The European Right: A Historical Profile*, uredili Hans Rogger i Eugen Weber, 1-28. Berkeley; Los Angeles: University of California Press.
- Wiskemann, Elizabeth. 1968. *The Europe I Saw*. New York: St. Martin's Press.
- Zahra, Tara. 2023. *Against the World: Anti-Globalism and Mass Politics Between the World Wars*. New York: W. W. Norton & Company.
- Zajcev, Oleksandr. 2014. *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): генеза, еволюція, порівняльний аналіз*. Doktorska disertacija, Ukrajinsko katoličko sveučilište u Lavovu.
- Zaitsev, Oleksandr. 2015. „Fascism or Ustashism? Ukrainian Integral Nationalism of the 1920s–1930s in Comparative Perspective“. *Communist and Post-Communist Studies* 48, br. 2-3: 183-193.
- Zaitsev, Oleksandr. 2021. „Integral Nationalism in the Absence of a Nation-State: The Case of Ukraine“. U: *Conservatives and Right Radicals in Interwar Europe*, uredio Marco Bresciani, 118-142. London; New York: Routledge.
- Žanić, Ivo. 1995. „The Curse of King Zvonimir and Political Discourse in Embattled Croatia“. *East European Politics and Societies* 9, br. 1: 90-122.
- Žarković, A. H. (Alfonso Heisinger). 1938. *Hrvatski radnički i namještenički pokret*. Zagreb: Hrvatski namještenik, glasilo Saveza hrvatskih privatnih namještenika.
- Žarković, A.H. (Alfonso Heisinger). 2012. „Predgovor: Kulturna kriza i ruralizam“. U: Josip Predavec, *Selo i seljaci*, 11-14. Dugo selo: Gradska knjižnica Dugo selo.
- Žebec Šilj, Ivana. 2017. *Zagrebačka industrija 1935. – 1939. u kontekstu međuratnog gospodarskog razvoja*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Žigrović, Mladen. 1986. *U žitu i kukolju: Eseji – članci i razgovori*. Barcelona; München: Knjižnica Hrvatske revije.

- Živković, Andrija (A.Ž.). 1941. „Nada Sremec: Nismo mi krive. Kako živi narod. III. knjiga (Slavonska žena), Gospodarska sloga, Zagreb 1940.“ . *Bogoslovska smotra* 29, br. 4: 376-377.
- Županov, Josip. 1998. *Zaboravljeni rat: sociologija jednog sjećanja*. Zagreb: Irida.